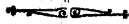


अथ उन्तादादि-प्रकरणम्



अद १०११ भक्षणे— । द्वौ परस्मैपदिनी— ।

२४२३ । अदिप्रभृतिभ्यः शप् ॥२।४।७२।

दी— । लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ।

The विकरण or affix शप् elides after अदि etc. i. e शप् is not attached to the roots of the अदादि class. Thus—अद् + तिप् = अत् (by 'खरि च' १२१) + ति = अत्ति. Similarly अत्तः । अद् + भि = अद् + भि = अदन्ति ।

वित्— । 'यश्चविधाषजित' (२।४।५८) इत्यतो लुग्यनुवर्तते । तेन "आदिप्रभृतिभ्यः शपो लुक्" इति पूर्णं सूत्रम् । अत आह—लुक् स्यादिति । अत एवादादयो लुगविकरणाः । एवम् अद् शप् तिप् इति स्थिते—शपो 'लुकि दकारस्य 'खरि च' (१२१) इति चत्वेण तकारे कृते अत्ति इति । एवम्—अत्तः । अद् + भि इति स्थिते—'भोऽन्तः' इति अन्यादेशे अद् + भि इति जाते—अदन्ति ।

२४२४ । लिट्यन्यतरस्याम् ॥ २।४।४० ॥

दी— । अदो घसृ वा स्याल्लिटि— । जघास । 'गम-

हन—(२४६३) इत्युपधा-लोपः। तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद् घस्य चत्वम्। 'शासिवसि—'(२४१०) इति षत्वम्। जहत्तुः। जह्नुः। वसेस्तासावभावात्थलि नित्यमिह। जघसिथ। आद। आदतुः। 'इडत्थत्ति—'(२३८४) इति नित्यमिह—। आदिथ। अत्ता। अतस्यति।

The root अद् is optionally replaced by the substitute घस् छिट्। Thus—अद् + णल् = चस् + णल् = चस् घस् च = च घस् च by 'ह्रस्वादि षेपः' = जघस् च by 'अभ्यासे चञ्' (2182) = जघस् च by 'कुहोयन्' (2245) = जघास् च by 'अत उपधायाः' (2282) = जघास्। अद् + अतुस् = चस् घस् अतुस् = चघस् अतुस् = जघस् अतुस् = जघस् अतुस्। Now the penultimate अ of चस् elides by 'गमहन—' (2363) for अतुस् is कित् by 'असंयोगाच्चिट् कित्—' (2242). Thus जघस् + अतुस् = जघस् + अतुस्। This elision of the penultimate ceases to be स्थानिवद् towards the चत्वविधि owing to the prohibition of

'न पदान्द्विवर्तन—' etc. (57). Hence by चत्व (by 'चिच' (121)) we have जक्स् अतुस् = जक्स् अतुस् by 'शासिवसि—' (2410) = जहत्तुः। Similarly जह्नुः। This substitute घस् has no application in तत् (तद्)। Hence it will always have इट्। Thus जघसिथ :—(Note that it has been said that—'वासिनिट् इडि डेह्यस्—'। Hence the root which is अनिट् and has the application in वासि is डेट् in णल् but the root which though अनिट् has no application in वासि cannot be डेट् in णल् in accordance with the—' (57)). Thus जघसिथ with इट्, आद (optional of इट्) —अद् + णल् = अद् + अद् + च = अ आद च = आद : similarly

अदतुः etc ; अद gets नित्य इट् by the rule 'इडच्यर्त्ति' (2384); अत्स्यति because the root is अनिट् ।

मित— । 'अदो जग्धि ल्यति किति' (३०८०—२।४।३६) इत्यतो—
'अदः' इत्यनुवर्त्तते । 'लुङ्सन्तोषस्' (२४२७) इत्यतो—'घस्' इति च ।
तेनेदं पूर्णं सूत्रम्—'लिटि अदो घस् अन्यतरस्याम्' इति । घस् लृपञ्च रूपमाह—
जघास इति । लृटित्करणमङ्गर्थमित्युक्तम् । घस् णल इति स्थिते हिलम्,—हलादिशेषः
जश्चल्म्, चुल्म्, अङ्गस्योपधावङ्गिश्च । अथ अतुसि विशेषमाह—'गमहन—' (२३६३)
इत्यादिना । णलि तु नैवम् । तत्र णलः प्रिल्लिनाकिलात् । तस्य इति—उपधालोपस्य
इत्यर्थः । चर्विधिं प्रति—'खरि चे'ति सूत्रेण यः चर्विधिः तं प्रति इत्यर्थः । स्थानिवद्-
भावनिषेधाद् इति—'न पदान्तद्विवचन—' (५१) इति सूत्रेणेति बोध्यम् । घस्य—लुप्तो-
पधस्य 'घकारमात्रस्य'—चर्लम् = 'कल्म्' । तदेवं जघस्, अतुस् इति स्थिते उपधालोपे
—जघस्, अतुस् इति जाते—चर्लं जक् स् अतुस् इति सम्प्रदायानि—शांसिवसि
(२४१०) इति पले च जच्चतुरिति । एवं जच्चुरित्यत्र । घसेस्तासा-
वभावादिति— । घसादेशस्य—लक्षणाद्यभावात्—तासौ प्रयोगो नास्तीत्युक्तं प्राक् ।
तेन तस्य अनिट्कत्वेऽपि—तासौ प्रयोगाभावात् नासौ—यलि वेट् भवति ।
'यसासावस्ति अनिट् च' इति हि भाष्यम् । अतः भारद्वाजनियमविरहाद्—क्रादि-
नियमेन नित्यमित्—जघसिध इति । अदपञ्च रूपमाह—आद इति—अद
इति स्थिते हिलहलादिशेषोपधावङ्ग्यादयः । एवम् आदतुः । 'इडच्यर्त्ति'—(२३८४)
इत्यनेन भारद्वाजनियमस्य वाधान्नित्यमित् । आदिध—इति । अत्ता—इति
तासौ—रूपम् । अत्स्यति = लृटि रूपम् । अदधातुरनिट् । अद + स्यति—इति
स्थिते—खरि चेति चर्लं—दस्य तत्वम् ।

२४२५ । हुभल्भ्यो हेर्धिः ॥ ६।४।१०१ ॥

दो— । होर्भलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अङ्गि । अत्तात् ।
अदानि ।

धि replaces हि coming after the root ह् and those roots that end in भल्—hence अद् + हि = अद्धि । (Though by सन्धि also we could have the form अद्धि yet the rule is essential in cases like जुहुधि, शाधि etc). अद् + हि = अद् + धि = अद् + तात् (तुह्योस्तात्—) अत् + तात् (खरि च gives त्) = अत्तात् ।—Here it is important to note that in fact तातङ् replaces हि and therefore ought to have come before, if we here substitute तातङ् for हि, then this तातङ् by स्थानिवद्भाव will give धि by 'स्थानिवदादेश—' and by this present rule. Then how to form अत्तात् ? To solve this difficulty we have prescribed the above treatment. In this case हि is first changed into धि by हुभल्भ्यो—(2425) and then तातङ् is substituted. Thus धि being once substituted for हि (the स्थानी) will not again be substituted for 'तातङ् (the स्थानिवत् or आदेश)' owing to the परिभाषा—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' (for expl. See notes under rule—2409). Thus we get the form अत्तात् । अदानि—अद् + मिप् = अद् + आट् + नि = अद् + आनि = अदानि ।

मित— । हुभल्भ्यः + हेः + धिरितिच्छेदः । हुञ् भलश्चेति, हुभलः ; तेभ्यः । इन्धात्—पञ्चमीवहुवचनम् । भल् इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यम्—अद्धिविशेषणत्वात् । तदाह—भलन्त्येभ्यश्चेति । अनेकाल्त्वात्—सर्वादेशः । तदेवं—अद्धि इति स्थिते अनेन—अद्धि = अद्धि इति भवति । तातङ्—तु (अत्तात्—इत्यत्र) विशेषव्यवस्थाश्रीयते । तथाहि—प्रथमं हे धिभावो विधातव्यस्तत्तातङ्गादेशव्यः । अन्यथा प्राक् तातङ् यदि विधीयते तदा—स्थानिवद्भावेन तातङ्गो हिभावसत्त्वात्—तस्य (तातङ्) धित्वस्यात् । तथाच 'अत्तात्—' इति न लभ्यते । हेधिभावे प्राक् कृते तु तातङ्गः स्थानिवद्भावेन हित्वे सत्यपि—पुनस्तस्य धित्वं न, सकृद्गतित्यायात् ।

(सकृदगतौ विप्रतिषेधे—इत्यादुक्तं प्राक्—इयाज इत्यादौ) । अतः सिद्धमव-
पक्षे—अत्तात् इति । अदानि इति—‘मिनि रिति निः । ‘आडुत्तमस्य पिञ्चे’ति
आडागमः, ततः अदानि । (तत्त्वबोधिन्यां तु अत्तात् इत्यत्र मतान्तरमुपपन्नम् । तत्तु
न समीचीनं प्रतिभातीति नदत्तमतः) । अदधातोर्लङ्भाह—

२४२६ । अदः सर्व्वेषाम् ॥ ७३१०० ॥

दी— । अदः परस्यापृक्तसार्व्वधातुकस्य अडागमः स्यात्
सर्व्वमतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् ।
आत्त । आदम् । आद्व । आद्व । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः ।
अद्यास्ताम् । अद्यासुः ।

The augment अद् comes in before the अपृक्तसार्व्वधातुक i. e
तिप् or त् coming after the root अद्, according to all grammari-
ans. Thus—अद् + तिप् (लङ्) = अद् + त् = आट् + अद् + अट् = आट् + अद्
+ अत् = आ + अद् + अत् = आदत् । आट् + अद् + तस् = आट् + ताम् = आत्ताम्
—(by ‘तस्यस्थनिपां—’ and ‘खरि.च’) । आट् + अद् + मि = अट् + म्नि = अट्
+ अन्त् by ‘इतश्च’ = आट् + अन् by ‘संयोगान्तस्य लोपः’ = आदन् । अद्यात्—
विधिलिङ् and आशीर्लिङ् (Same form), अद्यास्ताम्—dual of 3rd per.
of आशीः (अद् + यास्ताम्); अद्यासुः (अद् + यासुस्).

नित— । ‘अङ्गार्गागालवयो’ (२४४६—७३१८९) इत्यट् । ‘गुणोऽपृक्ते’
(२४४८—७३१८९) इत्यतोऽपृक्त इति । ‘तुरुस्तुशयमः सार्व्व धातुके’ (२४४४—७३१८५)
इत्यतः सार्व्वधातुके इति चानुवर्त्तते—तदाह, अदः इत्यादि । अदः इति पञ्चम्यन्तं
तेन ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति परिभाषया ‘परस्य’ इति लभ्यते—तदाह अदः परस्येति ।
सुते ‘सर्व्वेषाम्’ इति ‘गार्गागालव’—निवृत्त्यर्थम् । वृत्तौ ‘अपृक्तसार्व्वधातुकस्य’ इत्यनेन
तिप् (त्)—सिपावेव (स्) विवक्षितौ—‘अपृक्त एकाल् प्रत्ययः—’ इति सूत्रात्—
अडागमस्य टिड् भवति । तेन ‘आद्यन्तौ टकितौ’ इति तकारसकारयोः

वनतेऽर्थेति । एषामिति—यस्मरमादीनामनुदात्तोपदेशानाम्—तनु-चणु-चिणित्यादीनां
तनोत्यादीनाम् । अथानुनासिकान्तान्—अनुदात्तोपदेशान्—तनोत्यादींश्च दर्शयति
—यमीत्यादीना । यस्मरमादयः षड्विधेऽनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता इति भावः ।
तनुचणिविति—तेऽष्टावेव अनुनासिकान्तास्तनोत्यादयः । तथ विस्तारि इत्यारभ्य—
डुकृञ् करणे इत्यन्ताः यद्यपि दश एव तनोत्यादयस्तथापि—करोतिरनु-
नासिकान्तत्वाभावात्—‘सन्’—धातोश्च ‘जनसनखना’मिति आत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्—
नैतद्वच्यम्—अनुनासिकान्तमध्यं परिगणितम्— । ततः, चतः, चितः इत्या-
द्युदाहरणानि । अनुनासिकान्तमिति किम् । शक्तः । रुद्धः । भलीति किम् ?
गम्यते नम्यते । किङ्तीति किम् । गन्ता । मन्ता । एवं—हन् तस् इति स्थिते
‘सार्वधातुकमपित्’ इति तसः अपित्वेन ङित्त्वात्—नलोपः—हृतः । घ्नन्ति इत्यत्र
तुं ‘हो हन्तेः’—(३५८) इति कुत्वम् ; गमहन् (२२६३) इति उपधालोपश्च ततो हका-
रस्य कुत्वेन चकारि कृते—हन् अन्ति=घन् अन्ति=घन् अन्ति=घ्नन्ति—इति भवति ।

२४२८ । वमोर्वा ॥ ८।४।२३ ॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य—हन्तेर्नस्य णो
वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहृण्मि—प्रहृण्मि । प्रहृण्वः—प्रहृण्वः ।
‘हो हन्तेः’—(३५८) इति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः ।
जघ्नः ।

The न of हन् optionally turns to cerebral owing to a condi-
tion, lying in the उपसर्ग, when the affixes व and न follow. Thus
प्रहृण्मि (cerebral) प्रहृण्मि (dental), etc. In जघान etc we have
कुल (कवर्गत्व) i.e. घल in place of ह by the rule ‘हो हन्तेः—’ (358).
Thus हन् + णल् = हन् हन् अ = हहन् अ = ज (‘कुहोभुः’ (2245)) घन्
अ = जघान (‘अत उपधायाः’ (२२४२)), अ = जघान । In हन् + अतुस्, अतुस् is
कित् by ‘असंयोगान्तिट्, कित्’ (2242) । Hence by ‘गमहन्—’ etc.

(2363), the penultimate अ of हन् elides giving जघ् (‘होहन्तेः—’) न् अतुसञ्जघ्नतुः. Similarly—जघ्नः ।

मित—। ‘उपसर्गादसमासोऽपि णोपदेशस्य—’ (२२८७—८४१४) इत्यत—
उपसर्गादिति अनुवर्तते । ‘रथाभ्यां नो णः समानपदे’ (२३४—८४११) इति
सूत्रात् ‘नो ण’ इति—‘हन्ते’ रत्पूर्वस्य (३५८—८४१२) इत्यतो हन्तेरिति चानुवर्तते ।
अत आह उपसर्गादित्यादित्यादि—। सूत्रे वमोरिति सतमीद्विवचनम् । तदाह—
वमयोः परशोरिति । णत्वविकल्पमेव दर्शयन्ति—प्रहन्मि—प्रहन्मि इत्यादिना । एवं
प्रहन्मि—प्रहन्मिः । णत्ति, हन् हन् अ=हहन् अ=जहान् अ (कुहोश्चुरित्य-
भ्यासस्य चत्वेन जकार—‘अत उपधाया’ इति—उपधावृद्धिः) इति स्थिते—‘होहन्ते-
जिन् णिन्नेष्विति’ हस्य—कुलं (घ) स्मारयति । अभ्यासाच्चत्यपेक्षया (२४७०)
अस्य (‘होहन्तेः—’) अन्तरङ्गतया न्यायत्वादिति भावः । जघान । जघ्नतुरित्यत्रापि
पूर्ववत् चुत्वकुत्वे । किञ्च ‘असंयोगाज्झिट् कित्—’ (२२४२) इति अतुस
अपिप्तेन किच्चात्—‘गमहनजनखनघसां लोपः किङ्ख्यनङि’ (२३६३)
इत्युपधालोपः । एवं जघ्नुरित्यत्र ।

२४३० । अभ्यासाच्च ॥७३॥५५॥

दी—। अभ्यासात् परस्य हन्तेर्हस्य कुलं स्यात् । जघ-
नित्य—जघन्य । हन्ता । ‘ऋद्धनोः स्ये’—(२३६६) इति इट् ।
हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ।

कुल i.e. घ is directed in place of the ह of हन् coming after
the अभ्यास । Thus—जघनित्य—जघन्य (option of इट् by भारद्वाजनियम) ।
Here there follows no affix, dropping ज् or ण् (जिणत्) hence
the rule (‘अभ्यासाच्च’) applies. जहन् इट् थ—जहन् थ=जघन् इथ—
जघन् थ (by ‘नश्चापदान्तस्य झलि’ and ‘अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः’ । हन्ता (लुट्)).
The rest is easy.

वनतेश्चैति । एषामिति—यस्मादीनामनुदात्तोपदेशानाम्—तनु-चणु-चिष्वित्यादीनां
तनोल्यादीनाञ्च । अथानुनासिकान्तान्—अनुदात्तोपदेशान्—तनोल्यादींश्च दर्शयति
—यसौल्यादिना । यस्मादयः षड्वैव अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता इति भावः ।
तनुचिष्विति—तेष्टादेव अनुनासिकान्तास्तनोल्यादयः । तण विस्तारि इत्यारभ्य—
डुकृञ् करणे इत्यन्ताः यद्यपि दश एव तनोल्यादयस्तथापि—करोतेरनु-
नासिकान्तत्वाभावात्—‘सन्’—धातोश्च ‘जनसनखना’मिति आत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्—
नैतदुद्वयम्—अनुनासिकान्तमध्ये परिगणितम्— । ततः, चतः, चितः इत्या-
द्युदाहरणानि । अनुनासिकान्तमिति किम् । शक्तः । रुद्धः । भ्रूणीति किम् ?
गम्यते नम्यते । किङ्तीति किम् । गन्ता । मन्ता । एवं—हन् तम् इति स्थिते
‘साव्वधातुकमपित्’ इति तसः अपित्वेन ङित्त्वात्—नलोपः—हतः । घ्नन्ति इत्यव-
तुं ‘हो हन्तेः’—(३५८) इति कुत्वम् ; गमहन् (२३६३) इति उपधातोपश्च ततो हका-
रस्य कुत्वेन घकारि कृते—हन् अन्ति = घन् अन्ति = घन् अन्ति = घन्ति—इति भवति ।

२४२८ । वसोर्वा ॥ ८।४।२३ ॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य—हन्तेर्नस्य णो
वा स्यादमयोः परयोः । प्रहस्मि—प्रहन्मि । प्रहण्वः—प्रहन्वः ।
‘हो हन्तेः’—(३५८) इति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः ।
जघ्नः ।

The न of हन् optionally turns to cerebral owing to a condi-
tion, lying in the उपसर्ग, when the affixes व and म follow. Thus
प्रहस्मि (cerebral) प्रहन्मि (dental). etc. In जघान etc we have
कुल (कवर्गल) i.e. घल in place of ह by the rule ‘हो हन्तेः’—(358).
Thus हन् + णल् = हन् हन् अ = हहन् अ = ज (‘कुहोभुः’ (2245)) घन्
अ = जघान् (‘अत उपधायाः’ (२२४२)). अ = जघान । In हन् + अतुस्, अतुस् is
कित् by ‘असंयोगाङ्गिट्, कित्’ (2242) । Hence by ‘गमहन्—’ etc.

अथ तिङन्तादादि-प्रकरणम्

(2363), the penultimate अ of हन् elides giving जघ् (‘होहन्तेः—’) न् अतुस्=जघ्नतुः. Similarly—जघ्नतुः ।

मित—। ‘उपसर्गादसमासोऽपि णोपदेशस्य—’ (२२८०—८४१४) इत्यत—
उपसर्गादिति अनुवर्तते । ‘रषाभ्यां नो णः समानपदे’ (२३४—८४११) इति
सूत्रात् ‘नोण’ इति—‘हन्ते रत्पूर्वस्य’ (३५८—८४१२२) इत्यतो हन्तेरिति चानुवर्तते ।
अत आह उपसर्गाद्यादित्यादि—। सूत्रे वमोरिति सप्तमौदिवचनम् । तदाह—
वमयोः परधोरिति । शल्वविकल्पमेव दर्शयति—प्रहन्मि—प्रहन्मि इत्यादिना । एवं
प्रहन्मि—प्रहन्मिः । णलि, हन् हन् अ=हहन् अ=जहान् अ (कुहोऽचुरित्य-
भ्यासस्य चूर्त्तनं जकार—‘अत उपधाया’ इति—उपधावृद्धिः) इति स्थिते—‘होहन्ते-
र्जिन्णिन्नेष्विति’ हस्य—कुलं (च) स्मारयति । अभ्यासाच्चत्यपेक्षया (२४७०)
अस्य (‘होहन्तेः—’) अन्तरङ्गतया न्याय्यत्वादिति भावः । जघान । जघ्नतुरित्यत्रापि
पूर्ववत् चुल्लकुले । किञ्च ‘असंयोगाद्भिट् कित्—’ (२२४२) इति अतुस्
अपि च्चिन्नेन कित्वात्—‘गमहनजनखनघसां लोपः किङ्चन्यनङि’ (२३६३ः)
इत्युपधालोपः । एवं जघ्नतुरित्यत्र ।

२४३० । अभ्यासाच्च ॥७३॥५५॥

दी—। अभ्यासात् परस्य हन्तेर्हस्य कुलं स्यात् । जघ-
नित्य—जघन्य । हन्ता । ‘ऋद्धनोः स्ये’—(२३६६) इति इट् ।
हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ।

कुलं ie. च is directed in place of the ह of हन् coming after
the अभ्यास । Thus—जघनित्य—जघन्य (option of इट् by भारद्वाजनिधम्) ।
Here there follows no affix, dropping ज् or ण् (जिणत्) hence
the rule (‘अभ्यासाच्च’) applies. जहन् इट् थ—जहन् थ=जघन् इथ—
जघन्य (by ‘नञापदानस्य झलि’ and ‘अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । हन्ता (लुट्)).
The rest is easy.

मित—। 'हो हन्ते' रित्यनुवर्तते । चजोः कुचिण्यतोरित्यतः (२८६३—
७।३।५२) 'कु' इति च । तदाह—अभ्यासात् परस्मैवादि । तदे' भारद्वाजनिघमाद्
जहन् ८ट् थ—जहन् थ इति स्थिते अनेन कुत्वे जवनिथ—जघस्य इति । उत्तरत्र—
नश्चापदान्तस्येति नस्वानुस्वारः । ततः 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति
थकारस्य सवर्णो नकारः । हन्ता—पूर्ववद्विधनाभावात्—कुत्वादिकं न । लृटि—
इटप्राप्तिं दर्शयति—ऋद्धनोरिति । हतात्—तुह्योक्तातडिति तातड् । घन्तु—
घन्तिवत् प्रक्रिया ।

२४३१ । हन्तेर्जः ॥६॥४॥३६॥

दी—। हौ परे । अभीतया जस्यासिद्धत्वाच्चेर्न लुक् ।
जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् ।
अघ्नन् । अहनम् ।

The root हन् is replaced by ज when 'हि' follows. Now though ज is अदन्त or अकारान्त yet the affix हि will not elide by the rule 'अतो हिः (2202—6.4.105) in as much as this ज is असिद्ध or invalid (as not having existed) owing to its having fallen under the अभीय rules—vide the rule—'असिद्धवदवामात्' (2183—6.4.22) which extends up to 'भस्य' (6.4.129) the last ophorism of the section in अष्टाध्यायी । Nor is the place of application different for with reference to हि at one time is the जभाव of हन् enjoined and at another time is taught the elision of the same (हि) । Thus the sphere of application is same (समानाश्रय—हि) and hence हि does not elide here and we consequently get the form जहि । हनानि = हन् + आनि (by 'नेर्नि' and आडुत्तमस्य पिच्) similarly हनाव and हनाम । (लङ्) अहन्—अट् + हन् + तिप् = अहन् त् by 'इत्तय'

अहन् by 'हल्ङाव्थ्यदौर्धात् सुतिस्यप्रक्तं हल्' (232) or by 'इतश्च' and 'संयोगान्तस्य लोपः?' अहनम्—अट् हन् मिप—अहन् अम् here the rule 'ङनो ऋखादचि ङमुन्नित्यम्' (134) does not apply for हन् is not a pada.

मित—। 'शा हौ' (२४८७—६।४।३५) इत्यतो हौ इत्यनुवर्त्तते । तदाह—
हौ परे इति । हि प्रत्यये परे हन्तेः 'ज' इत्यादिशः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि 'ज'
इत्यस्य अदन्तत्वात् तत्परस्य हेः 'अतो हेः' (२२०२—६।४।१०५) इति लोपः स्यादि-
त्याशङ्क्य समाधत्ते—आभीयतयेति । असिद्धवदवाभाद—(६।४।२२) इति स्वाधिकार-
मध्यपतितत्वादस्य आभीयत्वादित्यर्थः । न चात्र समानाश्रयाभावो येन जस्यासिद्धत्वपरि-
हारः स्यात् । 'अतो हेः' (६।४।१०५), 'हन्तेर्जः' (६।४।३६) इति द्वयोरपि 'हि' विभक्ति-
माश्रित्य प्रवर्त्तमानत्वादिति, जस्य असिद्धत्वाच्च अत्परत्वं हेर्नास्त्येव, अतो न लुक् ।
जहि । हनानि—'मिनि', 'आडुत्तमस्य पिञ्चेति मिप आनिभावः । एवं हनाव ।
हनाम । (लङ्) अहन्—अट् हन् तिप् इति स्थिते—इतश्चेति ङलोपे 'हल्ङाव्थ्यो
दौर्धात् सुतिस्यप्रक्तं हल्' (२५२) इति, 'संयोगान्तस्य लोपः' इति वा त्रलोपः ।
अहताम्—तसस्त्वामादिशः । अनुदात्तोपदेशेति—अनुनासिकलोपः । अघ्नन्—गमहनेति
उपधालोपः—हो हन्तेरिति कुत्वम् । अहनम्—मिपोऽमादिशः । पदत्वाभावात्—
ङनो ऋखादचि—इति ङमुन्नादिशो न ।

२४३२ । आर्द्धधातुके ॥२।४।२५॥

दो—। इत्यधिकृत्य—

This is an अधिकार-सूत्र ।

२४३३ । हनो वध लिङि ॥२।४।४२॥

२४३४ । लुङि च ॥२।४।४३॥

दो—। वधादेशोऽदन्तः । 'आर्द्धधातुके' (१३०७) इति
विषयसप्तमी । तेनार्द्धधातुकोपदेशेऽकारान्तत्वात् 'अतो लोपः'

(२३०८) । वध्यात् । वध्यास्ताम् । 'आईधातुके' किम् ।
विध्यादौ हन्यात् । 'हन्तेः—' (३५८) इति णत्वम् । प्रहण्यात् ।
अलोपस्य स्थानिचत्वात् अतो हलादेः इति न वृद्धिः—अवधीत् ।

अथ चत्वारः स्वरितेः । द्विष १०१३ अप्रीतौ । द्वेष्टि—
द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्षति—द्वेक्षते । द्वेष्टु—द्विष्टात् । द्विड्ढि ।
द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेष्ट् ।

The meaning of the two aphorisms is this :—The root हन् is replaced by the substitute वध (अकारान्त) in लिङ् and also in लुङ् ।

The substitute वध ends in अकार । The rule 'आईधातुके' (2397) is an instance of विषयसप्तमी i.e., आईधातुकविषये i.e., in the matter of or with reference to आईधातुक । Hence when any concern of आईधातुक is made or spoken of, the substitute वध will drop its final अ by 'अतो लोपः' (2308) in as much as it is taught to be अकारान्त in the sphere or jurisdiction of आईधातुक । The drift is this :—वध is taught to be an अकारान्त आईधातुक in लिङ् and लुङ् । Thus by 'अतो लोपः' अ elides giving (वध् + यात् = वध्यात्), similarly वध्यास्ताम् (यास्ताम्) etc. Why say आईधातुके ? witness—हन्यात् in विधिलिङ् where हन् is not set aside by वध । In प्रहण्यात्—we have णत्व by 'हन्तेः—' (359) । अवधीत्—अट् वध सिच्, तिप् । Note that though the substitute वध ceases to be अदन्त by 'अतो लोपः' and becomes धकारान्त and consequently, becomes एकाच् and not अनेकाच्—yet it will take the augment इट् (which is not sanctioned to एकाच् roots by 'एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) in as much as it (वध) was instructed to be अनेकाच् in the

आर्द्धधातुकोपदेश ie. as it was taught under the jurisdiction of आर्द्धधातुकः. Thus अवध इट् सिच् ईट् त्=अवध इस् ईत्=अवध् इ ० ईत् by (इट् ईटि—2269)=अवधीत्—। Now it may be rejoined that वध after the final अ of it has been dropped by अतो लोप will pave the way for 'अतो हलादेर्लोः' (2234)। But such rejoinder may be withheld by the fact that though वध has turned धकारान्त after अलोप yet by the rule 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (60) this अलोप is स्थानिवत् and thus virtually we get वध अदन्त and not धकारान्त। Thus it is again अनेकाच् or having more than one vowel. Hence the rule 'अतो हलादेः—' does not come in.

Now we shall mention four स्वरितेत् or उभयपदौ roots. द्विष् meaning want of pleasure (to envey or harm etc). द्विष्टि—द्विष्ट (the former is gunnated for तिप् is पित् cp.—'पितृसु गुणः'). Similarly द्विष्टा द्विष्टु—etc. द्विष्टि—is डित्—hence no guna. द्विष्+स्थितिप्=द्विष्+स्थिति=द्विक्स्थिति by 'बढोः कः सि' and 'इणकोः', 'आदेश-प्रत्यययोः'=द्विस्थिति। Similarly द्विस्त्यति। द्विष्टात्—तातड् is डित्—hence no guna. द्विड्ति—द्विष्+द्वि=द्विष् धि by 'हुभलभ्योः'=द्विड् धि by भलां जश् भशि =द्विड्ति by टुना टुः।

मित—। हन्धातोराशौर्लिङि—लुङि च 'वध' इत्यादेशः स्यादिति सूत्रयोरर्थः। विशेषमाह—वधादेशोऽदन् इति। नच सुखसुखार्थं तत्प्रयोजनम्। अदन्तोप-देशस्य—अवधीदित्यन्—सप्रयोजनत्वादिति यथास्थानं वक्ष्यते। आर्द्धधातुक इति—विषयसप्तमीति। नतु परसप्तमीति भावः। तेन आर्द्धधातुके विषये—विवक्षितेऽधिकृते वैत्यर्थः। तथाच—आर्द्धधातुके विषये तत्प्रवृत्तेः प्रागेव क्रियते वधादेशः। परसप्तम्यां तु तादृशवकाशभावः। एवं कृते वधादेशे—तस्य (आर्द्धधातुकस्य) प्रवृत्तिरिति फलति—अयं विवेकः। 'आर्द्धधातुके' इत्यवयवं सूत्रद्वयं वर्तते।

‘आर्द्धधातुके’ (२४३२—२४३५) इत्येकम् । ‘आर्द्धधातुके—’ (२३०७—६४१४६) इत्यन्यत् । तत्र पूर्वम् आर्द्धधातुकोपदेशार्थं गृह्यते । परन्तु आर्द्धधातुकाविषयार्थम् इति । अतएव आर्द्धधातुकोपदेशकाले वधादेशस्य अदन्तत्वात्—‘अतो लोपः’ इति अलोपो भवत्येव । ततश्च वध्यात् इति लभ्यते । एवं वध्यास्ताम्—इत्यादिषु— । विध्यादाविति—आर्द्धधातुकाभावाद् वधादेशो न । आदिपदेन लट् लोटोदरपि-संग्रहः । उपसर्गवशादन्तेर्णलमित्याह—प्रहृष्यात्—इति । एतच्च ‘हन्तेः—’ (३५९) इत्यत्र स्पष्टम् । अवधोत् इति—अट् वध सिच् तिप् इति स्थिते—‘अतो लोपः’ इत्यल्लोपे कृते यद्यपि वध्—इति एकाच् भवति तथापि ‘एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्’ इत्यनेन इटिन्निधो न भवति आर्द्धधातुकोपदेशेऽनेकाच्त्वात् । नच ‘अतो हलादेशेर्धोरिति’ (२२८४) इति वृद्धिः शङ्क्या । ‘अचः परस्मिन्—’ इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वध्त्वाभावात् । एतदर्थमेव च वधादेशः अदन्तः कृत इति वीड्यम् । प्रहृष्यात्—इति एतच्च ‘हन्तेः—’ (३५९) इत्यत्र स्पष्टीकृतम् ।

अथ चलार इति । स्वरितः—उभयपदिन इत्यर्थः । अप्रीतौ—हिंसायामिति-भावः । इष्टि—इति—तिपः पित्वेन ‘पितृसु—’ इत्यन्तेर्गुणः । द्विष्टे इति—डित्वेन गुणाभावः । इत्यति—इत्यति—पूर्ववत् गुणः पूर्ववत् । ‘षटोः कः सि’ इति—उभयत्र द्विषः षस्य कत्वम्— । ततः इण् कोः—आदेशप्रत्यययोरिति—स्यप्रत्यस्य षत्वम् । दिष्टात् इति—तातडः डित्त्वात्—गुणाभावः । इड्ठि—द्विष् द्वि इति स्थिते हुभल्भ्यो हेर्धिरिति धिः । भला जश्—इति षस्य जश्त्वेन डः । ण्ना-ष्टरिति षस्य ण्त्वान्न डः । द्वेषाणि इति गुणः । नेर्नि आडुत्तमस्वेति आट् । द्वेषे—गुणः । आटश्चेति वृद्धिः । द्वेषावहे—स्पष्टम् । अद्विट्—इति लङ् गुणः । हलङ्गावस्थ—इति तिलोपः । ‘वावसाने’ इति चल्लेन षस्य टत्वम् ।

२४३५ । द्विषश्च ॥ ३४१११२ ॥

दी— । लङो भेजुस् वा स्यात् । अद्विषुः—
अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विष्यात्—द्विषीत । द्विचोष्ट ।

अद्विचत् । दुह १०१४ प्रपूरणे— । प्रपूरणं पूरणाभावः ।
धात्वर्थस्वाधते कश्चित् । दोग्धि । दुग्धः । धोत्ति । दुग्धे ।
धुत्ते । धुग्धे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुत्त्व । धुग्धम् ।
दोहै । अधोक् । अदोहम् । अदुग्ध । अधुग्धम् । अधुत्तत्—
अधुत्तत् । 'लुग्वा दुह—' (२३६५) इति लुक्पक्षे 'त-थास्-
ध्वम्-वहिष्'—लङ्-वदपि । दिह १०१५ उपचये । उपचयो
वृद्धिः । प्रणिदेग्धि । लिह १०१६ आस्त्रादने । लेदिः । लीढः ।
लिहन्ति । लेत्ति । लीढे । लिच्छे । लीढ्वे । लेढु । लीढि ।
लेहानि । अलेट् । अलिचत्—अलिचत् । अलिचताम् ।
अलीढ । अलिच्छावहि । अलिह्वहि । अलेच्छत् । अलेच्छत् ।
चच्छिङ् १०१७ व्यक्त्ययां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारो-
ऽनुदात्तो युज्यर्थः । 'विचक्षणः प्रथयन्' । नुम् तु न । 'अन्ते
इदितः' इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु—अनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मने-
पदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्मायन्निर्म्मोकसन्धि—'
इत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते । 'आर्द्धधातुके' (२४३२)
इत्यधिकृत्य— ।

The substitute जुस् optionally replaces the affix क्ति of लङ्-
coming after the root द्विष् also. Thus द्विष्+क्ति=अट् द्विष्-
जुस्=अद्विष् उस्=अद्विष्ट; and the alternative form is अद्विषन् ।
अर्द्धेषम्—the root is here gunnated because मिप् as पित् "तस्यस्य-
मिपां तांततामः" directs अम् in place of मिप् । द्विष्यात्—द्विषीत—
(विधिलिङ्) । द्विष्यात् is the common form in both विधिलिङ् and
आशीलिङ् which in आत्मनेपद gives द्विषीष्ट—(द्विष्+सीष्ट (सीयुट् सूट्=

सौयस् त = सौषत् = सौष्ट) = द्विक् सौष्ट by' षटोः कः, 'सि' = द्विक् सौष्ट by षत्वविधि । The root is not gunnated here because विवलिङ् and आशीर्लिङ् are ङित् in परस्मैपद ('यामुट परस्मैपदेषूदात्तो ङित्' (२२०७) and कित् in आत्मनेपद ('लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (२३००)). अद्विचत्—लुङ् form in परस्मैपद—अट् द्विष् च्लि तिप् = अद्विष् क्त by—'शल 'इगु-पधादनितः क्तः (२३३६) = अद्विष्सत् = अद्विष्कृत् as in 'द्विचीष्ट—' । There being no सिच् the augment ईट् does not come in by 'अस्तिचिचोपृक्ते' and this root being अनिट् the rule 'आर्द्धधातुकस्य—' does not apply. दुह् means to fill in full. This meaning is intended by the speaker ; but in general use we find the quite opposite implication of the root. Hence Bhottoji says—प्रपूरण means want of पूरण or filling up—i.e means to make empty etc. Cf—'दुहोह गां स यज्ञाय—' (रघु १st.) 'मनीषितं दौरपि येन दुग्धा—' (रघु—5th) etc and defends his point by the saying 'वात्सर्थं वाधते कश्चित्—' Some उपसर्ग bars the (real) meaning of the root. कश्चित् = some उपसर्ग, e.g—'सन्देश' मे हर लघुगतिः' (सेवपूर्व—) and 'क्रोधं प्रभो संहर संहरेति' (कुमार—३५) etc. दोग्धि—दुह् + तिप् = दोह् ति by 'पुगन्तलघुपधस्य च' (२८९) = दोह्ति by 'दादेर्धातोर्षः' (३२५) = दोह्वि by 'भषस्तयोर्धोऽधः' (२२८०) = दोग्वि by भलां जश् भशि (५२) । Similarly दुग्धः, where तस् being ङित् by 'सार्द्धधातुकमपित्' the root is not gunnated owing to the prohibition 'किङ्गिति च' (२२११) . धोचि—दुह् + सि = दोह्सि = दोह्वसि = धोव्सि by 'एकाचो वशो भष् भषन्तस्य स्थोः' (३२६) = धोक् सि by 'खरिच' (१२१) = धोक्षि = धोचि । दुग्धे—दुह्ते—दु घ् ध्वे = दुग्धे the affix त is ङित् hence no guna । धुचे—दुह्से as in धोचि—absence of guna, for से is ङित्. धुग्ध्वे—दुह् + ध्वे = दुघ्व् ध्वे by 'दादेर्धातोर्षः' (३२५) = धुग्ध्वे by 'एकाचो वशो भष्—' (३२६) and

‘भलां जश् भशि’ (52)। दोग्धु like दोग्धि । दग्धि—दुह् + हि = दुघ्—धि—y ‘हुभल्—’ (2425) and ‘दादिर्धातोर्धः’ = दग्ध by ‘भलांजश्—’ । In हि विभक्ति the root is not gunnated due to—‘सिद्धपिच्च’ and ‘क्ङित्तिच’ । दोहानि—दुह् + मिप् = दोह्आनि (‘मिनि’—‘आडुत्तमस्य पिच्च’) । धुच्—दुह् + ख = दुघ्ख by ‘दादिः—’ = धुघ्ख by ‘एकाचः—’ = धुग्ख by ‘भलांजश्—’ = धुक्ख by ‘खरिच’ = धुक्ख (पत्व) = धुच् । धुग्ध्वम्—दुह् + ध्वम् by घत्व—भष्भाव and जश्त्व ; दोहै—दुह् + ऐ (आट् + इ = आ + ए = ऐ by ‘आटञ्’ and ‘टित—’), आट् is पित् hence गुण । अधोक्—अट् + दुह् + तिप् = अदोह्त् by गुण and by ‘इतञ्’ = अदोह् by ‘हल्ङ्राभ्योदीर्घात् सुत्तिष्ठत्त’ हल्’ (252) = अदोह् by ‘दादिर्धातोर्धः’ = अधोघ् by ‘एकाचो वयोभष्भक्तस्य सञ्चोः’ = अधोग्—अधोक् by ‘वाऽवसाने’ (209). अदोहम्—अट् दुह् मिप् = अदोह् अम् । अदुग्ध—अट् दुह् त (त is डित् hence no guna) = अदुघत् by ‘दादिः—’ = अदुघ् by ‘भक्तस्योर्धोऽधः’ = अदुग्ध by ‘भलांजश्—’ । अधुग्ध्वम्—अट् दुह् ध्वम् = अदुघ् ध्वम् = अधुघ् ध्वम् = अधुग्ध्वम् । अधुचत्—This is the लुङ् form in परस्मैपद । Thus अट् दुह् च्छि तिप् = अदुह् क्त त् । Here the अप्रक्त (त्) being after क्त forbids the aug. ईट् which the rule ‘अस्तिचोऽप्रक्त’ (2225) directs to (त्) coming after or present with सिच । Then अ दुघ् सत् = अधुग् सत् = अधुक्षत् = अधुचत् (See rules cited above). दुह् is provided for with क्त by the rule ‘शल इगुपधादनिटः क्सः’ (2386) । Similar is the case with the लुङ् form अधुचत् (आत्मनेपद singular); want of guna in both the cases is owing to the क्छि of the क्स.

लुग्वा दुह्—(2365) etc i.e. when the affix क्स disappears optionally by the rule—लुग्वा दुह् etc, then we have four forms corresponding to the four affixes त, घ्रास, ध्वम् and वहि as

इ क्स् त् (क्स् is कित् hence no guna and as there is no सिच्, so त् is not prefixed with the augment इट् and no इट् because लिच् is अनिट्)—अलिच् सत्—अलिक् सत् by 'षटोः—'—अलिक् सत्—अलिच्त् । Similarly अलिच्त् । अलिच्ताम् (परस्मै)—अलिच्ताम् (आत्मने) । अलिच्न् (परस्मै)—अलिच्न् (आत्मने) । अलीद्—optional form in the आत्मनेपद in case of the elision of क्स् by 'लुग् वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दत्त्ये' (2365) अलिच्वावहि (क्स्पच्), अलिह्वहि (लुक्पच्) अलिच्त्—(लृङ्—परस्मै)—अलिच्त् (लृङ्—आत्मने) ।

चचिङ् to express clearly. It is used in the sense of 'seeing also. The इकार of चचिङ् is अनुदात्त and is intended to attach the affix युच् to it (चच्), cp—'अनुदात्तेष्व हलादेः' (3129) e, g 'विचक्षणः प्रथयन्' where विचक्षण is derived with युच् or अन् । But though चचिङ् is इदित् or इकार—eliding i.e. drops its इकार, yet we cannot attach the augment नुम् to it by 'इदितो नुम् धातोः' (2262) for the rule 'इदितो नुम् धातोः' has been explained thus—'अन्त इदितः' i.e. those roots which drop their final (अन्त्य) इकार are termed as इदितः, the word अन्त being taken from the rule—'गी पादान्ति' (3574—7.1.57) which invariably precedes the rule 'इदितो नुम् धातोः' (2262—7.1.58). Now, चचिङ् does not drop its final इकार, because it ends in ङ् hence the इकार though dropped is not final thus we cannot attach नुम् to it. Here one may rejoin thus—you (Bhattoji) have said that the इकार of चचिङ् is अनुदात्त, and this इकार elides ; therefore चचिङ् is अनुदात्तत् or अनुदात्त—eliding, whence it is evident that the root is आत्मनेपदी by the rule 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (2157). Then

why did the सूत्रकार attach the letter ड् (which is nothing but an indicatory of आत्मनेपद) to the root चच्चि (चच्) ? To answer this he (Bhattoji) says डकारस्तु etc.—The drift of his saying is this :—there are two sorts of आत्मनेपद—one temporary or provisional (अनित्य) and the other persistent or नित्य । The आत्मने which is directed by pronouncing the term ‘अनुदात्त’ i.e. the आत्मने—which results from the elision of any अनुदात्त letter in the root (as in चच्चिङ् where इ disappears) falls in the former class i.e. is अनित्य or may or may not be strictly adhered to e. g. ‘स्नायन्—’ where श्च is affixed to ‘स्नायी वृद्धौ’ (to increase). But as it (स्नायी) drops its इ which is अनुदात्त, the proper form would have been ‘स्नायमानः’ with शानच् and not स्नायन् with श्च as we have it here. Thus it is obvious that ‘an आत्मनेपद which is the consequence of the elision of any अनुदात्त letter in the root is अनित्य’—(अनुदात्तेल्यप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्—परिभाषा). And this is indicated by the final letter ड् in this root in as much as what ends in ड् must be taken as नित्य आत्मनेपद and not अनित्य । Thus the intention of the सूत्रकार in adding ड् to चच्चि is to show that the root is always आत्मनेपद । चष्टे—चच्चिङ् (चच्) + ते = चक् ष्ते = च ० ष् ते by ‘स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते च’ (380—8.2.29) = चष्टे by ‘ष्टुना ष्टुः’ (113) ; चचाति—चच् + आति आताम्—‘टित् आत्मनेपदानां ढेर’ चचति by ‘आत्मनेपदेष्वनन्तः’ (2258) । Now the अधिकार सूत्र is आङ्गधातुके—(2432—2.4.35) which is followed by :—

मित—। ‘मैर्जुस्’ (३।४।१०८) इत्यतो ‘मैर्जुस्’ इत्यनुवर्तते । ‘लङः शाकटाय-

‘नस्यैव’ (२४६३—३७।१११) इत्यतो ‘लङः’ इति च । तदाह—‘लङो कीर्तुस्’ इति । द्विषन्नेत्यतः पूर्वसूत्रे शाकटायनग्रहणं विकल्पार्थम् । तच्चेद्वापि चकारेण अनुकृष्यते । तदाह—‘वा’ स्यादिति । तदेव दर्शयति—अद्विषुः (अट् द्विष् भि (जुस्)—अद्विषुस्) ; अद्विषन् (अट् द्विष् भि—‘भोऽलः’—‘संयोगान्त्यस्य लोपः’) । अद्विषम्—मिप्रप्रत्ययस्य पित्वाद् धातोः ‘पुगन्तलघूपधस्यचेति गुणः । तस्यस्थमिपा-मिति मिपोऽसादेशः । द्विष्यात् इति—उभयोर्लिङ्गोरिकवचने रूपम् । एकत्र (विधिलिङि) डिच्चात् अन्यत्र (आशीर्लिङि) कित्वात्—गुणाभावः । द्विवङ्गवचनयोस्तु—द्विष्याताम्—द्विष्याताम् । द्विष्युः—द्विष्यामुरित्यस्ति विशेषः । एवमुत्तममध्यमपुरुषयोरिति त्रयम् । द्विषीत इति । तङि—विधिलिङ्विव रूपमेतत् । आशीर्लिङि तु द्विषीष्ट (द्विष् सौष्ट (सौयुट् सुट्=सौयुस्=सौस्=सौष्ट) द्विक् षीष्ट षट्ठोरिति षस्य कत्वम्—इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वम्) इत्यादि । लुङिपरस्मैपदे रूपमाह—अद्विषदिति । श्ल इगुपधादनिटः क्सः’ (३३३६) इति च्लिः क्सः । क्ससस्य—कित्वाद् द्विषो गुणाभावः । पूर्ववत् कत्वफलम् । एवमात्मनेपदे अद्विषत इति । लुङो ङित्वेन टित्वाभावादेत्वाभावः । अन्यत्—परस्मैपदस्थवत् । दुह प्रपूरणे । अथ प्रपूरणशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्यार्थं वाचयति—प्रपूरणं पूरणमात्र इति । तथाविधव्याख्यानस्य बीजमाह—धात्वर्थम् वाधते कश्चिदिति । कश्चिदिति उपसर्गं लक्षयति—कश्चिदुपसर्गो धात्वर्थं वाधते । विपरीतार्थं नयति इति भावः । अतएव उपसर्गस्यात्र न प्रकटार्थः किन्तु अभावरूपीऽयं इति द्रष्टव्यम् । दोग्धि—इति । दुह तिप् इति स्थिते ‘पुगन्तलघूपदस्य चे’ति (२१८५) गुणेन—दोह् ति इति जाते ‘दादृधातोर्धः’ (३२५) इति हस्य चले दोष् ति सम्प्रयमाने ‘भसस्तयोर्धोऽधः’ (२२८०) इति तस्य धः । एवं दोष् धि इति स्थिते ‘भलां जश् भशि’ (५२) इति षस्य जश्त्वान्न गः । ततो रूपम् । दुग्ध इति । दुह तस्—‘सर्वधातुकमपित्’ इति तसः अपित्त्वेन ङित्वाद् गुणाभावः । पूर्ववत्—चलधत्वजश्लानि । धोचि इति । दुह सिप् इति स्थिते पुगन्तेति गुणः । दादेरिति धः । एवं दोष् सि इति जाते ‘एकाचो वशी भष् भषन्तस्य रध्वोः’ (३२६) इति धीघ्सि इति भवति । ततः

‘खरिचे’ति (१२१) चलेन्—घस्य काले सस्य षत्वं ततो रूपम् । दुग्धे इति । टित आत्मनेपदानामिति एत्वम् (दुह् त—दुह्ते) । पूर्ववत्—गुणाभावघत्वजशत्वानि । धुग्ध्व—एकाच् इति दस्य धः । गुणाभावघत्वजशत्वानि प्राग्वत् । दोग्धु—तिपः पित्वाद् गुणादिकं दोग्धिवत् । ‘एरु’रिति उत्त्वम् । दुग्धि इति । दुह् हि इति स्थिते गुणाभावः प्राग्वत् । ‘हुक्ल’भ्यो हेर्धि’रिति हेर्धि’रादेशः । घत्वजशत्वे । दोहानि—इति—मेर्निरिति मिपो निरादेशः । आडुत्तमस्य पिच्चेति आडागमः । पिच्चाद् गुणश्च । धुच्—दुह् स्व इति स्थिते दस्य भष्भावो धः । घत्वचर्त्त्वषत्वानि । यद्वा ‘होढः’ (३२४) इति ढः । ‘षढो’रिति कः । ततःषत्वम् इति । धुग्ध्वम्—दुह् ध्वम् प्राग्वत्प्रक्रिया । दोहै—दुह् + इट् (लोटुत्तमः) आडागमे आटश्चेति वृद्धिः । पित्वाद् गुणः । अधोक् इति । अट् दुह् तिप् (लङ्) इति स्थिते इतश्चेति तिप् इकारलोपः । एं पित्वाद् गुणेन अदोह् त् इति जाते ‘हल्’ङ्वाभ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल् इति त् लोपः । ततो दादेरिति हस्य घः । एकाचो वशीभषिति दस्य घः । ‘वाऽवसाने’ इति चर्त्त्वविकल्पात्—अधोक्—अधोग् इति रूपद्वयम् । अदोहमिति—अट् दुह् मिप् इति गुणः । तस्यस्यमिपां तातं तामः—इत्यमादेशः । अथ लङि तङि रूपमाह—अदुग्ध इति । अट् दुह् त इति स्थिते हस्य घः । तस्य घः (भष्स्तथोरिति) । घस्य गः । अधुग्ध्वम् इति । अट् दुह् ध्वम्—एकाचो वशी भष्—इति विगेषः । अन्यत् स्पष्टम् । अथ लुङि—परस्मैपदे रूपमाह—अधुचत् इति । शल इगुपधादिति क्स् । किच्चाद् गुणाभावः । घत्वघत्वचर्त्त्वषत्वानि । एवं तङि अधुचत् इत्यव । लुग्वा दुह्दिहलिह्गुहामिति सूत्रोद्धरणस्य फलमाह—लुकापत्ते इति । त, थास्, ध्वम्, वहि, इत्येतेषु—परेषु—लङि इव लुङ्यपि रूपचतुष्टयम् बोध्यम् इत्यर्थः । तथाच रूपाणि—अदुग्ध । अदुग्धाः । अधुग्ध्वम् । अदुह्ति इति । दिह उपचये—इति । वृद्धावित्यर्थः । प्रणिदेशि इति । ‘नेर्गदनद्—’ इति णत्वम् । घातोर्गुण-धादेशजशत्वघत्वानि दोग्धिदत् । लिह—इति । लेडि इति । लिह तिप् इति स्थिते पुगन्तेति गुणः । ‘हो ढः’ (३२४) इति ढः । ‘भ्रष्स्तथोर्धोऽधः’ (२२८२) इति तस्य धः । एवम् लेद्ध इति जाते ‘एना णुः’

(११३) इति 'लेट्' धस्य ढः । ततो 'ढो ढे लोपः' (२३३५) इति ढलोपे लेट् इति । लौठ इति—ङित्त्वादगुणाभावः । ढत्वढलोपौ प्राग्वत् । ततः 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (१७४) । लिङ्गन्ति—स्यष्टम् । लेचि इति—सिपः पित्त्वादगुणः । हस्य ढः । तस्य कः (षडोःकः—' इति) । षत्वमिति क्रमेण प्रक्रिया । लौढे इति । प्रत्ययस्य टेरि । ङित्त्वाद गुणविरहः । 'होढः,' 'ढो ढे लोपः,' 'ढ्रलोपे पूर्वस्य—' इति प्रक्रियाविधायकसूत्राणि । लिचे—ढेरितम् । ङित्त्वम् अन्यत् लेचिवत् । लौढे इति—लिह् ध्वे इति स्थिते—'हो ढः,' 'ढ्रलोपे—' इति प्राग्वत् । लौढे इति । लिह् ति=लिह् तु=लेढ् ध्रु=लेढ् द्रु=लेढ् । लौढाम् इति । लिह्ताम् (तसस्तामादेशः) ढत्वधत्वष्टुत्व—ढलोपदीर्घाः । लिङि इति । लिह् हि इति स्थिते—'ह्रल्लभ्यो हेर्धि'रिति लिह् धि इति जाते ढत्वष्टुत्व—ढलोपदीर्घाः प्राग्वत् । 'सेष्टपिञ्च' इत्युक्तेन गुणः । दोहानि—'मेनि'—'आडुत्तमस्य—' इति । अलेढ् इति । अट् लिह् त् (इतश्चेति तिप इलोपः)=अलेह् त् इति स्थिते 'ह्रल्लभ्यो-दीर्घात् सुतिस्यष्टम्' ह्रल् इति (२५२) तलोपे ढत्वं तस्य 'वाडवसाने' इति चर्त्तविकल्पात्—अलेढ्—अलेङ् इति रूपे । अलिचत्—अलिचत इति । लुङि—पदद्वये रूपद्वयम् । र्लेः क्तः । गुणाभावः । हस्यढः । तस्य कः । षत्वम् । अलि-चताम्—अलिचताम् इति । प्रक्रिया ऊह्या । अलौढ् अलिह्रहि इति—'लुग्वक्—' इति 'तथासुध्वम्बहिषु—' लङ्त्वत् इति प्रागुक्तम् । अलिह् त इति स्थिते ढत्व-धत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अलिचावहि—कसपचे रूपम् । 'अतो दीर्घो यङि' इति दीर्घः । अलिह्रहि लुक्पचे रूपम् । अलेत्त्यत्—अलेत्त्यत इति—लुङि रूपम् । गुणढत्वकत्व-षत्वादिकं प्राग्वत् ॥ चञिङ् इति । व्यक्तायां वाचीति । स्पष्टीकरणे इत्यर्थः । अयं दर्शनेऽपौति । 'विश्वान्यन्यो भुवनाभिवचि, विश्वारूपा अभिवचि शचीभिः' इत्यादि-सप्तथलेन व्याख्यानादिति भावः । इकारोऽनुदात्तो युजर्थ इति । चञिङ् इत्यस्य—इकार अनुदात्तः, स (इकारः) च युजर्थः=युच्प्रत्ययार्थः । युच्प्रत्ययो यथा स्यादित्ये-वमर्थम् इकारानुबन्ध इत्यर्थः । अथोदाहृत्य दर्शयति 'विचक्षणः—' इति । चञिङ् इत्यस्य इकारोलुप्यते । स च अनुदात्तः । अतश्चञिङ् अनुदात्तेत् (अनुदात्तलोपी)

भवति । अतएव 'अनुदात्तश्च ह्लादिः' इति युच् । ननु यदि चच्चिङ् इदित् भवति तर्हि 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् प्रसृज्येत । तत्राह—नुम् तु नेति । तत्र हेतुमाह—'अन्ते इदितः' इति व्याख्यानात् (अभियुक्तैर्नित्यर्थः) इति । 'गोः पादान्ते' (३५७४—७।१।५७) इत्यतः 'इदितो नुम् धातोः' (२२६२—७।१।५८) इत्यत्र 'अन्ते' इत्यनुवर्त्य—'ये घातवः' 'अन्ते इदितः' तदुत्तरं नुमागमः स्यान्नान्येभ्य' इत्यर्थः । 'चच्चिङ्' इति च अन्ते इदित् न भवति इकारस्य अन्तवर्त्तिताभावात् । अतो नुम् न । ननु इकारोऽनुदात्तार्थः । च लुप्यते । तर्हि अनुदात्तत्वलक्षणमात्मनेपदमादाय 'चच्चिङ्' इत्यस्य आत्मनेपदित्वं स्यात्—किं पुनः ङकारानुवन्धकरणेन ? इति प्राप्तिमाह—ङकारास्तु इति । अयमत्र भावः । नित्यानित्यभेदेन द्विविधमिहात्मनेपदम् । तत्र अनुदात्तत्वलक्षणमनित्यम् । ङकारानुवन्धविशिष्टन्तु नित्यम् । चच्चिङ् इति च नित्यम् आत्मनेपदित्वेनैव प्रयुज्यते । तच्च ङकारानुवन्धकरणादेव ज्ञायते । अन्यथा—अनुदात्तस्य इकारस्य लोपात् पुनः ङकारानुवन्धकरणं व्यर्थं स्यादिति । तदेषोदाहृत्य दर्शयति 'स्फायन्निति—' । स्फायन् इत्यत्र स्फायौ वृद्धौ—इति धातुः । तस्य शतरि स्फायन् इति । स्फायतेरौकारस्य अनुदात्तस्य लोपे सत्यपि—तस्य तङ् न भवति । तथा सति शानञ्चैव स्यात्—न शट् । अतः 'अनुदात्तत्वप्रयुक्तम्—' इत्यादि सम्यगेव । 'चष्टे इति । चच्चिङ् त—चच् ते—चक्ष्टे—चष्टे—चष्टे—'एकोः संयोगाद्योः' (२८०) इति कलोपः । टुत्वम् । चचाते इति सुगमम् । आङ् धातुके इत्यधिकृत्य इति—इत्यनुवर्त्तते इत्यर्थः । इदं (आङ्धातुके इति) सूत्रम्—(२४३२—२।४।३५) संख्यकं, न तु (२३०७—६।४।४६) इत्युत् संख्यकम् ।

२४३६ । चच्चिङः ख्याज् ॥ २।४।५४ ॥

२४३७ । वा लिटि ॥ २।४।५५ ॥

दी—। अत्र भाष्ये खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे 'शस्य यो वा' (वा १।५८६) इति स्थितम् । जित्वात् पदद्वयम् । चख्यौ—चख्ये । चक्शौ—चक्शे । 'चयो द्वितीयाः—' (वा

५०२३) इति तु न । चर्त्तस्यासिद्धत्वात् । चचच्चे । ख्याता—
कशाता । ख्यास्यति—ख्यास्यते । कशास्यति—कशास्यते ।
अचष्ट । चच्चीत । खयायात्—खेयायात् । कशायात्—कशेयायात् ।

The root चचिङ् is replaced by ख्याञ् when any आङ्धातुक (affix) follows (2436). चचिङ् is optionally replaced by ख्याञ् in लिट् (2437).

Here i.e. under the rule 'चचिङः ख्याञ्' in भाष्य (of Patanjali) this substitute (ख्याञ्) is seen to have 'ख् श्' at the outset i.e. there it is stated as 'ख् शाञ्' and not 'ख्याञ्' as we have it here. Then by the saying 'यद्योत्तरं सुनीनां प्रामाण्यम्'—The authority of the three sages rests on him who comes later—the rule now figures as 'चचिङः ख् शाञ्' whence we come to learn that चचिङ् is replaced by ख् शाञ् when any आङ्धातुक follows. In असिद्धकाण्ड i.e. under the jurisdiction of 'पूर्ववासिद्धम्' (8-2-1) there runs the vartika 'the श् (of ख् शाञ्) is optionally replaced by य (when an आङ्धातुक follows). ख् शाञ् is जित् or ज-eliding ; hence (by 'खरितजितः कर्तृभिर्वाये क्रियाफले'—2158) it admits of two पद e. g. the पक्षपद and आत्मनेपद (in आङ्धातुक) । Thus in लिट् we have चख्यौ—चख्ये and चक्षौ—चक्षे । The process is thus —चचिङ्+णल्=ख् शाञ् णल्=ख्या णल्=ख्या औ (by 'आत औ णल्ः—2371) = ख्या ख्या औ (द्विल) = खा ख्या औ (हलादिः शेषः) = खख्यौ (इत्तः) = कख्यौ ('अभ्यासे चर्त्त') = चख्यौ (by 'कुट्टोच्'—2245) ; Similarly चक्षौ । In आत्मनेपद the rules are 'लिट्सप्तम्योरेशिरच्' (2241) and 'अतो गुणे' (191), and 'खरि च' (121) which makes

the ख preceding श changed into क। Thus चख् and चक्शे are formed. Now in शत्वपच i.e. in the case of चक्शौ and चक्शे when once क preceding श is formed by 'खरिच' (121—3. 4. 55.) then again this क cannot be changed into ख by the dictum (Vartika) 'चयो द्वितीयाः शरि' 'चय' letters i. e. the first (वर्गीय) letters are substituted by the second (वर्गीय) letters when श, or श ष and स follow, in as much as the चर्त्त i.e., the rule 'खरि च' (8. 4. 55) falls within the असिद्धकाण्ड (पूर्ववासिद्धम्) and cannot therefore be applicable here in 'वा लिटि' (2. 4. 55). When चच्चिङ् is not substituted by ख्याञ् or ख्शाञ् then the form is चचच् (चच् + त = चच + ए = चचच् ए). Here there is no परस्मैपद form, for चच्चिङ् is ङित् and not ङित् like ख्शाञ् above. In लुट् ख्याता—कशाता the आत्मनेपद and the परस्मैपद are equal in form. In लङ् the form is अचष्ट—अट् चच्च त = अचक्श् त = अच ० ण्त् by स्त्रोः संयोगाद्योः—(380) = अचष्ट by 'टुनाटुः' (113). In विधिलिङ्—चचीत्। In आशीर्लिङ्—ख्यायात्—'ख्यायात् (परस्मै), ख्यासीष्ट (आत्मने), क्शायात्—क्शियात् (परस्मै), क्शासीष्ट । The option of एत् (एत्विकल्प) is by the rule 'वाऽन्यस्य—' (2378) ।

मित—१ सूत्रद्वयार्थस्य—स्पष्टत्वाद् तावनुक्तः। 'चच्चिङः ख्याञ् इत्यादेशः स्यादार्धधातुके परे' इति पूर्वसूत्रार्थः। 'चच्चिङः ख्याञादेशो वा स्याद्विहिते परे' इति परसूत्रार्थः। अत्र भाष्ये इति—। 'चच्चिङः ख्याञ' इति सूत्रभाष्ये—इत्यर्थः। ख्शादिरयमादेश इति। नायं 'ख्याञ' किन्तु 'ख्शाञ्' इति भावः। तेन यद्योत्तरं सुनीनां प्रामाण्यमिति ख्शाञ् ग्रहीतव्यो न ख्याञ्। अथाव शत्वविकल्पमाह—असिद्धकाण्डे इति। पूर्ववासिद्धम्—इति सूत्रात् परमित्यर्थः। 'शस्य यो वा' इति वार्तिकमिदम्। जिह्वात् पदद्वयमिति। ख्शाञ् इति जिह्वा भवति। ततश्च

‘खरितजितः कर्बुभिर्गये क्रियाफले’ (२१५८) इति परस्मैपदमात्मनेपदञ्च इति । तदेव दर्शयति—चख्यौ—चख्ये— । चक्षौ—चक्षे इति । तत्र परस्मैपदपक्षे—चख्यौ—चक्षौ इति । ‘आत औ णलः’ (२३७१) इति णल औकारादेशः । द्विवह्लादिशेषस्वचर्त्वाणि भ्वादिकथितप्रक्रियावत् । चक्षौ इत्यत्र अनेन चख्यौ इति स्थिते खरि चेति चर्त्तेन शकारात्—पूर्वस्य स्वस्य—कः । ननु तस्य कस्य च पुनः ‘चयो द्वितीयाः शरि’ इति वार्त्तिकवचनात् खकारादेशः स्यात् इति चेत् । उच्यते । चर्त्तस्यासिद्धत्वादिति— । ‘खरि चेति’ (१२१—८४।५५) सूत्रं हि असिद्धायां विपायां पठितम् । तेन तद्विहितस्य चर्त्तस्य—सपादसत्ताध्याय्यामसिद्धत्वम् । ‘चचिङः ख्याञ्’ ‘वा लिटि’ इत्यं तौ—च सपादसत्ताध्याय्यानिव वर्त्तेते इति द्रष्टव्यम् । ख् शादेश-भावपक्षे तु चचिङः केवलात्मनेपदित्वात् चचक्षे—इत्येव । लुटि परस्मैपदमात्मनेपदयोः समानत्वात्—ख्याता—क्षाता इति । लुटि ख्यास्यति—इत्यादि स्पष्टम् । लङि—अचष्ट इति—अट् चन् त—अचक्ष् त—अ चञ्त् ‘ओ’रिति कालोपः टुत्वम् । विधिलिङि—चञ्चौत । आशीर्लिङि तु ख्यायात्—ख्ययात् (वाङ्मयस्य संयोगोदेरिति एत्वविकल्पः) ‘तङि—ख्यासी ण् । एवं क्षायात्—क्षयात्—क्षासी ण् इति । खरि चेति शकारात् पूर्वस्य स्वस्य चर्त्तेन कः । अथ लुटि रूपं दर्शयितुमाह—

२४३८ । अस्यतिवक्तिख्प्रातिभ्योऽङ् ॥३११५२॥

दो— । एभ्यश्चुरङ् (स्यात्) । अख्प्रात्—अख्प्रात । अक्क्षासीत्—अक्क्षास्त । “वर्जने ख् शाञ् नेष्टः” (वार्त्तिक १५८२) । समचक्षिष्ट—इत्यादि ।

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः । ईर १०१८ गती कम्पने च । ईर्त्ते । ईराञ्चक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्त्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ईरिष्ट । ईङ् १०१९ सुती । ईष्टे ।

अङ् is ordered in place of (the affix) चिल् coming after these (roots, viz—अस् (दिवादि), वच्, and ख्या—the substitute of चच्चिङ्) । Thus अख्यत्—अख्यत which result from the optional substitution of य in place of श् by the dictum 'अस्य यो वा' (वार्तिक), the परस्मै and आत्मने being accounted for by the जित्व if 'खशाज्' । The process is thus :—अट् चच्चिङ् चिल् तिप्=अ ख् शाज् अङ्त्=अ ख्या अ त् (यत्वपक्ष)=अ ख्य अ त् by आतो लोप इति च (२३७२)=अख्यत् ; similarly अख्यत । Now in the शत्वपक्ष (when श does not make room for य) the चिल्, of अट् चच्चिङ्—चिल् तिप् or अख् शाज् चिल् तिप्, is replaced by सिच् (and not by अङ्) giving अ ख् शा सिच् तिप् whence in accordance with the process in सिच् (Here, ईट् and चल् only for the root is अनिट्) we get अक्शासीत् (in परस्मै) and अक्शास्मि (in आत्मने) । Recollect that त् is not अपृक्त and thus you cannot prefix ईट् to it (त्) by 'अस्तिचितोऽपृक्ते' (२२२५) ।

वर्जने etc—This is a Vartika and means—'खशाज् is not planted in place of चच्चिङ् when the latter denotes to give up or throw off etc (in connection with any उपसर्ग)' । Thus समचच्चिष्ट—(सम्—अट् चच्चिङ् सिच् त्=सम्—अ चच् इट् स् त् (ख्या—is अनिट् and not चच्चिङ्)=समचच्चिष्ट by टुल) etc.

अथ पृथन्ता etc i.e. we take up now the अनुदात्ते (or the roots that drop thier अनुदात्त letters) up-to प्रची सम्पर्चने 'to bear connection with' 1030. ईर to go and to shake or tremble. This root is सेट् । ईर + ते (आत्मने because it is अनुदात्ते)=ईर्ते other forms are ईरति ईरते ; ईर्णे ईराये ईर्ध्वे ; ईरे ईर्वहे ईर्महे । ईराचक्रा—आम् comes in by 'ईजादिश्च गुरुमतोऽनृच्छः' (२२३७) ; also the rules 'कृच्चानुप्रयुज्यते

लिटि' and 'आम्प्रत्ययवत्—' are applicable here. ईरिता (लुट्, इट्, ता) ईरिष्यते (लुट्), ईर्ताम् लोट् sing. 1st pers); ईर्ष (लोट्, ख—षल) । ईर्षम् (लोट्, ध्वम्) ; ऐरिष्ट—this is the लुङ् 3rd per. sing.—(आट्, ईर्, इट्, सिच् त—आ ईर् इस्त्—ऐरिषत् by वृद्धि ('आटश्च'), and षल । In लुङ् the forms are ऐर्त ऐराताम् ऐरत etc, and in लुङ् the other forms are ऐरिषाताम् ऐरिषत etc. ईङ् means to praise, to worship etc. Cp.—'नौमीय तेऽध्वपुषे etc. ब्रह्मस्तुति in भागवत—10th chap. ; also 'प्रसादये तामहमीशमीधम्' गीता—11th chap. ईङ्—ईङ् + ते here ङ becomes ट by 'खरि च' (121) and त becomes ट by 'टुणा टुः' (113).

मित—। 'च्लिः सिच् (३।१४४) इत्यतश्चल्लिरित्यनुवर्तते । तदाह—एभ्यश्चल्लिरिति । एभ्य इति अस्यतौत्यादिभ्यः । 'अस्यतौ'ति च दिवादि रूपम् । तेन देवादि-कोऽयमसंघातुर्नानादादिकः । तस्य च लुङि 'अस्यतेऽस्त्युक्' इति ध्रुगागमेन आस्यत् इति रूपम्—तथाच भट्टिः 'यथासि सव्वेषुभूतां निरास्यत्' (प्र. स.) । अस्य च (अस्य धातोः) पुषादिपाठात् तत्र वक्ष्यति । वक्तौति 'ब्रवी वचिः' (२४५२) इति 'वचः परिभाषणे' इति चोभायोरेव ग्रहणम् । अबोचत् इति रूपम् । ख्यातीति 'चच्चिङः ख्याज्' इत्यत्र स्पष्टम् । तस्य च परस्मैपदात्मनेपदभेदेन 'ख्' शज्' इत्यस्य च 'शस्य यो वा' इति वार्त्तिकत्वात् यत्नशल्परूपपक्षद्वयभेदेन च रूपचतुष्टयमित्याह—अख्यत्—अख्यत । अक्शासीत्—अक्शास इति । तत्र प्रथमयुगले अङो ङित्वात् 'आतो लोप इटि च' इति (२३७२) उभयत्रैव धातोरालोपः । अङागमादयस्तु प्राग्वत् । द्वितीययुगले तु अङभावः सिच् । अनिट्त्वादङभावः । पूर्व्वेन अपृक्तत्वादीङागमः । उत्तरत्र (आत्मनेपदपक्षे) तु तत्प्रत्यस्यापृक्तत्वं नेति स्मर्त्तव्यम् ।

वर्जने इति । वार्त्तिकमिदम् । ' (उपसर्गयोगात्) वर्जनार्थकस्य चच्चिङः ख्' शावादेशो 'नेति' तदर्थः । तदेव दर्शयति—समचच्चिष्ट इति । समुपसर्गाच्चच्चिङोलुङि सिचि इङागमे रूपम् । इण्कोरिति षलम् । टुणाटुरिति टलम् ।

अथ पृच्यन्ता इति । पृचि सम्पञ्चने (१०३०) इत्यन्ता इति शेषः । अनुदात्तते

आत्मनेपदिन इत्यर्थः । ईर गतौ कम्पने चेति । चुरादौ ल्यम् 'ईर लिपे' (१८११) इति पठ्यते । तत एव प्रेरयति इत्यादि न लम्भादिति द्रष्टव्यं धातूनामनेकार्थत्वात् । ईरते इति स्पष्टम् । ईराते ईरते । ईर्णे ईरार्थे ईर्ध्वे इत्याद्याङ्लव्याख्यायामुक्तम् । ईरा-
खन्ति—इजादेशे ल्याम् । कञ्चेति कञोऽनुप्रयोग आत्मल्यवदितौत्मानेपदमनुप्रयोगस्य । ईरिता (लुट्) । ईरिष्यते (लृट्) । ईरताम् (लोट्) ईराताम् ईरताम् । ईर्ध्वं ईरायाम् । ईर्ध्वम् । ईरै ईरावहै ईरामहै । लुङि तु ऐरं ऐराताम् ऐरत । ऐर्षाः ऐरायाम् । ऐर्ध्वम् । ऐरीत्यादि । लुङि रूपमाह—ऐरिष्ट इति आडजादीनामित्याट् । आटश्चेति वृद्धिः । सिजिडागमश्च । एवमैरिषाताम् ऐरिषत । ऐरिषाः इत्यादि । लृङि ऐरिष्यत । लिङि—एकत्र ईर्षीत अन्यत्र ईर्षीष्ट । ईड स्तुतिविति—... पुरुषं तमीडे (सौमि) इत्यादौ दर्शनात् । ईडे इति । डस्य चर्त्वेण टः । तप्रत्ययस्य तु टुत्वेण टः इति । अथास्य 'सि' 'ध्वे' इति सार्व-
धातुकप्रत्ययेऽपि परत इडागमः स्यादित्याह—

२४३८ । ईशः से ॥७२।७७॥

२४४० । ईडजनोर्ध्वे च ॥७२।७८॥

दी— । ईशोडजनां 'से' 'ध्वे'—शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' (परि ३८) ईडिष्व । ईड्त्वम् । 'विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्—' ऐड्त्वम् (? *) । ईश १०२० ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । आस १०२१ उपवेशने ।

(? *) 'ईड्त्वम्' इत्यस्य—विकृतिग्रहणेनल्यस्मादुत्तरदेव पाठो न्यायः । तस्य विकृतिग्रहणेनेत्यादिना समर्थितत्वादन्वयायमेकदेशेत्यादिपरिभाषान्तर्गत एव स्यादिति पाठप्रक्षेपोऽत्र विभावनीयः । तत्त्वबोधिन्यां तु 'ईडिध्वम्' इति दृश्यते । तच्चिन्त्यम् । तथात्वे विकृतिग्रहणेनेति वचनमपार्थमित्यपि द्रष्टव्यमित्यलम् ।

आस्ते । 'दयायासश्च' (२३२४) । आसाञ्चक्रे । आसुख ।
 आध्वम् । आसिष्ट । आङः शासु १०२२ इच्छायाम् ।
 आशास्ते आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'नमो-
 वाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् । वस १०२३ आच्छादने ।
 वस्ते । वससे । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि १०२४
 गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कसते । 'अयमनिदित्'
 इत्येके । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् (?) । कष्टे ।
 कशाते । कक्षे । कङ्ठ्वे । निसि १०२५ चुम्बने । निंस्ते । दन्त्या-
 न्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति वभ्राम । निंस्से ।
 णिजि १०२६ शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निङ्क्षिता । शिजि
 १०२७ अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते । पिजि १०२८ वर्णे । 'सम्प-
 चर्चने' इत्येके । 'उभयत्रे'त्यन्ये । 'अवयवे' इत्यपरि । अव्यक्ते
 शब्दे इतीतरे । पिङ्क्ते । पृजि इत्येके । पृङ्क्ते । वृजी १०२९
 वर्जने । दन्तोष्ठ्यादिरिदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदित्
 इत्यनेन । वृङ्क्ते । पृची १०३० सम्पचर्चने । पृक्ते ।

षूङ् १०३१ प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे ।
 सोता । सविता । 'भूसुवोः—(२२२४)' इति गुणनिषेधः ।
 सुवे । सविषीष्ट । असविष्ट-असोष्ट— । शीङ् १०३२
 स्वप्ने ।

The augment इट् comes in before the सार्वधातुक words or
 affixes like से and ध्वे of (i.e. coming after) the roots ईष्,
 ईङ् and जन् । The breaking up of the योग or Sutra ('श्रीश्रीजनं

सिधयोः') is to express in a marvellous way (and not to serve some special purpose). For छि is carried back to ईश् (former rule) and से is carried down to इड and जन (latter rule); so that से and छि may serve as complements to both the rules. Thus the सूत्रकार could have made only one aphorism ; such as 'ईशीडजनां सिधयोः' in stead of 'ईश् से' and 'ईडजनोच्चं च' । But the diction of the latter in point of beauty or felicity is superior to the former. Hence Bhattoji says वैचित्र्यायः । Cp.—also 'विचित्रा पाणिनेः कृतिः' । Thus with इट् we have ईडिषि (ईड् इट् से—by षत्व) and ईडिच्चि । Note that the augment इट् was restricted to the आर्द्धधातुक only by—'आर्द्धकस्येड् वलादेः' but here we have it in the सार्वधातुक also.

एकदेशविकृतस्य etc. It is a परिभाषा । It means—'when a whole (thing) is deformed by one of its parts it is no other (than what it was before), just as a dog does not cease to be called as such when it is disfigured by one of its limbs, say, tail or leg or ear etc. (In our case in hand से is the original whole & ख is its deformation where ए is replaced by व by—'खवाभ्यां वामौ' (२२५२) but yet it (ख) will have the augment इट् prefixed to it in conformity with the above maxim or परिभाषा । Thus we have ईडिषि (ईड् इट् ख) । But on this ground you cannot argue that ध्वम् will also have the aug. इट् prefixed to it because it is also the deformed representation of छि (just as ख is of से)—For here the question is otherwise or just the reverse. ध्वम् is not the disfigured representation (एकदेशविकृत) of छि as ख is of से

on the contrary—ध्वम् is the original whole (प्रकृति) and ध्वि is its deformed or modified image. Hence by—

‘विकृतियहणेन—etc.’ ‘A changed or modified thing cannot pass for its original form.’ The drift is this :—If I say bring me a dog you may come with a good one or with a deformed one (because you know that it is also a dog no matter whether it is tailless or lame—This is एकदेशविकृत-न्याय) । But if I say bring me a deformed one of the species, you cannot bring me a good dog, for you are asked to bring a disfigured one and not one in good physique.—This establishes what is known as ‘विकृतियहणेन प्रकृतेरग्रहणम्’ i.e. Any (grammatical) operation laid down for the विकृत affix etc. cannot extend to its प्रकृति or real form or in other words प्रकृति does not replace its विकृति । Thus we have, without इट्, ईडिट् वम् (ईडि ध्वम्—ईडि लोट् ध्वम्) and ऐडिट् वम् (लङ् ध्वम्) and not ईडिट् वम् (as Taitwa-bodhini has—which is evidently a copyist’s slip) and ऐडिट् वम् ।

ईश् to rule supreme. ईष्टे—ईश् ते ‘ब्रह्मसूत्र’ and ‘तुनाष्टुः’ (११३) । ईशिषि । ईशिषि । आस to take seat. आस् comes in लिट् by—दयायासश्च (२३२४) giving आसाञ्चक्रे । आस् ख (आस् + ख) ; आध्वम्—आस् + ध्वम् here स् elides by ‘धि च’ (२२४६) । आसिष्ट (लुङ्—आट् आस् इट् सिच त—आ आस् इष्ट त) । The root शास् or शास् preceded by the उपसर्ग आङ् (आ) means to wish or hope आशास्ती etc.—easy—. It is generally preceded by आङ् but not always thus ; नमोवाकं प्रशास्महे (उत्तरचरित) ‘we pronounce or utter the word of salutation’ where प्रशास्महे which means कुर्वमहे ‘we do or utter’ owing

to the multifarious meanings of roots, is seen to be preceded by the उपसर्ग प्र also. नमोवाकम् means the utterance of 'the word of obeisance.' The full verse is :—

इदं गुरुभ्यः पूर्वभ्यो नमोवाकं प्रशास्यहे ।

विन्देम देवतां वाचसस्तत्तामात्मनः कलाम् ॥” उत्तरचरित ।

वस to wrap or cover. वध् as in आध्वम् above. ववसे लिट्, कसि to go or to instruct कस्ते etc. by 'इदितो नुम् धातोः' । कंसते—by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) । Some say that the root is not इदित् i.e. it is कस and not कसि । This also ends in श and other than इदित् i.e. कश—whence we get कष्टे (by ण्वत्) कच्चे (कश्, से by व्रश्च (२२४) = कष्, से—by 'षटोः कःषे = ' कक्से—कक्षे ;—षत्व) । कङ्कट्, कश्च्चे—कष्च्चे—कङ्कट्, 'भलां जश्'—कङ्कट्, 'टुना'— । कसि to kiss easy—'शीनः' । आभरणकारस्तु etc. वध्वाम—committed a mistake in taking it as निश् । उभयत्र i.e. both to colour (paint) or connect. पिङ्क्ते here the अनुस्वार the result of नुम् changes into ङ by अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः and ज becomes ग by 'चोः कुः' (३७८) and then क् by 'खरि च' । हज्जी—(हज्) to throw off. दन्वोष्ठादि i.e. the preceding letter of it is the दन्वोष्ठा व (अन्तःस्थ व) and not ओष्ठा व or वर्गीय व । ईदित्—i.e. its drops its final ई । This final इ is to prohibit the augment इट् in निष्ठा by the rule 'श्रीदितो निष्ठाग्राम्' (३०३९—/ . 2. 14). Thus हक्ते । हक्ते—हज्जी + ते = हज्जते = हज्गते by 'चोः कुः' (३७८) = हक्ते by 'खरि च' (121) । हच्चे—हज् + से = हक्से = हक्षे । Some say that it is इदित् and conjugates with नुम् as हङ्क्ते etc. पृच्ची to connect or bear relation to etc.

ङ् (सू) to be delivered of a child—सूते by 'धात्वादेः घः सः' । सुषुवे
in लिट्—डिल्ल, हलादिशेष, ऋस् and उवङ् by 'अचिञ् धातुभ्यां योरियङुवङी'
(२७१) । षल् by 'इणकोः' । सुषुविषी—here there is no इङ् विकल्प
by 'स्वरतिसूति—' (२२७६) nor the prohibition of इट् by 'श्रुक् किति'
(२२८२) which bars the former ; but the इट् is नित्य (persistent)
here by the क्रादिनियम under 'कृलृभृह—(२२८३) । डिल्ल etc., as
before. सीता—सविता (लुट्) इङ् विकल्प by स्वरति सूति—etc. for the
क्रादिनियम is in लिट् only. सुवै (सू + ऐ (आट् इ वृद्धि by 'आटश्च'))
The rule 'भूभूतोक्तिङि' (२२२४) prohibits गुण enjoined by 'सार्धधातु-
काङ्' (२१६८) and thus paves the way for उवङ् ' (अचिञ्—etc.)'
whence सूऐ = सुवै) । सविषीष्ट—आशीः । असविष्ट—असोष्ट—इङ् विकल्प by
स्वरतिसूति etc. for here तिप् being पित् bars admittance to 'श्रुक्
किति' ; 'प्रासोष्ठ कौशल्या सुखेन रामम्'—भट्टिः 1st. शीङ् (शी) to sleep,
to lie down etc.

मित— । 'इङल्यत्ति व्ययतीनाम्' (७२।६६) इत्यत इङित्यनुवर्तते । 'रुदा-
दिभ्यः सार्धधातुके' (७२'७६) इत्यतः सार्धधातुके इति च । ईशः इति, 'ईङ-
जनोः' इति च षष्ठान्तम् । तदाह—ईशोडजनामित्यादि । व्याख्यानतो विशेष-
प्रतिपत्तिरिति न्यायेन सूत्राक्षरविभजनं, नात्र सूत्रार्थः । तथा सति 'ईशधातोः परस्व-
सेप्रत्ययस्य सार्धधातुकस्य इडागमः स्यात्' इति 'ईङजनोश्च परतो ध्वे इत्यस्य च सार्ध-
धातुकस्य—इडागमः स्यादिति चार्थः स्यात् । एवञ्च ईशो ध्वेप्रत्ययस्य इण् न स्यात् ।
तदाह—योगविभागो वैचित्रार्थ इति । वैचित्राञ्च—ध्वे इत्यस्य—पूर्वैवापकर्षः से
इत्यस्य च परवानुवृत्तिरित्येवं रूपम् । यद्यपि 'ईशोडजनां ध्वे' (भाष्यम्) इत्येवं
सूत्रेतिऽपि विवक्षितं गम्येत तथापि—योगविभागोऽत्र रमणीयतर इति पाणिनेराचा-
र्यस्याशयः । यद्योक्तमुदाहरति—ईङिध्वे—ईङिध्वे इति । स्पष्टम् ।

एकदेशविक्रतेति—परिभाषेयम् (एकदेशविकृतमन्यवत्) अथमर्थः । अः

कश्चिच्छब्द एकदेशेन अङ्गमात्रेण विकृतोऽन्यथाकृतः सोऽनन्योः भवति । अन्यो न भवति अपितु यथापूर्वं विज्ञायते । यथा शुनि शून्यपुच्छेऽपि श्रुत्वाचतिसद्वत् । नहि शून्य-पुच्छः आ अशो वा कपिर्वा भवति किन्तु यथापूर्वं आ एव । एवं यथा सी—प्रत्ययस्य इड् भवति तथा 'सवाभ्यां वानौ' (२२५२) इत्येकाररूपैकदेशविकृतस्य स्वप्रत्ययस्य स (इट्) भवितुमर्हति अत्रएव ईडिष्व इति सिद्धम् । ननु तथा सति ध्वे इत्यस्य एकदेशविकृतौ ध्वमित्यस्यापीडागमः स्यात् । तथाच ईड्द्वम्—ऐड्द्वम् इत्यादि न सिध्यैत् इताश्ङ्गा—समाधत्त—

विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणादिति । यथा पुरुषमानयेत्युक्ते खञ्जो वा अशो वा अविकलाङ्गो वा कश्चिदानीयते (एकदेशविकृतमनन्यवत्) । किन्तु यदि 'कश्चिद् विकलाङ्ग आनीयतामित्युच्यते तर्हि—न कश्चिदविकलाङ्ग आनीयते किन्त्वन्वो वा खञ्जो वा कश्चिद् विकलाङ्ग एव एवमिहापि । त आताम् भू यास् आताम् ध्वम् इत्युपदेशानु-सारात् ध्वम् इति प्रकृतिः । 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्येकारादेशात् आदेशस्य च विकारत्वात् (भाष्यम्) ध्वे इति विकृतिरेव । तस्य (ध्वे इत्यस्य) चेङ्विधीयते । अतः स (इट्) प्रकृते ध्वसो न भवति । ततश्च—सिद्धम् ईड्द्वम् ऐड्द्वम् इति ।

इश ऐश्वर्ये इति । ईष्टे—ईश् ते इति स्थिते—'ब्रथभसजभजसजयजरान्भजजच्छां ङः' इति शस्य षः । टुनाटुरिति तस्य टः । ईशिषे । ईशिध्वे स्पष्टम् । आसेति । आध्वम्—धि चेति सलोपः । आसिष्ठ (लुङ्—आट्—सिच्, इट् षत्वटुले) । आङ्शशास्ति । प्रायिकं प्रायोवादः । न सार्व्वत्रिकमित्यर्थः । तथाचोत्तरचरितम्—'नमोवाकं प्रशास्महे ।' अत्र शास्धातोः प्रपूर्व्वत्वमपीति भावः । नमोवाक इति नमः (इति) वचनम् । वचेर्घङि रूपम् 'चजोः कु'रितिकुलम् । प्रशास्महे कुर्महे इत्यर्थः—धातूनामनेकार्थत्वादिति—शेखरे स्पष्टम् । तेन नमस्कुर्महे इति स्पष्टार्थ इति ज्ञेयम् । वध्वे इति । धिचेति सलोपः । कसीति । शासनमनुज्ञा उपदेशो वा । इदित्वाद्भुम् । कंसते इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति भक्ष्य अदादेशः । कस्ते इति । अनिदित्वाद्भुमभावः । तालव्यान्त इति । कश् इतीत्यर्थः । कष्टे इति । ब्रथेत्यादिना प्राग्बत् । कचे इति । ब्रथादिना षत्वे, षटोः कः सीति काले, 'आदेशः—'

इति षत्वे च रूपम् । कङ्ठे इति । षत्वष्ट्वे । निस्ते इति । शो न इति शत्वम् ।
 नुमनुस्वारौ । वधाम इति = भ्रमं चकारित्यर्थः । 'नुस्विसर्जनीयश्रव्यवायेऽपि' इति
 सूत्रे वृत्तौ तालव्यान्तात्दर्शनात् दन्त्यान् एवेति भावः । निङ्क्ते इति । पूर्वचन्नत्वम् ।
 नुम् । अनुस्वारः । जस्य चोः कुरिति कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । अनुस्वारस्य
 यथीति परसवर्णो ङः । निङ्क्च इति । षत्वं शेषं प्राग्वत् । निङ्गिता अत्र परसवर्णस्य
 जकारत्वात् अनुस्वारस्य आदेशः । शिजिपिजी—निजिवत् । उभयेति । 'वर्णे' 'सम्प-
 ङ्गे' चेत्यर्थः । वृगीति । वर्जनं परित्यागः । दन्त्योष्ठ्यादिरिति । वर्गीथो नेति यावत् ।
 ईदित् इति । अतएव 'श्रीदितो निष्टायाम्' (३०३९) इति वृत्त इत्यनेन निषेधः ।
 वृक्ते इति । जस्य प्राग्वत् कुत्वचत्वे । वृक्ते इति । कुत्वचत्वषत्वानि । वृङ्क्ते इति ।
 इदिद्वादिनां मते रूपमिदम् । पृचौ इति । अयमपि ईदित् । पृक्ते इति । स्पष्टम् ।

पूङ् इति । प्राणिगर्भविमोचनं प्रसवः । सूते इति । धात्वादिः षः स इति सत्वम् ।
 सुवाते । सुवते इत्याद्यन्त्य । सुषुवे इति । हिलह्लादिशेषद्वयादिशः । अचिन्नु धा-
 त्विति उवङादेशश्च । सुषुविधे इति । 'स्वरतिसूति—'इति इङ्क्विकल्प' बाधित्वा
 'युक्कः किति' इतीन् निषेधे प्राप्तं क्रादिनियमान्नित्यमिदम् । सोता—सविता इति ।
 स्वरतिसूतीत्यादिना इङ्क्विकल्पः । सूवै इति । अत्र सार्वधातुकाङ्गधातुकयोरिति गुणे
 प्राप्तं—'भूसुबोक्तिङि' (२२४८) इति निषेधः । अचिन्नुधात्विति उवङ् । सविषौष्ट
 इति । आशीर्लिङि गुणे—इडागमे च रूपम् । असविष्ट—असौष्ट—इति । स्वर-
 तौति—इङ्क्विकल्पः । शौङ् (शौ) इति । स्वश्री निद्रा शयनं वा । अयं नेट् ।
 डिच्चात् आत्मनेप्रदम् । अथाव विशेषं दर्शयितुमाह—

२४४१ । शौङः सार्वधातुके गुणः ॥७४१२॥

दी— । 'किङ्कति च' (२२१७) इत्यस्यापवादः । शेत ।
 शयाते ।

The root शी is gunnated when any सार्वधातुक (affix) follows. This rule supersedes the rule 'किङ्कति च' (2217—

so far as सार्वधातुक is concerned.) In the case of आहधातुक, however, the root शी will have गुण (by—‘सार्वधातुकाहधातुकयोः’) । Thus शी + ते = शेते । शे + आते = श्य् आते by ‘एचोऽयवायावः’ (61).

मित—। शीङ्धातोः सार्वधातुके परे गुणः स्यादिति स्वार्थः । किङिति चेत्यस्यापवाद इति । ‘सार्वधातुकाहधातुकयोः’ (२१६८) इति गुणे प्राप्ते ‘किङिति च’ (२२१७) इति निषेधः प्राप्तः । तमपि बाधित्वा ‘शीङः—’ इत्यनेन पुनर्गुण-विधानमिति भावः । अयं सार्वधातुकविषयः । आहधातुकविषये तु ‘सार्वधातुकाहधातुकयोः’ इत्यनेनैव गुण इति तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टम् । शयति इति । ‘एचोऽयवायावः’ (६१) इति अयादेशः । अथास्मात् परस्य भक्ष्य रुडागमः स्यादित्याह—

२४४२ । शीङो रुट् ॥७।१।६॥

दी । शीङः परस्य भादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेष्वे । शये । शेवहे । शिशये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी । यु १०३३ मिश्रणे अमिश्रणे च ।

The augment रुट् is prefixed to the substitute अत् of भ coming after the root शी । Thus शी + भ = शे + अत् = शे रुट्, अत् = शेर्, अत् = शेरत् = शेरते by टित् आत्मनेपदानां णि । शेषे—शी + से, गुण and षत् by ‘इण्कोः—’ ‘आदेश—’ (211—12) । शेष्वे here ‘इणः षौघं लुङ् लिटां धोऽङ्गात्’ does not apply ; hence no सूचन्यादेशः । शये—शी + इट् (उत्तमं पुरुष लट्) शी + ए (by टित् आत्मने) = शे ए = श प् ए । शिशये—शी + ए (लिट्) = शी + ए (लिट्सञ्भयोरेशिरिच्) = शी—शी—ए = शि—शी—ए (ऋस्) = शिशये by ‘इको यणचि’ (47) ; शयिता—लट् इट् ता गुण । अशयिष्ट—

टुल् । Other forms are अशयिषाताम् अशयिषत । अशयिष्टाः etc. In लुङ् the forms are अशयिष्यत etc.

अथ सौत्यन्ता etc.—Then (we take up) the परस्मैपदी roots up to टुङ् १०४३ स्तुतौ । The roots ऊर्णु and स्तु are उभयपदी ; यु means both to mix and not to mix.

मित— । 'भोऽन्तः' (७।१।३) इत्यतो भ् इत्यनुवृत्तौ । 'अदभ्यस्तात्' (७।१।४) इत्यतः अदिति च । 'श्रीङः' इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—श्रीङः परस्मैत्यादि । अदिति लङ्यानुरोधेन षष्ठा विपरिणम्यते ; तदाह—भादेशस्य अत इति । शिरते— इति । भ् इति स्थिते धातोर्गुणे प्रत्ययस्य अदादिशे टित इति एत्वे च शे अते इति जाते रुट् । रुडित्यस्य उकार उच्चारणार्थः । टकार इत् । र्माव' तिष्ठति । 'आद्यन्तौ टकितौ' विति टित्वादाद्यवयवः । शे र् अते = शिरते । शेषः । इणकोरादेशप्रत्यययोः (२११—१२) इति षत्वम् । शेष्वमिति । इणः परत्वेऽपि षौध्वमित्युक्तेर्ध्वे इत्यस्य मूधन्वादेशो न । शये इति—एचोऽयवायावः (६१) इत्यादिशः । शिश्ये इति । ङस् इति अभ्यासस्य ङस्त्रादेशः । इको यणचि (४७) इति यण् । शयिता इति—लुट्, इट्, अयादेशः । अशयिष्ट इति—लुङ् । प्राग्वत् ।

अथ सौत्यन्ता इति । टुङ् १०४३ स्तुतौ इत्यन्ता इत्यर्थः । ऊर्णुस्तुभयपदीति । ऊर्णुञ् षञ् च उभयपदीत्यर्थः जित्वात् । ध्रुति—सेट् । अमिश्रणं घृण् भावः । अघो-कारान्तानां वृद्धिं दर्शयितुमाह—

२४४३ । उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥७।३।८८॥

दी— । लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात् पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न । भाष्ये 'पिच्च डिन्न, डिच्च पिन्न' इति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन डिच्चेन पिप्त्वस्य वाघात् । युयात् । अयावौत् । रु १०३४ शब्दे ।

In the case or matter of लुक् (i.e. as for as the roots of the अदादि class are concerned) the short उ (of a root) gets वृद्धि when a हल् or consonant-leading पित् (प्—eliding) सार्वधातुक follows except when the root is duplicated (i.e. when यङ् लुक् follows) thus यौति ; युतः (not पित् but डित्) ; युवन्ति (डित्—उवङ्) similarly यौवि, यौमि etc. युयाव (वृद्धि of the अङ् by—‘अचो जिणति’—२५४) । यविता—लुट् इट् गुण । युयात्—विधिलिङ्, is सार्वधातुक—hence ‘अकृत सार्व’—(२२—२४) does not apply.

इह भाष्ये etc.—Here, that is in connection with यासुट् or विधिलिङ्, उ of the root य cannot have the वृद्धि substitute by ‘उतो वृद्धिः’—; for in भाष्य (under ‘हलः अः शानज्भौ’—२५५०—३१।८३) we find the explanation ‘पिच्च डित्ति डित्ति पिन्न’ i.e., that which is पित् (as तिप्) cannot be डित् and what is डित् cannot be पित् । And the first explanation पिच्च डित्ति will not give rise to गुण (not being डित्) because पित् (as तिप्) is barred डित् by (यासुट्, which is specially enjoined, cp.—the rule ‘यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डित्ति’ (२२०६) । Thus because यासुट् is डित् and because डित्ति is not पित् so the rule ‘उतो वृद्धिः’ does not apply in विधिलिङ् and consequently we get युयात् and not यौयात् । [Some, however, hold a different view and explain that according to the परिभाषा ‘संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यः’ (वृद्धि is a संज्ञा) युयात् will not have वृद्धि owing to the अनित्यत्व of the rule ‘उतो वृद्धिः’—(२४४३) for had it, been so, पाणिनि would have said ‘उत औत् etc.’ instead of उतो वृद्धिः—etc.] युयात् (आशीलिङ्) ; दीर्घ by ‘अकृतसार्व’—(२२६८) । Here also you cannot expect वृद्धि for it is आहधातुक and यासुट्, is here कित् by ‘किदाशिधि’ (२२१६) । अयावौत् (लुङ्)—अट् यु इट् सिच् ईत् (तिप्)—

वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (२२९७) and the elision सु (सिच्) by 'इट् इटि' (२२६६) । कृ to make sound—yelp—or bark etc.

मित—। उतः (उकारस्य) + वृद्धिः + लुकि हलौतिच्छेदः । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' (२५०३—७३.८७) इत्यतः पितौति सार्वधातुके इति चानुवर्तते । 'न अभ्यस्तस्य' इति संघातोऽप्यनुवर्तते । तदाह—पिति हलि सार्वधातुके इति नत्वभ्यस्त-स्येति च । सूते लुकि इत्यस्य व्याख्यानं—लुग्विषये इति । लुग्विकरणे अदादावित्यर्थः । अन्यत् 'षु ८४१ प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्रादिः) भवति । एवं सुनोतीत्यादौ वृद्धिर्न । यौति इति । स्पष्टम् । एवं यौषि यौनीत्यादयः । उतः किम् । एति (इण् गताविति धातुः) । लुकीत्यस्य च सार्धक्यं दर्शितम् । हलि किम् । यवानि, यवाव इत्यादि । 'आङ-त्तमस्य पिञ्चे'ति पिञ्चेऽपि हलादित्वाभावाद वृद्धिर्न । न त्वभ्यस्तस्य किम् ? योयोति (यु इत्यस्य यङ् लुकि रूपम्) । रोरोति (रु यङ् लुक्) । सार्वधातुके किम् ? यूयात्—(आशीर्लिङ्) । 'किदाशिषि' (२२१६) इति किच्चादाङ्धातुकत्वाच्च वृद्धाभावः । युतः—युवन्ति इत्यादीनां डिङ्त्वात् ('सार्वधातुकमपित्') न वृद्धिः । युवन्तीत्यव 'अचिञ्धातु—' (२७१) इत्युवङ् । युयाव णलो णित्त्वात्—'अचो जिण्ति' (२५४) इति वृद्धिः । यविता लुट् आङ्धातुकत्वाद्वृद्धाभावः । युयात् इति—विधिलिङि रूपम् । इह तिपः पित्वेऽपि यासुटो डिङ्त्वाद उतो वृद्धिं निरस्यति—इहेति । युयात्—इत्यत्र (विधिलिङि वा) । स्त्रोक्तिं भाष्यकारवचनात् समर्थयते—भाष्ये पिञ्च डिङ्ग डिङ्च पिञ्चेति व्याख्यानादिति । एतच्च 'हलः श्नः शानज्भौ' (२५५७—३१.८७) इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमिति ज्ञानेशः । एवं यासुटः डिङ्चिनापित्त्वात्—वृद्धा-भावः । ननु तर्हि पूर्ववाक्येन 'पिञ्च डिङ्ग' इत्येतन्न तिपः पिञ्चेन डिङ्चस्य वाचात् 'किङ्गति चे' त्यस्याप्रवृत्त्या गुणः स्यादित्याशङ्क्य आह—विशेषविहितेनेति । 'यासुट परस्मैपदेषु उदातो डिङ्च' (२२०८) इति हि विशेषेण विधीयते यासुटः पिञ्चं मासृदिति । अतएव डिता पितो वाधः स्पष्ट एव । अतो नापि गुणः । केचित् पिञ्च डिङ्ग डिङ्च पिञ्चेति भाष्यवचनमनाश्रित्य स्तुयात् युयादित्यादि व्याचक्षते । तेषामयमाशयः । 'उतो वृद्धि—'रिति हि संज्ञापूर्वकोविधिः (वृद्धिशब्दः संज्ञावचनं

‘वृद्धिरादैजि’ति सूत्रात् । तेन ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति परिभाषानुसारत एवाव वृद्धिर्न भविष्यति । अन्यथा ‘उतो वृद्धि—’ रित्यनुक्ता ‘उत् औदित्येव ब्रूयादिति तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टम् । यूयात्—आशीर्लिङ् । आङ्धातुकत्वाद् वृद्धिः । अयावीदिति । सिचि वृद्धि—’रिति (२२६७) वृद्धिः । ‘इट ईटि (२२६६) इति सलोपः । रु शब्द इति । अथास्मात् परस्य सार्वधातुकस्य ईड्विकल्पार्थमाह—

२४४४ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥७॥३॥८५॥

दी— । एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड् वा स्यात् । ‘नाभ्यस्तस्य—’ (२५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दर्थम् । रवीति—रौति । रूवोतः—रूतः । हलादेः किम् ? रूवन्ति । तिङः किम् ? शाम्यति । सार्वधातुके किम् ? आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रूयात्—रूवोयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । ‘तु’ इति सौत्रो धातुर्गति-वृद्धिर्हिंसासु । ‘अयच्च लुग्विकरण’ इति स्मरन्ति । तवीति—तौति । तुवीतः—तुतः । तोता । तोष्यति । णु १०३५ सुतौ । नौति । नविता । टुञ्जु १०३६ शब्दे । द्यौति । क्षविता । क्ष्णु १०३७ तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता । णु १०२८ प्रसवणे । स्त्रौति । सुष्णाव । स्त्रविता । स्त्रूयात् । ऊर्णुञ् १०३८ आच्छादने ।

The augment ईट् comes optionally before the सार्वधातुक and हलादि (having consonant in the beginning) तिङ् (तिप्, तम्, सिप्, यस् etc.) affixes following upon these roots viz. तु, रु, स्तु, शनि and

अम् । We could have carried down the word 'सार्वधातुके' to this rule ('तुरुस्तु etc.') from its predecessor 'नाभ्यस्तस्याचि पित् सार्वधातुके' (२५०३—७।३।४७), had there been no word as 'सार्वधातुके' mentioned in this posterior one. Hence (from the conduct of Panini's we infer that) the mentioning or taking up again of the term सार्वधातुके is to dispense with the carrying of the पित् occurring in the rule 'नाभ्यस्तस्याचि—' (२५०३) । The result is that not only हलादि 'पित्' सार्वधातुकस get the aug. ईट् but any हलादि तिङ् सार्वधातुक । Thus रवीति (पित्) etc. रवीति रीति—In the former case, the पित् सार्वधातुक, being preceded by the aug. ईट् which is अजादि and not हलादि, does not get the effect of the rule 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' (२४४३) and this results in the gunnation (having गुण) of the root 'रू' by 'सार्वधातुकाईधातुकयोः' (२१६८)—रू ईट् तिप्=री ईति=रव् इति=रवीति । In the latter case, there being no अजादि prefix as ईट्, the root gets वृद्धि as usual by 'उतोवृद्धिः—' रवीतः—रतः—In the former case, because the affix तस् is डित् so it is disallowed to have गुण nor can it have वृद्धि by 'उतोवृद्धिः—।' for it is not पित् (which brings ईट् cp.—'अपिदर्थम्) । But as the aug. ईट् is अजादि so the substitute उवङ् ('अचिञ्धातु—' २७१) replaces the उ of रू giving रव् (ईतस्) whence we get रवीतः । In the latter case there being no अजादि प्रत्यय, उवङ् does not come in nor comes in the वृद्धि for तस् is not पित् and we get रतः as the alternative form. Why say 'हलादिः' (in your वृत्तिः) ? Witness रवन्ति—where the fact of अजादित्व of the subsequent affix अन्ति (भि—भौलः) bars the application of ईट् and nor

सौवः—सूविणैव निवहः । न तु धातुपाठे उपदिष्टः । लुग्विकरण इति । आदादिक इति भावः । स्मरन्ति ब्रह्मा इति योज्यम् । तवीति—तौतीत्यादि, रवीति—रौतीत्यादिवत् । तौता—तौघाति अनिट्कत्वादिविभावः । टुच्चिति । टित्कारणमथुजर्धम् । द्वितोऽथुच् । चवथुः । णित्ति—धात्वादेः षः स इति सादेशः । प्रस्ववर्णं चरणं प्रवाहो वा । सुष्णाव इति । षोपदेशत्वात्—सुषुवे इत्यादिवत् इण्कोरित्यादिना षत्वम् । ऊर्णुजिति । जित्वादभयपदी । सेट् । अथ उतोब्रह्मि'रिति या ब्रह्मिर्विहिता—सा ऊर्णोतिर्विकल्पेनेषाते इत्याह—

२४४५ । ऊर्णोतिर्विभाषा ॥७।३।८०॥

दो— । वा ब्रह्मिः स्याद्ब्रह्मादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । 'ऊर्णोतिराम् नेति वाच्यम्' (वार्तिक १८०२) ।

The short उ of the root ऊर्णु optionally gets ब्रह्मि when a ह्लादि (having a cons onant before) पित् सार्वधातुके follows. Thus ऊर्णोति (ब्रह्मि)—ऊर्णोति (no ब्रह्मि—) but गुण by 'सार्वधातुकाङ्—') ; ऊर्णुतः—no ब्रह्मि because तस् is not पित् and no गुण because it is डित् where गुण is forbidden by 'किङ्ति च' । ऊर्णुवन्ति—ऊर्णु + उवङ् + अन्ति । Prohibition of गुण and ब्रह्मि as in ऊर्णुतः । Similarly in ऊर्णुते etc which also are अपित् and डित् । ऊर्णुवाते (उवङ्) । ऊर्णुवते (उवङ् and अन्ते in place of अन्ते by 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (२२५८) ।

'ऊर्णोतिराम् न—etc. This is a Vartika. It means that ऊर्णु (though it is obviously इजादि and गुरुमान् yet) will not have आम् (in लिट्)—for by another Vartika. 'ऊर्णोतिर्णुबद्ध भावो वाच्यः' । 'It has to be said that ऊर्णु becomes as णु (एकाच्) (when an

आङ्घातुक follows.)—under the rule 'चियो दीर्घात्' (३०१५), we have come to learn that ऊर्णु is treated as neither गुरुमान् nor अनेकाच् । Hence no आम् ।

मित—। 'उतो वृद्धिः—' (७३।८९) इत्यतो वृद्धिरिति ह्यलोतिचानुवर्तते—
'नाभ्यस्तस्यचि—पिति सार्वधातुके' (७।३।८७) इत्यतः पितौति सार्वधातुके इति च ।
विभाषति वार्थकः । तदाह—न वृद्धिरित्यादि । ऊर्णौति (वृद्धिपक्षे)—ऊर्णौति
(वृद्धाभावात्—'सार्वधातुकाङ्—'इति गुणः) । ऊर्णुतः—अपित्वा वृद्धिर्द्धिच्चाच्च—
'किङिति चेति निषेधान्न गुणः । अजादित्वाभावाच्च नोवङ् । ऊर्णुवन्ति—गुणवृद्ध्या
भावात् अजादित्वादुवङ् । ऊर्णुवाते उवङ् । ऊर्णुवते—उवङ् । 'आत्मनेपदेषु नतः'
(२२५८) इति अत् । टित इति एत्वं च ।

'ऊर्णौतिराम् ने'ति—वाक्तिकमिदम् । 'ऊर्णोतेर्णुवद् भावो वाच्यः' इति चियो
दीर्घात्—(३०१५) इत्यत्र वक्ष्यति । तस्य चायमर्थः—ऊर्णुधातुः 'ऊर्णु' इति
न गृह्येतव्यम् किन्तु णुवत् । तेन चायम् नापि इजादिः ('ऊ' इत्यंशस्याभावात्) नापि
अनेकाच्—'णु' इत्यस्य एकाच्त्वात् । अतो नापि 'इजादेरित्यादिना नापि कास्प्रत्यया-
दित्यादिना आत्म प्राप्नोति । अथानन्तरकर्तव्यमाह—

२४४६ । न न्द्राः संयोगादयः ॥६॥१॥३॥

दी—। अचः पराः संयोगादयो नदराः द्विर्न भवन्ति ।
नुशब्दस्य द्वित्वम् । णत्वस्यासिद्धत्वात् । "पूर्व्वत्वासिद्धोयम-
द्विर्वचने" (परि—१२७) इति त्वनित्यम् । 'उभौ साभ्यासस्य'
(३६०६) इति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ।

Of a संयोग (conjunction) the first letters such as न, द and
र—which follow an अच् (vowel) are not duplicated (in लिट्,
etc.). Here in ऊर्णु, णु is the conjunct or संयोग letter ('ह्यलो-

जनन्तराः संयोगः) of which र् (र्, ण्, उ) follows upon ज् which is an अच् । Now according to the rule 'अजादेर्द्वितीयस्य' (२१७६) 'र्' should have duplication but by the present one र् is dismissed. Hence Bhattoji says that तु only is duplicated in view of the invalidity (असिद्धत्व) of the णत्व । The idea is this—the न in जर्णु (read in the घातुपाठ) was originally दन्त्य न and not मूर्द्धन्य ण । But the Same (न) has turned cerebral (ण) in connection with the र् in जर्णु by the rule 'रषाभ्यां यो नः समानपदे' (२३५—८४११) । Now the rule 'रषाभ्यां etc' falls under the असिद्धकाण्ड by 'पूर्ववासिद्धम्' (८१२१) । Therefore it (रषाभ्यां—) is invalid or is not to take effect when any operation is concerned with the foregoing chapters. द्वित्व or duplication is enunciated in the sixth chapter. Hence though णत्व is effected by 'रषाभ्याम्—' yet on the ground of the invalidity of its progenitor (रषाभ्याम्—) it (ण) is treated as असिद्ध or non-existent. Thus the original न (dental) with its vowel (उ) gets reduplication. Nor can it be argued that—by the परिभाषा 'पूर्ववासिद्धीयमद्वित्वे or अद्विर्वचने' 'All the rules enumerated under the rule पूर्ववासिद्धम्' (८१२१) are असिद्ध or invalid except where द्वित्व or द्विर्वचन or duplication is to take effect'—the above णत्व is valid (in as much as it concerns द्वित्व) । Because the above परिभाषा is अनित्य (and therefore cannot be adhered to here). And to this i.e., our inference of अनित्यत्वं the rule 'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६) bears testimony. For the rule अनितिः (२४७८—८४११६) directs णत्व of नि in case an उपसर्ग having the condition (निमित्त) of णत्व precedes, as प्राणिति

(breathes). Now in चङ् to have the form प्राणिणत् Panini has made another sutra which make both the च् cerebral. But as 'अनितेः' (२४७८) has effected the शत्व of नि we could have, without the help of the rule उभौ etc., got two cerebral च् by duplication. Therefore it is inferred that 'अनितेः' (८१४१६) having fallen under the असिद्धकाण्ड, Panini has made the rule 'उभौ—' to inform us thereby that the परिभाषा 'पूर्ववासिद्धीयमद्विले' (or अद्विवचने) is अनित्य or not persistent. ऊर्णुनाव—ऊर्णु + शत्व = ऊर्णु + नुन अ = ऊर्णुनौ अ (अचो जिणिति—२५४) = ऊर्णुनाव अ । ऊर्णुनुवतुः —ऊर्णुनुन अतुस् = ऊर्णुनुवङ् अतुस् (अचिञ्—२७१) = ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवः—ऊर्णुनुवञ् उस् = ऊर्णुनुव् उस् ।

मित— । नेति निषेधार्थको नशब्दः । न्दा इति प्रथक् पदम् । न् द र एषां द्वन्तात् प्रथमावहुवचनम् । तच्च विग्रीथम् । संयोगादय इति च विग्रीषणम् । तदाह—संयोगादथो नदरा इति । संयोगानामादय इति विग्रहः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६।१।१) इत्यतो द्वे इत्यस्ति । 'अजादेर्द्वितौयस्य' (६।१।२) इत्यतोऽजादेरिति च । 'अजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमी—(अच् चासौ आदिश्चेति)—तदाह । अचः परा इति । 'आदिभूतादचः परा इत्यर्थः' इति नागेशः । नुशब्दस्य द्वित्वमिति । धातूपदेशे ऊर्णु इत्यस्य नस्य दन्त्यत्वमेव । शत्व तु 'रषाभ्यां यो नः समानपदे' (८।४।१६) इत्यनुसारात् । तच्च (शत्व) 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।१) इत्यनुसारतः अत्र षष्ठाध्याय—कार्थ्यावसरे असिद्धमेव । अतः (असिद्धत्वात्) द्वित्वाग्रं कार्थ्यं न लभते । अत आह शत्वस्यासिद्धत्वादिति । एवं नुशब्दस्यैव द्वित्वम् । ननु 'पूर्ववासिद्धीयमद्विले' (अस्यार्थः अयं वक्ष्यते) इति परिभाषावलात् अत्र नुशब्दस्य द्वित्वं साधयाम इति चेदतोच्यते । 'पूर्ववासिद्धीयमद्विवचने' इति परिभाषा हि अनित्या । कुत एतज्ज्ञायते इति चेत् । तवाह—'उभौ साम्यासस्य' (२६०६) इति लिङ्गादिति । अभावः । 'अनितेः' (२४७८) इति हि उपसर्गस्यान्निमित्तादनितेर्नकारस्य शत्वं विदधाति

तत् प्र + अनि + णिच् + लुङ् चङ् + तिप् इति स्थिते अनेन (अनितेः इत्यनेन) 'नि' इत्यस्य णत्वे कृते 'चङि' (२३१५) इत्यनेन नि इत्यस्य कृतणत्वस्य द्वित्वे च प्राणिणत् इति सिद्ध्यत्येव । पुनः 'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६)—'साभ्यासस्य अनितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति'—इत्यर्थेकसूत्रकरणं किमर्थम् । न चैतत्तर्हि व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य ज्ञापकत्वेन सप्रयोजनत्वात् । एतच्चैतेन ज्ञायते । पश्यति भगवान् पाणि-
निर्यत् अनितेरित्यनेन असिद्धकाण्डस्थितेन कृतणत्वस्य णस्य असिद्धत्वमिति । अतस्तस्य असिद्धत्वाद् द्वित्वं भवितुं न इति । एतदेव च 'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६) इति सूत्रप्रणयने बीजम् । ततश्चैतज् ज्ञायते यत् 'पूर्ववासिद्धीयमद्धिर्वचने' इति परिभाषा अनित्या इति । पूर्ववासिद्धीयमद्धिर्वचने इत्यस्यायमर्थः । पूर्ववासिद्धमित्यधिकारि भवम् । गृहादित्वाच्छः । 'पूर्ववासिद्धम्' (८२११) इति सूत्रात् परवर्त्तिं सर्व्वं सूत्रं द्वित्वाच्छः विधाय सर्व्वं वान्वेतीत्यर्थः । एवञ्च द्वित्वप्रकरणे अनुपस्थानात् तस्य (शास्त्रस्य) सिद्धत्वमेव नासिद्धत्वमिति । अत्र नागेशः—'यत् पूर्ववासिद्धीयं शास्त्रम् तत्र द्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः । तच्च पूर्व्वेतित्यनेनान्वेति । एवञ्च द्वित्वं भिन्ने पूर्व्वेतिदमसिद्ध-
मित्यर्थः । द्वित्वस्य तु अन्यत्वासिद्धत्वं भवत्येव । अत्र द्वित्वशब्देन षाष्टम् (षष्ठाध्याय गतम्) आष्टमिकाच्च (अष्टमाध्यायगतम्) अवशिष्टात् । लिङ्गादिति । अन्यथा अनिते—
रित्यनेन कृतणत्वस्य द्वित्वे प्राणिणदित्यादेः सिद्धाद्भावाति सूत्रं व्यर्थं स्यादेवञ्च णत्व-
विधानस्यानुपस्थानमिति भावः' इति । प्रकृते उदाहरणं दर्शयति—ऊर्णुनाव इति । अत्र रेफस्य (ऊर्णु इत्यस्य)—द्वित्वविधानं सूत्रप्रयोजनम् । ततः 'अजादे—' इति तु शब्दस्य द्वित्वे प्रथमखण्डस्य (अभ्यासस्य) नकारस्य 'रषाभ्याम्—' इति णत्वम् । द्वितीयखण्डस्य तु 'अट् कुप्पाड्' इति णत्वं प्रवर्त्तते । उभौ साभ्यासस्य इति लिङ्गात् । 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । 'एचोऽयवायाव' इत्यावादेशश्च । ऊर्णु-
नुवतुः इति । उवङ् । शेषां प्राग्वत् । एवम् ऊर्णुनुवुरित्यत्र ।

२४४७ । विभाषोर्णोः ॥१२॥३॥

दी— । इडादिप्रत्ययो वा डित् स्यात् । ऊर्णुनुविथ—

ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता—ऊर्णविता । ऊर्णौतु—ऊर्णौतु ।
ऊर्णवानि । ऊर्णवै ।

An affix, having the aug. इट् in the beginning, becomes डित् optionally provided it (the affix) comes after the root ऊर्ण । Thus ऊर्णुनविथ—(डित् पच्—उवङ् इट्)—ऊर्णुनविथ—(there being no डित्, the second नु gets guna इट्) । Similarly ऊर्णविता (डित्—लुट् ता) ऊर्णविता—(without डित् गुण) । ऊर्णौतु—ऊर्णौतु like ऊर्णौति—ऊर्णौति under 'ऊर्णौतेर्विभाषा' (२४४५) । ऊर्णवानि (आनि—'आडुत्तमस्य पिच्—' though the affix आनि is पित् yet 'ऊर्णौतिः—' does not operate for आनि is अजादि and not हलादि) । Thus गुण comes in by 'साम्बधातुकाङ्धातुकयोः' । Similarly ऊर्णवै । [Now in लङ् (और्णुत्) option of वृद्धि by—'ऊर्णौतिः—' and गुण by 'साम्बधातुकाङ्—' being due, we look forward—]

मित—: 'गाङ् कुटादिभ्योऽज्जिन्डित्' (१।२।१) इत्यतो डित्—इति । 'विज इट् (१।२।२) इत्यत इडिति चानुवर्तते । तदाह—इडादिप्रत्यय इति । 'ऊर्णौतिः परः इडादिप्रत्ययो वा डिदिति सूत्रार्थः । ऊर्णुनविथ—डित् पच् इदम् । किङिति चेति निषेधात् 'साम्बधातु—' इत्यस्याप्रवृत्तेर्गुणाभावः । 'अचिञ्—' (२७१) इत्युवङ् । ऊर्णुनविथ—डिदभावे इदम्, 'साम्ब—' इति द्वितीयगुणशब्दस्य गुणः । अत्रादेशः । एवम् ऊर्णुविता—ऊर्णविता (लुट्, इट्) । ऊर्णौतु—ऊर्णौतु इति—'ऊर्णौ तेर्विभाषा' (२४४५) इति वृद्धिविकल्पः । ऊर्णवानि इति । आटः पित्वेऽपि आनीत्यस्य हलादित्वाभावान्न वृद्धिः । गुणः । एवम् ऊर्णवै । अथ लङि आडागमे आटश्चेति वृद्धौ और्णुत् इति स्थिते ऊर्णौतेर्विभाषा (२४४५) इति वृद्धि—विकल्पे 'साम्ब—' (२१६८) इति गुणे च प्राप्तं गुण एव स्यान्न वृद्धिरित्याह— ।

२४४८ । गुणोऽपृक्ते ॥७३॥८१॥

दो—। ऊर्णोति गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्व-
धातुके । वृद्धापवादः । और्णोत् । और्णीः । ऊर्णूयात् । ऊर्णूयाः ।
इह वृद्धिर्न । 'डिच्च पित्र' इति भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णवि-
षीष्ट—ऊर्णविषीष्ट । और्णूवोत् । और्णूविष्टाम् ।

(The short उ of) ऊर्णु gets guna when an अपृक्, हलादि पित् सार्वधातुक (as तिप् and सिप्) follows. This supersedes वृद्धि (directed by 'ऊर्णोतिविभाषा'—२४४५). Thus और्णूत्=और्णोत् । In the same manner और्णीः । In विधिलिङ्—ऊर्णूयात्, ऊर्णूयाः etc. Here there is no वृद्धिः on the authority of the statement 'डिच्च पित्र' of भाष्य (see 'उतो वृद्धिः'—२४४३) । ऊर्णूयात्—आशीः (परस्मै), दीर्घ by 'अकृत्' (२२९४) । ऊर्णविषीष्ट—ऊर्णविषीष्ट—आशीः (आत्मने)—option of डिच्च or गुणाभाव, cp—'विभाषोर्णोः' (२४४७) । उवङ् comes in the latter case owing to डिच्च । और्णूवोत्—और्णूविष्टाम् etc. These are the optional परस्मै लुङ् forms by the rule 'विभाषोर्णोः' in the डिच्चपक्ष with उवङ् । But in the डिच्चाभावपक्ष गुण only being due by 'सार्व'—(२१६५), we look forward :—

मित—। 'ऊर्णोतिविभाषा—' (२४४५—७३।९०) इत्यत ऊर्णोतिरिति : 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि'—(२४४३—७३।८९) इत्यतो हलीति । 'नाभ्यस्तस्याच पिति सार्वधातुके'—(२५०३—७५।८७) इत्यतः पितौति सार्वधातुके इति चानु-
वर्तते । तदेतत् सार्वं मनसि कृत्वा आह—ऊर्णोति गुणः स्यादित्यादि । वृद्धापवाद इति । 'ऊर्णोतिविभाषा' (२४४५) इत्यस्मात् प्राप्तस्य वृद्धिविकल्पस्य अपवाद इत्यर्थः । प्रतएव (वृद्धाभावात्) यथाप्राप्तम् ('सार्व'—२१६८) गुणशब्दस्य गुण इवेत्याह और्णोत् । और्णीः इति । तिप् सिपावेवाव अपृक्ते इति ज्ञेयम् । परस्मैपदे एवम् । आत्मनेपदे तु और्णूत् और्णूवातामित्यादि बोध्यम् । अथ

विधिलिङि परस्मैपदे रूपमाह—ऊर्णयात्—ऊर्णया इति । अत्र वृद्धिः कुतो नेत्यत आह—इहेति । 'ङिञ्च—पिन्ने'ति भाष्यादिति । एतच्च भाष्यवचनम् 'उतो वृद्धिः—' (२४४३) इति सूत्रव्याख्यानावसरे—स्पष्टीकृतमिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति । आत्मनेपदे—ऊर्णवीत ऊर्णवीथा इत्यादि उक्ता रूपं त्रयम् । ऊर्णयात् इति । आशीर्लिङि परस्मैपदे रूपमिदम् । 'अकृत्—' (२२६८) इति दीर्घः । इडभावात्—ङित्त्वाभावः । अतएव विभाषोर्णीरित्यस्याप्रवृत्तिः । 'जिह्वासावात्—साव्यं'तुक्त्वाभावाच्च 'ऊर्णीति विभाषे'ति वृद्धभावाऽपि । अथात्मनेपदे रूपमाह—ऊर्णविष्ठीट्—ऊर्णविष्ठीट् इति । इडादिवात् ङिडभावे पूर्ववत् गुण उत्तरवत् तु ङित्सत्वादुक्त् । लुङि परस्मैपदे उक्तागुणवृद्धिभेदात्—रूपतयम् । तत्र उक्ताङि रूपमाह—और्णवीत् । और्णविष्टम् इति । आडागमे वृद्धौ और्ण इट् सिच् इट् = और्ण इत् इति स्थिति 'विभाषोर्णी' (२४४६) इति ङित्पक्षे गुण (वृद्धौ) रडावादुक्त् । इदानीम् ङिडभावपक्षे गुणवृद्धिभेदेन रूपद्वयं दर्शयितुं तदुपयोगिशाल्मवतारयति—

२४४८ । ऊर्णीतिविभाषा ॥७॥२॥६॥

दी— । इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टम् । और्णाविष्टुः । और्णवीत् । दुः १०४० अभिगमने । द्यौति । द्योता । दुः १०४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् । कु १०४२ शब्दे । कोता । (परस्मैपदिनो गताः) ॥ ङूज् १०४३ सुतौ । स्तौति—स्तवोति । सुतः—सुवीतः । सुते—सुवोते । 'सुसुधूज्भ्यः—' (२३८५) इतीट् । अस्तावीत् । 'प्राक्सितात्—' (२२७६) इति पत्वम् । अभ्यष्टौत् । 'सिवादीनां वा—' (२३५८)—पर्यष्टौत्—पर्यस्तौत् । ब्रज् १०४४ व्यक्तायां वाचि ।

(The short उ of) ऊर्णु gets वृद्धि optionally when the affix सिच् having the aug. इट् in the beginning follows in Parasmaipada. वृद्धि being optional in the alternative case, we have गुण । Thus in the वृद्धिपच्च—और्णावीत् etc. (आट् ऊर्णु इट् सिच् ईट्त् whence respectively by 'आट्श्च,' the present rule, and इट् ईटि—we have—और्णो ईत्—और्णाव् ईत्) । Similarly और्णाविष्टाम्, और्णाविषुः etc. In the गुणपच्च—और्णवीत् (as before with गुण in the place of वृद्धि) । Similarly और्णविष्टाम्—और्णविषुः etc. [From these cases it is quite evident, as in the case of श्वि in भ्वादि under 'अयत्तेर;' (२४२१), that ऊर्णु has three different लुङ् forms according as it is followed by उवङ्, वृद्धि and गुण ; Thus :—

with उवङ् :—और्णवीत्, और्णविष्टाम्, और्णविषुः etc.,

with वृद्धि :—और्णावीत्, और्णाविष्टाम्, और्णाविषुः etc.,

and with गुण :—और्णवीत्, और्णविष्टाम्, और्णविषुः etc.

By the bye, it should also be remembered in this connection, that there are three rules *dealt with here, which apparently harp on the same tune but are markedly different when their import is taken into consideration. It is therefore important to bear in mind the source whence each of them springs. We enumerate them below along with their sources with the serial number both of Si. Kau. and अष्टाध्यायी:—

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके (२६०६—७३१८७)	}	'ऊर्णोतिविभाषा'
उतो वृद्धिर्लुकिहलि (२४४३—७३१८८)		
गाङ् कुटादिभ्योऽज् गिन् डित् (२४६१—११२११)	}	'विभाषोर्णोः'
विज् इट्— (२५३६—११२१२)		
		(२४४७—११२१३)

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु (२२९७—७।२।१) } 'ऊर्णोतिविभाषा'
नेटि (२२९८—७।२।४) } (२४४९—७।२।६)

यु to go towards or to keep sexual intercourse, द्यौति—by 'उतो वृद्धिः—' (2443) । यु means प्रसव (permission) and ऐश्वर्य (power) सौति etc. असौवीत् by सिचि वृद्धिः—(2297) and वत् by 'आदिशप्रत्यययाः—' (212) and सत् by 'धात्वादिः' । वृज् to praise (Here end the परस्मैपदी roots). The root is उभयपदी and अनिट्—सौति—सवीति । स्तुतः—स्तुवीतः [See the rule 'तुरुस्तुशम्यमः—' (2444)]. सत् by 'धात्वादिः षः सः' and ष becoming स, ट becomes त । In लुङ्, इट् comes in by 'स्तुसुधुञ्भ्यः परस्मैपदेषु' (2385). Hence the form is अस्तावीत् (अट् सौ ईत्) । The स of स्तु turns cerebral (ष) in connection with a condition lying in an उपसर्ग as अभ्यष्टौत्—(अभिस्तु + लुङ् त्) by the rule 'प्राक् सितात्—' (2276). And the स of स्तु optionally becomes ष when परि, नि and वि precede as—पर्यष्टौत् (with षत् परि स्तु + लङ् त्)—पर्यस्तौत् (without षत्) । In लोट् कृतु—स्तवीत् etc. (परस्मै) and स्तुताम्—स्तुवीताम् etc. (आत्मने) by 'तुरुस्तु' । In लङ्—अस्तौत्—अस्तवीत् etc. (परस्मै) and अस्तुत—अस्तुवीत etc. (आत्मने) In विधिलिङ् स्तुयात्—स्तुवीयात् etc. (परस्मै) and स्तुवीत etc. (आत्मने) । In आशीर्लिङ्—स्तूयात् etc. (परस्मै) and स्तोषीष्ट—etc. (आत्मने) । In लिट्—तुष्टाव, तुष्टीथ (want of इट् by 'कसृष्टवृ—' २२९३) तुष्टुव etc. (परस्मै), and तुष्टुवे etc. (आत्मने) । In लुङ् परस्मै is shown above and in आत्मने the forms are अस्तोष्ट—अस्तोषाताम् etc. वृज् to speak clearly. The root is उभयपदी and अनिट् ।

मित— 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (७।२।१) इति सूत्रम् । नेटि (7.2.4) इत्यत इटौति चानुवर्त्तते । तदाह—इडादौ सिचौत्यादि । पचे गुण इति । वृद्धाभाव

पक्षे 'सार्धधातुकाङ्' (२१६०) इति गुण इत्यर्थः । अथ वृद्धिपक्षे आह—और्णा-
वीत् इति । आङगमि आट्शेचेति वृद्धौ च और्ण् इट् सिच् ईट् त—और्ण्वीत्
(इट् ईटीति सलोपः) इति स्थिते अनेन वृद्धौ और्ण् ईट् इति । तत आवादेशे
रूपम् । अथ गुणपक्षे आह—और्ण्वीत् इति । सिचि वृद्धिवर्जं सर्व्वं समानम् ।
तदेवं ऊर्ण्वीतोर्लङि उवङ् वृद्धिगुणभेदेन रूपवयम् वेदितव्यम् (शिधातीरिव) :—

उवङ्—और्ण्वीत् (और्ण्वङ् ईट्) और्ण्विष्टाम् इत्यादि

वृद्धिः—और्णावीत्, और्णाविष्टाम् इत्यादि

गुणः—और्ण्वीत्, और्ण्विष्टाम् इत्यादि । किञ्च—

'ऊर्ण्वीति विभाषा' (२४४५—७३।८०), 'विभाषोर्ण्वीः' (२४४७—१।२।३) ऊर्ण्वीतिविभाषा
(२४४८—७।२।६) इति वाङ्मतः प्रतीयमानं समानार्थकानामपि मूलतः प्रविभिन्नार्थानां
भेदे न विस्मय्यः । पु इति—षोपदेशत्वात् धात्वादिरिति सभावः । सौति इति ।
प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । अभ्यनुज्ञानमनुकूलोभावः सम्प्रतिप्रदानमिति यावत् । ष्टुङ् स्तुता-
विति । अथ पक्षोपदिनो गताः । अथसपि षोपदेशः । जित्वादभयपदी । अनिट् ।
सौति—स्तवीति इत्यादि । 'तुरुस्तुशय्यम्'—(२४४४) इति ईडागमः । अथानिट्—
त्वाङ्गि इडभावे इडविधानार्थमाह—स्तुमुधूञ्भ्य (२३८५) इति । अट्सौ इट् सिच्
ईट् त इति स्थिते इट् ईटीति सलोपः । आत्मनेपदे तु—अस्तौष्ट—(वृद्धाभावात् गुणः)
इत्यादि ज्ञेयम् । उपसर्गस्थान्निमित्तात् सौतिः षत्वमाह अभ्यष्टीत् इति । प्राकसितादित्या-
दिना (२२७६) अभिपूर्वात् सौतेर्लङि परस्मैपदे रूपम् । परिनिविद्योगात्
षत्वविकल्प इति दर्शयति—पथ्यं ष्टीत्—पथ्यसौदिति । एवं न्यष्टीत्—न्यसौत् ।
व्यष्टीत्—व्यसौदित्यपि ज्ञेयम् । सौतेर्लोपि लङ्वद्रूपम् । लङि अस्तौत्—अस्तवीत् ।
अस्तुत—अस्तुवीत् इत्यादि । विधिलिङि स्त यात्—स्तुवीयात् । स्तुवीत् इत्यादि ।
लिटि तुष्टाव—तुष्टवे, (यलि क्रादिनियमात्) तुष्टोथ । लृटि स्तोष्यति—स्तोष्यते
इत्यादि । लुङि दर्शितम् । लृङि—अस्तोष्यत्—ष्यत । आशीलिङि—सौषीष्ट इत्यादि ।
वृञ्—अनिडभयपदी—

२४५० । ब्रुवः पद्यानामादित आहो ब्रुवः ॥३।८८॥

दो— । ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पद्यानां णलादयः
पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह ।
आहतुः । आहुः ।

(The five लिट् affixes) णल्, अतुस्, उस्, थल् and अथुस् replace optionally the five लट् affixes तिप् तल् भि सिप् and थल् in परस्मैपद of the root ब्रू, and then ब्रू itself is replaced by आह । The short अ in आह is for facility in pronunciation. Thus ब्रू + तिप् = आह् + णले (अ) = आह । Similarly आहतुः and आहुः ।

मित— । ब्रुव इति । अत्र आयो 'ब्रुवः,' पञ्चम्यन्तः द्वितीयस्तु षष्ठान्त इति ज्ञेयम् । 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुस्' (३।४।८३) इत्यन्यवहितं पूर्वस्त्वम् । विदो लटो वेत्यतो लटो वेत्यनुवर्तते । तदाह—ब्रुवो लटः परस्मैपदानामिति । णलादयः पक्षेति । एतदुक्तं भवति—तिप्स्थाने णल् (अ), तस् स्थाने अतुस् इत्यादि । अथु-सन्तोऽयमादेशक्रमः । ब्रुवः स्थाने 'आह' इति च स्यात् । अकार उच्चारणार्थ इति । 'आहस्थः' (२४५१) इति सूत्रादधिगम्यते । 'आह' इत्यादेशः । एवञ्च ब्रू लट् तिप् इति स्थिते आह् णल् (अ) इति भवति । तत—आह इति । एवमाहतुराहुरिति ।

२४५१ । आहस्थः ॥८।२।३५॥

दो— । भलि परे । चत्वम् । आत्य । आहथुः ।

The final i. e. the 'ह' of आह is replaced by थ when a भल् letter follows. Thus ब्रू + सिप् = आह् + थल् = आथ् + थल् = आत् थ by चत्वम्, cp—'खरि च' (१२१) । आहथुः—आह् + अथुस् ।

मित— । आहः + थ इति छेदः । तत्र आह इति 'आह्' इत्यस्य षष्ठान्तम् । 'अलोऽन्यस्य' इति ह्रस्वस्य स्थाने अकारादेशः । तेन 'आह' इत्यस्य ह्रस्वस्थाने थः

स्यात् भलि परे इति सूत्रार्थः । भलीति च 'भलो भलि' (८२।१६) इत्यतोऽनुवर्तते । चर्लमिति । आह् इति स्थिते अनेन हस्य षत्वे आद्य थ इति जाते खरि चेति (१२१) पूर्व थकारस्य चलेन तकारादेश इत्यर्थः । एवम् आत्य इति भवति । आह्रादेशस्य अकारान्तत्वे तु अलोऽन्यपरिभाषया हकारादकारस्यैव आदेशः स्यात् । तथा सति आह्रथ षल् इति स्थिते 'होढः' इति हकारस्य ढत्वे चर्ले च आटत्य स्यादित्यानिष्टमापदेय इति ध्येयम् । प्रक्रियालाघवात् 'आहस्तः' इत्येव सुवचमित्याहुरिति तत्त्वबोधिनी (३८४ पृष्ठे) । नागेशस्तु महाप्राणादेशप्रकरणात् 'आहस्त' इति नोक्तमित्याह । आह्रथृ गिति । स्पष्टम् । अथ गलाद्यभावपक्षे आह—

२४५२ । ब्रुव ईट् ॥७।३।८३॥

दी— । ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । 'आत्य' इत्यत्र स्थानिवद्भावात् प्राप्तोऽयं भलीति षत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्द्धधातुकाधिकारि—

The augment ईट् is prefixed to a हलादि (consonant—leading) पित् (affix) following the root ब्रु । Now the affix षल् also is पित् and हलादि and the substitute आह by स्थानिवद् भाव is no other than ब्रू so that the aug. ईट् becomes (by this rule) due to षल् । To avoid this Bhottoji says आत्य etc. Granted that आह is ब्रू itself by स्थानिवत्त्व and also that षल् is हलादि पित् but observe that आह replaces ब्रू when a भल् follows (cp—'भलि परे' under the preceding rule 'आहस्यः') and not when हल् follows. Thus though 'थ' of षल् is included both in भल् and हल् yet it will not have ईट् which is recommended here by pronouncing the words हलादि etc. and not भलादि etc. ब्रवीति ब्रू ईट्, ति—ब्रू ईति ('सार्ध'—

२१६८) —ब्रुव् इति । ब्रूतः—no इट् for तस् is डित् and not पित् ; hence (because डित्) no गुण also. ब्रुवन्ति being डित् does not get गुण but being अजादि, अन्ति necessitates उवङ् by 'अचिशु—(२७१) । ब्रूते easy. In the jurisdiction or matter of आहंधातुक we look on—

मित— । ब्रुव इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—ब्रुवः परस् इति । 'नाभ्यस्त-
स्याचि पिति सार्वधातुके' (२६०६—७३१८७) इत्यतः पितोति, 'उतो वृद्धिर्भुक्ति'
(२४४३—७३१८६) इत्यतो हलीति चानुवर्तते । तदाह—हलादिः पित इति ।
अत्र 'नाभ्यस्तस्य'त्यतः 'सार्वधातुके' इत्यप्यनुवर्तते इति वोङ्ग्रम् । तेन 'उवक्थ'
इत्यवाहंधातुकात्वादीड नेति नागेशः । 'गुणोऽपृक्ते' (२४४८—७३१८१) इत्यस्माद्
अपृक्ते इति तु नानुवर्तते । तथा सति 'ब्रवीति' इत्यस्यासिद्धापत्तेरिति दिक् । ननु
'स्थानिवदादेशः—' (४६—१११५६) इत्यनुसारात् स्थानिवद्भावेन आह्लादेशोऽपि
ब्रवीत्यर्थे 'विहितं कार्यं लभते (गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्त्तितव्यमिति यथा) । ततः (आह
इत्यस्मात्) परः थल् प्रत्ययश्च हलादिर्भवति । अतस्थलोऽपोडागमः स्वादित्याशङ्क्य—
निराकरोति—'आत्य' इत्येति । 'आहस्यः' (२४४१) इति पूर्वत्व
व्याख्यायाम् 'भलि परे' इत्युक्तं न तु 'हलि' परे इति । अत्र तु हलादेरित्युच्यते न तु
भलादेरिति । अतो, नेट् । (थल् इत्यस्य—'थ' इत्यक्षरं हलीति भलीति चोभयतै-
वास्ति । अतो, विधानवलात्—(हलादेरित्युक्तेः) तदत्र न भविष्यतीति निर्गलितार्थः) ।
ब्रवीति इति । 'सार्व—' (२१६८) इति गुणः अवादेशः । ब्रूतः इति । डित्त्वाद्
गुणाभावः । अपिलादीडागमविरहः—ब्रुवन्ति इति । अपिलादीडभावः । डित्त्वाद्
गुणाभावः । अन्तेरजादित्वादुवङ् । ब्रूते इति । ब्रुवः पञ्चानामित्यत्र परस्मैपदानामित्यनु-
वृत्तेरत्र आह्लादेशो न । ब्रुवाते । ब्रुवते (उवङ्) इत्यादि । अथाहंधातुके एव परतो
ब्रुवोवचिरादेशः स्वादित्याह आहंधातुकाधिकारि इति—

२४५३ । ब्रुवो वचिः ॥२॥४॥५३॥

दी— । उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ—उवक्थ ।

ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु—ब्रूतात् । ‘ङिच्च पितृ’ इत्यपिच्चादौण् ।
ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । ‘अस्यतिवक्ति—’ (२४३८) इत्यङ् ।

वच् i.e. वच् is put in the place of ब्रू when any आर्द्धधातुव (affix) follows. Thus ब्रू + लिट् णल् = वच्, णल्—वच्, वाच्, = (‘अत उपधाया’ (२२४२)—व वाच्—उवाच् by सम्प्रसारण cp—‘लित्याभ्यास-स्योभयेषाम्’ (२४०४) । ब्रू + अतुस्—वच्, अतुस्—उच्, अतुस् by ‘असंयोगा—क्लिच्, क्तिच्’ (२२४२) whence अपित् लिट् affixes like अतुस्, उस् etc are क्तिच्—and then by ‘वचिस्वपि यजादीनां किति’ (२४०६) व is sampra-saranated. Then by the परिभाषा—‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’ (cp. ईजतु; under वचिस्वपि etc (२२०६) we by duplication get उच्, उच् अतुस्—उ उचतुस्—ऊचतु; by सवर्णदीर्घ । Similarly ऊचु; and ऊचै etc. Here the rule ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ (२२००) does not apply for no असवर्ण vowel follows upon the अभ्यास । (Mark the distinction of the process of derivation in उवाच् and ऊचतु; etc. In the former case the root is first duplicated and then the अभ्यास gets सम्प्र, whereas in the latter cases the roots first get सम्प्र, and then duplication and सवर्ण दीर्घ) । उवचिथ—ऊवक्ष्—option of इट्, (because वच् is अनिट्) according to the भारद्वाजनिघम under ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ (२२६६) । Observe also that according to Nagesha the term ‘सार्वधातुके’ must be carried down from ‘नाभ्यस्तस्याचि—’ (२६०६) along with the term पिति there into the rule ‘ब्रूव ईट्’ (२४५२); otherwise वच् थल् would give उक्कौथ and not उवक्ष् which is intended ; for वच् by स्थानिवद् भाव gets the operations due to ब्रू and the affix थल् is a हलादि पित् (for थल् is the substitute of सिप् which is पित्) आर्द्धधातुक, and thus has every chance of having

the aug. ईट् prefixed to it (यल्) । And this suggestion or rather explanation is more logical and to the place than what is brought forward by Bhattoji (see his वृत्ति under व्रुव ईट्—2452) । वक्ता and not वचिता because अनिट् । व्रवीतु—व्रूतात् the former gets ईट् by 'व्र व ईट्' and गुण by 'सार्व—' (2168) but the latter gets neither of the two (ईट् and गुण) owing to the डित्त्व of तातङ् cp—the statemet of भाष्य—'डित्त्व पित्र' under 'उतो वृद्धिः—(2443) । व्रवाणि—व्रू + आनि is पित् but not हलादि hence no ईट् but व्रू gets गुण owing to its पित्त्व । Similarly व्रवै । व्रूयात्—विधिलिङ् । उच्चात्—व्रू + यात् (आशीः)—वच् यात् (किदाशिषि)—उच् यात् by 'वचि स्वपि—' (2409) Now by 'अस्त्विवक्ति—' (2438) अङ् being due to वच्, we look forward :—

मित । व्रवो वचिरिति । व्रवो वचिरित्यादेशः स्यादाङ्धातुके इति सुवार्धः । उवाचेति— । व्रवो वचिरादेशे हित्वात्परम् 'लिय्वाभ्यासस्योभायेषाम्' (२४०८) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अङ्गस्य 'अत उपधाया' (२२८२) इति वृद्धिश्च । ऊचतुरिति वच्चादेशे—वच् अतुस् इति स्थिते लिटि घातोर्नभ्यासस्येति द्वित्वं बाधित्वा 'वचिस्वपि-यजादीनां किति' (२४०९) इति प्राक् सम्प्रसारणे उच् अतुस् इति जाते द्वित्वम् उच् उच् अतुस् इति । न च सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति न्यायात् कुतो द्वित्वम् इति वाच्यम् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति न्यायान्तरेण तस्य बाधासामर्थ्यात् । एवञ्च उ उच् अतुस् इति स्थिते असवर्णपरत्वाभाधात् 'अभ्यासस्यासवर्णे' (२२९०) इत्यस्याप्रवृत्तेरुपलब्धभावेन (हेतुना) 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घात् ऊचतुरिति । एवम् ऊचुः । इत्यादि । उवचिथ—उवकथेति । भारद्वाज नियमाद् इङ् विकल्पः । उवकथेत्यत्र व्रवईडितौडागमो तत्र 'नाभ्यान्तस्याचि—' (२६०६) इत्यतः 'सार्वधातुके' इत्यस्यानुवृत्तिरिति नागेशमतं प्रागुपन्यसम (व्रवईडित्यद्वैव) । व्रवीतु—व्रूतात् इति । पूर्व्वेन हलादिस्वात् पिच्चादीट् गुणश्च

उत्तरत्र तु तातडो डिच्तेनापित्वादीङ्गुणौनेति दर्शयति—‘डिच्च पित्रे’ति । एतच्च
‘उतो वृद्धिः—’ (२४४३) इत्यत्र व्याख्यातम् । ब्रवाणि ‘आनि’ इत्यस्याजादित्वा-
दीङ् न । पित्वाद् गुणः । रषाभ्यामिति णत्वम् । एवं ब्रवै इति । किन्तादाङ् धातुकोप-
देशस्य वचेः ‘वचिस्त्वपी’—ति सम्प्रसारणम् । अथ लुङि वचेश्चैरङ्स्यादित्याह—

२४५४ । वच उम् ॥७४॥२०॥

दी— । अङि परे । अवोचत्—अवोचत ।

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण्
१०४५ गतौ । एति । इतः ।

The root वच् gets the aug. उम् (उ) when अङ् follows. उम् is
मित् । Hence by मिदचोऽन्त्यात् परः (३७) it (उ) is but after अ of वच्.
Thus अट् वडच् अङ्त्—अवोच् अत् by आद् गुणः (६९) अवोचत् । Simi-
larly अवोचत (आत्मने) । Want of गुण and वृद्धि owing to डिच्त्व of अङ्
the substitute of चिल् ।

अथ शास्यन्ताः etc.—i. e. Now we take up the परस्मै roots upto
शाम् १०७५ अनुशिष्टौ under ‘सिपि धातोर्द्वौ’ (२४८५). Of them इङ् is
आत्मने— । इण् to go = एति, गुण by ‘सार्धं—’ (२१६८) ; इतः—no guna
because तस् is डित् ।

मित । वच उमिति । वचधातोर्द्वौनागमः स्यादङि परे । ‘ऋट्प्रोऽङि गुणः’
(७१४१६) इत्यतः ‘अङि’ इत्यनुवृत्तेः । ‘मिदचोऽन्त्यात् परः’ (३७) इति
परिभाषया अकारात् परमुकारो बोध्यः । आद्गुणः । अवोचत् (परस्मै) अवोचत
(आत्मने) इति स्पष्टम् । अङो डिच्त्वाद् गुणवृद्धौ न स्तः ।

अथ शास्यन्ता इत्यादि । शाम् १०७५ अनुशिष्टौ (सिपिधातो—२४४५) इत्यन्ता
इत्यर्थः । तत्र इङ् इत्यात्मनेपदी डिच्त्वात् । इन्निति । एति—‘सार्धं—’ इति गुणः ।

इतः डिङ्त्वान्न गुणः । अथास्य अजादौप्रत्यये (इअन्ति) इत्यत्र डिङ्त्वाद् गुणाभावेन इयङ्पवादोयण् स्वादित्याह—

२४५५ । इणो यण् ॥६॥४८१॥

दी— । अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति ।
इयाय ।

The root इण् makes room for यण् when an affix having अच् or vowel at the outset follows.

This overrules इयङ् enjoined by 'अचिश्नु—' (271-6.4 77). But गुण (सार्व—2168) and वृद्धि (अचो जिति'—254) will supersede इयङ् from the fact of their (गुण and वृद्धि) being subsequent to इयङ्—thus अयनम् (इ + लुट्—अनट्) and आयकः (इ + णल्—अक) । Now in the case in hand इ + अन्ति = य् अन्ति = यन्ति by अतो गुणे (191). इयाय—इ + णल् by व्यपदेशिवद्भाव—इ इ णल्—इ ऐ अ=इ—आय—इयङ्, आय—इय् आय—इयाय—cp 'अभ्यासस्यासवर्णे' (2290).

मित— । इणो यन्निति । 'अचिश्नु—(6/4/77) इत्यनुवर्त्तते । 'आसप्त-
माध्याय—परिसमाप्तेरङ्गाधिकार' इति भाष्यवचनात् अङ्गमिति च । तेन अङ्गाच्चित्त-
प्रत्यय विशेषणत्वेण 'अचि' इत्यस्य तदादिविधिस्तदाह । अजादौप्रत्यय इति ।
इयङोऽपवाद इति । 'इण—' इत्यस्य—अचीत्यपचाया परत्वादितिभावः । गुणवृद्धौ
तु अस्यापि (इयङः) बाधिके । अयनम् । आयकः । अन्ति इति—इण् अन्ति इति
स्थिते अनेन यण् । सर्वादिशः । इयाय इति । व्यपदेशिवद्भावेन इ इत्यस्य द्वित्वम् ।
अङ्गस्य अचो जिणति इति वृद्धिरायादेशश्च । अभ्यासस्यसवर्णे (2290) इतीयङ् ।
एकाचो द्वे प्रथमस्य इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावो व्याख्यातः । अतुसि विशेषमाह—

२४५६ । दीर्घ इणः किति ॥७॥४८६८॥

दी—। इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयतुः ।
ईयुः । इययिथ—इयेथ । एता । इतात् । इहि । अयानि ।
ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ।

The reduplicate (अभ्यास) of the root इण् becomes long when कित् लिट् follows. By 'असंयोगाल्लिट् कित्' (2242) अतुस्, उत्तुस् etc. are कित् । Hence इण् + अतुस् = इ इ अतुस् (here यण् due by इणो is barred by this rule) = ई इयङ् अतुस् दीर्घ = ई इय् अतुस् = ईयतुः । Similarly ईयुः । इययिथ—इयेथ—by the option of इट् according to भारद्वाजनिग्रह, यल् is पित् लिट्, hence 'दीर्घ इणः—' does not apply, thus in the former इ इ इट् थ—इ ए इथ by 'सार्व'—(2168)—इ अय इथ—इयङ् अयिथ by 'अचिश्नु—' (271)—इय् अयिथ—इययिथ and in the latter इ इ थ—इएथ—इयङ् एथ—इय् एथ—इयेथ । ऐत्—लङ्—आट्, इत्—आइत्—इहि by 'आटश्च' (269) । Similarly ऐताम् and आयन् । Note that आट् comes in because having fallen under the अभीय (असिद्धवदत्वाभात्) the subsequent rule 'इणो यण्' (2455—6.4.81) is invalid. इयात्—विधिलिङ्, ईयात्—आशीलिङ्, दीर्घ by 'अकृत—' (2298).

मित—। दीर्घ इण इति । इण इति षष्ठ्यन्तम् । कित्यनुवृत्तिलभ्यस्य लिटि इत्यस्यभेदकम् 'अव लोपोऽभ्यासश्च' (२६२०—७।४।५८) इत्यतः अभ्यासस्येति वर्तते । 'व्यथो लिटि' (२३५३—७।४।६८) इत्यतो लिटीति च । तदाह—इणोऽभ्यासस्येत्यादि । "किति इति किम् । इयाय । न च परत्वावद्दीर्घेऽपि अभ्यासविकारे वाध्यवाचकभावेन पुनः प्रसङ्ग विज्ञाने चैयङिङ्पसिद्धिरितिवाच्यम् । अभ्यासविकारे वाध्यवाचकभावाभावेन परत्वं प्रवृत्तौ इयङुत्तरं दीर्घं अनिष्टापत्तेरिति नागेशः । तत्त्वबोधिनीकारास्तु "किति किम् इयये । अव वदन्ति । इह द्रौघे

अथ तिङन्तादादि-प्रकरणम्

६५

कृतेऽपि—‘अभ्यासस्यावर्णे’। (२२८०) इतीयङ्गा रूपसिद्धिः कितीति व्यर्थम् ।
न च दीर्घस्य इयङि (पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्)—दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
इयतुः इयुरित्यत्र—‘वार्णादाङ्गं वलीयः’ इति यणि कृते दीर्घविधेरावश्यकत्वात् ।
किञ्च लिटौत्यनुवर्तनमपौह व्यर्थमेव व्यावर्त्याभावादि’ति । अत्र मतद्वयोर्नागेशमतमेव
साधोयः प्रतिभाति, लाघवादिति सुधीभिर्विभावनौयम् । इयतुरिति । इङ् अतुस्
इति स्थिते पूर्वस्य (अभ्यासस्य) अनेन दीर्घः । अतुसः किच्चाटुत्तरखण्डस्य (अङ्गस्य)
अचिश्नुधात्विति इयङादेशः । एवम् ई इय् अतुस् इति भवति । ततो रूपम् ।
एवमेव इयुरिति । ऐत् इति । आट् इ (लङ्) त्—आटश्च इति द्विः । आयन्निति ।
इ (लङ्) अन् इति स्थिते— । ‘इनो यण्’ (६।४।८२) इति परत्वात् प्राप्तम् ।
तस्य तु ‘असिद्धवदत्ताभात्’ (६।४।२२) इत्याभेयतया असिद्धत्वात् आडजादीना-
मित्याडेव स्यात् । ह्रस्वायादेशौ । इयात्—विधिलिङ् । लिच्चाद्गुणह्रस्वोऽसौः ।
इयात्—आशीलिङ्—‘अकृत्—’ (२२८८) इति दीर्घः ।

२४५७ । एतेर्लिङि ॥७।४।२४॥

दी— । उपसर्गात् परस्य इणोऽणो ऋस्वः स्यादाईधातुके
किति लिङि । निरियात् । ‘उभयत आश्रये नान्तादिवत्—’
अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । ‘समीयात्’ इति
प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ।

The अण् (इ) of the root इण् coming after an उपसर्ग becomes
ऋस्व when the आङ्धातुके कित् लिङ् i.e. आशीलिङ् follows. The word
आङ्धातुके in the वृत्ति seems to be an interpolation or a
slip on the part of the writer in as much as the expr.
‘किति लिङि’ is enough to convey the presence of आशीलिङ् ।
The instance is निर इयात् where the अण् or इ (अण् is the प्रत्याहार

constituting the first three letters अ इ उ) of the root इण् is made ङ्ग and not दीर्घ by 'अङ्गत्सार्वधातुकयोः—(2298)। 'उभयत आश्रये नान्तादिवत्' this is a varttika as is evident from the character of its being written in भाष्य—under 'अन्तादिवच्च' (75—6.1.85)—though it is not recognised here (with the asterisk *) as such in both Manorama and Tattwabodhini. It means that the rule 'अन्तादिवच्च' (75—6.1.85) will not apply where an operation such as—the एकादेश or the single substitute—rests on both the preceding (पूर्व) and the succeeding (पर) words.' This varttika has been put forth here to show that the अण् or इ of the आशीर्लिङ् form of इण् will not become ङ्ग by the present rule 'एते लिङि' when it follows upon the उपसर्ग अभि, अति, परि etc. The drift is this—By 'वाष्पादाङ्ग' वलीयः' (परि—) ईयात्—may be made इयात् by this rule, but then by एकादेश under 'अकः सवर्णे—' will figure as अमीयात् in connection with अभि। If you say, let by 'अन्तादिवच्च' (75), this एकादेश rest on the परशब्द ईयात् (thus अम् ईयात्); but then अम् is not an उपसर्ग। Then (if you argue), let the एकादेश इ rest on अभी (thus अभी—यात्) but then यात् is not the formation of the root इ। Thus it is brought home that the rule 'अन्तादिवच्च' will not apply where the एकादेश rests on both the पूर्व and the पर words. Nor can you argue again—let अम् be taken as अभि by the परिभाषा 'एकदेशविकृतमनन्तवत्' what is disfigured by one part is the same (as before)'. This you cannot say for this परिभाषा is अनित्य—and is not to be adhered to everywhere (See श. शिखर and also भाष्य—and Kaiyata under—

अन्तदिवच्च 6.1.85 and उपसर्गादप्रसङ्गः—' 7.4.23). Why say 'अणः' in the
इति ?—Witness समीयात् । Here आ + इयात् = एयात् then मृ + एयात् =
समीयात् where ए is not अण् and therefore there is no ऋस्वादेशः ।
But समीयात्—(as is seen elsewhere) is not derived from the
root इण् to go in आशीलिङ् with the prefix सम् added to it ; on the
other hand it is taken as the आशीलिङ् form of the root इ to go
obtained from the conjunction of the root कटी (कटि + इ)—
(भ्रादि)—read along with इट, किट, कटी (313) under 'ज्ञान्त्वचण—'
(2299). Thus सम् + ईयात्—where the इ is lengthened by the
rule—'अकृतसार्व—' (2298).

मित— । एतेरिति । 'किणः' (७।४।१३) इत्यतः अण इति, "उपसर्गा—
ङ्, स् ख ऊहते" इत्यतः (७।४ २३) उपसर्गाङ् स् इति, 'अयङ् यि किङिति' इत्यतः किति
इति चानुवर्तते व्याख्यानात् । तदाह—उपसर्गात् परस्त्व्यादि । 'किति लिङि'
इत्यनेनैव आङ् धातुकलाभे (आशीलिङः किच्चादाङ् धातुकत्वाच्च) पुनराङ् धातुक-
ग्रहणं चित्यप्रयोजनमित्याहुः । यद्वा प्रचित्तमेतदिति मन्तव्यम् । निरियात् इति
स्पष्टम् । ननु 'अभीयात्' इत्यत्रापि अभ्युपसर्गात् परत एतेरनेन ऋस्वो दुर्वार—
इति चेत् । सत्यम् । किन्तु ऋस्वे कृतेऽपि एकादिशाद् दीर्घो भवत्येव । ततः
कृतेऽपि ऋस्वे न कश्चिद् विशेषः । न चान्तादिवत् (७५)—सुवमाश्रित्य इट्सिद्धिः
स्यादित्यपि वाच्यम् । पूर्वपरोभयशब्दाश्रयविधौ तस्याप्रवृत्तेरिति वार्तिकमुपन्यस्यति—
उभयत आश्रये नान्तादिवदिति । पूर्वपरशब्दयोरुभयमप्याश्रित्य अवलम्ब्य यत्र विधिः
प्रवर्तते तत्र 'अन्तादिवत्—सूत्रेण न कश्चिदर्थ इति तदर्थः । तदुक्तमन्तादिवत् सूत्रे
(५।१।८५) एव विध्यस्थले भाष्य—'अथ यत्रोभयमाश्रीयते किं तत्र पूर्वस्यान्तवद् भवति
आहोस्तित् परस्यादिवद्भवति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् * । किं वक्तव्यमेतत् ।
नहि । कथमनुच्यमानं गस्यते । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्वयथा । लौकिको
हयोस्तुल्यवलयोरिकः प्रेक्ष्यो भवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा

तमुभौ युगपत् प्रेषयतः नानादिभ्यश्च कार्यं भवतः तत्र यद्यसौ अविरोधाद्यं भवति उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यागपद्याभावात् नान्ति यौगपद्येन सम्भवः इति । अत्र कथं यतः—‘उभयत इति । यथा एतेनिकीति ऋस्त्वमुपसर्गात् परस्य विधीयमानम् अभीयात् परीयादित्यादौ न भवति । तथाहि अन्तादिशब्दौ अवयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वं प्रत्ययवयवयोः एकादेश आशीयते तदा तस्यैव (एकादेशस्येत्यर्थः) परं प्रति कथमादिवद्भावः स्यादेवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयपिचया पारतन्त्र्याविरोधादिति भावः इति । ‘उपसर्गादप्रस्वः—’ (७।१।२३) इत्यत्रापि भाष्यकैयटयोगिदं विनष्टम् । ननु तर्हि एकादेशं परस्यादिवत् कृत्वा अभ् ईयान् इति स्थिते ‘अभ्’ इत्यस्य एकदेश-विकृतन्यायेन उपसर्गत्वमादाय—ईयादित्यस्य ऋस्वं विधास्याम इति चेत् । न । ‘एकादेशविकृतमनन्यवदित्यस्य लट्यानुसारणेन प्रवृत्तिर्नित्यं साध्यातीति—शेखरे स्पष्टम् इत्यास्तां तावत् । अणः किमिति ? तथाहि समीयादित्यत्र एकारस्य [सम्— एयात् (आ + इयात्)] अण्त्वाभावात् ऋस्व इति भावः । ननु च समीयादित्यपि कचिद् दृश्यते । तत्र कागातरिति चेत्वाह—समीयादिति लिटि । भौवादिकस्य (भ्वादि + ठञ् + ङी १३) भ्वादौ पठितस्य । तथाहि ज्ञान्तच्चेति (२२८६) इति सूत्राधस्तात् इट् किट्कटौ (३१८—१९—२०) गतौ इत्यत्र कटौ + इ इति इकारोऽपि ध्वान्तरं प्रसिष्यते इति केचिदित्युक्तम् । तस्य इधातोराणिपि ‘अकृतं साकधातुकयोः’ (२२८८) इति दीर्घं यथोक्तरूपमिदं भवत्येवेति सर्वं सुस्पष्टम् । एवमेव शेखरकारा अपि चेति संचेपः । अथ लुङि इण्धातोर्गा’ इत्ययमादेशः स्यादित्याह—

२४५८ । इणो गा लुङि ॥२४।४५॥

टी—। ‘गातिस्था—’ (२२२३) इति षिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । इङ् १०४६ अध्ययने । नित्य-मधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ।

The substitute गा takes the place of इण् in लुङ् । Thus इण् + सिच् + त्—अट् गा ० त्, सिच् elides by 'गातिस्था—' (२२२३) for it has been said under 'गाति—' that 'गापाविह इणादेशपिवती गृह्णाति' ! Similarly अगाताम् अगुः by 'आतः' (२२२७), इङ् to study. It is always preceded by अधि । Thus अधि—इते—अधीते त is डित् by 'सार्द्धधातुकमपित्' hence no गुण । अधीयति—अधि इ आते—अधि इयङ् आते by 'अचिञ्—' (२७१)—अधीय् आते । Similarly अधीयते by इयङ् and 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) । इङ् is replaced by गाङ् in लिट् by—

मित— । इणो गेति । इणो गादेशः स्याल्लुङीति सूवार्थः । तव अट् गा सिच् त् इति स्थिति सिञ्जलोपार्थमाह—'गाति' (२२२३) इति एतच्च तत्रैवोक्तं यत्—'गापाविहणादेशपिवती गृह्णाति' इति । अगुरिति । 'आतः' (२२२७) इति भेजुम् । इङिति । डित्त्वादात्मनेपदी । अनिट् । अध्ययन इति । अधिरिति नियमपूर्वकपाठयौतनार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । अतएव 'गुरोरधीते,' 'परातिसन्मानमधीयते ये' (शकु-), 'सोऽष्टैष्ट वेदान्' (भट्टिः) इत्यादि संगच्छते । अधीयाते इति । अधि इ आते इति स्थिति अचिञ्नुधात्वित्यङ् । ततः सवर्णदीर्घः । एवम् अधीयते । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति अदादेशः । अथास्य लिटि गाङादेशः स्यादित्याह—

२४५८ । गाङ् लिटि ॥२।४।४८॥

दी— । इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येथते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । 'पूर्व' धातु-रुपसर्गेण—इति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद् गुणात् पूर्व सवर्णदीर्घः प्राप्तः । 'गुरेऽध्ययने वृत्तम्' (३०३६) इति निर्देशान्न भवति ।

तमुभौ युगपत् प्रेषयतः नानादिच्च च कार्यं भवतः तत्र यद्यसौ अविरोधार्थं भवति उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्याभावात् न नास्ति यौगपद्यं न सम्भव' इति । अत्र कथं यटः—'उभयत इति । यथा एतेलिङीति ऋस्वल्सुपसर्गात् परस्य विधीयमानम् अभीयात् परीयादित्यादौ न भवति । तथाहि अन्तादिशब्दौ अवयवविशिषवाचिनी । तत्र यदि पूर्वं प्रत्ययवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव (एकादेशस्थैत्यर्थः) परं प्रति कथमादिवद्भावः स्यादेवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्याविरोधादिति भावः' इति । 'उपसर्गादुपसर्गः—' (७।४।२३) इत्यादिपि भाष्यकथयत्योरिदं विण्दम् । ननु तर्हि एकादेशं परस्यादिवत् कृत्वा अम् ईयात् इति स्थिते 'अम्' इत्यस्य एकदेश-विकृतन्यायेन उपसर्गलमादाय—ईयादित्यस्य ऋस्वं विधास्याम इति चेत् । न ! 'एकादेशविकृतमनन्यवदित्यस्य लत्यानुसारिणैव प्रवृत्तिर्नित्यं सार्वभौमिकीति—शेखरे स्पष्टम् इत्यास्तां तावत् । अणः किमिति ? तथाहि समीयादित्यत्र एकारस्य [सम्— एयात् (आ + ईयात्)] अण्त्वाभावान्न ऋस्व इति भावः । ननु च समीयादित्यपि क्वचिद् दृश्यते । तत्र कागातरिति चेत्तदाह—समीयादिति त्विति । भौवादिकस्य (भ्वादि + ठञ् + इष्टी १३) भ्वादौ पठितस्य । तथाहि ह्यन्तच्छनेति (२२.६६) इति सूत्रावस्थात् इट् किट्कटौ (३१८—१९—२०) गतौ इत्यत्र कटौ + इ इति इकारोऽपि ध्वान्तरं प्रक्षिप्यते इति केचिदित्युक्तम् । तस्य इधातोराशिषि 'अकृत् सार्वधातुकयोः' (२२.६८) इति दीर्घे यथोक्तरूपसिद्धिर्भवत्येवेति सर्व्वं सुस्थम् । एवमेव शेखरकारा अपि चेति संक्षेपः । अथ लुङि इण्धातोर्'गां' इत्ययमादेशः स्यादित्याह—

२४५८ । इणो गा लुङि ॥२।४।४५॥

दी— । 'गातिस्था—' (२२.२३) इति षिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । इङ् १०४६ अध्ययने । नित्य-मधिपूर्व्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ।

The substitute गा takes the place of इण् in लुङ् । Thus इण् + सिच् + त्—अट् गा ० त्, सिच् elides by 'गातिस्था—' (२२२३) for it has been said under 'गाति—' that 'गापाविह इणादेशपिवती गृह्यते' ! Similarly अगाताम् अगुः by 'आतः' (२२२७). इङ् to study. It is always preceded by अधि । Thus अधि—इते—अधीते त is डिङ् by 'सार्क्धातुकमपित्' hence no गुण । अधीयाते—अधि इ आते—अधि इयङ् आते by 'अचिञ्—' (२७१)—अधीय् आते । Similarly अधीयते by इयङ् and 'आत्मनेपदेष्वनेतः' (२२५८) । इङ् is replaced by गाङ् in लिट् by—

मित— । इणो गेति । इणो गादेशः स्याल्लुङीति सूत्रार्थः । तत्र अट् गा सिच् त् इति स्थिते सिज्लोपार्थमाह—'गाति' (२२२३) इति एतच्च तत्रैवोक्तं यत्—'गापाविहणादेशपिवती गृह्यते' इति । अगुरिति । 'आतः' (२२२७) इति भेजुम् । इङिति । डिङ्त्वादात्मनेपदी । अनिट् । अध्ययन इति । अधिरिति नियमपूर्वकपाठद्योतनार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । अतएव 'गुरोरधीते,' 'परातिसन्धानमधीयते यैः' (शकु-), 'सोऽष्टैष्ट वेदान्' (भट्टिः) इत्यादि संगच्छते । अधीयाते इति । अधि इ आते इति स्थिते अचिञ्नुधात्वतीयङ् । ततः सवर्णदीर्घः । एवम् अधीयते । 'आत्मनेपदेष्वनेतः' (२२५८) इति अदादेशः । अथास्य लिटि गाङादेशः स्यादित्याह—

२४५८ । गाङ् लिटि ॥२।४।४८॥

दी— । इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगात् । अधिजगिर । अध्येता । अध्येष्यते । अध्यै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । 'पूर्वं' धातुरुपसर्गेण—इति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद् गुणात् पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः । 'गोरध्ययने वृत्तम्' (३०३६) इति निर्देशान्न भवति ।

अधैयत । परत्वादियङ् । तत् आट् वृद्धिः । अधैयताताम् ।
 अधैयत । अधैयि । अधैयवहि । अधैयमहि । अधैयीत ।
 अधैयीयाताम् । अधैयीध्वम् । अधैयीयः । अधैयीष्ट ।

The root इङ् is replaced by गा in लिट् when the लकार i. e. लिट् has already taken effect (this is the view of the varttikakara) or when the application of the same (लिट्) rests in the mind only (This is the opinion of the Bhashyakara). अधिजगे—अधि—इ + लिट् एङ्=अधि—गा + ए—then apply हिल, क्ख, चुल and जश्च as before similarly elsewhere. The drift is that the rule (दिवचनेऽचि) will not apply here for it would give अधीगे and therefore इ has first of all to be replaced by गा । अध्ययै—अधि—इ + लोट् इ = अधि—इ + ए (by आट्) = अधि—अय् ऐ by गुण and अयादेश, then अध्ययै । This is according to the opinion 'पूर्वे धातुः साधनेन युज्यते पश्चादपसर्गेण' । But according to the view 'पूर्वे धातुरपसर्गेण—etc (दर्शन=opinion) सर्वर्ण—दीर्घ' is first of all legitimate due to its अन्तरङ्गत्व । This (अन्तरङ्गत्व), however, will not take effect on the score of the आपक or लिङ्ग in 'सोरध्ययने—' where अध्ययन (अधि—इ + ल्यट्—अनट्) has no सर्वर्णदीर्घ but it has been effected by गुण, अयादेश and यण as in अधायै we have done. अध्ययैत—अधि—आ इ + लङ् त = अधि—ऐत by the text 'अधीयीत—विधिलिङ् इङ् + ऐत and सर्वर्णदीर्घ । अध्ययीष्ट —आशीर्लिङ् ।

सित— । गाडिति । 'इङ्' (२।४।४८) इत्यतः इङ् इत्यनुवर्तते । लावस्यायाम् इति । अयमत्राशयः—लावस्यायाम् अर्थात् लिङ्लुक्चो लकारे प्रयुक्ते सति इङो गाडिति वार्तिककृन्तम् । लकारे (लिटिल्यर्थः) विवक्षिते एव इङो

गाङिति भाष्यम् । एवञ्च उभयत्रापि सति द्विवचनेऽचौति निषेधो न प्रवर्तते । पूर्व्वे
द्विवचनमित्ताचोऽभावात् । उत्तरत्र तु अनैमित्तिकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । एव' कृते
गाङादेशे द्वित्वस्त्वचुत्वादय इति बोध्यम् । अध्ययै इति—लोडुत्तमैक वचने रूपम् ।
पुनरादेशयोरिति । 'पूर्वे धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गो'तिमतेनेदम् । मतान्तर
माह—पूर्व्वमिति । दर्शने इति=मते इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति सवर्णदीर्घस्येत्यर्थः ।
अधायनेइति हि पानिणिना साधितम् तच्च (अध्ययनम्—अधि—इ+ल्य ट्)
प्राग्-वत्धातोर्गुणोऽयादेशे यणि च सिद्धम् । अत उभयमपि साध्विति भावः ।
नागेशस्तु पूर्व्वमेव भाष्यसम्मतमित्याहृत्यलम् । अध्येतेति । लङि आटि वृद्ध्या रूपम् ।
अन्यत्-स्यट्' मूलम् ।

२४६० । विभाषा लुङ्लुङोः ॥२४१५०॥

दी— । इङो गाङ् वा स्यात् ।

The root गाङ् is optionally substituted for इङ् in लुङ् and लृङ् ।

मित— । विभाषेति—'इङश्च' (२४१४८) इत्यत 'इङ्' इत्यस्ति । 'गाङ्
लिटि' (२४१४९) इत्यतो गाङ् इति च । तदाह—इङो गाङ् वेति ।
'लुङ्लुङो'रिति सतम्यन्तम् । तेन 'इङो गाङ् वा स्याद्गुङि लृङि'
चेत्यर्थः ।

२४६१ । गाङ्कुटादिभ्योऽजिण्निङत् ॥२४१५१॥

दी— । गाङादेशात् कुटादिभ्यश्च परे अजिणितः प्रत्यया
ङितः स्युः ।

Such affixes as drop neither अ nor ण् are designated or
treated as ङित् (ङ्—dropping) when they follow the sub-

stitute गाङ् and the roots of the कृटादि class. Thus सिच् coming after अधि—in अ गा स् त् is डित्, then we look forward :—

मित—। गाङिति—। गाङ्कृटादिभ्यः + अजिणत् + डित् इतिच्छेदः। तत्र 'अजिणत्' इति। ज् च ण् च ज्ञौ। तौ इतौ यस्य स जिणत्। न तथा—अजिणत्। मूत्रे गाङिति। 'गाङ् लिटी'ति, गाङादेशः। न तु 'इणो गा लुङि' (२४५०) इत्यस्य—नापि 'गाङ्' गतावित्यस्येति दर्शयति। गाङादेशात् इति। गाङ् च कृटादयश्च इति इत्तात् पञ्चम्यन्तम्। एतेन अधि इङ् सिच् त इत्यत्र विभाषा लुङ्लुङोरिति गाङपक्षे—अधि अगा स् त इति स्थिते सिच् प्रत्ययस्य च गाङादेशात् परत्वात् डित् संज्ञायामाह—

२४६२। घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥६॥१४॥६६॥

दौ—। एषामात ईत् स्यात् किङ्त्वार्द्धधातुके। अध्यगोष्ट—अध्यैष्ट। अध्यगोष्यत—अधैष्यत। इक् १०४३ स्मरणे। अय-मप्यधिपूर्वः। 'अधीगर्थदयेशाम्—' (६१६) इति लिङ्गात्। अन्यथा हि 'इगर्थ' इत्येव ब्रूयात्। 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक १५७७)। अधियन्ति। अध्यगात्। केचित्तु आर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः। तन्मते यण् न। तथाच भट्टिः—'ससीतयो राघवयोरधीयन्' इति। वौ १०४८ गतिव्याप्तिप्रजनकान्धसनखादनेषु—प्रजनं गर्भग्रहणम्। असनं क्षेपनम्। वेति। वीतः। वियन्ति। वेषि। वेमि। वीहि। अवेत्। अवीताम् अवियन्। अडागमे सति अनेकाचत्वाद् यण् इति केचित्। अव्यन्। अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रस्लिष्यते। एति। ईतः।

इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । या १०४८ प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ।

The आ of the roots दा, धा (called घु), मा, स्था, गा, पा, हा and वो (सो or सा) becomes ई when a हलादि (having a consonant in the beginning) गित्, कित् or डित् affix follows. By the previous rule सिच् after गा is डित् । Thus अधि अ गा सिच् त = अधि अगीस्त्—अधि-अगीष्त् by 'इण्कोः' and 'आदेश—' (२११।१२)—अध्यगीष्ट by 'टुणा टुः' (११३) । Here सिच् does not elide by 'गातिस्थावृषाभूभ्यः सिच्ः परस्मैपदेषु' (२२२३) for गाङ् is आत्मनेपदी । Now गाङ् being optional in लुङ् by 'विभाषा लुङ् लुङोः' (२४६०), another form is अध्यष्ट—अधि इ सिच् त—अधि—आट् इ सिच् त by 'आडजादीनाम्—अधि ऐस् by आटश्' (२६८)—अधि ऐष्ट as above—अध्यगीष्यत्—अध्यष्टत् (लुङ्—विभाषा लुङ् लुङोः) ; इक् to remember. This also is preceded by अधि from the fact of Panini's own practice in the rule 'अधी-गर्थदयेषां कर्म्मणि (६१६)'. Had it not been preceded by अधि he could have said इगर्थदयेषां etc.—इण्वदिक etc. This is a varttika meaning 'It has to be said that the operations meant for इण् to go such as 'इणो यण' (२४५५), 'दीर्घ इणः किति' and इणो गा लुङि etc. are also equally due to the root 'इक् to remember' । Thus अध्यति—अधीतः अधियन्ति etc. also अध्यगात्—अध्यगाताम्—अध्यगुः as before under 'इणो गा—' (२४५८) [Note carefully the difference between गा (इणो गा—) and गाङ् ('गाङ् लिटि' २४५८) । The latter gets ई in place of its आ but the former does not] .

केचित् etc. Some assert that the similar operations are ascribed to इक् only when any आङ्धातुक affix follows the same

(इक्)—This assertion is due to the statement 'इण्ददिकः of the varttikakara under 'इणो गा लुङि' (२४५८) where the affixes of लुङ् only are concerned. Hence according to them इक् will not be replaced by इण् directed by 'इणो यण् (२४५५) which refers to सार्वधातुक प्रत्यय only. Thus in place of अधि यन्ति above they will have अधि—इयन्ति = अधीयन्ति with इयङ् ; similarly in places of अधियन्तु etc. they will read अधीयन्तु etc. As for example—'ससीतयो राघवयोरधीयन्', remembering the two Raghavas (Rama and Lakshman) along with Sita' of Bhatti III—where अधीयन् (अधि इ शट् १मा १व) is formed with इयङ् and not यण् (which gives अधियन्) । वी means 'movement', 'pervasion', 'conception', 'wish', 'casting', and 'eating.' वेति—by सार्व—' (२१६८) वियन्ति—वौ + इयङ् + अन्ति । वीहि—no gunnation for हि is अपित्—by 'सिद्ध'पिच्च (२२०६), अवेत् (लङ्) । अधियन्—इयङ् । [N. B.—Nagesha says that this root (वी) will be conjugated in (the form) moods लट्, लिट्, लङ् and विधिलिङ् only and will not be followed by any आर्द्धधातुक except घञ् and अप्—as Bhashya has under—'अजिर्व्य-घञपोः' २२२२].

अडागने सति etc—Some conjugate अव्य न् (अट् वौ अन्) in place of अवियन् in लङ्, on the ground that after the augment अट् (अ) has been prefixed to the root वी, it (वी) becomes अनेकाच् (polysyllabic—as अवौ) and thus paves the way for यण् enjoined by 'एरनेकाचोऽस'योगपूर्वस्व' (२७२) । Bhattoji prefers इयङ् (अचिन्नु—२११) to यण् because if अट् operates first on वी then there will be no अनेकाच्, for अट् is असिद्ध, as the rule 'लुङ्-लङ्-

लङ्च्च्नुदात्तः' (2206—6.4.71) falls under—'असिद्ध वदत्वाभावात्' (6.4.22). Hence it ought to have इयङ् and not यण्—this is elaborately dealt with by Nagesha under this rule. Here i. e. in वी, ईकार is another root taken jointly with वी (वी + ई). Hence we have also एति ईतः इयन्ति (इयङ् and not यण् for the root is long and not short as इण् (इ)) etc. ईयात्—विधि and आशीः। The diff. is in dual etc. ईयाताम् (विधि) and ईयास्ताम् (आशीः) etc. एवौत्—लुङ्, सिति वृद्धि— and अलोप by 'इट—इठि' (२२६६)। या to go for प्रापण here means movement. प्रणिशान्ति by 'नेर्गदनद् वुमास्यतिहन्ति याति—' (२२८५)। In लङ्, या has जुम् in place of भि by :—

मित—। वुमास्येति—। घु ('दाधाघुदाप्') मा स्या गा पा जहतिः (हा) सा एषाम् समाहारइन्दात् षष्ठी—। सेति षोऽन्तकर्मणीत्यस्य—कृतालस्य निर्देशः। अत्र हाको ग्रहणं क्तिन्, न हाङ् एव व्याख्यानात्। 'आर्द्धधातुके' (६।४।४६) इत्यधिकृतं वर्त्तते। 'आतो लोप इटि च' (६।४।६४) इत्यत 'आत' इति। ईयतिः' (६।४।६५) इत्यत 'ई' इति। 'अनुदात्तोपदेशवनीतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः किङ्कति' (६।४।३०) इत्यतः 'किङ्कति' इति चानुवर्त्तते। तदाह—एषाम् आत ईत् स्यादित्यादि। हलौति कितौत्यस्य विशेषणं तदाह—हलादौ कितौति। अध्यगीष्ट—अघौष्ट (लुङ्) इति अध्यगीष्यत—अघौष्यत (लङ्) इति च विभाषा लुङ्लुङो- (२४६०) इति गाङ्गादेशविकल्पः। अध्यगीष्ट इत्यत—अधि इ ल्लित इति स्थिते—प्राग् गाङ्गादेशस्ततोऽङागम इति—अधि अ गांसिच् त—अधि अगा स् त इति जाति 'गातिस्थापुषाम्भूयः—' इति सिचो लुङ् न। परस्मैपदित्वाभावात्। एवञ्च गाङ्-कृतादिभ्य—इत्यादिना सिच ङित्व—अनेन आकारस्य—ईदादिभ्य—अधि अगीष् ट इति भवति इण्कोरिति श्लक्ष्म्। टुणा टुरिति टुल्लञ्च। तत इको यणिति यणादेशः। अघौष्ट इत्यत—(गाङ्भावपक्षे इदम्) अधि इ सिच् त इति स्थिते आङजादीनामित्या-ङागमे आटश्चेति वृद्धौ अधि ऐ स् त इति जाति पूर्व्ववत् श्लष्टल्यणादिषाः। एषम्

(इक्)—This assertion is due to the statement 'इण्वदिकः of the varṭtikakara under 'इणो गा लुङि' (२४५८) where the affixes of लुङ् only are concerned. Hence according to them इक् will not be replaced by ञ् directed by 'इणो यण्' (२४५५) which refers to सार्वधातुक प्रत्यय only. Thus in place of अधि यन्ति above they will have अधि—इयन्ति = अधीयन्ति with इयङ् ; similarly in places of अधियन्तु etc. they will read अधीयन्तु etc. As for example—'ससीतयो राघवयोरधीयन्', remembering the two Raghavas (Rama and Lakshman) along with Sita' of Bhatti III—where अधीयन् (अधि इ शल् १मा १व) is formed with इयङ् and not यण् (which gives अधियन्) । वी means 'movement', 'pervasion', 'conception', 'wish', 'casting', and 'eating.' वेति—by सार्व—' (२१६८) वियन्ति—वौ + इयङ् + अन्ति । वीहि—no gunnation for हि is अपित्—by 'सिद्धं पिच्च' (२२०६), अवेत् (लङ्) । अधियन्—इयङ् । [N. B.—Nagesha says that this root (वी) will be conjugated in (the form) moods लट्, लिट्, लङ् and विधिलिङ् only and will not be followed by any आहंधातुक except घञ् and अप्—as Bhashya has under—अजिन्य-घञपोः' २२८२].

अडागने सति etc—Some conjugate अव्य न् (अट् वी अन्) in place of अधियन् in लङ् on the ground that after the augment अट् (अ) has been prefixed to the root वी, it (वी) becomes अनेकाच् (polysyllabic—as अवी) and thus paves the way for यण् enjoined by 'परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्व' (२७२) । Bhattoji prefers इयङ् (अचिप्—२११) to यण् because if अट् operates first on वी then there will be no अनेकाच्, for अट् is असिद्ध, as the rule 'लुङ्-लङ्-

लुङ् लुङ्दानः' (2206—6.4.71) falls under—'असिद्ध वदत्वाभावात्' (6.4.22). Hence it ought to have इयङ् and not यण्—this is elaborately dealt with by Nagesha under this rule. Here i. e. in वी, ईकार is another root taken jointly with वी (वी + ई). Hence we have also एति ईतः इयन्ति (इयङ् and not यण् for the root is long and not short as इण् (इ)) etc. ईयात्—विधि and आशीः । The diff. is in dual etc. ईयाताम् (विधि) and ईयाताम् (आशीः) etc. ऐकीत्—लुङ्, सिति इङ्—and अलोप by 'इट्—इठि' (२२६६) । या to go for प्रापण here means movement. प्रशियान्ति by 'निर्गदनद घुमास्यतिहन्ति याति—' (२२८५) । In लुङ्, या has जुम् in place of क्रि by :—

मित— । घुमास्यति— । घु ('दाधाघृदाप्') सा स्या गा पा जहातिः (हा) सा एषाम् समाहारइन्हात् षष्ठी— । सिति षोऽन्तकर्मणीत्यस्य—कृतात्वस्य निदृशः । अत हाको यहरणं किन्तु, न हाङ् एव व्याख्यानात् । 'आर्द्धधातुके' (६।४।४६) इत्यधिकृतं वर्त्तते । 'आतो लोप ईटि च' (६।४।६४) इत्यत 'आत' इति । 'इयतिः' (६।४।६५) इत्यत 'ई' इति । 'अनुदात्तोपदेशवनोतितनोत्यादीनामनुनाकिकलोपः किङ्कति' (६४।२७) इत्यतः 'किङ्कति' इति चानुवर्त्तते । तदाह—एषाम् आत ईत् स्यादित्यादि । हलौति कितौत्यस्य विशेषणं तदाह—हलादौ कितौति । अध्यगीष्ट—अघौष्ट (लुङ्) इति अध्यगीष्यत—अघौष्यत (लुङ्) इति च विभाषा लुङ्लृङोः (२४६०) इति गाडोदिशविकल्पः । अध्यगीष्ट इत्यत—अधि इ च्लि त इति स्थिते—प्राग् गाडोदिशस्ततोऽङगम इति—अधि अ गांसिच् त—अधि अगा स् त इति जाते 'गातिस्थापुपाभूयः—' इति सिचो लुङ् न । परस्मैपदित्वाभावात् । एवञ्च गाङ्-कुटादिभ्य—इत्यादिना सिच ङिच्लि—अनेन आकारस्य—ईदादेशे—अधि अगीष् ट इति भवति इण्कोरिति श्रवम् । टुणा टुरिति टुल्लञ् । तत इको यणिति यणादेशः । अघौष्ट इत्यत—(गाङ्भावपक्षे इदम्) अधि इ सिच् त इति स्थिते आङजादीनामित्या-ङगमे आटश्चेति द्वौ अधि ऐ स् त इति जाते पूर्व्ववत् श्रवणल्यणादिशाः । एवम्

अध्यगीष्यत इत्यादावपीति बोध्यम् । इगिति । अधिपूर्वत्वस्य निदर्शनमाह—अधीगर्थ-
दयेशमिति । लिङ्गात्—ज्ञापकात् । अन्यथा होति । यदि ह्ययमधिपूर्वो नाम-
विष्यत् तदा इगर्थदयेशमित्याद्येव असूत्रयिष्यदन्यथा ग्रामादिकत्वप्रसङ्गादिति भावः ।

‘इण्वदिक इति वक्तव्यमिति’ । वार्तिकमिदम् । ‘इ धातोर्विहितं यण्—दीर्घं
गाडादेशादिकार्यमिक्धातावपि उपतिष्ठते’ इति तदर्थः । यण्—इणो यण्
(२४५५) दीर्घः—‘दीर्घं इणः किति’ (२४५६) । गाड्—इणो गाड् लुङि-
(२४५८) । तत्र यण् गादेश्योरुदाहरणमाह—अधिन्यति इति अधगात् इति च ।
अत्र मतान्तरमप्यस्ति । तदाह—केचित्स्विति । आङ्धातुकाधिकांरोक्तस्य आङ्धातुका-
धिकारि उक्तस्य ‘इण्’ इत्यस्य इति सम्बद्धाते । एवेति—न तु सार्वधातुकाधिका-
रोक्तस्येति भावः । अतिदेशमाहुरिति केचिदित्यन्वायीयते । अतिदेश इति—कास्यचित्
कार्यमुक्त्वा तस्यैव कार्यस्य विषयान्तरं निक्षेपोऽतिदेशः । अयं भावः—इणो गा
लुङौति सूत्रम् इण आङ्धातुकगतां व्यवस्थामाह । तत्रैव च वार्तिककारवचनं
—‘इण्वदिक—’ इति । अतः कैश्चिदुच्यते यत्—इणधातोराङ्धातुकारोक्तमेव
कार्यम् इक्धातावुपतिष्ठत इति । अत एवैषामते यण् न । तदेवाह—तन्मते यण्
नेति किन्तु इयङ् एवेति भावः । ससीतयोरिति । अत्र अधीयन् इत्यस्यस्मरन्नित्यर्थः ।
तच्च पदम्—अधिपूर्वस्य एतेः शतरि प्रथमैकवचनम् (अधि इ शब्द—अधि इयङ् अत्)
एवञ्चात्र इयङ् न यण् । तथा सन्ति अधियन् इति स्यादिति ज्ञेयम् । राघवयोजिति ।
अधीगर्थदयेशमिति षष्ठी । वीति । कान्तिरिच्छा । ‘अजिब्यध्वञ्सीः’ (२२८२) इति सूत्रान्
नायं सार्वलिकः । किन्तु सार्वधातुकमात्रप्रयोगविषय इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।
वेतीति— । गुणः । विद्यन्ति । इयङ् । वीहि । सैर्घ्रपिञ्चेति अप्रिलाद गुणाभावः
अविद्यन्ति । अट् वी अन्निति स्थिते अविश्रधात्वात् इयङ् अडागमि सतीति । अवी
अन् इति स्थिते आगमेन धातुमेकौकृत्य अनेकात्त्वलाभः । ततः ‘एरनेकाचोऽसंयोग-
पूर्वस्व—’ (२७२) इति यन्निति भावः । एतच्च मतं दूषितं शब्देन्दुशेखरे । तथाहि—
‘लुङ्लङ्लुङ्चुलुदातः’ (६।४।७१) इति सूत्रस्य—‘अस्मिद्धवदवाभात्’ (६।४।२२)
इति सूत्राधिकारि पतितत्वात् अडित्यस्य ‘एरनेकाच—’ (६।४।८२) इति सूत्रविहितं

कार्थं प्रत्याभीयतया असिद्धत्वम् । तथा सति अनेकाचत्वमपि निवर्तते । अनेकाचत्वा—
भावाच्च कुतो वण । अत इयङ् एव प्राप्नोतीति शब्देन्दुशेखरे विस्तरणोपपादितमिति
दिक् । अव्यञ्जिति—तेषां मते इत्यर्थः । अत वी इत्येत्यर्थः । वी ई इतिच्छ द
इति भावः । एतच्च भाष्ये स्थितम् । एतीति । गुणः । ईत इति । डिच्चादगुणाभावः ।
इयन्ति इति । इयङ् । ईयात् इति । विधौ आशिषि च समानम् । अन्यत्र तु
इयाताम् (विधि) ईयाताम् (आशीः—) इत्यादि । ऐषीत् इति । आट् । सिचि
वृद्धिरिति वृद्धिः । येति—प्रापणमिह गतिरिति । शिजर्थस्यावश्यकामाभावात् । प्रणि-
यातीति—‘निगंदनद—’ (२२८५) इति णत्वम् । अयातात् परस्य—लङि भेजुंस् वा
स्यादित्याह—

२४६३ । लङः शाकटायनस्यैव ॥३॥१११॥

दी— । आदन्तात् परस्य लङो भेजुंस् वा स्यात् । अयुः—
अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । अयासीत् । वा
१०५० गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । भा १०५१ दीप्तौ ।
ष्णा १०५२ शौचे । आ १०५३ पाके । द्रा १०५४ कुत्सायाम्
गती । ष्ठा १०५५ भक्षणे । पा १०५६ रक्षणे । पायास्ताम् ।
अपासीत् । रा १०५७ दाने । ला १०५८ आदाने । ‘हावपि
दाने’ इति चन्द्रः । दाप् १०५९ लवने । प्रणिदाति—प्रनिदाति ।
दायास्ताम् । अदासीत् । ख्या १०६० प्रकथने । अयं सार्व-
धातुकमात्रविषयः ।

“सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे” (वृत्तिक १५८१) इति वार्त्तिकं
तदुभाष्यञ्चेहलिङ्गम् । ‘सस्थानो जिह्वामूलीयः’ । स नेति
ख्याजादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । ‘सम्पूर्वस्य ख्यातेः’

प्रयोगो न' इति न्यासकारः । प्रा १०६१ पूरणे । मा १०६२ माने । अकर्मकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः' इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मकः । 'उदरं परिमाति मुष्टिना' । 'निर्गदनद—' (२२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति—प्रनिमाति । वच १०६३ परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । 'बहुवचनपरः' इत्यनेन । 'भित्परः' इत्यपरे । वन्धि । वच्यात् । उच्यात् । अबोचत् । विद १०६४ ज्ञाने ।

[N. B.—The rule lit. means—According to Shakatayana alone जुस् is put in place of क्ति coming after an आकारान्त root. Hence according to others (including Panini himself) अन् is the substitute for क्ति । Thus the acceptance of the term शाकटायन indicate option and एव is to serve some special purpose elsewhere—'लिट् च' (लिङादेशास्त्रिङाङ् क्रधातुसंज्ञ एव स्यात्) लिङाशिषि]

जुस् takes the place of क्ति optionally when the latter follows an आकारान्त root. Thus अयुः—अयान् ; अयात्—विधि and आशी । यायाताम्—विधि, यायाताम्—आशी । अयासीत्—लुङ् अद्यासक् इट्सिच्इट् त् by 'यमरमनमातां सकच्' (२३७७) । वा means movement and indication. भा—to glitter or look bright. ष्वा (स्वा) to purify स्वाति—अस्नात्—सस्त्रौ—अस्नासीत्—स्नासति etc. आ to cook. द्रा—to move in a contemptuous manner. स्वा—to eat—पस्वौ । पा to protect. पायास्ताम्—and not पेयास्ताम् etc. for in 'एलिङि (2374) and in 'गातिस्थावपा—' (2223), the root पा to drink (पिवादेश) is

takeh and not पा to protect ; hence we have neither एल् nor the elision of सिच् । Similarly अपासीत्—where सिच् does not elide for the same reason. ला to take. Chandra holds that both रा and ला mean to give. दाप् to cut off. Note that by 'दाधा घृ दाप' this दाप् is not वृसंज्ञक hence प्रणिदाति—प्रनिदाति by 'शेषे विभाषाऽकखादा-वषान्त उपदेशे' and not प्रणिदाति only by निर्गदन्द् etc. (228) । दयास्ताम् etc like पायास्ताम् etc. ख्या to explain. This root is used in सर्वधातुक (लट्, लोट्, लङ् विधिलिङ्) only and this we infer from the Varttika—

The drift is this :—It has been established by the Varttika and the Bhashya under—चचिङ् ख्याञ् that ख्याञ् is ख्शादि i.e. to be treated as beginning with खश् and not ख्य so that in the uses like 'नमः ख्याते' there will be no change of स्थानत्वं or जिह्वासूलीयत्वं in as much as the rule 'शर्धरे विसर्जनीय—' will take effect. due to the असिद्धत्वं of 'य' in ख्या by the वार्तिक 'असिद्धिशस्य यवचनं विभाषा' But this explanation does not hold good if ख्याते is derived as (ख्या प्रकथने) + शतृ + षधी १५) for य replaces श् and not vice versa. Thus य is not असिद्ध and therefore 'कुधीः—' applies and directs जिह्वासूलीयत्वं । But the authority of Bhashya and Varttika rules supreme here and leads us to infer that 'ख्या प्रकथने' should be used in सर्वधातुक (लट्, लोट्, लङ् and विधिलिङ्) only ; for this single case of शतृ, indicates, by generalisation, the validity of our inference.

Cp—'सस्थानत्वं नमः ख्याते' (1591) and the भाष्य—under it. 'खशादिर्वा' (वार्तिक) । अथवा खशादिर्भविष्यति । केनेदानीं कशादिर्भवति । चल्लेन

अथ ख्यादिः कथम् । 'असिद्धे' शस्य यवचनं विभाषा' (वार्तिक) । असिद्धे शस्य विभाषा यत्त्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । 'प्रयोजनं सौप्रख्ये' बुज्बिधि (वार्तिक) । सौप्रख्य इति योपधलक्षणो बुज्बिधिर्भवति । सौप्रख्यीय इति वृद्धाच्छ इति स्त्री भवति । ❀ ❀ ❀ 'संस्थानत्वं' नमः ख्यात्वे (वार्तिक) नमः ख्यात्वे इति संस्थानत्वं न भवति । (भाष्य)—under 'चच्चिजः ख्याज्' (2-4-54) P—210. The meaning of the Varttika is—Had ख्याज् not been ख् श्रादि then in uses like नमः ख्यात्वे (ख्यात् + ४र्थी १०) there would arise संस्थानत्वं i.e., जिह्वासूलत्वं as a result of combination by 'कुप्रीः कपौ च' (142) and not, विसर्जनीय by 'शर्परे विसर्जनीयः' (150).

The Nyasakara opines that ख्या, preceded by सम्, is not used in सार्वधातुक as well. Thus forms like संख्याति etc. are wrong and संख्या etc. are derived from the substitute ख्याज् of चच्चि and not from ख्या प्रकथने (cp Nagesha). प्रा to fill. मा to measure. Intransitive. cp Magha under—'तनौ मसुः etc. The line in full in— तनौ मसुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः—The joy arising from the arrival of the hermit (Narada) was not measured in the person of the foe of Kaitabha (Krishna) i.e. he was overwhelmed with joy. मसुः—मा + लिट् उस् । But the root (मा) is trans. when it affords a different sense due to any उपसर्ग e.g. 'उदरं परिमाति मुष्टिना' cte. cp. नैषध । In full the line is उदरं परिमाति मुष्टिणा कुतुर्को कोऽपि दमस्वसुः किमु—Is some inquisitive person measuring the belly of the sister of Dama with the breadth of his palm—i.e. Damayanti is slenderbellied. This मा is not to be confused with 'माङ्' in the rule 'नेर्गदनद—(2285). Thus it gives प्रणिमाति etc by श्लेषे विभाषा—। वच् to express clearly—वक्ति etc. This root does not take अन्ति

after it. Hence वचन्ति is wrong. Some say that it is not used in the plural number so that वचन्ति, वक्ष्य, वचन्तु, etc are wrong. Others hold that it is not used in dual (वा—भ्ति ?) so that वक्तः, वक्ष्यः वच्च्वः etc (Or—वचन्तु &c), are erroneous. [Here the reading is द्विपरः or भ्तिपरः.] Hence it is fair to use it in singular only. वग्धि—वच्+ङि=वक्धि by हुभक्तभ्यो—(2428)=वक्धि by 'चोः कुः' (378) वग्धि by भक्तां जश्; वच्चात्—विधि । उच्चात्—आशी—'किदाशिधि'—'वचि-स्वि—gives सम्म. अवोचत्—'वच उम' सर्वर्णदीर्घः । विद to know.

मित— । लङ् इति । 'भोजुस्' (३४११०८) इति 'आतः' (३४११०) इति चानुवर्तते । तदाह—आदन्तात् परस्येति । शाकटायनग्रहणं विकल्पार्थम् । तदाह—जम् वेति । एवकारस्तु भिन्नक्रमः । 'लिट् च' (३४११५), 'लिङ् आशिधि' (३४११६) इत्यादावस्यान्वयः । तथाच व्याख्यानम् (लिट् चेत्यत्र) 'लिङादेशिस्लिङ् आङ्धातुकसंज्ञ एव स्यान्तु सार्वधातुकसंज्ञः' (२१७२) इति—तदेवं अथा अन् इति स्थिते जुस्विकल्पात् अयुः अयान्—इति । यायात्—इति । विधिराशीश्च (लिङ्) । यायाताम् (विधिः) । यायास्ताम् (आशीः) । अयासीत् । 'यमरमनमातां' सक् च' इति सगागमः सिच इट् च् । वेति । वाति । अवात् । अवासीत् इत्यादि । एवं भाषाश्रयादयोऽपि । स्नाति इत्यादि धावादेरिति सत्त्वम् । पायास्तामिति । 'गातिस्थावृपाभ्यः—' इति सिज्लुक् 'एलिङि' इति एत्वं च न । तत्र तत्र पिवतेरेव ग्रहणादिति विभावनीयम् । हावपीति—रा च दा चेत्यभावपीत्यर्थः । प्रणिदातीत्यादि । घुसंज्ञात्वाभावाद् 'नेगद्—' (२२४५) इति न । किन्तु 'शेषे विभाषिति' शत्वविकल्पः । दायास्ताम् । अदासीदिति । 'दाधा घृदाप्' इति दापेर्घुसंज्ञात्वविरहात् 'गातिस्थिति एलिङीति' च न प्रवर्तते । तेन एलसिजलोपी न । अयं सार्वधातुकमात्रविषय इति । आङ्धातुकविषये ख्याधातोः प्रयोगो नास्तीति भावः । तदेव प्रमाणयति—सस्थानत्वमिति । वार्त्तिकमिदम् । तत्र तद्व्याख्यानपरं भाष्यमपि ज्ञापकमित्याह—तद्भाष्यच्छेदं लिङ्गमिति । तथाच भाष्यम्—'चञिङः ख्याज् ॥२१४५४॥ किमये कशादिराहोस्वित् ख्यादिः ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदा

‘चच्चिङः कशाञ्ख्याजौ’ (वार्त्तिक) । चच्चिङः कशाञ्, ख्याञ् इति कशादिः ख्यादिश्च । खशादिर्वा (वार्त्तिक) इत्यादि । अवशिष्टम् आङ्लव्याख्यायामुद्धृतम् । अथ वार्त्ति कार्यं स्वयमेव व्याकरोति । सस्थानो जिह्वामूलीय इत्यादिना । ख्यात्वे इति श्रवणस्य ख्यातशब्दस्य चतुर्थ्ये कवचनम् । ‘नमः स्वस्ति—’ इत्यादिना, चतुर्थी । ‘नमः ख्यात्वे’ इति कस्यचित् प्रयोगो वार्त्तिककारेण उदाहरणव्यपदेशेन उद्धृतम् । अन्य-दुद्धृते भाष्ये स्पष्टीकृतम् । अवायमभिप्रायः—‘चच्चिङः ख्याञ्’ इति मूलस्थवार्त्तिकेण तदुभाभ्यां च ख्याजादेशः खशादिरिति प्रतिपादितम् । ततश्च ‘असिङ्’ शस्य यवचनं विभाषा’ इति वार्त्तिं कात् ‘नमः ख्यात्वे’ इत्येव शकारस्थानिकस्य यकारस्य—असिङ्-त्वात् ‘शर्परे विसर्जनीयः’ (१५०) इत्यस्य प्रवृत्तिर्जिह्वामूलीयत्वं (सस्थानत्वम्) न भवति । किन्तु ‘ख्या प्रकथने’ इत्यस्य ख्याधातोरेवोत्तरं शतप्रत्ययं विधाय—‘ख्यात्’ इति गृह्यमाणे यकारस्य—शकारस्थानिकत्वाभावेन असिङ्गत्वाभावात् ‘शर्परे विसर्जनीयः’ इत्यस्य प्रवृत्तिर्नास्तीति खल्वेयत्वेऽपि शर्परेत्वाभावात् । ततश्च ‘कुष्ठोः कपौच’ (१४२) इत्यस्य प्रवृत्त्या जिह्वामूलीयत्वं दुर्वारमेव । एवमन्यत्रापि ज्ञापकस्य सजातीयोपेक्षत्वात् । एवञ्च तर्हि भाष्यवार्त्तिकप्रामाण्याज् जिह्वायते ख्याधातोः सार्वधातुकमात्रविषयत्वं नाधधातुकविषयत्वम् इत्यहो ! सूत्रे चिकावत्त्वं तदभवतो दीक्षितस्य वैयाकरणवर्थस्य ।

अथात्र न्यासकार—संवादमाह । सम्पूर्वस्य ख्यातिरिति । सार्वधातुकविषयेऽपि सम्पूर्वस्यास्य—प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । तेन संख्याति इत्यादि न प्रयोक्तव्यम् । संख्या इत्यादि तु चच्चिङः ख्याजादेशश्चैवेति व्याख्यानमेवात्र शरणमिति शिखरकाराः । नेति अकर्मकत्वमुदाहरति । तन्नो मसुरिति । तपोधनाभ्यागमसम्भवा सुद इत्युत्तराहम् । तपोधनस्य (नारदस्य) अभ्यागमात्—आगमनात् सम्भवन्तीति तादृश्यः सुदः हर्षाः कौटभ-दिषः कृष्णस्य तनौ—देहे न मसुः परिमिता नाभूवन् । हर्षातिरेको वभूवेति भावः । मसुरिति—लिट् उस् । सकर्मकत्वमपि—दर्शयति । उपसर्गवशेनेति । अत्र परिमातीति परिग्रहणार्थकम् । नैषधीयश्लोकोऽयम् । ‘कुतुकी कोऽपि दमस्वपुः किमु’ इत्युत्तराहम् । कुतुकी कोतुहली कोऽपि दमस्वसुदैमयन्ताः उदरं सुष्टिणा

न तु सुष्टिद्वयेन परिमाति परिगृह्णाति किम् अन्यथा कथमेतावत् चीणत्वस्या
उदरस्येति आकृतिप्रशंसा क्लृप्तोदरीणां प्रकृतिसुभगत्वात् । वक्ति इति । एतेन स्वनते
द्विवचनपरोऽप्यसीति दर्शितम् । अभियुक्तसंवादमाह—अन्तिपर इति । लङ् बहुवचने
एव प्रयोगाभाव इत्यर्थः । बहुवचनपर इति न प्रयुज्यते इत्यध्याहार्यम् । एवम् 'द्विपर'
इत्यत्र । [अत्रसूत्रे 'द्विपर' इति युक्तः पाठः, 'भक्तिपर' इति तु न सुष्ठु] तेन सञ्ज्ञेवाथ—
कवचने प्रयोगोऽस्तीति निर्विवादम् । वग्धि इति । 'हुभलभ्यो' इति हेर्धिः ।
चोः कुरिति (३७८) इति—कुलम् । भलां जग्— इति जगलम् । उच्चादिति ।
किदाश्रि इति किच्चाद् वचिखपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । अवोचदिति । अस्त्विति-
ख्याति इत्यङ् । वच उम् इत्युम् । सर्वार्थदीर्घः । विद् ज्ञाने इति ।

२४६४ । विदो लटो वा ॥ ३।४।८३॥

दो ।—वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद ।
विदतुः, विदुः । वेत्य । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्व ।
पक्षे वेत्ति । वित्त इत्यादि । विवेद । विविदतुः । 'उषविद'—
(२३४१) इत्याम्पक्षे 'विद' इत्यकारान्तनिपातनाच्च लघूपध-
गुणः । विदाञ्चकार । वेदिता ।

The (nine) परस्मैपद affixes of लट् (तिप् to मस्) coming
after विद् are optionally replaced by णल् etc (the nine लिट् affixes
णल्, अतस् up to म) thus विद् + णल् = वेद् + अ = वेद—gunnated by
'पुगन्तलघूपधस्य च' (२१४८) । Note that the rule 'लिटि धातोरनभ्यासस्य'
(२१७७) does not apply here though णल् follows for the root is
followed by लट् and not लिट् । Similarly in other cases. विदतुः
it is ङित्—hence no गुणः । विवेद—लिट्—विविद् + अ—विवेद अ by
'पुगन्त—' । With आम् by 'उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' (२३४१) we have

विदाच्चकार and not वेदाच्चकार for विद् ends in अकार in 'उषविद्—and thus इ of विद् ceases to be उपधा ('अलोऽन्त्यात् पूर्व—') in the case of आम् (आम्पच्) । And this अकारान्तत्व of विद् is a case of निपातन । (Also, Bhashya has—' निपातनादगुणत्वम्—Nagesha). This निपातन is in connection with आम् alone and not with any other affix. वेदिता—विद् इट्ता (लुट्) ।

मित । विद् इति पञ्चमी । लट् इति—षष्ठी । परस्मैपदानां णलुप्तस्— (२१८२—३।४।८२) इति सर्व्वमनुवर्त्तते । तदाह—वेत्तेर्लोटः परस्मैपदानामित्यादि । वेद इति । लिङादेशत्वाभावात् 'लिटि धातो—(२१७७) इति न प्रवर्त्तते । घुगन्तलघूपधस्य चेति (२१८६) गुणः । विदतुरिति ङित्त्वाद् गुणाभावः । एवमन्यत्र । पचे इति लटौत्यर्थः । वेत्तौत्यादि स्पष्टम् । विवेद लिट् । सुगमा प्रक्रिया । उषविद्—' (२३४१) इति । आम्पचे—आम्प्रत्यये सति 'विद्' इति 'उषविद्—' इति सूते इत्यर्थः । अकारान्तनिपातनात्—निपातनमाश्रित्य—अकारान्तग्रहणात् च न लघुपधगुणः (२१८६) इकारस्योपधात्वाभावादितिभावः । एतच्च 'आम्सन्नियोगेन' इति शेषः । तदुक्तं भाष्य—'निपातनादगुणत्वमिति' इति शिखरे स्थितम् । एवञ्च 'अतो लोप' (२३०८) इत्यङ्गोपोत्तरं स्थानिवद्भावेन अकारान्तत्वम् आश्रित्य—लघूपधगुणो नेति हृदयम् । वेदिता—लुट् । स्पष्टम् ।

२४६५ । विदाङ्ङुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् ॥३।१।४१॥

दी—वेत्तेर्लोप्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोटन्तकरोत्यनु-
प्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते । इतिशब्दात् ।

आम् after विद् in लोट्, want of गुण (of विद्), लुक् or disappearance of लोट् and the अनुप्रयोग or after-use of क् ending in लोट् i.e. the affixing of the words करोतु कुरुताम् etc. to विद्—

all these are optionally enjoined in an irregular way. Here (in the rule) there is no intention of specifying the person or number. And this is inferred from the (force of the) word इति in the rule. The idea is—‘विदां कुर्वन्तु’ is the 3 per. pl. Hence by this it is not to be understood that the लोट् form कूर्वन्तु alone affords the alt. form विदां कूर्वन्तु । But all the remaining लोट forms in other persons and numbers such as करोतु, कुरु, करवाणि—etc will have the alt. forms विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरु, विदाङ्करवाणि etc. against them. This is the force of the word इति which implies ‘in like manner.’

मित—। विदां कूर्वन्त्विति । एतच्च सामानेन निर्दिष्टम् न तु ‘वेत्तु’ इत्यस्यैव पाक्षिकः ‘विदां कूर्वन्तु’ इति निपातनाद इति भवति इत्येवमर्थः । इतिशब्दः प्रकारार्थकः । तेन एवम्प्रकारे स्थले इति लभ्यते । ततश्च पुरुषान्तरे च भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । तदेवाह—वेत्तेरित्यादिना । ‘काम्प्रत्ययादाम्—’ (३।१।३५) इत्यत आमित्यनुवर्तते । ‘कृञ्छानुप्रयुज्यते लिटि’ इत्यव्यवहितपूर्वसूत्रात् ‘अनुप्रयुज्यते’ इति चेति ज्ञेयम् । गुणाभाव इति । ‘वेत्तेर्लोटि’ इत्येतेन सम्बन्धः । लोटो लुगिति वेत्तेरिति सम्बन्धयते । लोटन्तस्येति । लोट्प्रत्ययान्तकृधातोः करोतु—कूर्वित्यादेः पश्चात्संयोगश्च वा विकल्पेन निपात्यते अनियमापेक्षं विधीयते इत्यर्थः । गुणाभाव इत्यादौ सर्वत्र ‘निपात्यते’ इत्यध्याहृत्य व्याख्येयम् । ननु सूत्रे ‘विदां कूर्वन्तु’ इति प्रथमपुरुषबहुवचनान्तं दृश्यते । तत् कुतो ‘लोटन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च’ इति सामान्येन निर्दिष्टमित्याशङ्क्याह—पुरुष-वचन इति । तयोः (पुरुषवचनयोः) लोट्प्रयोगत्वेन नान्तरीयकतया उच्चार्यमाणत्वात् । अस्मिन्नेव पुरुषे अस्मिन्नेव वचने नान्येति एव-
न्विधा सूत्रकारस्य न विवक्षितः भावः । तेनान्यत्र पुरुषे वचने च भवत्येवेति भावः । कुत इत्यत आह—इति शब्दात्—ल्यब्लोपेऽत्र पञ्चमी । प्रकारवाचकमिति शब्द-
माश्रित्य विधानात् । यद्वा—हेतावेष्टा पञ्चमी । तत्रापि स एवायं । एवञ्जातीयकं

वेकल्पान् प्रत्येतव्यमित्यर्थः । अन्ये तु इति शब्दादत्र कर्तृत्वपरस्मैपदे विवक्षिते । एतेऽप्यविवक्षिते नान्तरीयकत्वादवेत्यपरि । कोट् तु उच्चारणसामर्थ्याद् विवक्षिते एवेत्यादि शब्दन्दुशेखरे व्याख्यातम् । केतेरिति । ज्ञानार्थकस्यैव विदधातीरामप्रत्यय इति ज्ञेयम् । इदानीमनुप्रयुज्यमानस्य करोतु कुर्वीते—इत्यादि रूपं विवक्षुस्तदुपयोगि शास्त्रमवतारयति—

२४६६ । तनादिकृञ्भ्य उः ॥३१॥७८ ॥

दी— । तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञग्रहणं 'गण-कार्यस्यानित्यत्वे' लिङ्गम् । तेन 'न विश्वसेदविश्वस्मि'त्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

The affix उ is enjoined after तनादि roots and the root कृञ् (कृ). This (उ) supersedes शप् (कर्त्तरि शप्). In the rule 'तनादिकृञ्भ्य उ' the pronunciation of the term 'तनादि' being sufficient enough to include कृञ् as well (which also is तनादि), the utterance of the root 'कृञ्' serves as an indication that the operations with reference to classes of roots (गण) are not obligatory (अनित्य). Hence forms like 'न विश्वसेत् etc.' are correct. Here श्व् being अदादि, the form should have been श्वस्यात्—and not श्वसेत् which is formed by taking श्वस् as भूदि and adding शप् etc, thereto. [But Nagesha asserts that as Bhashya rejects कृञ् of तनादिकृञ्भ्यः so no such indication is proper to be suggested, and takes न विश्वसेत् etc. as an archaism.] Now in the case in hand विदाम्—कृ + उ-तिप् = विदाम् + कर्त्तु = विदाम्—करोतु by 'सार्धम्' (2168).

मित— । तनादिकृञ्भ्य उरिति । तनादेरिति कृञश्चेति च पञ्चम्यन्तम् । शपोऽपवाद इति । 'कर्त्तरि शप्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः एतेन सार्धधातुकविषये एक

उप्रत्ययस्य प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । तनादित्वादेव सिद्धे इति—तनादिगणे कृष्-
धातुरपि परिगणितः । तेन तस्याग्रहणेऽपि दीषो न स्यात् । तथापि यद् विशिष्य
गृह्णाति तज् ज्ञापयत्याचार्यः परिभाषामिमां 'गणकार्यमनित्यमि'ति । अथानित्यत्व-
ज्ञापने किं फलमत आह—तेनेति । न विश्वसेदित्यत्र अस्तिरेतादादिकत्वेऽपि 'अदि
प्रभृतिभ्यः शप्' इति शङ्लुकोऽप्रवृत्तिरिति भावः । शप् लुकि हि सति 'विश्वस्यात्—'
इति स्यात् । किञ्च विश्वत्वं इत्यत्र इट् प्राप्तः सोऽपि न । [शिखरकारास्तु भाष्ये—
कञ्ग्रहणस्यात्—(तनादिपूर्वे) प्रत्याख्यानादवार्थे (गणकार्यस्थानित्यत्वज्ञापने)
तात्पर्यमयुक्तं न विश्वसेदित्याद्यार्थमेव । ज्ञापितेऽपि तच्चारितार्थाभावाच्चेत्यन्ये
इत्याहुः । एतत्तु गणकार्यमनित्यम् इत्यत्र परिभाषावृत्तौ स्वीकृतिविरोधाच्चित्यम् इति
सुधीभिर्विभावनीयमनित्यत्वम्] । विदाङ्करोतु इति । विदाम्—क उ तु इति स्थिते
'सार्ध—' इति धातौर्गुणः । रपरत्वम् । तुपः पित्वाच्च उप्रत्ययस्य गुणः ।

२४६७ । अत उत् सार्धधातुके ॥६॥४११०॥

इति— । उप्रत्ययान्तस्य कृजोऽकारस्य उत् स्यात्
सार्धधातुके किङ्ति । उदिति तपरसामर्थ्यान्न गुणः—
विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । 'उतश्च—' (२३३४) इति
हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदाङ्कुरु । विदाङ्क-
रवाणि । अवेत् । अविताम् । 'सिजभ्यस्त—' (२२२६)
इति भेर्जुम् । अविदुः ।

उत् is the substitute for the अ of कृ, after उ has been affixed
to it, when a सार्धधातुके कित् or डित् follows. This उत् being
तपर i.e. having त् after it will not have guna. Thus विदाङ्कुरुतात्—
विदाम्—क + उ + तातङ् = विदाम्—करु + तात = विदाम्—क् उत् रु + तात =
विदाङ्कुरुतात् (उ by अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः) । Similarly विदाङ्कुरुताम्

in तम् । Observe that उत् which is substituted in place of अ of क् अर् उ (this उ is by तनादिक्ञञ् उ) changes क into कुत् and thus gives opportunity to 'पुगन्तलघूपधस्यच' (2189) to come in. Hence Bhattoji says तपरसामर्थ्यात् etc. Then in विदाम्—क् + उ (तनादिक्ञञ् उ) + हि = विदाम् कर् = हि elides by 'उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वत्' (2334). But if हि disappears, there is no सार्वधातुक following विदाङ्कुरु then how can you apply 'अत उत्—' (this rule) ? To answer this he says—Indeed there is no सार्वधातुक at the elision of हि । But this हि is असिद्ध for the rule उतश्च प्रत्ययात्—' (6. 4. 106) falls under 'असिद्धवदवाभात्' (6. 4. 22) and hence it is आसीय and also it is the आश्रय or the sphere of application viz. कृ is the same (समान) in both the cases (i.e. हि and उ) : Thus we have विदाङ्कुरु । [Note—that 'उतश्च प्रत्ययात्—' is a नित्यविधि hence it bars the subsequent rule 'अत उत्—' by परनित्यान्तरङ्गापवादानाम्—' (परि) । Thus the necessity of the above explanation]. विदाङ्कुरवाणि—Here 'अत उत्—' does not apply for आनिप् is पित् by 'आडुत्तमस्य पित्' and not किङ्त् । But the उप्रत्यय directed by 'तनादिक्ञञ्—' is gunnated on account of this पित् of आनिप् । Hence विदाङ्कुरी आनि—विदात्करद् आनि etc. Similarly—करवाव,—करवाम् ; अवित् (लङ्)—गुण, अवित्ताम् etc.

नित— । अत उदिति । अत इति षष्ठी । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वत्' (२३३४—६।४।१०६) इत्यत 'उतश्च प्रत्ययात्' (उप्रत्ययान्तस्य) इत्यनुवर्तते । 'नित्यं करोति' (२५४८—६।४।१०८) इत्यतः करोतिः कृञः इति । 'गमहमजनखनघर्सा लोपं किङ्त्त्यनङि' (२३६२—६।४।१८८) इत्यतः किङ्त्ति इति च । तदाह—उप्रत्ययान्तस्य कृञ इत्यादि । नन्वेवं विदाङ्कृत् तातङ् इत्यस्य—विदाङ् करतात् इति स्थिते अनेन

विदाङ् कुतश्च तात् इति जाते 'कुत्' इत्यस्य—लघूपधत्वात् 'पुगन्तेति' गुणः स्यादित्याशङ्क्य
आह । तपर—सामर्थ्यान्न गुण इति । एतच्च स्थानिवदादेशोऽनलुविधावित्यत्र
'आदेश्यलुविधिमतिषेधे कुरुवधपिवां गुणवृद्धिमतिषेधः' इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानवसरिभाष्ये
'कुर्वित्यत्र स्थानिवदभावादङ्गसंज्ञा स्वाग्र्यं च लघूपधत्वम् । तत्र लघूपधगुणः
प्राप्नोतीत्युपक्रम्य 'नैष दोषः । करोतौ तपरनिद्देशात् सिद्धमिति समाहितमित्यनुसन्धेयं
तत्रैवेति दिक् । एवञ्च 'कुत्' इत्यस्य तलोपे विदाङ्कुरुतात् इति सिद्धम् । उप्रत्ययस्य
(द्वितीयस्य उकारस्य) तु तातडो ङित्त्वाद गुणाभाव इति ज्ञेयम् । विदाङ् इत्यत्र
उकारश्च 'मोऽनुस्वारः' 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्राभ्यामिति बोध्यम् । एवं
विदाङ्कुरुताम् (तसस्मान्मादेशः) । ननु 'विदाङ्कुरु' इत्यत्र कुर्वित्यंशः कथं
सिद्धः । तथाहि 'तनादिक्लजभ्य उ'रित्यनेन विदाङ्करु—इति स्थिते 'परनित्यान्तरङ्गा-
पवादानाम्—' इति न्यायात् परमपि 'अत उत् सार्व्वधातुके' (६।४।११०) इति
सूत्रम् 'उतस्य प्रत्ययादसंयोगपूर्व्वत्' (६।४।१०६) इत्यनेन वाच्यं । तस्य नित्यत्वात् ।
ततश्च हिलोपे कृते 'विदाङ्करु' इति स्थिते सार्व्वधातुकस्य ह्रस्वभावात् 'अत उदिति
कथं प्रयुज्यते । तवाह—'आभीयत्वेन' भाधिकार (असिद्धवदवभावात्—६।४।२२
इत्यन्यथ) पतितत्वेन 'लुक्' हिलोपस्य—असिद्धत्वादुक्तम् 'करु' इत्यस्य ककारादकारस्य
उकारादेश इति भावः । विदाङ्करुवाच्येति । आडागमस्य पित्वादत उदित्यस्याप्रवृत्तिरु-
प्रत्ययस्य गुणः पित्वादेवेति ज्ञेयम् । अवेदित्यादि । स्पष्टम् । अथ मध्यानि सिपि
विशेषमाह—

२४६८ । दृष्ट्वा ॥२।७५ ॥

दी— । धातोदान्तस्य पदस्य सिपि परे रुः स्याद्वा ।
अवेः—अवेत् । अस् १०६५ भुवि । अस्ति ।

The final (i. e. दृ) of the दकारान्त पद of a root is optionally
replaced by रु or र् when the affix सिप् follows. Thus अवेः—अवेत् ।
अ विद् सिप् = अवेदस्—अवेर्'स् = अवेरः स् elides by 'ह्रस्वगावभ्यो दीर्घात्

सुतिस्वप्रक्तं हल्' (252). Similarly without हल् in the alt. case. The root अस् is used in the sense of अ i. e. to be.

मित—। दञ्चेति । 'सिपि धातोरुवां' (८२।७४) इत्यव्यवहितं पूर्वतुलम् । 'पदस्य' (८१।१६) इत्यधिकृतं वर्त्तते । 'भलां जशोऽन्ते' (८२।३९) इत्यतोऽन्ते इति चानुवर्त्तते । यद्वा तदन्तविधिरिति ज्ञेयम् । दान्तस्य पदस्थेति । अर्थात् अलोऽन्त्यस्य इति दकारस्यैत्यर्थः । सिपि किम् ? तिपि अवेत् इत्येव । 'दान्तस्य धातोरुवां' इत्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदान्दानुवृत्तिर्मन्दप्रयोजनेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । वेत्सौल्यवाति-प्रसङ्गात् । चर्त्वस्यासिद्धत्वेन दान्तत्वात्—इति तत्त्व बोधिनी । अवेः—अवेदिति । पूर्ववदस्य रुः । उत्तरव तदभावात् 'हल्ङ्यावभ्यो दीर्घादितितूभयवैव अपृक्तस्य सः लोपः । खरिचेलुत्तरव चर्त्वम् । अस् सुवीति । भवनं भूः । सत्तायामित्यर्थः । अयासोः किङ्त्ति परे विशेषमाह—

२४६८ । असोरलोपः ॥६॥१११ ।

दी—। अस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात् सार्वधातुके किङ्त्ति । स्तः । सन्ति । 'तासस्त्योः—' (२१८१) इति सलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । 'आर्द्धधातुके' (२४३२) इत्यधिकृत्य—

The अ of अ i. e. अस् (रुदादिभ्यः अस्) and of असि i. e. अस् elides when a सार्वधातुक कित् or ङित् (affix) follows. Thus अस् + तस् (ङित्) = स्तः । Similarly सन्ति स्वः स्मः etc. अस् + सिप् here the 1st स् disappears by 'तासस्त्योः—' (2111). Now under the sphere of 'आर्द्धधातुके' (2432—2. 4. 35) follows the rule—

मित—। असोरिति । अति 'रुदादिभ्यः अस्' इति अमो ग्रहणम् । अ अस् असौ (इन्द्रः) । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । अदिति ह्रस्वाकारस्य ग्राहकम् । तच्च लुप्तषष्ठीकं तदाह—अस्य अस्ते अ अकारस्येति । 'अत उत्-सार्वधातुके' (६॥११०)

इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते । तदाह—सार्वधातुके इति । केचित्त 'अत्' इत्यप्यनुवर्त्य 'असोर्लोपः' इत्येव सूत्रितव्यमित्याहुः । नागशस्तु 'अव (दौक्षितस्यवृत्तौ) सार्वधातुके इति निष्फलम् । आङ्धातुके तस्य (अस्तेः) भूभावात् । ईहामासेत्यादौ 'अत आदे'रिति दौर्घे—परस्य लोपेऽपि चत्यभावात् । अस्य सार्वधातुके एव सत्त्वाच्च इत्याह । 'गमहन—' (६।४।८८) इत्यतः किङ्तीत्यनुवर्तते । तदाह—किङ्तीति । स्तइत्यादि स्पष्टम् । आङ्धातुकविषये अस्तेर्भूभावः स्यादित्याह—
२४७० । अस्तेर्भूः ॥२।४।५२॥

दौ— । वभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ।

अस्ति or अस् is replaced by भू when any आङ्धातुक affix follows.
वभूव etc easy.

मित— । अस्तेरिति । अस्तेर्भूभावः स्यादाङ्धातुके परे इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।
अथास्य द्वौ परे विशेषसाह—

२४७१ । घृसोरिद्धावभ्यासलोपश्च ॥६।४।११८॥

दौ— । घृसोरस्तेश्चैत्वं स्यादौ परेऽभ्यासलोपश्च ।
आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्घिः । 'असोः—' (२४३८) इत्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न । परेण तातङ्गावाधात् । 'सकृद्गती—' (परि ४१) इति न्यायात् । स्तात् । स्ताम् । स्त । अनानि । असाव । असाम । 'अस्तिसिचः—' (२२२५) इतीट् । आसीत् । 'असो—' (२४६८) रल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च—विद्यमानत्वेन विशेषणादीण् ।

The final of घृ (दा and धा) and अस् is substituted by एत् (ए)

and the reduplicate (अभ्यास) of the former elides when हि follows. Thus अस्+हि=अ एहि. Now this rule being आभीय or having fallen under असिद्धवद्वामात् (6. 5. 22), this एत्व is असिद्ध or invalid (i. e. अस् is to be taken as अस् itself (ending in a cons. and not अस् (ending in a vowel). Thus the rule 'हुभक्त्यो हेर्धि' comes and we get—अ ए धि. Then by असोः—(2469) अ elides and we finally have एधि । In the case of तातङ् स् of अस् will not make room for ए because it is barred by तातङ् which comes later (तुल्योस्तातङ् आशिष्यन्तरस्याम्—(2197—7. 1. 35). Now will appear एत्व again after it has been barred by तातङ् for एत्व+तातङ् operate simultaneously (युगपत्) on अस् and by 'विप्रतिषेधे प' काव्यम्' (175—I. 4. 2) तातङ् (तुल्योः—7. 1. 35) overthrows एत्व (घ सोरेत्—6. 4. 119)—which once being overthrown will not be allowed to rise again on the authority of the परिभाषा—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्विधितं तद् विधितमेव'—of two rules applying simultaneously (in a certain case) that which is (once) superseded by the other will remain as such (superseded or vanquished) i. e. will no more operate'. स्तात्—अस्+हि=अस् ए तातङ्=अस् ० तातङ्=अस्तात्=स्तात् श्नसीरल्लोपः । स्तम्—अम्+तस्=अस् तम् by तस्थ—' (२१६६)=स् तम् by अल्लोप । Similarly स्त । असानि etc. here there is absence of अल्लोप because आट् is पित् । आसौत्—अस्+लङ् तिप्—आट् अस् त्—आस् ईट् (अस्ति—2225) त्=अस् ईत् । Now in अस्+लङ् तस् where तस् being डित् the rule श्नसोः—(2469) operates first giving ० स् तस् । If so then 'आडजादीनाम्' (6. 4. 72)

will not apply for there is no अच् । To solve this difficulty Bhattoji says 'असीः—' अल्लोपस्य etc. The meaning is— both अल्लोप and आट् are directed with reference to अ of अस् । Thus अ is common place of application (समानाश्रय), (and also both 'असी—' and 'आडजादीनाम्' are आभीय rules) । Hence अल्लोप is treated as असिद्ध or invalid (non-existent), when the aug. आट् is intended to apply. Thus अस् तस् = आट् ० स् ताम् = आ अस् ताम् = आस्ताम् । Similarly आसन् etc. स्वात्—विधिर्लिङ्—अल्लोप । भूयात् = आशी— see 'अस्तेभूः' । अभूत्—Here there is want of the aug. ईट् (अस्ति— २२२५), for both सिच् and अस् are present (अस् is present by स्थानिवद्भावः) ।

मित— । घृसीरिति । वृथ अस् चेति इन्हः । तयोरिति षष्ठीद्विवचनम् । घृसीः एत् ह्री. अभ्यासलोपः चेतिच्छेदः । घोरिति दारुपधारुपाणाम् । एत्वसे-कारत्वम् ; अलोऽन्त्यस्येति अन्यदकारसकारयोः स्थाने एकारादेशः । तेनायमर्थः । ह्री परे घोरस्तेष्व अन्योच्चरस्य एत्वं स्यादघोस्तु अभ्यासलोपोऽपीति । तदेवम् अस् हि इति स्थिते सकारस्यैत्वं—अ ए हि इति जाते एकारस्य भलत्वाभावाद् 'हुभलभ्य इति हेर्धिलं न भवति । तत् समाधत्ते आभीयत्वेनेति । 'हुभलभ्यः—' (2425— 6. 4. 101) 'घृसीरेत्—' (6. 4. 119) इति द्वयमपि असिद्धवत्सुवाधिकारे स्थितम् । तेनाभीयत्वम् । द्वयमपि अस्धातोः सकारमाश्रित्य प्रवर्तते । ततः समानाश्रयत्वं स्फुटमेव । अत एत्वस्यासिद्धत्वम् हेश्च धिरादेशः सिध्दति । ननु तर्हि धिलं प्राग्विधीयताम् विप्रतिषेध इति न्यायादिति चेत् न । तथा सति हित्वाभावा-देत्वस्याप्यप्रवृत्तेः । अवधि इति संस्पद्यमाने श्नसोरित्यल्लोपे—एधि इति भवति । तुह्योऽसावडिति तातङ् पचे—आह । तातङ् पचे एत्वं नेति । तव हैतुमाह—परिण तातङा वाधादिति । 'तुह्यो'रिति सप्तमाध्यायप्रथमपादगतम् (७।१।३५) । अतः परत्वम् । ततश्च एत्वस्य वाधः । ननु वाधितोऽपि पुनः प्रसङ्गवान् भवेदित्याशङ्क्य निरा-

and the reduplicate (अभ्यास) of the former elides when हि follows. Thus अस्+हि=अ एहि. Now this rule being आभीय or having fallen under असिद्धवद्वामात् (6. 5. 22), this एत्व is असिद्ध or invalid (i. e. अस् is to be taken as अस् itself (ending in a cons. and not अस (ending in a vowel)). Thus the rule 'हुभ्यो हिधि' comes and we get—अ ए धि. Then by असौः—(2469) अ elides and we finally have एधि। In the case of तातङ् स् of अस् will not make room for ए because it is barred by तातङ् which comes later (तुल्योक्तातङ् आशिष्यन्तरस्याम्—(2197—7. 1. 35). Now will appear एत्व again after it has been barred by तातङ्, for एत्व+तातङ् operate simultaneously (युगपत्) on अस् and by 'विप्रतिषेधे प' कार्यम्' (175—1. 4. 2) तातङ् (तुल्योः—7. 1. 35) overthrows एत्व (घ सोऽेत्—6. 4. 119)—which once being overthrown will not be allowed to rise again on the authority of the परिभाषा—'सकृदगती विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद् वाधितमेव'—of two rules applying simultaneously (in a certain case) that which is (once) superseded by the other will remain as such (superseded or vanquished) i. e. will no more operate'. स्नात्—अस्+हि=अस् ए तातङ्=अस् ० तातङ्=अस्तात्=स्नात् श्नसोरलोपः। तम्—अस्+तस्=अस् तम् by तस्थथ—' (२१९९) =स् तम् by अलोपः। Similarly स्त। असानि etc. here there is absence of अलोप because आट् is पित्। आसौत्—अस्+लङ् तिप्—आट्, अस्, त्—आस्, ईट्, (अस्ति—2225) त्=अस्, ईत्। Now in अस्+लङ् तस् where तस् being डित् the rule श्नसौः—(2469) operates first giving ० स् तस्। If so then 'आडजादीनाम्' (6. 4. 72)

will not apply for there is no अच् । To solve this difficulty Bhattoji says 'असौः—' अल्लोपस्य etc. The meaning is— both अल्लोप and आट् are directed with reference to अ of अस् । Thus अ is common place of application (समानाश्रय), (and also both 'असौ—' and 'आडजादीनाम्' are आभीय rules) । Hence अल्लोप is treated as असिद्ध or invalid (non-existent). when the aug. आट् is intended to apply. Thus अस् तस् = आट् ० स् ताम् = आ अस् ताम् = आस्ताम् । Similarly आसन् etc. स्यात्—विधिर्लिङ्—अल्लोप । भूयात् = आशी— see 'अस्तेभूः' । अभूत्—Here there is want of the aug. ईट् (अस्तिसि— २२२५), for both सिच् and अस् are present (अस् is present by स्थानिवद्भाव) ।

मित— । घुसोरिति । घुश्च अस् चेति द्वन्द्वः । तयोरिति षष्ठीद्विवचनम् । घुसोः एत् ह्री-अभ्यासलोपः चेतिच्छेदः । घोरिति दारुपधारुपाणाम् । एत्वन्ने-कारत्वम् ; अलोऽन्त्यस्येति अन्त्यदकारसकारयोः स्थाने एकारादेशः । तेनायमर्थः । ह्री परे घोरस्ते अन्त्याक्षरस्य एत्वं स्यादघोस्तु अभ्यासलोपोऽपीति । तदेवम् अस् हि इति स्थिते सकारस्यैत्वं—अ ए हि इति जाते एकारस्य भ्रूल्लाभावाद् 'हुभ्रल्य इति हेर्धिलं न भवति । तत् समाधत्ते आभीयत्वेनेति । 'हुभ्रल्यः—' (2425— 6. 4. 101) 'घुसोरित्—' (6. 4. 119) इति द्वयमपि असिद्धवत्सूत्राधिकारे स्थितम् । तेनाभीयत्वम् । द्वयमपि अस्धातोः सकारमाश्रित्य प्रवर्तते । ततः समानाश्रयत्वं स्फुटमेव । अत एत्वस्यासिद्धत्वम् हेश्च धिरादेशः सिध्दति । ननु तर्हि धिलं प्राग्विधीयताम् विप्रतिषेध इति न्यायादिति चेत् न । तथा सति ह्रिवाभावा-देत्वस्याप्यप्रवृत्तेः । अवधि इति सस्यद्यमाने श्नसोरित्यल्लोपे—एधि इति भवति । तुल्योक्तातडिति तातड् पक्षे—आह । तातड् पक्षे एवं नेति । तत्र हैतुमाह—परिण तातडा बाधादिति । 'तुल्यो'रिति सप्तमाध्यायप्रथमपादगतम् (७।१।३५) । अतः परत्वम् । ततश्च एत्वस्य बाधः । ननु बाधितोऽपि पुनः प्रसङ्गवान् भवेदित्याशङ्क्य निरा-

करोति सकृदगताविति । परिभाषेग्रम् । 'सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' इति । सकृत् युगपत् गतौ प्राप्नोति सत्यामिति शेषः । भावे ङी । यत् शास्त्रं बाधितं पर्युदस्तं भवेत् तत् बाधितमेव पर्युदस्तमेव चिरायति यावत् । [एतद्वाचनन्तु न सर्व्वविकं किन्तु लत्यानुसारादेवेति ज्ञेयम् । तथाचैवविधस्थले व्याख्यानमेव शरणमन्यथा 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति परिभाषाया वैयर्थ्ये स्पष्टमेवेति ज्ञेयम्] । तदेवम् अस् हि इति स्थिते एत्वाभावात् अस् तात् इति जाते असोरित्यल्लोपे—स्तात् इति भवति ; स्तम् इति । अल्लोपः । तसस्तमादेशः । एवं स्त इत्यव अस्य तादेशः । अन्यत् समानम् । असानि इति—आटः पित्वेन किङ्त्वाभावादल्लोपाभावः । एवम् असाव । असामेति । अथ लङि तिपि ईडागममाह—अस्तिमिच इपि । ननु अस् लङ् तस् इति स्थिते असोरित्यल्लोपात् स् ताम् इति जाते अजभावात् आडजादीनामित्याडागमः कथमित्यत आह । आभौयत्वेनासिद्धत्वादिति । आडागमशास्त्रस्यापि (६।४।७२) असिद्धवत्सूत्राधिकारस्थितत्वात् पूर्व्ववत् समाधाने सति आस्ताम् इति भवति । एवमासन्निति । स्यात्—विधि । भूयात्—आशीः । अभूत् इति । विद्यमानत्वेन विशेषणत्वादिति । एतच्च 'अस्थिसिचो—' सूत्रव्याख्यायां स्पष्टमित्यलम् । अथोपसर्गवशादस्तिः षत्वमाह—

२४७२ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः ॥८॥३॥८॥

दी— । उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य सः स्याद् यकारिऽचि च परे । निष्ठात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । 'यच् परः' किम् ? अभिस्तः । सृज् ष् १०६६ शुद्धौ ।

Of अस्ति i' e. अस् the स् coming after the इण् (इ and उ) letter of an उपसर्ग and (the indeclinable) प्रादुस्, changes into ष when a यकार and an अच् follow. Thus निष्ठात्—निषन्ति (instance of उपसर्गेणः) and प्रादुःष्यात्—प्रादुः षन्ति (inst. of प्रादुस्) । Here (in निष्ठात् प्रादुःष्यात्) the यकार is of यासुद् and in निषन्ति and प्रादुःषन्ति,

the अच् is of अस्ति । [Note that उपसर्गेण; and प्रादुसः qualify the स only of अस् and not अस् itself. Hence in प्रादुरासीत् प्रादुरस्ति etc. there is no षत्] । Why say 'यच् परः' ? Witness—अभिस्तः where तस् is not अजादि । सृजूष् (सृज्) to purify. [Tattvavodhini reads सृज् and that is preferable for the root is not षित् on the ground that it has need of the rule 'षिट्मिदादिभ्योऽङ्' for the word सृजा is read under मिदादि class]

मित—। उपसर्गं प्रादुर्भ्यामिति । उपसर्गप्रादुर्भ्याम् अस्तिः सच्परः इति ऋदेः । उपसर्गस्य प्रादुश्च इति इत्वात्—पञ्चम्यन्तम् । 'इण्कोः' (पा३।५७) इति वर्तते । तस्य प्रयोजनवशादिण्मात्रम् उपसर्गेण सन्वह्यते । न तु कोरित्यपि असम्भवात् । किञ्च यद्यपि 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इत्यस्य समस्तपदत्वेन इण् इत्यस्य उभयोरपि विशेष्यत्वं स्फुटं तथापि उत्तरव फलाभावात् पूर्ववेवास्य अन्वय—इत्याह उपसर्गेणः प्रादुसञ्चेति । उभयमपि पञ्चम्यन्तम् । तच्च अस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः । तथा सति 'प्रादुरासीत् प्रादुभवन्ति' इत्यादावपि षत्वं स्यादिति द्रष्टव्यम् । यच्च परे इति । यच्च अच् च यच्ची । तौ परौ यस्मात् इति कियहः । एतदस्तेर्विशेषणम् । तदाह—यकारे यच्चि च परे इति । यकारपरत्वेन निष्ठात् प्रादुःष्यादिति । अच्चि तु—निषन्ति—प्रादुःषन्ति इति । अत्र अजिति अकारमात्रस्य ग्राहकमित्यपि ज्ञेयम् । यच्परः किमिति ? अभिस्त इत्यत्र अभ्युपसर्गस्य इणः परत्वेऽपि अस्तेः सकारस्य यकारपरत्व-मकारपरत्वं वा नास्ति । अतो न षत्वम् । सृजूष्* इति । अकारप्रकारावितौ । सृज्मात्रं तिष्ठति । तत्र ऊदित्वम्—'स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्दितौ' तौड्विकल्पः सिधति । षित्करणन्तु निष्फलमित्याहुः । अथास्य वृद्धार्थमाह—

* तत्त्वबोधिन्यां सृज् शुद्धौ इति पठ्यते । उक्तञ्च तदैव अयं न षित् । मिदादि पाठसामर्थ्यात् इति । मिदादिगणे सृजाशब्दस्य पाठसत्त्वात् षिट्मिदादिभ्यो अङित्यास्यात् आवश्यकताभावात् सृज्—धातोरन्ते षकारो नातुवद्धा इत्यर्थः । ऊदित्व-मिड्विकल्पार्थमिति ज्ञेयम् ।

२४७३ । मृजेवृद्धिः ॥७।२।११४॥

दी—। मृजेरिको वृद्धिः स्याद्वातुप्रत्यये परे ।
 'किङ्ख्यजादौ वेध्यते' (वार्तिक ५०५७) । 'ब्रश्च—' (२८४)
 इति षः । मार्षि । मृष्टः । मृजन्ति—मार्जन्ति । ममार्ज ।
 ममार्जतुः—ममृजतुः । ममार्जिथ—ममार्ष्ट । मार्जिता—मार्ष्टा ।
 मृड्ढि । अमार्ष्ट । अमार्जम् । अमार्जीत्—अमार्चीत् ।
 रुदिर १०६५ अश्रुविमोचने ।

The इक् i. e. the मृ of मृज् gets the वृद्धि substitute when any धातुप्रत्यय * (तिप् तस् etc.) follows. But by the varttika 'किङ्ख्यजादौ वेध्यते' this वृद्धि is optional when an अजादि (having a vowel preceding) किङ्त् affix follows. Thus मृज् + तिप् = मार्जन्ति by 'उरण रपरः' = मार्षन्ति by 'ब्रश्चसजमृजमृज—' (204) = मार्षि by 'दुषा दुः' (113). मृष्टः—मृज् + तस् = मृष्ट्—मृष्ट, तस् is डित् hence no गुण nor वृद्धि and as it is not अजादि hence the varttika does not apply. मृजन्ति—मार्जन्ति, अन्ति is अजादि डित् hence the option. ममार्ज (लिट्) वृद्धिः । ममार्जतुः—ममृजतुः—अतुस् is अजादि कित् । ममार्जिथ—ममार्ष्ट—option of इट् owing to the ऊदिस्त्व of मृज् । In the इडभावपक्षे षत्व of ज by 'ब्रश्चसज्—' । So मार्जिता—मार्ष्टा (लुट्) । मृड्ढि—मृज् + हि = मृड् धि by 'हृभलभ्यो हेर्धिः' = मृष्ट धि by 'ब्रश्च—' = मृड् धि by 'भलां जश्—' = मृड्ढि by 'दुषा—', by 'सिद्धपिञ्च' हि is अपित् hence no गुण and Vriddhi of the इक् of मृज् । अमार्ष्ट—अट् मृज (लङ्) तिप्—अमार्जत्—अमार्षि—त् elides by 'हल्ङावभ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्त' हल् (252) = अमार्ड्—

❀ For the introduction of this धातुप्रत्ययः see मित—below.

अमाट् by 'वावसाने' । अमार्जम् (लङ्) मिप् (अम्) । अमार्जित्—
अमार्जित् (लङ् तिप्)—option of इट् for सृज् is ऊदित् and 'सरतिसूति—'
applies. In the वृद्धि and in the इडभावपक्ष—षत्व of ज । सिच् elides in
the former by इट् ईटि । And in the latter the ष turns into क by
षट्ठोः कः सि and the स of सिच् becomes cerebral by 'टुना—' (113) ।
रुदिर् (रुद्) to weep. It is इरित् । Hence the rule 'इरितो वा' (2164)
will apply in लुङ् (चिञ्) ।

मित— । सृजिर्बृद्धिरिति । 'इको गुणवृद्धी' इत्यत इक इति षष्ठान्तमुपतिष्ठते,
यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषमिति न्यायात् । तदाह—सृजेरिको वृद्धिरिति । धातुप्रत्यये
परे इति । यद्यपि 'धातुप्रत्यये—' इति नाव सूतेऽस्ति, नापि कुतोऽप्यनुवर्ततेऽनुक्तत्वात्
तथापि 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञानमिति परिभाषावलादिदम् ।
तथाच सृजियहणात्तत्प्रत्यय आक्षिप्यते । एतच्चैतत्सूत्रस्य भाष्ये स्पष्टम् । तथाच
तद्वचनम्—'सृजिर्बृद्धिविधौ किप्रतिषेधः * । सृजिर्बृद्धिविधौ कान्तस्य—प्रतिषेधो
वक्तव्यः । कंसपरिसृङ्भ्यां कंसपरिसृङ्भिः (१) । धातोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्यय—
विज्ञानात् सिद्धम् * । अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञानात् सिद्धमिति ।
तेन धातुप्रत्यय एव परतो वृद्धिर्नाम्येति निष्कर्षः । 'किङ्त्वजादौ विष्यते' इति । वाचिक-
मिदम् । अजादौ किङ्ति परे सृजेरिको वा वृद्धिरिति तदर्थः । एतदपि—'इहान्ये—
वैयाकरणा सृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते । परिसृजन्ति—परिमार्जन्ति...।
तदिहापि साध्यम्' इति 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषासूत्रस्य भाष्यमनुसृत्येति ज्ञेयम् ।
एवं प्रकृते सृज् तिप् इति स्थिते अनेन वृद्धौ 'ब्रह्मसृज् सृज् सृज्—' (२२४) इति जस्य
षः । ततः टुना टुरिति (११३) तस्य टः । सृष्ट इत्यत्र तसः डिच्वात् किङ्ति इति

(१) कंसपरिसृङ्भ्याम् इति । कंसिति धातुपावम् । तत्परिमाष्टि इति क्तिप् ।
कंसपरिसृष्ट् (धातुपावमार्जकः) । ततो भ्याम् । भ्यामि परतो सृ इति माट् इति न
भवति । भ्यामी विभक्तित्वेन धातुप्रत्ययत्वाभावादिति—केयटप्रदौपे स्पष्टम् ।

निषेधात् : पि गुणः । अजादित्वाभावाद् वृद्धिविकल्पविरहः—सृजन्ति—मार्जन्ति
इति वार्तिकानुसारादिदम् । ए' समार्जतुः—मसृजतुः (अतुस्) । मार्जिता—मार्ष्टा
(लृट्—ऊदित्वादिङ्विकल्पः) । मार्जिष्यति—मार्ज्यति (लृट्) । अमार्जित्—
अमार्जित् (लुङ्—ऊदित्वादिङ्विकल्पः । पूर्वव इट् ईटौति सिज् लोपः । उत्तरत्वं तु
ब्रूतेति जस्य षः । तस्य 'षट्ठोः कः—' इति कः । इणकोरादेशप्रत्यययोरिति सिचः सस्य
षः) । समार्ज—णलि वृद्धिः । समार्जिष्य—ममार्ष्टः पूर्ववदिङ्विकल्पः । उभयत्रैव वृद्धिः ।
षलटुत्वे । सृङ्हीति । सृज् हि इति स्थिते हुभल्लभ्यो 'हेर्धि'रिति धिः । सृज् धि ।
ब्रूतेति षः । सृष् धि । 'भलां जश्—' इति डः । सृङ् धि । टुना टुरिति सृङ्ङि ।
ततडि—सृष्टात् । अमार्ष्ट् इति—लङि असृजत् इति स्थिते वृद्धौ अमार्जत् इति
जाते 'हल्ङ्गावभ्यो दीर्घात् सुतिस्त्रयप्रकृतं हल्' (२५२) इति तलोपः । ततः षत्वजश्
त्वचत्वाणि ॥ रुदिर इति । सेट् । इरित्करणम् 'इरितो वे'ति प्लेर विकल्पार्थम् ।

२४७४ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥७।२।७६ ॥

दी— । रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, जच्—एभ्यो वलादेः
सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिति
धित्वं न । रुदिहि ।

The aug. इट् is prefixed to the वलादि (having वल् letters in the beginning) सार्वधातुक coming after the roots रुद्, स्वप्, श्वस्, अण् and जच् । Thus रोदिति etc. In रुद् इट् हि by the सकृदगतिन्याय इट् bars the धित्व of हि ; hence रुदिहि—हि is अपित् ; then no गुण ।

मित— । रुदादिभ्य इति । आदिशङ्खणादगणं पठित्वादर्थयति—रुद्, स्वप्, इत्यादि । वलादेरिति । 'अङ्गधातुकस्येट्—(७।२।२५) इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः । हौ परत्वादिति । सकृदगती विप्रतिषेधे—इति नायादिति बोधम् । रुदिहि । हेरपित्वादगुणाभावः । अथ लङि तिपि ईडागमविकल्पं सूत्रद्वयेन दर्शयति—

२४७५ । रुदश्च पञ्चभ्यः ॥७।३।८८॥

दी— । हलादेः पितः सार्वधातुकस्याष्टकस्य ईट् स्यात् ।

The aug. ईट् is enjoined to the अष्टक सार्वधातुक, which is पित् as well as हलादि, following the five रुदादि roots.

मित— । रुदश्च इति । 'नाभ्यस्यस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतः पितृतीति सार्वधातुके इति चानुवर्त्तते । उतो वृद्धिर्लु किऽहलीत्यतः हलीति । 'गुणोऽष्टक' इत्यतोऽष्टक इति 'त्र व ईट्' इत्यत ईडिति च । तदाह—हलादेः पित इत्यादि । रुद स्वप् इत्यादिभ्यः पञ्चभ्य परतो हलादेः पित इत्याद्यर्थः । नतान्तरे—ईट् प्रदेशे अट् सादित्याह—

२४७६ । अङ्गार्गागलवयोः ॥७।३।८८॥

दी— । अरोदीत्—अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः—अरोदः । अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीड्भ्याम् अन्तरङ्गत्वाद् यासुट् । रुद्यात् । अरुदत्—अरोदीत् । जिस्वप् १०६८ शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ—सुष्वप्यथ ।

According to Gargya and Galava the aug. अट् (and not ईट्) is enjoined to the हलादि पित् अष्टक सार्वधातुक following the above mentioned five roots रुद, स्वप् etc. Thus अरोदीत् (with ईट्—अरुद ईट्) and अरोदत् (with अट्—अरुद अट्) । The aug. इट् is barred in both cases by the subsequent injunctions ईट् and अट्, cp—'विप्रतिषेधे—' । अरुदन्—अन् is not बलादि hence no इट् । प्रकृति etc.—यासुट् being अन्तरङ्ग (intimate and internal) in compari-

sion with अट् ('अङ्गान्य—') and इट् ('रुदश्च—') which are attached to the special or particular affixes (तिप्) of a root, will supersede ; these and both (अट् and इट्) being once barred will not have further application, cp.—the परिभाषा 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' । The idea is—'अङ्गान्य'—(7.3.99) and रुदश्च (7.3.98) both being subsequent (पर) to यासुट् परस्मै—(3. 4. 103) should have precedence over the latter but as यासुट् is more closely related to the affixes तिप् etc. than each of the augments अट् and इट् for the former is concerned with all the परस्मै terminations तिप् etc. in general (सामान्यापेक्ष) whereas each of the latter relates to a particular affix तिप् only (विशेषापेक्ष). Moreover यासुट् is अल्पापेक्ष only (परस्मै) and the आगमस are बहुपेक्ष (परस्मै, पित्, हलादि, अपृक्तसाम्बन्धातुक). Hence यासुट् is अन्तरङ्ग and अट् and इट् are वहिरङ्ग ।

N. B.—Nagesha suggests that as this sort of अन्तरङ्गत्व and वहिरङ्गत्व are not found in the भाष्य so it is proper to take यासुट् as नित्य and the अट् and इट् as अनित्य so that after यासुट् has been added giving यासुट् तिप्=यात्, the latter two will cease to apply as यात् is not अपृक्त ।

अरुदत्—चारीदीत्—both are लुङ् singular. The former is with अङ् by 'इरितो वा' (2269) and the latter with सिच्, इट् etc. जिष्प्—(खप्) जि for क्तप्रत्यय in the active voice by 'जीतः क्तः' (3088). It is also ओपदेश and अनिट् । खपिति खप् इट् तिप् । सुष्वाप—सम्प्र, by 'लिक्य-भ्यासस्योभयेषाम्' (2408) and षत्व by 'इण्कोः' and आदेश—(211-12). सुषुपतुः—the सम्प्र. of the root is by 'वचिष्पि'—(2409) as अतुम् is कित्, 'द्वित्व ; सुषुपिथ—सुषुप्य—option of इट् by भारद्वाज नियम ।

मित—। अङिति। गार्गास्य गालवस्य च दैधाकरणयोर्मते रुदादिभ्यः
 पञ्चभ्यः परस्य हलादिः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य अडागमः स्यादिति सूत्रार्थः। अतएव
 अरोदीत् (ईट्)—अरोदत् (अट्)। स्पष्टं सर्वम्। प्रकृतीति। प्रकृतिप्रत्यय-
 विशेषापेक्षाभ्याम् इति अङीड्भ्याम्—इत्यस्य विशेषणम्। अङीड्भ्याम् इति ‘पञ्चमी
 विभक्ते’ (६२९) इति मेदे पञ्चमी। अयं स्पष्टार्थः—अङीटावुभावपि सार्वधातुक-
 हलाद्यपृक्तपित् (तिप्) इति प्रत्ययविशेषनपेक्ष्य प्रवर्त्तते। तेनैतौ वल्लपेक्षौ। यासुट्
 तु परस्मैपदप्रत्ययमात्रापेक्षं प्रवर्त्तते। तेनायमल्पापेक्षः। अतोऽयमन्तरङ्गो विधिः।
 पूर्वस्तु वहिरङ्गः। ‘असिङ्गं वहिरङ्गमन्तरङ्गं’ (परि—) इति। यद्यपि परत्वात्
 ‘अङ् गार्गा—’ (७।३।९९) ‘रुदश्च—’ (७।३।९८) इत्यङीटौ प्राप्नुतस्तथापि यासुट्—
 (७।४।१०३) इत्यस्यान्तरङ्गत्वाद् यासुडेव भवति न तु अङीटौ इति। नागेशस्वरे न
 मन्त्ये, तथाच तदुच्यते—“...वस्तुत इदं वहिरङ्गत्वं (अङीटयोरित्यर्थः) भाषा क्वापि
 नाश्रितमिति परिभाषावृत्तौ निरूपितम्। तस्मान्नित्यत्वादत्र यासुटि कृते अपृक्तत्वा-
 भावेन अङीटोः प्राप्त्यभावेन तयोरनित्यत्वादित्यनेन (इति वयमित्यर्थः)’। अयमर्थः—
 एवंविधस्थले भाष्यकृता वहिरङ्गपरिभाषा नाश्रिता। तस्मान्नित्यानित्यपक्षाश्रयणमेव
 श्रेयः। यासुट् चकृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यः। अङीटावनित्यौ। एवञ्च यासुटि कृते
 अकृते यात्—इति जाते—तिपोऽपृक्तत्वाभावात्तौ न प्राप्नुत इति ज्ञेयम्। अरुदत्—
 अरोदीत्—इति इरितो वेति (२२६९) पूर्व्वत अङ्। अन्यत्र सिचि ज्ञेयः। जिष्णु
 इति। जित्करणं कर्त्तरि क्तार्थम्—‘जीतः क्तः’ (३०८८) इति। षोपदेशोऽनिट
 च। स्वपिति इति ‘रुदादिभाः=’ इतीट्। सुष्वाप इति। लिटाभ्यासस्थोभयेषा-
 मिति (२४०८) अर्थाससम्प्रसारणम्। पूर्व्वरूपः। ‘इणक्तेः’ आदेश—
 (२११-२२) इति षत्वम्। सुषुप्तुरिति—वचिस्त्वपि यजादीनां किति’ (२४०९)
 इति सम्प्रसारणम्। ततो हित्वम्। पूर्व्ववत् षत्वम्। सुषुपिथ—सुष्वपथ—भारद्वाज-
 नियमादिङ्—विकल्पः। अथ सु, वि इत्याद्युपसर्गविशेषवशात्—स्वपेः षत्वं
 स्यादित्याह—

२४७७ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥८३॥८८॥

दी— । एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । 'पूर्व' धातुरूप-
सर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात् सम्प्रसारणे षत्वे च कृते
द्वित्वम् । 'पूर्वत्तासिद्धीयमर्द्धवचने' परि १२३) । सुषुषुपतुः ।
सुषुषुपुः । पिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासि-
द्धत्वात् ततः पूर्व' हलादिः शेषः । (२१७८) । नित्यत्वाच्च ।
ततः सुपिरुपाभावाच्च षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्—
अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । श्वस
१०६८ प्राणने श्वसिति । श्वसिता । अश्वसोत्—अश्वसत् ।
श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । 'ह्रम्यन्तक्षण—' (२२८८) इति न
वृद्धिः । अन १०७० च । (प्राणन इत्यर्थः) अनिति । आन ।
अनिता । आनीत्—आनत् ।

The स of सुपि, सूति and सम, coming after the उपसर्गसु, वि, निग् and दुर् becomes ष ; सुपि is the root स्वप् with सम्प्र. and इप्रत्यय । सूतिः (delivery)—सू + क्तिन् । समः—सम् + अच् । Thus सुषुप्तिः, सुषूतिः and सुषमः विषमः etc. As the sutrakara takes सुप् and not स्वप्, so the forms like दुःखदो 'सुखदो भवेत्' etc. are correct. Now there are two परिभाषाः—'पूर्व' धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन' and 'पूर्व' धातुः साधनेन युज्यते तत उपसर्गेण' । If the latter is here resorted to, then सु स्वप् + अतुस् will give सुसुषुपतुः without षत्व of the अभ्यास 'सु' (सुप्) though it follows the उपसर्गसु । Thus the rule 'सुविनिर्दुर्भ्यः—' fails. Nor can it be argued that the अभ्यास 'सु' will have षत्व by the परिभाषा 'एकदेशविकृतमन्यवत्'—that which is deformed by one-

part (as सु is devoid of प् in the अभ्यास here) remains the same (as before) ; for this परिभाषा will not apply here as the अभ्यास सु has no meaning, cp.—the परिभाषा—‘अर्थवद् ग्रहणे नानर्धकस्य । It is therefore that Bhattoji says ‘पूर्व’ धातुरुपसर्गेण—युज्यते, etc.—The root is first joined with the उपसर्गे । Thus स्वप् अतुस्=सुप् अतुस् by ‘वचिस्त्रिपयजादीनां किति’ (2409) for अतुस् is कित् लिट् । Then with the उपसर्गे सु added to it, we have, सुसुप् अतुस्=सुषुप् अतुस् (षल्)=षुषुप् अतुस् (duplication after सम्प्र. and षल्) । Though the rule सुविनिर्दुभ्यः—(8. 3. 88) is read under the triad (लिपादी) yet षल् will not be invalid with reference to the previous chapter namely in the sixth only when duplication is to take effect, cp.—the परिभाषा—‘पूर्ववासिद्धीयमद्विवचने’ । ‘Invalid if with reference to the rules in the previous chapter (पूर्वव) will not be regarded as such so far as the द्विवचन or द्विल is concerned,’ cp.—also the Bhashya ‘षुपिभूतो द्विरुच्यते’ (स्वप्) will be doubled after it has become षुप् (with सम्प्र and षल्) । Thus सुषुप् षुप् अतुस्=सुषुषुपतुः by हलादिशेष । Similary सुषुषुषुः ।

N. B.—Nagesha holds that as Bhasya is in favour of the परिभाषा—‘पूर्व’ धातुः साधनेन etc.’ and not ‘पूर्व’ धातुरुपसर्गेण etc.’ so it is wise to expound as ‘सुपिसन्ध्विसस्य षल्म्’ and not ‘सुपेःसस्य षल्म्’ । In this explanation there is no need of having recourse to सम्प्र and षल् first and then to द्विल ; but द्विल etc. may come first so that the अभ्यास ‘सु’ will have षल् by attraction (सन्ध्व) । Also see मित—below.

पिति तु etc. षल् is पित् because it is substitute of तित् । Thus in

खप् + णल् the root will be first duplicated (for णल् not being कित्—'वचिखपि—' does not apply and hence no सम्प्र at the outset) and then the अभ्यास will have सम्प्र by 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (2408). Now the form being (with सु) सुप् खप् अ, the अभ्यास सु will not become cerebral by सुविनिर्दुर्भ्यः—(४. 3. 88) which is here असिद्ध because द्वित्व is already effected and the परि—पूर्वत्वा—सिद्धीयम्—' does not apply. And षत्त्व being असिद्ध, 'हलादिः शेषः' which is a नित्यविधि applies first giving सुसुखाङ् अ । The अभ्यास सु not bringing out the sense of सुप् (सुप्स्वरूपाभावात्) does not become षु । Thus we get सुसुषुपाप (the षत्त्व of खप् is by इण्कोः and आदेश—' 211—12). अस्वपौत् (रुदश्च पञ्चभ्यः)—अस्वपत् ('अङ्गाग्ये—) खप्यात्—विधिलिङ्, सुप्यात्—आशीः (कित्) सम्प्र by 'वचिखपि—' सुषुप्यात्—षत्त्व by सुविनिर्दुर्भ्यः—। अस्वाप् सौत्—लुङ्—सिचि वृद्धिः । श्वस् to breathe or draw breath. श्वसिति etc. easy. अन् also means to draw breath सेट् । अन + लिट् by 'अत आदिः (2248) ; आनीत्—आनत्—ईट् and अट् ।

नित्—। सुविनिर्दुर्भ्य इति । सुप्सूतिसमा इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह—सुप्यादेरिति । तत्र सुपौति खप् इत्यस्य कृतसम्प्रसारणस्य इप्रत्ययान्तस्य ग्रहणम् । तेन खपधातोः सम्प्रसारणाभावभूतस्य न भवति । सुखपिति । सुखप्पुः । सूतिरिति सूधातोस्तिन्नन्तम् । सम इति पचाद्यजनम् । सुषुतिः । सुषूतिः । सुषमा परमा शोभेत्यमरः । विषम इत्यादुरादाहरणम् । 'सहेः साङः ष' इत्यतः स इत्यनुवर्तते । तदाह—सखेति । मूर्धन्य इति चाधिकृतम् । तदाह—षः स्वादिति । शास्त्रेऽस्मिन् परिभाषादयं विद्यते—'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन' इत्येकः पक्षः । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण'—इति च पक्षान्तरम् । तत्र यदि परः समाश्रीयते—तर्हि—सु इत्युपसर्गयोगेन सुखप् अतुस् इति स्थिते परत्वाद् 'वचिखपि—' (६।१।८) इति सम्प्रसारणे,—लिटिधातोरेति (६।१।१५) द्वित्वे, हलादि शेषे च कृते

‘सु सुप् अतुस् इति जाते अभ्यासस्थस्य सु इत्यस्य कथं षत्वम् ?—सात्पदायो (२१२२)
रिति निषेधात् । नापि—सुविनिर्दुभ्यः इत्यादिना षत्वम् । सु इत्यस्य सुपिरुपला-
भावात् । न च एकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषया भवतीति वाच्यम् । अर्थवद्-
ग्रहणे नानर्थक्येति सुइत्यस्यानर्थकत्वात् । तस्मादस्मिन् पक्षे षत्वं दुरुपपादमेव इति
मत्वा आह—पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति । एवं च सु खप् अतुस् इति स्थिते स्वयमेव
प्रक्रियां दर्शयति—किति लिटोत्यादिना । ‘असंयोगाङ्गि कित्’ (२२५२) इति अहुः
कित्त्वम् । परत्वादिति ‘लिटि धातोरभ्यासस्य’ (६।१।८) इति द्वित्वविधायकशस्त्रा-
पेक्षया ‘वचिस्वपि यजादौनां किति’ (६।१।१४) इति सम्प्रसारणशस्त्रस्य परत्वादित्यर्थः ।
ततश्च सु सुप् अतुस् इति स्थिते सुविनिरिति षत्वेनः सुषुप् अतुस् इति जाते द्वित्वम् ;
ननु सुविनिर्दुभ्यः—इत्यस्य विपादीगतत्वेन षत्वस्यासिद्धत्वात् कथं द्वित्वम् ? तत्राह ।
‘पूर्ववासिद्धयमदिवचने । द्वित्वे कर्त्तव्ये पूर्ववासिद्धशस्त्रम् प्रवर्त्तते, कृते तु द्वित्वे
तन्ने’ति तदर्थः । अतएव ‘सुपिभूतो द्विरुच्यते’ इति भाष्यम् । एवञ्च—द्वित्वाङ्-
लादिशेषे इण्कोरादेशप्रत्यययोरित्युत्तरखण्डस्य षत्वे च सुषुषुपतुरिति । एवं सुषुषुपुपिति ।
पिति लिटि । एल्लिखिबादेशत्वेन पित्वात् वचिस्वपीत्यस्याप्रवर्त्तः सम्प्रसारणाभावात् पूर्वम्
द्वित्वम् । ततोऽभ्यासस्य ‘लित्याभासस्य—’ इति सम्प्रसारणम् । ए’ च सु सुप् स्थाप्
णल् इति भवति । षत्वस्यासिद्धत्वादिति—कृते हि द्वित्वे पूर्ववासिद्धीयमिति न्यायो
न प्रवर्त्तते । अतः सुविनिर्दुभ्यः—इति षत्वमसिद्धम् । अतएव ततः ‘षत्वात्’ पूर्वम्
‘प्राक्’ हलादिः शेषः (२१७९) इति प्रवर्त्तते इति वाक्यशेषः । नित्यत्वाच्चेति !
असुप्तयोऽयम् । षत्वस्यासिद्धत्वाङ्गलादिशेषस्य नित्यत्वाच्च (कृताकृतप्रसङ्गित्वेन—
कृतेऽपि षत्वे प्राप्नोति अकृतेऽपि) इत्यर्थः । एवम् सु सुष्वाप् अ इति जाते अभ्यासस्य
‘सु’ इत्यस्य सुपिरुपलाभावात् न षत्वम् । एकदेशविकृतमनन्यवदिति हि न प्रवर्त्तते
‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य’ इति न्यायादितुक्तम् । ‘इण्कोरादेश—’ (२११-१२)
इत्युत्तरखण्डस्य षत्वे सुसुष्वाप इति । [द्रष्टव्यम्—सुषुषुपतुरित्यत्र पूर्वम् धातुरुप-
सर्गेणेति यदुक्तं तन्नागेशो नानुमन्यते । तथाच तद्व्यत्यः—‘यदि तु’ सुपिसम्बन्धिसंख्येति
‘स्यार्थः’, अभ्यासस्थोऽपि सुपिसम्बन्धी भवतीत्येव तदीय (सुपिसम्बन्धीय)—द्वितीय-प्रयोग-

सम्बन्धित्वादितुच्यते तदा षत्वात् पूर्व्वं द्वित्वेऽपि न दोषः । इदमेव युक्तम्, पूर्व्वं धातुः साधनेनेति सिद्धान्तात् । अतएव भाष्ये सुपिभूतो द्विरुच्यते इति प्रचुरः पाठः । अन्यथा अभ्यासस्य आनर्थक्यात्तत्सम्बन्धिनः षत्वमेव न स्यादिति निरूपितं स्यादित्यिति सूते । भाष्यप्रदीपे तु मतान्तरेण 'सुपिभूतो द्विरुच्यते' इति केचित् पठन्ति । पूर्व्ववा-सिद्धीयमद्विवचने इति कृतषत्वस्य द्विवचनमिति तेषां भावः' इत्युपन्यस्तम् ।] अस्वपौत्—अस्वपत् इति । पूर्व्वव इट् अन्यव अट् । स्वप्यात् विधिलिङ् । सुप्यात्—आशिषः कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । सुषुप्यात्—सुविनिर्द्भ्य' इति षत्वम् । अस्वाप्पौत्—सिचि वृद्धिः । अस्य प्राणन इति । सेट् । स्वपिवत् । अन गतिः । अयमपि प्राणने इत्यर्थः । आन इति । अत आदेरिति दीर्घः । आनीत्—आनत् इति । आडजादीनामित्याट् । अडीटौ ।

२४७८ । अनितेः ॥८११८॥

दी— । उपसर्गास्थान्निमित्तात् परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति । जच्च १०७१ भक्षहसनयोः । जच्चिति । जच्चितः ।

ण is the substitute of the न of अनिति coming after a condition (of णत्व) lying in the उपसर्ग । Thus प्राणिति । जच्च to eat and to laugh. सेट् । जच्चिति by 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (२४७४).

मित— । अनितेरिति । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इत्यत उपसर्गादिति वर्तते । 'रषाभ्याम्—'इत्यतो 'नो णः' इति च । तदाह—उपसर्गस्थालित्यादि । प्राणिति इति । व्यवधाने तु न स्यात् । पर्य्यनिति इत्यादि शब्देन्दुशेखरे विसरः । जच्च सेट् ।

२४७९ । अदभ्यस्तात् ॥७११८॥

दी— । भस्य अत् स्यात् । अन्तापवादः । जच्चति । 'सिजभ्यस्त—' (२२२६) इति भेर्जुस् । अजच्चुः । अय-मन्तस्थादिरितुगज्जलदत्तो वभ्राम । रुदादयः पञ्च गताः ॥

जागृ १०१२ निद्राक्षये । जागर्त्ति । जागृतः । जाग्रति ।
'उषविद—' (२३४१) इत्याम् वा । जागराञ्चकार—
जजागार ।

The झ (of the affix झि) coming after an अभ्यस्त root (जञित्यादयः षट्' 428) is replaced by अत् । Thus झि becomes अति and not अन्ति । This supersedes the rule 'भोऽन्तः' (2169). In लङ्, झि is replaced by जुस् by 'सिजभ्यस्त—' (2336). Ujjaladatta is wrong in taking it (जञ्) as अन्तस्थादि i. e. reading as यञ्— for जञ् । Five roots of the रुदादि class end here.

जागृ to keep awake. जागर्त्ति—गुण and रपरत् । जागृतः (डिदवत्) । जाग्रति—डिदवत् and यण् (४७) after अदादेशः) । In लिट्, आम् comes optionally by 'उषविद—' (2341). Thus जागराञ्चकार (जागृ-आम् गुण रपर) जजागार (वृद्धि) ।

नित— । अदिति । 'भोऽन्त' इत्यतो झ इत्यनुवर्त्तते । तदाह—भस्तेति । अभ्यस्तात् परस्मै भस्तेति ज्ञेयम् । अन्तापवाद इति । स्पष्टम् । जञ्चतीति । 'जञित्यादयः षट्' (४२८) इत्यभ्यस्तसंज्ञा । अयमिति जञ्च इत्यर्थः । अन्तस्थादिरिति य कारादिरित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

जागृ इति । निद्राक्षयो जागरणम् । सिङ्गम् । जाग्रति—अदादेशः । 'इको-यणचि' (४७) । अन्यत् सुगमम् ।

२४८० । जाग्रोऽविचिस्सलङ्कित्सु ॥७॥३॥८॥५॥

दी - । जागर्त्तेर्गुणः स्याद् विचिस्सलङ्कित्दुभ्योऽन्यस्मिन्-वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् ।

The root जाग्र is gunnated or gets गुण in the case of वृद्धि (वृद्धिविषये) excepting that occurring in the cases of वि, चिण् and णल् and (also gets गुण) in the matter of the prevention of गुण (प्रतिषेधविषये) excepting that i.e. prevention of गुण in the matter of ङित् । The plain meaning is this—जाग्र will have no guna when the affixes वि, चिण् and णल् follow and also when any ङ—eliding affix follows. Thus जाग्रविः, अजागारि (चिण्) and अजागार (णल्) also जाग्रतः, जाग्रथः (ङित्) । But in other cases it (जाग्र) will have the substitute e. g. अजागरतुः (with गुण because अतुस् is कित् and not ङित्) । N. B.—Note that without this rule the form would have been अजाग्रतुः (without गुण) by ‘ङित्ति च’ (22417). Similarly अजागरः (with गुण) and not अजागुः (without it) ; अजागः—अजाग लङ् तिप्—अजागर्त् by ‘इतश्च’ and ‘सार्व—’—अजागर् तलोप by ‘हलङ्वावभाः—’ (252)—अजागः by ‘खरवसानयोर्धिस-जनीयः’ (176). अजाग्रताम्—ङित्, hence no गुण । Now अजाग्र + भि = अजाग्र जुस् by ‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च’ (2226) then by—

मित— । जाय इति । जायः + अविचिण् णल् ङित्सु इति द्वंदः । तत जाय इति षष्ठान्तम् । मिर्दिर्गुणः इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । तदाह—जागर्तेर्गुणः स्यादिति । वि, चिण्, णल्, ङित् एषां हन्ता नञ्समासान्तानां पञ्चमीवहु-वचनम् । नञा चात्र पर्युदासविधरेवाश्रीयते । तदाह—विचिण्णल्ङित्दभ्यो-ऽन्यस्मिन्निति । चिण्लप्युदासात्—वृद्धिविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । तदाह—वृद्धिविषये इति । किञ्च ङित्-पर्युदासात् गुणप्रतिषेधविषयेऽपि । तदाह—प्रतिषेध-विषये चेति । गुणप्रतिषेधविषये चेत्यर्थः । अथमत्र निष्कर्षः—विचिण्णलित्येतद्-वृद्धिविषयं विहाय ङित्स्वरूपगुणप्रतिषेधविषयं च वर्जयित्वा अन्यत्र वृद्धिविषये गुणप्रतिषेध-विषये च जागर्तेर्गुणः स्याद् विचिण्णलित्येतेषु तु गुणो न । तद् यथा । वि—

जागृविः । विप्रत्ययस्य वकारादित्वादाय इकारस्य उच्चारणार्थं परिगृह्य केषाञ्चि-
न्यते कसावपि न—जजागृवान् । चिण्—अजागारि । णल्—जजागार । डिङ्—
जागृतः । प्रकृतमुदाहरति—जजागरतुरिति । अत्र अतुसः किञ्चोऽपि किङ्ति
चेति न प्रवर्तते इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा यणि जजागृतुरिति स्यात् । लङ्मुदाहरति
अजाग इति । इतश्चैतौकारलोपे हल्स्यादिना अपृक्तलोपे च खरवसानयोरिति रेफस्य
विसर्जनीयः । अजागृताम्—इति । डिङ्त्वान्न गुणः । अथ अजागृ भि इति
स्थिते 'सिजभ्रस्त—' (२२२६) इति जुसि—अजागृ जुम् इति भवति तदाह—
अभ्रस्तत्वादिति ।

२४८१ । जुसि च ॥७।३।८३॥

दी— । अजादौ जुसि इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ।
अजागरुः । अजादौ किम् ? जागृत्युः । आशिषि तु जागर्यात् ।
जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि—अजागरीत् । 'जागृ इस्'
इत्यत्र यण् प्राप्तः । तं सार्वधातुकगुणो बाधते । तं सिचि
वृद्धिः । तां जागृत्तिगुणः । तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः
प्राप्ता, नेटीति (२२६८) निषिद्धा । ततः 'अतो हलादेः—'
(२२८४) इति बाधित्वा, 'अतो लान्तस्य' (२३३०) इति वृद्धिः
प्राप्ता, 'हस्यन्तलक्षण—' (२२८८) इति निषिद्धयते । तदाहुः—

‘गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यणपूर्व्याः प्राप्तयो नव ॥’ इति ।

दरिद्रा १०७३ दुर्गतौ । दरिद्राति ।

An अङ्ग (verbal basis), ending in इक् (इउच्छल्), takes गुण when
the affix जुस्, beginning with a vowel follows. Thus अजागरुः

(अजाग्र उस्—कृ ending)—अजाग्र उस्) । Why say अजादि—? Notice—जाग्रयुः—जाग्या जुस्—here जुस् is intervened by या which is हलादि hence no guna. But in आशीर्लिङ् जाग्र is gunnated by 'जागः—' (2480) because here यासुट् is कित् (किदाशिषि) and we have जागर्थ्यात् etc. In लुङ् अजागरीत् etc. The process is thus :—when the from (in लुङ् sing.) at first, with इट् and सिच् is =जाग्र इस्, then we have यण् by इको यणचि (147) which is barred by सार्वधातुकगुण ('सार्व—' 2184) which again is superseded by वृद्धि ('सिचि वृद्धिः—' 2297) and this वृद्धि also is put aside by गुण (जायोऽविचिण्वङित्सु—2489). Thus गुण being established and the form now being जाग्र इस्, the हलन्तवृद्धि by 'वदन्नहलन्तस्याचः' (2267) comes in (as जाग्र is हलन्त), but it is superseded by the prohibition 'नेटि' (2268). Then comes the optional rule 'अतो हलादेर्लघोः' (2284) to act upon जाग्र इस्, but this 'अतः—' etc. is set aside by the special rule 'अतो लान्तस्य' (2330) which enjoins वृद्धि । And finally this अतो लान्तस्य—too is prohibited from taking effect by the rule 'ह्यन्यन्तक्ष ऋसजाग्रणिश्चरिताम्' (299)—which contains the very root जाग्र in conformity with the परिभाषा—'लक्षणाप्रतिषेधोक्तयोः प्रतिषेधोक्तस्यैव । Thus here are nine injunctions in all, to take effect on जाग्र in सिच्; and of these the injunction of गुण by 'जायोऽवि—' (2480) only takes effect and all the rest are dismissed. Hence the remark of the Grammarians here :—'There are nine rules whereof यण् comes first, acting (in turn) upon अजागरीत् (अजाग्र इस् ईत्—अजाग्र इस्, इत्—अजाग्र ईत्) ; namely यण् (इको—), गुण ('सार्व—') वृद्धि (सिचिवृद्धि—), गुण ('जायोऽविचिण्वङित्सु—2489), वृद्धि (वदन्न—), प्रतिषेध ('नेटि'), विकल्पन ('अतो-

हलादे—'), again वृद्धि (अतो लान्तस्य) and निषेध ('ह्रस्यन्त—') । And of all these 'जायोऽवि—' only is taken up to act upon the form. हरिद्रा—to fall in distress, to be badly off etc. It is सेट् ।

मित— । जुसि चिति । अङ्गस्थेयधिकृतं वर्त्तते । 'मिदं गुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्त्तते । 'इको गुणवृद्धौ' इति परिभाषापतिष्ठते । इको विशेषणत्वेन तदन्त-विधिसदाह—इगन्ताहस्येति । 'कृसस्याचि' इत्यतोऽचौत्यनुवर्त्तते । तदादिविधिः । तदाह—अजादावित्यादि । अजागृ उस् (जुस्) इति स्थिते 'सार्वधातुकमपित्' इति भेरपित्वेन डिङ्गात् तदादेशस्य जुसोऽपि तदभावात् 'जायोऽविचिस्सलङ्घितम्' इत्यत्र डिङ्गः पर्यादासात् गुणे अप्राप्तौ इदं सूत्रम् । एवमनेन गुणे सति अजागर् उस् अजागरुः । जागृयुरिति—जागृ या (यासुट्) जूसु । अत्र या इत्यनेन हलादि प्रत्ययेन, व्यवधानाद् गुणो न । जागर्यात् इति । किदाशिषीति यासुटोऽव किच्चाद् 'जायोऽवि—' इति गुणः । अथ लुङि अजागरौत् इत्यस्य साधने नवानां सूत्राणां प्राप्तिरस्ति । तत्र केषां बाधः कस्य च नियमेन प्राप्तिरसम्भावनेति दर्शयति—जागृ इस् इत्यत्रेति । इति सिचि च सतीत्यर्थः । यण—इको यणचि (४७) । सार्वधातुकगुणः—सार्व (२४६८) । वृद्धिः—'सिचि वृद्धिः—' (२२८७), जागर्तिगुणः—' जायोऽवि—' (२४८०) एतस्यैव नियमेन प्राप्तिरसम्भावना । अन्यगुणादीनां सूत्राणि आंगलव्याख्या-याम् उक्तानि । एवञ्च अट्जागर् इस् इति स्थितेरकारान्तत्वेन हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीत्याह । तत्र कृते इति । गुणेकृते हलन्तलक्षणा—बद्वजहलन्तस्याचिः (२२६७) नेटीति 'षष्टम्' 'अतोहलादे'रिति विकल्पं बाधित्वेयस्य कर्तृपदम् अतो लान्तस्येति । रकारान्तलक्षणमादायैवास्त्व—प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । ह्रस्यन्तेति । 'लक्षणप्रतिपादोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति अस्य प्रावच्यम् । अवाभियुक्तोक्तिं प्रमाण-यति—तदाहुरिति । वृद्धा इति शेषः । गुणो वृद्धिरिति । अर्थः सुगमः पूर्वो-क्तानामेवात्र संयहात् । यणपूर्वा इति । यण—(विधिः) पूर्वो येषामिति धियहः । तेन यणविधिरपि तेषामेकतम इति नव प्राप्तयः ॥ दिद्रिति । दुर्गति-होरिद्राम् । आकारान्तः सेट्चायं धातुः ।

२४८२ । इद्विद्रस्य ॥६॥११४॥

दो— । दरिद्रातेरिकारः स्याद्वलादौ किङ्ति सार्व-
धातुके । दरिद्रितः ।

The final (आ) of दरिद्रा is replaced by इ when a हलादि किङ् त् सार्वधातुक as तस्, थस्, थ etc follows. Thus दरिद्रा तस् दरिद्रइ तस्—दरिद्रितः । Similarly दरिद्रिथः etc.

मित— । इदिति । दरिद्रस्येति सीतो ऋस् । 'गमहन—' इत्यतः किङ्-
तीत्यनुवर्त्तते । ई हल्यवोरित्यत हलीति । 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यतः सार्व-
धातुके इति च । तदाह—हलादावित्यादि । इकारः स्यादिति—अलोन्त्यस्येति
आकारस्य इकारादेशः । 'आभ्यस्तयोरात्' इति पूर्ववर्त्तिसूत्रापवादः । दरिद्रितः
इति । सार्वधातुकमपित् इति तसः डित्त्वम् । एवं थस्, थ इत्यादिषु । अस्य
भौ विशेषमाह—

२४८३ । आभ्यस्तयोरात् ॥६॥११२॥

दो— । अनयोरातो लोपः स्यात् किङ्ति सार्वधातुके ।
दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्राच्चकार । 'आत औ
णलः' (२३७१) इत्यत्र 'औ' इत्येव सिद्धे औकारविधानं
दरिद्रातेरालोपे कृते अवगणार्थम् । अतएव ज्ञापकादाम् नेत्येके ।
ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि 'ददरिद्रा' इति
तन्निर्मूलमेव ।

वार्त्तिकाणि—'दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः,'
'लुङि वा,' 'सनि णलि ल्युटि च न' (त्रीणि) ।

दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः ।
दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रोत् । इट्सकौ—अदरिद्रा-
सीत् । चकासृ १०७४ दीर्घौ । भस्य अत् । चकासति ।
चकासाञ्चकार । ‘धि च’ (२२४१) इति सलोपः ; सिच
एवेत्येके । चकाद्धि । चकाधि इत्येव भाष्यम् ।

The आ of the affix आ and of an अभ्यस्त root (such as दरिद्रा)
elides when a कित् or डित् सार्वधातुक follows. भि is डित् by ‘सार्वधातु-
कमपित्’ hence दरिद्रा + भि = दरिद्रा + अति (अदभ्यस्तात्) = दरिद्र्, अति =
दरिद्रति । दरिद्रा being अनेकाच् will have आम् by the Varttika
‘कास्यनेकाज्यहणं कर्त्तव्यम्’ under ‘कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि’ (2306).
दारिद्राञ्चकार—दरिद्राब्भूव etc. आत औ णलः etc.—this is the
opinion of Kaiyata under ‘वस्त्रकजाद् चसाम्’ (3096—7.2.17)
The meaning is Pannini’s ordaining of आत औ णलः in lieu of
‘आत औ णलः i.e. the expression of ‘औ’ in place of ‘ओ’ is in order
to make the hearing of औकार clear in दरिद्रा after the आकार
of the same has been dropped by the Varttika—दरिद्रातेराङ्धातुके
विवक्षिते आलोपो वाच्यः’ । From this indication दरिद्रा will not have
आम् after it ; for if आम् is attached there will be no णल् । इत्येके
i. e. Kaiyata and others. यत्तु etc.—Because ददरिद्रा is against
Paninian arrangement and also opposed to भाष्य and Kaiyata.
निश्चूलमेव—totally groundless.—दरिद्राति etc. These are the three
Vartikas :—

‘In the matter of (lit. when there is an intention of dealing
with) आङ्धातुक the root दरिद्रा drops its आ, as—दरिद्रिष्यति ; आ

is dropped optionally in लुङ् e. g. अदरिद्रीत्—अदरिद्रासीत् ; but it is not dropped altogether in सन् (दिदरिद्रासति) खलु (दरिद्रायकः) and लुट् (दरिद्राणः) । भाष्य however says दिदरिद्रिषति also.—

Cf.—

‘न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥’

—भाष्य under ‘इह्रिद्रस्’ ।

दरिद्रिता—लुट्—आलोप इट्ता । अदरिद्रात्—लङ्, अदरिद्रिताम् by इह्रिद्रस् । अदरिद्रः जुस् by सिजभासविदिभास्य (2226), दरिद्रियात् विधिलिङ् by ‘इह्रिद्रस्’ । दरिद्रात्—आशी—आलोप by the Varttika—दरिद्रोतेराङ्गतुके विवक्षिते etc. अदरिद्रीत्—लुङ् optional form by the Varttika ‘लुङि वा’ । अदरिद्रासीत् लुङ् without आलोप । चकास् (चकास्) to shine सेट् । भस् अत् i.e. by अदभासात् । चकासाच्चकार—आम् owing to अनेकाच् ल of चकास् । Now चकास् + हि = चकास् धि by हुक्लभगो ह्रिः । Some (including कात्यायन) say that the rule ‘धि च’ will not apply here for this स् is not of सिच्, but of the root itself. Hence चकास् धि = चकाद् धि by कलां जश् भशि । But Bhashya says that any सकार will be dropped by the rule ‘धि च’ । Hence we will have चकाधि and this has to be adhered to by ‘यथोत्तरं सुनीनां प्रासाख्यम्’ । Bhattoji, therefore, says चकाधि इतिव भाष्यम् ।’

मित— । आभासयोरिति । ‘गमहनजनखनचसां लोपः किङ् ल्यनङ्’ इत्यतो ‘लोपः किङ् ति’ इत्यनुवर्तते । ‘अत उत् सार्वधातुके’ इत्यतः सार्वधातुके इति च । तदाह—अनयोरातो लोपः स्यादित्यादि । अति—क्रादिभ्यः आ’ इत्यस्य ग्रहणम् । तत्पक्षे क्रीणन्ति । क्रीणते । पुनन्ति इत्यादि । प्रकृते तु दरिद्रति इति । किङ् ति किम् ? क्रीणाति दधाति । अनेकाच् त्वादिति—एतच्च ‘कास्-प्रत्ययादाममन्त्रे लिटी’ त्यत्र ‘कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति’ बार्त्तिकस्वरसादिति बोध्यम् । कौयटादीनां मते तु आम् नेत्याह ‘अत औ णल’ इत्यत्रैव । तथाचास्मिन्

सूत्रे औकारस्थले 'औकार' एव विधातव्यः प्रथमस्याग्रे मानाभावात्—। तेन 'ओ' इतिव सिद्धे सति यदौकारग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यद् दरिद्रातिरालोपि ('दरिद्रातिराङ्धातुके इति वक्ष्यमाणवार्तिकेणेत्यर्थः) कृतेऽपि औकार ग्रहणं यथा स्यादिति। अन्यथाहि आलोपोत्तरं ददरिद्र इतिव स्यात्। अथ किमेतस्य ज्ञापने फलमित्याह। अतएव ज्ञापकादामानेतिरुक्ते इति। इति कैयटादय इत्यर्थः। आभि सति णलोऽभावादिति भावः। अथमतकैयटग्रन्थः—'दरिद्रातिरनित्य आमित्यात् औ णल इति औकारे विधातव्ये औकारविधानेन ज्ञापितम्। औकारस्य प्रसिष्टावर्णत्वादुच्चारणे लाघवम् भवति। औकारस्य तु विशिष्टावर्णत्वादोकाराद्विवृत-तरत्वाच्च गौरवमित्योकार एव विधेयः। तत्र वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृत्यायाम् यथावित्यादि सिध्यति (यथा + ओ = ययौ)। ददरिद्राविति तु आकारलोपेन सिध्यति। तदर्थमौकारविधानमनित्यत्वमस्मादामो ज्ञापयतीति। तन्निर्मूलमेवेति—भाष्यकैयट-विरोधादिति भावः। अथेदानीं वार्तिक—वयमुपन्यस्यति—

'दरिद्रातिराङ्धातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः'। अतएव ददरिद्रावित्यादि सिध्यति। 'लुङि वेति'। भाषे तु 'अद्यतन्यां वे'ति दृश्यते। उदाहृतञ्च तदेव। अदरिद्रासौत् (इट् सकौ—'यमरमनमातां सक् च')—अदरिद्रात् इति। तेनार्थ-कथनपरतया सोढव्यमित्याहुः। लुङि आलोपो वेति वार्तिकार्थः। 'सनि खलु लि लुटि च न'। आलोप इति सम्बद्धान्ते। तेन ददरिद्रासति। दरिद्रायकः (खल्)। दरिद्राणः (लुट्) इति। भाषे तु इदरिद्रस्येत्यत्र—

'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते।'

इदरिद्रासतीतिरुक्ते ददरिद्रिषतीति च।

इति सकि आलोपविकल्प एव दृश्यते

दरिद्राति इति दरिद्रः (दरिद्रा + अच्)। अत्र अच् प्रत्ययात् प्राक् आलोपो यथा स्यात् इति। आङ्धातुके परे इति परसप्तम्याश्रयणे तु आलोपप्रवृत्तौ 'स्यादग्रधाया—' इति

णप्रत्यय एव स्यात् । ततश्च कृते णप्रत्यये 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्तिं दरिद्राय इति स्यात् । आर्धधातुके विवक्षिते इतुक्ते तु पूर्वमालोपेन श्याङ्गधादेरप्रवृत्त्या अच् प्रत्यय एव भवेदिति भाष्ये स्पष्टमिति दिक् । दरिद्रिता—लुट् । आलोप इडागमः । अदरिद्रादित्यादि लङ् । अदरिद्रः—सिजभ्यस्तेति कर्जुम् । दरिद्रिथात्—विधिलिङ् इदरिद्रस्तेतीकारः । दरिद्रात्—आशीः—आर्धधातुके विवक्षिते—' इति वार्त्तिके— दालोपः । अदरिद्रादित्यादुक्तम् । 'चकास् (चकास्) सेट् । अनेकाच् । भस्य अदिति । अदभ्रास्तादित्ये ननेत्यर्थः । चकास् हि इति स्थिते रूपद्वयमित्याह— धि चेति । वार्त्तिकमते धि चेति सूत्रं सिज् विषयकं तेन चकास्तेः सलोपो न भवति । ततो हेर्धित्वे सकारस्य जश् भावे कृते चकाद् धि इति भवति । भाष्यकारैस्तु 'धि चेति समातस्य लोपः' इत्याह्वा चकाधि इतिव न्याय्यमित्याह—तेन भाष्य-प्रामाण्यात् चकाधीत्येव सम्यगित्यलम् ।

२४८४— । तिप्यनस्तेः ॥८॥१७३॥

दी— । पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । स— सज्जुषोरित्यस्यापवादः । अचकात्—अचकाद् । अचकासुः ।

The सकार at the end of a पद is dropped when followed by तिप् but not, if this सकार is of अस् । This overrules 'ससज्जुषोः कः' । Thus अचकात् etc. easy.

मित— । तिपि इति । तिपि अनस्तेरितिच्छेदः । अनस्तेरिति प्रसज्य— प्रतिषेध इत्याह—न तु अस्तेरिति । पदस्येत्यधिकृतम् । 'भलां जशीऽन्ते' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्त्तते । ससज्जुषो इत्यतः स इति च । तदाह—पदान्तस्येति । ससज्जुषोरिति स्पष्टम् । अचकादिति—अचकास् तिप् इति स्थिते तिपः इ—लोपे हल्-ध्यावभ्यो दीर्घादिति अपृक्तलोपे च अचकास् इति भवति । अनेन सस्य दत्वे अचकाद् इति भवति । ततो 'वावसाने' इति चर्त्तज्जत्वे इति ज्ञेयम् । अचकासुः— कर्जुसि पूर्ववत् ।

२४८५ । सिप्ति धातोर्वा ॥८२॥७४ ।

दी— । पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद् वा । पक्षे जश्त्वेन दः । अचकाः—अचकात् । शास् १४७५ अनुशिष्टौ । शास्ति ।

The स of a root at the end of a पद becomes रु optionally. Then by 'खरवसानयोः—' it (र) becomes विसर्गः । In the alternative case it will be द due to जश्त्वः । Thus अचकाः, etc. शास् to instruct सिट् ।

मित— । सिपीति पूर्ववदनुवृत्तिः । पक्षे इति । वसुञ्चस्त्रितयतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अचका इत्यादि । पूर्ववदष्टकलोपात् रूपम् ।

२४८६ । शास् इदङ्हलोः ॥६॥४॥३४॥

दी— । शास् उपधाया इत् स्यादङि हलादौ किङ्ति च । 'शासिवसि—' (२४१०) इति षः । शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शास्—शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ।

The penultimate (आ) of शास् turns into इ when the affix अङ् and हलादि किङ्ति follow. Thus अशास् अङ्-तिप् (लुङि अङ्- by— 'सर्त्ति' शास्ति—' 2382)—अशिष् अत्—अशिषत्, षत् by 'शासिवसि—' (2410). In हलादि किङ्ति—शास्+तस् (तस् is ङित् by सार्धधातुकमपित्) = शिष् त = शिष्टः by षत् (शासि—') and टुत् by 'टुना—' (113), शासति—अदभ्यसात् gives अति in place of कि, and अति is अजादि ङित् hence नो इदादेशः । शशासतुः—अतुस् is अजादि ङित् । शिष्टात्—तातङ् is हलादि ङित् । शिष्टान्—ताम् in place of तस् which is हलादि ङित् । शासतु— ।

णप्रत्यय एव स्यात् । ततश्च कृते णप्रत्यये 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्तिं दरिद्राय इति स्यात् । आर्धधातुके विवक्षिते इतुक्ते तु पूर्वमात्रोपेन श्वाङ्गधादेरप्रवृत्त्या अच् प्रत्यय एव भवेदिति भाष्ये स्पष्टमिति दिक् । दरिद्रिता—लुट् । आलोप इडागमः । अदरिद्रादित्यादि लङ् । अदरिद्रः—सिजभ्यस्तेति केजुस् । दरिद्रियात्—विधिलिङ् इह्रिद्रस्तेतीकारः । दरिद्र्यात्—आशीः—आर्धधातुके विवक्षिते—' इति वार्तिका—दालोपः । अदरिद्रादित्यादुक्तम् । 'चकास् (चकाम्) सेट् । अनेकाच् । भस्य अदिति । अदभस्तादित्यनेत्यर्थः । चकास् हि इति स्थिते रूपवयमित्याह—धि चेति । वार्तिकांमते धि चेति सूत्रं सिज्विषयकं तेन चकास्तेः सलोपो न भवति । ततो हेर्धिले सकारस्य जश् भावे कृते चकाद् धि इति भवति । भाष्यकारैस्तु 'धि चेति समावस्य लोपः' इत्युक्त्वा चकाधि इत्येव न्यायमितुक्तम्—तेन भाष्य-प्रामाण्यात् चकाधीत्येव सम्यगित्यलम् ।

२४८४— । तिप्यनस्तेः ॥८१२॥७३ ॥

दी— । पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । स—सञ्जुषोरित्यस्यापवादः । अचकात्—अचकाद् । अचकासुः ।

The सकार at the end of a पद is dropped when followed by तिप् but not, if this सकार is of अस् । This overrules 'ससञ्जुषोः रुः' । Thus अचकात् etc. easy.

मित— । तिपि इति । तिपि अनस्तेरितिच्छेदः । अनस्तेरिति प्रसज्य—प्रतिषेध इत्याह—न तु अस्तेरिति । पदस्थित्यधिकृतम् । 'भलां जशोऽन्ते' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । ससञ्जुषो इत्यतः स इति च । तदाह—पदान्तस्थित्यादि । ससञ्जुषोरिति स्पष्टम् । अचकादिति—अचकास् तिप् इति स्थिते तिपः इ—लोपे हल्-व्यावभ्यो दीर्घादिति अपृक्तलोपे च अचकाम् इति भवति । अनेन सस्य दत्वे अचकाद् इति भवति । ततो 'वावसाने' इति चर्त्तव्यत्वे इति ज्ञेयम् । अचकासुः—केजुसि पूर्ववत् ।

२४८५ । सिपि धातोर्वा ॥८॥२॥७४॥

दी— । पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद् वा । पक्षे जश्त्वेन दः । अचकाः—अचकात् । शास् १४७५ अनुशिष्टौ । शास्ति ।

The स of a root at the end of a पद becomes रु optionally. Then by 'खरवसानयोः—' it (र) becomes विसर्ग । In the alternative case it will be द due to जश्त्वं । Thus अचकाः etc. शास् to instruct सेट् ।

नित— । सिपीति पूर्ववदनुवृत्तिः । पक्षे इति । वसुशंसित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अचका इत्यादि । पूर्ववदपृक्तलोपात् रूपम् ।

२४८६ । शास इदङ्हलोः ॥६॥४॥३४॥

दी— । शास उपधाया इत् स्यादङि हलादौ किङ्ति च । 'शासिवसि—' (२४१०) इति षः । शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शासु—शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ।

The penultimate (आ) of शास turns into इ when the affix अङ् and हलादि किङ्ति follow. Thus अशास् अङ्-तिप् (लुङि अङ् by— 'सर्त्तिशासि—' 2382)—अशिष् अत्—अशिषत्, षत् by 'शासिवसि—' (2410). In हलादि किङ्ति—शास्+तस् (तस् is ङित् by सार्धधातुकमपि) = शिष् त=शिष्टः by षत् (शासि—') and टुत् by 'टुना—' (113), शासति—अदभासात् टुति in place of ङि, and अति is अजादि ङित् hence नो इदादेशः । शशासतुः—अतुस् is अजादि ङित् । शिष्टात्—तावङ् is हलादि ङित् । शिष्टाम्—ताम् in place of तस् which is हलादि ङित् । शासतु— ।

मित—। शास् + —इत् + अङ्-हलोरिति च्छेत् । 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति' इत्यत 'उपधायाः किङ्ति' इत्यनुवर्त्तते । तदाह—शास् उपधाया इत्यादि । ए' तसः डित्वेन शास् तस् इति स्थिते 'शासिव सी'ति षत्वे ण्वेच शिष्ट इति ; अङि तु 'अशिषत्—' इत्यनुपदं स्वयमेव वक्ष्यति । शासतीति । अदभ्यस्ता- दव्यत् । शशासतुरिति । अजादित्वादित्वाभावः । शिष्टात्—तातडो हलादि— डित्वात्—इदपदेशः । शिष्टाम्—तसस्तामादेशः । शासत्विति पूर्ववत् । अथ हौ विशेषमाह :—

२४८७ । शा हौ ॥६॥४॥३५॥

दी—। शास्तेः शादेशः सग्राहौ परे । तसग्राभीयत्वेन असिद्धत्वाच्चेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशात्—अशाः । शिष्टात् । 'सर्त्तिशास्ति—' (२३८२) इत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् ।

शास् makes room for the substitute शा when the affix हि follows. This शादेश being आभीय i.e. having fallen under as the असिद्धवत् सूत्र (6.4.22), (and there being समानाश्रयत्व), is असिद्ध or non-existent and hence हि becomes धि by 'हुभलभ्यो हेर्धिः' ; अशात्—like अचकात्—under तिप्यनेसः (2484). अशिष्टाम्—by शास् इदङ्—(2486). अशासुः—जुस् of भि । अशात्—अशाः like अचकात्—अचकाः । शिष्टात्—विधि—by 'यासुडुदात्तो ङिञ्च' and इत्. 'सर्त्ति' etc' explained.

मित—। शा हविति । श्रिति लुप्तप्रथमाकम् । पूर्वसूत्रात् शास् इत्यनुवर्त्तते ; तदाह—शास्तेरित्यादि । तस्येति शादेशस्य । आभीयत्वेन भाधिकार-पतितत्वेनासिद्धवत्सुत्वान्तःपातित्वेनेत्यर्थः । असिद्धत्वादिति । समानाश्रयत्वेनेति भावः । अत्र आश्रयः शास् इति । 'शा हौ' (६॥४॥३५) 'हुभलभ्यो हेर्धिः' (६॥४॥१०१) इति तदाश्रितविधिद्वयमिति हेर्धिभावे वीजम् । एतच्च असिद्धवत्

सूते स्पष्टम् । अशादिति अचकादितिवत् । अशिष्टम्—इदादेशः । अशासुः—
भेजुस् । अशात्—अशाः । सिपि धातोः—' (२४८५) इति रुत्विकल्पः । शिष्यात्—
यामुटो झलादिङित्वात् शास इदिति इदादेशः । सर्त्त—इति स्पष्टम् । अशिषत्
इति । शास इदिति इदादेशः । शासिवसिषसीति षत्वम् : (२४१०) ।
अशासिष्यत्—लङ् ।

दौ— । दीधीङ् १०७६ दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः
पञ्च धातवः क्कान्दसाः । दीधीति । 'एरनेकाचः—' (२७२)
इति यण । दीध्याति ।

दीधी to shine and grieve. Five roots beginning with this
are Vedic (in use). दीधीते etc.

मित— । दीधीङिति । डिङित्वात् । देवनं शोकः । एतदादय इति । दीधी—
धातुमुपक्रम्येत्यर्थः । इदं माधवमतम् । यस्मिन्ति—न लियङित्यर्थः । दीधी, वेवी,
षस, षस्ति, वश इति दीध्यादयः पञ्च धातवः । तेषु पुनरुत्तरास्त्रयः परस्मैपदिन
इतुपरिष्ठात् स्पष्टीभविव्यति ।

२४८८ । योवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥७॥४॥५॥३॥

दी— । एतयोरन्यस्य लोपः स्याद् यकारे इवर्णे च
परि । इति लोपं वाधित्वा नित्यत्वाद्देरेत्वम्—दीध्ये ।
'दीधीवेवीटाम् (२१८०) इति गुणनिषेधः—दीध्याञ्चक्रौ ।
दीधिता । दीधिष्यते । वेवीङ् १०७७ वेतिना तुल्ये । वी
गतीत्यनेन तुल्यार्थे वर्त्तते इत्यर्थः ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । षस १०७८ षस्ति १०७८ स्वप्ने ।
स्वस्ति । सस्तः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि ।

‘पूर्व्ववासिद्धम्’ (१२) इति सलोपस्यासिद्धत्वात् ‘अतो हेः’ (२२०२) इति न लुक्। असत्। असस्ताम्। असः—असत्। सस्यात्। असासीत्—अससीत्। सन्ति। इदित्वान्नुमि कृते ‘संस्तु तम्’ इति स्थिते ‘स्कोः—’ (३८०) इति सलोपे, ‘भरो भरि सवर्णे’ (७८) इति तकारस्य वा लोपः। सन्तः। संस्तन्ति। बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य ‘स्कोः—’ (३८०) इति लोपाभावात्—संस्ति। संस्तः। संस्तन्ति—इत्येके। वश १०८० कान्तौ। कान्तिरिच्छा। वष्टि। उष्टः। उशन्ति। वक्षि। उष्ठः। उवाश। ऊशतुः। वशिता। वष्टु—उष्ठात्। उष्ठाम्। उड्ढि। अवट्। औष्ठाम्। औशन्। अवशम्। उश्याताम्। उश्यास्ताम्। ‘चर्करोतं च’ (गण-सूत्र)। यङ्लुगन्तमदादौ वोध्यम्। ह्रुङ् १०८२ अपनयने। ह्रुते। जुह्रुवे। ह्रुवौत। ह्रुषीष्ट। अह्रुष्ट—।

इति तिङन्तादादिप्रकरणम्।

The final (ङ्) of the roots दीधी and वेंवी is dropped when any यकार or the letter इ follows. But this rule (although it is subsequent पर—7.4.53) is superseded by ‘टित आत्मनेपदानां णे’ (3.4.79) which is नित्य, by the परिभाषा—‘परनित्यान्तरङ्गापवादानाम्—’ Thus दीधी + इट् (1st. per. sing.) = दीधी ए by ‘टित—’ Now ‘यौवर्णयोः—’ will not appear, for there is no इवर्ण following, hence we have दीध्य by ‘इको यणचि’ (47). When आम् comes owing to अनेकाचल of दीधी, there will be no guna by ‘सार्द्धधातु—’ (2168) due to the prohibition ‘दीधीवेधीटाम्’ (2190). दीधिता—

लुट्—दीधी + इट् (आगम) + ता = दीध् इता—इ लोप by 'धीवर्णयोः—' = दीधिता. Similarly दीधिष्यते. वेवी means the same thing as the root वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्ताशनखादनेषु । It is conjugated like दीधी.

Now we take up the three परस्मै—roots. षस and षस्ति mean to sleep. सस्ति by धात्वादेः षः सः—सस्तः etc easy. सिसवुः—एल and अभ्यासलोप by 'अत एकहल्—' (2260). सधि (and not सद्धि—see चकाद्धि) by 'हुभलभ्यो—' and 'धि च'. And this सलोप by 'धि च' (8.2.25) being असिद्ध, धि which is nothing but हि by स्थानिवद्भावः does not elide by 'अतो हेः' (2202). असत्—अट् सस्त् (लङ्) = असस् ० by 'हल्ङावभ्यो—' (252) = असत् by 'तिप्यनस्तेः' (2484). असः—असत् like अचकाः—अचकात् । असासीत्—अससीत् by 'अतो हलादेः—' (2284). सन्ति etc these are the conjugations of षस्ति. By नुम् and सत्व the root becomes सन्त् after the second स् has been dropped by 'स्त्रोः—' (380). Now सन्त् + ति = सन्ति or सन्तित by 'भरो भरि—' (71). In सन्तः he himself shows process. After नुम् has been attached owing to इदित्त्व (of षस्ति), the form figures as सस्त् तस् (अनुस्वार by 'नशापदान्तस्—') which by 'स्त्रोः—' and 'भरो भरि—' gives with तलोपविकल्प, सन्तः and सन्तुः । वह्नां समवाये etc—Some hold that where many (at least more than two) consonant conjoin then two consonants do not constitute the designation of conjunction (स'योगस'ज्ञा). In this case स् will not elide by 'स्त्रोः—' (३८०) and thus the forms will be as स'स्ति—सस्तः etc. वश् to wish. सेट् । वष्टि—वश् + ति = वष्टति by 'ब्रश्भस्ज—' = वषटि by टुना टुः । उष्टः—सम्. by 'यद्विज्यावयिव्यधिवष्टि—' । उशून्ति—no अदादेश for वश् is not अभ्यास । वक्षि—वश् सिप्—वष सि by 'ब्रश्—' = वक्

सि by 'षट्ठोः कः सि' = वक् सि by इणकोः—आदेशप्रत्यययोः (२२१—१२) = वक्षि ;
 उवाश—सम्प्र. of the अभ्यास by 'लिटाभ्यासस्योभयवषाम्' (२४०८) । ऊशतुः—
 वश् + अतुस् = उश् by 'ग्रहिज्यावयि—' = उश्, उश् अतुस् = उ उशतुस् =
 ऊशतुः । उहात्—तातङ् is डित् hence सम्प्र. उष्टाम्—तम् is replaced
 by ताम् । उड् ढि—वश् + हि = उश् हि by 'सैह्यं पिञ्च = उष् धि—उड् ढि—
 by 'भलां जश्—' । अवट्—अट् वश् जङ् तिप्—अवशत्—अवश्, ० 'हलञ्जावस्यो—'
 अवष्—अवट्—अवड् by 'वाऽवसाने' । औष्टाम्—श् तस्—उश् ताम्—
 आट् उष् ताम्—आ उष् ताम्—औष्टाम् by 'आटश्च' and सवर्णदीर्घ ।
 Similarly औशन् । उश्याताम्—विधिलिङ् वश् + याताम् (कित्)—उश्याताम्—
 आशीः । चर्करीतश्च—चर्करीत is a word technically known as यङ्—
 लुगन्त । This is a गणसूत्र and means that यङ् लुगन्त forms are to
 be conjugated in the manner of the अदादि roots only, for the
 गणसूत्र is read in the अदादि class. Hence it is to be understood
 that श्यन्, श् etc should not be attached to यङ् लुगन्त roots. And here
 also शप् will be dropped (after being added) by the rule 'अदि—
 प्रभृतिभ्यः शपः' (२४२३). [N. B.—Though the root वश् is entirely
 Vedic in Panini's arrangement, yet it is found in the secular
 language also, Cp.—वष्टि भागुरिरल्लोपम्, जयाय सेनायमुशन्ति देवाः (कुमार),
 'उशन्ति ये निवासम्' (शाकुन्तले), निरमन्तुशिञ्चया (भागवत) etc.] ङङ्
 (ह्णु) to retract, to be away from view etc. आत्मनेपदी । It is
 not Vedic. ह्णुते etc. as before.

Here ends the अदादि—Chapter.

मितु— । यीवर्णयोरिति । यीवर्णयोः + दीर्घीवेभ्योरितिच्चेदः । यित्च इवर्ण-
 अति इन्धः । तयोः । यकारादिकार उच्चारणार्थस्तदाह—यकारे इवर्णे च परे

इति । 'तासस्योर्लोपः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्तते । अलोऽन्यस्येति अन्यस्यैव लोपः । तदाह—एतयो (दीधीवैवीधाली)—रन्त्यस्य लोप इति । इति लोपं बाधित्वेति । यीवर्णेत्येतत्सूत्रविहितमित्यर्थः । नित्यत्वाद्देत्वमिति—यद्यपि यीवर्णेति सूत्रम् (7. 4. 53) इत आत्मनेपदानामित्यपेक्षया (3. 4. 79) परं तथापि टित इत्यस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परनित्यान्तरङ्गिति परिभाषया प्रावल्यां पूर्वसूत्रस्य च बाधः । एवञ्च दीधी इट् (उत्तमैकवचनम्) इति दीधी + ए इति जाते इवर्ण-परकत्वाभावान्नान्यलोपः । किन्तु इको यणचौति दीधी इत्येव । ननु दीधी आम् इति स्थिते 'सार्ज्ज—' (२१६८) इति गुणः स्यात्तत्वाह—दीधीवैवीटामिति । दीधिता—तासि इकारलोपे इडागमः । एवं दीधिष्यते । वैवीङ् इति । वो गतिव्याप्ति प्रजनकान्यसनखादनेष्विति भ्वादौ द्रष्टव्यम् । पञ्चानां कान्दासानां दीधीवैव्यौ इति द्वौ गतौ इदानीं 'षसप्तन्तिवश्' इति त्रयः परस्मैपदिन आरभ्यन्ते । तदाह—अथ त्रय इति । 'धात्वादेः षः स' इति उभयव सत्वम् । सप्तन्ति इति—अभ्यस्तत्वाभावात् 'भोऽन्त' इत्यन्तादेशः । सप्ततुरिति—अत एकहल्गुमधेय—इति एत्वाभ्यासलोपौ । सधीति—धिघेति सलोपः । हुभल्भ्यो—इति हेर्धिः । ननु सलोपात्—परमकारान्तत्वात् घेश्च स्थानिवद्भावेन हिलात् अतो हेरिति हिलोपः स्यादित्यत्राह—सलोपस्याभिज्ञत्वादिति । धि चेति हि पूर्ववाभिज्ञमित्यभिज्ञकाण्डे पठितमिति ज्ञेयम् । असत् इति । असत् इति हल्ङ्गादिना अपृक्तलोपे 'तिप्यनस्ते'रिति सस्य तः । असः—असत् इति । सिपि धातो—रिति रुः । पचे—सस्य जश्च चर्लविकल्पः । असासौत्—अससौत् इति । अतो हलादेः—(२२७४) इति दीर्घविकल्पः । इति षस्रधातो रूपाणि ।

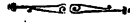
अथ षस्तिधातो रूपाणि प्रदर्शयन्नाह । ससौति । ससौरिदित्वाद्गुम् । तदेवं षस्ति + तिप् इति स्थिते धातोरिति सत्वे नुमि च सन्सृति (मिच्चादन्यादचः परः) इति जाते नश्चेति अनुस्वारे संसृति इति भवति । ततः 'क्लोः—' (३८०) इति सलोपे 'भरो भरि सवर्णे' (७१) इति तकारस्य लोपविकल्पे च सन्ति सन्ति इति रूपद्वयम् । सन्त इति तसि स्वयमेव दर्शयति—इदित्वादित्यादिना । स्पष्टम् ।

संस्तन्ति इति । अभ्यस्तत्वाभावाद् किरन्तादेशः । अत्र मतान्तरमप्यन्ति । तदेवाह ।
 बहुनां समवाये इति । यत्र बहुनां ह्यधिकानामिति यावत् व्याञ्जनानां समवायः
 संयोगः, तत्र द्वयोर्वाञ्जनयोः संयोगसंज्ञा नेति तदर्थः । अतएव स्त्रीरिति सूत्रेण
 सलोपविरहः संयोगादित्वाभावादिति भावः । अतएव संस्ति इत्यादीनि रूपाणि ।
 इतिरुक्ते इति । एके इत्यनेन अरुचिः स्पष्टा । तद्वीजन्तु 'हलोऽनन्तराः संयोगः'
 इति सूत्रभाष्यविरोधः । तत्रत्य भाष्यादप्ययमग्रामाणिकः । अन्यथा मसृज्—धातोः
 सलोपाभावे मग्र इत्यादिसिद्धिरित्यलम् । स्पष्टश्चेदं 'हलोऽनन्तराः—' इत्यत्र भाष्ये
 शब्देन्दुशेखरे च । उष्ट इति । वश् तस् इति स्थिते यद्विजति सम्प्रसारणम् ।
 व्रश्चेति षत्वम् । वञ्चि इति—वश् सिप् इति स्थिते व्रश्चेति षः । 'षट्ठोः कः सि'
 इति षस्य कः । सिपः षत्वम् ('इणकौरादेशः—') इति । ऊशतुरिति—सम्प्र-
 साकरणे कृते द्वित्वादि । उष्टात्—तातङ्गे ङित्वात् सम्प्र । उङ्ठि इति । वश् हि
 इति स्थिते हौ च सम्प्र । षत्व-जश्च्चादि । अवट् इति । अवश् तिप् (लङ्)—
 अवष् त् हलव्यादिना अप्रुक्तलोपः । वाऽवसाने इति चर्त्तविकल्पः—अवट्—
 अवडिति । औष्टाम्—इति । ववश् लङ् तस् इति स्थिते यद्विजति प्राक्
 सम्प्रसारणम् । ततोऽजादित्वादाट् । आटश्चेति षड्वी रूपसिद्धिः । लावस्थायामेवाडिति
 मते तु भाव्यजादेरपि तेनाङ्विधानान्न दोष इति नागेशो द्रष्टव्यः । अन्यदपेक्ष-
 मित्यलम् । चर्करौतमिति—गणसूत्रमिदम् । चर्करौतमिति यङ्लुगन्तम् ।
 एतच्च प्राचां संज्ञा । तेनैतेन 'अदादौ यङ्लुगन्ता अपि 'प्रकृतयोऽन्तर्भूता—' इति
 प्रकथ्यते । तदाह—यङ्लुगन्तमित्यादि । अतएव यङ्लुगन्तात् परं शवेव न तु
 श्यन्नादयः । किञ्च तस्य च शपो लुगपि 'अदिप्रभृतिभ्यः—' इति भवति । वश्-
 धातोश्चान्दसत्वेऽपि भाषायामप्यसौ प्रयुज्यते । तथाहि—वष्टि भागुरिरल्लोपम्,
 जयाय सेनान्यसुशन्ति देवाः (कुमार), निरमन्तुशिकक्षया (भागवतम्) इत्यादि ।
 अतश्चान्दसत्वं प्रायिकम् । ह्रुते इति ङित्वात्तङ् । अन्यत् पूर्व्ववदिति शम् ।

॥ इति मितभाषिण्यां तिङन्तादादिप्रकरणम् ॥

अथ

तिङन्तजुहोत्यादि-प्रकरणम्



दी—। इ १०८३ दानादनयोः। आदाने चेत्येके।
प्रोणनेऽपोति भाष्यम्। दानं चेह प्रक्षेपः। स च वैश्वे
आधारे हविषश्चेति स्वभावाद्भव्यते। इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः।

The root जु means to proffer and to partake of. Some say that it means to accept also. भाष्य, however under 'तृतीया च होक्कन्दि' takes it to mean to satisfy as well. This short of offer is not what is meant by charity in general but, it means an offering (in a restricted or rather sacrificial sense). Thus this offering is made provided the repository or object of the same satisfies the sastric injunctions (वैश्वे) and provided the हविः (or the thing offered) also satisfies the same condition. This (sort of signification of जु) is obtained in a natural way i. e, from usage (लौकिक प्रयोग)। [We should not, therefore, say ब्राह्मणाय जुहोति for ब्राह्मणाय ददाति or कूपे लोष्टं जुहोति for कूपे लोष्टं प्रक्षिपति। Also it deserves notice that the root though meaning दान takes both the accusative and the locative also. Cp.—जटाधरः सन् जुहुवीहपावकम् (भारवि—1st) also अग्नौ जुहोति etc.] Four roots including this are परस्मैपदी (and we are now dwelling on them).

मित—। अथ जुहोत्यादयः श्लुविकरणाः। हु इति। दानं प्रक्षेपः।
 आदानं भक्षणम्। भाष्यमिति—‘तृतीया च होक्कन्दसि’ इत्यनेत्यर्थः। प्रक्षेप इति।
 ननु किं यत्र कुत्रचित् प्रक्षेपो दानशब्दनातोच्यते? नेत्याह। स चेति। वैधे
 विधिवोधिते आधारे अग्रादौ प्रक्षेप इत्युक्तम्। हविषः ‘वैधस्य प्रक्षेप’ इत्यतपूज्यम्।
 कुत एव्यञ् जायते। तदाह स्वभावादिति—अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थः।
 तेन ‘विप्राय गां ददाति’ ‘अन्नमस्ति’ इत्यादीनां स्थले जुहोतीत्यपि स्यादिति न
 भमितव्यमिति भावः। इतश्चत्वार इति। हुधातुमारम्भेत्यर्थः।

२४८८। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥२।४।७५॥

दी—। शपः श्लुः स्यात्।

श्लु is ordered in place of शप् coming after हु etc.

मित—। जुहोत्यादिभ्य इति। ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ इत्यनुवर्त्तते। तदाह—
 शप इति। तदेवं हु + शप् + तिप् इति स्थिते, अनेन हु + श्लु + तिप् इति जाते—
 आह—

२४८९। श्लौ ॥६।१।१०॥

दी—। धातोर्द्वे स्तः। जुहोति। जुहुतः। ‘अदभ्यस्तात्’
 (२४७८) इत्यत्। ‘हुश्रुवोः—’ (२३८७) इति यण्।
 जुह्वति।

A root is doubled when श्लु follows. Thus हु + श्लु + ति = हु हु ति
 (श्लु disappears after the duplication) = जुहोति by ‘कुहोशुः’ (२२४५)
 and ‘सार्द्धे—’ (९१७८). जुहुतः no गुण for तस् is छित्। यण् and not
 उवङ्—जुह्वति।

मित—। श्लाविति। ‘एकाची द्वे प्रथमस्य’ (६।१।१) इति ‘लिटि धातोरन-
 भासस्य’ इति च वर्त्तते। तदाह—धातोर्द्वे स्त इति। श्लुविति शेषः। जुहोतीति

अभ्यासकार्यमभ्यासहोयत्वं च (कुहोश्चुः—२२४५) । जुहुतः—ङित्वाद् गुणाभावः ।
किङ्तीति निषेधात् । जुहति इति । स्पष्टं मूले । यस्मिन्ति, न तु लवङ् इत्यर्थः ।
अलुरिति द्वित्वं विधयान्तर्धत्ते ।

२४८१ । भोक्त्रीभृह्वां शुलुवच्च ॥३१॥३८॥

दी— । एतेभ्यो लिट्याम्वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च ।
जुह्वाञ्चकार । जुहाव । होता । होषति । जुहोतु—जुहु-
तात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वाद् गुणः । जुह्वानि ।
परत्वाज् 'जुसि चे'ति (२४८१) गुणः । अजुह्वुः । जुहुयात् ।
ह्यात् । अहोषीत् । जिभो १०८४ भये । विभेति ।

[N. B.—Take भोक्त्रीभृह्वाम् as भोक्त्रीभृह्वभ्यः (५मी. वहुव) .]

आम् comes optionally after the roots भी, क्री, भृ and हु, and in the case of आम्, the roots undergo the operation enjoined in the matter of झु । Thus हु + आम् = हुङ् आम्—जुहो आम्—जुह्व् आम् then add चकार । ज by कुहोश्चुः (२२४५) and गुण by सार्द्ध—' (२१६८) . And the alternative form is जुहाव with णल् where the root gets वृद्धि by 'अचो जिष्ति' (२५४) . In अतुस् and उत्स्, जुह्वतुः and जुह्वुः with the addition of लवङ् । In यल्, by option of इट्, जुहुविथ—जुहोथ. हेर्धिः, i.e. by 'हुभलभ्यो—' (२४२५) . आटि परत्वात् i.e. the गुण—enjoined by the rule 'सार्द्ध—' (२१६८—७.३.८४) being subsequent to the यण् enjoined by the rule 'हुञ्चुवोः—' (२३८७—६.४.८७), the root हु gets गुण when followed by आट् ; thus—जुह्वानि (हुङ् हु आट् मिप—जुहु आनि by 'मिनिः—'—जुहोआनि etc) . In लङ्—अजुहोत् (तिप्), अजुहुताम् (तस्)

but in क्ति the form is अजु ह्वुः with गुण by 'जु सि च' (2481—7.3.87) which is subsequent to the rule 'हुश्चुवोः—' जुहयात्—विधिलिङ्, ह्यात् आशीः—दीर्घ by 'अकृतसार्व' (2298). [In this connection note that absence of शप् denotes the absence of झु also which thus appears in सर्वधातुक only]. अहोषीत्—अट् हु (लुङ्) सिच् ईट् त् (तिप्)—वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः—'. जिभी (भी) the result of जित्करण is evident in 'जीतः क्तः' (3088). विमेति—भी भौ तिप् by 'झौ' (2490) विमेति by 'झस्' and 'सार्व' अभ्यासकार्यं ।

नित—। भीति । भी, ज्ञी, भृ, हु इत्येषां द्वन्वात् षष्ठीवहुवचनम् । पञ्चम्येषे षष्ठी । तदाह—एतेभ्य इति । 'ह्रनाम' इति दीर्घे वक्तव्य—कथमुवडा 'हुवाम्' इत्युक्तमित्यत्र नीरवो नागेशः । अन्येऽप्येवमेव । बहुलं शास्त्रप्रवृत्तिरिति तु तत्त्वम् । 'कास्प्रत्यया दाम्—' (११।३५) इत्यत्र 'आम् 'लिटि' इत्यनुवर्तते । 'उषविद-जागृभ्योऽन्यतरस्याम्' (११।३८) इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च । तदाह—लिटि आम् वा स्यादिति । शुलुवदिति 'तत्र तस्वेवे'ति सप्तम्यन्तादवतिसदाह—झाविवकार्यञ्चेति । तत्र आम्पक्षे—दित्वे, 'सार्व' (२१६८) इति गुणे, अभ्यासस्य चुत्वे च जुह-वाञ्चकार इति । णलि तु यथापूर्वं वृद्धिः—जुहाव । तातडो डिच्वाद् जुहता-दित्यत्र गुणाभावः । हेर्धिरिति—'हुभल्भ्यो—' इत्यनेनेत्यर्थः । आटीति—जुह आनि इति स्थिते आटः पित्वेन 'सार्व' (७।३।८४) इति गुणविधायकशास्त्रस्य 'हुश्चुवोः—' (६।४।८७) इति यणविधायकशास्त्रापेक्षया परत्वाद् गुणे जुहवानि इति भावः । लङि तिप्प्यादौ अजुहोत् इत्यादीनां स्पष्टत्वात् भौ प्रक्रियामाह—परत्वा-दिति । सिजभ्यस्तविदभ्यश्चेति केर्जुसि—जुसिं चेति (७।३।८७) शास्त्रस्य हुश्चुवोरित्य-पेक्षया परत्वादपि गुण एव । अजुहो उस् इति प्रक्रियाप्रकारः । जुहयात्—विधिलिङ् ; ह्यात्—आशीलिङ् आह्वधातुकत्वात् झुवत्कार्यं न । 'अकृत' (२२७८) इति दीर्घः । अहोषीत्—लुङि—सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः । 'शेषान्यहोषीत् सुतसम्यदे च (भट्टिः)' । जिभीति । जित्करणं—'जीतः क्तः' (३०८८) इत्यत्र स्पष्टम् ।

विभेति इति । शपः, सुः, हिलमभासकार्यं धातोरुपशब्दः । अथ सार्वधातुकङिति सर्वत्र दीर्घोप्राप्ते विकल्पार्थमाह—

२४८२ । भियोऽन्यतरस्याम् ॥६॥४११५॥

दी— । इकारः स्याद्वलादी किङ्ति सार्वधातुके ।
विभितः—विभीतः । विभ्यति । विभयाञ्चकार । विभाय ।
भेता । क्रो १०७५ लज्जायाम् । जिह्नेति । जिह्नीतः । जिह्नीयति ।
जिह्नेयाञ्चकार—जिह्नाय । पृ १०८६ पालनपूरणयोः ।

The ऋस्व इकार replaces the दीर्घ ईकार of भी when a हलादि किङ्त् सार्वधातुक follows. Thus विभितः—विभीतः । In भि—विभी + भि = विभी अति by 'अदभ्यस्तात्' (2479) = विभ्यति by यण् । विभयाञ्चकार etc by 'भीङ्नी' (2491). क्रो to feel shame. जिह्नीयति—जिह्नी क्रो भि— जिह्नी अति—जिह्नीयङ् अति by 'अचि श्रुधातुभ्रवां' (272). जिह्नाय— etc as before. पृ means to protect and to fill up.

मित— । भिय इति । 'इहृदिद्रस्व' (2482—६४१११४) इत्यत 'इत्' (इकारः) इत्यनुवर्तते । 'गमहनजनखनघसाम्' इत्यतः 'किङ्ति' इति, 'ई हल्यघोः' इत्यतो हलीति, 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति च वर्तते । तदाह—इकारः स्याद्वलादावित्यादि । विभित इत्यादि स्पष्टम् । विभ्यति इति । अदभ्यस्तादित्यत् । यण् । विभयाञ्चकारिति—'भीङ्नी' (2490) इत्याम् वा । एवं जिह्नेयाञ्चकारित्यत । जिह्नीयति इति—अचि श्रुधातुभ्रवां इत्यङ् । भिन्नोऽयं क्रो धातुर्भावादिकात्—क्रोषीङ् इत्यस्मादिति दृष्टव्यम् । पृ इति । सेट् ।

२४८३ । अतिपिपत्योश्च ॥७॥४१७७॥

दी— । अभ्यासस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् स्त्री ।

When झु follows then इकार forms the final of the अभ्यास of the roots ञ् and पृ । Thus पृ + श्लु मिप्—पृ पृ तिप्—पिप् तिप्—

मित— । अर्ति इति । 'अव लोपोऽभ्यासस्य—' इत्यतोऽभ्यासस्येति । 'भ्रजामित्' इत्यत इदिति (इकारः), 'निजां वयाणा'मित्यतः श्लौ—इति चानुवर्तते । तदाह— अभ्यासस्येत्यादि । एवञ्च पृ + श्लु तिप् इति स्थिते द्विले अनेन—पिपृ—तिप् इति जाते—

२४८४ । उदोष्ठपूरव्यस्य ॥७।१।१०२॥

दो— । अङ्गावयवौष्ठपूरव्यो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत् स्यात् । गुणवृद्धौ परत्वादिमं वाधेति । पिपृत्तिः । उत्त्वम् । रपरत्वम् । 'हलि चे'ति (३५४) दीर्घः । पिपृत्तः । पिपुरति । पपार । किति लिटि 'ऋच्छतृताम्' (२३८३) इति गुणे प्राप्ते—

उत् i.e उ is the final substitute of an अङ्ग (verbal base) ending in long ऋ which is preceded by a ओष्ठ letter (as पृ) passing for the part and parcel of the same verbal base (अङ्ग) । The plain meaning is—उत् replaces the long ऋ but this ऋकार must have a labial (ओष्ठवर्ण) for its constant stem and not such as is obtained from the result of combination. Thus पिपृ तस् gives पि पुर तस् by 'उरण् रपरः'—whence we get पि पूतः by हलि च ; but in सम् + ऋ + क्त—सम् ईर्णः=समीर्ण' and not समूर्णः for though म is labial yet it is not a part of ऋ—here, but added to ऋ due to सन्धि । However गुण (सार्ध—७।३।४८) and वृद्धि (सिचि वृद्धि—७।२।१) etc. being later than this rule bar the same. Thus in तिप् by गुण

अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु 'तं रोदसी' पिष्टतमि'त्यादौ
कान्दसत्वं शरणम् । डुभृज् १०८७ धारणपोषणयोः ।

ऋस् (ऋकार) is the optional substitute for these roots—शृ दृ
and पृ in कित्—लिट् । Thus when there is no ऋस्, गुण comes in
(by—ऋच्छतृताम्) । Hence पप्रतुः etc. with यण् (पृ + अतुस् = पृष्ट अतुस्—
पर प्रतुस् etc. by उरत् (२२४४) उरण्—and इको यणचि ४७) । Similarly
प्रप्, and पपरतुः with गुण, अण् and रपरत्वं etc. परिता—परिता by 'वृतो वा'
(२३६१) । अपिपः—पृ (लङ्) तिप्—अपृ पृत् by श्रौ and इतश्च—अपि
पृत् by 'अत्ति'पिपर्थीश्च—अपिपर्त् by 'सार्त्वं—' (२१६८)—अपिपर् ०—
तलोप by 'हलङ्गावभ्यो—' (२५२)—अपिपः by 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' ।
अपिपूर्ताम् (लङ्त्स्) उस्व by 'उदोष्ठा—' and दीर्घ by 'हलि च' (३५४) ।
अपिपत्, by भेजुस् and जुसि च (२४७०) and the rest is as before.
पिपूर्यात्—पृ + यात् (विधिलिङ्)—पृ पृ यात् (श्रौ)—पिपृ यात् (अत्ति—'
पिपुर्, यात् (उदोष्ठा—' and 'उरण्—')—पिपूर्यात्—(हलि च) । पूर्यात्—
आशीः—no झु and no duplication. अपारीत्—'सिचि द्विजिः—'
(२२६७) । Some hold that the root ends in ऋस् ऋ (पृ) । पिष्टतः—
here २४९४—does not apply. अपार्षीत् this पृ is अनिट्, hence no
elision of सिच् । But this ऋस् पाठ (पृ) being not admitted by
पाणिनि we are to take the forms like पिष्टतम् in 'तं रोदसी पिष्टतम्'
etc as vedic and not classical. डुभृज् (ऋ) उभयपदौ and अनिट्—to
hold and maintain.

मित— । शृदृप्रामिति । इन्दात् षष्ठान्तम् । 'दयतेर्दिङि लिटि' (७४१६)
इत्यतो लिटौत्यनुवर्तते । किति इति तु नानुवृत्तिलभ्यम् पूर्वस्वेषु कापि तस्यादर्श-
नात् । परन्तु न्यायसिद्धमेतत् । तथाहि 'ऋच्छतृताम्' (७४१११) इति गुण—

विधायकं पूर्वस्त्वम् । गुणश्च अकिति एव विधीयते किङ्तिचेति निषिधात् । अतः परस्मै यत् 'शृद्धप्रामि'ति—ऋसो विधीयते स (ऋस्) किति एव भवितुं युज्यते । अत उक्तं किति लिटि इति । एवं ऋस्वपचे—पृ अतुस्—पृ पृ अतुस्—पर, पृ अतुस् उरत् (२२४५)—पप्रतुस् ('ह्लादिः—,' 'इको यणचि')—एवं पप्रु रित्वम् । दीर्घपचेतु—पपृ अतुस् इति स्थिते उदोष्ठपूर्वस्येति उक्त् । रपरत्वम् । पपरतुः । एवं पपरु रित्वम् । परिता—परौता=वृत्तौ वेति दीर्घविकल्पः । अपिप इति । पृ लङ् तिप् इति स्थिते श्लौ द्विले, अडागमे, अत्तिपिपत्योरिति अभ्यासस्य इत्वे, उत्तर खण्डस्य—(अपि पृत्—अपिपपुर्त्) गुणे रपरत्वे, हल्ङ्यादिना—अपृक्तलोपे च अपिपर्—इति जाते, खरवसानयोरिति विसर्जनीयः । अपिपृत्तामिति । उच्चं । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः । अपिपरुः—सिजभ्यस्तेति भेजुम् । जुसि चेति गुणः । अन्यत् पूर्ववत् । पिपूर्यात्—विधिलिङि रूपम् इत्त्वोच्चदीर्घाः प्राप्स्यत् । पूर्यात्—आशीर्लिङ् । अपारौत्—लुङ् । सेट्वात् सिचिह्रजौ अपार् इ स् ई त् इति स्थिते 'इट ईटि' (२२६८) इति सलोपः । केचिदित्यस्वरसंयोजनार्थम् । पाणिनि—मते दीर्घपाठस्यैवौचित्यादिति त्रयम् । पिपृतः इति । दीर्घाभावादुदोष्ठरिति न प्रवर्तते इति भावः । एवमन्यत्र । अपार्षीदिति । दीर्घस्य—सेटलविधानाद् ऋस्वस्य अनिट्कत्वम् । अतश्च इटः परत्वाभावात्सिज् लोपो नेति निष्कर्षः । कान्दसत्वं शरणमिति । दीर्घविधानामावादिति हृदयम् । डुभृज् इति । डित्करणं 'डितः क्ति' इत्यर्थम् । भृविमम् । अनिडयं धातुः । जित्वादुभयपदी— । श्लावित्वं स्यादित्याह—

२४८६ । भृजामित् ॥७१४॥७६॥

दी— । 'भृज्' 'माङ्' 'ओहाङ्' एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत् स्यात् श्लौ । विभर्त्ति । विभृतः । विभ्रति । विभृध्वे । श्लुवङ्गावाद् द्वित्वेत्वे । विभरामास । वभार । वभर्य । वभृव । विभृहि । विभराणि । अविभः । अविभृताम् । अविभरुः ।

विभ्रयात् । भ्रियात् । भ्रूषीष्ट । अभ्रर्षीत् । अभ्रत । माङ्
१०८८ मानि शब्दे च ।

इत् (इकार) is the (final) substitute of the अभ्रास of the three roots भ्र. मा and हा (to go) when श्लु follows. Thus भ्र श्लु ति—भ्र भरति—,=विभर्त्ति by गुण । विभ्रतः no guna because तस् is डित् । विभर्त्ति—भि is replaced by अति, cp—‘अदभ्रमात्’ (२४७९) । Then यणादेशः । विभ्रध्वे and not विभ्रद्वे because ‘इणः षीध्वं—’ (२२४७) does not apply here. श्लुवङ्गावात् etc i.e. by ‘भौक्रीभ्र—’ (२४९१) we have ह्रि in आम् and ऋत्व comes by ‘अर्त्ति—’ (२४९३) । वभार—भ्रष्ट णल्—भर्भार, अ—भभार—वभार by ह्रि, उरत् (२२४४), वृद्धि, हलादिशेष and अभ्रासि चर्च । वभर्थ—in यल् there is want of इत् by ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ (२२९६) and in वभ्रव by ‘कसृभ्रव—’ (२२९३) । विभ्रहि—no guna because हि is अपित् । विभ्रराणि just like जुह्वानि, cp—(२४९१) । अविभः etc like अपिपः etc in (२४९५), अभ्रर्षीत्—सिच् does not elide for भ्र is अनिट् । मा—to measure and to sound. आत्मनेपदी and अनिट् ।

मित— । ‘भ्रजामिति । ‘निजां त्रयाणां गुणः श्लौ’ (२५०२—७।४।७५) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । तेन भ्रजामिति बहुवचनेन भ्रजादीनां त्रयाणामेवेति लभ्यते । तदाह—भ्रजमाङ् ओहाङ्—एषामिति । अत्र ‘लोपोऽभ्रासस्य’ इत्यतोऽभ्रासस्येत्यनुवर्त्तते । तदाह—अभ्रासस्येति । इदिति तपरत्वात्तपरस्तत्कालस्येति ऋस्कारमावस्य ग्रहणम् । विभर्त्ति इति । श्लौ ह्रिल्वे—तिपः पित्त्वाद् गुणश्च । माङ्—मिसीति । ओहाङ्—जिह्वीति । त्रयाणां किम्—जहाति । श्लौ किम्—वभार । विभर्त्ति—भ्ररदादेशे—यण् । आत्मनेपदे दर्शयति—विभ्रध्वे इति । इणः परत्वेऽपि षीध्वमित्यादेरभावाद् सूत्र्यादेशो नेति भावः । श्लुवङ्गावाद् ह्रिल्वे इति । ‘भौक्री

—' (२४८१) इत्यनेन 'अर्त्ति'— (२४८३) इत्यनेन चेत भावः । विभरामासेति । विभरास्वभूव इत्याद्यपि ज्ञेयम् । कस्मैणि तु—विभरास्वभूवे इत्यादि । तथाच नैघ-
धीयश्लोकः—'तपस्तृप्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरास्वभूविर' । पक्षे—वभार
'वलिवयं चारुवभारवाला' इति कुमारि । वभर्य इति—भारहाजनियमान्निडिति भावः ।
वभृव इति । 'कृष्टभृ'— (२२८३) इति क्रादिनियमादिङभावः । विभृहि हेर-
पित्वान्न गुणः । लङ्क्षिपि गुणे रपरत्वे हलङ्यादिनापृक्तलोपे विसर्जनीये च रूपम् ।
अविभृताम्—इति तसःङित्वान्न गुणः । अविभरुः । सिजभ्यस्तेति जुस् । जुसि चेत
गुणः । अभाषीत् इति । अनिट्त्वेन इटः परत्वाभावात्—सिज्लोपाभावः । दीर्घः ।
अभृत—इति तङ् पक्षे । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु'— (२३००) इति कित्त्वान्न गुणः ।
'ऋखादङ्गात्' इति सिचो लोपः । माङ्—ङित्त्वादात्मनेपदी—' अनिट् । अथास्य
अधुलादाकारस्य ईत्वं स्यादित्याह—

२४८७ । ई हल्यघोः ॥ ६।४।११३॥

दी— । आभ्यस्तयोगात् ईत् स्यात् सार्वधातुके किङ्ति
हलि न तुं घुसंज्ञकस्य । मिमीति । 'आभ्यस्तयोः—' (२४८३)
इत्याहोपः । मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त ॥ ओहाङ् १०८८
गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते ।
ओहाक् १०८० त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ।

ईत् (ईकार) is the substitute for the आ of आ and of अभ्यस्त
roots but not of घुसंज्ञक roots (दा and घा) when a किङ्त् हल् (त
तस् थस् etc) follows. Thus मा + ते—मा सा ते (श्लु)—मि माते
(भजानित्)—मिमीते । 'आभ्यस्तयोः—' etc obvious. मिमते by अदभ्यस्तात्
(२४७९). प्रण्यमास्त—लुङ् sing. third per. of मा with प्र and
णि । शल् by 'नेगेदन्दपतपदघुमा—' (२२८५). ओहाङ्—ओ is for

णत्व in निष्ठा, cp—‘ओदितश्च’ (3019) and ड् indicates आत्मानेपद ; जिह्वीते—ज by ‘कुहोश्च’ and इ by ‘भृजामित्’ and ई by this rule. जिह्वीते etc like मिमाते etc. ओहाक् is परस्मैपदी । जहति ; both are अनिट् ।

मित—। ई इति लुप्तप्रथमाकम् । ‘आभ्यस्तयोरित्’ इति सर्वमनुवर्तते । ‘गमहन—’ इत्यतः किङ्ति इति । ‘अत उत्—’ इत्यतः सार्वधातुके इति च तदाह—आभ्यस्तयोरित्यादि । अघोरिति प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह—न तु घुसंज्ञकस्थिति । तेन दत्तः धत्तः इत्यादौ ईत्वं न । किङ्ति किम्—लुनाति (क्रादिः) । मिमीते इति । भृजामिति अभ्यासस्य इत्वम् । आभ्यस्तयोरिति स्पष्टम् । प्रणमास्त इति । प्र—णि—मा+लुङ् त । ‘नेर्गदनद—’ (२२८५) इति णत्वम् । ओहाङ् ओहाक् इत्यादौ—ओदित्करणं निष्ठानलार्थम् । तथाच सूत्रम्—‘ओदितश्च’ (२०१२) । ह्रीनः, मुग्र इत्याद्यादाहरणम् । जिह्वीते इत्यादि प्राग्वत् । कुहोश्चुरिति (२२४५) इत्यभ्यासस्य चुत्वम् । जहे इति । प्रथमैकवचने लिटि । ओहागिति । मुगमम् । अथ जह्वीते भृजामित्यवापरिगणितत्वात् तस्यापि इत्प्राप्तेः विशेष व्यवस्थामाह—

२४८८ । जह्वीतेश्च ॥६॥११६॥

दो—। इत् स्याद्वा हलादौ किङ्ति सार्वधातुके । पक्षे ईत्वंम् । जह्वीते—जह्वीतः । जह्वी । जह्वी । जह्वीतात् ।

इत् or इकार—is the optional substitute for the आ of हा (to give up) when a हलादि किङ्त् सार्वधातुक follows, इकार being optional in the alternative case ईत् or ईकार comes in by ‘ईह-ल्यखोः’ (2497). Thus जह्वीतः etc. जह्वीते—अदादेश । आहोप by श्नाभ्यासयोः—(2433). जह्वी—लिट्+अत औ णत्वः । जह्वीतात्—तातङ् । In हि there are three forms—

मित—। जहातिश्च ति । 'इह्रिदुस्य—' (६।४।१६४) इत्यत इदिति ।
 'गमहन—' (६।४।१८८) इत्यतः किङ्ति इति । 'अत उत्—' (६।४।११०)
 इत्यतः सार्वधातुके इति । 'ई हल्यघोः' (६।४।११३) इत्यतो हलि इति चानुवर्तते ।
 तदाह—इत् स्यादवेति । वेति 'भियोऽन्यतरस्याम्' (६।४।११५) इत्यतोऽनुवर्तते ।
 पक्षे ईत्त्वमिति । ई हल्यघोरित्यनेनेत्यर्थः । जहति इति । 'शनाभ्यस्तयोः—'
 (२४८३) इत्यालोपः । अदभ्यस्तादिति (२४७९) इत्यत् । जहाविति जिटि
 'आत औ—' इति औकारादेशः । अभ्यासकार्यम् । जहितादिति तातङ् । हौ
 रूपवयमित्याह—

२४८८ । आ च हौ ॥६।४।११॥

दो—। जहातेहौ परे आ स्यात् चादिदीतौ । जहाहि—
 जहिहि—जहीहि । अजहात् । अजहुः । अजहाः ।

आ and also इ and ई are the final substitutes for the आ of
 हा to leave, when हि follows. Thus जहाहि, जहिहि (by 'जहातेश्च')
 and जहीहि (by ई हल्यघोः) । अजहात्—लङ् तिप्, is not किङ्त् hence
 no इत् । अजहुः—अजहात्+नुस् by 'सिजभ्यस्त—' (२२२६)—अजह् उस्—
 आलोप by 'शनाभ्यस्तयोः—' (२४८३)—अजहुः no इत्त्व or ईत्त्व for उस्,
 though किङ्त् is not हलादि । अजहाः—सिप् is not किङ्त् hence no
 इत्त्व or ईत्त्व ।

मित—। आ वेति । 'जहातेश्च' इत्यतो जहातेरित्यनुवर्तते । तदाह—
 जहातेरिति । अथ सूतस्य चकारस्य ज्ञापकत्वमाह—चादिदीतौ इति । चात् +
 इत् + ईत् इतिच्छेदः । तत्र इदिति जहातेश्चत्यस्मात् ईदिति तु 'ई हल्यघोः' (२४८७)
 इत्यत इति यथायथं ज्ञेयम् । जहाहि—इत्यादि स्पष्टम् । अजहात्—तिप्ः कित्-
 त्वाभावादित्त्वे न । तसि—अजहिताम् । अजहुरिति । 'शनाभ्यस्तयोः—' (२४८३)

रित्यालोपो भोजुसिरूपम् । असः किङ्लेऽपि—हलादित्वाभावात् इत्त्वत्वे न । अजहाः
सिपि— । विधिलिङिविशेषमाह—

२५०० । लोपो यि । ६।४।११८॥

दी— । जहातेरालोपः स्यात् यादौ सार्वधातुके ।
जह्यात् । 'एलिङि' (२३७४) हेयात् । अहासीत् । डुदाञ्
१०८१ दानि । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ ।
'घृसोः—' (२४७१) इत्येत्त्वाभ्यासलोपो । देहि । अददात् ।
अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् ।
अदुः । अदित । डुधाञ् १०८२ धारणपोषणयोः दानिऽपीत्येके ।
प्रणिदधाति !

The आ of the root हा to abandon, disappears when a सार्व-
धातुक, having a य at the outset, follows. हा + यात्—हाहा यात्—
जह् यात्—जह्यात् । in आशी—हेयात् by 'एः—' (२३७४) । अहासीत्—लुङ्—
—by 'यमरमनसाताम्—' (२३७७) । डुदाञ्—to give. By ड्—
दतिमम् । By ज्—उभयपदी ; प्रणिददाति—एत् by 'नेर्गदनद—' (२२८५) ।
दत्तः—दा + तस्—दादा तस्—ददा तस् by 'आभ्यस्तयोः—' (२४८३)—दत्
तस् by 'खरि च' (१२१)—दत्तः । ददति by 'अदभ्यस्तात्—' । दत्ते—as in
दत्तः । ददौ—by 'आत औ—' । In देहि we have एत्त्व and अभ्यासलोप by
'घृसोः—' (२४७१) । अददुः by आलोप and जुस् । दद्यात्—विधिलिङ् ।
देयात्—आशीः—by 'एलिङि' । अदात्—अदात् etc. लुङ्—elision of सिच्
by 'गातिस्थावृपाभूयः सिचः—' । In लुङ् the आत्मने form is—अदित—अदा
सिच् त—अदि सिच् त by 'स्थावृरिञ्च' (२३८८)—अदि ० त by 'ह्रसादङ्गात्'
(२३६७)—अदित and this इ is not gunnated owing to the किल्
of सिच् by 'स्थावृ—' mentioned above. डुधाञ् etc. easy.

मित—। लोप इति । जहातिश्च्यतो जहातेरिति । आभ्यस्तयोरात् (६।४।१२)
इत्यत आत् इति चानुवर्तते । 'अत उत्—' इत्यतः सार्वधातुके इति च । यि इत्यस्य
'सार्वधातुके' इत्यनुवर्तितलभ्यस्य विशेषणत्वेन तदादिविधिरुदाह—जहातेरात् लोप इति ।
अहासीत् इति लुङि—यमरमनमातां सक् चेति (२३७७) सक् इडागमश्च । डुदाञ्—
जित् उभयपदी—। ड्रुच्चेन—दविमम् इति । प्रणिददाति इति—'नेगेद—'
(२२८५) इति णत्वम् । दत्त इति ददा तस् इति स्थिते ई हलाद्योरित्यत्र 'अघो'-
रिति निषेधात् ईच्चाप्राप्तेः 'आभ्यस्तयो—' (२४८३) इत्याल्लोपः । दद् तस् ततो
खरि चेति (१२१) चर्त्वेन रूपम् । एवं दत्ते इत्यादि । ददति—अदभ्यसादित्यत् ।
एवं दधति । अन्यत्—स्पष्टम् । अददुः—आल्लोपः । कीर्जस् । दद्यादित्यादि—
ज ह्यादित्यादिवत् । अदात् इति 'गातिस्थाघुपाभुभ्यः सिचः परस्मैपदेषु' इति सिज्जलोपः ।
सिज्जलोपाच्च 'असिसिचोऽपृक्ते' इति न प्रवर्तते । अनिट्कत्वाच्चेद । अदुरिति जुषि ।
अन्यत् प्राग्वत् । अदित इति—तङ् पञ्चे लुङि । तदेव अदा सिच् त इति स्थिते
स्थाघुोरिञ्चेति इत्वे सिचः किल्वि च गुणाभावेन अदि स् त इति जाते ह्रस्वादङ्गादिति
सलोपः—अदि त । डुधाञ् इति डुदाञ् वत् ।

२५०१ । दधस्तयोश्च ॥ ८।२।३८ ॥

दी—। द्विरुक्तस्य भषन्तस्य धाधातोर्वशो भष् स्यात्
तथयोः परयोः सध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न
स्थानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु 'पूर्व्वत्वासिद्धौये न
स्थानिवत्'—धत्तः । दधति । धत्यः । धत्य । दध्वः । दध्वः ।
धत्ते । धत्से । धध्वे । धेहि । अधित ।

अथ त्रयः स्वरितितः । निजिर् १०८३ शौचपोषणयोः ।

भष् is the substitute for the वष् of the root षा—after it has
been duplicated and yet has भष् letter at the end—when त

and घ as also सू and ध्व follow. The plain meaning is this :—the term, 'दधः' in the sutra is the genitive (षष्ठी) of the form दधा which is the result of duplication of धा ; of दधा—द is वञ् (व गङ्दश्) which therefore is replaced by ध or भष् (भञ् धष्), दधा becomes भषन्त वा दध् when आलोप is effected by 'आभ्यन्तरोरातः' (2483). Thus with तस्—added we have दध् तस्=ध ध् तस्—। Now a difficulty arises—by 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०), this elision of (आलोप) is स्थानिवत् because the operation is made on the preceding letter द (of दध्)। And what does स्थानिवत् mean here ? It mean that the आ, in spite of its elision, is inevitably occupying its position. If so then दध् is as good as दधा (in substance). Thus (दध्) ceases to be भषन्त। And consequently the rule fails. So to solve this difficulty Madhava and Vamana assert that on the authority of the Panini's expression, 'दधः—', आलोप here should not be considered as स्थानिवत्। But Bhattoji is opposed to this opinion on the ground that Panini has purposely so expressed to indicate the existence of the परिभाषा—'पूर्ववासिद्धौ न स्थानिवत्' i.e. the स्थानिवद्भाव will not take effect with reference to operations laid down under 'पूर्ववासिद्धम्' (८२१२)। Hence Bhattoji's is the more scientific or accurate method of explanation.

मित—। दध इति । दधः + तथोः + च इतिच्छेदः । दध इति कृतद्विधाभ्यास—कार्यं धाधातोर्यङ्गम् । तथोरिति तकार—यकारयोः प्रत्ययाद्योर्यङ्गम् । चकारेण—'एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः' (३२६—८२१३७) इत्यतः सध्वोरित्यस्य समुच्चयः । किञ्चतस्माद् भषन्तस्य वशो भष्—इति चानुवर्तते । तदाह—द्विषत्तस्येत्यादि ।

तदेवं धा + तस् इति स्थिते द्वित्वे, अभ्यासस्य ऋस्ते नश्वर्त्वे च दधा तस् इति भवति । ततश्च दध् इत्यस्य भषन्तत्वेन पूर्वोच्चरस्य दकारस्य वश्वर्त्वेन भष्भावो धकारो विधीयते । तदेतद् धकारविधानं व्यर्थम् । 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०) इत्यनेन हि आहोपस्य स्थानिवत्त्वम्—लृत्स्यापि आकारस्य भूतपूर्वगत्या अवस्थितिरस्तीति स्थानिवत्त्वार्थः । यतः दकारस्य धकारविधानरूपः पूर्वविधिरव कर्त्तव्य एव । एवं तर्हि आकारस्य तत्त्वतः (स्थानिवत्त्वेन) सत्वात् भषन्तत्वम् (धकारान्तम्) कथमिति अनिष्पत्तौ प्राप्तायाम् प्रथमं वामनमाध्वयोः समाधानप्रकारं दर्शयति— वचनसामर्थ्यादिति । यद्यपि सूत्रपर्यालोचनया यद्योक्तं कार्यं न सिध्यति तथापि 'धत्' इत्यादिसिध्यर्थं 'दधः इति यस्मात्—आचार्येण पाणिनिना उक्तमतसुदृढवचनमेवाव प्रमाणमिति कृत्वा अत्र आहोपो न स्थानिवदिति निगमनीयमिति तयोर्भावः । तदेतेन मतेनापरितुष्यन् स्वमतं व्यनक्ति—वस्तुतस्त्विति । पूर्वत्वासिद्धीये इति पूर्वत्वासिद्ध + भवार्थे कः । पूर्वत्वासिद्धम् (८२२) इत्यसिद्धकाले यो यो विधिरारब्धस्तव तव स्थानिवद्भावो नादत्तव्य इति परिभाषार्थः । अतः परिभाषावलादेव सिद्धि वचनसामर्थ्याश्रयणरूपः क्लेशो न कर्त्तव्य इति दौक्षित्यस्याशयः । तदेवं भष्भावेन धधत्स् इति स्थिते द्वितीयधकारस्य 'खरि चे'ति (१२१) चत्वेन तः । ततो रूपम् । दधति—अत् । धल्यः—पूर्ववद् भष्भावचत्वादि । सध्वोः इत्यस्योदाहरणे—धत्से । धहे इति । दध्वः । दधः । प्राग्वदाहोपः । धत्ते—चत्वंम् । धेहि—एवाभ्यासलोपो । अधित—लुङि तङ्पञ्चे—स्थाधोरिच्चति आकारस्य इदादेशः सिचः कित्वेन गुणाभावः । ऋसादङ्गादिति सिचो लोपः । परस्मै—पञ्चे तु—अधात् इत्यादि ।

अथ तथ इति । निजिर्, विजिर्, विष्ल इत्येते इत्यर्थः । स्वरितेति इति । उभयपदिन इत्यर्थः । निजिर्—इरित्, शोपदेशः, अनिदित्, अनिट् च ।

२५०२ । निजां त्रयाणां गुणः स्त्री ॥७१॥७५ ॥

दो— । निजिर्, विजिर्, विष्ल एषामभ्यासस्य गुणः

स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनक्तिः । नेनिजति । नेक्ता । नेच्यति ।
नेनेक्तु । नेनिग्धि ।

The reduplicate (अभ्यास) of the roots णिज्, विज् and विष् gets गुण when श्ल is affixed. निज् + तिप्—निनिज् ति (श्ल)—नेनेज् ति (पुगन्तलघूपधस्य च—२१८६)—नेनेक् ति by चोः (३७८) । नेनिजति by अदादेशः । नेच्यति—निज् स्यति नेज् स्यति etc. नेनिग्धि—हि is अपित् hence no guna. हि becomes धि by 'हुभल्भ्यो'—(२४२५) । Now to have the 'लघूपधगुण' in आनिप् etc. is forwarded the rule :—

मित— । निजामिति । 'अव लोपः—' इत्यतोऽभ्यासस्येति वर्तते, अत आह—
एषामभ्यासस्येति । नेनेक्ति इति । यो नः—इति नत्वम् । श्लाविति द्वित्वम् । अनेन अभ्यासगुणः । 'पुगन्त—' (२१८६) इत्यनेन च धातूपधगुणः, चोः कुरिति (३७८) इति जस्य कः । नेनिकी इत्यादि तङ्पच्चे इति ज्ञयम् । नेनिजति—अदादेशः । ङित्त्वाद् लघूपधगुणाभावः । नेक्ता—नेच्यति—लघूपधगुणः कृत्वं च । नेनिग्धि इति । अनेनाभ्यासगुणः । हेरपित्त्वाद् लघूपधगुणो न । 'हुभल्भ्यो' इति हेर्धिरादेशः । अथानिप् इत्यादौ पकारसत्त्वेऽपि लघूपधगुणी न स्यादित्याह—

२५०३ । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ७।३।८७ ॥

दी— । लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिकाम् । अनेनिज्, । नेनिज्यात् । अनिजत्—अनेनीत् । अनिक्त । विजिर् १०८४ पृथग्भावे । वेवेक्ति—वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र 'विज इट्' (२५३६) इति ङित्तुम् न, 'ओविजो' इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । 'निजिविजो' रुधादावपि । विष्लृ १०८५ व्याप्तौ । वेवेष्टि—वेविष्टे । लृदित्वाद्ङ् । अविषत् ।

तडि कः । अजादौ—‘कस्याचि’ (२३३७) इत्यलोपः । अवि-
चत ? (*) । अविचाताम् । अविचन्त ।

The इक् of the short penultimate of an अभ्यस्त root is not
gunnated when an अजादि पित् सार्वधातुक follows. Thus—निनिज्
अनिप्—नेनिज् अनि—नेनिजानि—but the अभ्यास gets गुण by the
former rule ‘निजां वयाणाम्—’ (२५०२) । अनेनेक्—निज्—लङ् तिप्—
अट् नेनेज् त् by अडागम्, अभ्यासगुण and लघूपधगुण—अनेनेज् ० by
‘हल्ङादि—’ (२५२)—अनेनेक् by ‘वाऽवसाने’ (२०६) । In तस
अनेनिक्ताम्—no guna, तस् being डित् ; similarly in भि, अनेनिजुः with
जुस and without गुण । नेनिज्यात्—(विधिलिङ्)—यासट्—डित् ।
निज्यात्—आशीः—शुभावा is in सार्वधातुक only ; hence no duplication.
In लुङ्—अनिजत्—अनेचीत् । अनिजत् is formed with अङ् in place of
च् ल by ‘इरितो वा’ (२२६६) and अङ् being डित् the penultimate
is not gunnated whereas अनेचीत् is formed with ‘सिचि वृद्धिः—’
(२२६७) and its ज is changed into क by ‘चोः कुः’ (२७८) and as
the root is अनिट् so सिच् does not elide but is changed into ष by
‘इष्कोः and आदिश्—’ (२११—१२) । In आत्मने—the form is अनिक्त—
अनिज सिच् त—अनिज् त, by ‘भलो भलि’ (२२८१) सिच् is dropped ; then
कुल of ज by ‘चोः कुः’ । विजिर् to make or remain apart. वेदेक्ति etc.
like निजिर् । This जुहोत्यादि विज् will have गुण—in connection with
the aug. इट् in यल् (thus विविजिथ) because the prohibition of
गुण by the rule ‘विज इट्’ (२५३६) refers to विज् read as ‘ओविजौ’

ॐ अविचत इति ‘अजादौ’ इत्यस्मात् प्राक् पठनीयमिति मितभाषिण्यां तडि हतुरसु-
सन्धेयः ।

(भयचलनयोः)—१२६० under तुदादि । निज् and विज् are also read in रुधादिगण । विष्ल्—विष्—लदित् easy. लदिच्चादङ् i-e by the rule 'पुषादिद्रुताद्वृद्धितः परस्मैपदेषु' (२३४३) । अविचत् etc. see under 'शल इगुपधात्—' (२३३६) ।

मित— । नाभ्यस्त्येति । 'मिदेर्गुणः' (७३।८२) इत्यतो गुण इति । 'पुगन्त-लघूपधस्य च' (७३.८६) इत्यतो 'लघूपधस्य' इति चानुवर्तते । अतः शेषपूरणेन व्याचष्टे—लघूपधगुणो न स्यादिति । पुगन्त इति तु नानुवर्तते । अभ्यस्तस्य तदसम्भवादिति भावः । अयं सम्मिलितार्थः—'अभ्यस्तस्य धातोरलघूपधस्याङ्गस्य इको गुणो न स्यादजादौ पिति सार्वधातुके' इति । नेनिजानि इति । निजां वयाणामिति अभ्यासस्य गुणः । अनेनेक् इति । लङि—अनिनिज् त् इति स्थिते अभ्यासगुणः, लघूपधगुणः, तकारस्य हल्स्यादिलोपः, जस्य कुत्वं चेति । अनेनित्ताम्—इति । तसस्तामादेशो गुणाभावश्च । अनेनिजुः—भोर्जुसि गुणाभावे रूपम् । नेनिज्यात्—विधिलिङि यासुट् । ङित्त्वाद् लघूपधगुणाभावः । निज्यात्—आशिषि—किच्चाद् गुणाभावः । शलुवत्त्वाभावाद् हित्वाभावः । अनिजत्—अनैचीत् इति । उभे लुङि प्रथमैकवचने रूपे । प्रथमं 'इरितो वा' (२२६९) इत्यङि । अपरन्तु सिचि वृद्धौ, जस्य कुत्वे, सिचः षत्वे च सिध्यति । विजिर्, निजिर्वत् । विवेजिथ इति । थलि 'विज इट्' (२५३६) इति गुणनिषेधे प्राप्ते आह—अवेति । ओविजौ इति १२६० संख्यकम् । तच्च तुदादौ पठितम् । विष्ल्—इति । स्पष्टम् । लदित्वा दङ् इति । मुषादि (२३४३) सूत्रेणेत्यर्थः । आत्मनेपदपक्षे क् इत्याह—तङि क्स इति । 'शल इगुपधादनिटः—' (२३३६) इत्यनेनेति भावः । अजादाविति—एतत्तु 'अविचत्' इत्यस्मादृङ् पठितुं युक्तम् । अत अजादिप्रत्यय परकत्वाभावादिति त्रयम् । अतएव वृत्तौ प्रश्नसूचकचिह्नं प्रदत्तमिति दिक् ।

दो— । अथ आगणान्ताः परस्मैपदिनश्चान्दसाश्च । घृ १०८६ क्षरणदीप्तयोः । जिघर्षाग्निं हविषा घृतेन । भृजामित्

(२४८६)। 'वहुल' कन्दसि' (३५८८) इतीत्त्वम्।
 ह १०८७ प्रसङ्गकरणे। अयं सुवोऽभिजिहर्त्ति होमान्।
 ऋ १०८८ सृ १०८८ गती। 'वहुलं कन्दसि' (३५८८) इत्येव
 सिद्धे 'अर्त्तिपिपत्त्यौश्च' (२४८३) इतीत्त्वविधानादयं भाषाया-
 मपि। 'अभ्यासस्यासवर्ण' (२२८०) इतोयङ्। इयर्त्ति।
 इयृतः। इयृति। आर। आरतुः। 'इडतर्त्ति—'(२३८४) इति
 नित्यमिट्। आरिथि। अर्त्ता। अरिथति। इयराणि। ऐयः।
 ऐयृताम्। ऐयरुः। इयृयात्। अर्थ्यात्। आरत्। ससर्त्ति।
 भस ११०० भर्त्सनदीप्त्योः। बभस्ति। 'घसिभसोर्हलि—'
 (३५५०) इतुपधालोपः। 'भलो भलि' (२२८१) इति
 सलोपः। बब्धः। वप्सति। कि ११०१ ज्ञाने। चिकेति। तुर
 ११०२ त्वरणे। तुतोर्ति। तुतूर्तः। तुतुरति। धिष ११०६ शब्दे।
 दिर्घेष्ठि। दिधिष्ठः। धन ११०४ धान्ये। दधन्ति। दधन्तः।
 दधनति। जन ११०५ जनने। जजन्ति।

Now, up to the end of the जुहोत्यादि class, are dealt with the roots that are परस्मैपदी as also Vedic. घृ to drip and to shine. Thus जिवर्षि etc. घृ+मिप्—घृ घृमि (by श्लु)—घ घर् मि—जवर्षि—जिवर्षि—the अभ्यास gets इत्त्व directed by 'भृजामित्' although घृ is not included in the भृजादि list, by the rule 'वहुल—' (३५८८)। हृ to perform by force, like घृ। ऋ, सृ to go. इत्त्व enjoined for भृज्, माङ् and ओहाङ् by 'भृजामित्' might have been transferred to ऋ also by the rule (वहुल' कन्दसि—३५८८) and there was no need of taking ऋ with पृ in the rule 'अर्त्तिपिपत्त्यौश्च'

(२४६३) । This indicates that the root कृ is used in classical sanskrit (भाषा) as well. Thus कृ + तिप्—कृ कृ ति (by श्लु)—इर् अर् ति ('अर्त्ति—' gives इर् and 'सार्त्वि—' (2168) gives अर्, रपरत्व is by उरण्—इ अर्त्ति (by 'हलादिः—')—इयङ् अर्त्ति (by 'अभ्यासस्य—')—इय् अर्त्ति—इयर्त्ति । इयृतः—here तस् being डित् the second कृ is not gunnated thus इय् कृतः । इयृति—here इयृ + अति (अदभ्यस्तात्) gives occasion to यण् (इक्लो यणचि) । आर—लिट् ; the अभ्यास becomes अर्—by 'उरत्' (२२४५) and the next (कृ) becomes आर् by 'कृच्छ्रताम्' (२२८३) then उपधावृद्धि and finally by हलादिः—and 'अकः सवर्णे—' = आर । इयराणि—कृ + आनि (लोट्)—कृ कृ आनि—इर् अर् आनि by 'अर्त्ति—' and 'आडुत्तमस्य पिच्च—' इ अराणि ('हलादिः—') इयङ् अराणि—'अचि श्लु—' (२७१)—इयराणि । ऐयः—कृ लङ् तिप्—कृ कृत by श्लौ—इर् अ त्—इर् अर् ० by 'हलादिः—', 'अचि श्लु—' and 'हल्ङाव्—' आट् इयर by आडजादीनाम्—ऐयः by वृद्धि—(आट् अ—२६६) । ऐयरुः—by अदभ्यस्तात् and के जुम् । इयुयात् विधिलिङ्—इयङ् and गुणाभाव of the next कृ owing to डित्त्व of यासुट् । अर्थात्—आशीः—कृ + यात्, here गुण is effected in spite of the कित्त्व of यासुट् by the rule 'गुणोऽर्त्तिसंयोगादौः' (२३८०—७४१२६) । आरत् (लुङ्)—कृ + चित् + तिप्—कृ + अङ् त् by 'सर्त्तिशास्त्रार्त्तिभ्यश्च' (२३८२) अर् अत् by 'कृष्टशोऽङिगुणः' (२४०६)—आट् अरत्—'आडजादीनाम्'—आरत् । ससर्त्ति—कृ + लट् तिप् । वभस्ति by द्वित् etc. वव्यः—भम् + तस्—भम् भस् तस् (श्लौ)—वभस् तस् ('हलादिः—' and 'अभ्यासे चच्च—')—वभस् तस् by 'वसिभसोः—' (३५५०) अ of भ is dropped. वभ् तस् by भलो भलि (२२८१)—वभ् धस् by 'भपस्तथोऽधोऽधः' (२२८०)—वव् धस् by 'भलां जस्—' (५२)—वव्यः । वभस् ति—वभस् अति—'वसिभसोः—' ३५५० and अदभ्यस्तात्) = वभस्ति—वभस्ति by 'खरि च' (१२१) । कि to know.

चिकेति by हिल etc. and 'कुहोश्' (२२४५)। तुर to look sharp, to hurry etc. तुतोर्चि—तुर् तुर् ति—तुतोर्ति। तितूर्चि—दीर्घ by 'हलि च' (३५४)। दिषेष्टि etc. धन to acquire or have paddy, धन् धन्ति—दर्धान्। जन to give birth to. Easy.

मित—। अथ आगणान्तादिति—जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः। ह्यान्दाश्चिति—एते ह्यन्दास्तेव प्रयुज्यन्ते न भाषायामित्यर्थः। ननु तर्हि वैदिकप्रकारेण एवोच्यन्तामिति चेत्। न। जुहोत्याद्यन्तर्भूतत्वेन तद्वैवर्त्तेः समीचीनत्वादिति ज्ञेयम्। वृ इति। प्रयोगमाह—जिघर्षि इत्यादि। अथ जिघर्षिसाधनप्रकारमाह—भञ्जामि इति। यद्यपि घृधातोर्भञ्जदित्वाभावादित्त्वं न प्राप्नोति तथापि ह्यान्दासत्वाच्चदपि द्रष्टव्यमित्याह—'बहुलं ह्यन्दासी'ति। तदेवं हिले, हलादिशेषे, अभ्यासस्येत्वे धातोर्गुणे च रूपं सिद्धम्। प्रसज्यकरणे इति। प्रसज्य तु हठार्थकमित्यमरः। अतएवावि-सृज्यकरणे इत्यर्थः। प्रयोगमाह—अयमिति। अभिजिहर्षि इति। अभिपूर्वात् हुर्त्ते रूपम्। ऋ स इति। ऋधातोर्ह्यान्दासत्वेऽपि भाषायामपि प्रयोगोऽस्तीत्याह—बहुलं ह्यन्दासीत्येव सिद्धे इति। तथाच 'अत्ति—' इत्यत्र अत्तेरयहणेऽपि इत्त्वं स्यादेव 'बहुलं ह्यन्दासी'त्युक्तत्वात्। अतः पिपर्त्तिसाहचर्यादृधातोर्पि भाषायां प्रयोगोऽस्ति इति गम्यते इति भावः। नागेशस्तु 'नायं सार्वविक' इति भाष्यस्वरसादित्याह। इयर्त्ति इति। ऋ तिप् इति स्थिते श्लौ हिले अभ्यासस्येत्वे धातोर्गुणे च इर् अर् ति इति भवति। ततो हलादिशेषे—'अभ्यासस्यासवर्णे' (२२८०) इतीयङादेशे च—इय अर्त्ति—इयर्त्ति इति। तसि गुणाभावादियङादेशाच्च—इयृतः। भौ तु अदादेशे अभ्यासस्येयङि ङित्त्वाद्दृ गणाभावे च इयु अति इति स्थिते यणादेशः। आर इति + लिटि ऋ + शल् इति स्थिते हिले 'अतो जिण्ति' (२५४) इत्यपेक्षया 'ऋच्छलूताम्' (२३८३) इति गुणविधायकशास्त्रस्य परत्वाद् ऋश्चैरप्राप्ते गुणः। हलि चेति (३५४) उपधादीर्घः। अभ्यासस्य तु 'उरत्' (२२४४) इति अत्वम् 'उरण्—' इति रपरत्वं च। एवम् अर् आर् अ इति जाते हलादिशेषः सवर्णेदीर्घश्चेति भावः। एवमारतुरित्यत्र। आरिथ इति। भारद्वाजनिघमात् इणिनपेक्षे प्राप्ते आह—इडल्यर्त्ति—इत्यादि। इयराणि

(२४८३) । This indicates that the root कृ is used in classical sanskrit (भाषा) as well. Thus कृ + तिप्—कृ कृ ति (by श्लु)—इर् अर् ति (‘अर्त्ति—’ gives इर् and ‘सर्व्व—’ (२१६८) gives अर् रपरत्वं is by उरण्—इ अर्त्ति (by ‘हलादिः—’)—इयङ् अर्त्ति (by ‘अभ्यासस्य—’)—इय् अर्त्ति—इयर्त्ति । इयृतः—here तस् being ङित् the second कृ is not gunnated thus इय् कृतः । इयृति—here इयृ + अति (अदभ्यस्तात्) gives occasion to यण् (इको यणचि) । आर—लिट् ; the अभ्यास becomes अर्—by ‘उरत्’ (२२४५) and the next (कृ) becomes आर् by ‘कृच्छ्रताम्’ (२२८३) then उपधावृद्धि and finally by हलादिः—and ‘अकः सवर्णे—’ = आर । इयराणि—कृ + आनि (लोट्)—कृ कृ आनि—इर् अर् आनि by ‘अर्त्ति—’ and ‘आडुत्तमस्य पिच्च’—इ अराणि (‘हलादिः—’) इयङ् अराणि—‘अचि श्लु—’ (२७१)—इयराणि । ऐयः—कृ लङ् तिप्—कृ कृत by श्लौ—इर् अत्—इर् अर् ० by ‘हलादिः—’, ‘अचि श्लु—’ and ‘हलङ्गाव्—’ आट् इयर by आडजादीनाम्—ऐयः by वृद्धि—(आटश्च—२६९) । ऐयरुः—by अदभ्यस्तात् and भे जुम् । इयृयात् विधिलिङ्—इयङ् and गुणाभाव of the next कृ owing to ङित्त्व of यासुट् । अर्थात्—आशीः—कृ + यात्, here गुण is effected in spite of the कित्त्व of यासुट् by the rule ‘गुणोऽर्त्तिसंयोगादौः’ (२३८०—७४१२९) । आरत् (लुङ्)—कृ + च्लि + तिप्—कृ + अङ् त् by ‘सर्त्तिशास्त्रार्त्तिभ्यश्च’ (२३८२) अर् अत् by ‘कृदृशोऽङिगुणः’ (२४०६)—आट् अरत्—‘आडजादीनाम्’—आरत् । ससर्त्ति—कृ + लट् तिप् । वभस्ति by हिल etc. वव्यः—भम् + तस्—भम् भस् तस् (श्लौ)—वभस् तस् (‘हलादिः—’ and ‘अभ्यासि चर्च’)—वभस् तस् by ‘वसिभसोः—’ (३५५०) अ of भ is dropped. वभ तस् by भलो भलि (२२८१)—वभ धस् by ‘भक्षस्तर्धोऽधोऽधः’ (२२८०)—वव धस् by ‘भलां जस्—’ (५२)—वव्यः । वभस् ति—वभस् अति—‘वसिभसोः—’ ३५५० and अदभ्यस्तात्)=वभसति—वभसति by ‘खरि च’ (१२१) । कि to know.

चिकेति by हिल etc. and 'कुहोयु' (२२४५)। तुर to look sharp, to hurry etc. तुतोर्त्ति—तुर् तुर् ति—तुतोर्त्ति। तितृर्त्तः—दीर्घ by 'हलि च' (३५४)। दिधिष्टि etc. धन to acquire or have paddy। धन् धन्ति—दधान्। जन to give birth to. Easy.

मित—। अथ आगणान्तादिति—जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः। कान्दसाधेति—एते कान्दस्येव प्रयुज्यन्ते न भाषायामित्यर्थः। ननु तर्हि वैदिकप्रकरणे एवोच्यन्तामिति चेत्। न। जुहोत्याद्यन्तर्भूतत्वेन तद्वैकीर्णः समीचीनत्वादिति ज्ञेयम्। वृ इति। प्रयोगमाह—जिघर्षि इत्यादि। अथ जिघर्षिसाधनप्रकारमाह—भजामित् इति। यद्यपि वृधातोर्भजादिलाभावादित्त्वं न प्राप्नोति तथापि कान्दसत्वाच्चदपि द्रष्टव्यमित्याह—'बहुलं कान्दसी'ति। तदेवं हिले, हलादिशेषे, अभ्यासस्येत्वे धातोर्गुणे च रूपं सिद्धम्। प्रसज्यकरणे इति। प्रसज्य तु हठार्थकमित्यमरः। अतएवावि-
च्छेदकरणे इत्यर्थः। प्रयोगमाह—अयमिति। अभिजिहर्षि इति। अभिपूर्वात् हुर्त्ते रूपम्। कृ इति। कृधातोकान्दसत्वेऽपि भाषायारूपि प्रयोगोऽस्तीत्याह—बहुलं कान्दसीत्येव सिद्धे इति। तथाच 'अत्ति—' इत्यत्र अर्त्तेरग्रहणेऽपि इत्त्वं स्यादेव 'बहुलं कान्दसी'त्युक्तत्वात्। अतः पिपर्त्तिसाहचर्याद्वृधातोर्भि भाषायां प्रयोगोऽस्ति इति गम्यते इति भावः। नागेशस्तु 'नायं सार्वलौकिक' इति भाष्यस्वरसादित्याह। इयर्त्ति इति। कृ तिप् इति स्थिते स्त्रौ हिले अभ्यासस्येत्वे धातोर्गुणे च इर् अर् ति इति भवति। ततो हलादिशेषे—'अभ्यासस्यासवर्णे' (२२६०) इतीयङादेशे च—इय् अर्त्ति—इयर्त्ति इति। तसि गुणाभावादियङादेशाच्च—इयृतः। भौ तु अदादेशे अभ्यासस्येयङि ङित्वाद् गुणाभावे च इयृ अति इति स्थिते यणादेशः। आर इति + लिटि कृ + णल् इति स्थिते हिले 'अतो जिण्ति' (२५४) इत्यपेक्षया 'कृच्छल्यूताम्' (२३८३) इति गुणविधायकशास्त्रस्य परत्वाद् वृद्धिप्राप्ते गुणः। हलि चेति (३५४) उपधादीर्घः। अभ्यासस्य तु 'उरत्' (२२४४) इति अत्वम् 'उरण्—' इति रपरत्वं च। एवम् अर् अर् अ इति जाते हलादिशेषः सवर्णदीर्घश्चेति भावः। एवमारतुर्वित्यव। आरिथ इति। मारहाजिनियमात् इण्निषेधे प्राप्ते आह—इङल्यर्त्ति—इत्यादि। इयराणि

इति । द्वित्वेत्त्वगुणहलादिशेषेयङादेशणत्वाणि । ऐय इति लङि प्रथमैकवचने रूपम् ।
 ऋ तिप् इति स्थित्वे द्वित्वे अभ्यासस्य इत्वे धातोर्गुणे हलादिशेषे ऋल्ङ्यादिलोपे च इ अर्
 इति । इयङ् । इय् अर् । आडजादीतामित्याट् । आ इयर् । आटश्चेति वृद्धिः ।
 ऐयः—ऐयर् लावस्थायामिव अट् इति मतेऽपि न दोष इति शेषरे स्पष्टम् । ऐयृताम्
 इति—तसः डित्ताद् गुणाभावः । ऐयरुः इति—मेर्जुम् । जुसि चेति गुणः । इयृयात्—
 विधिलिङि रूपम् । यासुटो डित्ताद्गुणः । श्लुवदभावाद्गुत्वादि पूर्ववत् । अर्थात्
 इति—आशिषि रूपम् । अत्र यासुटः कित्त्वंऽपि (ऋ + यात् इति स्थिते) ‘गुणोऽर्त्ति-
 सयोगादयोः’ (२३८०) इति गुणः । अर्थात् न च ‘अकृतसार्व—’ इति दीर्घः स्यादिति
 वाच्यम् । तस्य ‘रिङ् शयक्लिङ्’ (२३६७) इत्यनेन वाधात् । ननु तर्हि ‘रिङ्’
 एवास्तु इति चेत् । न । तस्य हि ‘गुणोऽर्त्ति—’ इत्यनेन वाधः स्पष्टः । अतो गुण एवात्र
 स्यादिति बोध्यम् । आरत् इति—लुङि प्रथमैकवचनम् । ऋ + च्लि + तिप् इति
 स्थिते ‘सर्त्तिशास्त्रर्त्तिभ्यश्च’ (२६७८) इति च्लेरङ् । ऋ अङ् त् । तत ‘ऋट्शो
 ऽङि गुणः’ इति गुणे आडागमे च आट् अर् अत् इति जाते रूपसिद्धिः । ससर्त्ति
 इति—स्रधातो रूपम् । भसेति । बम् इति । भस् तस् इति स्थित्वे द्वित्वहलादिशेष-
 जश्लेषु कृतेषुवभस् तस् इति । ततो घसिभसोरिति भस् इत्यस्य उपधास्यस्य अकारस्य
 लोपे वभस् तस् इति । भलोभलीति सलोपः । वभ् तस् । भषस्तथोर्धोऽधः । वभ् धस्
 ‘भलां जश् भशि’ (५२) । व् धस्—बभ्यः इति । वभति इति । वभस् भि इति
 स्थिते पूर्ववदलोपे किरदादेशे च वभ् स् अति इति । ततो वभ् सति । ततो वभति,
 खरि चेति कर्त्तेन भस्य पः । कौति—प्राग्वद् द्विलादि । कुहोश्चुरिति अभ्यासस्य तुलम् ।
 तुर इति । तुतोर्त्ति इति । द्विलादि । धातोर्लघूपधत्वाद गुणश्च । द्विधेष्टि इति ।
 धन धान्य इति । धान्याज्जने इत्यर्थः । दधन्ति इत्यादि सुगमम् ।

२५०४ । जनसनखनां सज्भलोः ॥६॥४॥४२ ॥

दो— । एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्भलादी सनि भलादी
 क्किङ्ति च । जजातः । जजति । जजसि । जजान ।

जजायात्—जजन्यात् । जायात्—जन्यात् । गा ११०६ सुती ।
देवाज् जिगाति सुन्वयुः । जिगोतः । जिगति ।

इति तिङन्तजु, होत्यादिप्रकरणम् ।

आकार is made the final substitute of these roots जन, सन् and खन् when a भलादि (having a भल् letter in the beginning) सन् or a भलादि किङ्त् (कित्, डित्) affix follows. तस् is डित्—thus जजातः (हित् etc. as before) where न makes room for आ । In सन् जिजासति, सिषासति etc. जजति—जजन् + भि—जजन् अति by 'गभहनजनखन-घसां लोपः किङ्खनङि' (२३६३) because, though अति is डित् yet it is not हलादि ; hence no आकारादेश—जजज् अति by 'स्तोः घृना घृः' (१११)—जजति । जजसि—अनुखार by 'नश्चापदान्तस्य भलि' (१२३) । जजान लिट् । जजायात्—जजन्यात् by 'ये विभाषा' (२३१९) in विधिलिङ् । जायात्—जन्यात्—आशीः । गा to Praise. देवान् etc. i. e. 'one desirous of wealth praises the gods.' जिगाति by हित्, डित्, चुल etc. as before.

Here ends the जुहोत्यादि chapter.

नित— । जनसनखनामिति । 'विङ्वनोरनुनासिकस्यात्' (६।४।४१) इत्यत 'आत्' इत्यनुवर्तते । जनसनखनामिति च षष्ठा निर्दिष्टम् । तेन अलोऽन्त्या—परिभाषा चोपतिष्ठते । तदाह—एषामाकारोऽन्तादेशः स्यादिति । सन्भलोऽरिति हन्तात् सप्तमोदिवचनम् । सनि भलि चेत्यर्थः । तत्र सनीति विशेष्यम् । भलिति च विशेषणम् । किञ्च 'अनुदात्तोपदेशः—' (६।४।३७) इत्यतः किङ्त् इति च प्रत्ययान्तरं विशेष्यमनुवर्तते । ततो भलिति विशेषणमावर्तते । अतस्तदुभयवासञ्च तदादिविधिमाम्निष्य—व्याचष्टे—भलादौ सनि भलादौ किङ्त् इति चेति । भाष्ये तु 'अथ किमयं समुच्चयः सनि च भलादौ चेति । आहोस्वित् सन्विशेषणं भलादाविति । किं चातः । यदि समुच्चयः सनि अभलादावपि प्राप्नोति । सिसनिषति..... ।

अथ सन्विशेषणं भल्यहणम् । जातः जातवानित्यत्रापि प्राप्नोति ।....यद्य 'नार्थो
 भल्यहणेन । योगविभागः करिष्यते । जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति
 भलि किङ्दि । ततः सनि च । सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति
 भलीत्येव । तस्मान्नार्थो भल्यहणेन ।' इत्येवं भल्यहणं प्रत्याख्याय व्याख्यातमिति-
 दिक् । जजातः इति । तयो भलादिङित्वादाकारः । जजति इति—अदभस्तादिति
 जजन् अति इति स्थिते 'अति' इत्यस्य भलादित्वाभावात् आकारादेशो न किन्तु
 'गमहनजन—' इत्युपधातोप एव । तथाच जज्न् अति इति जात नकारस्य
 स्तोः श्रुना श्रुरिति (१११) श्रुत्वेन ज् । ततो रूपम् । जजंसि इति । नञापदान्तस्य
 भलीति अनुस्वारः । जजायात्—जजन्यात्—इति विधिलिङि 'ये विभाषा' इति
 आत्वविकल्पः । एवमाशिषि जायात्—जन्यादिति । गा इति । देवान् जिगाति (स्तौति)
 मुञ्चयुः (धनेच्छः)—इति मन्वार्थः । तत्र जिगाति इत्यत्रप्राग्वद् द्वित्वेत्तादि ।
 जिगौतः इति—('ई हल्यधो'रिति ईत्त्वम्) । अन्यत्र शाभ्यस्योरित्याहोपे भेरदादेशे च
 रूपमिति बोध्यम् ।

॥ इति मितभाषिण्यां तिङन्तजुहोत्यादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तदिवादि-प्रकरणम्

दौ— । दिव् ११०७ क्रीडाविजिगीषाव्यवहारव्युत्तिस्तुति-
मोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु । भृषन्ताः परस्मैपदिनः ।

दिव् means to play, to desire to win, to play at dice etc,
(with a pledge), to shine, to praise, to enjoy, to take pride, to
sleep, to desire and to move. It is सिट् but being उदित् it is
optionally सिट् in क्ता by the rule 'उदितो वा' (३३२८) and always
अनिट् in निष्ठा by the rule 'यस्य विभाषा' । We take up roots (beginn-
ing with दिव्) upto भृष् (११३१) which are all परस्मैपदी ।

मित— । अथ श्यन्विकरणदिवादयः साध्यन्ते । दिवु इति । उदित्करणं
निष्ठायासनिडर्थं क्तायानिडविकल्पार्थं च । क्तायास्—देविता, दूता । निष्ठायास्—
दूतम् । क्रीडायामकर्मकः—दीव्यन्ति माणवकाः । विजिगीषायान्तु—श्रु-
दीव्यन्ति—विजिगीषन्ते इत्यर्थः । भृषन्ता इति । जृष् भृष् (११३१) वयोहानौ
इत्यन्ता इत्यर्थः ।

२५०५ । दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ७।१।६८ ॥

दौ— । शपोऽपवादः । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः ।
दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् ।
दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । प्रिवु ११०८
तन्तुसन्ताने । परिषिषेव । न्यषेवीत्—न्यसेवीत् । स्त्रिवु ११०८

गतिशोषणयोः । ष्टिवु १११० निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । णुषु ११११ अदने । 'आदाने' इत्येके । 'अदर्शने' इत्यपरे । सुष्णोस । णसु १११२ निरसने । स्रस्यति । सस्नास । क्रसु १११३ ह्वरणदोषोः । ह्वरणं कोटिलप्रम् । चक्तास । वुष १११४ दाहे । वुव्योष । म्लुष १११५ च (दाहे इत्येव) । नृती १११६ गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननत्त ।

श्यन् is attached after the roots of the दिवादि class. This supersedes शप् । [N. B.—note 'कर्त्तरि शप्' is the rule in general for all roots and श्यन्, श, श्न्म्, लुक्, श्लु etc are special ones]. दीव्यति—here the root is not gunnated for श्यन् is not पित् but डिद्बत् or डित् by 'सार्वधातुकमपित्' । दिदेव—लिट्—गुण by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (२१८२) । Similarly देविता, देविष्यति । अदीव्यत्—लङ् । दीव्येत्—दिव+श्यन् विधिलिङ् यात्—दीव्य + यात् = दीव्य इय्त् by 'अतो येयः' (२२१२)—दीव्येत् य-लोप by 'लोपो व्योर्वलि' (८७५) । दीव्यात्—आशीः । दिव यात्—दीव्यात् by 'हलि च' (३५४) । अदीव्येत् लुङ् । षिवु (सिव्) । It is घोषदेश । सौव्यति etc. परिषोव्यति, षत्व by 'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबु—' (२२७५) । परिषिवेव—first षत्व is by 'परिनि—' above and the second by 'इण्कोः, आदेश—' (२११, २१२) for the restriction under (स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य) (२२७७) does not apply here. न्यषेवीत् etc.—षत्वविकल्प by 'सिवादीनां वाङ्मवायसि' (२३५२) णसु णस्—स्रस्यति etc. सुष्णोस षत्व by 'इण्कोः—' etc. म्लुष च i. e. म्लुष also means to burn. नृती (नृत्) ईदित् for the prohibition of इट् in निष्ठा, clo—'शैदितो निष्ठायाम्' (३०३२) । It means to move limbs hence 'to dance.' नृत्यति etc. Easy.

नित— । दिवादिभ्यः श्यन्निति । स्पष्टम् । दीव्यति इति । 'सार्वधातुकम-

रिपदि'ति श्यनो ङिद्वत्त्वाद् गुणः । दिदेव इति—'पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणः' । दीव्यत् इति । विधिलिङि श्यनि दीव्य + यात् इति स्थिति—'अतो येय' इति 'या' इत्यस्य इय आदेशः । आदगुणः । लोपो व्योर्वलि, (८७५) इति यलोपः । दीव्यात्—आशिषि श्यनोऽभावादिधादेशो न । श्यन् सार्वधातुकमावविषयः । षिबु—षोपदेश उदिच्च । दिबुबदूपाणि । परिषीव्यति इति । 'परिनिविभ्यः—' इति षत्वम् । परिषिवेव इति । 'स्थादिव्यभासेन—' इति नियमाभावात् अभ्यास्यात् परस्यापि इण्कोरिति षत्वम् । न्यषेवीत् इति—'सिवादीनां वाङ्मययऽपि' इति षत्वविकल्पः । श्नुसु—षोपदेश उदिच्च । स्नुस्यति इत्यादि । मुष्णोस—इति । इण्कोरित्यादिना अभ्यासस्य षत्वम् । झु, षचेति । अयमपि दाह्ने वर्तत इत्यर्थः । नृती—नृत्—इदित्करणं निष्ठायां इट्निषेधा-र्थम्—'चौदितो वेति' (३०३८) । नृत्यति इत्यादि सुगमम् । लृटि इङ्विकल्पार्थमाह—
२५०६ । सेऽसिचि क्तचृतद्धददृदतः ॥७।२।५७॥

दौ— । एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेराद्धधातुकस्य इड वा स्यात् । नर्त्तिष्यति—नर्त्तस्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्त्तीत् । तसी—१११७ उद्देशे । 'वा भ्राश—' (२३२१) इति श्यन् वा । त्रस्यति—त्रसति । त्रेसतुः—तत्रसतुः । कुथ १११८ पूतीभावे ; पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् । पुथ १११८ हिंसायाम् । गुध ११२० परिवेष्टेने । क्षिप ११२१ प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता । पुष्प ११२२ विकसने । पुष्पयति । पुपुष्प । तिम ११२३ ष्टिम ११२४ ष्टीम ११२५ आर्द्धीभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति । व्रीड ११२६ चोदने लज्जायां च । व्रीडयति । इष ११२७ गतौ । इष्यति । षह ११२८ षुह ११२८ चकथर्थे । च—कथर्थस्तद्वतिः । सृह्यति । सुह्यति । जृष ११३० भृष ११३१ वयो-हानौ । जोर्यति । जजरतु—जिरतुः । जरिता—जरीता । जीर्येत् ।

जोर्थात् । 'जृस्तम्भु—' (२२८१) इत्यङ् वा । 'भृष्टशोऽङि-
गुणः' (२४०६) । अजरत्—अजारीत् । अजारिष्टाम् ।
भीर्यति । जभरतुः । अभारीत् । षूङ् ११३२ प्राणिप्रसवे ।
सूयते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति—' (२२७८) इति विकल्प-
वाधित्वा 'श्रुप्रकः किति' (२३८१) इति निषेधे प्राप्ते क्वादि—
नियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता—सविता ।
दूङ् ११३३ परितापे । दूयते । दीङ् ११३४ क्षये । दीयते ।

The aug. इट् is prefixed optionally to the आङ्धातुक beginning with a न other than that of सिच् when the same (आङ्धातुक) comes after the roots कृत्, चृत्, कृट्, लट् and नृत् । Thus नर्तिष्यति with इट् and नर्तंस्सति without इट् ; similarly निनर्तिषति—निनृत्सति । चिकर्तिषति—चिकृत्सति । कर्तिष्यति—कृत्स्यति etc. वसौ—(वस्) to fear. देसतु—तवसतुः—option of एल् and अभ्यासलोप by 'वा जृभसुवसाम्' (२३५६) । कुथ—to become putrid or putrify. पुथ—to injure, गुथ to encircle. क्षिप to throw off. क्षिप्यति etc.—no guna because श्यन् is not पित् । पुष्य to blossom. तिम etc, to be or to make wet. ब्रीड to urge or feel shame. षह etc, to feel pleasure. or delight जृष, भृष् to grow old. सेट् । ष् is for 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्—जरा । जीर्यति दीर्घ by 'हलि च' (३८०) । जजरतुः—जिरतुः by 'जृभसु—' (२३५६) । जरिता—जरिता—इङ्विकल्प by 'वृतो वा' (२३८१) । जृस्तम्भु, etc.—clear. षूङ् (सू)—षोपदेश and ङित् । Now the लिट्—affixes से, वहे etc. being कित्, the prohibition of the aug. इट् was due by 'श्रुप्रकः किति' (२३८१—७११११) which bars the option of इट् due by 'स्वरतिसूतिसूयतिषूजृदितो वा' (२२७८—७११४४) in spite of its posteri-

ority ('विप्रतिषेधे परम्—') : But the क्रादिनियम supersedes and the former 'श्रुक्:—' also, on the authority of Panini's taking up of the prohibition of इट् ere the injunction of the same, cp—'पुरस्तात् प्रतिषेधकाख्यारम्भसामर्थ्यात्' under 'श्रुक्:—' (२३८१) । सोता—सविता—by खरति etc. दूङ् (दू) to repent or grieve. दीङ् (दी) to wane.

मित—। स इति । असिचि इति षष्ठार्थे सप्तमी । तदाह—सिञ्भिन्नस्य इति । कृतकृदत्तदन्त इति समाहारदन्तात् पञ्चम्यकवचनम् । तदाह—एभ्य इति । 'आङ्धातुकस्येड् वलादेः' (७।२।३५) इत्यत आङ्धातुकस्य इड् इति 'उदितो वा' (७।२।५६) इत्यतो वेति चानुवर्त्तते । तदाह—वा स्यादिति । नर्तिष्यति इत्यादि । एं सनि—निनर्तिष्यति—निवृत्सति । इतरेष्वानु कर्तिष्यति—कृतस्यति । चिकर्तिष्यति—चिकृतस्यति इत्यादि । अनर्त्तौ इति । सेऽसिचि—इत्यत्र भिजभिन्नस्य इड्विकल्प उक्त इति सिचि नित्यमिड भवति । एवञ्च इट् इटीति सलोपः । इगन्तवाभावात् सिचि ङङिरेत्यस्याप्रवृत्तेः पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणः । वेसतुः—तवसतुरिति । 'वा जृभसुवसाम्' (२३५६) इति एवाभ्यासलोपविकल्पः । क्षिप प्रेरण इति । क्षिप्यति इति । श्यनो ङित्वाद् गुणाभावः । सिचि अच्चेपीत् । एवं पुष्प इत्यादौ । षष्ठपुष्प चकथ इति । षोपदेशौ । अन्यत्र 'चक हतौ प्रतिधाते चेत्युक्तत्वात् चकिः प्रतिधातार्थ-कोऽपि न तु, केवलं हतार्थ एवेति द्रष्टव्यम् । पुरणगुणमुहित इति मूले सुहित कृतिरिति कैयटः । जृष ऋष इति षिती सेट्कौ च । षित्वात् षिट्भिदादिभ्य—इत्यङ्=जरा ; जीय्यति इति हलिरेति (३८०) दीर्घः । जजरतुः—जिरतुः 'वा जृभसु' (२३५६) इति एवाभ्यासलोपविकल्पः । जरिता—जरीता इति । 'वृतो वा' (२३९१) इति दीर्घविकल्पः । जीय्येत्—विधिलिङि—'अतो येयः' (२२१३) इति इयादेशे आद्गुणः । जृक्षभित्ति स्पष्टम् । डूङ्—प्राणिप्रसवे इति । षोपदेशो ङिञ्च । सुषुवे इति । 'इण्कोरादेशप्रत्यययो' रिति (२११—१२) ऋभ्यासात् परस्य षत्वम् । अथ लिट् सिप्रत्यये आह—इति विकल्पं वाधित्वा इति । परमपि विकल्पमित्यर्थः । क्रादिनियमान्नित्यमिड् इति । 'श्रुक्:—' (७।४।११) इति इणिनिषेधे वाधित्वा 'कृतकृद्व'—

(७।२।१३) इत्यत्र प्रोक्तो नियमः प्रवर्तते । अतएव सूधातोः क्रादित्वाभावादिट् । एतस्मिन् यद्वक्तव्यम् तद् 'पुरस्तात् प्रतिषेधकाख्यारम्भसामर्थ्यात्—' इति व्याख्यानावसरे 'श्रुतः—' (२३८१) इति सूत्रे विशदीकृतम् । तत्र ध्रुक् 'आर्हधातुकस्येङ् वलादेः' (७।२।३५) इति विधिसूत्रे पुरस्तात् (प्राग्) वक्तव्ये यत् 'श्रुतः किति' (७।२।११) इति प्रतिषेधसूत्रे प्रागुपदिष्टं तदेवंविधज्ञापनफलकमिति । दूयते इत्यादि सुगमम् ।

२५०७ । दीङो युङचि किङ्ति ॥६।४।६३॥

दी— । दीङः परस्याजादेः किङ्त् आर्हधातुकस्य युट् स्यात् ।
'वुग्युटावुवङ् यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ—' (वार्त्तिक) । दिदीये ।

The aug. युट् is prefixed to an आर्हधातुक which is डित् as well as अजादि (beginning with an अच्) coming after the root दी । Now युट् is असिद्ध and therefore यण् comes by 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्व' for both the roots 'दीङो—' (६।४।६३) and 'एरनेकाचः—' (६।४।६२) fall under the असिद्धवत् सूत्र (६।४।२२) and also their place of operation is the same (दिदी) । Thus the form figures as दिदी and not दिदीये which is intended. But if युट् becomes सिद्ध, यण् cannot come in. Hence Bhattoji brings forward the Varttika 'वुग्युटौ etc'—वुक् and युट् are to be treated as सिद्ध in the cases of उवङ् and यण् ! Thus दिदीये is formed (Note that युट् is directed to the affix (ए) and not to the root (दी) itself).

मित— । दीङ इति । 'आर्हधातुके' (६।४।६६) इत्यधिकृतम् । अचीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तदादिविधिः—दीङ इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—दीङः परस्य अजादेरिति । एतेन 'दी' इत्यस्मात् प्राग् आगमो न विधेयः किन्तु प्रत्ययात् प्रागेवेति ज्ञेयम् । एवं दीदी ए—दिदी ए इति स्थिते नित्यत्वादादौ युटि—दिदी य् ए इति

जाते युटोऽसिद्धत्वाद् यच् । एवं च दिट् य् य् इति भवति न तु दिदीये इति ।
अत आह—युग्-युटाविति (वार्तिकम्) । यथासंख्यमन्वयः । वृक उदाहरणं वभुव
इत्युक्तं प्राक् । एवञ्च युटः सिद्धत्वाद् यणादेशाभावे दिदीये इति । एतत् सर्व्वं
असिद्धवत् सूत्रे (२१८७) प्रपञ्चितमित्यलम् । अथास्य दीघातोः लुट्-लुङादौ परत
आत्वं स्यादित्याह—

२५०८ । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥६॥१५७॥

दी— । एषामात्तुं स्यान्नपि चकारादशित्येज्-निमित्ते ।
दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्थाः । डौङ् ११३५ विहायसा
गतौ । डौयते । धौङ् ११३६ आधारे । धीयते । दोध्ये । धेता ।
मौङ् ११३७ हिंसायाम् । हिंसात्र प्राणवियोगः । मीयते । रौङ्
११३८ श्रवणे । रीयते । लौङ् ११३९ श्लेषणे ।

आ is ordered in places of the vowels of the roots मी (हिंसा-
याम्), नि (डुमिङ् प्रक्षेपणे—स्वादि) and दीङ् when ल्यप् follows and
from the force of the च (in the rule, it is also known that) आ
is directed to these roots also when an affix which is not श्—
eliding, as well as the cause of एत्, follows. Thus with लग्—
प्रमाय्, उपदाय and with एज्निमित्ते अशिति—माता, दाता etc. अदास्त—
लुङ् । Here 'स्याच्चोरिच्च' (२३४९) does not apply for दीङ् after
it has been changed into 'दा' is not regarded as वृसंज्ञक cp—
the varttika 'दीङ् प्रतिषेधो वाच्यः' under 'दाधा चूदाप्' । डौङ् to move
in the sky. धौङ् to put in a place, hence to place etc. मौङ् to
expire. लौङ् to embrace—

मित— । मीनातीति । क्रादिर्हिंसार्थकस्य ग्रहणम् । मिनोतीति डुमिञ्
प्रक्षेपणे इति स्वादिर्ग्रहणम् । 'आदिच उपदेशेऽशिति (२३७०—६॥१४५)' इत्यत

आदिति वर्तते । तदाह—एषामात्वं स्यादिति । चकारादित्याह—चकारादशिति एज्निमित्ति इति । एतच्च आदेचः—इति सूत्राज्ञमर्थः । तथाहि—एजन्तस्य धातोः शिद्भिन्नि प्रत्यये परि आत्वं स्यादिति तत्सुवार्थः । अतएव अशित् प्रत्यय एचो निमित्तमिति गम्यते । अतश्च एज्निमित्ते अशिति प्रत्यये परत आनुमिति फलितम् । 'अव एज्विषये इत्येव सम्यगिति' नागेशः । दाता इत्यादि स्पष्टम् । लग्नपितु प्रणय, प्रदाय इत्यादि । अदास्त इति लुङि । तत्र 'स्याध्वोरिच्च' (२३८८) इति इत् न । दीङ् आनु कृतेऽपि वृसंज्ञकत्वाभावात् । तदुक्तं दाधध्वादाप् इति सूत्रे वार्तिके—'दीङः प्रतिषेधो वाच्यः' इति । तदेतत् तत्त्वबोधित्वां स्पष्टमित्यलम् । विहायसा गताविति । उत्पतन इत्यर्थः । आधारे इति । आधारो धारणम् । तेन स्थापने इत्यर्थः । मीङ् हिं सायामिति । स्पष्टं मूले । लीङ् श्लेषणे इति—

२५०८ । विभाषा लीयते ॥६॥१॥५१॥

दी— । लीयतेरिति यका निर्द्देशो न तु श्यना । लोलीडो-
रात्वं वा स्यादेज्विषये लग्नपि च । लेता—लाता । लेष्यते
—लास्यते । 'एज्विषये' किम् । लीयते । लिलेत् । व्रीड्
११४० वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । 'स्वादय ओदितः' (गण-
सूत्र) । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् । पीड् ११४१ पाने । पीयते ।
माड् ११४२ माने । मायते । ममे । ईड् ११४३ गतौ । ईयते ।
अयांचक्रे । प्रीड् ११४४ प्रीतौ । सकर्मकः । प्रायते । पिप्रिये ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । शो ११४५ तनूकरणे ।

The term लीयते (in the rule) is expressed with यक् and not with श्यन् i.e. take लीयति as ली+यक् ('सर्वधातुके यक्') +तिप् and not as ली+श्यन् (य) +तिप् so that the root ली read under क्रादि may also be included inasmuch as यक् is directed to all

roots. But if it is taken with श्यन् added to it then क्रादिस्त्री—will be excluded for श्यन् is a particular affix or विकरण not to be found after क्रादि roots. Thus the rule means—आ is optionally arranged for ली (क्रादि) and लीड् (दिवादि) in the matter of एच् and when लाप् follows. As for example लिता—लाता etc. why say 'एज् विषये'—in the matter of एच्? Just see the absence of आत्त when follow the सार्वधातुक affixes which are beyond एच् (एच् = ए ओ ऐ औ) । लिख्—लिट् । ब्रीड् is used in the sence of वृणोति to choose. स्वादयः etc. This is a गणमूत meaning, the roots from बूङ् (११३२) प्राणिप्रसवे to ब्रीड् (1140) वृणोत्यर्थे are—ओ—eliding i. e. they are termed ओदित् with a view to enjoining नत्व in place of the—निष्ठाप्रत्यय, cp.—'ओदितश्च' (3019). Thus लीन etc. पीड् drink etc.—easy. प्री means both to be satisfied and to satisfy. In the former sense it is अकर्मक and in the latter सकर्मकः (transitive). Thus प्रीयते here means तर्पयति—satisfies. पिप्रये—लिट् with इयङ्

Now we take up the four परस्मै roots शो, क्री, यो and दो mentioned below.

मित— । विभाषेति । यकेति । 'सार्वधातुके यक्' इत्यननेत्यर्थः । तत्फलमाह लीलीड्डीरात्त्वं वेति । 'आदेच—' इति सौनाति—' इति चानुवर्तत इति बोध्यम् । लीति आ—विकरणस्य क्रादिर्गृह्यम् । श्यना निर्देशे हि तस्य ग्रहणं न स्यात् । किञ्च तथा सति 'विभाषा लीड्ः' इत्येव ब्रूयात् न 'लीयते'रिति भावः । लिता—लाता इति । एज्—विषये एतत् । ल्यपि तु विलाय—विलीय इति । एज्विषये किमिति । 'अश्रिती'त्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधात् श्यन्नित्यस्य च शिक्त्वात् श्यन्विषये आत्त्वं नेति भावः । वृणोत्यर्थे इति । वरणे इत्यर्थः । वृणोत्यर्थे इति वचनं वैचित्त्रार्थम् । स्वादय इति । गण-

आदिति वर्तते । तदाह—एषामालं स्यादिति । चकारादित्याह—चकारादशिति एज्निमित्ते इति । एतच्च आदेचः—इति सूत्राङ्गभ्यते । तथाहि—एजन्तस्य धातोः शिद्भिन्नि प्रत्यये परि आलं स्यादिति तत्सूत्रार्थः । अतएव अशित् प्रत्यय एचो निमित्तमिति गम्यते । अतश्च एज्निमित्ते अशिति प्रत्यये परत आनुमिति फलितम् । ‘अव एज्विषये इत्येव सम्यगिति’ नागेशः । दाता इत्यादि स्पष्टम् । लापितु प्रणय, प्रदाय इत्यादि । अदास्त इति लुङि । तत्र ‘स्वाध्वोरिच्च’ (२३८८) इति इत् न । दीङ् आनु कृतेऽपि पुसञ्जकत्वाभावात् । तदुक्तं दाधध्वादाप् इति सूत्रे वार्तिके—‘दीङ् प्रतिषेधो वाच्यः’ इति । तदेतत् तत्तुवोधिनां स्पष्टमित्यलम् । विहायसा गताविति । उत्पतन इत्यर्थः । आधारी इति । आधारी धारणम् । तेन स्थापने इत्यर्थः । मीङ् हिं सायामिति । स्पष्टं मूले । लीङ् श्लेषणे इति—

२५०८ । विभाषा लीयते ॥६॥१॥५॥

दो— । लीयतेरिति यका निर्द्देशो न तु श्यना । लोलीङो-
रात्वं वा स्यादेज्विषये लापि च । लेता—लाता । लेष्यते
—लास्यते । ‘एज्विषये’ किम् । लीयते । लिलेत् । व्रीड्
११४० वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । ‘स्वादय ओदितः’ (गण-
सूत्र) । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् । पीड् ११४१ पाने । पीयते ।
माड् ११४२ माने । मायते । ममे । ईड् ११४३ गतौ । ईयते ।
अयांचक्रे । प्रीड् ११४४ प्रीतौ । सकस्मैकः । प्रायते । पिप्रिये ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । शो ११४५ तनूकरणे ।

The term लीयते (in the rule) is expressed with यक् and not with श्यन् i.e. take लीयति as ली + यक् (‘सार्धधातुके यक्’) + तिप् and not as ली + श्यन् (य) + तिप् so that the root ली read under क्रादि may also be included inasmuch as यक् is directed to all

roots. But if it is taken with श्यन् added to it then क्रादिहो— will be excluded for श्यन् is a particular affix or विकरण not to be found after क्रादि roots. Thus the rule means—आ is optionally arranged for ली (क्रादि) and लीड् (दिवादि) in the matter of एच् and when लाप् follows. As for example लेता—लाता etc. why say 'एज् विषये'—in the matter of एच्? Just see the absence of आत्त when follow the सार्धधातुक affixes which are beyond एच्त् (एच्=ए ओ ऐ औ) । लिख्—लिट् । ब्रीड् is used in the sence of वृणोति to choose. खादयः etc. This is a गणसूत meaning, the roots from घूङ् (११३२) प्राणिप्रसवे to ब्रीड् (1140) वृणोत्यर्थे are—ओ—eliding i. e. they are termed ओदित् with a view to enjoining नत्त्व in place of the—निष्ठाप्रत्यय, cp.—'ओदितञ्' (3019). Thus लीन etc. पीड् drink etc.—easy. प्री means both to be satisfied and to satisfy. In the former sense it is अकर्मक and in the latter सकर्मकः (transitive). Thus प्रीयते here means तर्पयति—satisfies. पिप्रये—लिट् with इयङ्

Now we take up the four परस्मै roots शो, क्री, धो and दो mentioned below.

मित— । विभाषेति । यकेति । 'सार्धधातुके यक्' इत्यननेत्यर्थः । तत्फलमाह लीलीडोरात्त्वं वेति । 'आदेच—' इति सीनाति—' इति चातुवर्तत इति बोध्यम् । लीति आ—विकरणस्य क्रादिर्गृहणम् । श्यना निर्द्देशे हि तस्य गृहणं न स्यात् । किञ्च तथा सति 'विभाषा लीड्ः' इत्येव द्रष्टव्यं न 'लीयते'रिति भावः । लेता—लाता इति । एज्—विषये एतत् । ल्यपि तु विलाय—विलीय इति । एज्विषये किमिति । 'अश्रिती'त्यस्य प्रसव्यप्रतिषेधात् श्यन्नित्यस्यच शित्वात् श्यन्विषये आत्त्वं नेति भावः । वृणोत्यर्थे इति । वरणे इत्यर्थः । वृणोत्यर्थे इति वचनं वैचित्त्यार्थम् । खादय इति । गण-

स्वमेतत् । षूङ् प्राणिप्रसवे (1132) इत्यारभ्य व्रीङ् वृणोत्यर्थे (1140) इत्यन्तानां ग्रहणम् । ओदित्करणप्रयोजनमाह—तत्फलं 'नु' इति । ओदितश्चेति (3019) इति निष्ठाप्रत्ययस्य नत्वं यथा स्यात्—लौनः दून इत्यादि । अन्यत् सुगमम् । प्रौङ् प्रीताविति । सकर्मक इति । यदा तु प्रीत्या तुष्टिर्लक्ष्यते तदा अव प्रमाणं चित्त्वम् । तत्ताकर्मकत्वस्यैव नियमात् । तथाच प्रयोगः 'प्रीयन्ते सर्वदेवताः' इत्यादि । अतएव नागेशः—'सकर्मक इति । अत्र मानन्तु चित्त्वा'मित्याह । पिप्रिये—द्वित्वाट्प्राप्तं धातोरियङ् । अथ चत्वार इति । शो तनूकरणे इत्यारभ्य दो (1148) अवखण्डने इत्यन्त इत्यर्थः ।

२५१० । औतः श्यनि ॥७३॥७१॥

दौ— । लोपः स्याच्छ्रुति । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशी । शशतुः । शाता । सास्यति । 'विभाषा ब्राधेट्—' (२३७६) इति सिचो वा लुक् । लुगभावे 'यमरम—' (२३७७) इती-ट्सकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशामिष्टाम् । कौ ११४३ क्तिदने । छति । षो ११५७ अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यथत् । अभिससौ । दो ११४८ अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्राणिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी ११५८ प्रादुर्भावे ।

The ओकार of a root (ending in ओ) elides when श्यन् follows. Thus श्यति (शो + श्यन् तिप्—श् य ति) etc. शशी—लिट् by 'आदिचः—' (2370) इति आत् and औ ; in लुङ्, सिच् elides optionally by 'ब्राधेट्—' (2376). Thus अशात् etc. by elision of सिच्, but when सिच् is not dropped we have अशाशीत् etc. अश् क् इट् सिच् ईट् तः

by the rule 'यसरसनसातां सक् च' (2377)—आत् comes in by 'आदेचः—' later on सिच् disappears here also by 'इट ईटि' (2267) and the स of सक् only is heard. अश्रुः—by आतः (2227)। क्त्वा to cut—easy. षो—to destroy. षोपदेश and अनिट्, ससौ by आत् (आदेचः—) in लिट्। अभिष्यति by 'उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्थिति—' (2270). अभिससौ—no षत् either of the अभ्यास or of the अङ्ग by the restriction under 'स्यादिष्वभ्यासेन—' (2277). दो—to tear off. द्यति by 'ओतः श्यनि'। प्रणि- दाता—एत् by 'निर्गदनद्—' (2285). अदात्—by सिज्जुक्—'गातिस्थावु—' (2223). दियात्—आशीः—by 'एलिङि' (2374).

Now fifteen आत्मनेपदी roots upto वाश् (1163) शब्दः। जनी to issue or appear :—

मित—। ओतइति। 'घोर्लोपी लिटि वा' (७३।७०) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। तदाह—लोपः स्यादित्यादि। श्यतीत्यादि स्पष्टम्। शशी—आदेच इत्याच्चे कृते अभ्यासङ्गसः, आत औ—इति एत् औकारादेशः। विभाषा प्राप्तेऽङिति। तत् लुक्पक्षे अशात् इत्यादि। अशुरिति 'आतः' (२२२७) इति भेजुसि रूपम्। लुगभावपक्षे तु अशी सिच् तिप् इति स्थिते आत् कृते इट् सकौ—अशा सक् इट् सिच् ईट् त्—इट ईटीति (२२५८) इति सिज्जलोपः। षोऽन्तकर्मणीति। अन्तकर्म नाशनमिति नागेशः। अयं षोपदेशः। स्थिति—धात्वादेरिति सत्वम्। ससौ प्राग्वत्। अभिष्यति—'उपसर्गात् सुनोति—' (२२७०) इति षत्वम्। अभिष्यत्—लङ्—'प्राग- सितादङ् व्यवायेऽपि' (२२७६) इति षत्वम्। अभिससौ इति—'स्यादिष्वभ्यासेन—' (२२७७) इति नियमादभ्यासस्य उत्तरखण्डस्य च षत्वविरहः। द्यति इति। ओतः श्यनीति औकारलोपः। प्रणिदाता इति। 'निर्गद—' (२२८५) इति एत्वम्। दियात् इति—'एलिङि' (२३७४) इत्याशिषि एत्वम्। अदात् इति—'गातिस्थावु—' (२२२३) इति सिचो लुक्।

पञ्चदश इति। वाश् (११६३) शब्दः इत्यन्ता इत्यर्थः। जनी प्रादुर्भावे इति। प्रादुर्भावो जननमाविर्भावश्च—

२५११ । ज्ञाजनोर्जा ॥७।३।७८॥

दी— । अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रुति । जायते । जज्ञे ।
जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । 'दीपजन—' (२३२८)
इति वा चिण् ।

जा is the substitute for ज्ञा and जन् when a श्रित् or श्—eliding
affix follows. Thus जन—श्यन् + ते—जायते । जज्ञे—लिट्—जजन् ए
(ए is कित् by अपिस्त्रिट् कित्) । Hence by 'गमहन—' (२३६३) we
have जज् ए elision of the penultimate—जज् ज् ए by 'स्त्रोः श्रुना
श्चः' । (१११) जनिता with इट् तास् । In लुङ्, चिण् comes optionally by
'दीपजन—' (२३२८) :—

मित— । ज्ञेति । 'ष्टिवृत्तसुचमां श्रिति' (७।३।७५) इत्यतः श्रित्तीयन्
वर्तनादाह—अनयोर्जित्वादि । जज्ञे इति । अत्र तु आत्वं न, श्यनोऽभावात् । तदे
जजन् ए इति स्थिते 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधातोपि जजन् ए इति जाति
नकारस्य श्रुतेन जः (१११ पृ) । अथ लुङि 'दीपजन—' (२३२८) इति चिणः
विकल्पे प्राप्ते आह—

२५१२ । जनिवध्योञ्च ॥७।३।३५॥

दी— । अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिणति कृति
च । अजनि—अजनिष्ट । दीपो ११५० दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे ।
अदीपि—अदीपिष्ट । पूरो ११५१ आप्यायने—पूर्यते । अपूरि-
अपूरिष्ट । तूरो ११५२ गतित्वरणहिंसनयोः (हिंसनेषु— ?) ।
तूर्यते । तुतूरे । धूरो ११५३ गूरो ११५४ हिंसागत्योः ।
धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे । घूरो ११५५ जूरो

११५६ हिंसाव्योहान्योः । शूरी ११५७ हिंसास्त—
अनयोः । चूरी ११५८ दाहि । तप ११५९ ऐश्वर्यो वा । अयं
धातुरैश्वर्यो वा श्यनं तङ् च लभते । अन्यदा शब्दविकरणः
परस्मैपदोत्पत्तिः । केचित्तु वाग्रहणं वृत्तधातोराद्यवय-
वमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तपस्यते । 'पत' इति व्यत्यासेन
पाठान्तरम् । 'द्युत द्यामानि युतः पत्यमानः' । वृत् ११६०
वरणे । पक्षान्तरे वावृत्त्यते । 'ततो वावृत्त्यमाना सा रामशालां
न्यविक्षत' इति भट्टिः । छिप्र ११६१ उपतापे । क्लिश्यते ।
क्लेशिता । काश्ट ११६२ दोमौ । वाश्ट ११६३ शब्दे । वाश्यते ।
ववाशे ।

The penultimate of जनी and वधी does not get वृद्धि when the affix चिण् and a ज्—eliding क्त affix (such as चक्) and a ण्—eliding क्त affix (such as ण्सुल्) follow. Thus अजनि—without वृद्धि । This is the instance of चिण् where (अजन् + चिण् + त) the word त is dropped by 'चिणो लुक्' (२३२९) । अजनिष्ट—this is with सिच् (in place of चिल्) to which इट् is prefixed (अजन् इट् सिच् त) । सिच् comes in because चिण् is optionally—'दौपजनः' (२३२८) । Similarly अदौपि—अदौपिष्ट and अपूरि—अपूरिष्ट । दौप् means to shine and पूरि means to satisfy as also fill, cp—'रत्नं दूरिस्तु वदनमपूरि चारवारिभिः—' साहित्यदर्पण—10th Chap. तूरी to move hastily and to injure. तप ऐश्वर्ये वा i.e. the root means to exercise authority and optionally gets श्यन् and तङ् (आत्मनेपद terminations) . Alternatively it is शब्दविकरण i.e. भ्वादि and परस्मैपदी । Thus तप्यते and तपति mean the something. Some, however, take

the word वा with the later root वृत् वरणे and construe as वावृत् वरणे (i.e. they, namey भट्टिकार and others) read as तप ऐश्वर्य्ये and वावृत् वरणे) : Thus भट्टि reads 'ततो वावृत्यमाना सा etc.' where वावृत्य-माना is formed by adding शानच् to वावृत् (श्यन् + तङ्). The sentence means—'she (Taraka) then with an amorous turn of mind entered the shed of Rama'. But Nagesha does not sanctions this view of Bhattoji and reads 'as तप ऐश्वर्य्ये वा and वृत् वरणे explaining the word वा of वावृत्यमाना as इव इत्यमाना or इत्य-मानेव कामयमानेव (cf—'यथेववाशब्दा उपमानार्थकाः') 'as if she were debauched.' तप is also taken by some as पत by reading the same in the reverse order. And its example is found in the Vedas—'युत यामानि' etc. इत्यते (वृत्) । वावृत्यते (वावृत्) । क्लिप्त to fee pain. वाश्र, to make sound वाश्रते etc. cp—'मरुतश्च ववाश्रिरे' ।

मित— । जनिवध्योरिति । 'अत उपधाया' (७२।११६) इत्यत उपधाया इति । 'सृज्जडिः' (७२।११४) इत्यतो जडिरिति । 'अचो जिणति' (७२।११५) इत्यतो जिणति इति । 'आतो युक् चिण्कतोः' (७३।३३) इत्यतः चिण्कतीरिति (चिणि कृति चेति तदर्थः) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—'अनयोरुपधाया इत्यादि । 'दीपजन—' (२३२८) इति च्लेष्टिणादेशस्य—वैकाल्य-कत्वात्—चिणि अजन् चिण् त इति स्थिति 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुकि अनेन उपधावृद्धभावे अजनि इति । इतरतु—चिणभावे सिचि इडागमे तप्रत्ययस्य डित्त्वाद् गुणाद्यभावे रूपम् । एवम् अदीपि—अदीपिष्ट । अपूरि—अपूरिष्ट इति । तूरी गतिवर्ण—हिंसनयोरिति । अत्र गतीति यदि वृथग् न गृह्यते तदा तु गतिवर्ण-हिंसनेषु इति वक्तव्यम् । गतिविषयकवर्णमित्यर्थेनैव तु सूत्रोक्तं साध्वेवेति द्रष्टव्यम् । तप ऐश्वर्य्ये वेति । 'तप ऐश्वर्य्ये वा वृत् वरणे—' इति धातुपाठे पाठः । तेनात्र वा = शब्दसंयोगविधौगाभ्यां 'तप ऐश्वर्य्ये वा, वृत् वरणे' इति 'तप ऐश्वर्य्ये वावृत् वरणे'

इति च मतद्वयं वर्तते । आद्यं—भट्टोजिसम्मतम् । अत आह—अयं धातुरिति । ऐश्वर्यार्थकस्य तपधातीर्दिं वादित्वात्मनेपदित्वञ्च विभाष्यते । अतएव पक्षेऽयं भ्वादिः परस्मैपदी च भवतीति फलितार्थः । अतएव ऐश्वर्ये तप्यते (दिवादिः) तपति (भ्रादिः) इत्यादि रूपम् । पत इति । व्यत्यासीच्चरस्थानविपर्ययः । तत्र प्रयोगं कान्तसमुदाहरति—द्युत व्यामानि—इति । पत्यमान=ईशान (ईश+शानच्) इत्यर्थः । ब्रूयते वाब्रूयते इति । पूर्वं ब्रुत इत्यस्य परं तु 'वाब्रुत' इत्यस्य । 'अब वाशब्दः ब्रुधातोराद्यवयवः । अब भट्टिप्रयोगमाह—ततो वाब्रूयमाना सित्यादि । वाब्रूयमानेति कामयमानेत्यर्थः । 'अपेक्ष्यमाना' इति वदन्तसूपित्याः । ब्रुधातोर्वरणाद्ये एव रुढत्वात् प्रकृतातुपयोगित्वाच्च । रामशालां रामोऽजम् न्यविचत इति । निर्विश इत्यात्मनेपदित्वात्तङ्, 'शल इगुपधादनिटः'—इति (२३३६) कसः, किच्चाद् गुणाभावः । वाश शब्दे—वाशते इत्यादि स्पष्टम् । 'मरुतश्च ववाशिर' इति तदर्थे प्रयोगः—

दो— । अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष ११६४ तितित्त्वायाम् । मृथति-मृथते । ममर्ष—ममर्षे । शुचिर् ११६५ पूतीभावे । पूतोभावः क्लेदः । शुच्यति—शुच्यते । शुशोच शुशुचे । अशुचत्—अशोचोत्—अशोचिष्ठ । णह ११६६ वन्धने । नह्यति—नह्यते । ननाह । नेह्यथ—ननह । नेहे । नह्या । नत्स्यति । अनात्सीत् । रञ्ज ११६७ रागे । रज्यति—रज्यते । शप ११६८ आक्रोशे । शप्यति—शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद ११६९ गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्तोष्ट ।

Now the five स्वरितेतः वा उभयपदी roots—मृष, शुचिर्, नह, रञ्ज and शप । मृष to forbear ममर्ष—गुण by 'पुगन्त—' (२१८६) for णल् is पित्

सन्धे—no guna for ए is कित् by असंयोगान्तिट् कित् (२२४२) similarly
 शुशोच—शुयच्। अशुचत् with अङ् by—‘इरितो वा’ (२२६६)। अशोचीत् with
 सिच् and गुण by ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (२१८६)। अशोचिष्ट—in तङ्। नङ् to
 bind—णोपदेश and अनिट्। नेहिथ—एत् and अभ्यासलोप by ‘थलि च सेटि’
 (२२११)। ननङ्—without इट् ननङ् थल—ननङ् थ by ‘नहो धः’—ननङ् थ
 by ‘भषः’ etc (२२८०)। अनात्सीत्—by वदत्रज—(२२६७), रञ्ज to have
 attachment for. रज्यति etc. here न is dropped by ‘अनिदितां हल
 उपधायाः किङ्ति’ (४१५)।

अथ etc. अनुदात्तेत i.e. आत्मनेपदिनः। पेदे by ‘अत एकहल्मध्ये’—
 (२२६०)। पत्सीष्ट by ‘खरि च’ (१२१)।

भित—। स्वरिते इति। उभयपदिन इत्यर्थः। तितिच्चायामिति—सहने
 इत्यर्थः। ममर्ष—सन्धे इति। णलः पिच्चाद् लघूपधगुणः। एणः किच्चात्गुणाभावः।
 अशुचत् इति। इरितो वेतिअङ्। पक्षे सिच्। लघूपधगुणः। गृह इति।
 णोपदेशोऽनिट् च। नेहिथ—ननङ् इति। इट्पक्षे—‘थलि च सेटि’ (२२६१)
 इति ‘एच्चाभ्यासलोपौ। इडभावे ‘नहो धः’ इति ह्रस्व धः। नत्स्यति इति। स्वरि
 चेति चर्त्तम्। अनात्सीत् इति। ‘वदत्रजहलन्तस्याचः’ (२२६७) इति वृद्धिः। रञ्ज
 रागे—इति। राग आसक्तिः। रज्यति इति। ‘अनिदिताम्—’ (४१४) इति
 नलोपः।

अनुदात्तेत इति। लिशअल्पीभावे इत्यन्ता आत्मनेपदिन इत्यर्थः। एत्ताभ्यासलोपौ।
 पत्सीष्ट = चर्त्तम्। अथास्मात् चिण् स्यादित्याह—

२५१३। चिण्ति पदः ॥३१॥६० ॥

दी—। पदश्चोश्चिण् स्यात् तशब्दे परे। प्रणपादि।
 अपत्ताताम्। अपत्सत। खिद ११७० दैन्ये। खिद्यते।
 चिखिदे। खेत्ता। अखित्त। विद ११७१ सत्तायाम्। विद्यते।

वेत्ता । वुध ११७२ अवगमने । वुध्यते । वुवुधे । वोढा । भोत्-
स्यते । भुव्सीष्ठ । अबौधि—अवुद्ध । अभुत्साताम् । युध ११७३
सम्प्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति'
इति—युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनि-
त्यम्' (परि) इति वा । अनो रुध ११७४ कामे । अनुरु-
ध्यते । अन ११७५ प्राणने । अण्यते । आने । अणिता । 'अन'
इति दन्तप्रान्तोऽयमित्येके । मन ११७६ ज्ञाने । मन्यते ।
मेने । मन्ता । यज ११७७ समाधौ ; समाधिश्रित्तिवृत्तिनिरोधः ।
अकर्म्मकः । युज्यते । योक्ता । सृज ११७८ विसर्गे । अकर्म्मकः ।
'संसृज्यते सरसिजैरुणांशुभिर्नैः' । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रज्यते ।
'लिङ्सिचौ—' (२३००) इति कित्त्वान्न गुणो नाप्यम् । सृचौष्ठ ।
असृष्ट । असृच्चाताम् । लिश ११७९ अल्पीभावे । लिश्यते ।
लेष्टा । लेक्ष्यते । लिचौष्ठ । अलिक्षत । अलिच्चाताम् ।

चिन् coming after the root पद is replaced by चिष् when the
word त follows i.e. in आत्मनेपद sing. of लुङ् । Thus प्रखपादि—
वृद्धि by 'अत उपधायाः' (२२८२), elision of त by 'चिणो लुक्' (२३२८)
and णत्व by 'निर्गदन्तपद—' (२२८५) अपक्ताताम् etc. with सिच्—
चर्ल by 'खरि च' (१२१) । खिद to look morbid. विद to exist. वेत्ता
(लुट्)—here the root is gunnated by 'पुगन्त—' (२१८५) due to the
absence of श्यन् (अपित्) in आहंभावतुक्s. [Remember in this
connection the verse—

वेत्ति वेद विद ज्ञाने विन्ते विद विचारणे ।

विद्यते विद सत्तायां लामे विन्दति विन्दते ॥]

बुध to know. भोत्स्यते—गुण by 'पुगन्त—', भल by 'एकाचो वशी भध्—' and चर्त् by 'स्रि च'. भुत्सीष्ट—आशीः—वासुट् is here कित् । अवोधि—अवुद्ध by 'दीपजनबुध—' (2328). बुध to fight आत्मने— । युध्यते etc. But युध्यति etc. may be explained युध् + क्यच्—तिप् meaning 'he wishes to fight' or it may have the परस्मै. conjugation of युध् itself owing to its अनुदात्तत्वलक्षणमात्मनेपदित्वम् (which is not obligatory ;—this परिभाषा is explained before). रुध prefixed with अनु (अनु-रुध) means to desire. अन to breathe etc—easy. मेने by एत् and अभ्यासलोप । युज् to be absorbed in meditation. And this meditation means to restrain the propensities of the mind. The expression 'चित्तवृत्तिनिरोध' has been taken from पतञ्जलि's योगसूत्र—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'. In this sense the root is intransitive but elsewhere transitive cp. 'योग्यं योग्येन योजयेत्' (चुरादि) । सृज् to have relation with—Intransitive e. g संसृज्यते etc. This line is from the रघुवंशम् canto 5th Sloka 69. The meaning is—'(The wind) is embracing or connecting itself with the lotuses blown up by the rays of the Sun'. The full verse is :—

हन्ताकुलथं हरति पुष्पमनोकहानां

संसृज्यते सरसिजैः कृष्णं शुभिद्वैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमौष्ण्ण्णं रिच ते सुखमारुतस्य ॥ ५।६९ ॥

विभातवायु meaning प्रभातवायुः is the subject. Mallinatha paraphrases संसृज्यते as संगच्छते and explains as सृजिर्देवादिवाक् कर्त्तरि लट् । But in भ्रादि विदे 'सृजिस्वात्मानमात्मना' (कुमार—II). सृजिषि—लिट् । इट् by प्रादिनियम । सृष्टा—लुट्—अमादेश, यण् and षल्, cp 'सृजिदृशोर्भल्यमकिति'

(2405), 'इको यणचि' (4) and ब्रश्चस्जसृज—, (296) respectively. अत्यन्ते—here ष is changed into क by षटोः कः सि (295). Similarly असृष्ट—(लुङ् त) with सिच् which is क्ति by 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (2300) and अम् does not come in due to क्तिच् ; finally this सिच् disappears by 'भलो भलि' and the ज of सृज् turned into ष by 'ब्रश्च—,' is heard. सृचीष्ट—आशीः—by 'षटोः—' and as above. लिश to become less. लेष्टा—ष by 'ब्रश्च—' and गुण by 'पुगन्त—'. लिच्यते by 'षटोः कः सि' । अलिचत—लुङ् त by 'शल इगुपधादनिटः कः' (2336) । अलिचाताम्—by 'कसस्याचि' (2337).

मित—। चिन्निति । 'च लोः सिजित्यतश्चरित्यनुवर्तते । पद इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—पदश्च लरित्यादि । प्रखपादि । प्रणि—अपद चिन्त इति स्थिते 'अत उपधाया' (२२८२) इतुपधाद्वह्वी—'चिणो लुक्' (२३२०) इति तशब्दस्य लुकि अपादि इति जाते 'नेगेदनदपत नद—' (२२८५) इति खलम् । अपतसाताम् इत्यादि । खरि चेति (१२१) चर्लम् । विद् सत्तायामिति । अदादौ वेत्तीत्यादि अयं रुधादौ तुदादावप्यस्ति । तदयं संग्रहश्लोकः—

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।

विन्दते—विन्दति प्रातौ श्यन्लुक् अमृशेषिदं क्रमात् ॥ इति ॥

बुध अवगमने इति । अवगमनं ज्ञानम् । बुधश्च इति । लिटः कित्वाद् गुणाभावः । भोतस्यते इमि । पुगन्तलघुपधस्थिति गुणकृते एकाचो वशो भष—इति भषभावः । खरि चेति चर्लम् । सुत्सीष्ट इति—यासुटोऽव कित्वाद् गुणाभावः । भषभावचर्ले । अवोधि—अबुद्ध इति । 'दौपजन—' (२३२८) इति चिण्विकल्पः । असुत्साताम् इति कित्वाद् गुणाभावः । अन्यत् प्राग्वत् । बुध सम्प्रहारे इति । सम्प्रहारी युद्धम् । युध्यति इति । युधमिच्छतीति । तत्र—युध् शब्दः क्तिवन्तः । ततः 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् । अनुदात्तेषु लक्षणमिति—एषा परिभाषा चलिङ्कु इत्यत्र व्याख्याता । अत्र 'युध्यति' इत्यस्य परस्मैपदित्वेन समाधानइयमपि अनुचितम् इति

नागेशः । तच्चाच तदग्र्यः—‘युधमिच्छतीति । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रभाष्ये तु ‘प्रतीपमन्य
जमि’र्युध्यति’ इत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् इत्युक्तम् । ‘एतदभाष्यविरोधात् अनु-
दात्तेलप्रयुक्तमात्मनपदमनित्यमपि चिन्तामेव ।’—इति । व्यत्ययो बहुलमित्यत्र भाष्यसमा-
धानमुपेत्यापि यत् क्यजन्तत्वेन अनुदात्तेलप्रयुक्तत्वेन च परस्मैपदित्वं व्याख्यातं दीक्षितेन,
तस्यायमाशयः—व्यत्ययो बहुलमिति हि कृन्दोभावविषयम् । अतएव तेन लौकिकपद-
समाधानमसमीचीनमिति दिक् । अनीरुध इति । अनूपसर्गपूर्वो रुध इत्यर्थः ।
मिने इति । अत एकहलमध्ये—(२२६०) इत्येवाभ्यासलोपो । युज समाधाविति ।
अस्यादेव धातोर्वीग इति घञा सिध्यति इति मत्वा आह—समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोध
इति । पातञ्जालमिदं वचनम् ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोध’ इति ततोक्तेः । अकर्मक इति
अस्मिन्नर्थ इत्यर्थः । तस्माचोक्तम् ‘ततो योगाय युज्यम्ब’ इति गीताध्याम् । अन्वव तु
सकर्मक एव । तदुक्तम् योगंयुज्जन् मदाश्रयः—(गीता) ‘यथा नियुक्तोऽस्मि
तथा करोमि’ इत्यादि । सृज—विसर्गे इति । अकर्मकत्वमुदाहरति—संसृज्यते इति ।
अरुणांशुभिन्नैः सौरकरविकसितैः सरसिजैः संसृज्यते सङ्गच्छते प्रभातवायुरित्यर्थः ।
शोकोऽयं रघुवंशे ५मसर्गे ६९ तमः । उद्धृतशायं आङ्गलव्याख्यायाम् । अत्र
संसृज्यते सम्बन्धात् कमलिनौत्यर्थ इति व्याचख्यानो वाल्मनोरमाकारो वक्षाम ।
प्रकरणविरोधादिति श्लोकपर्यालोचनयास्पष्टम् । संसृज्यते इत्यत्र मल्लिनाथोऽपि
सृज्धातुं देवादिकत्वेन व्याचष्टे इत्यलम् । ससृजिषे इति । क्रादिनिर्यादिट्
श्रष्टा इति । ‘सृजिष्टशोभल्यमकिति’ इत्यम् । यणादेशः । ब्रश्चेति (२८५) षत्वम् ।
ष्ट्वम् । खत्यते इति—अम् । षः, ततः ‘षटोः कः सि’ (२८५) इति
कः । षत्वम् । सृचौष्ट इत्याशिषि यासुटः कित्त्वान्न गुणः नाप्यमित्याह—लिङ्—
सिचाविति । असृष्ट लुङ् । लिङ्सिचौ—इति न गुणः नाप्यम् । भलो भलीति-
सिजलोप षत्वष्ट्वे प्राग्वत् । लिङ् अल्पीभावे इति । अल्पीभावी क्रासः । लिष्टा
इति । पुगन्तेति गुणः । ‘ब्रश्भसृजसृज सृज यजराजभाजच्छृणो षः’ (२४९) इति
‘शाम्’ इति शकारान्तस्य षत्वमित्याहः षः । एना दुरिति षत्वम् । लेत्यते इति ।
षत्वादूर्ध्वं ‘षटोः कः—’ इति कः । षत्वम् । लिचौष्ट इति । यासुटः कित्त्वान्न गुणः ।

अन्यत् प्राग्वत् । अलिङ्गित इति 'श्ल ३गुपधादिनटः—' (२३२५) इति क्म् ।
कित्वाङ्ग गुणः । अलिङ्गिताम् इति । क्तस्याचि इति (२३३६) अङ्गोपः ।

दी—। अथागणान्तात् परस्मैपदिनः । राधः ११८१
अकर्मकाद्ब्रह्मावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव
श्यन् । उदाहरणमाह—ब्रह्माविति । यन्मह्यमपराध्यति ।
द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः—द्रुह्यन्तमित्यर्थः ।
राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं
पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्या-
दिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिय । 'राधो
हिंसायाम्' (२५३२) इत्येत्वाभ्यासलोपाविह न ।
हिंसार्थस्य—सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा ।
रात्स्यति । अयं स्वादिश्रुरादिश्च । व्यध ११८२ ताडने ।
'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । विध्यति ।
विव्याध । विवधतुः । विव्यधिय—विव्यद्ध । व्यद्धा ।
व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । पुष ११८२
पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिय । पोष्टा । पोच्यति ।
'पुषादि—' (२२४३) इत्यङ् । अपुषत् । शुष ११८३ शोषणे ।
अशुषत् । तुष ११८४ वैकृत्ये । श्लिष ११८६ आलिङ्गने ।
श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेषा । श्लेष्यति ।

Now we deal with the परस्मैपदी roots upto the end of this
class. In राधः अकर्मकात् ब्रह्मै एव, राधः ends in the Ablative (पूम्)
and एव joins itself with अकर्मकात् and not with ब्रह्मै (where it is

seen to exist) ; because when राध is सकर्मक it does not take श्यन् and also because the root takes श्यन् in a sense other than वृद्धि (वृद्धिभिन्नार्थे) । Thus Bhattoji says 'एवकारोभिन्नक्रमः' (the word एव breaks the order i. e changes its position) and 'राधोऽकर्मकादेव श्यन्' (राध takes श्यन्—only when it is Intransitive), [In the expression 'उदाहरणमाह—वृद्धाविति' the subject is not Panini, for the annexation of meanings to the roots in the धातुपाठ is usually effected by some one other than Panini]. Now Bhattoji gives the instances of this दिवादि राध in senses other than वृद्धि । यन्मत्तम्— etc. Because (he) injures me. The fourth-case-ending in मत्तम् is due to 'कृधदुर्हेष्यास्यार्थानां य'प्रति कोपः' (575-1.4.37). विराध्यन्तम् etc. 'who can tolerate or forgive one who commits mischief' repeatedly (क्रियासमभिहारिण) । This line is from the शिशुपालवधम् । The speaker is Balarama, and he refers to शिशुपाल । The full verse is :—

मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं चास्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारिण विराध्यन्तं क्षमेत के ॥ 2 canto. Sl. 43.

Mallinath renders विराध्यन्तम् as अपकुर्वन्तम् । राध्यति औदनः here राध्यति means 'is being boiled' । कृणाय etc. (determines the fate ; The fourth case-ending is by 'राधीत्योयस्वविप्रत्यः' (५७०—१।४।३६) । Here (in कृणाय राध्यति) the word दैव which is inherent in the meaning of the root cannot make the same (राध) सकर्मक ; but the root should be treated as अकर्मक like जीवति (प्राणान् धारयति) etc. In रराधतुः, रराधिय etc. the root राध cannot have एत्व

or अभ्यासलोप sanctioned by 'राधो हिंसायाम्' (२५३२—स्त्रादि) ; for the हिंसार्थक राध is सकर्मक (transitive) and as such should not be identified with the राध of दिवादि । राक्षति by 'खरि च (१२१) । This राध is found in the स्त्रादि and the चुरादि class (राधोति—राधोति) । व्यध to strike. विव्याध—लिट्—सम्प्र. of the अभ्यास by 'लिटाभ्यासस्त्रोभयेषाम्' (२४०८) and the दीर्घ of the उपधा is by 'अत उपधायाः' (२२८२). विविधतुः—लिट् अतुस्—first by सम्प्र. by 'यद्विज्या—' (२४१२), then duplication व्यध् अतुस्—विध्, अतुस्—विध्, विध्, अतुस् ; अतुस्, is कृत् hence no guna. विव्यविध—विव्यह—यल्, option of इट् by भारद्वाज-नियम in 'ऋतो—' (२२९६). यल्, is पित् hence हित् takes place first and then the सम्प्र. of the अभ्यास by 'लिट्भ्यासस्य—' । In the case of विव्यह, य is changed into घ by 'भक्षस्तथोर्घोऽधः,' then 'भक्षां जश्—' (५१) । व्यक्षति by 'खरि—' (१२१) । विध्यत्—विधिलिङ् by 'अतो येयः' (२२१२). विध्यात्—आशीः—कित् सम्प्र.—। अव्यात्सीत्—लुङ् हङ्घि by 'वदन्नजहलन्त्याचः' (२२६७). पुष् to nourish पोष्यति by 'षटोः कः सि' (२९५). अपुषत्—अङ् is डित् hence no गुण । शुष to dry or to be dried. दुष to defile, pollute. श्लिष to embrace. श्ल्यति by 'पुगन्त—' (२१८९) and 'षटोः'—

मित—। अथागणान्तादिति । दिवादिगणपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । राधः अकर्मकाद्दृष्टावेवेति । श्यन्निति धातुपाठे वाक्यशेषः । राध इति पञ्चम्यन्तम् । तेन अकर्मकाद् राधो दृष्टाविव श्यन् (दिवादित्वम्) इति प्रतीयमानोऽर्थः । तथा सति अकर्म-क्रयहणं व्यर्थम् । देवादिकस्यराधोऽकर्मकत्वात् । किञ्च तथात्वे हङ्घिभिन्नार्थे देवादिकत्वं न स्यात्, दृश्यते च हिंसायथेकस्यापि राधेन श्यन्विकरणत्वमत आह—एवकारो भिन्नक्रम इति । यदा कस्यचिच्छब्दस्य—यथाप्राप्तविन्यासं विभज्य शब्दान्तरिऽन्वयः समन्वीयते तदोच्यते भिन्नक्रम इति । इदञ्च एवकारस्य अकर्मकादित्वाद्देहिनान्वयो न तु दृष्टावित्पूर्व-

मिति ज्ञेयम् । तत् स्वयमेव दर्शयति—राधोऽकर्मकादेवेति । उदाहरणमाहेति । ‘आह’ इत्यस्य ‘पाणिनि’-न कर्ता किन्तु तदितर एव धातुपाठेऽर्थसंयोगस्य पाणिनीतरिणः प्रायशः कृतत्वादिति बोध्यम् । यन्मन्त्रमित्यादिना वृद्धौ इत्युपलक्षणमेवेति मन्यव्यम् । क्रुधद्रुहेति ४र्थौ । विराध्यन्तमिति—मावकाव्ये—२य स्वर्गे—४३ तम श्लोकांशोऽयमिति, आङ्ग्ल-व्याख्यायाम् स्पष्टम् । विराध्यन्तम् अपकुर्वन्तम् इतिमन्त्रिनाथः । राध्यत्योदन इति । ‘अतएव राध्यत्योदनः स्वयमेवेति कर्म’ वत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगोपपत्तिरिति भाव इति नागेशः । कृणाय राध्यतीति । पृष्टो गर्गः शुभाशुभे विवेचयतीत्यर्थः । ननु तर्हि धात्वर्थसंभूतौ तादेवपदस्यात्माकर्मत्वात् धातुपाठे—अकर्मकादिति व्यर्थमित्यत्र आह—देवस्येति । जीवत्यादिवदकर्मकत्वमिति—जीवति इत्यादौ प्राणान् धारयति इत्यादि यथेत्यर्थः । ननु रराधतुः, रराधिय इत्यादौ राधो हिंसायामिति एताभ्यासलोपा-वद स्यातामित्यत्र आह—राध इति । तत्र हेतुमाह—हिंसार्थस्येति । तस्य स्वादौ पाठः । उदाहरणं यथा—राधोति शत्रुम् हिनस्तीत्यर्थः । दैवदिकत्वाद्योगात् इति । दिवादौ पाठस्य प्रयोगस्य वानौचित्यादित्यर्थः । राद्ध इति—भूषस्तथोरिति तस्य धः । भक्तं जश इति जश्वम् । रात्स्यति इति—खरि चेति (१२१) चर्लम् । ननु राधोति राधयति इति कथमित्यत्र आह—अयं खादिश्रु रादिश्चेति । विव्याध इति—द्वित्वादुत्तरं ‘लिव्याभ्यासस्योभयेषाम्’ (२४०८) इति सम्प्रसारणम् । ‘अत उपधाया’ (२२८२) इति वृद्धिः । विविधतुरिति—व्यध् अतुस् इति स्थिते ‘गृह्ण्येति (२४१२) प्राक् सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । कित्वात्तु गुणः । विव्यधिय—विव्यद्ध इति । भार-वाजनिधमादिङ्कल्पः । उभयतैव द्वित्वे कृते लिटीति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । यत्नः पिबूनाकित्वाद्भुत्तरतस्तस्य सम्प्रसारणं न । उत्तरत्र ‘भूषस्तथो’रिति तस्य धः । जश्वम् । व्यत्स्यति इति—प्राग्वत् चर्लम् । विध्यत् इति—विधिलिङ्, अतो येयः (२२१२) इति या इत्यस्य इयादेशे ‘आद्गुण इति गुणः । विध्यात् इति । आशिषि यासुटः कित्वात् ग्रह्ण्येति सम्प्र— । अव्यात्सीत् इति—वदन्नजहलन्तस्याचः (२२६७) इति वृद्धिः । धातोरनिट्त्वेन इटः परत्वाभावादिट इटीति (२२६९) सलोपो न । पुपोष इति । लष पधगुणः । ‘पोत्यति’ इति । षटोः कः सीति (२२५) कत्वम् ।

षत्वम् । अणुषत् इति—अङ्को डिङ्गान्नं गुणः । एवं शृष्यते रूपम् । दुष वैकृत्ये
इति । विकृतिसम्पादने इत्यर्थः । श्विष्यतीति । श्यनः पित्राभावान्नं गुणः । शिङ्गेष
इत्यादौ श्यनोऽभावात्तद्वपुषगुणः । श्लिष्यति इति—गुणः । षट्ठीरिति कत्वपत्तेः ।

२५१४ । श्लिषः—॥३।१।४६॥

दी— । अस्मात्परस्यानिटश्चलेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽ-
पवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादस्यायात् ।

[N. B.—The rule 'श्लिष आलिङ्गने' is divided into two parts (1)
श्लिषः—and (2) आलिङ्गने । The object of this division of the
सूत्र or योग is obvious from the original under—'आलिङ्गने' (३।४६),
in the next half].

An अनिट् चि (लुङ् affix), coming after this root (श्लिष्), is
replaced by क्स । This (क्स) supersedes the अङ् directed by
'पुषादि—' (2336) and not the चिण् enjoined by 'चिण् भावकस्मरणोः'
on the ground of the परिभाषा— 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते
नोत्तरान्'—'Fore—going or prior अपवादसूत्रस्य bar (only) those rules
that invariably come after them and not those that lie
remote or intervened (by other rules),

[We give below the arrangement of the rules laid down
in Panini's Astadhyayi—whence the abone maxim will be
clear to the students :—

2336—शल इगुपधादनिटः क्सः—३. I. 45.

2343—पुषादिद्व्यतादिलुङ्गतः परस्मैपदेषु—३. I. 55. (अङ्निषः)

2438—अस्यतिवक्तिष्यातिभ्योऽङ्—३. I. 52.

2514—श्लिष आलिङ्गने—3. 1. 46 (कसविधिः)

2758—चिण् भावकर्म्मणोः—3. 1. 66 (चिण्विधिः)

N. B.—Rules numbering (2336) and (2438) have no bearing upon the पुरस्तादपवाद etc. ; they are cited only to show the अनुवृत्ति of कस् and अङ् respectively to 'श्लिष आलिङ्गने and 'पुषादि'] ।

मित—1. श्लिष इति । 'श्लिष आलिङ्गने' इति कं सूत्रम् । तद् विभज्य आह—श्लिष इति । योगविभागश्च, यदिष्टसिद्धार्थमारब्धं तदुपरिष्ठात् '—आलिङ्गने' (३।१।४६) इत्यत्र—योगविभागसामर्थ्यादित्यस्य व्याख्यानं स्फुटीभवित्यति । 'च्लिः सिच्' (३।१।४४) इत्यतः च्लिरिति वर्तते । 'श्ल इगुपधादनिटः कः' (३।१।४५) इत्यतोऽनिटः कस् इति च । तदाह—अस्मात् परस्यानिट इत्यादि । ननु श्लिषधातोः पुषादिगणे पाठात्—'पुषादिदुतादि—' (३।१।५५) इत्यङ् स्वादित्यत्र—पुषाद्यङोऽपवाद इति । नन्वयं क्सादेशश्चिणोऽपवाद इति चेत् ? न । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरात्' इति परिभाषया हि अयम् पुषाद्यङ एव वाधक न तु 'चिण् भावकर्म्मणोरित्यस्य । एतच्च अष्टध्यायीसूत्रक्रमात् स्पष्टम् । सूत्रक्रमश्च आङ्ग्लव्याख्यायां दर्शितः । किञ्च चिणो वाधकत्वे 'अश्लिषि कन्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्म्मणि चिण्—न स्यादिति तत् सर्वं मनसिकृत्याह—न तु चिण इति—पुरस्तादपवादव्यायादिति च । अथ योगस्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे—

— । आलिङ्गने ॥३।१।४६॥

दी— । श्लिषश्च्लेरालिङ्गन एव कसो नान्यत्र । योगविभाग—सामर्थ्यात् 'श्ल इगुपधात्—' (२३३६) इत्यस्याप्राप्यं नियमः । 'अश्लिषत् कन्यां देवदत्तः' । 'आलिङ्गने एव' इति किम् ? समाश्लिष्यज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह * श्लिषिः ।

❧ प्रत्यासत्ताविह श्लिषिरित्यपि पाठः प्रत्यासत्तावित्त्वं तु साधीयान् ।

कर्म्मण्यनालिङ्गने सिजिव न तु क्तः । एकवचने विष् । अश्लषि ।
 अश्लिच्छाताम् । अश्लिच्छत । अश्लिष्ठाः । अश्लिङ्द्धम् । शक
 ११८७ विभाषितो मर्षणे । विभाषित इतुप्रभयपदीत्यर्थः ।
 शक्यति-शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिय-
 शशक्य । शेके । शक्ता । शच्छति—शच्छते । अशकत्—अशक्त ।
 सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु लृदित् पठितः ।
 शकिता । शकिष्यति । ११८८ गात्रप्रक्षरणे । घर्म्मश्रुतावित्यर्थः ।
 अयं जीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । सिध्यति ।
 सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् । क्रुध ११८९
 क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । लुध ११९० वुभुक्षायाम् ।
 लोद्धा । 'कथं 'लुधित' इति । सम्पदादिक्त्वन्तात् तारकादित्वा-
 दितजिति माधवः । वसुतस्तु 'वसति'लुधोः—' (३०४६)
 इतीड् वच्यते । शुध् ११९१ शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा ।
 षिधु ११९२ संराद्धौ । जदित् पाठः ग्रामादिकः । सिध्यति ।
 सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् । रध ११९३ हिंसासंराध्योः ।
 संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । 'रधिजभोरचि' (२३०२) इति नुम् ।
 ररन्ध । ररन्धतुः ।

क्त् is ordered in place of चिल् coming after श्लिष in the
 sense of 'embracing' only—and not in other sense. Now it
 may be argued that if by the rule 'श्लिष अलिङ्गने' you establish
 by force of योगविभाग or सूत्रविभाग (breaking up of the apposition),
 the नियम or restriction that श्लिष will have क्त in the sense of

आलिङ्गने only and not in any other sense, then we shall bring down the rule 'शल इगुपधादलिङ् क्सः' (3.1. 45) to operate on श्लिष (as it is इगुपध and also शलन्त) in the sense other than to embrace. To answer this argument Bhattoji says योगविभाग-सामर्थ्यात् etc. The drift is—The authority of योगविभाग leads us to two restrictions (नियम) viz :—

(1) क्स is attached after श्लिष in the sense of आलिङ्गन (embracing) only and not in another sense ; and (2) In other sense too श्लिष cannot have क्स attached to it due by the rule 'शल इगुपधात्—' ।

Because had it been the object of योगविभाग—to establish the former नियम only and not the latter (2) also, then the same (योगविभाग) becomes unsound ; for Panini then could have said 'श्लिषः' only for 'श्लिष आलिङ्गने' । Thus from the rule itself it is clear that श्लिषेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्र । Therefore the object of योगविभाग is to include both the नियम above. अश्लिषत् कन्याम् etc.—'Devadatta embraced an unmarried girl'—क्स in the sense 'to embrace.' क्स is कित् hence no guna. Why do you say 'in the sense of embracing only' ?—Witness अङ् — and not क्स—in place of चित् in the instance समाश्लिषत् etc. 'The wood connected itself with lac,' or vice—versa. Here the sense is not to embrace but to be in close conjunction with, because an inanimate object cannot have the idea of embracing in common with the animate ones. In आश्लिषत् the derivation is आङ्—श्लिष् + लुङ् त् = आश्लिषत् with the aug.

अट् and the affix अङ्. Want of गुण owing to the डित्व of अङ्. अत्यासक्ताविह शिल्भिः i. e. शिल्भ—in समाश्लिषत् etc means close conjunction. कर्मणि etc.—श्लिष meaning other than to embrace will have सिच् after it in the passive voice in लुङ् and not क्स which is reserved for श्लिष् to embrace. श्लिष् meaning other than to embrace would have अङ् after it in the passive voice but as the root in the passive voice becomes आत्मने by 'भावकर्मणोः' (2679) and as अङ् does not come in after आत्मने roots, so the root will have सिच् only in place of 'पुषादि—' अङ्. In the singular number, however, it (श्लिष्) meaning both to embrace and not-to-embrace will have चिष् for the rule 'श्लिषः—' (2514) i. e. (क्स)—bars अङ् and not चिष्. Thus अश्लिषि—अश्लिष् चिष् त—where त elides by 'चिष्णो लुक्' (2329) and the root gets guna by 'पुगन्त—' (3189). अश्लि चाताम्—अ श्लिष् सिच् आताम्—अश्लि ल्कस् आताम् by 'षटोः कः—' (295)—अश्लि क्श् आताम् by षत्व—अश्लि चाताम् । अश्लि चत—by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2268) and the rest is as before. अश्लिष्ठाः—अश्लिष् सिच् थास्—अश्लिष् स् थास्—अश्लिष् थास् by 'भलो भलि' (2281)—अश्लिष्ठास् । अश्लिङ्ढम्—अश्लिष् पिच् ध्वम्—अश्लिष् स् ध्वम्—अश्लिष् ध्वम् by 'भलो—' अश्लिङ् ध्वम् by 'भलां जश्—' (5)—अश्लिङ्ढम् by 'टुना—' (115). शक् to be able—उभयपदी । शक्तिथ—by 'यलि च सेटि' (2261) । अशक्त (अङ्)—अशक्त (सिच्) । Some hold that the root शक् is सेट् (लृ—takes इट्) and according to them it is read as लृ eliding in the अनिट् verses. शकिता etc.—with इट् according to Bhattoji. श्विदा to perspire षोषदेश (सिद्ध) । According to न्यासकार and others it is read as 'श्विदिदा,' but हरदत्त and others

are against that reading. सिध्द—षत्व by इण्कोः etc. अखिदत्—अङ् । क्रीत्सृति—त् by 'खरि च' (121). जुध् to feel hungry. Madhava derives the word 'जुधितः' as जुध् + क्तिप् (सम्पदादि) = जुध् then जुध् + इतच् (तारकादि इतच्) । But, in fact, it is derived as जुध् + क्त where इट् comes in by 'वसतिजुधोर' (3046). विधु (सिध्) to be accomplished or fulfilled. It is erroneous to read it as ऊ—eliding (for it would then have option of इट् by 'खरित्सृति—etc'). रध् to injure and to fulfil. ररन्वतुः etc—here एत्व and अन्थासलोप are barred by नुम् and 'न' does not elide by 'अनिदि—ताम्—' (415) for there is no क्तिप् affix following, cp.—'असंयोगा—झिट् कित्' ।

मित— । आलिङ्गने इति । योगविभागात् शिल्ष इति सूत्रस्य उत्तराहंसिदम् । अथ योगविभागफलं दर्शयति—योगविभागसामर्थ्यादित्यादिना—तस्यामर्थः । शिल्ष इति योगं विभज्य न केवलं 'शिल्षश्लिरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्' इति एक एव नियमो लभ्यते किन्तु नियमान्तरमपि । किन्तदित्यपि ज्ञायामाह—'श्ल इगुपधात्—' इत्यस्याप्ययं नियम इति । यथा आलिङ्गनार्थकस्य शिल्षः क्स एव न अङ् एवम् अनालिङ्गनवृत्तिकस्यापि तस्य अङ् एव न तु 'श्ल—' इत्यनेन प्रातः क्सः । तस्माद् योग-विभागवलेन नियमद्वयं प्रातम् । आलिङ्गने शिल्षेष्वचलिः क्स एव न अङ् इत्येकः (१) । अनालिङ्गने शिल्षेष्वलिरङ् एव न क्स इत्यपरः (२) । अथालिङ्गने उदा—हरति 'अशिल्षत् कन्यां देवदत्त' इति—समुपजातसम्भोगवासनामनूढां वालां आलिङ्गदित्यर्थः । अत्र अशिल्षत् चित् इति स्थिते उक्तनियमात् कसे अशिल्ष क्स त इति जाते 'षटोः कः सि' (२.६५) इति षस्य कः । सस्य षः । किञ्चान्न गुणः । अथ अनालिङ्गणे उदाहरिष्यन् पृच्छति आलिङ्गणे किमिति । समाश्लिषज्जुत्काष्ठमिति । अवापुक्तनियमादेव न क्सः किन्तु अङ् । डिञ्चान्न गुणः । यदि ज्तुत्काष्ठमिति समाहारः समाश्रयते तदा परस्परं समाश्लिषदितेयमर्थः । यदि तु

जतु काष्ठमिति भिन्नं पदद्वयम् तदा—जतु वा काष्ठं वा कर्त्तुं । उभयथापि अन्वय-
सम्भवादर्थावगतेश्च । भाषिणो तु ‘समाश्लिष्यन्तुकाष्ठञ्च’ इति पाठो दृश्यते । ननु
‘समाश्लिष्यत्’ इत्यत्र आश्लिष्यत् इत्यस्ति । तत् किम् आडागमेन सिद्धं नित्याह आङ्-
इति । आङ्पसर्गात्—आडागमेनेति भावः । ननु समाश्लिष्यदित्यत्रापि जतुकाष्ठयोः
परस्परालिङ्गनदर्शनात् ‘अनालिङ्गने अङ् एवेति’ यदुक्तम् तदयुक्तमिति चेत् । नैवम् ।
जतु हि काष्ठलभमेवोत्पद्यते इति स्थितिः । न च तद् ङुङिपूर्वकं, जङ्स्य तद्—
भावात् । आलिङ्गनं तु अभिसन्धिपूर्वकमेव चेतनवद्भिरिवेति लोके दृष्टवान्नाह
(समाश्लिष्यदित्यत्र) श्लिषिरालिङ्गनवृत्तिकः किन्तु संलग्नवृत्तिक एवेति मत्वा आह
—प्रत्यासक्तविह श्लिषिरिति । प्रत्यासक्तिः परस्परलग्नवृत्तिकत्वम् । प्रत्यासक्ता-
वित्यपि पाठः । प्रत्यासक्तावितेयव तु साधीयान् प्रत्यासक्तेः सान्निध्यमात्रार्थकत्वादिति-
विभावनैयम् ।

ननु अनालिङ्गनवृत्तिकस्य श्लिषः कर्त्तरि अङ् अस्तु कर्मणि तु क्स भवतीत्यत्र
‘भावकर्मणो’रिति तस्य आत्मनेपदित्वनियमात्, आत्मनेपदे च अङोऽभावादिति क्से
प्राप्ते आह । कर्मणि अनालिङ्गने सिज्वेव न तु क्स इति । यद्यपि क्ससिचो-
र्विशेषो नास्ति तथापि अश्लिष्यत अश्लिष्यः इत्यत्र अदादेश—भलोभलोति लोपयोः
सिच्येव परतः प्रसक्तिर्न तु क्से परत इति नियमात् ‘सिज्वेव न तु क्स’ इत्युक्तम् ।
ननु किमर्थं सार्वलौकिकः ? नित्याह । एकवचने चित्सिति । क्स इति हि अङ एव
वाचकः न तु चिण इति ‘श्लिष—’ इत्यस्य व्याख्यानावसरे उक्तम् । अतोऽत्रैकवचने
चिण् निर्व्याध एवेति मन्तव्यम् । तेन आलिङ्गनानालिङ्गनवृत्तिकयोरुभयोरपि एक-
वचने लुङि कर्मणि चिण् साधारणम् इति फलितम् । अश्लिषि इति । ‘अचो जिणति’
(७।२।११५) इति वृद्धापेक्षया ‘पुगन्त—’ (७।३।८६) इति गुणशास्त्रस्य परत्वाद्
गुणः । ‘चिणो लुक्’ (२३२८) इति तत्प्रत्ययस्य लुक् । अश्लिष्यताम् इति ।
अ श्लिष् सिच् आतात् (कर्मणि)—अ श्लिष् स् आताम्—अश्लिष्यत् स् आताम्
षटोरिति कः ।—अ श्लिष्यत् आताम् ‘इण्कोरादेश—’ (२११-१२) इति षत्वम् ।
अप्रत्ययस्य डिङ्त्वान्न गुणः (एतत् क्स प्रत्ययेऽपि लभ्यते) । अश्लिष्यत इति + पूर्ववत्

कलघलगुणाभावाः । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति अदादेशश्च (क्सेतु
 'आत्मनेपदेषु—' इत्यस्याप्रवृत्त्या—अश्लिचन्त इति स्यादिति द्रष्टव्यम्) अश्लिष्टा इति ।
 अश्लिष् सिच् यास् इति स्थिते भलो भलि (२२८१) इति सलोपः । छृत्वम् (क्सेतु
 भल इत्यस्याप्राप्त्या अश्लिचधा इति स्यात्) । अश्लिड्डुम् इति । पूर्ववत्—सलोपः ।
 भलां जश्—इति षस्य डः । तत्संसर्गात् ध्वसो धस्य छुना छुरिति डः । शक इति
 विभाषित इत्यस्यार्थमाह—उभयपदीति । श्रेष्ठिथ इत्यादि भारद्वाजनियमादिड-
 विकल्पे इट् पक्षे षलि च सेटीति (२२६१) इति च्वाभ्यासलोपावित्यर्थः । अशकत्
 इति—परस्मैपदपक्षे पुषायङ् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अनिट्कारिकासु न्यासकार-
 कुतासु इति बोध्यम् । स्वमतेतु सेडितिभावः । अत आह—शकिता इत्यादि ।
 ष्विदा—इति । षोपदेश आदिच्च । घर्म्मं सुताविति—स्वेदक्षरणे इत्यर्थः । अयं
 औदिति । तन्मते जिष्विदा इतिव पाठः । किञ्च तन्मते 'जीतः क्तः' इति वर्त्तमाने
 क्तो भवतीव । नेति हरदत्तादय इति । तन्मतेमेवावाश्रितम् । ष्विदा इति—
 आदिच्चात् निष्ठायां सेट् । खिन्नः । खिन्नम् । खेदितमिति तु 'विभाषा भावादि-
 कर्म्मणो'रिति सिद्धम् । क्रीतस्त्विति इति । खरि चेति चत्वंम् । क्षुधित इति ।
 क्षुध्श्चङ् क्तिवन्तं विधाय ततः इतजिति माधवमतम् । तत्तु न समीचीनमिति
 धनयन्नाह—वस्तुतस्त्विति । स्पष्टम् । विधु संराद्धाविति । संराद्धिः क्रिया-
 निष्पत्तिः । प्रामादिक इति । ऊदित्वे त्वनुदात्तेषु सिध्यत्तेः पाठो व्यर्थः स्यादिति
 भाव इति 'तत्त्व—' । असिधत्—अङ् । रध इति—निष्पत्तिः सम्पादनम् ।
 ननु 'अत एक हल्मघे' (२२६०) इति ररन्वतुरित्यादौ एच्चाभ्यासलोपौ स्याता-
 मित्यत्राह—रधिजभोरिति । एतस्य हि एच्चाद्यपेक्षया परत्वान्न तत्प्रवृत्तिः । किञ्च
 अनिदितामिति (४१५) नलोपोऽपि न प्रवर्त्तते । 'असंयोगास्त्रिट् कित्' इत्युक्तेरव
 च अतुसादीनां संयोगपरत्वादिति बोध्यम् । अथास्य इड्विकल्पः स्यादित्याह—

२५१५ । रधादिभ्यश्च ॥७॥२॥४५॥

दी— । रध्, नश्, लप्, टप्, मुह्, णुह्, णिह् एभ्यो

बलाद्यार्धाधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्ध्रिथ—ररद्ध । ररन्ध्रिव—
रध्व ।

The aug. इट् comes optionally before the बलादि आर्द्धधातुक following the रधादि roots viz—रध्, नश्, लृप्, डप्, दुह्, सुह्, णुह् and णिह् । Thus— ररन्ध्रिथ etc.—no एल् or अभ्यासलोप because of नुम् directed by 'रधिजभोरिचि' (2302).

नित— । रधेति । तत्र रधादीन् संगृह्णाति—रध्, नश् इत्यादिना । आर्द्ध-
धातुकस्येड् वलादिः (७२।३५) इत्यस्ति । 'स्वरतिसूतिसृति-ध्रूवूदितौ वा
(७२।४४) इत्येतौ वेति चानुवर्त्तते । तदाह—एभ्यो बलाद्यार्धाधातुकस्येडित्वादि ।
रन्ध्रिथ इत्यादि । रधिजभोरित्यस्य परत्वादित्वाभ्यासलोपयोर्बाधः । अथ लिङ्भिन्न—
स्थले इति सत्यपि रधेः नुम् न स्यादित्याह—

२५१६ । न्यलिङि रधेः ॥७१।६२।

दी— । लिङ् वज्जं इति रधेर्नुम् न स्यात् । रधिता—रद्धा ।
रधिष्यति—रध्यति । अङि तु नुम् । 'अनिदिताम्—' (४१५)
इति नलोपः । अरधत् । नश् ११८४ अदशने । नश्यति ।
ननाश । नेशतुः । नेशिथ ।

The aug नुम् is, not affixed to रध् when it has इट् after it except in लिङ् । Thus रधिता etc. without नुम् । But in अङ् it gets नुम् the न of which is dropped by 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति' (415). नश्यति etc because नश् is णोपदेश । नेशतुः etc—by एल् and अभ्यासलोप (अत एकहल्मध्ये—' (2260) 'यलि च—' (२२६१) । By रधादिभ्यश्च—इट् is optional to वलादि आर्द्धधातुका following नश् which is read in रधादि class. Thus when without इट्, the form stands as न नश् थल्, we look ahead :—

मित—। नेटीति। न+इटि+अलिटि (रधेः) इतिवृद्धः। इदितो
 नुम् धातोरित्यतो नुमित्यनुवर्त्तते। अलिटि इत्यस्य च पयुदासतया लिङ्भिन्ने
 प्रत्यये परत इत्यर्थः। तदाह—लिङ्वर्जो इटीत्यादि। रधिता इत्यादि। रत्स्यति
 इत्यत्र खरि चेति चर्त्वम्। अडोति। पुष्पादिवाद्ङ्। अत इटोऽभावाद्नुमिति बोध्यम्।
 अरधत् इति। 'मोऽह' द्विधतेऽरधम्' इति ऋग्वेदे प्रयोगः। णश् अदर्शने इति।
 अदर्शनमभावः नाश इति यावत्। णोपदेशः। नेशतुरित्यादि। 'अत एकहल्मध्ये—'
 (2260), 'यलि च सेटि' इति यथाक्रमम् एताभ्यासलोपौ। अथ नशधातोः
 रधादिवाद् 'रधादिभ्यश्च' (२५१५) इति इङ् विकल्पः प्राप्तः। तत्र इटपक्षे गतम्।
 इडभावपक्षे तु न नश्+थ इति स्थिते नुमागमः स्यादित्याह—

२५१७। मसृजिनशोर्भलि ॥७१॥६०॥

दो—। नुम् स्यात्। ननष्ट। नेशिव—नेश्व। नेशिम-
 नेश्व। नशिता—नंष्टा। नशिष्यति—नङ्क्ष्यति। नश्येत्।
 नश्यात्। अनशत्। प्रणश्यति।

The aug. नुम् is attached to मसृज् and नश् where a letter of the भल् प्रत्याहार follows. Thus न नश् यल्—न नसृज् थ—नननृज् थ—
 ननंश् थ—(अनुस्वार by 'नश्चापदान्तस्य भलि)—ननंश् थ by 'त्रश्च' (294)—
 ननंश् by ट् न्ना ट् (113). नेशिव—with इट् and एत्त्वं and अभ्यास-
 लोप by 'अत एकहल्—' (2260) which comes in at the absence
 of नुम्। नेश्व—Here व is not a भल् hence neither यत्त्वं nor नुम्
 appears—which gives occasion to एत्त्वं and अभ्यासलोप। Similarly
 नेशिम—नेश्व। नशिता—नंष्टा with इट् in one hand and without इट् and
 नुम् in the other। नशिष्यति—नङ्क्ष्यति—In the latter case नश् स्यति—न
 नुम्श् स्यति—न नश् स्यति—नं ष् स्यति (by अनुस्वार and यत्त्वं)—नंक्ष्यति—by
 षट्ठोः कः सि (295)—नङ्क्ष्यति by 'अनुस्वारस्य ययि—' and इण्कोः etc.

नश्येत्—विधिलिङ् by 'अतो येयः (2212) । अनशत्—लुङ् (अङ्) । प्रणश्यति—
णत्व by उपसर्गादसमासेऽपि नोपदेशस्य—

नित— । मस्जिनशीरिति । 'इदितो नुम् चातोः' (७।१।५८) इत्यतो
नुमित्यनुवर्तते । अतोऽपेक्षितं पूरयन्नाह—नुम् स्यादिति । 'मस्जिर्नश्येत् नुमागमः
स्याज् भलि परे' इति सूतार्थः । तदेवम् इडभावपक्षे भलत्वानुमि कृते
(भित्त्वादित्यादयः परः) नञापदान्तस्वेत्यनुसारे च जाते व्रथादिना शस्य षः, यस्य—
ष्टुत्वेन ठः । नेशिव—नेश्च इति । रधादिभ्यश्चेति इङ् विकल्पात् पूर्व्वेन इटि सति
भलत्वाभावे नुमागमो न । तदभावाच्च अत एकहलन्मध्य—' (2260) इत्येच्चाभ्यास-
स्लोपी । उत्तरत्रापि इडभावे वकारस्य अन्तस्त्वेन भलप्रत्याहारान्तर्गतत्वाभावात्
नुमभावे एच्चाभ्यासस्लोपी । एवं नेशिम—नेश्म इति । नशिता—नष्टा स्पष्टम् ।
नशिश्यति—नङ् ल्यति इति । उत्तरत्र नुमि कृते तस्य अनुसारे च शस्य व्रथादिना
(294) षः । तस्य कः । एवं अनुस्वारस्य यथीति अनुस्वारस्य परसवर्णो ङः ।
ककारात् परत्वेन इण्कोरिति प्रत्वं, ततो रूपम् । नश्येत्—अतो येय
(२२१२)) इतीयादेश—आदृगुणः इति गुणः । अनशत् इति—पुषादिच्चादङ् ।
प्रणश्यति इति—'उपसर्गादसमासेऽपि नोपदेशस्य—' इति नशेशोपदेशत्वात् उपसर्ग—
स्यान्निमित्तात् षत्वम् ।

२५१८ । नशेः षान्तस्य ॥८।१३६ ॥

दो— । णत्वं न स्यात् । प्रनष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्व्वप्रति-
पत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्षति—नशिष्यति । त्वप ११८५ प्रीणने ।
प्रीणनम् त्वमिस्तर्पणं च । 'नाग्निस्तृपति काष्ठानाम्', 'पितृन्
अताप्सीत्' इति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ—
ततर्पथ—तत्रपथ । तर्पिता—तर्मा—त्रप्ता । 'क्षशम्भुश्चक्षुः—
(वार्त्तिकम्) इति सिज्वा । अतर्पीत्—अताप्सीत्—अत्राप्सीत्—

अटपत् । टप् ११८६ हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः ।
टप्यतोत्यादि ।

‘रधादित्वादिमौ वेट्काबमर्थमनुदात्तता’ ।

द्रुह ११८७ जिघांसायाम् । ‘वा द्रुहमुह—’ (३२७)
इति वा घः । पक्षे ढः । द्रुद्रोहिथ—द्रुद्रोग्ध—द्रुद्रोढ़ ।
द्रोहिता—द्रोग्धा—द्रोढ़ा । द्रोहिष्यति—ध्रोक्षति । ढत्ववल्-
योसुल्यं रूपम् । अद्रुहत् । मुह ११८८ वैचित्र्ये । वैचित्र्य-
मविवेकः । मुह्यति । सुमोहिथ—सुमोग्ध—सुमोढ़ । मोहिता—
मोग्धा—मोढ़ा । मोहिष्यति—मोक्षति । अमुहत् । णुह
११८९ उदगिरणे । स्नुह्यति । सुणोह । सुणोहिथ—सुणोग्ध-
सुणोढ़ । सुणुहिव-सुणुह्व । स्नोहिता—स्नोग्धा-स्नोढ़ा ।
स्नोहिष्यति—स्नोक्षति । अस्नुहत् । णिह १२०० प्रोती ।
स्निह्यति । सिणोह । वृत् । रधादयः समाप्ताः ॥ पुषादयस्तु
आगणान्तादिति सिद्धान्तः । शमु १२०१ उपशमे ।

The शत्व (due to a cause lying in a prefix or उपसर्गे) is not
enjoined for the न of नश् ending in a cerebral ष । Thus प्रनष्टा—
without ण, for the श् of नश् is here changed into ष् by ‘नश्च—’
(294). Here may arise a question in respect of the absence
of शत्व (cerebral) in प्रनड्यति where the cerebral ष is replaced
by क् (by षट्ठे: कः सि—295) which (क्) thus forbids the appli-
cation of the rule (नशे: षान्तस्व) upon प्रनड्यति । In reply to
this question Bhattoji remarks—अन्तयहणम् etc. The word अन्त

has been taken in the rule in order to include the cerebral व् that occurred formerly. Thus the prohibition of णत् applies when the root नश् ends in व् at present and also when it ended in व् a moment before.

[N. B.—The expression अन्तग्रहणम् etc. is but the exact reflection of भाष्य—which see in the ‘मित—’ below.] Thus प्रनङ्ग्यति gets the prohibition of णत् in spite of the क् having replaced the व्। त्वप् प्रीणने—here प्रीणन means to be satisfied and to satisfy e. g. नाग्निः etc.—‘The fire is not satisfied with fuel’ also पितृन् etc ‘Pleased or satisfied the manes’ in Bhatti. Here in one case we see वृत्तार्थ and in the other तर्पणार्थ of the root त्वप्। ततर्पिथ etc by इङ् विकल्प and लघूपधगुण—we have ततर्पिथ—ततर्पिथ and by अम् विकल्प। cp. अनुदात्तस्य चटुर्पधस्यान्तरस्याम् —(2402) we have तत्वप्थ by इको यणचि (47). Want of अम् gives the same form ततर्पिथ with गुण। Similarly तर्पिता etc. सिच् comes in optionally after त्वप् by the Vartika ‘स्पृशस्पर्शकृतपठपां रूढिः सिज् वा वाच्यः’ under ‘न ढश्’ (2407) giving अतर्पीत् with इट् by ‘रधादिभ्यश्च (2515) where the existence of इट् bars the वृद्धि of ‘वदव्रज—’ (2267) by ‘नेटि’ (2268) and thus the लघूपधगुण (2189) applies—सिच् eliding by ‘इट ईटि’ (2266). अतर्पीत्सीत्—अवाप्सीत् both are without इट्। In the former case वृद्धि of ‘वदव्रज—’ appears, as there is no इट् following (for इट् is optional) and for the same reason सिच् does not drop, for ‘इट ईटि’ does not apply. In the latter case also the process is the same except the annexation of अम् by ‘अनुदात्तस्य—’ (2402) and

इको यणचि (47). And finally सिच् being optional अङ् takes the place of च्ल giving अष्टपत्—no इट् because अङ् is not वलादि and no guna for it (अङ्) is डित्। ढप् means to cheer and to charm. Here charming (मोहन) means pride.

रधादिलात् etc—‘ढप् and ढप् are वेट् i.e. get इट् optionally due to their inclusion in the रधादि class (see रधादिभ्यः—2515) and yet they are read here under the अनुदात्त or अनिट् roots with a view to enjoining अम् (by ‘अनुदात्तस्य—’ 2402) after them.’

दुह् to wish to injure or kill. In यल् the ह of दुह् becomes च optionally by ‘वा दुह्सुहञ्चुहणिहाम्’ (327). Thus in the alternative case ह is replaced by to ‘हो ढः’ (324). Hence we have दुद्रोहिथ etc.—इट् is optional by ‘रधादिभ्यश्च’ (2515). यल् is पित् hence गुण by ‘पुगन्त—’ (2189). दुद्रोन्ध—दुद्रोढ without इट् two forms owing the consequence of घत्वविकल्प। The former is with it दुद्रोह् य—दुद्रोष् घ (घ by ‘भषस्तशोर्धोऽधः 2280)—दुद्रोग् घ by ‘भलां जम्—’ (57). and the latter is with ढ—दुद्रोद् ढ—दुद्रोद् घ—दुद्रोद् by घुना—(123)—दुद्रोद् by ‘ढो ढे लोपः’ गुण in both the cases is as before. Similarly द्रोहिता etc. द्रोहिष्यति with इट् and गुण ; ध्रौत्यति—द्रोह् स्यति (with गुण but without इट्) द्रोदस्यति (हो ढः)—ध्रौढस्यति (‘एकाचो वशोभष्—’ 325)—ध्रौक्स्यति (घढोः कः सि—295)—ध्रौक्ष्यति—इणकोः—आदेशप्रत्यययोः (211-12). The form ध्रौत्यति may also be obtained if we adopt the घत्व process of ‘वा दुह्—’ above. Thus द्रोह्स्यति—द्रोष् स्यति—ध्रौष् स्यति—ध्रौक् स्यति by खरि च (121). Therefore Bhattoji says ढत्वचत्वयोः etc. The form is the same in ढत्व and चत्व of (होढः) and (वादुह्—)

respectively. अद्भुहत्—with अङ् in लुङ्। सुह् to fail to understand, to swoon etc. e.g. 'किं कर्म किनकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः' (गीता—III) and 'स युशुवांसदवचनं सुमोह' (भट्टि—I). सुमोहिद्य etc. as दूदोहिद्य etc, before. मोह्यति—the form is same in घल् and ढल्पल्स. असुहत्—अङ्। शुह् to vomit out—घोपदेश। सुशोह—घल् by इण्कोः etc. सुशोहिय etc as before. सुशुहिव etc by option of इट् owing to रधादित्। स्नोग्धा—by घल् and स्नोढा by ढल्। शिह्—to endear, to fondle.—Like शुह्। इत् i.e.—Here end the रधादि roots but not the पुषादि ones which extend to the end of the दिवादिगण—this being the conclusion (arrived at in the treatises like Madhava's and others). शसु to pacify :—

मित—। नशेरिति। 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' (८।४।१) इत्यतो ण इति। 'न भाभूपूकनिगमिष्यायीवेपाम्' इत्यतो नेति चानुवर्तते। तेन अपेक्षितं पूरयन्नाह—णत्वं न स्यादिति। 'उपसर्गादनीत्परः' (८।४।२८) इत्यत उपसर्गात् इत्यपि इहानुवर्तनीयम्। उपसर्गात् इत्यस्य 'उपसर्गस्यात्' इत्येवमर्थः। तेनायं स्वार्थः, उपसर्गस्यान्निमित्तात् पदस्य कृतघत्वस्य नशेर्नस्य णत्वं न स्यात् इति। प्रनंष्टा इति। अत्र प्रनश् (नुम्) ता इति स्थिते ब्रह्मादिना (२८४) षत्वे रूपम्। घान्तस्य किम्? प्रणश्यति—अत्र षकारान्तत्वात् णत्वं न। ननु घान्तस्य चेत् णत्वनिषेधस्तर्हि प्रनङ्त्यति इत्यत्र णत्वं प्राप्नोति। तत्र षकारस्य 'षटोः कः सि' (२८५) इति ककारादेशेन वाधादित्याशङ्क्य परिहरति—अन्तगद्वयमिति। सूत्रे घान्तस्येति यत् अन्त—ग्रहणं कृतम् तत् भूतपूर्वस्य पूर्वं भूतस्य षकारस्थाने ब्रह्मादिना जातस्य षस्य प्रतिपत्त्यर्थं ज्ञानार्थं प्राप्त्यर्थमिति यावत्। तेन प्रनष् स्यति इत्यस्य प्रनक्ष्यति (षटोः रित्यादिना कः) इत्येवं घान्तत्वे जातेऽपि पूर्वं घान्तम् आसीदिति क्त्वा णत्वनिषेधप्राप्तिरितिभावः। एतच्च भाष्ये तत्प्रदीपे च सुविषष्टम्। तथाच भाष्यम् :—

'नशेः घान्तस्य (८।४।३६)। नशेरशः (वार्त्तिकम्)। नशेरश इति वक्तव्यम्।

इहापि यथा स्यात् । प्रनङ्त्यति । परिनङ्त्यति । तत् तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह पुनर्नशः ष इतीयता सिद्धम् । सोऽयम् (पाणिनिः परासृज्यते) एवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं घान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥ ” इति । अत्र प्रदीपः—

“नशः ॥ प्रनङ्त्यति इति । नशः षत्वं षटोः कः सीति कले कृते मसृजि-
नशोर्भलौति । अन्तग्रहणसामर्थ्याद् यश्च सम्प्रति षान्ती यश्च भूतपूर्वस्यस्य सर्व्वस्य
णत्वनिषेधः”—इति । भाष्ये ‘एवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति’ इत्यस्य विवरणम्
अन्तग्रहणसामर्थ्यादित्यादि । अयं भावः—पाणिनिर्यदि ‘नशः षः’ इतिव
असूत्रयिष्यत् तर्हि येन विधिस्तदन्तस्येति घान्तस्य इत्यर्थलाभात् प्रनङ्टा इत्यादि स्यात्—
स्यादेव । तथापि (एवं सिद्धेऽपि) यदन्तग्रहणं क्रियते तत् घान्तभूतपूर्वस्यापि णत्व—
निषेधप्राप्तार्थम् इति । नशिष्यति इति । ‘अवश्यं विनशिष्यान्त सर्व्वे’ रावण राक्षसा’
इति बाल्मीकीये । प्रीणनमिति—तृप्तिरिति धातोरकर्मकत्वद्योतनाय । तर्पणमिति तु
सकर्मकत्वद्योतनाय । उभयवाच्यार्थं प्रयोगं दर्शयति नाग्निरिति, पितृमिति च ।
पूर्व्ववाकर्मकत्वम् । शिषे षटौ । उत्तरव सकर्मकत्वम् । ततर्पिथ इत्यादि ।
‘रधादिभ्यश्च’ (२५१५) इतीङ्विकल्पादिपक्षे लघूपधगुणे रूपम् । इडभावे तु
‘अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्तरस्याम्’ (२४०२) इत्यमविकल्पः । अमभावे गुणेन ततर्पिथ
इति । अमि पुनरिको यणचीति (४७) यणि तवपृथ इति । एवं तर्पितेत्यादि । ‘स्यृश-
स्यृशकषट्पट्पां स्त्रेः सिज् वा वाच्यः’ इति ‘न दृशः’ (२४३७) इत्यत्र पठितम् । तत्र
सिच्पक्षे रधादित्वेन इङ्विकल्पात् अनुदात्तत्वेन ऋटुपधत्वेन च अमविकल्पाच्च
रूपवयम् । अतर्पीत्—अवासीत्—अवःसीत् इति । आदि—अटप् इट् सिच्
ईट् त् इति स्थिति नेटीति (२२६८) हलन्तलक्षणाया वृद्धिर्निषेधे पुगन्तेति (२१८२)
लघूपधगुण इट् ईटि (२२६३) इति सिज्लोपश्च । द्वितीये—अटप् सिच् ईट् त्
इति स्थिति ‘वदव्रज—’ (२२६७) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । इट् परत्वाभावात्
सिज्लोपविरहः । तृतीये—अटप् सिच् ईट् त् इति स्थिति अनुदात्तस्येति अमि अट
अम्प् स् ईत् इति जाते यण्—अवप. (ङ + ञ) स् ईत् । ततो वृद्धादि प्राग्वत् । सिज-

भावपचे तु पुषाद्यङ्—अटपत् इति । डिङ्त्वान्न गुणः । हृप् इति । हृष्यति हृष्यति-
वत् । ननु हृष्यति हृष्यत्यो रधादित्वाद् वेट्काले, अत्रानिटकारिकासु (पुषादिषु) पाठो
व्यर्थ इत्याशङ्क्य समाधत्ते—

रधादित्वादिति । इमौ हृप् हृषीः । वेट्कौ विकल्पिते ट्कौ, अमर्थम् अमागम-
त्वाभार्थम् । अनुदात्तता—अनुदात्तेषु पाठः इत्यर्थः । अमागमो यथा स्यादिति कृत्वा
हृप् हृष्यतौ अनुदात्तेषु पठेते इति भावः । अन्वयः स्पष्टः ।

दृह जिघांसायामिति । दृह्-घल् इति स्थिते 'रधादिभ्यश्च' (२५१५) इति
इङ्विकल्पः । तत्र इट्पचे दुरोहिथ इति (हिलम् अभ्यासकार्थं गुणश्च) । इड-
भावे तु धातोर्भाङ्परत्वेन हकारस्य घलढत्वविकल्प इत्याह—'वा दृहसुह—'
(३२७) इत्यादि । पचे ढ इति—'हो ढः' (३२४) इत्यनेनेत्यर्थः । दुरोघ इति
वलपचे रूपम् । तथाहि दुरोह् य इति जाते घले दुरोष् य इति भवति । ततो
भक्षस्तथोरिति (२२००) दुरोष् इति भलां जश्—इति जश्च तु दुरोघ इति । ढल्—
पचे तु दुरोढ इति रूपम् । तथाच—दुरोह् य इति स्थिते ढले—दुरोढ् य इति घुना
घुरिति यश्च ढः । ततो 'ढो ढे लोपः' इति प्रथमदस्य लोपे यथोक्तं रूपम् । एवं द्रोहिता
इत्यत्र । ढलघलयोस्तुल्यं रूपमिति । ध्रीत्यतीति परास्म्यते । तथाहि—लघूपधगुणादुत्तरं
द्रोह् सति इति स्थिते ढलपचे द्रोढ् सति—धोढ् सति ('एकाचो वशो भष्—'
३२६)—धोक् सति ('घटोः कः—' २८५)—धोक् सति ('इण्कोरादेश—' २११-२२)
इति घलेन यथोक्तं रूपम् । घलपचे च द्रोष् सति—धोष् सति—धोक् सति (खरि-
चेति (१२१) चत्वेन घस्य कः)—धोक् सति इति प्राग्वत् । लुङि पुषाद्यङि अदुहत्
इति । अङो डिङ्त्वान्न गुणः । वैचित्त्वमविवेक इति । मोह इति यावत्—'धीर-
स्तव न मुञ्चति (गीता), स श्च्युवांसदवचनं मुमोह (भट्टिः) इत्यादुदाहरणम् ।
मुमोहिथेत्यादि । अत्रापि ढलघले प्राग्वत् । ण्ह उद्गिरणे इति । षोपदेश ।
उद्गिरणे इति अवैव निपातनादुद्गिर इति वद्वः । मुणोह इति । इण्कोरिति
यत्नम् । मुणोहिथेत्यादि प्राग्वत् । मुण्हिव इति । प्रत्ययस्य कित्त्वान्न गुणः ।
मुण्वे इति । इडभावादिति ज्ञेयम् । 'वा दृहसु हृष् हृषिहामि'ति सर्व्वेषामेवाव

प्रोक्तत्वात्—यथापूर्वं दत्तवत्वे । 'वृत्' इत्यस्यार्थमाह—रपादयः समाप्ता इति ।
 रधादयश्च 'रधादिभ्यश्च' (२५१५) इत्यत्र परिगणिताः । पुषादयस्तु न समाप्ता
 इत्याह—पुषादयस्त्विति । सिद्धान्त इति—माधवादिभिस्तथैवामुपगतादिति भावः ।
 शसु उपशमे इति । उदित् । उपशमो नाशः । 'ततः शान्ते पानीयवर्षे' इति
 हितोपदेशः । इन्द्रियनिग्रहार्थेऽप्ययं प्रयुज्यते—'शान्तेः प्रत्यपकारेण नोपकारेण
 दुर्जनः' इति कुमारे । 'शिष्टोभवेत्' कोपं त्यजेत्' इति वार्थः । अस्योपधादीर्घविधायकं
 सूत्रमवतारयति—

२५१८ । शमामष्टानां दीर्घः श्यांन ॥७३॥७४ ॥

दी— । शमादोनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शमत् ।
 शेमिथ । शमिता । अशमत् । तसु १२०२ काञ्च्चायाम् ।
 ताम्यति । तमिता । अतमत् । दसु १२०३ उपशमे । उपशम
 इति ख्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः ।
 अदमत् । असु १२०४ तपसि खेदे च । आम्यति । अश्रमत् ।
 भ्रसु १२०५ अनवस्थाने । 'वा भ्राश—' (२३२१) इति श्यन्
 वा । तत्र कृते शमामष्टानामिति (२५१८) दीर्घः । भ्राम्यति ।
 लुङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्रादिवत् । क्षसु १२०६ सहने ।
 क्षाम्यति । चक्षमिथ-चक्षथ । चक्षमिव-चक्षव । चक्षमिम—
 चक्षणम् । क्षमिता—क्षन्ता । अयमपित् । भ्रादिस्तु षित् ।

‘अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा’ ।

क्षसु १२०७ ग्लानौ । क्षाम्यति । क्षामति । शपोव श्यन्त्यपि
 ‘ष्टिवृकसु—’ (२३२०) इत्येव दीर्घं सिद्धे शमादिपाठो

घिनुणर्थः । अङ् । अकृतम् । मदी १२०८ हर्षे । माद्यति ।
अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ।

असु १२०९ क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ।

The अच् or vowel of the eight roots of the शमादि class (शम्, तम्, दम्, यम्, क्षम्, क्षन्, क्लृप् and मद्) becomes long when the affix श्यन् follows. Thus प्रणिशान्यति—[चत् by 'निर्गदनाद' (२२८१)] etc. शिनतुः—by 'अत एकहल्' (२२६०) ; शिमिथ—by 'यलि च सेटि' (२२६२) । शमिता—इट्, ता । अशनत्—अङ् । तसु to wish, दसु to pacify, उपशन् इति ग्यन्तस्य i.e. the word उपशस is derived with अच् affixed to शम् after it has taken णिच् by 'हेतुमति च'—; absence of वृद्धि being due to 'मितां ऋस्वः' । Here by it is known that दसु is transitive and not intransitive like शमि उपशने above. Hence दास्यति etc. mean शसयति etc. असु to labour etc. असु to be restless, to walk etc. By 'वा भाश' (२६२१) असु takes श्यन् optionally and when it takes श्यन् its अच् becomes दीर्घ by 'शमामटानां' (this rule). Thus आस्यति—असति etc. अङ् will come in लुङ्—अमदत् । The rest is like अम read in स्वादि । क्षम् to endure. It is क्दिप् hence takes इट् optionally when यल् etc. follow by the rule 'स्वरतिसृति स्यति' (२२७९) Thus चक्षम् इट्थ—चक्षमिथ and चक्षम् थ—चक्षथ (मोऽनुस्वारः) । चक्षथ by 'म्बोश्च' (२३०६) म turns into न which become cerebral owing to the ष in 'चक्ष—' similarly चक्षणम् । This root is अषित् or not ष—eliding whereas क्षमृष्, read in स्वादि is षित् or ष—eliding. Hence—

'अषित् (not ष—eliding) आस्यति i.e. क्षम् (दिवादि) gives चान्ति

(चम् + क्ति) whereas चित् चमते i.e. the च—eliding चम्प् (भ्वादि) gives चमा (चम् + अङ् by षिद्धिभेदादिभ्योऽङ् which bars क्तिन् on being षित्) । क्लसु to be tired. क्लाम्यति—दीर्घ by 'शमामष्टानाम्—' (२५१८) and क्लामति दीर्घ by 'छिडुक्लसु—' (२३२०). The reading of क्लम् in the शमादि class is to attach the affix चिनुष् after it by 'शमित्यष्टाभ्यो चिनुष्' (३१२१)—because without this rule 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि,' क्लम् would have दीर्घ by 'छिडुक्लसु—' (२३२०)—which directs दीर्घ to भ्वादि क्लम् । मदी—to express glee. Here end the eight शमादि roots. अस् to throw. आस—by 'अत आदेः' (२२४८). अस् will have the aug. युक् (य) when अङ् comes by the rule—

मित—। शमामिति । स्पष्टम् । शमादयश्च—संगृह्यन्ते—शमुस्तमुदसुश्चापि—अमुर्धं सुरथ चसुः । क्लसुमदी तथेत्यष्टौ शमादय उदाहृताः ॥ इति । मदीवर्जं सर्व्व एव उदितः । प्रणिशस्यति इति । 'नेर्गदनद—' (२२१५) इति णत्वम् । उदिच्चात् शमित्वा—शन्त्वा इत्यादि । शेमंतुरिति—'अत एकहल—' (२२६०) इति एच्चाभ्यास-लोपी । शेमिथ इति । थलि चेति एच्चादि । अशमत—पुषाद्यङ् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । दसु उपशमे इति । उपशमशब्दस्य साधनप्रकारमाह—उपशम इति ग्यन्तस्य इति । वजि रूपमिति वाक्यशेषः । ग्यन्तस्येति हेतुमति णिजन्तस्येत्यर्थः । 'मितां ऋस्वः—' (२०६३) इति णिचि वृद्धाभावः । ननु किमर्थं ग्यन्तस्येति क्लेशः स्वीकृतः । केवलस्यैव शमे रूपं गृह्यताम् इत्याशङ्क्य आह—तेन सकस्यकोऽयमित्यादि । तथाच दास्यति इत्यस्य शमयति इत्यर्थः । भ्वादिबुद्धि—भ्वादौ पठितभमुवदित्यर्थः । चचमिथ—चचन्थ इत्यादि । चास्यतेरुदित्वात् 'खरतिस्ति—' (२२०६) इतीङ्विकल्पः । चचण्व—चचणस् इति । स्वीश्च (२३०६) इति मस्य नः । तस्य षात् परत्वेन णः । चमूचमूषीर्भेदप्रदर्शनार्थमाह—अयमषित् इति । दिवादिचमूरिति सम्बद्धात् । अथ श्लोकार्द्धेन उभयमपि संगृह्णाति—

अषितः चास्यतेः (दिवादीपठितस्य चमू इत्यस्य) चान्तिरिति चित्वाभावात् क्तिन् ।

चमूषः चमतः (भौवादिकस्य चमूष इत्यस्य) चमा इति । श्रितात्—‘षिड्भिदादिभ्य—’ इत्यङ् । टाप् । क्लसु ग्रानाविति । क्लामति इति भ्वादिः ‘ष्ठिबुक्लसु—’ (२३२०) इत्यनेन दीर्घः । ननु तर्हि श्यनोऽपि श्रितात् ‘ष्ठिबुक्लसु—’ इत्येव दीर्घं सिद्धे अत्र शमामटानामित्यत्र क्लाम्यतेः पाठो निरर्थक इत्याशङ्क्य समाधत्ते—शमादि—पाठो विनुर्यर्थ इति । ‘शमित्यष्टाम्यो विनुर्य’ (३१२१) इत्यनेनेति भावः । शमी । क्लमौ इत्यादि च रूपम् । नोदात्तोपदेशस्य—इति (२७६३) इद्व्यभावः । शमादयोऽष्टौ गताः । अस चोपणे इति । आस इति । अत आदेरिति (२२४८) अभ्यासदीर्घः । अथास्य लुङि—अङि य गागमः स्यादित्याह—

२५२० । अस्यतेस्थुक् ॥७४॥१७॥

दी— । अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे ‘अस्यतिवक्ति—’ (२४३८) इति वचनं तडर्थम् । तङ् तु, ‘उपसर्गादस्यतूहोर्वा—’ (वात्तिक) इति वक्ष्यते । पर्यास्थत् । यसु १२१० प्रयत्ने ।

The aug. यक् (य्) is added to अस्, when अङ् follows (in लुङ्) । Thus आस्थत्—युक् is कित् hence the process is thus—आट् अस्युक् अङ् तिप् (त्)—आ अस्य य् अत् etc. The root अस् is mentioned twice—once in the rule ‘अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्’ (2438) and at another time under the पुषादि class which roots get the affix अङ् by ‘पुषादि—’ (2343). Hence there is no need of taking up अस् in the rule अस्यति etc.—because being पुषादि it (अस्) gets अङ् enjoined for this class. But yet the term अस्यति in the rule अस्यति etc.’ is not super-fluous for it (अस्यति) gets the अङ् enjoined by अस्यतिवक्ति etc, when it is आत्मनेपदी due to some prefixes such

as परि, नि, etc before it, by the Varttika 'उपसर्गादस्यतूष्णीर्वा' under (वेत्ते विभाषा—2701). Thus Bhattoji says अस्य पुषादिच्चात् etc. तडर्थेस् i.e rule 'अस्यतिवक्ति—' is to enjoin अङ् for अस् when the same is आत्मनेपदो । And we shall speak of it (तङ्) under उपसर्गात्— etc'. Thus पर्यास्यत । यस् to make effort. उदित् ।

मित— । अस्यतेरिति । अपेक्षितं पूरयन्नाह—अङि परे इति । 'चट्टशोऽङि गुणः' (७।४।१६) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । छुगिति कित्, उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्यावयवः । ननु अस् धातुः पुषादौ पठ्यते । पुषादिभ्यश्च 'पुषादि—' (2343) इत्यङ् विधीयते । तत् 'अस्यतिवक्ति—' (2538) इत्येतेन अङ्विधानार्थम् अस्यतेः पुनरुपादानं व्यर्थम् पूर्व्वेणैव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्य पर्यवस्थापयति—अस्य पुषादिच्चादिति । तडर्थमिति—आत्मनेपदार्थमित्यर्थः । कुतः पुनरस्यतेरात्मनेपदत्वमित्यवाह—तङ् तु—'उपसर्गादस्यतूष्णीर्वा' इति । वाचि कस्मिदम्—आत्मनेपद-प्रकरणे 'वेत्तिर्विभाषा' (२७०१) इत्यव द्रष्टव्यम् । ननु तवापि पुषाद्यङ्गेषां इति तु न वक्तव्यम् । 'पुषादिदुतादित्यदितः परस्मैपदेषु' (२३४३) इति परस्मैपदे एव पुषाद्यङ्गो नियमादिति दिक् । तङि उदाहरति—पर्यास्यत इति । उपसर्गवशादस्यते-रात्मनेपदविकल्पात् 'रक्षांसि वेदौ परितो निरास्यत्' (भटि १५) इत्यादि साध्वेवेति । यस् प्रयत्ने इति—

२५२१ । यसोऽनुपसर्गात् ॥३।१।७१॥

२५२२ । संयसञ्च ॥३।१।७२॥

टी— श्यन् वा स्यात् । यस्यति- यसति । संयस्यति- संयसति । 'अनुपसर्गात्' किम् ? प्रयस्यति । जसु १५११मोक्षणे । जस्यति । तसु १२१२ उपक्षये । दसु १२१३ च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । वसु १२१४ स्तम्भेवस्यति ।

ववास । ववसतुः । 'न शसदद्—' (२२६२) इति निषेधः ।
 वशादिरयमिति मते तु, वसतुः । वसुः । व्युषु १२१५ विभागे ।
 अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङ्घ्र्यं पुनः पठ्यते । अव्युषत् ।
 ओष्ठप्रादिर्दन्त्यान्त्योऽयम् 'व्युसति' इत्यन्ये । अयकारः 'वुस'
 इत्यपरे । म्लुष १२१६ दाहे । अम्लुषत् । पूर्व्वच पाठः
 सिजर्थ इत्याहुः । 'तद्भ्वादिपाठेन गतार्थ'मिति सुवचम् ।
 विस १२१७ प्रेरणे । विस्यति । अविसत् । कुस १२१८
 संश्लेषणे । अकुसत् । दुस १२१९ उत्सर्गे । घुस १२२०
 खण्डने । मसी—१२२१ परिणामि । परिणामो विकारः ।
 'समो' इत्येके । लुठ १२२२ विलोडने । उच १२२३ समवाये— ।
 उच्यति । उवोच । 'जचतुः' । मा भवानुचत् । भृश १२२४
 भ्रंश १२२५ अधःपतने । बभ्रशं । अभ्रशत् । 'अनिदिताम्—'
 (४१५) इति जलोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् । वृश १२२६
 वरणे । वृश्यति । अवृशत् । कृश १२२७ तणूकरणे । कृश्यति ।
 जितृषा १२२८ पिपासायाम् । हृष १२२९ तुष्टौ । श्यन्नडी
 भौवादिकाद् विशेषः । रुष १२३० रिष १२३१ हिंसायाम् ।
 'तीषसह—' (२३४०) इति वेट् । रोषिता—रोष्टा । डिप
 १२३२ क्षेपे । कुप १२३३ क्रोधे । गुप १२३४ व्याकुलत्वे । युप
 १२३५ रुप १२३६ लुप १२३७ विमोहने । युप्यति । रुप्यति ।
 लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट्कः । अनिट्कारिकासु
 लिपिसाहार्यात् तौदादिकस्यैव ग्रहणात् । लुभ १२३८ गार्ध्यं
 गार्ध्यमाकङ्क्षा । 'तीषसह—' (२३४०) इति वेट् । लोभिता-

लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भूदेरवृत्-
 क्तत्वालोभतीत्यपीत्याहुः । क्षुभ १२४० सञ्चलने । लुभ्यति ।
 णभ १२४१ तुभ १२४२ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो दुपतादौ
 क्रापादौ च पठन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः । क्रापादित्वात्
 पक्षे सिज् भवत्येव । इह पाठस्तु श्यन्नर्थः । क्लिदू १२४३
 आद्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिथ—चिक्लेत्य । चिक्लिदिव-
 चिक्लिद्व । चिक्लिदिम-चिक्लिद्व । क्लेदिता-क्लेत्ता । जि
 मिदा १२४४ स्नेहने । 'मिदेर्गुणः । (२३४६) मेद्यति ।
 अमिदत् । द्युतादिपाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह
 पाठः अमिदौदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिषु
 पाठस्तृचितः । जिह्मिदा १२४५ स्नेहनमोचनयोः । ऋधु १२४६
 वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् । गृधु १२४७ अभिकाङ्क्षायाम् ।
 अगृधत् । वृत् । पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादि—
 समाम्प्रार्थमेव वृत्करणम् । दिवादिसु भूादिवदाकृतिगणः ।
 तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

इति तिङन्तदिवादिप्रकरणम्

2521 (Rule No.)—श्यन् comes optionally after the root यस्
 (यक्षी प्रयत्ने) provided it is not preceded by any उपसर्ग—But :—

2522 (Rule No.)—The विकरण श्यन् comes optionally after
 the root यस्—only when it is preceded by the उपसर्ग सन् and no
 other. Thus यस्त्विति etc in the former case and सं-यस्त्विति etc in
 the latter case ; why say 'अनुपसर्गात्'—'when preceded by no

पुषादि पाठ (reading of ज़िन्दिदा in the पुषादि class) is essential. If so, then read it not under दृतादि, but beyond the same (दृतादि), under the आत्मनेपदी roots—in as much as it will have अङ् owing to its पुषादित्त्व giving अनिदत् and also सिच् giving अनिदिष्ठ when आत्मनेपदी। केचित्तु etc.—By the word इत् here some explain that it indicates the finish of the पुषादि class only and not of दिवादि class as well which (दिवादि) is inexhaustible like the भृादि class and thus the forms like जीयते, मृग्यति etc are rightly formed.

Here ends the दिवादि class

नित—। यस इति। संयस इति च। यसः अनुपसर्गादेव श्यन्विकल्प इति प्रथमसूत्रार्थः। समपूर्वादेव यसः श्यन्विकल्पः इति द्वितीयसूत्रार्थः। अयं भावः—सोपसर्गाद् यसः नित्यमेव श्यन् यथा—प्रसस्यतीति न तु प्रससतीत्यपि। अत आयासं यत् अनुपसर्गाद् यसः श्यन्विकल्प इति। तदेवं यस्यति—यसतीति सिद्धम्। अत्र नियमः क्रियते—यदि कुत्रचित् सोपसर्गाद् यसः श्यन् विकल्प इत्यते तर्हि समपूर्वादेव यसः नान्यपूर्वादिति। अतः सिद्धं—संयस्यति—संयसतीति। अयमिति व्युष इति परामृश्यते। अर्थभेदेन त्विति। विभागात्मकमर्थविशेषमादाय इह पुषादौ अङ् अर्थः पच्यते इत्यर्थः। तेन अयोषीदिति भौवादिकस्य दाहार्थकस्यैवेति भावः। पूर्व्वेति। पुषादिभ्यः प्रागित्यर्थः। तद्भृादिपाठेनेति। यदि सिचमासक्तुमाकाङ्क्षा विद्यते तर्ह्यं भृादावेव पठ्यताम् न त्वत् पुषादेः प्राक् दिवादावित्यर्थः। तथाचैवं श्यन्नङ् भवत् एवेत्याह सुवचमिति। वक्तुं युक्तमिति तदर्थः। मा भवानिति। आडागमप्रतिषेधः। अनिदितामिति। अंशु इति इदित् न भवति। अतोऽङि नलोपः। भौवादिकादिति। भृादौ पठिताद्—हृष्यतेरित्यर्थः। लिपिसाहचर्यादिति—लिपिनासह पठितत्वादित्यर्थः। तौदादिकसेव ग्रहणात्—तुदादौ पठितस्यैव लुपेरनित्त्वनियमादिति भावः। भादिरिति। भादिं आकृतिगणत्वात् तत् 'इत्' इति गणसमातिसूचकः शब्दो

नोच्चारितः । अतएव वृद्धनुच्चारणसामर्थ्यात् केचिन्नोभति इत्यपि माधुरिरित्याहुः ।
 कथयन्तीत्यर्थः । द्युतादित्वादिति । 'पुषादिद्युतादि—' (२३५३) इत्यनेनेति भावः ।
 क्रादित्वादिति । तत्र अङोऽभावात् । इह पाठस्तु शब्दार्थ इति । न तु अङर्थः, तथाचेदं
 'पुषादिभ्यः प्राग्वेते पठितुं युक्ता इत्यभिप्रायः । क्रिदू इति । ऊदित्वात्—स्वरतिमृति—
 (२२७६) इति वेदः । द्युतादि-पाठादिवेति—धातुरयं द्युतादौ च पठ्यते अत्र
 पुषादौ च । पूर्व्वव (द्युतादौ) च आत्मनेपदिषु पठ्यते तेन 'द्युदस्यो लुङि' (३३४५)
 इत्यनेन परस्मैपदस्यापि विकल्पेन प्राप्तेः 'पुषादिद्युतादि—' (३३४३) इत्यङि
 असिदत् इति भवति । तङ्पञ्चे तु सिचि अमेदिष्ट इति । ननु यदि द्युतादि—
 पाठादेवाङ् सिङ्भर्त्ति इह पुषादौ पाठो व्यर्थः । नेत्याहु—इह पाठः अमेदीत् इति
 साम्भदिति । यदि ज्ञयंपुषादावपठित्वा ततः प्राग् दिवादौ पठ्येत तर्हि परस्मैपदेऽपि
 सिचि प्राप्ते अमेदीत् इत्यनिष्टं स्यात् । अतः परस्मैपदे सिज्वावरणार्थमिह पाठः ।
 नन्वेवं यदि पुषादौ पाठ ईमिततमः सप्रयोजनश्च—नितरां तर्हि द्युतादिभ्योऽन्यत्रैव
 कचिन् आत्मनेपदिधातुषु मेदतेः पाठो युक्तः । एवञ्च पुषादिपाठादङ् आत्मने-
 पदित्वात् सिञ्च भवत्येव इति मत्वा आहु—द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिश्रितिः ।
 द्युतादिपाठस्यानर्थकत्वादिति विभाव्यम् । केचित्त्विति—स्पष्टम् ।

॥ इति मितभाषिण्यांतिङन्तदिवादि-प्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तस्वादि-प्रकरणम्

दी—। षुञ् १२४८ अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पोडनं स्नानं सुरासन्धानं च । तत्र स्नाने अकर्मकः ।

षुञ् i. e सु which is उभयपदी means to cause to bathe, to torture, to bathe and to distil wine. It is intransitive in the sense of bathing.

मित—। अथ ऋविकरणान् स्वादीनारभमान आह—षुञ् अभिषवे इति । वीपदेशोऽयमनिट् च । जिच्चादुभयपदी । अभिषवपदस्याशेमाह—अभिषवः स्नपनं—(स्नानेऽपि जन्तालुपट्) इत्यादि ।

२५२३ । स्वादिभ्यः श्रुः ॥३१७३॥

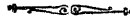
दी—। सुनोति । सुनुतः । 'हुश्रुवोः—' (२३८३) इति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः—सुनुवः । सुन्वहे—सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । 'सुसुधूञ्भ्यः—' (२३८५) इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषृणोति । अभ्यषृणोत् । अभिसुषाव ।

The विकरण or affix श्रु (रु)—(of which श् only elides)—is attached after the roots सु etc. (enlisted herein)—when in

नोच्चारितः । अतएव ब्रह्मसुच्चारणसामर्थ्यात् केचिन्नोभति इत्यपि साधुरित्याहुः ।
 कथयन्तीत्यर्थः । द्रुतादित्वादिति । 'पुषादिद्रुतादि—' (२३५३) इत्यनेनेति भावः ।
 त्नादित्वादिति । तत्र अङ्गोऽभावात् । इह पाठस्तु श्रुत्यर्थ इति । न तु अङ्गर्थः, तथाचैवं
 'पुषादिभ्यः प्राग्वेति पठितुं युक्ता इत्यभिप्रायः । किदू इति । ऊदित्वात्—'स्वरतिसृति—'
 (२२७६) इति वेदः । द्रुतादि-पाठादेवेति—धातुरयं द्रुतादौ च पठ्यते अत्र
 पुषादौ च । पूर्वव (द्रुतादौ) च आत्मनेपदिषु पठ्यते तेन 'द्रुदस्यो लुङि' (३३४५)
 इत्यनेन परस्मैपदस्यापि विकल्पेन प्राप्तेः 'पुषादिद्रुतादि—' (३३४३) इत्यङि
 अस्मिदत् इति भवति । तङ्पक्षे तु सिचि अस्मिदिष्ट इति । ननु यदि द्रुतादि—
 पाठादेवाङ् सिङ्गसर्हि इह पुषादौ पाठो व्यर्थः । नेत्याह—इह पाठः अस्मिदौ इति
 नाभूदिति । यदि ह्ययं पुषादावपठित्वा ततः प्राग् दिवादौ पठ्येत तर्हि परस्मैपदेऽपि
 सिचि प्राप्ते अस्मिदौ इत्यनिष्टं स्यात् । अतः परस्मैपदे सिज्वारणार्थमिह पाठः ।
 नन्वेवं यदि पुषादौ पाठ ईक्षिततमः सप्रयोजनश्च—नितरां तर्हि द्रुतादिभ्योऽन्यत्रैव
 कश्चित् आत्मनेपदिधातुषु मेदतेः पाठो युक्तः । एवञ्च पुषादिपाठादङ् आत्मने-
 पदित्वात् सिञ्च भवत्येव इति मत्वा आह—द्रुतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिधिति ।
 द्रुतादिपाठस्यानर्थकत्वादिति विभाव्यम् । केचित्त्विति—स्पष्टम् ।

॥ इति मितभाषिण्यातिङन्तदिवादि-प्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तस्वादि-प्रकरणम्



दौ—। षुञ् १२४८ अभिषवे । अभिषवः स्त्रपनं षोडनं
स्नानं सुरासन्धानं च । तत्र स्नाने अकर्मकः ।

षुञ् i. e सु which is उभयपदौ means to cause to bathe, to
torture, to bathe and to distil wine. It is intransitive in the
sense of bathing.

मित—। अथ अ विकरणान् स्वादीनारभमान आह—षुञ् अभिषवे इति ।
वोपदेशोऽयमिति च । जित्त्वादुभयपदौ । अभिषवपदस्यार्थमाह—अभिषवः स्त्रपनं
—(स्नातिष्णिजन्ताङ्गुट्) इत्यादि ।

२५२३ । स्वादिभ्यः श्रुः ॥३१७३॥

दौ—। सुनोति । सुनुवः । 'हुश्रुवोः—' (२३८३) इति
यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः—सुनुवः । सुन्वहे—सुनुवहे ।
सुषाव । सुषवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् ।
सूयात् । 'सुसुधूज्भ्यः—' (२३८५) इतीट् । असावीत् ।
असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ।

The विकरण or affix श्रु (नु)—(of which श् only elides)—
is attached after the roots सु etc. (enlisted herein)—when in

the active voice the तिङ् affixes follow. Thus सु + श्नु + तिप् = सुनुति = सुनोति—गुण by 'सार्ध—' (2168).

N. B.—Here सुनु and not सु alone is the अङ्ग or verbal basis. Hence नु is gunnated due to पिच्च of तिप् । श्नु is शित् or ङित् by 'सार्धधातुकमपित्' hence सु (which is an अङ्ग in the case of श्नु) is not gunnated owing to the prohibition 'क्ङिति च' (2242). सुनुवः—तस् is ङित् hence no guna. सुनु + अन्ति = सुन्व्, अन्ति = सुन्वन्ति by 'ह्रस्वो—' (2387) which bars उवङ् enjoined by 'अचिञ्—' (272). सुन्वः—सुनुवः here the उ of नु elides optionally by 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः' (2233). सुषाव—षल by इणकोः etc. (211). सुन्—सु + श्नु + हि (elision of हि by 'उतश्च प्रत्ययात्—' 2334). सुनवानि—गुण because आट् is पित् । सूयात्—आशीः hence श्नु is not attached—दीर्घ of उ by 'अङ्गत्—' (2298). असावीत्—वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः' (2297). असोष्ठ—the root is gunnated because सिच् is not कित् here. अभिपुणोति—षल by 'उपसर्गात्—' (2270) and णल due to षल । अभ्यपुणोत्—अभि—अट् + सु + लङ्त्—षल by 'प्राक् सितात्—' (2276). अभिसुषाव—षल by 'स्यादिष्वभ्यासेन—' (2277).

मित— । स्वादिभ्य इति । स्वादिभ्यः अ प्रत्ययः स्यात् कर्तव्ये सार्धधातुके परे इति सूत्रार्थः । शपोऽपवादः । सु + श्नु + तिप् इति स्थिते 'सार्धधातुकमपित्' इति श्नु-प्रत्ययस्य अपित्वेन ङित्त्वात् 'सु' इत्यस्य गुणाभावे सुनु + तिप इति जाति प्रत्ययस्य पिच्चात् 'सार्धधातुकाङ्—' (२१६८) इति नु इत्यस्य गुणः । सुनुव इति—तसोऽङित्त्वाद् गुणः । सुनु अन्ति इति स्थिते 'अचि श्नु—' (२७२) इति उवङि प्राप्ते आङ्—ह्रस्वो नुवो इति । सुन्वः—सुनुव इति । सुनु + वस् इति स्थिते—'लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः' (२३३३) इति उकारलोपविकल्पः । सुषाव—इणकोरित्यादिना षलम् । सुन्—'उतश्च प्रत्ययाद-संयोगपूर्वत्वात्' (२३३४) इति ह्रस्वोपः । 'सुनवानि इति—आङत्तमत्वेति आट्

पिलाद गुणः। अवादेशः। सूधात्—आशिष—आर्द्धधातुकत्वेन श्नुप्रत्ययस्याभावात्
‘अकृत्—’ (२२६८) इति दीर्घः। अनिट्कत्वात् सिच इडप्राप्ति आह—सुसुधूञ्भ्य
इति। सिचि वृद्धिरिति (२३७७) वृद्धिः। असौट इति—इक् समीपेत्वऽपि भक्तृपरत्वा—
भावात् अकित्वात् लङ्पक्षे गुणः। अभिषुणोति इति। ‘उपसर्गात् सुनोति—’
(२२७०) इति षत्वम्। ततश्चणत्वम्। अभ्यषुणोदिति—अत्र अङ्ब्यवाये सत्यपि
‘प्राक् सितात्—’ (२२७६) इति षत्वम्। अभिसुधाव इति—‘स्यादिष्वभ्यासिन
चाभ्यासस्य’ (२२७७) इति नियमादभ्यासादुत्तरस्य षत्वम्।

२५२४। सुनोतिः स्यसनोः ॥ ८।३।११७ ॥

दी—। स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात्। विसीष्यति।
षिञ् १२४८ वन्धने। सिनोति। विसिनोति। सिषाय। सिष्ये।
सेता। शिञ् १२५० निशाने। तालव्यादिः। शेताः। डुमिञ्
१२५१ प्रक्षेपणे। ‘मिनातिमिनोति—’ (२५०८) इत्याख्यम्।
ममौ। ममिथ—ममाथ। मिम्ये। माता। मीयात्। मालीष्ट।
अमासीत्। अमासिष्टाम्। अमास्त। चिञ् १२५२ चयने।
प्रणिचिनोति।

The स of सुज् does not turn cerebral (ष) when स्य and सन् follow
(notwithstanding the precedence of उपसर्गस्य). Thus विसीष्यति—य
is by ‘इणकोः and आदेश—’ (211-12). षिञ् or सि is उभयपदौ means to
bind. षोपदेश—thus सिनोति etc. विसिनोति—prohibition of षत्व by ‘सात्
पदाद्योः’ (2133) and the rule ‘उपसर्गात् सुनोति—’ (2270) does not
apply for सिनोति is not included therein. सिषाय—सिष्ये—षत्व by
इणकोः etc. डुमिञ्—डित् hence निदम् (with क्ति and मम्)। ममौ—लिट्
णल् becoming औ by ‘आत औ—’ after मि has become मा by

‘मीनाति etc.’ (2508). ममिथ—ममाथ by इङ्विकल्प ; Cp. भारद्वाजनिघमः ।
 मिस्य—लिट् त (एश्) आत्मने, which is शित् as also कित् hence
 ‘मीनाति—’ etc. does not apply. मीयात्—आशीः—by ‘अकृत्—’
 (2298). मासीष्ट—आशीः—तङ् पक्षे with यासुट्, सुट् ईट् and आत्वादेश of
 the root. अमासीत्—लुङ्—आत्वात् by मीनाति—etc. and सक् and इट् by
 ‘यमरमनमातां स च’ (2377). Elision of सिच् by इट् ईटि (2266).
 अमास्त—In आत्मने, the rule ‘यम रम—’ does not apply. The
 root is अनिट् hence अट् मा स् त—अमास्त । चिञ् to pluck or compose.
 अनिट् । प्रणिचिनोति—णल् by नेर्गदनद—’ (2260).

मित— । सुनातेरिति । ‘अपदान्तस्य मूर्ध्यन्त्यः’ (८३५५) इत्यधिकारसूत्रम् ।
 ‘न रपररूपिष्ठञि—’ (८३११०) इष्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह । षो न स्यादिति ।
 सुनोतेरिति षष्ठान्तम् । स्वसनोरिति तु सप्तमीद्विवचनं तदाह—स्वे सनि चेत्यादि— ।
 तव प्रकृतत्वात् स्वे उदाहरति । विसोष्यति इति । अत्र उपसर्गादिति (३२७०) न
 प्रवर्तते । तेन ‘सो’ इत्यत्र षत्वं न । सनि तु अभिसुसुः । सन्नन्तादन्तात् किपि ‘अतो
 लोप’ इति लोपे कृते कृते दीर्घः । सुसुषति इति तु नोदाहरणं ‘स्तोतिष्ठोरेव षणि—’
 (२५२७) इति नियमनैव तत्र षत्वाभावसिद्धिः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । षिञ्
 वन्धने इति । षोपदेशोऽनिट् च । अतएव सिनोति इत्यादि । धातोरुणाभावः सुनोतिवत् ।
 विसिनोति इति । उपसर्गात् सुनोति—इति सूत्रे सिनोतेरग्रहणाद् षत्वाभावः ।
 तदभावाच्च णत्वाभावः । सिषाथ—सिष्ये इति । इण्कोरिति षत्वम् । शिञ् इति
 षिञ्वत् । डृमिञ् इति । डित्वात् क्तिर्मम् च—मिवम् । मिनोति इत्यादि सार्वधातुक—
 विषये रूपम् । ममी—इति । मि + कल् इति स्थिते णल्ः पित्वेन एज् विषयत्वात्
 ‘मीनातिमिनोतिदीर्घां व्यपि चे’ति (३५०८) आत्मे कृते द्वित्वे ‘आत औ णल्’ इति
 औकारादेशे रूपम् यत्किं भारद्वाजनिघमादिङ्विकल्पं मनसि कृत्याह ममिथ—ममाथ
 इति । तत्र इट्पक्षे ‘आतो लोप इटि च’ (२३७२) इत्यालोपः । मिस्ये इति । एण
 आदिशित्वाभावात् किञ्चन एज् विषयत्वाभावाच्च मीनातिमिनोतीत्यस्याप्रवृत्तेरात्वाभावे

रूपम् । मातेति—एजविषयत्वादिश्चात्र आत्वमित्यर्थः । मौयादिति—आशिषि परस्मैपदे
‘किदाशिषि’ इति कित्वादेज्विषयत्वाभावात् मौनातीत्यस्याप्राप्तेः ‘अकृत—’ (२२६८)
इति दीर्घे कृते रूपम् । मासीष्ट इति—आशिषि तङ्पक्षे रूपम् । एज्विषयत्वादात्त्वम् ।
अनासीदिति । आत्वे कृते ‘यमरमनमातां सकृच्च’ (३३७७) इति सगगन इट् च ।
तत इट् ‘ईटि’ (२३६६) इति सिज्लोपः । अनास्त इति—लुङि तङ् रूपम् ।
यमरम—इत्यस्य परस्मैपदे एव प्रवृत्तेः सगिठौ न । धातोरनिट्कत्वादिकारणवशा-
भावश्च—अ मा सिच् त अनास्त इति । चिज् चयने इति । चयने रचनाविशेषः ।
अनिट् । ‘नेर्गदनद—’ (२२६०) इति णत्वं मत्वाह—प्रसिद्धानोतीति । अद्य
अभ्यासादुत्तरस्य—चैर्विकल्पेन कुत्वं स्यादित्याह—

२५२५ । विभाषा चेः ॥ ७३।५८ ॥

दी— । अभ्यासात् परस्य चिज् कुत्वं वा स्यात् सनि
लिटि च । प्रणिचिकाय—चिचाय । चिक्ये—चिच्ये । अचैषीत् ।
अचैष्ठ । स्तृज् १२५३ आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणते ।
‘गुणोऽन्ति—’ (२३८०) इति गुणः । स्तृयात् ।

कुत्वं or क is the substitute for the च of चिङ्, following the
reduplicate or अभ्यास, when सन् and लिट् (affixes) follow. Thus
प्रणिचिकाय etc चिचाय—दीर्घे by ‘अचो जिणति’ (254) and णत्वं by ‘नेर्ग-
दनद—’ (2260). चिक्ये—चिच्ये—एष् is कित् hence the prohibition of
both गुण and वृद्धि ; यण् by ‘एरनेकाचः—’ (273). अचैषीत् by सिचि वृद्धिः
—’ (2297). अचैष्ठ—आत्मने तङ् गुण by ‘सार्धधातु—’ (2168). स्तृ to
cover etc. easy.

मित— । विभाषेति । ‘चजोः कुः—’ (७३।५३) इत्यतः कुरित्यनुवर्तते ।
‘अभ्यासाच्च’ (वा३।५५) इत्यतोऽभ्यासादिति । ‘सन्लिटोर्जः’ (७३।५७) इत्यतः
सन्लिटोरिति । विभाषेति च विकल्पार्थकः । तदाह—अभ्यासात् परस्येत्यादि ।

प्रणिचिकाय—चिचाय—इति ! गलं प्राग्वत् ! 'अतो जिष्णोति' (२५४) इति वृद्धिः । चिच्ये—चिच्ये इति । एषः अपित्वेन कित्वाद् गुणवृद्धयोरभावे 'एरनेकाव—' (२७३) इति घण् । अचैषीदिति—सिचि वृद्धिः—(२२९७) इति वृद्धिः । अनिटत्वेन—इटः परत्वाभावात्—सिञ्जलोपो न । अचेष्ट—'साञ्च—' (२१६८) इति तङ्पञ्च लुङि गुणः । लृञ् आच्छादने इति । अनिट ! लुगसा प्रक्रिया— ! अद्य सृधातोर्लिङ्सिचोरिङ्विकल्पार्थमाह—

२५२६ । ऋतश्च संयोगादेः ॥ ७।२।४३ ॥

दी— । ऋदन्तात् संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात् तङि । स्तरिषीष्ट—स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट—अस्तृत् । कृञ् १२५४ हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्त्त । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । वृञ् १२५५ वरणे ।

In तङ् or आत्मनेपद, the augment इट् is optionally prefixed to the लिङ् affixes and the affix सिच्—both coming after the root which ends in a ऋ and begins with a संयोग or conjunct letter (e.g. स्तृ—which begins with स्त् which is a conjunct letter (संयोग) and ends in ऋ) । Thus स्तृ + सीष्ट (लिङ्: सीषुट् and सुट् तिथोः) = स्तृ इट् सीष्ट = स्तृ इ सीष्ट—स्तरिषीष्ट (पल by इण्कोः etc.) ; alt. form—स्तृषीष्ट । Similarly स्तरिषीयास्ताम्—स्तृषीयास्ताम् etc. and in लुङ् अस्तरिष्ट—अस्तृत् (by 'ऋसादङ्गात्') अस्तरिषाताम्—अस्तृताम् etc. कृञ् to injure or molest. चकर्त्त—by 'कृञ्चृष्ट'—(2298). क्रियात्—by 'रिङ्शयक्लिङ्क्ष' (2367). कृषीष्ट—want of गुण due to कित्त्व by 'उञ्' (2368). अकार्षीत् by सिचि वृद्धि and रपरत्वं । अकृत—by सिञ् लोप—cp. 'ऋसादङ्गात्' (2369). वृञ् to choose, to pray etc.

नित—। ऋतश्चेति । 'इट् सनि वा' (७।२।४२) इत्यत 'इट्' इति अनुवर्तते ।
 'लिङ् मिचोरात्मनेपदेषु' (७।२।४२) इति च सर्वमध्यनुवर्तते । येन विधिसदन्त-
 स्येति ऋत इत्यनेन तदन्तलाभस्तदाह—ऋदन्तात् संयोगादेरित्यादि । स्तरिषोऽेत्यादि—
 इट्पक्षे गुणो विशेषः । एवम् लुङि अस्तरिष्ट इत्यत । अलृत इति तु 'ऋसादङ्गादिति
 (२३६८) सिज्जलोपाद् बोध्यम् । कृञ् हिंसायामिति । चकार्य इति । 'कृष्टृष्ट
 —' (२२८३) इति नियमात् यत्लि इणिनषेधः । क्रियात् 'रिङ् श्यक्—' (२३६८)
 इति रिङ्देशः । कृषीष्ट इति । 'उथ' (२३६८) इति कित्त्वान्न गुणः । अकार्षीत्—
 भिवि ङङि । रपरत्वम् । अकृत इति—'ऋसादङ्गात्' (२२६८) इति सिज्जलोपः ।
 ङङ् वरणे इति—। अथ 'कृमुष्टृष्ट—' इति इणिनषेधे प्राप्ते तद्विध्यर्थमाह—

२५२७ । वभूयाततन्यजगृध्वववर्थेति निगमे ॥७।२।६४॥

दी—। एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां
 यलोट । ववरिथ । वव्रव । वव्रवहे । वरिता—वरोता ।

These words are formed without इट् in vedas in an irregular way. [वभूथ—भू + थल् which in usage gives—वभूविथ ।

आततन्य—आ + तन् + थल् ... —आतेनिथ ।

जगृध्व—यङ् + लिट्, स (1st. pl.) ... —जगृहिम ।

ववर्थे—वृ + थल् ... —ववरिथ ।]

वरिता—वरोता—option of दीर्घ by 'वृत्तो वा' (२३६९) ।

भित—। वभूथेति । एषामिति—वभूथ, आततन्य, जगृध्व, ववर्थ इत्येतेषां
 शब्दानां वेदे इडभावो निपातनमिष्यते इत्यर्थः । अतएव भाषायां भवत्येवेडित्याह—
 तेनेति । वभूथेत्यादीनां भाषायां तु वभूविथ, आतेनिथ, जगृहिम इत्यादि क्रमेण रूपम् ।
 'त्वं हि होता प्रथमो वभूथ' । 'येनान्तरिक्षमुवाततन्य' । 'जगृध्व ते दक्षिणमिन्द्र
 हस्तम्' । 'ववर्थ त्वं हि ज्योतिषास्' इति नैगमान्य दाहरणानि । ववरेति प्रादि—

प्रणिचिकाय—चिचाय—इति । खलं प्राग्वत् । 'अतो जिष्णति' (२५४) इति वृद्धिः । चिच्चे—चिच्चे इति । एणः अपित्वेन कित्ताद् गुणवृद्धोरभावे 'एरनेकाच—' (२०३) इति यण् । अचेषीदिति—सिचि वृद्धिः—(२२९७) इति वृद्धिः । अनिटत्वेन—इटः परत्वाभावात्—सिज् लोपो न । अचेष्ट—'साञ्च—' (२१६८) इति तड् यच्चे लुङि गुणः । कृञ् आच्छादने इति । अनिट । मृगसा प्रक्रिया— । अद्य मृधातोर्लिङ्सिचोरिड्विकल्पार्थमाह—

२५२६ । ऋतश्च संयोगादेः ॥ ७।२।४३ ॥

दी— । ऋदन्तात् संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात् तडि । स्तरिषीष्ट—स्तरिषीष्ट । अस्तरिष्ट—अस्तृत । कृञ् १२५४ हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकथं । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । वृञ् १२५५ वरणे ।

In तड् or आत्मनेपद, the augment इट् is optionally prefixed to the लिङ् affixes and the affix सिच्—both coming after the root which ends in a ऋ and begins with a संयोग or conjunct letter (e.g. कृ—which begins with क् which is a conjunct letter (संयोग) and ends in ऋ) । Thus कृ + सीष्ट (लिङ्: सीयुट् and सुट् तिथोः) = कृ इट् सीष्ट = स्तरि ऋ सीष्ट—स्तरिषीष्ट (फल by इणकोः etc.) ; alt. form—स्तरिषीष्ट । Similarly स्तरिषीयास्ताम्—स्तरिषीयास्ताम् etc. and in लुङ् अस्तरिष्ट—अस्तृत (by 'ऋसादङ्गात्') अस्तरिषाताम्—अस्तृताम् etc. कृञ् to injure or molest. चकथं—by 'कृमृष्ट'—(2293). क्रियात्—by 'रिङ्शयक्लिङ्त्' (2367). कृषीष्ट—want of गुण due to कित्त्वा by 'उश्च' (2368). अकार्षीत् by सिचि वृद्धि and रपरत्वं । अकृत—by सिज् लोप—cp. 'ऋसादङ्गात्' (2369). वृञ् to choose, to pray etc.

मित—। ऋतश्चेति । 'इट् सनि वा' (७।२।४२) इत्यत 'इट्वे'ति अनुवर्तते । 'लिङ् मिचोरात्मनेपदैर्षु' (७।२।४२) इति च सर्वमप्यनुवर्तते । येन विधिसदन्त-
स्थेति ऋत इत्यनेन तदन्तलाभसदाह—ऋदन्तात् संयोगादेरित्यादि । स्वरिषोष्ट्यादि—
इट्पक्षे गुणो विशेषः । एवम् लुङि अस्तरिष्ट इत्यत्र । अस्मृत इति तु 'ऋसादङ्गादिति
(२३६८) सिज्जलोपाद बोध्यम् । कञ् हिंसायामिति । चकार्य इति । 'कृष्टभृष्ट
—' (२२८३) इति नियमात् यलि इणिनषेधः । क्रियात् 'रिङ् श्यक्—' (२३६८)
इति रिङादेशः । कषीष्ट इति । 'उश्च' (२३६८) इति कित्चान्न गुणः । अकार्षीत्—
मिचि ब्रुहिः । रपरत्वम् । अकृत इति—'ऋसादङ्गात्' (२२६८) इति सिज्जलोपः ।
वृङ् वरणे इति—। अथ 'कृमृभृष्ट—' इति इणिनषेधे प्राप्ते तद्विध्यर्थमाह—

२५२७ । वभूयाततन्यजगृभभवयैति निगमे ॥७।२।६४॥

दी—। एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां
थलीट । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता—वरोता ।

These words are formed without इट् in vedas in an irregular way. [वभूथ—भू + थल् which in usage gives—वभूविथ ।

आततन्य—आ + तन् + थाल् ... —आतेनिथ ।

जगृभ—यङ् + लिट्, म (1st. pl.) ... —जगृहिम ।

ववयै—वृ + थल् ... —ववरिथ ।]

वरिता—वरोता—option of दीर्घ by 'वृत्तो वा' (२३६१) ।

भित—। वभूथेति । एषामिति—वभूथ, आततन्य, जगृभ, ववयै इत्येतेषां
शब्दानां वेदे इडभाववृत्तिनिपातनमिष्यते इत्यर्थः । अतएव भाषायां भवत्येवेडित्याह—
तेनेति । वभूथेत्यादीनां भाषायां तु वभूविथ, आतेनिथ, जगृहिम इत्यादि क्रमेण रूपम् ।
'त्वं हि होता प्रथमो वभूथ' । 'येनात्तरिक्तमुर्वाततन्य' । 'जगृभा ते दक्षिणमिन्द्र
हस्तम्' । 'ववयै त्वं हि ज्योतिषाम्' इति नैगमान्य दाहरणानि । ववृवेति क्रादि—

नियमादिङभावः । वरिता—वरितेति—‘वृत्तो वा’ (२३८१) इतीटो दीर्घविकल्पः ।
सार्वधातुके तु वृणोति—वृणुते इत्यादि रूपम् । अथास्य धातोरात्मनेपदपक्षे—लिङ्
सिचि इङ् विकल्पः स्यादिति दर्शयितुमाह—

२५२८ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥७२।४२॥

दी— । वृङ् वृज्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा
स्यात्तडि ।

In the आत्मनेपद conjugation the aug. इट् comes optionally before the affixes of लिङ् (आशीः) and before सिच्—both (लिङ् and सिच्) coming after the root वृङ् or वृ आत्मने, वृज् or वृ उभयपदी and such roots as end in long ऋ । But this इट् will not have the lengthening (दीर्घ) directed by ‘वृत्तो वा’ (२३८१) due to the following prohibitory rule—

मित— । लिङ्सिचोरिति । लिङि सिचि चेति तदर्थः । ‘इट् सनि वा’
(७२।४१) इत्यत्र ‘इङ्वा’ इत्यनुवर्तते । ‘वृत्तो वा’ (७२।३८) इत्यतो वृत्त इति च ।
तदाह—वृङ् वृज्भ्यामृदन्ताच्चेत्यादि । सूत्रे आत्मनेपदेष्विति वैचित्र्यार्थः । एकवचने-
नैवेष्टिसिद्धेस्तदाह—तडोति । अथ वृत्तो वेति इटो दीर्घविकल्पे प्राप्त आह—

२५२९ । न लिङि ॥६।२।३८॥

दी— । वृत्तो लिङ् इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट—वृषीष्ट ।
अवारीत् । अवरिष्ठ—अवरोष्ट—अवृत । धुज् १२५६ कम्पने,
धुनोति । धुनुते । अधीषोत् । अधोष्यत् । दीर्घान्तोऽपर्ययम् ।
धूनोति । धूनुते । ‘स्वरतिसूति—’ (२२७८) इति वेट् । दुधविथ—
दुधोथ । किति लिटि तु ‘श्रुक्—’ (२३८१) इति निषेधं

वाधित्वा क्तादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । 'स्तुमुधूञ्भ्यः—'
(२३८५) इति नित्यमिट् । अधावीत् । अधविष्ट—अधोष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । टुटु १२५७ उपतापे । दुनोति । हि
१२५८ गतौ वृद्धौ च ।

The aug. इट् is not lengthened, when coming before the लिङ् affixes of the roots वृङ् and वृञ् and also कृकारान्त roots. Thus वरिषीष्ट etc. अवारीत्—by 'सिचि वृद्धिः—'. Here the इट् is नित्य । अवारिष्टम् etc. इस् for the rule 'वृतो वा' (२३९१) does not apply due to the prohibition 'सिचि च परस्मैपदेषु' (२३९२—७११४०) । अवरिष्ट etc.—The option of इट् is by लिङ्सिचोः—' and the option of lengthening (दीर्घ) of the इट् is by 'वृतो वा' (२३९१) । अडत् is formed after the elision of सिच् by 'ह्रस्वादङ्गात्' (२३६९) । धृञ् (धु) also read as धूञ् (धू) to shake. अधीषीत्—by 'सिचि वृद्धिः—' (२३९१) । दुधय—by गुण and अवादेशः । In कित् लिट्, viz in 'व' and 'न' the root will have इट् always by the क्तादिनियम which bars the prohibition enjoined by 'श्रुक्—' (२३८१) । अधावीत्—this is the लुङ् sing of धूञ् (दीर्घ) which gets नित्य इट् by 'स्तुमुधूञ्भ्यः—' (२३८५) । अधविष्ट—अधोष्ट—लुङ् (तङ्पच्चे) option of इट् by 'स्वरतिसृतिसृयतिधूञ्दितो वा' (३२७९) ।

Now we take up the परस्मैपद roots upto राघ साध संसिद्धौ under 'वाधो—' (२५३२) । टुटु—or टु to give affliction. टु for अथ च्—दधयः । हि to go and to increase—

मित— । न लिङीति । 'वृतो वा' (७११३८) इत्यतो वृत् इत्यनुवर्त्तते । लिङीति च षट्पथे सप्तमी । तदाह—वृतो लिङ् इति । 'आहंघातुकस्ये—'

(७।२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्तते । अत आह—इट इति । वरिषीष्ट इति—गुणे कृते रपरत्वमिति भावः । अवारीत् इति—‘सिचि वृद्धिः—’ (२२८७) । इह नित्यमिट् लिङ्सिचोरित्यस्य तङ्मात्रविषयत्वान्नङ्विकल्पः । अवारिष्टाम् इत्यादिषु ‘सिचि च परस्मैपदेषु’ (२३८२) इति निषेधात् ‘वृत्तो वा’ (२३८१) इति दीर्घविकल्पो न । अवरिष्ट इत्यादि । सिङ्सिचोरिति इडविकल्पः । ‘वृत्तो वेति’ दीर्घविकल्पश्च । अवृत इति—इडभावपक्षे इदम् । ‘ऋखादङ्गात्’ (२३६८) इति सिज्लोपः । धृञ् कम्पने इति । अनिट् । अतएव सिचि वृद्धौ—अधीषीदिति । दीर्घान्तस्तु (धृञ् इति पठित इत्यर्थः) ‘स्वरतिसूतिसूयतिधृञ्जुदितो वा’ (२२७८) इत्यनेन इडविकल्पं लभते इत्याह । दुधविध—दुधोय इति । एवम् दीर्घान्तस्य अधावीत् । अधविष्ट—अधीष्ट इत्यादि स्पष्टं सूत्रे । अधविष्ट इत्यादि लिङ्सिचोरित्यनेनेति ज्ञेयम् ।

अथ परस्मैपदिन इति । राध साध संसिद्धावित्यन्ता इत्यर्थः । टुट् उपतापे इति उपतापो पीडनम् । टित्तादधुञ्—‘दवधुं दव’ इत्यमरः । हि गतौ वृद्धौ वेति । उपसर्गादस्य णत्वं स्यादित्याह—

२५३० । हिनुमीना ॥८।४।१५॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ।

Cerebral comes in case of the न of हिनु and मीना coming after a condition (of णत्वं) lying in an उपसर्ग । हिनु = हि + न् (खादि) and मीना = मी + ना (क्रादि) । प्रहिणोति—also प्रमीणाति । हि coming after the अभ्यास is changed into चि by—

मितं— । हिनुमीनेति । अनयोर्ङ्ङात् षष्ठौ द्विवचनम् । तस्य सौवो लुक् । अतएवाह—एतयोरिति । ‘रषाभ्यां नो णः’ (८।४।१) इत्यतो नो ण इति । ‘उपसर्गादसमासिषि णोपदेशस्य’ (८।४।१४) इत्यत उपसर्गादिति चानुवर्तते । तदाह—

उपेसर्गस्यादिव्यादि । 'हिनुमीनेति अनुआप्रत्ययान्तम् । ग्रहिणीति । प्रमोषाति ।
कुलार्थमाह—

२५३१ । हरचङि ॥७३॥५६॥

दी—। अभ्यासात् परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु
चङि । जिघाय । घृ ११५८ प्रीती । घृणोति । पत्ता । स्मृ
१२६० प्रीतिपालनयोः । 'प्रीतिचलनयो' रित्यन्ये । 'चलनं
जीवनम्' इति स्वामी । स्मृणोति । पस्सार । 'स्मृ' इत्येके ।
स्मृणोति । पृस्योत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः । आप्मृ
१२६१ व्याप्ती । आप्रोति । आप्रुतः । आप्रुवन्ति । आप्रुदः ।
आप्ता । आप्रुहि । लृदित्वादङ् । 'आपत् । शक्ता १२६२ शक्ती ।
अशक्तत् । राध १२६३ साध १२६४ संसिद्धौ । राधोति ।

कुल i.e. कवर्गौ य घ ('स्थानेऽन्तरतमः') is ordered in place of the
ह of हिनोति or हि coming after the reduplicate or अभ्यास ; but
not so when चङ् follows. Thus हिहि गल—जि घि अ—जि घौ अ—
जिघाय् अ—जिघाय—जि by 'कुहोश्च' (२२४५) । [Why say अचङि—
witness अजोहयत् and not अजोघयत्—हि णिच् लुङ् तिप्—in चङ्] । स्वामी
takes चलन or movement to mean जीवन or life. पस्सार—by 'शपूर्वाः
स्वयः' (२२५८) and 'अचो जिणति' (२५४) . It is stated that all the three
roots घृ, स्मृ and स्मृ are of vedic application. आप्रुतः—no गुण, be-
cause तस् is ङित् । आप्रुवन्ति—here (आप्रु + अन्ति) यण् by 'हृशनुवोः—'
(२३८१) does not apply for the उ of नु is संयोगपूर्व (प्र् + उ) ; but लवङ्
comes in by 'अचि श्नु—' (२७२) । आप्रुदः—here आप्रुः is not an alt.
form for उ, being संयोगपूर्व, will not be dropped by 'लोपश्चास्यन्-

तरस्याम् स्वीः' (२३३२)। आप्रुहि—here हि does not disappear by—उतश्च प्रत्ययात्—' (२३३४) for the same reason as stated above. लुदित्वादङ् i.e. by 'पुषादिदुतादल्लादितः—' (२३४३)। राध to accomplish—

मित्—। हरिति—१ 'अभ्यासाच्च' (७।३।५५) इत्यतोऽभ्यासादित्यनुवर्तते। 'चजोः कुः—' (७।३।५२) इत्यतः कुरिति च। तदाह—अभ्यासात् परस्मैत्यादि अचङीति पर्युदासादाह—न तु चङीति। जिघाय इति—हिहि णल् इति स्थिते अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वेन घः आन्तरतम्यात्। ततो ब्रह्मगायादेशौ। चङि तु—अजीहयत्। (चङ्यपि द्विवाभ्यासकार्यादि स्यादिति स्मर्त्तव्यम्)। चलनं जीवनमिति। चलनवतो (सक्रियस्य) जीवितदर्शनादिति तदर्थः। पृथीत्याद्यस्तस्य इति। स्मृ इतीदमपि गृहीत्वैति ज्ञेयम्। आप्रु व्याप्ताविति। लुदित्। अनिट् च। आप्रत इति—तसि डिच्चात्र गुणः। आप्रुवन्तीति। आप्रु + अन्ति इति स्थिते उकारस्य संयोगपूर्वकत्वेन (प्र् + उ) अनेकाचोऽपि 'हुष् नुवो'रिति (२३८७) यण् न। किन्तु 'अचिश् नु—' (२७२) इत्युवङ्गेनेति भावः। एवमाप्रुव इत्यत्र 'लोपश्चास्त्वन्तरस्यां स्वीः' (२३३३) इति उक्तास्लोपविकल्पोऽपि नास्ति। किञ्च आप्रुहीत्यत्रापि संयोगपूर्वकत्वादेव 'उतश्च प्रत्ययात्—' (२३३४) इति हेलोपोनेति ज्ञेयम्। लुदित्वादिति—पुषादिदुतादि (२३४३) इत्यनेनेत्यर्थः। राध साध संसिद्धाविति। राधोतीति। अथ हिंसार्थकस्य राधतेर्लिटि—एच्चाभ्यासलोपो स इत्याह—

२५३२। राधो हिंसायाम् ॥६॥४॥१२३॥

दी—। एच्चाभ्यासलोपो स्तः किति सिटि सेटि थलि च। अपरेधतुः। रेधुः। रेधिय। राडा। साधोति। साडा। असात्सीत्। असाडाम्।

अथ दावनुदात्तेतौ। अशू १२६५ व्याप्तौ सङ्घाते च। अश्रुते।

The root राध—meaning to injure, offend etc will have एच् and अभ्यासलोप when a कित् लिट् or a सेट् (with इट्) घल् (see अत एकहल्—226) follows Thus अपरेधतुः and रेधुः (कित् लिट्), and also रेधिय (सेट् घल्) । साङ्गा—साध् + ता—साध् धा. by 'अपक्षयोर्धः—' (2280). असात्सीत्—by वृद्धि 'वदव्रज—' (2267). ध is changed into त by 'खरि च' (121) ; and भिच् does not elide for, it is not preceded by इट् as the root is अनिट् । असाङ्गाम्—see साङ्गा (तम् = ताम्) ।

Now we take up two अनुदात्तत् or आत्मनेपदी roots, viz अशू (अश्) and छिच् (छिच्). अशूनुते—The root will have the aug. नुट् in लिट् by :—

मित—। राध इति । 'घुसोरेङ्गावभ्यासलोपय' (६।४।११६) इत्यतो एच्वाभ्यासलोपाविति । 'गमङ्गनजनखनधसां—' (६।४।६८) इत्यतः कित्तीति । 'अत एकहल्—' (६।४।१२०) इत्यतो लिट्तीति । 'यलि च सेटि (६।४।१२१) इति च सर्व्वमनुवर्त्तते । तत फलितसाङ्गा—एच्वाभ्यासलोपी स इत्यादि । हिंसायामिति योजनीयं राध इति च । किति लिटि अपरेधतुः रेधुरिति । यलि तु—रेधिय इति । साङ्गा इति—राध + ता इति स्थिते 'अपक्षयोर्धो—' (२२८०) इति तस्य धः । असात्सीत्—'वदव्रज—' (२२६७) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । 'खरि च—' (१२१) इति घस्य तः । इट्ः परत्वाभावात् सिजलोपो न । असाङ्गाम् इति—तसक्ताम् । तस्य धः प्राग्वत् ।

अथ हाविति । अशूच्छिच्चावित्यर्थः । अनुदात्ताविति आत्मनेपदिनाविति बोध्यम् । अथाभ्यासात् परस्य अशूनीतेनुङागमः स्वादिति दर्शयति—

२५३३ । अशूतिश्च ॥७।४।७२॥

दो—। दीर्घादभ्यासावर्णात् ❀ परस्य नुट् स्यात् ।

* 'अभ्यासादवर्णात्' इति बालमनोरमायां पाठः । 'अभ्यासावर्णात्' इति तत्त्वबोधिनीसम्मतपाठस्तु साधूयामिति स एव गृहीतः ।

आनशे । अशिता—अष्टा । अशिष्यते—अक्षते । 'अश्वीत ।
अक्षीष्ट—अशिषीष्ट । आशिष्ट—आष्ट । आक्षाताम् । ष्टिध
१२६६ आस्कन्दने । स्तिभ्रते । तिष्टिषे । स्तेषिता । ॥

The aug. नृट् is prefixed to the verbal base (अङ्) अश following the अवर्ण of the अभ्यास, after the same (अवर्ण) has been lengthened (by the rule 'अत आदेः'—2248). Thus अश् + त (लिट्) = अश् अश् ए = अश् ए = आ नृट् अश् ए = आन् अशे = आनशे । अशिता—option of इट् by 'स्वरति—' (2279) for अशू is ऊदित् । In अष्टा पल comes in by 'ब्रश्—' (294) and टल by टुना टुः (113). Similarly by इङ्विकल्प—अशिष्यते—अक्ष्यते (अश् + स्यते (when without इट्)—अक्ष्यते ('ब्रश्—')—अक्ष्यते (पटोः कः—(295) and इणकोरादेशप्रत्यययोः—211-12). अशन्वीत—by उवङ् ('अचि श्नु—' 272). अक्षीष्ट—अशिषीष्ट—आशीर्लिङ् । आशिष्ट—आष्ट—लुङ् । By इङ्विकल्प आष्ट elision of सिच् by 'भलो भलि ; पल etc as before. आक्षाताम्—आट् अश् सिच् आताम्—आ अश् स आताम्—आप् साताम्—आक्साताम्—आक्षाताम् । ष्टिध to incense. षोपदेश—स्तिष्यते etc.—easy.

मित— । अशन्वीत्येति । 'अशेरिति वक्तव्ये अशन्नातिव्यावृत्त्यर्थं श्नुनिर्द्देशः' इति नागेशः । 'अव लोपोऽभ्यासस्य' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'अत आदेः' (७।४।७०) इत्यतोऽत इति च । तदाह—अभ्यासावर्णादिति—अभ्यासस्य अवर्णादिति च तदर्थः । 'तस्मान्नृङ् द्विह्रस्वः' (७।४।७१) इत्यतस्मान्नृङ् इति नृङ् इति चानुवर्तते । तेन (तस्मादित्यनेन) च अत आदेरिति कृतदीर्घ आकारः परास्मृत्यते । तदाह—दीर्घादिति । अथवा 'दीर्घ इणः किति' (७।४।६९) इत्यत्र दीर्घग्रहणात् दीर्घाभ्युताद् दीर्घादिव वार्थो लभ्यते इति विभाव्यम् । आनशे इति । आकारान्तरस्य अशन्नुङागमः । टिल्लादाद्यवयवः । अशिता—अष्टा इति । अश् इति ऊदित्—

पाठात्—‘स्वरति—’ (२२७६) इति इङ् विकल्पः । उत्तरत्र ब्रश्चादिना (२६४) ; अश् + स्यते इति स्थिते ब्रश्चादिना षत्वे ‘षटोः कः—’ (२८५) इति षस्य कः । स्यतेश्च इण्कोरित्यादिना (२१२-१२) षः । अश्नुवौत इति—‘अचि श्नु—’ (२७२) इत्युवङ् । अशिषीष्ट—अचीष्ट—आशिषि रूपम् षत्वादि प्राग् भवत् । आशिष्ट—आष्ट इति—लुङि त—प्रत्यये रूपे । उत्तरत्र आट् अश् सिच् त—आ अश् सत् इति स्थिते ‘भल्लो भल्लि’ (२२८१) इति सलोपः । षत्वष्टुत्वे । आचाताम्—प्राग् भवत् षत्वकुलषत्वानि । षिष आस्कन्दने इति । षीपदेशत्वात् सकारि जाते टुल-निवृत्ते-स्तकारः । सिघ्नते इत्यादि । तिष्टिषे—इण्कोरादेशप्रत्यययोः (211-12) इति सस्य षः । लेखिता इति—लघूपधगुणः ।

दी— । अथ आगणान्तात् परस्मैपदिनः । तिक १२६७ तिग १२६८ गतौ च । चादास्कन्दने । तिज्जोति । तिग्नोति । षघ १२६९ हिंसायाम् । सघ्नोति । जिघृषा १२७० प्रागल्भेऽ । धृणोति । दधर्ष । धर्षिता । दम्भु १२७१ दम्भने । दम्भनं दम्भः । दम्भोति । ददम्भ । ‘अन्यग्रन्थिदम्भिस्वञ्जोनां लिटः कित्त्वं वा’ इति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयते इतुप्रक्तम् । ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपः । आभीयत्वादसिद्ध-त्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्ती ‘दम्भे श्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ’ (वार्त्तिक) । देभतुः । ददम्भतुः । इदं कित्त्वं पिदपिद्—विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्—सिप्—मिप्सु । देभ । देभिथ । ‘देभ’ इति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु—ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् । ऋधु १२७२ वृद्धौ । ‘हप प्रीणने’ इत्येके । लुभादि-त्वात्स्वं न । हप्रोति । ‘छन्दसि’ (गणसूत्र) । ‘आ गणान्तादधि-

कारोऽयम् । अह १२७३ व्याह्वौ । अहोति । दध १२७४
 घातने पालने च । दधोति । चसु १२७५ भक्षणे । चन्वोति ।
 रि १२७६ क्षि १२७७ चिरि १२७८ जिरि १२७९ दाश १२८०
 दृ १२८१ हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायाम-
 पीत्येके । 'न तदुयशः शस्त्रभृतां क्षिणोति' । 'ऋक्षि' इत्येक
 एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति ।
 दाशोति । दृणोति ॥ वृत् ।

॥ इति तिङन्तस्वादिप्रकरणम् ॥

We now deal with the खादि परस्मैपदी roots up to the end of the class. From the च (at the end) we infer that तिक् तिग &c. mean to incense or pvoke also (आस्नन्दन) । जिघृषा (घृष्) to look spirited, to challenge etc. घृष्ट and not घृषित due to चा at the end by 'आदितश्च' (3036) and the elision of ज gives वर्तमाने क्त by 'वितः क्तः' (3088). From this root we have गुलधुक् etc. (गुल—घृष्+क्तिन्). दध् to make a parade, to be proud etc. It has been stated in another grammar that the लिट् of अयि, गयि, दधि and खञ्जि will be regarded as कित् in an optional way. To this we have recourse here also (though the above rule अयि-गयि—etc is non—Paninian). Thus in ददध् + अतुस्, because अतुस् is कित् [N. B. The rule 'असंयोगात्त्रिट् कित्' (2242—1. 2. 5) cannot be resorted to here for दध् ends in a संयोग or conjunct letter. Hence it is that Bhattoji seeks out a different grammar], so the न in दनभ् is dropped by 'अनिदिताम्—' (415). But the rule 'अनिदिताम्—' (6. 4. 24) falls under the असिद्धवत्सुख (6. 4. 22) hence the नलोप being असिद्ध (non-existent) due to its आभीयत्व, we can neither have एत्वं nor have the अभ्यासलोप by 'अत एकहल्—'(2260)—6. 4. 120) due to the कित्त्व of the affix अतुस् (in the above-mentioned way).

This difficulty is solved by the 'varttika—दन्धश्च—' etc. 'It has to be stated that दन्ध also will have एत्त्वं and अभ्यासलोप (even though the नलोप is regarded as अरिद्ध)'. Thus देभुतुः also ददन्धतुः (for अतुस् is optionally कित् here). This कित्त्व of लिट् by the above rule or statement 'अन्धि यन्धि—' is taken by मुधाकर and others to extend to पित् लिट् as well as to अपित् लिट्; so that according to their opinion एत्त्वं and अभ्यासलोप will also be effected in cases of तिप्, सिप् and मिप्—thus देभ—ददन्ध and देभिय as—ददन्धिय। Here देभ etc. should be regarded as alternatives of ददन्ध etc. But Nyasakara and others (including me i.e. Bhattoji himself) hold that this कित्त्व of लिट् covers अपित् affixes only and not the पित् ones viz तिप्, सिप् and मिप्। Thus ददन्ध (णल्), ददन्धिय (यल्) and ददन्ध (णल् उत्तम) are the only forms. दध्यात्—आशौलिङ् which being कित् (किदाशिषि) the नं of दन्धि elides by 'अनिदिताम्—' (४१५)।

'कृन्दसि'—It is a gana दृक् and means that the roots hence to the end of the chapter are of pure vedic origin. The root चि is intended by some to be used in secular language also—न तद् यश्च; etc. The in fullverse is—

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्वरक्ष्यं न तद् यश्चः शस्त्रभृतां चिषोति

(रघु—II.—40)

Some hold that रि and चि are not two separate roots but both form a single one ऋचि (and not रिचि) with vowel ऋ at the outset. इत् i.e. here end all the roots of the स्वादि class.

मित—। गतौ चेति चकारद्योत्यमाह—चादिति। जिघृषा इति। घृष्ट इति धातुः। जित्करणं वर्तमाने क्तार्थम्। 'जीतः क्तः' (३०८८)=घृष्टः। आदित्-करणमिण्निषेधार्थम्—'आदितश्च' (३०३६) इति। अस्मादेव शूलिन घृणीति इति किन्प्रत्यये शूलघृक् इति तत्त्वबोधिनोः। दन्धनं दन्ध इति। लोकावचनाय

विहितकश्चानुष्ठानमित्यर्थः । अन्वीति—इहाप्याश्रीयत इति । ‘असंयोगाङ्गित् कित्’ इति (२२४२) पाणिनिस्त्वस्य असंयोगपरलिङ्विषयत्वाद् दम्भश्च संयोग-परत्वात् किञ्चाप्राप्तेर्व्याकरणान्तराश्रयणमिति ज्ञेयम् । तस्येति नलोपस्य । आभीयत्वेनेति—अनिदिताम्—(६।४।२४) इत्यस्य असिद्धवत्सूवाधिकारस्थितत्वेन (६।४।२२) इत्यर्थः । दम्भश्चैत्यादि वार्तिकम् । भार्थ ‘अत एकहल्—’ (२२६०—६।४।१२०) इत्यत्र पठितम् । किञ्चस्य वैकल्पिकत्वादाह—देभतुः—ददम्भतुरिति । ननु कित्करणान्नलोपे तस्य चासिद्धौ च यदि एत्वाभ्यासलोपौ न प्राप्नुतस्तर्हि व्याकरणान्तराश्रयणं त्यज्यतामिति चेत् न । तथा सति ददम्भतुरित्येकमेव पदम् किञ्चाभावेन ‘अत एकहल्—’ इत्येत्वाभ्यासलोपस्याप्यप्रवृत्तेः । इदं किञ्चमिति । पिदपिदविषयकमिति । अतएव तपि (णलि) देभ इति, सिपि (थलि) देभिथ इति, मिपि च (णलि) देभ इति किञ्चात् पाक्षिकरूपान्तराणि । तदेभ्यतं न दीक्षितसम्मतम् । गौरवात्, अपित एव कित्करणस्येत्वात् । न्यासकारादिविरोधान्नेति दर्शयति । अपिद्विषयकमिति । अतएवाव मतभेदेन—ददम्भ—देभ । ददम्भिथ—देभिथ । ददम्भ—देभेति पिद्विषयेऽपि रूपद्वयमिति ज्ञेयम् । दभ्यात् इति । आशिषि किञ्चात् ‘अनिदितामि’ति नलोपः ।

कन्दसीति । गणसुवमिदम् । तस्यार्थमाह—आगणान्तादिति । अयमिति । ‘चि’ इति परास्मर्यते । न तदयश्च इति । रघुवंशीयद्वितीयसर्गस्थचत्वारिंशत्तमश्लोक—शेषार्द्धाद्यम् । सम्यक् तु ‘च त्वं निवर्त्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान् दर्शित—’ शिष्यभक्तिः । शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्ष्यं न तद् यश्च शस्त्रभृतां क्षिणीति । इति । तत तदित्यस्य यदित्यनेन परामर्शः । क्षिणीतीति हिनस्तोत्यर्थः । यत् रक्ष्यं (वस्तु इति सूक्ष्मनाथः) शस्त्रेण अशक्यरक्ष्यं तत् शस्त्रभृतां यश्च न क्षिणीतोत्यन्वयः शेषार्द्धस्य । ‘अशक्येष्वप्रतिविधानं न दोषाये’ति भावः । ऋच्चि इति । नन्दं रिचि इति चातुद्वयं किन्तु ऋकारादिः ‘चि’इत्यन्त एकएवेति तदर्थः । वृद्धिति । स्वादयः संगृहीता परिगणिता वेत्यर्थः ।

॥ इति मितभाषिण्यां स्वादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ततुदादिप्रकरणम्

दो—तुद १२८२ व्यथने । इतः षट् स्वरितैः ।

इतः i. e. from तुद to give pain, we take up the six स्वरितैः (उभयपदी) roots ending in कृष विलिखने ।

मित—। अथ श—विकरणान् तुदादीन् निरूपयन्नाह—इत इति । तुदेत्यारभ्य 'कृष विलिखने' इत्यन्ता इत्यर्थः ।

२५२४ । तुदादिभ्यः शः ॥३॥१७७॥

दो—। तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे ।
तोत्ता । अतोत्सीत् । अतुत्त । तुद १२८७ प्रेरणे । नुदति ।
नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता । दिश १२८४ अतिसर्जने ।
अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षोष्ठ । अदिक्षत् । अदिक्षत ।
असृज १२८५ पाके । 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् ।
सस्य श्रुत्वेन शः । शस्य जश्रुत्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते ।

The affix or विकरण श (अ) is attached to the roots of the तुदादि class in the active voice. This also overrules शप् like श्रन् etc. श being शित् is not पित् hence by 'साम्बन्धातु-

कनपित्' it is ङिङ्ङत् or अगुणौ ; thus तुदति—तुदते etc. तुतोद—लिट् परस्मै—णल् is पित् hence गुण by 'पुगन्त—(2289). तुतोदिथ—Here इट् is नित्य due to भारद्वाजनियम । तुतुदे—कित् लिट्, hence no guna. अतीतसीत्—वृद्धि by 'वदव्रज—' (2267). The root is अनिट्, hence सिच् does not elide, for 'इट् ईटि (2266) does not apply. अतुत्—आत्मने. लुङ् । Here सिच् elides by 'ऋखादङ्गात् (2309) and affix त is ङित् hence no guna. युद् to push on, to urge etc. It is णोपदेश hence न in place of ण by 'णो नः' । मन्द' मन्द' तुदति पवनचानुक्कलो यथा लाम् (पूर्वमेव) ; conjugation exactly like that of तुद् दिश् to affer, give etc. अनिट् । दिशति etc. 'दिदेश कौत्साय समस्तमेव' (रघु—V). देष्टा लघूपधगुणः । दिक्षीष्ट—दिश् + सीष्ट (सोयुट् + सुट् + त—आशीः) —दिष् + सीष्ट by 'व्रश्च—' (294)—दिक्षीष्ट by 'षढोः कः सि' (295) and 'इण्कोः आदेश—' (211-12). अदिक्षत्—लुङ् तिप् here क्, replaces च्ल by 'श्ल इगुपधादनिटः क्तः' (2336-3. I. 45). No guna because क्त is कित् । Similarly अदिक्षत् । असृज् to roast, fry. असृज् becomes असृज् by 'गृह्णिष्या—' (2412). सृ becomes श् by 'स्तोः श् नाश्चुः' ; (III) and the श्, again, becomes ज् by भलां जश्—(३१) । Thus असृज् श् + तिप्—असृज् अति—अशृज् अति—अजृज् अति—अज्जति ।

मित— । तुदादिभ्य इति । तुदादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययः स्वात् सार्वधातुके परे इति सूत्रार्थः । श्योऽपवादः । सार्वधातुकमपिदिति शप्रत्ययस्य अपित्वेन ङिङ्ङत्वान्न गुणः । श इत्यस्य अकारमात्रं तिष्ठति । तुदति इत्यादि । स्पष्टम् तुतोद—तुतुदे इति । णलः पित्वात् पूर्वस्य लघूपधगुणः (२१४६) परस्य तु एणः कित्त्वान्न गुण इति विशेषः । तुतोदिथ इति । भारद्वाजनियमान्नित्यमिडिति भावः । अतीतसीत् इति—वदव्रजेति (२२६७) हलन्तलक्षणा वृद्धिः । इटः परत्वाभावादिट् ईटीति (२२६६) इति सिजलोपो न । अतुत् इति । ऋखादङ्गादिति (२३६६)

सिज्जीपः । तप्रत्ययस्य—ङित्त्वात् गुणः । शुद्ध प्रेरणे इति । शोपदेशत्वात्सो न इति नः । अङित् । तुदादिवद्भूपम् । दिश् अतिसर्जने (दाने) इति । दिशतीत्यादि । दानार्थकत्वं यथा 'दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम्' इति (रघु—५म—३०श) । उपसर्गवशात् अर्थान्तरे वृत्तिः । तद् यथा—'उपदिशतु मामाचार्यः' । सत् करैव्य' निङारयत्वित्यर्थः । 'उपदिशति हि कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि' (काव्यप्रकाशः) । तत्र आविष्करोतीत्यर्थः । दिक्षीष्ट इति । आशिषि रूपम् । दिश् सौयुट् सुट् त इति स्थिते, 'ब्रश्—' (२८४) इति षत्वे दिष् सौष्ट इति जाते 'षटोः कः—' (२८५) इति षस्य कः । ततः परसकारस्य—इष्कोरित्यादिना षः । अदिक्षत् इति । दिश् + च्ल + तिप् इति स्थिते अडागमे 'शल इगुपधात्—' (२३३६) इति च्ले क्तः—अदिश् क्तत्—अदिष् स त्—अदिक्षत्—अदिक्षत्—पूर्ववत् षत्वकत्वषत्वाति । एवं तङि—अदिक्षत् इति । भस्ज पाके इति श-प्रत्ययस्य ङित्त्वात् सम्प्रसारणम् । स्पष्टं मूले । अथाङ्गधातुकेऽस्य रोपधयो रमागमविकल्पः स्यादित्याह—

२५३५ । भस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥६॥४८७॥

दो— । भस्जो रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादाङ्गधातुके । मित्तादन्तग्रादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशा-द्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ—बभर्ज । बभर्ज । रमभावे—बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । 'स्कोः—' (३८०) इति सलोपः । 'ब्रश्—' (२८४) इति षः । बभ्रष्ठ । बभ्रज्जे । भ्रष्टा—भर्ष्टा । भ्रक्षति—भर्क्षति । 'किङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन' (वार्तिक) । भ्रज्जग्रात् भ्रज्जग्रास्ताम् । भर्क्षीष्ट—भ्रक्षीष्ट । अभर्क्षीत्—अभ्रक्षीत् । अभर्ष्ट—अभ्रष्ठ । क्षिप १२८६ प्रेरणे । क्षिपति—क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षेप्तीत् ।

अक्षिप्त । कृष १२८७ विलेखने । कृषति । कृषते । कृष्टा—
कर्ष्ठा । कृष्टात् । कृष्टोष्ट । 'सृष्टश्च'— (वार्त्तिक) इति
सिज्वा । पक्षे कसः । सिचि अम्वा । अक्राक्षोत्—अक्राक्षोत्—
अक्रक्षत् । तडि 'लिङ्सिचौ—' (२३००) इति किच्चादन् ।
अक्रष्ट । अक्रक्षाताम् । अक्रक्षत । अक्रक्षत (कृसपक्षे त—
प्रत्यये इदम् ; पूर्वन्तु सिच्पक्षे भिप्रत्यये इति विशेषः) ।
अक्रक्षाताम् । अक्रक्षन्त । ऋषी १२८७ गती । परस्मैपदी ।
ऋषति । आनर्ष । जुषो १२८८ प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिन-
श्चत्वारः । जुषते । ओविजी १२८८ भयचलनयोः । प्रायेणा-
यमुत्पूर्वः । उद्दिजते ।

The augment रम् is optionally ordered in the places of the रेफ and the penultimate of भस्ज् when any आङ्धातुक (affix) follows. अकार in रम् is for facility in pronunciation and being नित् or स्—eliding, रम् is placed after the final vowel of भस्ज् (by 'निदचोऽन्यात् परः') । As the स्थानषष्ठी (viz this takes or is placed in the place of that—'इदमस्य स्थाने प्रयुज्यते इत्येवंरूपा स्थानयोगा षष्ठीत्यर्थः) has been pointed out (by the sutrakara) in रोपधयोः (viz रोपधयोः स्थाने), so the र and the उपधा will disappear and thus make room for the aug, रम् (or र्) ‡ Thus भस्ज्+णल् (or भर्, अ स्

§ The argument is this :—Panini makes रम् नित्, hence it will have a seat after अन्त्यादचः or after the final vowel. But if it does so then र of भ and the सकार remains unelided. How, then, to form बभञ्ज ? The answer is this :— Panini has

ज् + यल्) = भर्ज् + अ (for with रम्—भर्, अ सज् + यल् = भर्, अ रम् सज् + यल् = भ् अर्ज् = भर्ज्—cp—रोपधयोः—etc. of दीक्षित)। Then by duplication as before भर्ज्, भर्ज्, अ—वभर्ज्। And the alt. form is वभञ्ज—भसज् + यल्—भसज् भसज् अ—वभसज् अ by हलादिः शेषः—वभसज् by 'अभ्यासिचर्च'—वभसज् by लोःवुः—(III)—वभञ्ज by 'भलां जश् भशि' (51)

In अतुस्—वभर्जतुः in the रम्पक्ष and वभञ्जतुः in the रभभावपक्ष by हित् etc. as before. Here एत्त्वं and अभ्यासलोप do not come in for अतुस् is not कृत् as भसज् is संयोगपर (has a conjunct letter at the end). Thus 'असंयोगात्—' (2242) does not apply and consequently no एत्त्वं or अभ्यासलोपः। Similarly वभर्जुः—वभञ्जः। In यल् वभर्जिथ—वभर्ष्ट; वभर्ज् + थ—वभर्धथ by 'त्रथ —' (294)—वभर्ष्ट (by घृना—113) with the option of इट् due to the भारद्वाजनिधयम्। Cp Rule No. 2296. This is in the रम्पक्ष। And in the रभभावपक्ष वभञ्जिथ—वभर्ष्ट। The procedure

made रम् both an aug. and a substitute आगम & आदेश (आदेश). Being thus allowed to exercise the force of both, रम्, being मित् (like other मित् augs.) will sit after 'अ' and before स of भसज् and being an आदेश will dismiss the र् and स of भसज्। All this is known from the term 'रोपधयोः' in the rule; for had रम् been an aug. only—then Panini could have enunciated 'भसजो रमन्वतरस्याम्' instead of 'भसजो रोपधयोः—etc. Thus भसज् is now equalled to भर्ज् or भर्ज् with the elision of र् and स of the same (भसज् which contains भ, र् अ स ज्). See also तत्त्व. वी on the point.

of the latter form is obvious in the text (मूले) and the former is easy. These are in परस्मैपद। But in the आत्मनेपद वभर्जे—वभर्ज् etc with रम् and without रम् in turn. In लुट् ता भ्रष्टा (without रम्)—भर्ष्टा (with रम्) etc, by 'ब्रश्—' and टुना—' In लट्स्यति and स्यते—भक्ष्यति—भक्ष्यति and भक्ष्यते भक्ष्यति। The procedure is षत्व of ज by 'ब्रश्—' (294) then कत्व of ष by 'षटोःकः—' (295) and then षत्व of स्यति, स्यते by इण्कोः etc. In आशीर्लिङ् (परस्मै—) the form stands भस्ज्+यासुट् तिप् where if रम्, due to the posteriority of the rule—' (6.4.47.) to the rule 'ग्रह्णिन्वा' (6 1.16) which enjoins सम्प्रसारण of भस्ज् comes first, then the form will figure as भज्जात्। But the correct form is भज्जात्। Then how are we to proceed here. The question is solved by the Varttikakara. Hence Bhattoji lays down the Varttika—'क्ङिति रमागमम्—etc' i.e. 'सम्प्रसारण will bar the aug. रम् by dint of पूर्व-विप्रतिषेध when a क्ति affix follows'. पूर्वविप्रतिषेध is the quite reverse of what is meant by परविप्रतिषेध or 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'। Thus रम् being barred by सम्प्र. due to the क्ति of यासुट् the form now is भस्ज् यात्—भस्ज् यात्—भस्ज् यात् by 'कोः शुना—' (III)—भज्ज यात् by 'भर्षां जश्,—' = भज्जात्। भर्षीष्ट—सर्षीष्ट—In आशीः आत्मने. with सीयुट्, सुट् or सीष्ट—भर्ज्+सीष्ट (with रम्) and भस्ज्+सीष्ट (without रम्). Proceed with षत्व, कत्व and षत्व as before. In परस्मै. लुङ्—अभर्षीत् (with रम् and सिच् and वृद्धि by 'वदब्रज—' (2267); there is no इट् before सिच्, hence the same does not elide; षत्व, कत्व and षत्व as before). अभर्षीत् (without रम् but सिच् etc. comes as above). In आत्मने. लुङ्—अभर्षीष्ट—with रम्, thus

अभर्ज् सिच् त—अभर्ज् स् by 'त्रय—'—अभर्ज् ० त by 'भलो भलि'
(2281)—अभर्ज् by ष्ट् and अभर्ज् without रम् thus अभर्ज्जे सिच्
त—अभर्ज् ० त—अभ ० ज् त by 'स्त्री:—'(380) अभर्ज् etc. चिप् to throw.
अर्चैप्सीत् by 'वदन्नज् etc'. अर्चिस्—by 'ऋसादङ्गात्' (2369). कृष् to
till, to plough. कृषति etc. no guna for श् is अपित्। कृष्ट
by the aug. अम् cp 'अनुदात्तस्—' (2402) and कर्षा by गुण and
रपरत् when अम् is wanting. कृष्यात्—कृषीष्ट these are कित् hence
no अम् which comes in due to अकित् affixes. No guna due
to कित्। अक्राचीत् (with सिच्, अम् and वृद्धि)—अक्राचीत् (with
सिच् and वृद्धि but without अम्), अक्रचत् (with क्त्वा by 'श्ल—'
(2336) no guna for क्त्वा is कित्). The reason is clear in
the text. अक्रष्ट by सिच् लोप cp.—'ऋसाद्—' (2369). Also see
text. अक्रचत्—अक्रष्ट सिच् अत् by आत्मनेपदेष्वन्तः (2258) then कल्
and षल् as before. The second अक्रचत् = अक्रष्ट् क्तत्—अक्रष्ट् स् त
etc as before. This is sing. whereas the former is सिच्
plural. अक्रचाताम्—one by सिच् and आताम् and the next is
by क्त्वा and आताम् where the अ् of क्त्वा is dropped by 'क्त्वासावि'
(2337) otherwise it would give अक्रचाताम् by 'आतो ङितः'
(2235). अक्रचन्त because 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (2258) does not apply
here. कृषी to go. आनर्ज् by 'अत् आदिः' and 'तस्मान्ङ् द्विहलः।
ओविजो (विज्) to fear and to move. It is generally preced-
ed by the उपसर्ग उद्। उद्भिजते for श् is ङिद्वत्—

मित—। भर्ज् इति। भर्ज् + रोपधयोः + रम् + अन्यतरस्याम् इति ष्ङिदः।
भर्ज् इति षष्ठान्तं, तदाह—भर्ज्जेरिति। रोपधयोरिति—रश्च उपधा चेति इन्द्रः।
नधोरिति षष्ठी। इयं च स्थानषष्ठी—तदाह—रेक्ष्य उपधायाश्च स्थाने इति।

रोपधयोरित्यत्र रकारादकार उच्चारणार्थः । न तु अकारसहितो रकार इति अमि-
तस्यम् ; उपधा चात्र सकार एव । तेन भ्रस्ज् (भ्र् र् अ स् ज्) इत्यस्य रेफ-
सकारयोर्लोपे भ्र् अ ज् इति तिष्ठति । ततो रम् । अयं च मित्वादागमस्तथा
'रोपधयो रम्' इत्युक्तत्वादादेशोऽपि । रमि रेफादकार उच्चारणार्थः । मिदचोऽ-
न्यात्पर इति परिभाषावोपतिष्ठते । अन्यः अच् चात्र अकारः । तेन तस्मात्
परो रम् (रेफः) विधीयते । अतो भ्र् अज् इति भ्र् अर्ज्—भर्ज् इति भवति ।
अन्यतरस्यामित्युक्तत्वात् पक्षे यथापूर्वं 'भ्रस्ज्' इति तिष्ठति । ननु किमयं रमागमः
सार्वभिकः । नेत्याह—आहंघातुके इति । 'आहंघातुके' (६।४।४६) इत्यधि-
कारात् । तेन सार्वभधातुकविधये रमागमो नेति फलितम् । ननु रमो मित्वात्
'मिदचोऽन्यात् पर' इति अन्यादचोऽकारात् पराऽसावस्तु, रकारसकारयोर्निवृत्तिस्तु
कथमित्याशङ्क्य परिहरति—स्थानषष्ठोनिर्द्देशादिति । तस्य स्थाने भवति
इत्युक्तत्वादिति तदर्थः । अयं भावः—स्थानविशेषलाभाय मित्वस्य करणान्न रोप-
धयोः (रकारसकारयोः) स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानषष्ठ्या
निर्दिश्य विधीयते, स एव तत्स्थाने भवति । यथा 'इको यणचि' इत्यादौ
यणादिः । प्रकृते (भ्रस्ज् इत्यत्र) तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वात् रोपधयोः
स्थाने न भवति । एवं चास्य आदेशागमत्वे भवतो यथाऽग्रमः प्रत्ययागमत्वे
इति । अन्यं त्वेतादृग्व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा 'सनः क्तिचि (लोपश्च)' इत्यतो
लोपमनुवर्त्तन् भ्रस्जो रोपधयोर्लोपः रम् तु आगम एवेत्याहुः । अपरे तु 'भ्रस्जो
रमन्यतरस्याम्' इत्येव सूत्रमस्तु । इति तत्त्वबोधिनां ४०८ पृष्ठे विस्तर इति
विरन्यते । अत्र रम आदेशागमत्वे एव विवक्षिते । कुत इति चेदुच्यते । यदि
ह्यग्रमादेशो न स्यात्तर्हि 'रोपधयो'रिति स्थानषष्ठौनिर्द्देशो निरर्थकः । केवलागमत्वे
'भ्रस्जो रमन्यतरस्याम्' इत्यस्यैव सूत्रचत्वात् । यदि चागमोऽयं न स्यात्तर्हि 'भ्रस्जो
रोपधयो रोऽन्यतरस्यामित्येवोच्यताम् । नार्थो मित्करणेन । अतः सिद्धं यत् रमय-
सागमश्चादेशश्चेति । एवं चागमत्वादकारात्परः प्रयुज्यते । आदेशत्वाच्च रोपधयो-
र्निवृत्तिः—रेफसकारौ न प्रयुज्यते इत्यर्थः । अत्र भाष्यम्—'अयं रम् रेफस्य स्थाने

कस्मान्न भवति । सिद्धोऽन्यात्पर इत्यनेनाचामन्त्यात् परः कियते । रेफस्य तर्हि
(रेफग्रहणसुपलक्षणार्थम् । उपवायाश्चेत्यपि बौद्धव्यमिति कैयटे स्पष्टम् ।) यवणं
कस्मान्न भवति । षष्ट्याहारणसामर्थ्यात्' (इति रोपधयोरिति स्थान-षष्ट्या तयोरवविषये-
ऽपयोगः प्रतिपाद्यते । रोपधयोः प्रसङ्गे रस् प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्यते इत्यर्थः
इति प्रदीपः ।) एवमाहुंवातुके भर्जं भृस्ज् इति पक्षद्वयम् । भर्जं पक्षे णलि द्वित्वादिना
वभर्जं इति । अतुसि वभर्जंतुरिति । अत्र संयोगात् परत्वेन 'असंयोगाज्झिट् कित्'
(२२४२) इत्यतुसः कित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपयोरप्रवृत्तिः । उप्ति वभर्जुरिति । अथ
यलि भारद्वाजनिग्रमादिङ् विकल्पं मत्वाह—वभर्जिथ—वभर्ष्ट इति । पूर्व्वेव सुगमा
प्रक्रिया । उत्तरव तु वभर्जं थ इति स्थिते—व्रश्चति (१८४) षः । टुना
टुरिति (२१३) थस्य ठः । एतानि रस्पक्षे परस्मैपदे । आत्मनेपदे तु वभर्जे ।
वभर्जाते इत्यादि । अथ वभर्ज्पक्षे आह—रसभावे इति । वभृज्ज इति ।
द्वित्वह्लादिशेषाभ्यासजश्लेषु कृतेषु वभृस्ज् णल् इति स्थिते 'सोऽयुना—' (१११)
इति सस्य शः । तस्य जश्चेन जः । ततो रूपम् । भारद्वाजनिग्रमादिट्पक्षे
वभृज्जिथ इति प्राग्वत् । इडभावे तु वभृस्ज् थ इति स्थिते स्वथमेव प्रक्रियां दर्शयति ।
—सोऽरित्यादिना । अत्र पक्षे आत्मनेपदे तु—वभृज्जि । वभृज्जाते इत्यादि ।
तद्वयमत्र परस्मैपदात्मनेपदयोः संग्रहः—

भ्रस्ज (लिट्)

भज् (रस्पक्ष)	भृस्ज् (रसभावपक्ष)
प्रः = वभर्जं । वभर्जंतुः । वभर्जुः मः = वभर्जिथ—वभर्ष्ट । वभर्जंयुः । वभर्जं उः = वभर्जं । वभर्जिथ + वभर्जिम	परस्मैपदे { वभृज्ज । वभृज्जंतुः । वभृज्जुः । वभृज्जिथ—वभृष्ठ । वभृज्जंयुः । वभृज्जं वभृज्जि । वभृज्जिव । वभृज्जिम ।
वभर्जे । वभर्जाते । वभर्जिरे इत्यादि आत्मनेपदे ।	वभृज्जि । वभृज्जाते । वभृज्जिरे इत्यादि आत्मनेपदे ।

लुटि तासि रमभावे भ्रूषा (भ्रूस्ज् ता—भ्रू०ज्ता स्त्रीरिति सलोपः ।—भ्रू०प्ता
 व्रश्चेति षः । ण्वल्म्) इति । रमि तु भ्रूष्ठां (भ्रूज् ता । षल्म्) इति । लुटि स्यति रम-
 भावे—भ्रूत्यति (भ्रूस्ज् + स्यति—भ्रू०ज् + स्यति—भ्रूष्—स्यति—भ्रूक् + स्यति 'षढोः'
 कः' इति कः । षल्म्) । रमि तु—भ्रूत्यति (भ्रूज् + स्यति—भ्रूष्—स्यति—भ्रूक्यति)
 इति । एवं तङ्पक्षे । नन्वाशिषि यासुटः किञ्चोऽपि भ्रूस्ज् + यात् (यासुट् +
 तिप् = यात्) इति स्थिते 'यह्विज्यति' (२४१२—६।१।१६) सम्प्रसारणं न प्राप्नोति,
 भ्रूस्ज् रमादेशस्य परत्वेन—'भ्रूस्जो रोपधयो रम्—' (६।४।४७)—तस्य (सम्प्रसारणस्य)
 विप्रतिषेधे परमिति न्यायेन वाधितत्वात् । 'सकृदगत्तौ विप्रतिषेधे यद् वाधितं तद्
 वाधितमेव' इति न्यायात् तस्य पुनरुक्त्यानासम्भावाच्च । न च 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्
 सिद्धमिति' वाधितस्यापि सम्प्रसारणस्य पुनःप्रसङ्गो भवेदिति वाच्यम् । तथा सत्यपि
 (सम्प्रसारणे सत्यपीत्यर्थः) 'भज्यात्' इति स्यादिति शब्दन्तुशेखरे स्थितम् । एतत्तु
 चिन्त्यमत 'आदृगुणे'त्यस्य प्राप्तं रिति सुधीभिर्विभावनीयम् । पुनः प्रसङ्गं नैव यथोक्त—
 रूपसिद्धिश्चेत्यलम् । तदेतदसामञ्जस्यवारणाय वार्तिकसुपन्यस्यति—किञ्चित् रमागमं
 वाचिलेति । पूर्वविप्रतिषेधेन इति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति यदुक्तं तदत्र
 न भवति । किन्तु विप्रतिषेधे पूर्व्यं कार्यमित्येवात्र न्यायमिति तदर्थः । अतएव
 रमभावात् सम्प्रसारणेन भ्रूस्ज् यात् इति भवति । ततो भ्रूज्जात् इति क्षुत्वजश्ले
 प्राग्वत् । पूर्व्यविप्रतिषेधपक्षस्तु न भाष्यसंसतः । भाष्यकारैः 'विप्रतिषेधे परमि'त्यत्र
 परशब्दः इष्टवाची । यद्विष्टं तत्कर्तव्यमित्युक्तत्वात् । तदुक्तमतं सूत्रे (भ्रूजो
 रोपधयोरित्यत्र) भाष्ये—'सम्प्रसारणं भवति पूर्व्यविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्व्य-
 विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । रसोर्व्वचनानात् सिद्धम् । रसोर्वा न भवतीति
 वक्ष्यामि..... । सर्व्वथा वयं पूर्व्यविप्रतिषेधान्न मुच्यामहे । सूत्रं च भिद्यते ।
 यथा न्यासमीवास्तु । ननु चोक्तं भ्रूस्जादेशात् (रमागमात्) सम्प्रसारणं पूर्व्यविप्रतिषेधेन
 (वार्तिक) इति । इदमिह सम्प्रधार्य्यम् । भ्रूस्जादेशः क्रियतां सम्प्रसारणमिति ।
 किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् भ्रूस्जादेशः । नित्यत्वात् सम्प्रसारणम् । कृतेऽपि
 भ्रूस्जादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि' इति । एवं पूर्व्यविप्रतिषेधं प्रत्याख्याय—नित्यत्वात्

सम्प्रसारणमित्याह निति दिक् । अचैषीत् इति । वद्वजिति वृद्धिः । अचित् इति । ऋसादङ्गात् इति सिञ्जलोपः । कृष्टा—कृष्टा इति । ‘अनुदात्तस्य चर्दु—’(२६०२) इत्यम्-विकल्पः । ताप्रत्ययस्याकिञ्चात् । किति तु अमागमो नेत्याह—कृष्टात्—कृष्टौष्ट इति । उत्तरव (सीयुट्पचे) षत्वकत्वषत्वानि । कृषिः परस्मैपदे लुङि रूपवयम् । तव सिच्—पचे अम् विकल्पात् अक्राचीत्—(अम्)—अक्राचीत् इति रूपवयम् । हलन्तलचक्षा वृद्धिः । सिञ्जभावे शल इगुपधादिति क्सः । अक्षचदिति । आत्मनेपदपचे तु—सिचि—अक्षष्ट (अक्षष् सिच त—अक्ष० त ऋसादङ्गादिति सिञ्जलोपः) अक्षचाताम् (कत्वषत्वे) अक्षचत (आत्मनेपदेष्वनतः (२२५८) इति भास्य ‘अत्’ इत्यादेशः । कत्वषत्वे) इत्यादि । क्से तु अक्षचत—अक्षचाताम् (क्सस्याचीति अक्षोपः) अक्षचन्त अव क्स् इत्यस्य अकारान्तत्वात् आत्मनेपदेष्वनत इति न प्रवर्तते किन्तु ‘भोऽन्त’ इत्येव) इत्यादि । अनिट् इति । ‘अतः आदिः’, ‘तस्मान्नुङ् हिहल’ इति अभ्यासदीर्घः नुडागमश्च । प्रायेणायमिति । तथा प्रयोगदशनादिति भावः ।

२५३६ । विज इट् ॥१२॥

टो— । विजिः पर इडादिः प्रत्ययो ङिट्त्वत् । उङि-जिता । उङिजिष्यते । ओलजो १२८१ ओलम्जो १२८२ ब्रोडायाम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ।

An affix, with the *aug.* इट् prefixed to it and coming after the root विज्, is treated as ङिट् । Thus उङिजिता (उङ्—विज्—इता (इट्ता) where लघूपधगुण (2189) does not apply because ता is here ङिट् । Similarly उङिजिष्यते । लज्जते—लम्ज् + श् + ते—लश्ज् + अ ते by ‘स्वोश्चः—’—लज्जते by ‘भलां जश्—’ (म्) (51)

मित— । विज इति । गाङ्कुटादिभ्योऽजिणनिङ्त् (१२११) इत्यतो ङिट्दित्यनुवर्तते । ‘यस्मात् प्रत्ययविधिसदादेस्तदन्तस्य च ग्रहण’मित्युक्त्वादिङित्यनेनाक्

इडादिर्लक्ष्यते । तदाह इडादिप्रत्ययोऽङिहवदिति । विज इति पञ्चम्यन्तमित्याह-
विजिः पर इति । उहिजिता इति । डिच्चात्र गुणः । लज्जते इति । शुत्वजश्ले
प्राग्वत् ।

दी— । अथ परस्मैपदिनः । ओव्रश्च १२८३ क्तेदने
'ग्रहिज्या—' (२४१२) वृश्चति । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ—
वव्रष्ठ । 'लित्यभ्यासस्य—' (२४०८) इति सम्प्रसारणम्
रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' (२२४४) । तस्य च 'अचः
परस्मिन्—' (५०) इति स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे—
(३६३) इति वस्योत्वं न ॥ व्रश्चिता—व्रष्टा । व्रश्चिथति—
व्रच्छति । वृश्चयात् । अव्रश्चीत्—अव्राक्षोत् । व्यच १२८४
व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता ।
व्यचिथति । विच्यात् । अव्याचोत्—अव्यचीत् । 'व्यचेः कुटादि-
त्वमनसि' (वार्त्तिक) इति तु नेह प्रवर्त्तते । 'अनसि' इति
पर्युपदासेन क्त्वात्रविषयत्वात् । उच्छि १२८५ उच्छे ।
उच्छति । उच्छी १२८६ विवासे । उच्छति । ऋच्छ १२८७
गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु । 'ऋच्छत्यृताम्' (२३८३) इति
गुणः । द्विहलग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनच्छ ।
आनच्छतुः । ऋच्छिता । मिच्छ १२८८ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः
पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । जर्ज १२८८ चर्च १३००
भर्भ १३०१ परिभाषणभत्सनयोः । त्वच १३०२ संवरणे ।
तत्वाच । ऋच १३०३ सुतौ । आनर्च । उञ्ज १३०४ आर्जवे
उज्ज १३०५ उत्सर्गे । लुभ १३०६ विमोहने । विमोहन—

माकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता—लोब्धा । लोभिष्यति ।
 रिफ १३०७ कत्यनयुङनिन्दाहिंसद्धानेषु । रिफति । रिरिफ ।
 'रिहे' इत्येके । 'ग्रिशु' न विप्रा मतिभौ रिहन्ति' । टप १३०८
 टम्फ १३०८ टप्तौ । आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः ।
 हावपि द्वियान्तावित्यान्ये । टपति । ततर्प । तर्पिता ।
 'सृशसृश—' (वार्त्तिक) इति सिज् विकल्पः पौषादिकस्यैव ।
 अङ्गवादात्वात् । तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पीत् । टम्फति ।
 शस्य ङित्तात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपे 'शे
 टम्फादीनां नुम् वाच्यः' (वार्त्तिक) । आदिशब्दः प्रकारे । तेन
 येऽत्र नकारानुषङ्गास्ते टम्फादयः । टम्फन्ति । तटम्फ । टफगात् ।
 तुप १३१० तुम्प १३११ तुफ १३१२ तुम्फ १३१३ हिंसायाम्
 तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति । टप १३१४ टम्फ १३१५
 उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो
 द्वितीयान्त इत्येके । टपति । टफति । टम्फति । ऋफ १३१६
 ऋम्फ १३१७ हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फाञ्च-
 कार । गुफ १३१८ गुम्फ १३१९ ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ ।
 गुम्फति । युगुम्फ । उभ १३२० उभ १३२१ पूरणे । उभति ।
 उवोभ । उभति । उभ्वाच्चकार । शुभ १३२२ शुभ १३२३
 शोभार्थे । शुभति । शुभति । टुभी १३२४ ग्रन्थे । टुभति ।
 चृती १३२५ हिंसाग्रन्थनयोः * । चर्त्तिता । 'सेऽसिचि—'

* चृती हिंसाग्रन्थनयोरिति तत्त्वबोधिन्यां पाठः ।

(२५०६) इति वेट् । चत्तिंथति—चत्स्यति । अचर्तीत् ।
विध १३२७ विधाने । विधति । वेधिता । जुड १३२७ गतौ ।
तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । डजुति । 'मरुतो जुनन्ति' । मृड
१३२८ सुखने । मृडति । मर्डिता । ष्ट १३१८ च । षृण
१३३० प्रीणने । षृणति । पपर्ण । हृण १३३१ च । हृणति ।
मृण १३३२ हिंसायाम् । तुण १३३३ कौटिल्ये । तुतोण । पुण
१३३४ कर्मणि शुभे । पुणति । मुण १३३५ प्रतिज्ञाने । कुण
१३३६ शब्दोपकरणयोः । शुन १३३७ गतौ । दृण १३३८
हिंसागतिकौटिल्येषु । घृण १३४० भ्रमने । घुर १३४१
ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति । सुषोर । आशिषि सूर्यात् ।
कुर १३४२ शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र 'न भकुर्कुराम्'
(१६२८) इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ।
खुर १३४३ छेदने । मुर १३४४ संवेष्टने । क्षुर १३४५
विलेखने । घुर १३४६ भोमार्थशब्दयोः । पुर १३४७
अग्रगमने । वृह १३४८ उद्यमने । दन्तगोष्ठ्यादिः ।
गवर्गादिरित्यने । ढह १३४८, स्तृह १३५० ढह १३५१
हंसार्थाः । ढहति । ततह । स्तहति । तस्तह । तर्हिता—
र्ढा । स्तर्हिता—स्तर्ढा । अढंहीत्—अतार्हीत् । अतार्ढाम् ।
ष १३५२ इच्छायाम् । 'इष्गमि—' (२४००) इति कः ।
च्छति । एषिता—एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषोत् । मिष
१३५३ स्पर्शायाम् । मिषति । मेषिता । फिल १३५४ श्वेत्यक्रोड-
योः । तिल १३५५ स्नेहे । चिल १३५६ वसने । चल १३५७

विलसने । इल १३५८ स्वप्नक्षेपनयोः । विल १३५८ संवरणे ।
 दन्ताष्टादिः । विल १३६० भेदने । औष्ठादिः । णिल १३६१
 गहने । हिल १३६२ भावकरणे । शिल १३६३ षिल १३६४
 उच्छे । मिल १३६५ श्लेषणे । लिख १३६६ अक्षरविन्यासे ।
 लिलेख । कुट १३६७ कौटिल्ये । 'गाङ्कुटादिभ्यः—'
 (२४६१) इति ङित्तम् । चुकुटिथ । अजिण्णत इति किम् ।
 चुकोट । कुटिता । पुट १३६८ संश्लेषणे । कुच १३६९ सङ्कोचने ।
 गुज १३७० शब्दे । गुड १३७१ रक्षायाम् । डिप १३७२
 क्षेपे । कुर १३७३ छेदने । 'न भकुर्कु'राम्' (१६२८) इति न
 दोषः । कुर्यात् । स्फुट १३७३ विकसने । स्फुटति ।
 पुस्फोट । सुट १३७५ आक्षेपमर्दनयोः । त्रुट १३७६ छेदने ।
 'वा भाश—' (२७२१) इति श्यन् वा । त्रुटति—त्रुटति ।
 त्रुवोट । त्रुटिता । त्रुट १३७७ कलहकर्मणि । त्रुटति । त्रुतोड ।
 त्रुटिता । चुट १३७८ कुट १३७९ छेदने । जुट १३८०
 बन्धने । कड १३८१ मदे । लूट १३८२ संश्लेषणे । कड
 १३८३ घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकड । कडिता । कुड
 १३८४ वाल्ये । पुड १३८५ उत्सर्गे । घुट १३८६ प्रतिघाते ।
 तुड १३८७ तोडने । तोडनं भेदः । थुड १३८८ स्थुड १३८९
 संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड । 'खुड' 'कुड' इत्येके ।
 स्फुर १३९० फुल १३९१ सञ्चलने । 'स्फुर स्फुरणे', 'फुल
 सञ्चलने' इत्येके ।

Now are taken up the परस्मैपद roots. ओत्रश्च, (वश्च) to cut

down. ओ for न in निष्ठा (cp. 'ओदितश्च') and ऊ for दृङ् विकल्प (cp. 'स्वरति-
सूति—' (2279). ब्रश् + श + तिप्—the विकरण श is डित् hence
'ग्रहिज्या—' (2412) applies. In लिट् गाल् etc. the procedure is
thus—ब्रश् + गाल्—ब्रश् ब्रश् गाल्—वृश् ब्रश् अ—Here the अभ्यास gets
सम्प्र. by 'लिट्यभ्यासस्य—' (2408)—वर्श् ब्रश् अ by 'उरत्' (2244)
and 'उरण् रपरः' (70)—व० ब्रश् by 'ह्लादिः शेषः' (2179). The
second ब्रश् does not get सम्प्र., for 'ग्रहिज्या—' (2412) does not
apply as गाल् is पित् and not डित् or कित् । [N. B.—There were
two cases of सम्प्र. in व्र (व् र् अ) of the अभ्यास ब्रश्—viz the सम्प्र.
of व and र् । Now of these which is to get सम्प्र. first by the
rule लिट्यभ्यासस्य—? The answer is that the latter (र्) is to get
सम्प्र. first. How to know that ? Because Panini reads 'न सम्प्रसारणे
सम्प्रसारणम्' (363) which forbids the सम्प्र. of the former (व्) ।
Therefore र् only will get सम्प्र. and will change into ऋ by 'इगुयणः
सम्प्रसारणम्' and finally into अर्. by 'उरत्' and उरण् रपर । As this अ (of
अर्) is treated as ऋ itself by स्थानिवद्भावः by the rule 'अवः परस्मिन्—'
(50), So the rule 'न सम्प्रसारणे—' appears again and prohibits the
सम्प्र. of the former व् (which had the occasion of सम्प्र. after the सम्प्र.
ऋ had been changed into अर्) । Thus व् does not give place to उ
due to सम्प्र. । This is what Bhattoji seeks to explain by लिट्यभ्यासस्य
...इति वस्य उच्च न'] । This process applies in the case of व्रश्चतुः
also, अतुस् is not कित्, because it follows a संयोग or conjunct
letter (श्च); hence 'ग्रहिज्या—' does not apply. In व्रश्चिश्च—व्रश्च, the
option of इट् is by भारद्वाजनियम । व्रश्च—व्रश् च (without इट्)
for वश् is the result of सन्धि (वस् + च = व्रश्) व० च थ—स is dropped

by 'स्त्रोः—' (380)—व्रष् ष ष replaces च by 'व्रश्—' (294)—
व्रष् ठ by 'ष्टना टुः' (113). व्रशिता—व्रष्टा—इङ्विकल्प due to
जदित्त्व । व्रष्टा like व्रष्ट above. Similarly व्रशियति—व्रत्यति due to
जदित्त्व । In व्रत्यति the process is as in व्रष्ट । That here excepting
ष is changed into क by 'षटोः कः सि' (295). व्रश्यात्—आशीः यासुट्
is कित् hence सम्प्र—by 'ग्रहिज्या—' । अव्रशीत्—अव्राचीत्—Option of
इट् due to जदित्त्व । In the case of इट् (i. e. in अव्रशीत्) the ह्रि,
due by 'वदवज—' (2267) is prohibited by 'नेटि' (2268). Here
सिच् is dropped by 'इट ईटि' (2266). In the latter (अव्राचीत्),
there being no इट्, ह्रि by 'वदवज—' takes effect and सिच् not being
preceded by इट्, does not elide. Thus अव्रश्, सिच् ईट् त्—अवाश्
स् ईत्—अव्रास्, स् ईत्—अव्रा० च् स् ईत्—अव्राष् (by 'व्रश्—') स् ईत्—
अव्राक् स् ईत्—by 'षटोः कः—'—अव्राक्शीत्—अव्राचीत्—फल of स् (सिच्)
by इण्कोः 'आदेश—' (211—12). व्यच् to disguise. विचति—by
'ग्रहिज्या—' (2412). विव्याच—by लिङ्यभ्यासस्य—and 'अत उपधाया—'
(2282). Prohibition of सम्प्र. of व (in वि) as before. विविचतुः—
here अतुस् is कित् by 'असंयोगात्—' (2242), hence सम्प्र by 'ग्रहि—' ।
विव्यात्—आशीः—यासुट् कित् by (किदाशिचि) । अव्याचीत्—अव्यचीत् by
ह्रिङ्विकल्प—cp 'अतो हलादिः—' (2284).

'व्यचेः कुटादिलमनसि' (वार्तिक) । 'The root व्यच् व्याजीकरणे is
treated as one of कुटादि class except when it is followed by the
affix अस् । This affix अस् is कृत and not तिङ् । Therefore व्यच् will
get सम्प्र. only when अस्—भिन्न कृत affixes follow due to its कुटादिल—
which class get सम्प्र. due to टित्त्व by 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (1. 2. 1).
Thus the Varttika (व्यचेः etc) does not apply here ; for here, the

तिङ् affixes only are dealt with. Hence व्यचिता, व्यचिषति etc. does not get सम्प्र—। [अनसि means not in असु प्रत्यय । Thus it is पर्युदासविधि and governs क्त affixes only]. In कृच्छ् + णल्—कृच्छ्, कृच्छ्, अ, the अभ्यास is gunnated by 'उरत्' (224) and the अङ् (second कृच्छ्) by 'कृच्छ्रयूताम्' (2383). The form now stands अर्च्छ् अर्च्छ्, अ । The अभ्यास 'अ' is then lengthened by 'अत आदेः' (2248) आर्च्छ्, अर्च्छ्, अ । Then comes aug. नृट् directed by 'तस्मान्न इ दिहलः' (2288). Though आर्च्छ्, constitutes more than two हल्s or consonants (दिहल् न भवतीत्यर्थः), yet it will have नृट् for Panini has taken the term दिहल् (constituting two हल्s) in a general way (उपलक्षणार्थम्) and not in a restricted sense. Thus by नृट्, we get आनृट् अर्च्छ्, अर्च्छ्, अ—आनर्च्छ् (अर्च्छ् is dropped by 'हलादिः शेषः') । कृच्छ् does not take the affix णाम् due to its exclusion from 'इजादिश्च गुरुमतोऽनृच्छः' । कृच्छिता—no guna for 'कृच्छ्रयूताम्' concerns लिट् only. लुभ् to charm to i.e. render perplexed. लोभिता—लोब्धा—option of इट् by 'तीषसहलुभरिषरुषः' (2340). शिशु'न etc. The particle न means इव (like) and रिहन्ति means हिंसन्ति । The option of सिच् (in ङप्) due to the varttika 'स्यृशसृश—' applies to the पुषादि ङप् only—and not to this तुदादि ङप्; for the former gets अङ् by 'पुषादि—' (2343) and सिच् by the varttika in the alt. case whereas the latter (तुदादि ङप्) gets सिच् नित्य or always and not optionally; thus अतर्पेत् no वृद्धि by 'नेटि' (2268) elision of सिच् by इट् नेटि (2266). The root कृत् to make sound will have its vowel lengthened (दीर्घ) in लिङ् (कूर्यात्), as the prohibition 'न भक्तृराम' (1629) concerns the root कृ only

—(which gives कृयात् and not कृयात्) । दहू (दह्) to injure is ऊदित् । Hence तद्धिता—तर्दा etc. by the option of इङ्विकल्प by 'खरति सूति—(2279) : 'तर्दा' (दह्+ता=तर्द्+ता=तर्द्+ता by 'हो ढः'=तर्द्+धा by 'भषस्तथोः—' (2281)—तर्द्+ढा by णुना ङुः— तर्दा by ढो ढे लोपः) अर्द्+होत्—अर्ताङ्+होत्—These are the लुङ् forms of दह्—which is ऊदित् and hence gets the option of इट् अर्द्+होत् (with इट्) । no वृद्धि by 'नेटि' (2268) and no गुण as दह् is गुरुपध and not लघूपध । Elision of सिच् by इट ईटि (2266) . अर्ताङ्गीत्—अर्ताङ् सिच् ईट् त् वृद्धि by 'वदन्नज—' (2267)—अर्ताङ् ईट् सृज् by अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण, and 'होढः' अर्ताङ् ईट् सृज् by 'षढोः कः—' अर्ताङ् क् ईट् सृज् by इणकोः etc. अर्ताङ्गीत् । एषिता—एष्टा by इङ्विकल्प and गुण । एषीत्—by 'आटश्' and सिज् लोप । इष्यात्—for यासुट् is कित् (किदाशिषि) । लिख् to arrange letters (to write) . लिखितुम् etc. are incorrect and should be लेखितुम् etc. because लिख् is not कृटादि (see Nagesha) . कृट् etc. Here begins the कृटादि class. The rest is easy.

मित— । अथ परस्मैपदिन इति । कृटाद्यन्ता इत्यर्थः । ओत्रश्च क्तेदने इति । ओदित्करणमोदितश्च ति निष्ठानन्तार्थम् । वृद्धः । ऊदित्करणं खरतिसूतीति (२२७०) इङ्विकल्पार्थम् । व्रश्चिता—व्रष्टा इति वक्ष्यति । व्रश्च इत्यस्य सार्वधातुकी लङ्लोटोडादौ सम्प्रसारणं स्यादित्याह—यद्विच्यति । शप्रत्ययस्य अपित्वेन ङित्त्वादिति बोध्यम् । सत्त्वबोधिनोकारास्तु 'परमपि लघूपधसु' वाचिता नित्यत्वात् अ इत्येके । अकृत-वृद्धपरिभाषया गुणो न प्रवर्तत इत्यन्ये इति तुदादिधातुव्याख्यासुके व्याचक्षिरे । वव्रश्च इति—व्रश्च+णल् इति स्थिते द्विले व्रश्च व्रश्च अ इति । ततो लिट्प्रभ्यासेति अभ्यासस्य सम्प्रसारणं कृते ऋकारस्य (रस्थाने ऋकार इग्यणः सम्प्रसारणमित्यनुसारात्) 'उरत्' (२२४४) इति 'अत्वम्' तस्य (अकारस्य) 'उरण् रपरः' (७०) इति रपरत्वम् । तस्य वरश्च, व्रश्च अ इति भवति । ननु 'लिङ्प्रभ्यासस्य—' इत्यनेन

‘ब्रश्च’ इत्यस्य रेफरकारयोर्धोरेव सम्प्रसारणावकाशः । तत् कृतः परवर्तिनो रेफस्य सम्प्रसारणं न पुनः पूर्वस्य वकारस्य ? उच्यते । ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ (३६३) इति हि पाणिनिः सम्प्रसारणनियामकं सूत्रम् । यदि पूर्वस्य प्राक् सम्प्रसारणं क्रियते तदा न सम्प्रति सूत्रं निर्व्विषयं स्यादतो ज्ञायते यत् परस्यैव सम्प्रसारणं न पूर्वस्य । वादगोचरम् । किन्तु सम्प्रसारणादूर्ध्वं यदा सम्प्रसारणाक्षरस्य ऋकारस्य स्थाने उरदित्यादिना ‘अर्’ इति भवति तदा परतः सम्प्रसारणाभावात् ‘लिप्यभ्यासस्य’—इति वकारस्यापि सम्प्रसारणं स्यात्, ‘न सम्प्रसारणे—’ इति निषेधस्याप्रवृत्तेरिति चेत् ? नैवम् । ‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ (५०) इति स्थानिवद्भावेन अकारेऽपि सम्प्रसारणाक्षरवद् (ऋकारवद्) व्यवहारादिति ब्रूमः । एवं प्रकृते हलादि-शेषेण वव्रश्च इति भवति । वव्रश्चतुरिति—अभ्यासकार्ये प्राग्वत् । अङ्गस्य तु, अतुसः अपिलेऽपि ‘असंयोगाङ्गिङ् कित्’ इति संयोगात् परत्वेन कित्त्वाभावात् गङ्गिज्येत्यप्रवृत्तेर्न संप्रसारणम् । यत्नं भारद्वाजनियमादिङ् विकल्पमन्त्राह—वव्रश्चिथ—वव्रश्च इति । उभयत्रापि अभ्यासकार्यं प्राग्वत् । उत्तरत्र त्वयं विशेषः—वव्रश्च य (इडभावे) इति स्थिते घातुपाठोक्तपाठानुसारात् वव्रश्चश्च इति सकारस्य श्रवणं भवति । एतत्तु नापूर्व्वम् । तथाचोक्तम् :—

‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भलि घातुषु ।

सकारजः शकारश्च षाट्बर्गस्तर्गजः ॥ इति ।

ततः सकारस्य संयोगादत्वात्—स्फोरिति (३८०) लोपः । एवं वव्रच् अ इति व्रश्चेति चस्य षः । टुनेति थस्य ठः । लिट्प्रभ्यासस्येति—अत्र यद् वक्तव्यं तद् वव्रश्चेत्यत्र उक्तम् । व्रश्च्यति इति । व्रश्च+स्यति (इडभावे) इति स्थिते पूर्व्ववत् स्फोरिति सलोपे चस्य षत्वे तस्य षटोरिति कले स्थस्य षत्वे च रूपम् । इत्थात् इति—आशिषि यासुटः कित्वात् गङ्गिज्येति (२४१२) सम्प्रसारणम् । अव्रश्चीत्—अत्राचीत् इति । ऊदित्वाद् वेट् । तत्र इट्पञ्चे नेटीति (२२६८) हलन्तलक्षणाया (वदव्रज (२२३७) इत्यस्याः) ऋद्धेर्प्राप्तौ—इट् ईटीति (२२६६) सिज्जलोपे च अव्रश्चीदिति । न च सिज्जलोपस्यासिद्धत्वादेकादेशो दूरपपाद इति वाच्यम् । ‘सिज्ज

लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य' इति वार्त्तिकस्य सूत्रपादत्वादिति ध्येयम् । इडभाव-
पक्षे तु अत्रश्च सिच् ईट् त् इति स्थिते शकारस्य धातुपाठोक्तनिर्द्देशमवलम्ब्य
सकारत्वेन पूर्व्ववत् 'स्त्रोः—' (३८०) इति सलोपे, वदन्नजति हलन्तलक्षणायां
वृद्धो कृत्यायाम् अत्राच स् ईट् इति जाते ब्रह्मिति चस्य षः । तस्य वटोरिति कः । पर-
सकारस्य इणकोरिति षः । ततोऽत्राचौदिति । व्यच व्याजीकरणे इति । व्याजीकरणं
व्यङ्गकरणम् । विचति इति—ग्रह्णिज्येति सम्प्रसारणम् । विव्याच इति—लिटोव्य-
भ्यासस्य सम्प्रसारणम् । 'न मस्य—' इति वस्योत्वं न । अत उपधायाः (२२८२)
इत्यङ्गस्य उपधाद्विदः । विविचतुरिति—अभ्यासकाव्ये प्राग्वत् । अङ्गस्य तु
'असंयोगाज्जिट् कित् (२२४२) इत्यतुसः कित्ताद् ग्रह्णिज्येति सम्प्र । इहापि 'न
मस्य—' इति वस्योत्वाभावो द्रष्टव्यः । विच्यात्, इति—आशिषि यासुट्ः कित्तात्
(कित्ताशिषि) ग्रह्णिज्येति सम्प्रसारणम् । अस्याचीत्—अव्यचीत् इति । 'अतो हलादे-
ल्लघोः' (२२८४) इति वृद्धिविकल्पः । सिज्लोपः पूर्व्ववत् । ननु व्यच् धातोः
कुटादिलक्षीकारात् 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (११२१) इति डिच्तात् सम्प्रसारणे प्राप्ते
व्यचिता । व्यचिष्यति इति कथमित्याशङ्क्याह—'व्यचिः कुटादित्वमनसीति ।
वार्त्तिकमिदम् । व्यचेव्यं च धातोः कुटादित्वम् कुटायन्तर्भूतत्वम् स्यात्
अस्—भिन्ने कृत्यप्रत्यये परत' इति वार्त्तिकार्थः । ननु कुतो
ज्जायते यत् कुटादित्वं कृद्विषये इति न तु तिङ्—विषये इति आह—अनसि इति ।
असुप्रत्ययो हि कृतसु दृश्यते । तेन 'अनसि' इति पर्युदासेन अस्भिन्नः कृदेव लक्ष्यते
न तिङ् । 'अब्राह्मण' आनीयतामित्युक्ते हि ब्राह्मणेतरः कश्चित् पुरुष एवानीयते,
न तु सिंहो वा व्याघ्रो वा । भिन्नजातिकत्वात् । एवमत्रापि । ननु 'तस्मान्नुङ्
विहलः' (२२८८) इत्युक्तत्वात् 'आनच्छ' इत्यत्र कथं नुट् । ऋच्छ् ऋच्छ् णल
इति स्थिते ऋच्छृत्यामिति गुणे अत आदेरित्यभ्योसदीर्घे च आच्छ् अच्छ् अ इति
जाते 'आच्छ्' इत्यभ्यासस्य अनेकहलत्वात् इत्यत्राह—विहलयहणस्थिति । उप-
लक्षणत्वादिति सामान्येन निर्द्देशादित्यर्थः । न तु विहल एव भवतीति नियमोऽस्तीति
भावः । आनच्छ् तुरिति—अतुसः कित्त्वाभावात् । ऋच्छिता इति । ऋच्छृत्याम्

(२३८६) इत्यस्य लिङ्मात्रविषयकत्वात् । लोभिता—लोभा इति । 'तीपसह—'
 (२३४०) इतीङ्विकल्पः । शिशु' नेति । वेदमन्त्रोऽयम् । न—शब्द इवार्थः । विप्रा
 ब्राह्मणा शिशुमिव मतिभिः ('दूक्षोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (१७४) इति दीर्घः) रिहन्ति
 हिंसन्ति नूनीकुर्वन्ति वेत्यर्थः । अज्ञानिति वाक्यशेषः । पौषादिकस्येति । पुषादो
 पठितस्यैवेत्यर्थः । अङ्गपवादत्वादिति । स्पृशन्नेति वार्त्तिकं हि पुषाङ् एव अपवादो
 न तु सिचः । अतोऽव लपतेर्नित्यं सिच् । अनर्पोदिति । नेष्टीति निषिद्धादृधलन्तवृद्धेर
 भावः । शस्य ङित्तादिति—तुदादिभ्यः श इति शविकारणस्येत्यर्थः । 'शे लम्फादीनामिति'
 वार्त्तिकमिदम् । 'शप्रत्यये परे नुमागमो भवतीत्यर्थः । लम्फादीनामित्यत्र आदिपदस्याङ्-
 माह—आदिशब्दः प्रकारे इति । तेन ये धातवः अत्र लम्फादीषु नकारानुपज्ञा
 नकारिणानुप्रविष्टा ते धातेवः लम्फादयः विज्ञेयाः । नकारानुपज्ञाश्च तुम्फ, तृम्फ,
 दृम्फादयः । लफादिति । किदाशिषोति कित्वात् 'अनिदितामि'ति नक्षीपः । एवं
 तुप्यात् । तुफात् । लफादित्यादयः । ऋम्फाच्चकारिति । इजादित्वात् गुरुत्वात्
 जाम् । एवमन्यत्र । अचर्तीदिति । नेष्टीति वृद्धिनिषेधः । सूर्यादिति । धात्वादि-
 रिति स' । हलि चेति (३५४) दीर्घः । करोतीरेवेति—कृधातोरेवेत्यर्थः । अत्र
 व्याख्यानादेव 'कुर' इत्यस्याग्रहणं कृधातोश्च ग्रहणम् । अतएव कृथादिति सिद्धमिति
 नागेशे स्पष्टम् । लृङ् इति ऊदित् । तर्हि ता—तर्हा इति । इङ्विकल्पः । उभयतैव
 लघूपधगुणः । उत्तरत्र 'होठ' इति ह्रस्व ङ । ताप्रत्ययस्य भ्रष्टशेधोरिति 'धा' आदेशः ।
 तस्य छुनेति ङादेशः । 'हो ठे लोपः' इति लोपः । एवमन्यत्र । अङ्गीत्—अताङ्गीत्
 इति । 'लृङ्' इत्यस्य ऊदित्वात् सिचि इङ्विकल्पः । पूर्वत्र नेष्टीति वृद्धिनिषेधः ।
 उत्तरत्र वदन्नजति वृद्धौ अताङ्गे सिच् ईत् इति स्थिते होठः, षटोः कः—
 इङ्को—, अनुस्वारस्य यतीति क्रमेण—ढत्वकत्वप्रत्याणि, परसवर्णेन ङकारश्चेति
 अताङ्गीदिति लभ्यते । अताङ्गीमिति । तसस्तामादेशे वृद्धिढत्वङ्त्वादि प्राग्वत् ।
 एषिता—एष्टा इति । 'इषु' इति उदित्वादिङ्विकल्पस्यासि । इष्यादिति । आशिषि
 कित्वाद् गुणाभावे रूपम् । ऐशीदिति । आटश्चेति वृद्धिः । इटः परत्वात् सिञ् लोपः ।
 लिख अक्षरविन्यासे इति । लिखितुमित्यादि प्रामादिकमेव लिखितुमित्यस्यैव न्यायः ।

त्वात् । तङीजत् लिखनेः कुटादावनन्तर्भाव इति नारीशादयः । स्फुर सञ्जलने स्फुरणे वा । उभयवाच्यम्—‘चारे पुस्तोर वाहु रित्युदाहरणम् । ‘न मतिः स्फुरति कापि वक्त्रे’ इति विशेषतः (पञ्चतन्त्रम्) । अथास्य उपसर्गवशात् षत्वविकल्पः स्यादित्याह—

२५३० । स्फुरति स्फुल्लत्योर्निनिविभ्यः ॥८॥३॥७६॥

दो—। षत्वं वा स्यात् । निष्कुरति । निःस्फुरति । ‘स्फुर’ इत्यकारोपधं केचित् पठन्ति । पस्फार । स्फुड १३८२ चुड १३८३ वड * १३८४ सवरणे । क्रुड १३८५ भुड १३८६ निमज्जने’ इत्येके । गुरी १३८७ उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता । णू १३८८ स्तवने । दोषान्तः । ‘परिणूतगुणोदयः’ । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवोत् । धू १३८९ विधूनने । ध्रुवति । गु १४०० पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ-जुगुथ । गुता । गुथति । अगुषोत् । ‘ऋखादङ्गात्’ (२३६८) । अगुताम् । अगुषुः । ध्रु १४०१ गतिस्यैर्ष्ययोः । ‘ध्रुव’ इति पाठान्तरम् । आव्यस्य ध्रुवतोल्यादि गुवतिवत् । द्वितीयसु सेट् । द्रुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविथति । ध्रुव्यात् । अद्रुवोत् । अद्रुविष्ठाम् । कुड् १४०२ शब्दे । ‘दोषान्त’ इति कैयटादयः । कुषिता । अकुविष्ट । ‘ऋखान्त’ इति न्यासकारः । कुता । अकुत । वृत् । कुटादयो वृत्ताः ।

❖ व्रुड इति वालमनोरमायां । तत्रमादविलसितम् । वड इत्यसौ व भुड इति पाठमिदौचित्यादिति ज्ञेयम् ।

पृङ् १४०३ व्यायामि । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् ।
व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राति । व्यापरिष्यते । व्यापृत ।
व्यपृषाताम् । मृङ् १४०४ प्राणत्यागे ।

The स of the roots स्फुर and स्फुल optionally becomes cere—
bral (व), when the उपसर्गः निर्, नि and वि precede the roots.
Thus निष्फरति etc. No guna due to क्त्वि of श । शू to praise is
read with the ऊ cp.—परिश्रूत etc. 'one having praiseworthy
merit's ; भुवति by 'णे नः' and अक्षिश्रू—'(272) which directs उवङ् ।
अनुवौत्—by इट्, elision of सिच् and the advent of उवङ् । धू to
shake. It has been is read in स्वादि also. Remember the verse—

धुनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं

चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिसुक्तम् ।

वायुविधूनयति चम्पकपुष्परेशून

यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरीम् ॥'

in कविरहस्य by Vopadeva.

The root is thus भ्वादि (धवति), स्वादि (धू—धुनोति), तुदादि
(धुवति), क्रादि (धुनाति) and चुरादि (धूनयति). गु to eject ex-
cretion. जुगुविथ—जुगुथ by option of इट् (भारद्वाजनिग्रह). The
former is with उवङ्. गुता no इट् no उवङ् । अगुषीत्—no इट्,
no उवङ् and no सिञ्जलोप । अगुषुः by 'मैर्जुम्'. टुभ्रुविथ etc. with
इट् and उवङ् as before. कुविता etc इट् and उवङ् because the
दीर्घपाठ (कू) of कैयट and others is सेट्, कृता etc want of
इट् and उवङ् due to अनिट् क of the ऋस्वपाठ (कृ) which is
read by न्यसकार । इत् i.e. here end the roots of कृटादि class.

वृङ् (वृ) to exercise i. e. to be heavily engaged e.g. व्यावृत्तोऽस्मि नितरानिदानौस् etc. It is generally preceded by the उपसर्गसं वि and आङ्. Thus व्याप्रियते etc. with रिङ् by the rule 'रिङ् श्यक्लिङ्' (2367), in place of क्त and इयङ् by 'अचि श्रु—' (272). व्याप्रिङ् इयङ् अ (श) ते—व्याप्रियते. व्यापने लिट् no श and no रिङ्—यष्ट त—यष्ट ए—परष्ट ए by उरत् (2244) and उरण् परः (70)—पमे by इको यणचि (47) Then add व्या to it. Similarly व्यापयति व्यापरिष्यते—with इट् and स्यते. इट् comes in by कङ्गनोः स्ये (2366). गुणः । व्यापृत—लुङ् त । Elision of सिच् by ऋसादङ्गात् (2369). मृङ् to give up life—

मित— । स्फुरतीति । 'अपदानस्य सूर्यन्' इत्यधिकृतम् । 'मिवादीनां वा'—इत्यतो वेति चानुवर्तते । तच्छेषं पूरयन्नाह—षत्वं वा स्यादिति । 'परिणतगुणोदय' इति । परिणतः स्तुतः प्रशंसाभागत्यर्थः । लुवति इति । 'अचि श्रु—' (३७३) इत्यावङ् । अनुवीत् । उवङ् इट् । सिञ्जलोपः । एवं ध्रुवतीत्यादि । जूगुविथ—जुगुथ इति । भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । इट्पक्षे उवङ् । गुता इति । अनिट्कत्वादुवङ्भावः । एवं सिचि अगुपौदित्यत्र । दृभ्रुविथ इत्यादि स्पष्टम् । कुवितेत्यादि दीर्घपक्षे सेट्कत्वादिति । कुता इति । ऋसपक्षे लनिट्कत्वमिति विशेषः । कुटादयो गुताः ।

रिङिति । 'रिङ् श्यक्लिङ्' (2367) । इयङिति—'अचि श्रु—' (२७२) इति । व्यापरिष्यते । 'कङ्गनोः स्ये' (२३६६) इति इट् । व्यापृत इति । ऋसादङ्गादिति सिञ्जलोपः । मृङ् प्राणत्यागे इति ।

२५३८ । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥१॥३॥६३ ॥

दी— । लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तङ् नान्यत्र

डित्त्वं स्वार्थम् । म्रियति । ममार । ममर्थ । मम्विव ।
मर्त्तासि । मरिष्यति । मृषोष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि १४०५ पि १४०६ गतौ ।
लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रिता । पिता ।
धि १४०७ धारणे— । क्षि १४०८ निवासगत्योः । षृ १४०९
प्रेरणे । सुवति । सविता । कृ १४१० विक्षेपे । किरति ।
किरतः । चकार । चकरतुः । करिता—करोता । कीर्त्यात् ।
अकारौत् ।

The तङ् affixes are attached to the root मृ when लुङ्,
लिङ् and शित् (श-eliding affixes) follow i. e. मृ is आत्मनेपदी in
लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् लुङ् and आशीर्हिङ् and nowhere else.
The root reads ड-eliding (मृङ्). This ङ् is to regulate its
pitch in the Vedas and hence does not indicate its आत्मनेपदित्व
by 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' ; ममार—लिट् परस्मै. णल्—सम् अ—समर् मार अ
by 'उरत्' (2244) उरण् रपरः (70) and 'अचो ङ्णिति' (254) ममार,
अ by 'ह्लादि—'ममार. ममर्थ—see 'ऋतो भारद्वाजस्य' (2296). मम्विव by
कादिनियम (2292) ; मरिष्यति by ऋङ्नीः स्ते (2366). मृषोष्ट—आशीः कित् ।
अमृत—लुङ् कित् by 'लिङ् सिचौ—' (2300) and विज्जलोप by 'ऋक्षा-
दङ्गात्—' (2369).

अथ etc. रियति पियति—Here इयङ् comes being अन्तरङ्ग in
comparison with लघूपधगुण (2189). सुवति by धात्वादेः षः सः and
उवङ् (272). कृ to scatter. It is सिट्. किरति by 'ऋत इङ्गातोः'
(2390) and 'उरण् रपरः' (70) । चकार by 'उरत्', '—रपरः' ऋच्छ-
त्यताम् (2383) and 'अत उपधायाः' (2282). चकरतुः all the above

rules apply except 'अत उपधायाः' (2282). करिता—करीता by 'वृत्तो वा' (2391); कौश्यात्—आशी. by 'हलि च' (354). अकारीत् by 'सिचि ह्रस्विः—' (2297)

नित—। मियतेरिति। 'अनुदात्तङितः—' (१।३।१२) इत्यत आत्मने-
पदमिति वर्तते। 'शदेः शितः', (१।३।६०) इत्यतः शित इति च। तदाह—लुङ्—
लिङोः शितयोः आदि। प्रकृतिभुतादिति। उपसर्गयोग्याहच्यर्धमिदं विशेषणम्।
तेनोपसर्गं सत्यसत्यपि तङिति भावः। नात्यन्तेति—नियमार्धमिदम्। तथा च लट्,
लोट्, लङ्, विधिविङ् आशीर्लिङ्, लुङिखित्स्वेव म्रियतेरात्मनेपदं न तु लिङा-
दिमिति फलितम्। ननु 'लुङ् प्राणव्यागे इतिङकारानुबन्धकारणादेव 'अनुदात्तङित-
—'इत्यात्मनेपदे प्राप्ते एतन्निग्रमवानयमनुबन्धो व्यर्थ इत्याशङ्क्य आह—'ङित्त्वं' स्वार्थ-
मिति। तथाच 'तास्यनुदात्तेन ङिट्पददेशाऽसर्वधातुकमनुदात्तम्' इत्यनेन ङितः
परस्य लादेशसर्वधातुकस्य अनुदात्तत्वे कृते 'मा हि कृते'त्यत्र धातुहृदात्तः।
ङित्त्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यादिति भावः। म्रियते। 'रिङ् श्यक्
लिङ्' (२३६७) इति रिङ्। 'अचि ऋ—' (३७२) इतीयङ्। शः। ममारिति।
अभ्यासस्य—'उरत्' (२२४४) इतुरदत्वम्। 'उरण् रपरः' (७०) इति रपरत्वम्
हलादिः शेषः। अङ्गस्य 'अचो ञ्णिति' (२५४) इति वङ्गिः। अतुसुसोस्तु
मस्रुतः। मस्रु रिति यणेव 'असंयोगादिति' कित्वाद् गुणाप्रवृत्तेः। ममर्थ इति—'कृष्टन्त
ईङ्' नित्यानिट्' इति संयङ्गादिङभावः। मसिव इति—क्रादिनियमादिद्।
मत्तासीति तासि रूपम्—यद्वा मध्यमपुरुषोऽत्र द्रष्टव्यः। असिवज्ज् 'मत्ता' इत्येव।
परस्मैपदित्वदर्शनाय तासावुदाहरणम्। मरिष्यति इति—'कृद्धनोः' (२३६६) इति
इङिति भावः। मृगैष्ट—आषिषि कित्वात्त गुणः। अमृत इति—लुङि सिचि
रूपम्। 'लिङ्सिचौ'—इति कित्वात्त गुणो नापि वङ्गिः। 'ऋसादङ्गात्' (२३६८) इति
सिचौलोपः। अप्रकृताभावादीङभावः।

अथेति। रि श—रि अ इति स्थिते लघूपधगुणं स्यादित्याशङ्क्य आह—लघू-
पधगुणादिति। लघूपधगुणो हि प्रकृतिप्रत्ययौ विकरणञापि चते। तेना

वहपेचः । इयङ् तु प्रकृतिप्रत्ययमात्रमेव । तेनायमन्यापेक्षः । अतः 'असिङ्गं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' इतीयङ् । सुवति । उवङ् । सविता । इङ्गुणौ । कृ विक्षेपे इति । दीर्घान्तोऽयं सेट् च । किरतौति । ऋत इङ्गातोः (२३६०) इति इत् । रपरत्वम् । चकार इति । 'उरत्,' 'उरण् रपर' (७०) ऋच्छल्युताम् (२३८३) 'अत उपधाया' (२२८२) इत्येषां यथापूर्वं प्रयोगः । अतुसि तु शेषवर्जं सर्व्वं प्रयोक्तव्यमिति विशेषः । एवमुसि । करिता—करीता इति । 'वृत्तो वा' (२३६१) इतीटो 'दीर्घ-विकल्पः । कीर्त्यादिति । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः । अकारौत् इति । सिचि वृद्धिः । इटः परत्वात् सिज्जलोपः । 'वसूनि तोयं धनवद् व्यकारीत्' इति भट्टिः । अथ किरतेः सुडागममभिप्रेत्याह—

२५३८ । किरतौ लवने ॥६॥१॥४०॥

दी— । उपात् किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति । 'अडभ्यासव्यावयेऽपि सुट् कात्पूर्व्वं इति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । उपास्किरत् । उपचस्कार ।

The aug. सुट् is prefixed to the root कृ, preceded by the उपसर्ग उप, in the sense of mowing. Thus उपस्किरति । सुट् is टित् । Hence by 'आद्यन्तौ टकितौ' it will be the first letter of कृ । 'It must be said that सुट् will come before the क (of कृ), even when the aug. अट् or the अभ्यास (च) is interposed between the उपसर्ग and कृ' (Varttika) । Thus उपास्किरत् (उप (अट्) कृ ष तिप्—उप अ सुट् किरत्) उपचस्कार (उप (च) कार—उप-च सुट् कार) ।

मित— । किरताविति । 'उपात् प्रतिषेधवैकृतवाक्याध्याहारिषु' (६॥१॥३६) इत्यत उपादिति पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते । 'सुट् कात् पूर्व्वः' (६॥१॥३५) इत्यतः सुडितिः । किरताविति च षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तदाह—उपात् किरतेरिति । लवनमिति केदाथकस्य

लुधातो ल्युटि रूपम् । तदाह द्वेदर्थे इति । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि'त्यादि वार्तिकम् ।
'सुट् कात् पूर्वः' इति सूत्रात् परं पठितम् । सूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् । उपास्तिरदित्यादि ।
स्पष्टम् । लवलभिन्नार्थे तु सुट् न । उपकिरति विक्षिपतीत्यर्थः ।

२५४० । हिंसायां प्रतिश्च ॥६॥११४१॥

दी— । उपात् प्रतिश्च किरतेः सुट् स्याद्विंसायाम् ।
उपस्किरति । प्रतिस्किरति । गृ १४११ । निगरणे ।

सुट् comes before किरति, coming after the उपसर्गः उप as also प्रति, in the sense of doing harm. Thus उपस्किरति । Here also the Varttika 'अडभ्यासव्यवायेऽपि—' applies ; cp. 'उरोविदारं प्रतिचक्षरे नखैः' (शिशुपालवधम्) । प्रतिचक्षरे is in the passive voice where गुण comes in by 'चृच्छ्वृतम्' (238); गृ to swallow:—

मित— । हिंसायामिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । चकाराटुपादित्यस्य समुच्चयः ।
तदाह—प्रतिश्च अवापि 'अडभ्यासव्यवायेऽपि—' इति वार्तिकस्योपयोगः । तेन
'उरोविदारं प्रतिचक्षरे नखैः' (माघः) इत्यादि सङ्गच्छते । 'प्रतिचक्षरे' इति
कर्माणि लिट् । चृच्छ्वृतमिति गुणः । गृ निगरणे इति । दीर्घान्तोऽयमनिट् च ।—

२५४१ । अचि विभाषा ॥८॥२॥२१॥

दी— । गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति ।
गिलति । जगार—जगाल । जगरिथ—जगलिय । दृङ् १४१२
आदरे । आद्रियते । आद्रियेति । आदद्रे । आदद्रिषि । आदर्त्ता ।
आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् । धृङ् १४१३
अवस्थानि । भ्रियते ।

The रेफ (र) of गिरति (गृ) optionally becomes ल, when any

affix, having a vowel (अच्) at the outset follows. Thus गिरति गिलति etc. ढङ् to love, to fondle. आद्रियते with रिङ् and इयङ् as before. आद्रियते by 'आतो ङितः' (2235). आदद्रे no गुण due to कित् by 'असंयोगान्निट् कित्' (2242). आदरिष्यते—by 'ऋद्धनोः—' (2366) आदृषीष्ट—(आशोः) by 'उय' (2368). आदृत (लुङ्)—by ऋखादङ्गात्—' (2369). धृङ् (धृ) to remain, to keep at etc. cp. 'धियते भूपतिः पितर' (महाभारतम्) ।

मित—। गिरतेरिति । 'गो यङि' (८२।२०) इत्यतो 'गः' इति 'गृ' इत्यस्य षष्ठान्तमनुवर्तते । 'कपो रो लः' (८२।१८) इत्यतो रो ल' इति च । तदाह— गिरतेरित्यादि । अजादाविति । 'धातोः कार्यमुच्यमान्य' तत् प्रत्यये भवति इति परिभाषया प्रत्ययो लभ्यते । स च अचीत्यनेन विवर्ष्यते । तदादिर्विधिः । गिरति— गिलति इत्यादि । 'ऋत इङ्गातोः', रपरत्वम् । किरतिवद्रत्वपक्षे रूपाणि । आद्रियते इति । रिङ् । इयङ् । 'आतो ङितः' (२२३५) इतीयादेशः । 'तथाद्रिप्रत्ने न उधाः सुधामपि' (नैषधम्) । आदद्रे इति । कित्त्वान्न गुणः । आदरिष्यते इति । ऋद्धनो- रिति इट् । आदृषीष्ट इति । उयति कित्त्वान्न गुणः । आदृत इति—ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । धृङ् अवस्थाने इति—ढङ्वद्रूपाणि ।

दी—। अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ १४१४ ज्ञोप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिय— पप्र । प्रष्टात् । प्रच्छति । अप्राचोत् । वृत् । किरादयो वृत्ताः ॥ सुज् १४१५ विसर्गे । 'विभाषा सृजिट्शोः' (२४०४) । ससर्जिथ—ससृष्टे । सृष्टा । सृच्छति 'सिजिट्शोर्भक्त्यमकिति' (२४०५) इत्यमागमः । सृज्येत् । सृज्यात् । अस्राचीत् । टुमसृजो १४१६ शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । 'मज्जिनशोर्भक्ति' ।

(२५१७) इति नुम् । 'मस्जिरन्त्रात् पूर्वो' नुम्वाच्यः ।
 (वार्तिक) । संयोगादिलोपः । ममङ्कथ—ममज्जिथ ।
 मङ्क्ता । मङ्क्त्रति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः ।
 रुजो १४१७ भङ्गे । रोक्ता । रोक्त्रति । अरोक्षीत् । अरोक्ताम् ।
 भुजो १४१८ कौटिल्ये । रुजिवत् । कृप १४१९ स्पर्शे । क्षोमा ।
 अक्षीप्तीत् । रुश १४२० रिश १४२१ हिंसायाम् । तालव्यान्तौ ।
 रोष्टा । रोक्त्रति । रेष्टा । रेक्त्रति । लिश १४२२ गतौ ।
 अलिक्त्रत् । सृश १४२३ संस्पर्शने । स्पष्टा—स्पष्टा । स्पृच्छति
 —स्पृच्छति । अस्पृच्छीत्—अस्पृच्छीत्—अस्पृच्छत् । विच्छ
 १४२४ गतौ । 'गुपूधप—' (२३०३) इत्यायः । आर्द्धधातुके
 वा । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार—विविच्छ । विश १४२५
 प्रवेशने । विशति । वेष्टा । मृश १४२६ आमर्शने । आमर्शनं
 स्पर्शः । अस्त्राक्षीत्—अमाक्षीत्—अमृच्छत् । शुद १४२७
 प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । षट्लृ
 १४२८ विशरणगत्यवसादनेषु । 'सीदति' इत्यादि भौवादि-
 कवत् । इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सीदती—सीदन्ती ।
 ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । श्वनुदात्तः ।
 शस्तूदात्तः । शट्लृ १४२९ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः ।
 शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (२०६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अथ षट् स्वरितेतः । मिल १४३० सङ्गमे । 'मिल संश्लेषणे'
 इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तद्धर्थः । मिलति—
 मिलते । मिमिल—मिमिले । मुच्लृ—१४३१ मोक्षणे ।

Now come sixteen परस्मैपदी roots. प्रच्छ to intend to know. पृच्छति by 'यद्विज्या—' (2412) due to डित्त्व of श'. पप्रच्छतुः and not पपृच्छतुः with सम्प्र—because अतुस् is not कित् here due to its following च्छ which is a संयोग letter. पप्रच्छिथ—पप्रष्ट by भारद्वाजनियम (2296). पप्रच्छ् थ—पप्रष् थ by 'त्रथ—' (294)—पप्रष्ट by 'दुमा ष्टुः' (113). Similarly प्रष्टा। In प्रत्यति, this थ is changed into क by षट्ठोः कः (295). अप्राचीत्—वृद्धि by 'वदन्नज—' (2267) because the root is अनिट्. The rest is as above. वृत्—i, e. Here end the किरादि roots. सृज् to let go, create सृजति etc. ससृजिथ—ससृष्ट by option of इट् cp. विभाषा सृजिष्टशोः'। In the case of ससृष्ट, there comes अम् by 'सृजिष्टशोः—' (2405) for षत्व is पित् and hence अकित्। Thus सृज् + षत्व—ससृज् थ—ससृ य् (यम्)—ससृष् अ ('त्रथ—'). In the case of इट् the root is gunnated. सृष्टा by अम्, षत्व and ष्टुत्व। सत्यति—अम्, षत्व, कत्व and षत्व। सृजित् by 'अतो येयः' (2212). सृज्यात्—by किदाशिषि। असाचीत्—by 'वदन्नज—' (2267) and अम् etc. मज्जति—by 'स्त्रोः शुना शुः' (111) which gives श in place of स; then ज in place of श by 'भलां जश्—' (51). 'किं तव परमाणुर्धं यत् मज्जति मन्दरः' (श्रीधरस्वामी in भागवत)। ममज्जिथ—ममङ्क्थ—option of इट् by भारद्वाज नियम। In the latter case the process is thus—ममसृज् थ—ममज् थ due to the elision of स् by 'स्त्रोः—' 380)—मम नुम ज् अ by 'ससृजिनशो भक्ति' (2517), and the Varṛtika 'ममृज्जरन्त्यात् पूर्वम्—ममन्गथ by 'चोः कुः' (378)—ममङ्क् नुथ by 'नद्यापदान्तस्य—' (123), 'अनुस्वारस्य ययि—' (124) and 'स्वरि च' (121). Similarly मङ्क्ता मङ्क्यति or मङ्क्थति here षत्व comes by इण्कोः' (211) अमङ्क्चीत्—लुङ्; the process is the same except वृद्धि by 'वदन्नज—' which applies because the root is अनिट्। रोक्ता—by चोः कुः' (378)

and 'खरि च' (121). रोच्यति—apply the above two rules and 'इण्कोः—' (211). Similarly अस्मिन् with वृद्धि (वद्वज्र—' 2267) in addition to above रोच्य—by 'ब्रश्—' (294) and टुना-113). रोच्यति by षटोः—' (295). अलिङ्गत्—by 'शल इगुपधात्—' (2336). No guna due to किञ्च । स्पृष्टा—स्पृष्टा—the former is by अस् ; cp 'अनुदात्तस्य चटु—' (2402) and 'ब्रश्—' (294) etc. The latter is by लङ्पृष्ठगुण and ब्रश् etc. Similarly सप्रत्यति—स्पृष्ट्यति with 'षटोः—' (295) in addition. अस्माच्चीत्—अस्माच्चीत्—अस्माच्चीत् । All these three forms are due to सिञ् विकल्प by the vartuka 'स्पृष्टश्लश्लश्लपट्पां ऋतिः सिञ् वा वाच्यः' under the rule 'न ङश्' (2407). Thus when there is सिञ् the form stands as अस्माच्चीत् and अस्माच्चीत् with अस् in the former case due to 'अनुदात्तस्य—' (2402) and गुण in the latter case (because अस् is optional). And when सिञ् is wanting, then क्स comes in by 'शल इगुपधात्—' (2336) and gives अस्मृचत् without गुण or वृद्धि for क्स is किञ् । In the former two cases, apply the rules उरण् रपरः (70) (—in case of अस्), 'वद्वज्र—' (2267) 'ब्रश्—' (294) 'षटोः कः—' (295) and इण्कोः (211—12). In the third case (क्स) all the rules apply save and except उरण् रपरः and 'वद्वज्र—' । मृश् to touch, consult (परामृशति) etc. अस्माच्चीत्—अस्माच्चीत्—अस्मृचत् see above. रुद (रूपदेश) to urge or send. It has been again read here with a view to make it परस्मैपदी even when the fruit of the action accrues to the agent. षट् or सट् is conjugated as सौदति etc, like that read in भ्रादि । Here it is read to make the augment नुम् optional thus सौदती—सौदनी (सट् + श्ल + स्तो १मा with नुम् by the rule 'आच्छीनयोर्नुम्' (446). And the fact that षट् or सट् has been read

under the ज्वलादि class in भ्रादि is to attach the affix ण after it by the rule 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः' (2902). Hence सादः (सद + ण). The object of reading it here is again to regulate स्वर or pitch. Because शप् is अनुदात्त whereas श is उदात्त। शद्वृत् or शद (शीयते etc.) is again read here for regulating स्वर। Because the root cannot have the affix शृत् (शता is 1st, case-ending sing.) after it as it is आत्मनेपदी (and not परस्मैपदी) by the rule 'शदेः शितः' (2362). Thus it cannot be argued that it is here read again for the augment तुम् which is enjoined to a root only when the affix शृत् follows and not शानच्। Now we take up the six स्वरित् or उभयपदी roots. मिल to assemble together. This root has been read as 'मिल सञ्चेषणे (to embrace) in this तुदादि class. Here it is again read so as to make it आत्मनेपदी when the fruition rests on the agent. (And the former मिल सञ्चेषणे is परस्मैपदी even when the result of the action goes to the doer). मिलति etc. easy. सुवृत् or सुच् to leave or let go—

मित—। अयेति। प्रच्छ जीसायामिति। आतुमिच्छायामित्यर्थः। शप्रत्यये 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणं सत्त्वाह—पृच्छतीति। पप्रच्छतुरिति। अत्र संयोगात् परस्मै 'असंयोगाङ्गिङ् कित्' (२२४२) इत्यतुसः कित्वाभावान्न सम्प्रसारणम् पप्रच्छिथ—पप्रच्छ इति। भारद्वाजनियमादिङ्घिकल्पः। पूर्यत् रूपं स्पष्टम्। उत्तरत्वं तु पप्रच्छ्थल् इति स्थिते 'त्रय—' (२९४) इतिच्छस्य षः। ततः द्युनेति (११३) व्यस्य ठः। एवं प्रष्टा। प्रत्यतीत्यादि। उत्तरत्वं षष्ठोः कः सि (२९५) इङ्कोरादेश-प्रत्यययोः (२११—१२) इति अधिकौ। अप्राचीदिति—अवापि प्राग्वत् प्रक्रिया। इडभावाच्चेटीत्यस्याप्राप्तेर्वैद्वज्जेति हलन्तस्य लणाद्विपरिधेरेति विशेषः। एधमप्राचरि-
भादि। किरादयो वृत्ता इति—गता इत्यर्थः। ससर्जिद—ससृज इति। इट्पदे

लघुपधगुणः । अनिट्पक्षे तु ससृज् य इति स्थिते यत्नः पितृनाकिन्नात् सृजि—
दृशोरिति अमागलः । उरण् रपरः (७०) इति रपरत्वम् । मिच्चादन्त्यादचः परः ।
ससृज् य इति जानि त्रयेति (२६४) षः । यस्य च टुत्वेन टः । ए' सृष्टेति
सृष्ट्यतैत्यत्वं तु 'षट्ठोः कः—' (२६५), 'इण्कोः' (३११) इति कत्वषट्ठे
विशेष—सृजिदितिः 'अतो वीयः (२२१२) ।' 'आद् गुणः' (६६) । सृज्यादिति—
किदाशिषीति गुणविरहः । अस्वाचीदिति । अप्राचीदितिवत् । टुमसृजो शुद्धौ
इति । मसृज् श ति इति स्थिते सस्य स्तोः शुनेति (१११) शः । तस्य
'कलां जश्—' (५१) इति जश्त्वेन जः । मसृज्जिति । अव अकारस्य उपधात्वा-
भावात् 'अत उपधाया' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेन वृद्धिर्नापि लघुपधगुणः ।
ममञ्जिथ—ममङ्क्थ इति—भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । उत्तरत्वं ममसृज् य
इति स्थिते मसृजिनशोरिति नुमि कृते तस्य च 'मसृजिन्यात् पूर्वो नुस्वाच्य'
इति जकारात् प्रागवस्थाने ममसृज् य इति जानि स्कोरिति (३८०) सलोपे
'नश्चापदान्तस्य—' इति नस्यानुस्वारि जस्य चोः कुरिति कुत्वेन गकारे, अनुस्वारस्य यथीति
परसवर्णो डः । तस्य खरि चेति चत्वेन कः । वालमनोरमायां तु 'यद्यपि अकारात्
परत्वं नुमि मत्यपि डेदं सिध्यति तथापि अन्यात् पूर्वो नुमित्यस्य मग्र इत्यादौ नलोपः
फलम्, अन्यथा उपधात्वाभावान्नलोपो न स्यादिति भावः' इत्याहम् । तच्चिन्त्यम् । तथा
सति अव वात्ति कावतारणस्य फलाभावेन तद्वैयर्थ्यापत्तेः । किञ्चावापि एतद्वार्त्तिकभावे
स्तोः शुनेति शुत्वमेव स्यः प्रतु स्कोरिति सलोपः । नुमि प्राग् विहिते तु न तादृशवकाश
इति विभावनीयमिति दिक् । संयोगादिलोप इति । स्कोरिति सलोप इत्यर्थः ।
मङ्क्ष्यति इति । पूर्वसूत्राणि सर्वान्येव प्रयोज्यानि । ततः इण्कोरिति स्वस्य षत्वम् ।
अमाङ्कोदिति पूर्ववत् प्रक्रिया । वदन्नजिति वृद्धिर्विशेषाः । रोक्ता (रुज् + ता) इति ।
गुणः । जस्य गः । तस्य कः । रोक्ष्यति इति । अव स्यः षत्वमधिकम् । अरौचीदिति
वृद्धिर्विशेषा । कुत्त्वचत्वेनानि प्राग्वत् । रोष्टेति । शस्य ब्रश्चति (२६४) षः । तस्य
टुत्वेन टः । रोक्ष्यति इति । षस्य 'षट्ठोः कः—' (२६५) कः । षत्वम् । एवं रेष्टा—
रेक्ष्यति । अलिच्दिति । 'शल इगुपधात्—' (२३२६) इति क्सः । तस्य किलात्

किङ्ति चेति निषेधान्न गुणः । स्पृष्टा—स्पृष्टा इति । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्वतरस्याम्' (२४०२) इत्यम्बिकत्याद् रूपद्वयम् । तत्र अम्पचे पूर्णम् । 'अमभावि गुणेन परम् । अम्पचे उरस्मिन्ति रपरत्वम् । षत्वष्ट्वे उभयवैव तुल्ये । स्पृच्यति—स्पृच्यति । इति प्राग्वत् षटोरिति षस्य कः, इण्कोरिति सस्य षश्च विशेषः । अस्पृचोत्—अस्पृचोत्—अस्पृचदिति । 'स्पृश्मृश्मृश्मृश्मृष्टपटुपां चलि सिज् वा वाच्य' इति वार्तिकान् (इदं 'न दृश्' (२४०७) इत्यत्र पठितम्) अत्र सिज्बिकल्पः । सिज्भावपक्षे कम् । सिचपक्षे पुनः रूपद्वयम् । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' (२४०३) इत्यम्बिकत्यात् । तेन एकत्र (अस्पृचोदित्यत्र) सिज्भौ (रपरत्वम्) । अपरत्र (अस्पृचोदित्यत्र) सिज्भातम् । उभयवैव—हलन्तलक्षणा ङङि, षत्वकत्वध्वानि च समानि । कम्—पक्षे तु अस्पृचत् इति । कस्य किच्चाद् गुणद्वयोर्भावो विशेषः । एवमस्माचीत्—अस्माचीत्—अमृजदिति । शुद्ध प्रेरणे इति । अयं तुदनेरव्यवहितपरमेव उभयपदित्वेन पठितः । ननु तर्ह्यत्र पाठः पुनः कथमित्यत्र आह—कर्तृभिर्प्रायेऽपि फले इति—कर्तृभेऽपि फले इति तदर्थः । परस्मैपदार्थः इति । षट्त्वं इति । भौवादिकवत्—स्वादी पठितषट्त्वं इवेत्यर्थः । 'नुस्विकल्पार्थ इति । 'आन्धीनद्योर्नुम्' (४४५) इत्यनेनेति भावः । ज्वभादी—पाठस्त इति । गार्थः—'ज्वलितिकसन्तीभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थः । उदाहरति—साद इति । स्वरार्थश्चेति । इह पुनः पाठ इति भावः । अतएव शप्शविकरणयोर्भेदं दर्शयति । शबनुदात्त इत्यादिना । शता त्विति । शट्शब्दस्य प्रथमैकवचने शतेति—माता पितेतिवत् । शदवातोः शट्—प्रत्ययो न युज्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुः शट्तिरित्यादि । अथेति । स्वरितेन उभयपदिनः । तदर्थः—आत्मनेपदार्थः । मुचल्ल—मोक्षणे इति—

२५४२ । शे मुचादीनाम् ॥७१॥५८॥

दो— । नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चति । मोक्ता । मुच्यात् । मुञ्चीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुच्चाताम् । लुप्त् १४३२ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । विदुलु १४३३ लाभे ।

विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते
सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता ।
परिवेत्ता । परिवर्जने । जेष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च
लब्धवानित्यर्थः (१) । तृन्तृचौ । लिप् १४३४ उपदेहे । उपदेहो
वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । 'लिपिसिचि—' (२४२८)
इत्यङ् । तडि तु वा । अलिपत् । अलिपत—अलिप्त । षिच
१४३५ चरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत—
असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृतो १४३६ क्तेदने । कृन्तति ।
चकर्त् । कर्त्तिता । कर्त्तिष्यति—कर्त्स्यति । अकर्त्तीत् । खिद
१४३७ परिखाति । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये
दिवादौ रुधादौ च । पिशि १४३८ अवयवे—पिंशति । पेशिता ।
अयं दीपनायामपि । 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु' । वृत् । सुचादयस्तु-
दादयश्च ।

इति तिङन्ततुदादिप्रकरणम् ।

The augment नृम् is directed to the eight roots of the सुचादि
class viz—सुच्, लुप्, विद्, लिप्, सिच्, कृत्, खिद् and पिश्,—when the
विकरण श follows. Thus सुञ्चति—सुञ्चते etc. सुचौष्ट (आशीलिङ्) ।
Here लिङ् is कृत् by 'लिङ्सिचौ—' (२३००), hence no guna- च is
changed into क by चोः कृः (३७८) and षल of सौष्ट is by 'इणकोः'
(२११) । असुचत्—अङ् due to the elision of लृ by 'पुषादि—' (२३२६) ।
असुक्त—सिच् (आत्मनेपदी) here सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (२३६६) ।

Similarly अलुपत्—अलुप्त etc. In परिवेत्ता—परि means वर्जन or leaving aside. ज्येष्ठं परित्यज्य etc. The meaning is clear but its source and context are obscure. लृट्चौ i. e. the form may be obtained with लृन् or लृच्। तडि तु वा i. e. अङ् comes optionally, when the root is आत्मनेपद by the rule 'आत्मनेपदेष्वन्तरस्याम्' (2419). Thus अलिपत् with अङ् and अलित् with सिच् which elides by 'ऋखात्—'। अभिषिञ्चति—by 'उपसर्गात् सुनोति—' (2270). अभ्यषिञ्चत् by 'भाक् सितादङ्यवायेऽपि' (2276). अभिषिषेच—by 'स्यादङ्यभ्यासेन चाभ्यासस्य' (2277),

अथ etc.—कृती (कृत्) ईदित् or ई-eliding to prohibit इट् in निष्ठा; cp 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (3039). चकथ by भारद्वाजनियम—'ऋतोभारद्वाजस्य' (2296). कर्त्तिष्यति—'कर्त्'स्यति due to option of इट् by 'सिऽसिचि कृतचृत—' (2506). अकर्त्तौ by 'नेटि' (2268), 'पुगन्त—' (2189) and 'इट ईटि' (2266). पिश (पिश्र्) to pound. This also means to make manifest. Here end both the सुचादि and the लुदादि class of roots.

मित—। शे इति। अपेक्षितं पूरयन्नाह—नुम् स्यादिति। 'इदितो नुम् धातो' रित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। सुचादयस्त्वष्टौ, यथा—सुच्, लुप्, विद्, सिप्, मिस्, कृत्, सिद्, पिश्चेति। सुचादिति। किदाशिषीति यासुटः किञ्चान्न गुणः। सुचौष्ट इति। 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' (२३००) इति किञ्चान्न गुणः। चोःकुरिति (३०८) चस्य कः। इङ्कोरिति (२११) षः। अमुचत्—अमुक्त इति। लृट्दित्वात् 'पुषादि—' (२३३६) इत्यङि अमुचत् इति। डिञ्चान्न गुणः। अन्यत् 'लिङ्सिचाविति' किञ्चान्न गुणाभावः। ऋसादङ्गादिति (२३८६) सिञ्जन्तोपस्य। एवमलिपत्—अलित्—त्यादि। विवेद—विविदे इति। शलः पिच्चात् पूर्व्वत् लघूपध गुणः। उत्तरत्वं तु एशः किञ्चान्न गुणः। परिवेत्तेति। अत्र परैरर्थमाह—परिवर्जने इति। ज्येष्ठं परित्य-

ज्येति—अस्य मूलप्रकरणे नृग्यः । नीरवा अत्र नागिशादयः । दन्तुच्चाविति ।
 एतयोरेकतरेण परिवेत्तति सिद्धमित्यर्थः । लिम्पतीति 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' (वाल्-
 चरितम्, मृक्कटिकम्) अत्र तु धातोराच्छादने वृत्तिः । तङि तु वेति । अङिति परा-
 मृश्यते । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (२४१८) इत्यङ्विकल्पकं सूत्रम् । अलिपतेति अङि ।
 अलिनेति सिचि प्रागवत् । अभिषिञ्चति इति । 'उपसर्गादिति—' (२२७०) षत्वम् ।
 अभ्यषिञ्चदिति । 'प्राक् सितात्—' (२२७६) इति षत्वम् । अभिषिषेवेति ।
 स्यादिष्वभ्यासेनेति (२२७६) षः ।

अथेति । कृतौति ईदित्वान्निष्ठायाम् 'अदीदितो—' (३०३८) इतीडभावः ।
 कर्त्तिष्यते—कर्त्स्यति इति, 'सिऽसिचि—' (२५०६) इतीड्विकल्पः । दीपनायां
 प्रकाशने इत्यर्थः ।

॥ इति सितभाषिण्यां तुदादि-प्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तरूपादे-प्रकरणम्

दी—। रुधिर १४३८ आवरणे । नव स्वरितं त इरितश्च ।

२५४३ । रुधादिभ्यः अम् ॥३॥१७८॥

दी—। शपोऽपवादः । मित्रादन्तपादचः परः ।
 नित्यत्वाद् गुणं वाधते । रुणद्धि । 'असोरल्लोपः' (२४६८) ।
 नत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वास्तत्वं न ।
 'न पदान्त—' (५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो
 न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति ।
 रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधै ।
 अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत्—अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्—
 अरौत्सीत् । अरुद्ध । भिदिर् १४४० विदारणे । भिनत्ति ।
 भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्—अभिन्ताम् । अभिनदम् ।
 अभिन्त । अभिदत्—अभैत्सीत् । अभिक्त । छिदिर् १४४१
 द्वैधीकरणे— । अच्छिदत्—अच्छैत्सीत् । अच्छिन्त । रिचिर् १४४२
 विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरिच । रिरिचे । रक्ता ।
 अरिणक् । अरिचत्—अरैच्चीत् । अरिक्त । विचिर् १४४३

पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । क्षुदिर् १४४४ सम्प्रक्षणे ।
क्षुण्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्—अक्षीत्सीत । अक्षुन्त ।
युजिर् १४४५ योगे । योक्ता । उच्छदिर् १४४६ दीप्तिदेव-
नयोः । कृण्ति । कृन्ते । चच्छर्द । 'सेऽसिचि—' (२५०६) इति
वेष्ट् । चच्छदिषे—चच्छृत्से । कर्दिता । कर्दिष्यति—कर्त्-
स्यति । अच्छृदत्—अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ठ । उत्तदिर् १४४७
हिंसानादरयोः । तृणत्तीत्यादि । कृण्तिवत् । कृतो १४४८
वेष्टने । परस्मैपदो । कृण्ति । आर्द्धधातुके तौदादिकवत् ।
जिह्वी १४४९ दीप्तौ ॥ तय आत्मनेपदिनः ।

The विकरण श्नम् (न) is affixed to the roots of the रुधादि class. This overrules शप् । Being नित् or स्—eliding, श्नम् will have its position after the final अच् or vowel (and श् will elide due to प्रत्ययत्व of श्नम्). Thus न only remains). श्नम् being a नित्य विधि or persistent injunction, bars गुण directed by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). Thus without गुण we have रुध् + श्नम् + तिप् = रुनध् ति = रुणध् धि—एत्व by 'अट्कुप्ताङ्—' (8. 4. 2.) and ध by 'भक्षस्तथोर्धोऽधः' (२२८०) = रुणद्धि by 'भलां जश्—' (५१) । In रुनध् तस्—तस् is डित् (by 'सार्द्धधातुकमपित्') hence by 'असोः—' (२४६९) the अ of न is dropped and we have रुणध् तस् with एत्व । But as this एत्व is instructed in the असिद्ध chapter (पूर्ववासिद्धम्—८२११), so it is असिद्ध or non-existent. Thus in fact the dental न stands unchanged—which fact turns न into अनुस्वार by 'नश्चापदान्तस्य—' (१२३—८३१२६) which (अनुस्वार) again turns into न itself due to ध following, by the rule 'अनुस्वारस्य ययि—' (१२४—३१४५८) । But this final न

(obtained by परसवर्ण) will again be changed into cerebral (ण) due to 'अट्कुपाङ्' (८४२) because this final न is असिद्ध। Here a question arises—the elision of अ (अलोप), effected by 'ग्नसोः—' is स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (५०)। If so, then ण along with अ can neither change into न nor into अनुस्वार (for the consonant न only does so and not when the same is in conjunction with a vowel such as अ etc.). To answer this the rule 'न पदान्' (५१) is cited here. And thus by this rule अलोप is not स्थानिवत् with reference to अनुस्वार and परसवर्ण। Now रुन्ध् तस्=रुन्ध् धस् by 'भषः—' (२२८०)=रुन्ध ० स्—the second ध is dropped by 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४)=रन्धः। Similarly रुन्धन्ति, रुन्धे। रोद्धा by लघूपधगुण for there is no अस् (रुध+ता—रोध धा=रोद्धा; रोद्धाति—गुणः and चल' by 'खरि च (१२१)। रुन्धु—रन्धात् (तु and तातङ्)। रुन्धि (हुभलभ्यो ह्रिधिः and 'संयोगान्तस्य लोपः' and also अलोप of अ due to अपित् (ङित्त्व) of हि by 'सिच'पिच)। रुन्धानि—रुन्धै—आनिप् and ऐप् are पित् hence no elision of अ or अनुस्वार etc. अरुणत्—(अट् रनध् तिप् लङ्)—अरुणधत्—अरुणध् ० by 'हलङ्गावभ्यः—' (२५२)—अरुणत्—ट् by 'वाऽवसाने'। अरुन्धास्—तस्=तास्=धाम्। अलोप of न for तस् is ङित्। अरुणत्—अरुणः (लङ् सिप्) by 'दश्' (२४६८). अरुणधम्—सिप्=अम्। अरुधत्—अरौत्सीत्—The first is with अङ् by 'इरितो वा' (२२६९) and the second is with सिच् (because अङ् is optional) in which case वृद्धि comes in by 'वदप्रज्—' (२२६७). अरुद्ध (आत्मने—सिच)—Here सिच् elides by 'भलो भलि' (२२८१). सिदिर् to pierce. भिनन्ति etc.—Easy. अभिनत्—अभिनः by 'दश्' (२४६८). छिदिर्—(छिट्) to split into two. रिचिर् (रिच्) to evacuate...

रिणक्ति—च is changed into क by 'चोः कुः'—(378). रिङ्क्ते—here णत् being असिद्ध, न is changed into अनुस्वार; उ due to क following by 'अनुस्वारस्य ययि'—(124). रिरिच—णत् is पितृ hence the root is gu-nated. रिरिरे—here एश् is कितृ hence no gun. अरिणक् by 'वाऽवधाने'. अरिचत्—अरैच्ीत्—अरिक्त—by अङ् (इरितो वा)—सिच् (विप्)—सिच् (त). See ante. विचिर to separate. Like रिच्। चुदिर (चुद) to grind. उच्छृदिर (च्छृद) to shine and to play at dice. उ for इङ्क्विकल् कृत्वा—कृदित्वा in च्वाच्, by 'उदितो वा'. इर for अङ् कृदिष्यति—कृत्स्यति by 'सिऽसिचि'—(2506). कृती to surround. Clear in the text. जिरित्यो (इन्) to shine. Comp—'जीतः क्तः' (3044) 'जीदितो निष्ठायाम्' (3039)—इङ्।

मित—। अथ रुधादीन् निरूपयन्नाह—रुधिरावरणे इति। नित्यत्वादिति। कृता-
कृतप्रसङ्गित्वेन अमिति पुगन्तलवृषधुगु वाधते। न च अमः सकारलोपित्वेन
'सार्वधातुकमपिदि'ति डिच्चाद् गुणनिषेधेसिद्धे इदं व्यर्थमिति वाच्यम्। अमः
पूर्वस्य इयन्ताङ्गत्वाभावात् तादृशनिषेधस्याप्रवृत्तेरिति तत्तदोधिभ्यां स्पष्टम्। एवञ्च
अमः प्रत्ययत्वनादेशत्वञ्चेति दृष्टव्यम्। रुणञ्जीति। रु श्नम् धृति—रुन्धति—इति
स्थिते भवस्यथोरिति (२२८०) तस्य धः। जश्त्वम्। अट्कुपुडिति णत्वम्।
रुन्ध इत्यव प्रक्रियामाह—श्नसोरङ्गोप इति। णत्वस्यासिद्धत्वादिति। पूर्ववासिद्ध-
मित्यसिद्धकाण्डान्तर्गतत्वादित्यर्थः। तस्यासिद्धत्वादिति। परसवर्णतया प्राप्ते नकार
परास्यत्वे। अथ भावः—पूर्ववासिद्धमिति णत्वमसिद्धम्। तथा सति तत्त्वतो नकार
एवाव तिष्ठति। ततस्तस्य 'नशापदानस्य—' (१२३) इत्यनुस्वारः। तस्य 'अनु-
स्वारस्य ययि'—(१२४) इति परवर्तिवर्णस्य धकारस्य (रुन्धत्स्—रुन्ध धस्
(रुन्धः—) रुन्ध धस्) समोऽनुनासिकी नकार एव भवति। तस्यापि असिद्ध-
काण्डान्तर्गतत्वेन (८४५८) असिद्धत्वान् णत्वं नेति। ननु नकारो यदा अङ्भिर-
संसृष्टं हन्मात्रं तदैव तस्यानुस्वारपरसवर्णत्वं वक्तुं न्यायमिह तु 'श्नसो—' रित्यङ्गोदि-
कृतेऽपि 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवद्भावेन नकारेण सह अकारसत्त्वात् कथं

तस्यानुस्वारपरसवर्णत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—न पदान्तेति । स्पष्टम् । एवं रुन्
 ध् धस् इति जाति द्वितीयधकारस्य संयोगान्तलोपेन रुन् इति । एवं रुन्ति—
 रुन् इति । रोद्धेति । लघूपधगुणः । वस्य भषस्तथोरिति धः । जशत्वम् ।
 रोतस्थिति इति । खरि चेति (१२१) चर्त्तम् । रुन्धीति । रुन्ध् हि इति स्थिते
 'हुभलभ्यः—' इति हेधिः । शन्सोरित्यलोपः । सेह्य पिबेति हिरपित्वात् संयोगान्त-
 लोपः (५४) । रुणधानि—रुणधे इति । पिच्चादलोपो न । अरुणदिति । अरु न् ध्
 तिप् इति स्थिते 'हल्ङ्यावभ्यः—' (२५२) इत्यष्टकलोपः । धस्य 'वाऽवमाने' इति चर्त्त-
 विकल्पः । अरुणत्—अरुणः इति । हल्ङ्यादिलोपः । दथेति रुत्वविकल्पः । अरुन-
 धमिति । सिपोऽमादेशः । अरुधदिति—इरित्वात् 'इरितो वा' (२२६९)
 इत्यङि इदम् । अडभावे सिचि हलन्तलक्षणयां वृद्धौ इटः परत्वाभावेन सिज्जलोपा-
 भावाच्च अरौत्सौदिति । अरुद्ध इति । तङ्पचे इदम् । तप्रतयस्य डित्त्वान्न गुणः ।
 'ऋसादङ्गात्' (२३६९) इति सिज्जलोपः । भिदिर (भिद्) आवरणे इति । रुधिवद्
 रूपाणि । 'भिनन्ति भीम' करिराजकुम्भमित्युदाहरणम् । रिणक्ति इति शतं प्राग्वत् ।
 चस्य 'चोः कुः' (३७८) इति कुत्वम् । एवं रिङ्क्ते इत्यत्र कुत्वादनन्तरं शत्वस्या-
 सिद्धत्वादनुस्वारः । परसवर्णो ङः । रिरिच इति । पिच्चात्तलघूपधगुणः । रिरिचे इति ।
 कित्त्वान्न गुणः । अरिचदित्यादि प्राग्वत् । उच्छृदिरिति । मनोरमायां तु उ कृदि-
 इति तुग्विरहितः पाठोऽप्युच्यते । वस्तुतस्तु सतुक्कस्यैव पाठस्य साधीयत्वम् । तत्त्वबोधिन्य-
 प्येवम् । क्तायामिङ् विकल्पायमुदित्करणम् । 'उदितो वे' ति—कृदित्वा—कृत्वा ।
 इरित्करणम् अङर्थम् । चच्छ्रिषे—चच्छृत्से इति । उभयत्रैव 'क्ते च' (१४६) इति
 तुगागमे 'च्छृ' इति भवति । उत्तयव खरि चेति (१२१) चर्त्तम् । कृदिष्यति
 —कृत्स्यति इति । सिऽसिचौति इङ्विकल्पः । अच्छृदिष्ट इति । अव सिच इटः
 परत्वेन 'लिङ्सिचौ—' (२३००) इति कित्वाभावाद् धातोर्गुणः । षत्वष्ट्वे । तौदादि
 कवदिति । तुदादौ पठितकृतीवदित्यर्थः । आहंघातुके शङ्गनाद्यभावेन रूपसाम्यादिति
 भावः । जिङ्म्वी दौमाविति । 'जितः क्तः' (३०८८) 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (३०३९)
 इति इतीष्मिन्धेधात्इङ् इत्यादि सिद्धम् । अथास्य नलोपायसाह —

२५४४ । आन्त्रलोपः ॥६॥४॥२३॥

दी— । अमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । 'असोरलोपः'
(२४६८) । इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इन्धै । ऐन्ध ।
ऐन्धाः । खिद १४५० देन्ये । खिन्ते । खिन्ता । विद १४५१
विचारणे । विन्ते वेत्ता ।

अथ परस्मैपदिनः । शिष्ल १४५२ दिशेषणे । शिनष्टि ।
शिष्टः । शिषन्ति । शिशिषिथ । शिष्टा । शिष्टप्रति । हेर्धिः ।
जशत्वम् । ष्टुत्वम् । भरो भरि—' (७१) इति वा डलोपः ।
अनुस्वारपरसवर्णौ । शिशिष्ट—शिष्टि । शिनघानि । अशिनट् ।
लृदित्वादङ् । अशिषत् । पिष्ल १४५३ संचूर्णने । शिषिवत् ।
पिनष्टि । मञ्जो १४५४ आमर्द्दने । मनक्ति । वभञ्जिथ—
वभङ्कथ । भङ्क्ता । भुज १४५५ पालनाभ्यवहारयोः ।
भुनक्ति । भोक्ता । भोच्यति । अभुनक् । लृह १४५६ हिसि
१४५७ हिंसायाम् ।

A नकार, occurring after श्न्, elides. Thus इन्ध् or इन्ध् + ते =
इ श्न्म् न् ध् + ते = इन्ध् + ते = इ न्ध् + ध् by 'श्नसो—' (2469) = इन्धे
by 'भषतथोः—' (2280). Similarly इन्त्से etc. Though जिइन्धी not
being इदित्, its नकार might be dropped due to क्त्वि of ते (सार्ध-
धातुकमपित्) etc. by 'अनिदिताम्—' (415), yet the rule 'आत्—' is laid
down here to form भनक्ति etc. where तिप् being पित् and conse-
quently 'अनिदिताम्—' not applying, the न after श्न्म् would not
have been dropped. See मञ्जो आमर्द्दने below.

अथ etc. :—शिष् + ति—शिनष्ति by 'टुना—'। शि'ष्टः by 'शुसोरलोपः' (2469) and 'नशपदान्तस्य—' (123). शिशेषिथ—इत् by क्रादिनियम and गुण due to पित्त्व of थल्। शित्यति—by 'षटोः—' (295). शिन्टि—शिण्ड् चि शिष् + हि = शि न्ष्हि by 'शन्म् = शिन्षधि by 'शन्सोः—' due to अपित्त्व or डित्त्व of हि, cp 'सैर्हपिच' and 'ह भलभ्यो—' (2425) = शिन् ड् धि by 'भलांजश—' (52—जश्ल) = शिन्ड्ठि by 'टुना' (113—टुल्) = शिन्ठि by 'भरो—' (७१) वा डलोप) = शिंठि by 'नशपदान्तस्य—' (१२३—अनुस्वार) = शिण्ठि by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124 परसवर्ण) also शिण्ड्ठि due to the optional elision of ड (वा डलोप)। अशिनट्—लङ् त्—here त् elides by 'हल्ङावभ्यः—' (252) and ष् changes into ट् (or ड्) by 'वाङ्मसाने' (256) शिनषाणि—here अ of श् does not elide because आट् of आनिप् is पित् and not डित्। No guna by 'आङुत्तमस्य' due to पित्त्व of आनिप् because श् is डित्। अशिषत्—no guna because अङ् is डित्। पिषल् or पिष् to grind is conjugated like शिष्। भञ्जो or भञ्ज् to break down. भनक्ति here ज् is changed into च् by 'खरि च' (121) and that to क् by 'चोः कुः' (378). भङ्क्तः by 'शन्सोः—' 'नशा—', अनुस्वारस्य—' 'खरि च' and 'चोः कुः। In भनक्ति etc. the नकार of the root itself is dropped by the rule 'शनाङ्गलोपः' (2544)। बभञ्जिजथ—वभङ्कथ—option of इट् by 'अजन्तोऽकारवान् वा यत्तास्यनिट थलि वेड्यम्' under 'चतौ—' (2296). In the latter case the process is thus :—दित्वं, हलादिशिष, अभ्यासजश्ल, चत्वं (खरि च), कुत्वं (चोः कुः), अनुस्वार (नशा—' 123), परसवर्ण ('अनुस्वारस्य—' 124). Similarly भङ्क्ता, भङ्क्यति etc. भुज् to protect and to eat (अभ्यवहार) भुनक्ति etc. in the sense of protection, but in the sense of eating the forms will be भुङ्क्ते (आत्मनेपद by—'भुजोऽनवने') etc. In भुनक्ति

etc. the rule 'श्नान्न—' does not apply for the root has no नकारः ।
अभुनक् by 'वासवसनि' (206) लृङ् and हिन्च् to molest or injure :

मित— । श्नादिति । श्नात् + नलोप इतिच्छेदः । श्नादिति श्न्म एक-
देशस्य पञ्चम्यन्तम् । तदाह—श्न्मः परस्मैत्यादि । नलोप इत्येकं पदम् । तदाह—
नस्य लोप इति । श्न्सोरलोप इति । इन्च् ते इति स्थिते श्न्मि = इ श्न्म् न्ध् ते
इति जाते 'श्नान्न—' इति धातुनकारलोपे इ न० ध् ते इति सन्पद्यमाने अनेन श्न्मः
अ-लोपः—इन्ध्ते तप्रत्ययस्यापित्वेन डिच्चादित्यर्थः । 'भक्तस्योः—' (2280)
इति तस्य धः इन् ध धे इति । पूर्वधस्य 'भक्तो जश्—' (52) इति जश्त्वेन दः ।
ततो रूपम् । अनुस्वारपरवर्णाभ्यां विशेषाधानाभावेन तौ नोपन्यस्यौ । ॐ ननु
तप्रत्ययस्य डिच्चात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्येव धातुनकारलोपे सिद्धे 'श्नान्नलोप'
इत्येतन्मूलोपन्यासोऽत्र परास् इति चेत् ? न । भनक्ति अनक्ति इनधे इत्यादौ उपरिष्ठादः
वक्तव्यत्वेन इहैवोपन्यस्तमिति विभाव्यम् । इनधे इति लोटुत्तमैकवचने रूपम् ।
इ नन् ध् ऐ (आट् इट् = आ ए = ऐ आटश्चेति वृद्धिः) इति स्थिते अनेन धातुनकार-
लोपे इन ध् ऐ इति जाते श्न्सोरिति अनिदितामिति च (४१५) न प्राप्नोति
आडुत्तमस्थितिं पितृने डिच्चाभावात् । अतोऽल्लोपाभावेन इनधे इति । ऐन्ध—(लङ्ते)
—ऐन्धाः (लङ् थास्)—उभयतैव भक्तस्योरिति धः । आडजादीनामित्याट् । 'आटश्चेति
वृद्धिः । श्नादिति नलोपः । 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४) इति द्वितीयधकारस्य लोपः ।

अथ परस्मैपदिन इति । शि'ष्ट इति । तसौ डिच्चात् श्न्मो नस्य श्न्सो-
रित्यल्लोपोत्तरं नञापदान्तस्मैत्यनुस्वारः । वर्गीयवर्षपरत्वाभावाच्च परसवणः । टुना
टुरिति तस्य टुलम् । शिशिशिथ इति । अजन्तत्वाभावादकारवत्त्वाभावाच्च क्रादिनियमा-
न्वित्यमिट् । श्लथति इति । लघूपधगुणः । 'घटोः कः—' (२८५) इति कत्वम् ।

* तत्त्वबोधिन्यां तु 'इन्च्' । इन्त्सि' इत्यत्र 'श्न्मो नकारस्यानुस्वार-परसवणौ ;
अनिदितामिति नलोपस्तु न भवति । अल्लोपस्य असिद्धवदत्वाभावादित्यसिद्धत्वात्
स्थानिवन्नाह'लुक्तमिति ।

अथ etc. :—शिष् + ति—शिनष्ति by 'दुना—'। शि'ष्ठः by 'शसोरलोपः' (2469) and 'नशापदान्तस्य—' (123). शिशेषिथ—इट् by क्रादिनियम and गुण due to पित्त of थल् । शिष्यति—by 'षटोः—' (295). शिन्डि—शिण्ड् चि शिष् + हि = शि न्षहि by श्नम् = शिन्षधि by 'शनसोः—' due to अपित्त or डित्त of हि, cp 'सिंहपिच्च' and 'हु भल्ल्यो—' (2425) = शिन् ड् धि by 'भल्लजश्—' (52—जश्त्व) = शिन्डटि by 'दुना' (113—दुत्व) = शिन् ० टि by 'भरो—' (७१) वा डलोप) = शि'टि by 'नशापदान्तस्य—' (१२३—अनुस्वार) = शिण्डि by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124 परसवर्ण) also शिण्डटि due to the optional elision of ड (वा डलोप) । अशिनट्—लङ् त्—here त् elides by 'हल्ङावभ्यः—' (252) and ष् changes into ट् (or ड्) by 'वाऽवसाने' (256) शिनषाणि—here अ of अ does not elide because आट् of आनिप् is पित् and not डित् । No guna by 'आङ्त्तमस्य' due to पित्त of आनिप् because अ is डित् । अशिषत्—no guna because अङ् is डित् । पिषलृ or पिष् to grind is conjugated like शिष् । भञ्जो or भञ्ज् to break down. भनक्ति here ज् is changed into च् by 'खरि च' (121) and that to क् by 'चोः कुः' (378). भङ्क्तः by 'शनसोः—' 'नशा—', अनुस्वारस्य—' 'खरि च' and 'चोः कुः । In भनक्ति etc. the नकार of the root itself is dropped by the rule 'शनामलोपः' (2544) । वभज्जिजथ—वभङ्क्तथ—option of इट् by 'अजन्तोऽकारवान् वा यसाथ्यनिट् यलि वेङ्यम्' under 'च्यतो—' (2296). In the latter case the process is thus :—द्विल, हलादिशिष, अभ्यासजश्त्व, चत्वं (खरि च), कुत्वं (चोः कुः), अनुस्वार (नशा—' 123), परसवर्ण ('अनुस्वारस्य—' 124). Similarly भङ्क्ता, भङ्क्ष्यति etc. भुज् to protect and to eat (अभ्यवह्ता) भुनक्ति etc. in the sense of protection, but in the sense of eating the forms will be भुङ्क्ते (आत्मनेपद by—'भुजोऽनवने') etc. In भुनक्ति

etc. the rule 'शनान्न—' does not apply for the root has no नकार !

अभुनक् by 'वाऽवसाने' (206) लृह् and ह्रिन्स् to molest or injure :

मित—। शनादिति । श्नात् + नलोप इतिच्छेदः । शनादिति श्नम् एक-
देशस्य पञ्चम्यन्तम् । तदाह—श्नम् परस्मैत्यादि । नलोप इत्येकं पदम् । तदाह—
नस्य लोप इति । श्नसोरलोप इति । इन्त्ते इति स्थिते श्नमि = इ श्नम् न्ध् ते
इति जाते 'शनान्न—' इति धातुनकारलोपे इ न० ध् ते इति सम्प्रत्ययाने अनेन श्नम्
अ-लोपः—इन्ध्ते तप्रत्ययस्यापित्वेन डिच्चादितार्थः । 'भक्तयोः—' (2280)
इति तस्य धः इन् ध् धे इति । पूर्वधस्य 'भक्तो जश्—' (52) इति जश्त्वेन दः ।
ततो रूपम् । अनुस्वारपरवर्णाभ्यां विशेषाधानाभावेन तौ नोपन्यस्तौ । ॐ ननु
तप्रत्ययस्य डिच्चात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्येव धातुनकारलोपे सिद्धे 'शनान्नलोप'
इत्येतस्मैवोपन्यासोऽत्र परास् इति चेत् ? न । भनक्ति अनक्ति इन्धे इत्यादौ उपरिष्ठाद्
वक्तव्यत्वेन इहैवोपन्यस्तमिति विभाव्यम् । इन्धे इति लोडुत्तमैकवचने रूपम् ।
इ नन् ध् रे (आट् इट् = आ ए = ऐ आटश्चेति वृद्धिः) इति स्थिते अनेन धातुनकार-
लोपे इन् ध् ऐ इति जाते श्नसोरिति अनिदितामिति च (४१५) न प्राप्नोति
आडुत्तमस्येति पितृन् डिच्चाभावात् । अतोऽल्लोपाभावेन इन्धे इति । ऐन्ध—(लङ्त्ते)
—ऐन्धाः (लङ् ध्याम्)—उभयतैव भक्तस्तथोरिति धः । आडजादीनामित्याद् । 'आटश्चेति
वृद्धिः । शनादिति नलोपः । 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४) इति द्वितीयधकारस्य लोपः ।

अथ परस्मैपदिन इति । शि'ष्ट इति । तसौ डिच्चात् श्नमो नस्य श्नसो-
रित्यल्लोपोत्तर* नद्यापदात्तस्येत्यनुस्वारः । वर्गीश्ववर्णपरत्वाभावाच्च परसवणः । णुना
टुरिति तस्य णुलम् । शिशिविद्य इति । अजन्तत्वाभावादकारवच्चाभावाच्च क्रादिनिग्रसा-
न्नित्यमिट् । शैत्यति इति । लघूपधगुणः । 'षटोः कः—' (२६५) इति कलम् ।

* तत्त्वबोधिन्यां तु 'इन्धे । इन्त्से' इत्येव 'श्नमो नकारस्यानुस्वार-परसवणौ ;
अनिदितामिति नलोपस्तु न भवति । अल्लोपस्य असिद्धवदत्ताभादित्यसिद्धत्वात्
स्थानिवन्नाह'त्युक्तमिति ।

इण्कोरिति षत्वम् । हेर्धिंरिति । शिनष् हि इति स्थिते इभक्तृभ्यो हेर्धिंरिति
 शिनष् धि इति जाते सेह्यपिञ्चेति स्थानिवद्भावेन घेरपित्वेन डिच्चात् 'श नभोरत्तोप'
 इति शिनष् धि इति स्थिते अनन्तरकर्तव्यमाह—जश्त्वम् । ण्वलमिति । वस्तुतस्तव
 ण्वलस्यैव प्रागुपन्यासो युक्तः । अन्यथा 'भलां जश्—' (८४।५३) इति जश्त्वस्या-
 सिद्धत्वेन णुना णु (८१।४१) रिति ण्वलस्याप्रवृत्तेः । अतएव नागेशः—'अव प्रक्रिया-
 दर्शनमात्रं तात्पर्यं न तु क्रमे' इत्याचक्षते । एवञ्च ण्वलेन धस्य ढत्वे शिनष् डि इति
 स्थिते जश्त्वेन—शिनङ् डि इति ततो 'भरो भरि सवर्णे' (७१—८४।६५) इति
 डलोपविकल्पः अनुस्वारपरसवर्णो इति । नश्यत्यनुस्वारः । अनुस्वारस्य यथीति
 परसवर्णो मूर्धन्यनकारः । एवं डलोपपक्षे शिण्डि इति । डलोपाभावे तु शिण्डि इति ।
 अव सानुस्वार एव पाठो युक्तः । 'भलां जश् भशि' (८४।५३) इत्यस्य 'भरो भरि सवर्णे'
 (८४।६५) इत्यस्य च 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (८४।५८) इत्यत्र भाष्य-
 संमतसूत्रपाठमाश्रित्य असिद्धत्वात् । तथाच नागेशः—'शि'डि इति । सानुस्वार
 एव पाठः । अनुस्वारादिष्टादयः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तावपि 'दीर्घादा-
 चाध्यायाम्' (८४।५२) इत्युत्तरम्, 'अनुस्वारस्य ययि—' (८४।५६—भाष्यक्रमः—),
 'वा पदान्तस्य' (८४।५४—भा 'भ') 'तौलि' (८४।५७—डा क्र)
 'उदः स्थासन्तोः—' (८४।५६—भा जं), 'भयो ह्यो—' (८४।५७—
 भा क्र), 'शङ्कोऽटि' (८४।५८—भा क्र) इति षट्सूत्री पाठोत्तरं 'भलां
 जश् भशि' (८४।५३ भा, क्र), 'अभ्यासे चर्च' (८४।६०—भा क्र) 'खरि
 च' (८४।६१—भा क्र), 'वाऽवसाने' (८४।६२—भा क्र), 'अणोऽप्रगृह्यस्य
 —' (८४।६३—भा, क्र) इति छि पञ्चसूत्रीपाठ इति भाष्यसंमताष्टाध्यायी-
 पाठपक्षे परसवर्णदृष्ट्या भरो भरीत्यस्य भलां जश्चित्यस्य चासिद्धत्वेन खयः परत्वाभावात्
 परसवर्णाप्राप्तेरित्युच्यते विस्तर इति । शिनष्वाणि इति । श नभो डित्वात्र लणूपध-

* तत्त्वबोधिनीस्थायया षष्टाध्यायीसूत्रपाठसूच्या अधस्ताद् वृत्तानुसारौ भाष्यानु-
 सारी च पाठक्रमो दर्शित इत्यनुसन्धेयम् ।

गुणः । आटः पिप्वात् शन्सोरित्यस्याप्राप्ते रक्तोपाभावस्य । अशिनट् इति । लङि रूपम् ।
अशि नष्त् इति स्थिते हल्ङायष्टकलोपः । यस्य 'वाऽवसाने' इति चर्त्तविकल्पः ।
अशिषदिति अङो ङित्त्वाद् गुणः । भञ्जो आमर्द्ने इति । ओदित्करणं निष्ठान्तरुधम् ।
भञ्जः । भनक्ति इति । एतदाद्यर्थे 'श्नाप्त्रलोप' (२३४४) इत्यावश्यकमित्युक्तम् ।
अव तिपः पिप्वेन ङित्त्वाभावात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्यस्याप्रवृत्तिः । तदेवं
भ शन्म् नृज्ति इति स्थिते धातुनकारलोपे भन०ज्ति इति जाति खरि चेति भन च्
ति इति । ततः 'चोः कुः' (३७८) इति कुलम् भनक्ति इति । वभञ्जिज्य वभङ्क्थ
इति भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । उत्तरत्र कुले कृतेऽनुस्वारपरमवर्णौ । भुज पालना—
भ्यवहारयोरिति । अभ्यवहारो भोजनम् । अवादेऽयमात्मनेपदी । 'भुजोऽनवने'
इति वक्ष्यमाणसूत्रात् । भोक्ष्यति इति । लघुपृथग्गुणः । पूर्ववत् कुलम् । इण्कोरिति
षलम् । अभुनक् इति । हल्ङायष्टकलोपः । वाऽवसाने इति चर्त्तविकल्पः । चोः
कुरिति कुलम् । लङ् हिंसायामिति—

२५४५ । लृणह इम् ॥७।३।२॥

दी— । लृहः अमि कृते इमागमः स्याद्ललादौ पिति ।
लृणेटि । लृणट् । ततर्ह । तर्हिता । अलृणेट् । हिनस्ति ।
जिहिंस । हिंसिता । उन्दी १४५८ कृदने । उनत्ति ।
उन्तः । उन्दन्ति । उन्दांचकार । औनत् । औन्ताम् ।
औन्दन् । औणः—औनत् । औनदम् । अञ्जू १४५८
व्यक्ति * मर्षनकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति ।
आनञ्जिथ—आनङ्क्थ । अञ्जक्ता । अञ्जिता । अङ्ग्धि ।
अनञ्जानि । आनक् ।

After the operation of अम् has been effected on लृह, the

ॐ मृचण इत्यपि पाठः । मृचणं क्षिप्रवर्तते तत्तुवोधिनी ।

aug. इम् (इ) is attached to the same लृह्, (or rather लृणह् along with शम्), when any हलादि पित् affix follows. Thus लृह् + तिप् = लृश्नम् ह्, ति = लृणह्ति = लृण इ (स्) ह्, ति = लृणह्ति by 'आदगुणः' (69) = लृणह् धि by 'होदः' (324) and 'भक्तस्थोः—' (2280) = लृणह् टि by 'छुना—' (113) = लृणे ० टि by 'दो टे लोपः' (2335). लृणह्—तस् is not पित् hence no इम् । ततर्ह—लिट्—लघु-पधगुणः । अतृणेट्—लङ्—तिप् इम्, elision of त्, then ढत्व and चर्त्त-विकल्प by 'वाऽवसाने' । हिनस्ति etc.—easy. See मित । औनत्ति—the न of the root elides by 'श्रान्न—' (2544). द becomes त् by 'खरि—' (121). उन्दाच्चकार—by 'इजादेश—' (2237). औनत्—वृद्धि by 'आटश्च' (269). अपृक्तलोप etc. as in other cases. औनः—औनत् by 'दश्च' (2468). अञ्जु (अञ्ज्) to make clear etc. अनक्ति—the elision of न by 'श्रान्न—' (2544). आनञ्ज् by 'अत आदिः' (2248) and 'तस्मान् इ विहलः' (2288). आनञ्जिथ—आनङ्क्थ by इङ्क्थ due to the elision of ज् (अञ्ज्). In the latter case अनुस्वार and परसवर्ण etc. as before. अङ्ग्धि—अश्नम् न्ज् हि—अन ० ज् धि by 'श्रान्न—' and 'हुभलभ्यो हेर्धिः' (2425) = अ न् ग् धि by 'श्रनसोः—' (2469) due to डित्त्व of हि = अङ्ग् धि—अङ्ग्धि—अङ्ग्धि by 'चोः कुः', 'नशापदान्तस्य—' (123) and 'अनुस्वारस्य यधि—' (124) respectively. अनजानि—by 'शान्न—' here 'श्रनसोः—' does not apply for आट् is पित् । आनक्—लङ् तिप् by 'हल्ल्यादिभ्यः'—(252), 'वाऽवसाने' and 'चोः कुः' (378).

मित— । लृणह् इति । लृह् इम् इति वक्तव्ये 'लृणह्' इति श्रनमा निहँशो विशेषविहितेन इमा श्रनसो वाधो मा भूदित्यतदर्थम् । येन नाप्राप्ति—आयात् । न च तौदादिकस्य 'लृह्' इत्यस्य पृथक्करणार्थम् एवं कृतमिति वाच्यम् ।

तत्र हलादिः पितः सार्वधातुकस्य श-विकरणेन व्यवधानात् । अतो व्याचष्टे—
 टहः श्नमि कृते इति । हलादी पितौति 'नाभ्यास्तस्याचि पिति—' इत्यतः
 पितौति, 'उतो वृद्धिलुकि हलि' इत्यतो हलीति धातुवर्त्तते इति भावः । टणेटीति ।
 श्नमि कृते, णत्वे टणह् ति इति स्थिते इम्, आद्यगुणः—टणेह् ति । ततो 'हो ढः'
 (३२४) इति हस्य ढः । 'भषः—' (२२८०) इति तस्य धः । तस्य टु नेति
 ढः । एवं टणेद् टि इति स्थिते 'ढो ढे लोपः' (२३३५) इति ढलोपः । तसः
 पित्ताभावान्नेम् । अन्यत् प्राग्वत् । ततर्ह इति । लिटि लघूपधगुणः । अटनेट् इति ।
 लङि । श्नमिमौ । हलङ्ग्रायपृक्तलोपः । टत्वचत्वे । हिनस्ति इति । हिसे-
 रिदित्त्वान्नुम् । तस्य श्नमि कृते 'श्नान्नलोपः' इति लोपे तिपः पित्तात् श्नसो-
 रित्यप्राप्तेरल्लोपाभावः । जिहि'स इति । इदित्त्वान्नुम् । न तु श्नम् । लिटि
 आङ्गधातुकत्वात् । नञ्चेत्यनुस्वारः । जिहि'सतुरित्यादौ तु अनदितामिति (४१५)
 नलोपो न भवति हिसेरिदित्वात् । उन्नक्ति इति—श्नान्नलोप इति धातुनकार
 लोपः । उन्दाञ्चकार इति—इजादिर्धत्वात् । औनदिति—श्नमि कृते धातु—
 नकारलोपः । अजादित्वादाट् । आटश्चेति वृद्धिः । प्राग्वदपृक्तलोपः । औनः
 —औनदिति । दश्चेति (२४६८) कृत्विकल्पः । अनक्ति इति । श्नान्नलोपः ।
 अन्यत् प्राग्वत् । अङ्क इति । नलोपः । श्नसोरित्यल्लोपः । अनुस्वारपर-
 सवर्णौ । चत्वे कुत्वे । आनञ्जिति । अत आदिरित्यभ्यामदौर्घः । तस्मादिति
 (२२८८) नुट् । आनञ्जिजथ—आनङ्कथ इति । धातोरुदित्वात् 'स्वरति—'
 (२२७६) इति इङ्विकल्पः । एवम् अङ्क्ता—अञ्जिता इति । अङ्ग्धि
 इति । श्नान्नलोपः । हिधिः । तस्य अपित्वेन ङित्वात् श्नसोरित्यल्लोपः । धातु-
 नकारस्य चोः कुरिति कुत्वेन गः । नखानुस्वारपरसवर्णौ । अनजानि—आटः
 पित्तात् श्नसोरित्यल्लोपी न । अन्यत् प्राग्वत् । आनगिति । श्नम् । नलोपः ।
 अट्कलोपः । पित्तादल्लोपविरहः । चोरिति कुत्वम् । तस्य 'वाऽवसाने' इति
 चत्वे विकल्पः । धातोरुदित्वात् सिच्यपि इङ्विकल्पे प्राप्ते नित्यविधिमाह—

२५४६ । अच्चेः सिचि ॥७।२।७१॥

दी—। अच्चेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्चोत् ।
तच्च १४६० सङ्गोचने । तड्ङ्क्ता—तच्चिता । ओविजी १४६१
भयचलनयोः । विनक्ति । विङ्क्ताः । 'विज इट्' (२५३६)
इति डिङ्क्त्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ।
वृजो १४६२ वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । पृचो १४६३
सम्पर्के । पृणक्ति । पपर्च ।

इति तिङन्तरूपादिप्रकरणम् ।

इट् is compulsory before सिच्, coming after अच् = आञ्चोत्—
अनुस्वार etc. as before. विविजिथ—no guna due to डिङ्क् । The
rest is easy.

Here ends the रूपादि class.

मित—। अच्चेरिति । इङ्ङित्यर्त्तित्ययतीनामित्यत इङित्यनुवर्त्तते । 'विभाषा
गमहन—' इत्यस्माद् विभाषेति तु नानुवर्त्तते । तदाह—नित्यमिङिति । आञ्चोदिति
इट् इट्टीति सिज्जलोपः । आङनुस्वारपरसवर्णाः । सिचि किम्—अङ्ङ्क्ता—
अज्जिता । विनक्ति इत्यादि प्राग्वत् । विविजिथेति । विज इङिति डिङ्क्त्वात् न
गुणः । अन्यत् स्वयं साधनीयम् ।

॥ इति मितभाषिण्यां तिङन्तरूपादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ततनादिप्रकरणम्

दी—। अथ सप्त स्वरितः। तनु १४६४ विस्तारि।
‘तनादिक्कञ्म्य उः’ (२४६६)। तनोति। तन्वः—तनुवः।
तनुते। ततान। तेने। तनु। अतनीत्—अतानीत्।

Now we conjugate the seven स्वरित् or उभयपद्री roots. तनु (तन्) to spread. The affix or विकरण उ comes in by the rule ‘तनादिक्कञ्म्य उः’ (२४६६)। Thus तनोति—गुण of उ due to पिच्च of पित् by the saying ‘उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः’—Bhattoji under ‘धिविक्कण्णोर च’ (२३३२)। तन्वः—तनुवः by ‘लोपस्यान्यतरस्याम्—’ (२३३३)। तनुते—ते or ति is डिङ्त् hence no guna. ततान—लिट् णल् वृद्धि by ‘अत उपधायाः’ (२२८२)—पितुमुदं तेन ततान सोऽर्भकः’ (१४)। तेने—लिट् एण् in place of त by ‘तज्झयोरिश्चिच्’। No guna due to कित् by ‘असंयोगात्—’ (२२४२)। एच्च् and अभ्यासलोप by ‘अत एकहल्—’ (२२६०)—‘तेने वज्झ ह्वा य आदिकवथे’ (भागवत)। तनु—लोट् हि—हि is अपित् hence no guna. हि elides by ‘उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्व्वात्’ (२३३४)। अतनीत्—अतानीत् option of वृद्धि by ‘अतो ह्लादिर्लघोः’ (२२८४)।

मित—। अथ उविकरणान् तनादिधातून् निरूपयिष्यामि—अथ सप्तति।
तनु, षणु, चणु, चिणु, ञ्णु, ढणु, छणु एते सप्त उदित उभयपदिन इत्यर्थः।
उदित्करणात् ‘उदितो वा’ (३३२८) इति ज्ञाप्रत्यये इङ्विकल्पेन—तनित्वा—तत्वा

इत्यादि सिध्यति । तनादिस्त्वमुपत्यस्यति—तनादिकृञ्भ्य इति । तनोतीति—‘उप्रत्ययस्य पितसु गुणः’ इत्युक्तात् (धिन्विङ्गणोर च—२३३२ इत्यत्र द्रष्टव्यम्) गुणः । तन्वः—तनुव इति । ‘लोपस्यास्यान्यतरस्यां स्वीः’ (२३३३) इत्याकारलोपविकल्पः । तनुते इति—ङिङ्चान्न गुणः । ततानेति—‘अत उपधायाः’ (२२८२) इति वृद्धिः । तेने इति । ‘अत एकहलन्मध्ये—’ (२२६०) इत्येताभ्यामलोपौ । तनु—उतश्च प्रत्ययादिति (२३३४) हेर्लोपः । अतनोत्—अतानीदिति । अतो ह्लादेरिति (२२८४) वृद्धिविकल्पः सिचि ।

२५४७ । तनादिभ्यस्तथासोः ॥२४॥७८॥

दो— । तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । यासा साहचर्यादेकवचनतशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट— । ‘अनुदात्तोपदेश—’ (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । तङि । अतत—अतनिष्ट । अतथाः—अतनिष्ठाः । षनु १४६५ दाने । सनोति । सनुते ‘से विभाषा’ (२३१८) । सायात्—सन्यात् । ‘जनसन—’ (२५०४) इत्यात्तम् । असात असनिष्ट । असाथाः—असनिष्ठाः । क्षणु १४६६ हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । ‘ह्यन्त—’ (२२८८) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत—अक्षणिष्ट । अक्षथाः—अक्षणिष्ठाः । क्षिण १४६७ च । उप्रत्ययेनिमित्तो लघूपधगुणः । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ (परि—८४) इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति—क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित—अक्षेणिष्ट । ऋणु १४६८ गतौ । ऋणोति—अर्णोति । अर्णुतः । अर्णवन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् ।

आर्त्त—आर्णिष्ट । आर्याः—आर्णिष्ठाः । ढणु १४६८ अदने ।
ढणोति—तर्णीति । ढणुते—तर्णुते । घृणु १४७० दीप्तौ ।
जघर्ण । जघृण ।

अथ हावनुदात्तौ । वनु १४७१ याचने । वनुते । ववने ।
चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान । मनु १४७२
अवबोधने । मनुते । मेने । डुकृञ् २४७३ करणे । करोति ।
'अत उत् सार्वधातुके' (२४६७) कुरुतः । यण्, 'न
मकुर्कुराम्' (१६२८) इति न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

सिच् coming after तनादि roots elides optionally, when त and
यास् follow. Due to its connection with यान्, by त we mean the
singular word or affix त (oft आताम्, भ्) and not the substitute
त of the plural affix य (in सिप्, यस्, य—परस्मैपदी) । Hence here
there is no elision of सिच् when त, the substitute of य follows.
Thus यूयम् etc.—'you spread.' Here the वृद्धिविकल्प is by the rule
'अतो ह्लादिः—' (२२८४). The word 'यूयम्' has been used to differen-
tiate अतनिष्ठ (second per. pl. परस्मै.) from अतनिष्ठ (Third per.
sing. आत्मने) । य of परस्मै. is replaced by त by the rule 'तस्यस्यमिपं
तातंतामः' । अतत—by सिच् लोप and अनुनासिकलोप । अतनिष्ठ—optional
form. It is with सिच् and here अनुनासिक or न does not elide for in
this case त is not भ्लादि कित् due to the precedence of इद् । Hence
'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) does not apply here. अतथाः—अतनिष्ठाः—
by सिज्लोप and अनुनासिकलोप in one case and by सिच्, इद् and
टुल् in the other. Similarly असात—असनिष्ठ and असाथाः—असनिष्ठाः

etc. चिष् च i.e. the root चिष् also is used in the sense of हिंसा । The short penultimate 'इ' of चिष् will be gunnated due to the affix उ (following) and thus the forms will be चिषोति etc. But Attreya and others hold that there will be no guna (due to the following of उ) by the परिभाषा—'संज्ञापूर्वक—etc—'An injunction laid down with a संज्ञा-word or technical term (within) is not compulsory.' Here the word गुण is a संज्ञावचन by 'अदेङ् गुणः' (1.1.2). Hence the परिभाषा applies and consequently there is no guna and thus the alt. form is चिषोति । Others, however, vote for गुण and the forms, therefore, are चिषोति चिषोति etc.

[Nagesha says that as the above परिभाषा is not found in the भाष्य so it is wise to conjugate as चिषोति etc. and चिषोति etc. are to be taken as the conjugations of 'चि—हिंसायाम्' read in स्वादि]. ऋषोति—अर्षोति the latter is by लघूपधगुण. अर्षुतः—गुण of the root due to the affix उ which however is not gunnated due to डित्त्व of तस् following. अर्षुवन्ति—by उवङ् —'अचि श्नु—' (272). आनर्ष—लिट् by 'अत आदेः' (2248) and 'तस्माद् उङ् दिहलः' (2288). आनृषी—no guna due to कित्त्व by 'असंयोगात्—' (2242). अर्षोत्—लुङ् आट् elision of सिच् by 'इट् ईटि' (2266). आर्षे—आर्षिष्ट due to optional elision of सिच् (2547) and the elision of अनुनासिक by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428) in the former case. वृष्णु etc. easy.

अथ द्वौ etc. i.e. वनु and मनु—which with the former seven constitute the तनादि roots (nine only). मनु to think or understand cp 'बहु मनुते ननु', ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुम्' (जयदेव).

नेने—by (2260). डुकञ् करणे—This root is stated apart from तनादि group to indicate the existence of the परि—‘गणकार्यमनित्यम्’ डु for ‘डितः क्तिः’—‘कृविमम्’. करोति—गुण of कृ by ‘सार्धधातुकार्धधातुकयोः’ due to the affix उ। which is सार्धधातुक though not पित् (2168). Next रपरत्वं by ‘उरण्—’ (70). उ itself is gunnated due to तिप्. कुरुतः—कर् is here changed into कृ by ‘अत उत्—’ (2467). तम् is डित् hence no guna of उ. कुर्वन्ति—कृ + उ + अन्ति = कर् उ अन्ति = कृ उ अन्ति by ‘अत उत्—’ above कुरुअन्ति कुर्वन्ति—यण by ‘हुश्रुवोः—’ (2387) = कुर्वन्ति no दीर्घ by ‘उपधायां च’ (2265) due to the fact of its being barred by the rule ‘न भक्तुर्कुराम्’ (1629).

मित—। तनादिभ्य इति। ‘गातिस्थापुपाभूभ्यः सिचः—’ इत्यतः सिच इति, ‘विभाषा घ्राघेट्—’ इत्यतो विभाषेति, ‘स्यच्चतियार्ध—’ इत्यतो लुगिति चानुवर्तते। तदाह—सिचो वा लुक् स्यादिति। तथासोरिति इन्धात्—सप्तमीद्विवचनम्। एकवचन—तशब्दं यासि च परत इत्यर्थः। ‘तस्-यस्यभिषां तां-तं-ताम्ः’ इत्यत्र विहितस्य थादेशस्य—तशब्दस्य न गृहणम्। किन्तु तङ् पचस्यस्य एकवचनस्यैव यास् प्रत्यय समभिध्याहारादित्याह—यासा साहचर्यादिति। अतएवोदाहरति—यूयमतनिष्ठ इति। मध्वमवहुवचनप्रतिपत्त्यर्थम् यूयमित्यस्य उपादानम्। प्रकृतोदाहरणे—अतत—अतनिष्ठ इत्यादौ सिज्-लोपपचै—इडभाविन तप्रत्ययस्य भलादि ङित्वात् अनुनासिकस्य नकारस्य—लोपविधायकं सूत्रमुपन्यस्यति—अनुदात्तोपदेश इति। एवम् अतथाः—अतनिष्ठा इति। इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वात् णेति णुत्वम्। एवमन्यत्र असात—असनिष्ठ, असाथाः—असनिष्ठा इत्यादावपि यथायथं प्रक्रिया बोध्या। चिणु इति। अयमपि हिं सार्थक इत्यर्थः। ननु उप्रत्ययस्य अपितुऽपि ङित्वाभावात् सार्धधातुकत्वाच्च चिणोतेर्लङ्पृथगुणः स्यादित्यत्राह—उप्रत्ययनिमित्त इति। तेन चेषोतीत्यादिह्रस्वम्। ननु ‘गुणशब्दः’ संज्ञावचनम्। अदेङ् गुण इति सूत्रात्। तेन गुणशब्दसुचार्थं शे

विधय आरब्धा ते अनित्या एव । तथाच परिभाषा 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति न चेयं निष्कर्षीति वाच्यम् । तथा च 'ओरोदिति' सूत्रयितव्यं यद् 'ओर्गुणाः' (८४) —६।४।१४६) इति पाणिनिना सूत्रितं तेनेतज्ज्ञायते यदस्तास्या मूलमिति । एतच्च 'ओर्गुण' इति सूत्रे दीक्षितवृत्तौ स्पष्टम् । किञ्चास्या अनित्यत्वादेव 'स्वायम्भुव' इत्यादि सिद्धम् इति चेत् ? न । भाष्ये एतस्याः परिभाषायाः काप्यनुज्ञेयत्वात् । स्वायम्भुवमित्यादि तु असाध्वेवेति 'ओर्गुण' इत्यत्र शब्देन्दुशेखरे प्रतिपादित—मित्यलम् । 'क्षिणोति' इत्यादि तु सौवादिकास्य क्षिधातोर्इति द्रष्टव्यमित्याहुः । ननु तर्हि 'क्षिणोति' इत्याद्यत्र कथमिति चेत् । कैयटहरदत्ताद्यनुरोधेनेति विभाव्यम् । एवं ऋणोति—अर्णाति इत्याद्यापि मतान्तरमाश्रित्योक्तम् । अर्णो-तौत्यादौ उपप्रत्ययनिमित्तं 'सार्वधातु—' (२१६८) इति इगन्ताङ्गस्य गुणः । पश्चात् तिपमाश्रित्य—उप्रत्ययस्यापीति भावः । अर्णुत इति । तसः डिच्चाटुप्रत्ययस्य गुणाभावः । अर्णुवन्ति—'अचिश्नु—' (२७२) इत्युवङ् । आनर्ण—लिट् शल् । पुगन्तेति लघूपधगुणः । अत आदेरिति दीर्घः । तस्मानुडिति नृट् । आशृणु—किच्चाटु गुणाभावः । आर्णोत्—लुङ् । आट् । वृद्धिः । इट ईठीति सिज्-लोपः । आर्त्त—आर्णोत् इति । तङ्पक्षे प्रकृतसूत्रेण पूर्ववत् सिज्लोपः । 'अनु-दात्तोपदेश—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपश्च । उत्तरवत् सिजिटी । एवमार्थाः—आर्णिष्ठा इत्यत्र । अन्यत् स्पष्टम् ।

अथ हाविति । वनुमनू इत्यर्थः । मन्वन्तास्तनोत्यादय इति ज्ञेयम् । तनादि—पाठादेव कृज्ग्रहणे सिद्धे 'तनादिक्कज्भ्य उ'रित्यत्र कृज्ग्रहणम् गर्शकार्यस्य अनित्यत्वे लिङ्गम् । अतएव 'न विश्वसेदविश्वस्ते' इत्यादि सिद्धमित्याहुः । डुकृज्करणे इति । जित्करणसुभयपदित्वार्थम् । द्वित्करणं त्रिप्रत्ययाथम् । 'द्वितः क्तिः' 'क्तेर्मैकित्यम्'—कृवित्यम् । करोतीति । कृ + उ + तिप् इति स्थिते उपप्रत्ययनिमित्तं धातोः 'सार्व—' (२१६८) इति गुणः । 'उरण् रपरः' (७०) इति रपरत्वम् । एवं करु तिप् इति स्थिते तिपमाश्रित्य उपप्रत्ययस्यापि गुण इति । कुरुत इति । कृ + उ + तस् इति स्थिते पूर्वदर्शितप्रकारेण करु तस् इति जाते 'अत उत्—'

(२३६७) इयि वकारादकारस्य उच्चम् । उदिति तत्परकरणात् तस्य न पुन-
गुणः । एवं कुरु तस् इति सम्प्रदायानि तसो डिच्चेन गुणाभावे कुरुत इति ।
कुर्वन्ति इति । कुरु अन्ति इति स्थिते 'अचि श्नु' इतुवङि प्राप्ते आह—यणिषति ।
'हृश्वन्वोः—' (३८७) इत्यनेनेति भावः । किञ्च कुर्व इत्येव 'उपधायां चे'ति
(२२६५) दीर्घे प्राप्ते आह—'न भकुर्ङुरामि'ति (१६२६) । यद्यपि—
'कुर' इत्येव कश्चिद् धातुस्तदाशौ पठितस्तथापि कुरित्यनेन करोतिरव ग्रहणं
व्याख्यानादिति ज्ञेयम् । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' (२३३३) इति वस्नसोरुकार-
लोपविकल्पे प्राप्ते आह—

२५४८ । नित्यं करोतेः ॥६॥४॥१०८॥

दी— । करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यादभयोः
परयोः । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ । चकृव । कर्त्ता । करिष्यति ।

The affix उ following the root कृ is ever dropped when the affixes वस् and मस् follow. Thus कुर्वः and कुर्मः no दीर्घे by 'न भकुर्ङुराम्' (1629). चकर्थ—in यल् want of इट् by क्रादि-
नियम ('कृच्छ्रम्—' 2293) and also भारद्वाजनियम (कृती—' 2296).
Apply the rules 'उरत्' (2244), 'उरण्—' (70) 'चोः कु' (2245)
etc. चकृव—by क्रादिनियम no guna due to कित्त्वा ।

मित— । नित्यमिति । 'उतश्च प्रत्ययात्—' (६॥४॥१०६) इत्यस्माद्
विभक्तिविपरिणामेन उपप्रत्ययस्ते लभ्यते । तदाह—प्रत्ययोकारस्येति । 'लोपश्चास्य-
न्यतरस्यां स्वी' (६॥४॥१०७) इत्यतो लोप इति स्वीरिति चातुवर्त्तते । तदाह—नित्यं
लोप इत्यादि । कुर्व इति । न भकुर्ङुरामिति दीर्घाभावः । चकर्थ—इति । क्रादि-
नियमाद् भारद्वाजनियमाच्च यल इडभावः । चकृव इति । क्रादिनियमादिव-
भावः । हित्वादनन्तरम् 'उरत्' (२२४४), 'उरण्—' (७०) इत्यादीनि प्रयोज्यानि ।

२५४६। ये च ॥६।४।१०८॥

दी—। कञ् उलोपः स्याद्वादौ प्रत्यये परे। कुर्यात्।
आशिषि क्रियात्। कषीष्ट। 'तनादिभ्यः=' (२५४७) इति
लुकीऽभावे 'ऋसादङ्गात्' (२३६८) इति सिचो लोपः।
अकृत। अकृथाः।

(The affix) उ after कञ् elides when any affix beginning with a य follows. Thus कुर्यात्. क्रियात्—by 'रिङ् शयक्लिङ्चु' (2357). कषीष्ट—No guna due to कित् of लिङ् by 'उञ्' (2368). अकार्षीत्—by 'सिचि वृद्धिः—' (2297) etc. When सिच् does not elide by 'तनादिभ्यः—' (2547) then by 'ऋसादङ्गात्' (2369) we have अकृत and अकृथाः (due to want of गुण of कृ by 'उञ्'—2368). And when सिच् elides by 'तनादिभ्यः—' then also we have अकृत and अकृथाः (due to want of गुण by 'न लुमताङ्गस्य'—263).

मित—। ये चेति। नित्यं करोतेरित्यतः करोतेरिति, 'लोपश्चास्यान्य—' इत्यतो लोप इति चानुवर्त्तते। ये इत्यनेन च आक्षिप्तप्रत्ययो विशेष्यते। तेन तदादिविधिः—विशेषणत्वात्। अत आह—कञ् उलोपः स्यादित्यादि। कुर्यादिति प्राग्वत्। क्रियादिति—'रिङ् शयक्लिङ्चु' (२३७७) इति रिङि रूपम्। कषीष्ट इति—उञ्चेति (२३६८) कित्वाद् गुणाभावः। अकार्षीदिति—सिचि वृद्धिरित्यादिना। 'तनादिभ्यस्तथासोः' (२५४७) इति सिचो लुकि अलुकि च रूपं तुल्यमित्याह—तनादिभ्य इति। ननु ऋसादङ्गादिति यदा सिञ्जलोपी विधीयते तदा प्रत्ययलक्षणेन धातौर्गुणः स्यादिति चेत्। न। उञ्चेति (२३७८) सिचः कित्वादिति विभावनीयम्। लुकपच्चे तु न लुमतेति निषेधः।

२५५० । सम्परिभ्यां करोती भूषणे ॥६।१।१३०॥

२५५१ । समवाये च ॥६।१।१३८॥

दी— । सम्परिपूर्वस्य करोतिः सुट् स्याद् भूषणे सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्गीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वव्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः' (१३१७) इति ज्ञापकात् । 'परिनिविभ्यः—' (२२७५) इति षः । परिष्करोति । 'सिवादीनां वा—' (२३५८) । पर्यष्कार्षीत्—पर्यस्कार्षीत् ।

(Both the rules taken together mean that) the augment सुट् is prefixed to क्त preceded by सम् and परि in the sense of embellishment (भूषण) and assemblage (सङ्घात). Thus संस्करोति etc. easy' The word संस्कृत made use of by Panini in the rule 'संस्कृतं भक्षाः' (1217) indicates that सुट् under some occasion, comes before क्त even in the sense other than embellishment. N. B.—The rest is clear in the text.

नित— । सम्परिभ्यामिति समवाये चेति । करोताविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । सम्परिभ्यामित्यस्य विशेषणं तदाह—सम्परिपूर्वस्येत्यादि । स्पष्टम् । सङ्घातः सङ्गीभवनमेकत्रीभवनमित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टं मूलि ।

२५५२ । उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ॥६।१।१३८॥

दी— । उपात् क्तजः सुट् स्यादेष्वर्थेषु । चात् प्रागुक्त-योरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपसृक्ता कन्या ।

अलङ्कृत्यर्थः । उपस्कृताः ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः ।
 एधो दकस्योपस्कृते ; गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं
 भुङ्क्ते ; विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारिण
 ब्रूते इत्यर्थः ।

The root कृ, coming after उप, takes सुट् in these senses viz—
 प्रतियन्न, वैकृत and वाक्याध्याहार । From the particle च (in the
 rule) it (कृ) takes सुट् also in the senses said before i. e. in
 the senses of embellishment and assemblage. प्रतियन्न means to
 better, improve or purify. Thus एधो दकस्य etc.—The fuel is
 bettering or improving the condition of the water (दकस्य),
 वैकृत is formed by स्तार्थे अण् after विकृत meaning विकार—bad con-
 dition or putrition etc. Thus उपस्कृतं भुङ्क्ते—‘eats a food which
 is badly off.’ वाक्याध्याहार—means to fill up the intended place or
 part left out. Thus—उपस्कृतं ब्रूते—speaks with a sentence filling
 up the intention (of the speaker). उपस्कृता कन्या and उपस्कृता
 ब्राह्मणा, serve as examples in the sense of भूषण and समवाय ।

मित— । उपादिति । ‘सुट् कात्पूर्व’ इत्यतः सुडित्यनुवर्तते । स्वस्थचकारार्थ-
 माह—चात् प्रागुक्तयोरिति । भूषणसमवाययोरित्यर्थः । अतएवोदाहरति उपस्कृता
 कन्येति उपस्कृता ब्राह्मणा इति च । अन्यत्सुगमम् ।

२५५३ । सुट् कात् पूर्वः ॥६॥२१॥३५॥

दी— । ‘अडभ्यासव्यवायेऽपी’तुगक्तम् । सञ्चस्कार ।
 ‘कात्पूर्व’ इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ‘पूर्व’
 धातुरूपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात् । सुट् ततो द्वित्वम् ।

एवं च 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' (२३७८) — सञ्चस्कारतुः । 'कृत्-
भृत्' (२२८३) इति सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजस्य' (२२८३) इति
सूत्रे च 'कृजोऽसुट इति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । तेन ससुट्कात्
परस्येत् सञ्चस्कारिथ । सञ्चस्कारिव । 'गुणोऽस्ति' — (२३८०)
इति सूत्रे 'नित्यं कृन्दसि' (३५८७) इति सूत्रात् 'नित्यम्'
इत्यनुवर्त्तते । 'नित्यं यः संयोगादिस्तस्य' इत्यर्थात् सुटि
गुणो न । संस्क्रियात् । 'ऋतश्च संयोगादेः' (२५४६) इति
लिङ्सिचोर्नेट् 'एकाच उपदेशे' — (२२७६) इति सूत्रात्
'उपदेशे' इत्यनुवर्त्तते 'उपदेशे यः संयोगादिः' इति
व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत समस्कृषाताम् ।

इति तिङन्तनादिप्रकरणम् ।

N. B.—The rule is defective and to mend this defect Bhattoji adds the Varttika 'ऋडभ्यासव्यवायेऽपि' to it. Thus the full import of the rule along with the Varttika is :—

The augment सुट् is prefixed before क, coming after the उपसर्ग (सम् and परि) even when the same (क) is interposed by the augment ऋट् and the अभ्यास (च) । Thus सञ्चस्कार । [This explanation is offered in honour of the authority of Panini and Ka tyayana. But as the rule contains an exaggeration (कात्पूर्वं) and as the varttika proves a failure so they are refuted by the भाष्यकार । The expression 'कात्पूर्वं' is redundant on the ground that सुट् being टित् or ट-eliding, would unquestionably, by 'आदान्नौ टकितौ', be placed before क । If you argue that the term

would be serviceable when अट् or अभ्यास is interposed between सम् and क (of कृ), we say no—because सुट् being a prefix (उपसर्ग ?) will take effect first by the dictum 'पूर्व' धातुहपसर्गेण युज्यते' and as such it then becomes an अन्तरङ्ग विधि and 'अभ्यास' and 'अट्' become बहिरङ्ग. Then by the परिभाषा 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं', we have the operation of सुट् prior to that of हिल. Thus सम्—कृ + णल् = सम्—स्कृ + णल् (सुट्) = सम् स्कृ, स्कृ अ (हिल). Then by the rules 'उरत्' (2244), 'उरण् रपरः' (70), 'शपूर्वाः खयः' (2259) 'ऋतश्चसंयोगादेर्गुणः' (2379) and 'अत उपधायाः' (2282) respectively, we have सञ्चस्कार [Similarly in समस्कारोत्—समस्कारोत् etc. in the case of अट् in लङ्, लुङ् etc]. Similarly सञ्चस्कारतुः—without 'अत उपधायाः' (2282) above. Under the इट्—prohibiting rules 'कृच्छ्रव —' (2293) and 'ऋतो भारद्वाजस्य' (2296), there runs the varttika 'कृजोऽसुट इति व्यक्तव्यम्'—'It has to be stated that the augment इट् is prohibited to the roots कृ, च्, भृ, वृ etc and ऋदन्त ones—only when they are not prefixed with the augment सुट्. Thus, by the question, it appears that they will have the augment इट् when they are prefixed with सुट्. Hence सञ्चस्कारिय, सञ्चस्कारिव are explained. The term 'नित्यम्' occurring in the rule 'नित्यं कृन्दसि' (3587—7. 4. 8) is carried down to the rule 'गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः' (2380—7. 4. 29). Thus the rule 'गुणोऽर्त्ति'—now means—'नित्यं यः संयोगादिः तस्य' 'that which begins always with a conjunct letter at the outset' can not have guna etc. This being the meaning—[N. B. This explanation of Bhattoji is according to Kaiyata under this rule 'सुट् कात्पूर्वः । But Nagesha differs

from the same: on the ground that the term *नित्य* occurring in 'नित्यं कृन्दसि' is too remote to be carried down to the rule 'गुणोऽस्ति—'], we have no *guna* in the case of 'संस्क्रियात्' (*आशीः*)—because *कृ* is not 'नित्यं संयोगादि'—beginning ever with a conjunct letter—but it is so (*संयोगादि*) only for the time-being. In the cases of *लिङ्* and *लुङ्* forms *संस्कृषीष्ट* etc. and *समस्कृत* (*लुङ्*) etc (*आत्मने आशीः* and *लुङ्*), the option of *इट्* directed by *ऋतश्च संयोगादिः* (2526) does not apply on the score of the explanation [of *Kaiyata*—this also is obvious in *सुट्* कात्पूर्व्य— but *Nagesh* rejects this too] 'उपदेशे यः संयोगादिः'—or what begins with a conjunct letter at the time of enunciation (of *Panini*)—whereby (by which explanation) the term *उपदेशे* is carried on to the rule 'ऋतश्च संयोगादिः' (2526—7. 2. 43) from the rule 'एकाच उपदेशो नृदात्तात्' (2246—7. 2. 10). In *समस्कृषाताम्*—*समस्कृषत* etc,—the *षल* is due to 'इष्कोः' and *आदेशः*— (211—12).

Here ends the *तनादि*—class of roots.

मित—। सुट् क्वात् पूर्व्य इति । अर्थः अष्टः । तेनावोक्तं वार्तिकमुपन्यस्यति—
अडभ्यासव्यायेऽपीति । भाष्ये त्वेत्तद् विभज्य पठितम् 'अडव्यवाये उपसंख्यानम्'
इति 'अभ्यासव्यवाये' चेति । अयमिदानीं सूतार्थः—'अडव्यवाये अभ्यासव्यवायेऽपि च
सम्परिपूर्वात् करोतेः कात् पूर्व्यमेव सुट् स्वा'दिति । समस्करोत् समस्कार्षीत्,
सञ्चस्कार, सञ्चस्कारतुरित्यादुदाहरणम् । कात् पूर्व्य इत्यादीति । अत्र 'आदि'
पदेन वार्तिकं परामृश्यते । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' एतदपि न कर्तव्यमिति भाष्य-
वचनात् । प्रत्याख्यातमिति निराकृतं त्यक्तमिति यावत् । ननु तर्हि अडभ्यासकार्थयोः
प्रकृतिप्रत्ययमावापेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् सुटश्च 'सम्परिभ्याम्' इति पदद्वयापेक्षत्वेन
वहिरङ्गत्वात् 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' इति परिभाषया अडभ्यासकार्थयोः

अथ

तिङन्तक्रादिप्रकरणम्



दी— । डुक्रीज् १३७४ द्रव्यविनिमये ।

२५५४ । क्रादिभ्यः आ । ३।१।४८१॥

दी— । क्रीणाति । 'ई हल्यघोः' (२४८७) । क्रीणोतः ।
ईत्वात् पूर्व्वं भिरन्तादेशः । परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ।
एवं भस्य अद्भावः 'आभ्यस्तयोः—' (२४८३) इत्याल्लोपः ।
क्रीणन्ति । क्रीणीते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियथ—
चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रेषीष्ट ।
अक्रेषीत् । अक्रेष्ठ । प्रीज् १४७५ तर्पणे कान्ती च । कान्तिः
कामना । प्रीणाति । प्रीणोते । श्रीज् १४७६ पाके
मीज् १४७७ हिंसायाम् । 'हिनुमीना' (३५३०) ।
प्रमीणाति । प्रमीणीतः । 'मीनाति-मिनोति—' (२५८८)
इत्येज् विषये आत्त्वम् । समौ । मिस्यतुः । समिथ—समाथ ।
मिस्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् ।
अमासिष्टाम् । अमास्त । षिज् १४७८ वन्धने । सिनाति ।
सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता । स्तुज् १४७९ आप्रवणे ।

The विकरण or affix श्ना (ना) is affixed to the क्रादि class

of roots when a सार्वधातुक् follows in the active voice. This prevails over शप्। Thus—क्रीणाति—णत् comes in by 'रषाभ्यां नो णः—'। In क्री + ना + तस्, तस् being a हलादि अपित् or ङित् सार्वधातुक् the आ of 'ना' is changed into ई by 'ई हल्यघोः' (2497). Note that ङ्ना is अपित् hence क्री is not gunnated. In क्री ना भि, भि is changed into अन्ति prior to the ईत्व of 'ई हल्यघोः' (6. 4. 113) by the rule 'भोऽन्तः' (7.1.3) which is subsequent to the other ('ई हलि—') and also नित्य because अन्तादेश must take effect whether ईत्व does or does not come (cp कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम्)। Moreover अन्तादेश is अन्तरङ्ग in as much as it awaits the root only (प्रकृतिमात्रायेचः) whereas ईत्व is बहिरङ्ग, for it waits for both the root and the affix (प्रकृतिप्रत्ययायेचः)। Thus क्री ना अन्ति where आ of ना eliding by 'ङ्नाभ्यस्तयोरान्तः' (2488), the form is क्रीणन्ति। Similarly in क्रीना भ (आत्मनेपदी), भ is first of all changed into 'अत्' by 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (७।१।८) and thus due to its परत्वं, नित्यत्वं and अन्तरङ्गत्वं—'ई हल्यघोः' (६।४।११३) does not apply. Hence=क्रीणा अत which as above changes into क्रीण् अत=क्रीणते by 'टित् आत्मनेपदानां—'। क्रीणीते by 'ई हल्यघोः' and क्रीणीते by आलोपः। चिक्राद्य by हित्, ङस्—हलादिशेष—हङि (अचो जिष्णति) etc. चिक्रियतुः—by इयङ् ('अचि श्नु—' २७१) and no guna or हङि due to कित् of अतस् by 'असंयोगात्—' (२२४२)। चिक्रयिथ—चिक्रेथ option of इट् by भारद्वाजनियम and गुण due to पितृ of यल्। अक्रीणीत्—by 'सिचि हङि—' (२२८७)। अक्रीष्ट—गुण by 'सार्वधातुकाङ्—' (२१६८)। प्रीञ् to please and desire प्रमीणाति etc. णत् by 'हितुमीना' (२५३०)। ममी—first आत् then हित् then ङस् of the अभ्यास and next औत् of णत् by 'आत औ—' (२३७१)। मित्यतुः—by

‘एरनेकाचः—’ (२७२) for अतुस् being कित् is not एज्विषय or एज्निमित्त (cause of ए, ओ, ऐ, औ i.e. of गुण or वृद्धि) । मन्थि—मसाथ—option of इट् by भारद्वाजनियम । In the इट् पृष्ठ, आ of the अङ्ग (after duplication) is dropped by the rule ‘अतो लोप इटि च’ (२३७२) whereas in the इडभावपृष्ठ—there is no आलोप । मन्थि—no आत् for एष्—the substitute of त—is अपिहित् । माता—मास्यति—by ‘मीनाति—etc’ above. मीयात्—विधिलिङ् । मासीष्ट—आशीः । अमासीत्—लुङ् ; here the augments सक् and इट् come in by the rule ‘यमरमनमातां सक् च’ (२३७७) after आत् has taken effect. सिच् elides by ‘इट ईटि’ (२२६६) । अमास—लुङ् आत्मने—with सिच् but without इट् because the root is अनिट् । सिनाति—सत्त्व by ‘धात्वादेः सः षः’ ‘सिषाय—षत्त्व by इणकोः (२११) and ‘आदेश—’ (२१२) because the primitive root was begun with ष । क्लृञ् to spring and to release (‘आप्रवण-सुतप्रवणसुहरणं च,’ cp दीक्षित under ‘सुकुदि आप्रवणे—२२६१) ।

मित— । अथ श्नाविकरणान् क्रादौन् निरूपयिष्यन्नाह—दुक्कीर्जित क्रादिभ्य इति । शपोऽपवादः । कर्त्तव्यं सार्वधातुके परे श्नेत्यर्थः । क्रीणाति इति । रषाभ्यामिति णत्वम् । क्रीणीत इति—तसः हलाद्यपित्वेन ईहल्यघोरितोत्वम् । ननु क्रीना मि इति स्थिते अवाप्यनेनेत्वं स्यात्स्नेहलादापित्वादित्याशङ्क्य आह—ईत्वात् पूर्वमिति । मेरन्तादेश इति—‘भोऽन्तः’ (७।१।३) इत्यनेन । परत्वादिति । ‘ई हल्यघोः’ (२।४।११३) इत्यपेक्षया इत्यर्थः । नित्यत्वादिति—कृताः कृतश्रसङ्गित्वादित्यर्थः । अन्तादेशो हि कृतेऽपीत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि, अतोऽयं नित्यः । अन्तरङ्गत्वाच्चेति । तथा च अन्तादेशः प्रत्ययमात्रमाश्रित्य प्रवर्तते । तेनायमव्यापेक्षः । अतोऽयमन्तरङ्गः । ईत्वात् प्रकृतिप्रत्ययावुभावपि अपचते । तवापि प्रत्ययेन हलादित्वेनापित्वेन च भवितव्यमित्ययं वक्ष्येते । अतो बहिरङ्गः । ततश्च ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं’ इत्यसिद्धत्वान्नास्य (ईत्वात्) प्रवृत्तिः । न च पुनः प्रसङ्ग-

न्यायेन प्रवृत्तिर्भवेदिति वाच्यम् । अन्तोदेशे कृते प्रत्ययस्य हलादिस्वाभावात् । एवं क्रीणा अन्ति इति स्थिते 'शनाभ्यस्तयोरातः' (२४८३) इत्याहोपि क्रीण अन्ति —क्रीणन्ति इति । अथात्मनेपदे क्री णा क इति स्थिते आह—एवं भस्मादाव इति । 'आत्मनेपदेवनतः' (२२५८—७११५) इत्यनेनेति भावः । तस्यापि परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति भावः । क्रीणीते इति—'इ हल्यघो'रितौत्वम् । 'टित—'इत्येत्वम् । चक्राय इति । इत्वङ्गस्त्रहलादिशेषाः । 'अचो ज्ञिति' (२५४) इति वृद्धिश्च । चिक्रियतुरिति—अतुसः कित्वाद् वृद्धादाभावे 'अचि श्नु—' (२७१) इतोयङ् । चिक्रयिथ—चिक्रेथेति । भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । चिक्रियिष इति । क्रादिनियमादिद् । अक्रौषीत् इति । सिचिवृद्धिरिति वृद्धिः । इटः परत्वाभावात् सिज्लोपाभावः । अक्रष्ट इति । 'सार्धधातुका—' (२१६८) इति तङ्पक्षे गुणः । प्रौञ्शीजौ क्रौञ्चवत् । हिनुमीनेति । उपसर्गवशात्पणत्वप्रदर्शनार्थमिदम् । एजविषये इति—गुणवृद्धिविषये इत्यर्थः । यदाङ्धातुकप्रत्ययनिमित्तं धातोर्गुणेन वृद्धा वा एत्त्वोच्चादिकं स्यात्तत्रेत्यर्थः । मसौ इति । णलः पितृ-नैजविषयत्वम् । अत आत्तुम् । आत्वे कृते द्वित्वम् । ततो णलः 'आत औ—' (२३७१) इत्यौत्वम् । अभ्यासङ्गस्य । मित्यतुरिति । अतुसः कित्वेन ('असं-योगान्निट् कित्—३२४२) गुणादाभावेन एज्विषयत्वाभावाद्वात्तुम् ; 'एरनेकाचः—' (२७२) इति यण् । ऋस्वः प्राग्वत् । समिथ—ममाधेति । प्राग्वदिङ्विकल्पः । तत्र इट्पक्षे 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्याहोपः । इडभावपक्षे तु न तथेति भेदः । मित्ये इति—मित्यतुरित्यत्र यथा । माता—मास्यति—प्राग्वदा-त्वम् । मीयात्—मासीष्ट—आशीर्लिङ् ; सीयुटः कित्वाभावादात्वम् । अमासीत् इति । मीनातीत्यात्वे कृते, 'यमरमनमातां सक् च' (२३७७) इति सक् सिच इडागमश्च । 'इट ईटि' (२२६६) इति सिज्लोपः । अमास्त इति । तङ्एत्वे लुङि रूपम् । धातोरनिट्कत्वेन इटः परत्वाभावात् सिज्लोपो न । पिज वन्धने—सिनातीति । षोपदेशत्वात्सत्वम् । सिषाय इति । इण्कोरित्यादिना षत्वम् । 'अचः—' (२५४) इति वृद्धिः । अन्यत् प्राग्वत् । स्क्रज् आप्रवणे इति । आप्रवणसुत्-

प्लवनसुद्धरणं च इति 'थलि च सेटि' (२२६१) इति सूते 'सकुदि लु
आप्रवणे' इत्यत्र स्वयमेवोक्तत्वात् ।

अथ सकृन्नादीनां पञ्चानां विकल्पेन आप्रत्ययः श्नुप्रत्ययस्यादिति दर्शय-
न्नाह :—

२५५५ । ❀ स्तन्भु स्तुन्भु स्कन्भु स्कुन्भु स्कुञ्भ्यः श्नुश्च
॥३।१।८२॥

दो—। चात् आ । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति ।
स्कुनीते । चुस्काव । चस्कुवे । स्कोता । अस्कोषोत् । अस्कोष्ट ।
'स्तन्भूदयश्चत्वारः सौत्राः' । 'सर्व्वे' रोधनार्था' इत्येके ।
माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ । द्वितीयो निष्कोषणार्थ-
श्चतुर्थी धारणार्थ इत्याह । सर्व्वे परस्मैपदिनः । नलोपः ।
विष्ठभ्नोति—विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति—अवष्टभ्नाति । अव-
तष्टम्भ । 'जृस्तन्भु—' (२२८१) इत्यङ्वा । व्यष्टभत्—व्यष्टभ्नात् ।
सुभ्नोति—सुभ्नाति ।

The विकरण श्नु and from the 'च'—the विकरण श्ना are
added to the roots स्तन्भु, स्तुन्भु, स्कन्भु, स्कुन्भु and स्कुञ् in the
active voice. Thus स्कुनोति (श्नु is अपित्) hence स्कु is not
gunnated and तिप् is पित् hence उ of नु is gunnated by
'उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः) and स्कुनाति (स्कु is not gunnated as above.)
स्कुनुते—ते is डित् hence नु is not gunnated. स्कुनीते—by 'ई
हल्यचोः' (2497). [Being जित् the root is उभयपदी hence a

* 'स्तम्भ स्तुम्भ स्कम्भ—इति मकारोपधपाठस्तु तन्वुवोधिनोसम्मतः ।

pair of forms in each case.] चुस्काव—by हिल, 'शपूर्वाखयः' (2159) and 'अचो जिति' (254) etc. चुस्कुवे—by उवङ् (अचि श्नु —271) due to the want of गुण and वृद्धि. अस्काषोत्—अस्कोष्ट —These are the लुङ् forms with वृद्धि and गुण as in the preceding instances. The four roots (स्तन्धु-स्तन्धु-स्कन्धु-स्कन्धु) are found in this very sutra only and not in the धातुपाठ also. Some assert that all these (four) roots mean to obstruct (रोधन) or impede. But Madhava holds that the first and the third (स्तन्धु and स्कन्धु) mean to block up or retard (स्तम्भ or रोधन), the second—to extract or draw out and the fourth (स्कन्धु) to ascertain or hold. And it is explained that स्कुञ् means the same thing as सुकुटि Root no. 91.

सर्वे परस्मैपदिनः—this is undoubtedly a reference to the first four roots for the term सर्वे cannot but extend to स्तन्धु only as the last स्कुञ् is read as जित् । नलोपः i. e. by the rule 'अनिदितां हल—'(415) for आ is डित् by the rule 'सार्धधातुकमपित्' (2234). विष्टम्भोति—षल in connection with वि by 'स्तम्भः' (2272). अवष्टम्भोति etc—षल in connection with अव by 'अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः' (2273). अवतष्टम्भ—अव—स्तन्धु स्तम्भ अ (लिट् = अव—तस्तम्भ अ by 'शपूर्वाः खयः' (2259), 'नश्चापदान्तस्य—' (123) and 'अनुस्वारस्य ययि—' (124) = अवतष्टम्भ—षल by the rule 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य, (2277). व्यष्टम्भ—cerebrally of स by 'प्राक् सितादङ् व्यवायेऽपि' (2276). Similarly व्यष्टम्भोत् with elision of सिच् etc. स्तम्भोति—स्तम्भनाति—conj. of स्तन्धु which drops its न as before.

मित—। स्तुतिर्भवति । इन्वात् पञ्चमीवहुवचनम् । अर्थः स्पष्टः । श्नुर्नृत्ति-
चकारार्थमाह—चात् श्नेति । 'क्रादिभ्यः—' (३।१।८१) इत्यतस्तदनुवृत्तेः ।
'स्कुनोति' इत्यादि 'अस्कोष्ट' इत्यन्तम् स्कुञ्जित प्रकृतस्य रूपप्रदर्शनम् । सार्व-
धातुकमपिदिति ङित्वात् 'स्कु' इत्यस्य न गुणः । 'पित्सु गुण' इत्युक्तत्वात्
उप्रत्ययस्य गुणः । चुस्काव—च स्कुवे इति । 'उभयतैव खयशेषत्वं कुहोरिति
च त्वञ्च । पूर्व्व 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । उत्तरव तु गुणादाभावे
'अचि श्नु—' (२७१) इत्युवङ् । अन्यत् प्राग्वत् । सौता इति । एतत्पूर्वे एव
निबहुत्वाद् धातुपाठे चादर्शनात् । तत्तुवोधिभ्यां 'स्तम्भादय—' इति मकारोपध-
पाठः । अतएव 'नकारोपधा इत्यपि ज्ञिया' इति तत्तुवोधिनी । रोधनार्था इति ।
वाधनार्था इत्यर्थः । तदेतदरुचिकरमित्याह—माधवस्त्विति । स्पष्टम् । सर्व्वे परस्मै-
पदिन इति । अत्र सर्व्वपदेन प्रथमतश्चत्वारो याज्ञा न तु स्कुञ् इत्यपि । तस्य
'उभयपदिललिङ्गात् स्वयमपि व्याख्यातत्वाच्च । नलोप इति । 'अनिदिताम्—'(४।५)
इत्यनेनेति ज्ञियम् । तथा च विस्वम् श्नु (शना) तिप् इति
स्थिते श्नुप्रत्ययस्य श्नाप्रत्ययस्य चापित्वेन ङित्वादनदितामित्यस्य प्रवृत्तिः ।
उपसर्गात् सुनोति—' (२२७०—८।३।६५) इत्युपक्रम्य 'स्तम्भेः' (२२७२—८।३।६७)
इत्युक्तत्वात् षत्वम् । अवष्टम्भोति—'अवाञ्च—' (२२७३) इति षत्वम् । अवतष्ठम्भ-
इति—'स्थादिष्वभ्यासेन—' (२२७७) इति षत्वम् । व्यष्टमर्द्धति । प्राक्स्मिता-
दिति षत्वम् । स्पष्टमन्यत् ।

२५५६ । वेः स्कुभ्नातेर्नित्यम् ॥८।३।७७॥

दो—। वेः परस्य स्कुभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्क-
भ्नाति—विष्कभ्नोति ।

Eng.—Easy. 'स्कुभ्नातेः' has been taken in a general way so
that the root gets षत्व in connection with अ, also—विष्कभ्नोति ।

मित—। व्याख्यातम्। स्कभ्नातेरिति। श्नाप्रत्ययान्तस्य यङ्णात् श्नु
प्रत्ययस्य षत्वं नेति न भमितव्यमिति ध्वनयद्वाह—विष्कभ्नीति—विष्कभ्नातीति।

२'१५७। हलः अः शानज्झौ ॥३॥१॥८३॥

दी—। हलः परस्य अः शानजादेशः स्याद्धौ परे। स्तभान।
स्तुभान। स्तभान। स्तुभान। पक्षे—स्तभ्नुहि—इत्यादि ॥ युज्
१४८० वन्धने। युनाति। युनीति। योता। कृज् १४८१ शब्दे।
कृनाति। कृनीति। कृविता। दूज् १४८३ हिंसायाम्।
दूणाति। दूणीति। पूज् १४८३ पवने।

The विकरण श्ना, coming after a हल् i. e. a हलन्त root, is replaced by शानच् when (the affix) हि follows. [शानच् retains 'शान' only]. Thus स्तभ् + श्ना + हि = स्तभ् + शानच् + हि = स्तभ् शान + हि = स्तभान o there हि elides by 'अतो हे.' पक्षे i.e. when स्तभ् etc. take श्नु, the forms will be स्तभ्नुहि etc. without the elision of हि for in such cases 'उतश्च प्रत्ययात्—' (2334) does not apply. The rest are easy. पूज् to purify :—

मित—। हल इति। हल इति पञ्चमी। तदाह—हलः परस्येति। तेन च
हलन्तो घातुर्लट्यम्। अ इत्यवयव—षष्ठी। आ इत्यस्यलुप्ताकारस्य रूपं तच्च वैचित्र्यार्थम्।
शानच् + हौ इतिच्छेदः। 'शानजित्यस्य शचावितौ' 'शान' इत्यदन्तः शेषः। नन्वेवं अः
शानचि आदिष्टे स्तभ् शान हि—स्तभान हि इति जाते 'अतो हे' (२२०२) इत्येवं
हेर्लोपो न स्यात्, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य इति परिभाषोपस्थितः।
तथाहि हिप्रत्ययं निमित्तं कृत्वा श्नः शानजादेशः। पुनस्तमेव अदन्तं शानजादेशं
निमित्तं कृत्वा हेर्लोपो विधीयते। तदेतदयुक्तम्। उपजीव्यविरोधस्यायौक्तिकत्वादिति
चेत् ? सत्यम्। 'अतो हे' रिति वचनसामर्थ्यादत्र सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति

तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टम् । एवं स्तुभान इत्यादावपि हेर्लोपि रूपम् । ननु श्नाप्रत्ययस्य शिच्चात् 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (५०) इति तदादेशस्यापि स्थानिवदभावेन शिच्चे सिद्धे शानचः शित्करणं व्यर्थमिति चेत् । न । एतेन हि विज्ञायते 'क्वचिदनुवन्मकार्योऽपि अनल्विधाविति प्रतिषेध' इति । सुगममन्यत् । पूज् पवनं इति । पवन शोधनम्—

२५५८ । प्वादोनां ऋस्वः ॥७॥३॥८०॥

दी— । शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । लूज् १४८४ छेदने । लुनाति । लुनीते । स्तृज् १४८५ आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तारतुः । स्तरिता—स्तरोता । स्तृणीयात् । स्तृणोत । आशिषि स्तीर्यात् । 'लिङ्सिचोः—' (२५२८) इति वेट् । 'न लिङि' (२५२८)—इति वृत इटो लिङि दीर्घा न स्यात्—स्तरिषीष्ट । 'उञ्च' (२३६८) इति किञ्चम्—स्तोर्षीष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (२३८२) इति न दीर्घः । अस्तारोत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरिष्ट—अस्तरोष्ट—अस्तोष्ट । कृज् १४८६ हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । वृज् १४८७ वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता—वरीता । आशिषि—'उदोऽप्यपूर्वस्य' (२४८४) वूर्यात् । वरिषीष्ट—वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट—अवरोष्ट—अवूर्ष्ट । धूज् १४८८ कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ—दुधोथ । दुध्रिवि । धविता—धोता । 'सुसुधूज्भ्यः—' (२३८५) इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट—अधोष्ट ।

The roots पृ etc. (enumerated herein below) become ऋस्व or short—उकारान्त when a शित् as श्ना follows. Thus पुनाति, लुनाति, सुनाति etc. पविता—the root is सिट्। तस्तार—by 'ऋच्छल्यताम्' (2383), duplication, 'शर्पूर्वा—(2259) and 'अत उपधायाः (2282). तस्तारतुः—by ऋच्छल्यताम् and duplication. स्मरिता—स्मरीत—option of दीर्घ by 'वृत्तो वा' (2391). स्मरणीयात्—स्मरणीत—विधिलिङ् forms with श्ना. स्मर्यात्—आशीः—here स्म first becomes स्मिर् by 'ऋत इङ्गातोः' (2390) and then becomes स्मीर् by 'हलि च' (354). स्मरिषीष्ट—स्मीषीष्ट—by the option of इट् by 'लिङ्सिचोः—' (2528). The former is with इट् and लिङ् here not being कित् the root gets guna. This इट् is not lengthened by 'वृत्तो वा' (2391) due to the prohibition expressed in 'न लिङि' (2529). The latter is without इट् and here लिङ् being कित् by 'उच्च' (2368) the root is not gunnated. Thus स्मृ + षीष्ट now becomes स्मिर् षीष्ट by ऋत इङ्गातोः (2390) and then becomes स्मीर् षीष्ट by 'हलि च' (354). In the cases of अस्तारीत्, अस्तारिष्टम् etc. the aug. इट् is not lengthened due to the prohibition 'सिचि च—' (2892)—अस्तार् (वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः—' (2297) इट् सिच् ईट्, त् = अस्तारीत् due to the elision of सिच् by 'इट् ईटि' (2266). Similarly अस्तारिषुः, अस्तारिष्टाः etc. अस्तारिष्ट—अस्तारीष्ट—अस्मीष्ट—these three are the लुङ् sing. forms in the आत्मने—(अ स्मृ सिच्, त्)। The first two get the option of दीर्घ by 'वृत्तो वा' (2391) in connection with इट्, which is optional by 'लिङ्सिचोः—' (2528) and the last form 'अस्मीष्ट' where (अ स्मृ सिच्, त्) सिच् is कित् due to its भलादित् (because this is the इडभावपक्ष) and तङ्परत्वं—is explained by

‘ऋत इडातोः’ (2390) and ‘हलि च’ (354)—in as much as here सिच् being कृत् the root does not get गुण like the former two (अस्तरिष्ट and अस्तरौष्ट)। वृज् to injure—easy. वृज् to choose. वरिता—वरीता—option of दीर्घ of इट् by ‘वृतो वा’ (2391). In आशीर्लिङ्—(वृ+यात्), by the rule ‘उदोष्ठापूर्वस्य’ (2494—7. 1. 102) which overrules the former ‘ऋत इडातोः’ (2390—7. 1. 100), the root वृ gets उत् instead of इत् and this उत् or उ becomes रपर by ‘उरण्—’ (70)—Thus वृयात् which gives वृयात् by ‘हलि च’ (354). वरिषीष्ट—वृषीष्ट—option of इट् by लिङ्सिचोः—(2528). In the इट्प्च गुण takes effect but there is no option of दीर्घ expressed in वृतो वा’ due to the prohibition ‘न लिङि’ (2529). In the इडभावपच (वृषीष्ट), ‘उश्च’ (2368), ‘उदोष्ठा—’ (2594) ‘उरण्—’ (70) and ‘हलि च’ (354) apply as before. अवारीत्—अवारिष्टम्—like अतारीत्—अतारिष्टम् । अवरिष्ट etc, as अतरिष्ट etc. above. धू—to shake. दुधविथ—दुधोथ—option of इट् by ‘स्वरतिस्ति—’ (2279). Similarly धविता—धोता । अधविष्ट—अधोष्ट—in लुङ् आत्मनेपद ।

मित—। प्रादीनामिति । ‘ष्ठिबुल्लुचमां शिति’ इत्यतः शितौत्यनुवर्तते । तेनापेक्षितं पूरयन्नाह—शिति परे इति । प्रादयः अत्रैव क्रमेण सन्निवद्धाः । पुनाति । लुनाति इत्यादि रूपम् । श्नोऽपिच्चात्र गुणः । तस्तर इति—‘ऋच्छल्यताम्’ (2383) इति गुणे कृते हित्वम् । खयः शेषः । ‘अत उपधायाः’ (2282) इति द्विङ् । तस्तरतुरिति । अत्र हाङ् विना पूर्ववत् । स्तरिता—स्तरिता इति । ‘वृतो वा’ (2391) इति इटो दीर्घविकल्पः । सीर्यादिति । यासुटः कित्वाद् गुणाभावे ‘ऋत इडातोः’ (2490) इति इत्त्वम् । रपरत्वम् । उरण् रपरः—(70) । हलि चेति (354) दीर्घः । आशिभि—आत्मनेपदे आह—लिङ्सिचोरिति । वेट्त्वोऽपि

इट्पक्षे वृत्तो वेति दीर्घविकल्पो न । 'न लिङि' (२५२७) इति निषेधात् ।
तेन इट्पक्षे गुणेन—स्तरिषीष्टे त्येकमेव रूपम् । इडभावे तु कृ (लिङ्) सीष्ट इति
स्थिते 'उञ्च' इति (२३६८) कित्वात् गुणाभावे प्राग्वदित्तरपरत्वशैर्घाः । अ कृ इट्
सिच् इट् त् इति स्थिते वृत्तो वेति इटो दीर्घे प्राप्ते आह—सिचि चेति ।
आत्मनेपदे तु वृत्तो वेति दीर्घो भवत्येवेत्याह—अस्तरिष्ट—अस्तरौष्ट—अस्तीष्ट इति ।
अव 'लिङ्सिचोः—' (२५२८) इतौङ् विकल्पः । इडभावे कित्वेन गुणाभावात्
इत्तरपरत्वेत्यादि अस्तीष्ट इति । वरिता—वरोता—वृत्तो वेति प्राग्वत् ।
अवारीत् । अवारिष्ठाम् इति । 'सिचि च—' (२३६९) इति दीर्घाभावः । अवरिष्ट
—अवरौष्ट—अवृष्ट इति । लिङ्सिचोरितौङ् विकल्पादिट्पक्षे वृत्तो वेति दीर्घविकल्पः ।
इडभावे 'उञ्च' (२३६०) इति कित्वाद् गुणाभावे 'उदोष्ठ' इत्युक्तम् । उरस्थिति
रपरत्तम् । हलि चेति दीर्घश्च । दुधविथ—दुधोथ—'स्तरिति—' (२३७०) इति
इङ् विकल्पः । दुधविव—इति । क्रादिनियमादिट् । उवङ् । धविता—धोता इति
थलवत् । अधावीत्—स्पष्टं मूले । अधविष्ठ—अधोष्ट इति । स्तरितौत्यादिनेङ्-
विकल्पः ।

दो— । अथ वध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शृ १४८८
हिंसायाम् । 'शृदृप्रां ऋस्वो वा' (२४८५) इति ऋस्वपक्षे यण् ।
अन्यदा 'ऋच्छ्रुताम्' (२३८३) इति गुणः । शश्रुतुः—
शश्रुतुः । 'श्रुतः किति' (२३८१) इति निषेधस्य क्रादि-
नियमेन वाचः । शश्रिव—शश्रिव । शरिता—शरीता ।
शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्ठाम् । पृ १४८० पालनपूरणयोः ।
पप्रतुः—पपरतुः । आशिषि पूर्यात् । वृ १४८१ वरणे ।
'भरणे' इत्येके । भू १४८३ भर्त्सने । भरणेऽप्येके । मृ
१४८३ हिंसायाम् । मृणाति । ममार । दृ १४८४ विदा-

जानाति । दीर्घनिर्देश—सामर्थ्यान्न ऋतः । वन्ध १५०८
 वन्धने । वध्नाति । ववन्धिय—ववन्ध । वन्धा । वन्धारौ ।
 भनत्स्यति । वधान । अभानत्सीत् । ‘पूर्वत्वासिद्धम्’ (१२)
 इति भष्भावात् पूर्व ‘भल्लो भलि’ (२२८१) इति
 सिज् लोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न ।
 प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज् लोपस्यासिद्धत्वात् । अवान्धाम् ।
 अभानत्सुः । वृड् १५१० संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृद्धे ।
 वरिता—वरोता । अवरिष्ठ—अवरोष्ट—अवृत । अन्य १५११
 विमोचनप्रतिहर्षयोः । इतः परस्मैपदिनः । अथ्नाति ।
 ‘अन्थि ग्रन्थि—’ इत्यादिना । कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलो—
 पावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । अथतुः । अथुः । इदं
 कित्त्वं पितामपौति सुधाकरमते अथिय । अस्मिन्नपि पक्षे
 णलि शश्याथ । उत्तमे तु—शश्याथ—शश्येति माधवः । तत्र
 मूलं मृग्यम् । मन्य १५१२ विलोडने । अन्य १५१३ ग्रन्थ
 १५१४ सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छब्दः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् ।
 कुन्य १५१५ संश्लेषणे । ‘संश्लेशे’ इत्येके । कुल्लाति । चुकुन्दु ।
 ‘कुय’ इति दुर्गः । चुकोथ । मृद १५१६ क्षोदे । मृद्नाति ।
 मृदान । मृड् १११७ च । अथं सुखेऽपि । श्रुत्वम् । मृड्णाति ।
 गुधः १५१८ रोषे । गुध्नाति । कुष १५१८ निष्कर्षे ।
 कुष्णाति । कोषिता ।

An अङ्ग (verbal base) which ends in a सम्प्रसारण, following
 a हल or consonant which is a part of the अङ्ग—becomes दीर्घः ।

In the case at hand ज्ञा by सम्प्र. becomes जि which is treated as an अङ्ग when any affix follows and in which 'इ' is taken as the सम्प्र. and 'ज्' the हल् is a part (अवयव) of the अङ्ग (जि) Thus जि turning to ज्ञी in connection with श्ना, the rule 'प्रादीनां ऋस्' appears and consequently we get जिनाति etc. जिज्यौ—Here the अभ्यास gets सम्प्र. by 'लिङ्माभ्यासः—' (2408) and णल् is changed into ज्ञी by 'आत औ णल्' (2371). जिज्यतुः—अतुस् being कित्. ज्ञा gets सम्प्र. by 'ग्रहिण्या—' (2412) prior to the duplication. Then by 'पुनः प्रसङ्गविज्ञान' 'जि' is duplicated. Then by यण् ('एरनेकाचः—' 272) we have जिज्यतुः । रेषच means the sound of a wolf. लिङाय—by 'अचोजिञ्छति' (२५४). एषां वयाणाम्—i. e. त्री, भी, चौष् become ऋस् by 'प्रादीनां—' according to those who explain that the word 'हत्' above indicates the completion of ल् (लृज्छेदने) etc. and not of पू etc. 'केषाञ्चित्' refers to the antagonistic party. दीर्घं निद्वैशसामर्थ्यात्—On the score of enjoining दीर्घ । The drift is:—The rule 'प्रादीनां—' cannot apply here in the case of 'ज्ञा' the substitute of ज्ञा ; for had the ऋस्त्व (shortness) of 'ज्ञा' been the intention of Panini, he could have said 'ज्ञाजनोर्जः' in view of 'ज्ञाजनोर्जा', Thus जानाति etc. Here end प्रादि roots. वन्स्—(to tie) etc. वध्नाति—न of वन्स् is dropped in connection with श्ना (which is डित्) by 'अनिदिताम्—' (415). ववन्स्वय—ववन्स्—by भारद्वाज नियम । The latter is thus वन्स्—यल् = ववन्स् य = ववन्स् घ by 'भषसथीः—' (2280) = ववन्स् by 'भरो भरि—' (71). In both the cases न of वन्स् does not elide for यल् is पित् । Similarly वन्सा । भनत्स्यति—by 'एकाचो वशो भष्—' (326) and 'खरि च' (121).

वधान—by 'हलः शूनः—' (2557), 'अनिदिताम्—' (415) and 'अतो हिः—' (2202). अभान्तसीत्—सिच्, इट्, इङि ('वदत्रज—' 2268) and 'एकाच्—' etc, above. In अवाभ्याम्—(अवाभ्याम् सिच् तस्—अवाभ्याम्—स् ताम्—सिच् (स्) disappears by 'भलो भलि' (2281) before the operation of भष् भाव (एकाचो वशो भष्—' 326—8. 2. 37) which being असिद्ध by 'पूर्ववासिद्धम्' (12—8. 2. 1) would frustrate the सिज्लोपं by 'भलो भलि'. भष्भाव i. e. the rule 'एकाचो वशो भष्—' will not take effect (again) in connection with the elided (लुप्त) स् which forms a सादिप्रत्यय along with ताम् or धाम्—though the elided स् indeed is treated as a प्रत्यय by the rule or परिभाषा—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (262). For सिज्लोप effected by 'भलो भलि' (2281—8 2. 26) is (by the above way) असिद्ध or non-existent towards the प्रत्ययलक्षण Or 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (1. 1. 62). Thus अवाभ्याम् ताम्—अवाभ्याम् धाम् by 'भष्—', अवाभ्याम् by 'भरी—' (71). अभान्तसुः—इङि etc. as in अभान्तसीत् and नि is changed into जुस् by 'सिज्भ्यस्त—' (2229). वत्रे—by 'इतो यणचि—' (47)—यण् । The root is different form वृज् वरणे which gives ववार by 'चच्छत्युताम्' (2383). वहवे—षल by 'इष्कोः' etc. वहट्—by 'इणः सिध्—' (2241). बरिता—वरिता by 'वृतो वा' (2391). अवरीष्ठ—अवरीष्ठ—अवृत by 'लिङ् सिचोः—' (2528), 'वृतो वा',—गुणः and 'ऋसादङ्गात्' (2368)—: no guna due to कित्त् by 'उष्' (2368). श्यस् अद्युस् really gives श्यथ्यतुः ; but हरदत्त and others hold that श्यस् will give also श्यथुतुः—श्यथुः by एत्त् and अभ्यासलोप due to कित्त् of लिट् by the rule (of another grammar) viz—'श्यि श्यि दन्धि खञ्जीनां लिटः कित्त् वा'—(In श्यथुतुः etc. न of the root is dropped by 'अनिदिताम्—' (415) due to

this supposed कित्). This कित्, according to सुधाकर, takes effect even when a पित् लिट् (as यल् follows ; thus अथिथ । In this पञ्च i. e. when a पित् लिट् also is treated as कित्, in यल् (3rd sing.) the form will be शयाथ by नलोप as before. Madhava asserts that in the 1st. per. sing (by यलुत्तमो वा) the forms will be शयाथ—शयथ । But of this sort of explanation of हरदत्त, सुधाकर and माधव or of Madhava alone the source is to be investigated i. e. we (Bhattoji) cannot trace the origin of the अयि ययि etc. Hence their assertion is not sanctioned by authority. अयं सुखेऽपि as in ऋग्वेद—‘अग्रमङ्ग महा अग्नि’ ‘Oh Agni you are great and therefore make us happy.’ कुष to extract—

मित— । हल इति । अङ्गस्येति (६।४।१) अवयवषष्ठान्तं पूर्वपूर्वम् । तच्चावर्तते । एकं ‘हल’ इति पञ्चम्यन्तस्य विशेषणम् । तदाह—अङ्गवयवाङ्गलः परमिति । अन्यत् ‘संसारणस्य’ (६।३।१३८) इत्यनुवृत्तिलभ्यस्य सम्सारणस्य विशेषणम् । तदन्तविधिसदाह—यत् सम्सारणं तदन्ताङ्गस्येति । ‘दृ-लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (६।३।२११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—दीर्घ इति । उदाहरणम्—जौनः । ननु तर्हि ‘जिनाति’ इति ऋस्वः कथम् । तवाह—इति दीर्घो कृते इत्यादि—जीभावे जाते प्रायन्तर्भावाद्भूस्व इत्यर्थः । जिज्याविति । ‘लिङ्गभ्यासस्योभये-षा’मिति (२४०८) अभ्यासस्य सम्सारणम् । ‘आत औ—’ (३३७१) इत्यौकारः । गिज्यतुरिति—ज्या + अतुस् इति स्थिते द्वित्वात् प्राक् ‘ग्रहिव्या—’ (२४१२) इति सम्सारणम् । ततः पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् ‘जि’—शब्दस्य द्वित्वम् । ततः ‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यणि रूपम् । एवं जिज्युरित्यादौ । अङ्गावयवात् किम् ? निरुतम् । द्रुतम् । तदन्ताङ्गस्य किम् । विध्यति । सुप्तः । लिलायेति—आत्वावकत्वात् ‘अचो जिगति’ (२५४) इति वृद्धिः । केषाञ्चिन्मते तु नेति । ऋस्वो नेत्यर्थः । येषां मते भुगतावित्यस्मात् परं पठितवृच्छदेन पादयोऽपि गता इति व्याख्यानं तेषामिति भावः ।

ननु प्रादीनां तवानुपरम 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य 'ज्ञाजनीर्जा' इति दीर्घनिर्देशात्
 प्रादीनां ऋस् इति ऋस् स्यात् । तवाह—दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । प्रादित्वेऽपि
 आकारोच्चारणात् न ऋस् इति भावः । तथाहि—यदि ऋस्विधानमेव पाणिनेरभौष्टम—
 भविष्यत्तदा 'ज्ञाजनीर्ज' इत्येवमेव अवस्यत् न तु 'ज्ञाजनीर्जा' इति । अतो ज्ञायते
 दीर्घश्रवणं सप्रयोजनमिति । 'केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न ऋस् इति
 व्याख्येयमित्याहुः'—तत्त्वोचिनी । वध्नाति इति । अनिदितामिति (४।५) नलोपः ।
 ववन्धिथ—ववन्थ इति । भारद्वाजनिघमादिङ् विकल्पः । उत्तरव ववन्थल् इति स्थिते
 'भषस्तयोः—' (२२८०) इति घस्य घः । 'भरो भरि—' (७१) इति पूर्वधकारस्
 वा लोपः । एवं वन्था । वन्थारौ । भन्तस्यति इति—लुटि रूपम् । 'एकाचो वशो
 भष्—' (३२६) इति वस्य भष्त्वेन भः । 'खरि च' (१३१) घस्य चत्वेन तः ।
 वधानेति—'हलः श्नः—' (२५५७) इति शानच् । 'अतो ह्रिः' (२२०२)
 इति ह्रिर्लोपः । अभान्तुर्घीदिति—भष्भावादिः प्राग्वत् । 'वद्वज्—' (२२६७)
 इति वृद्धिः । इटः परत्वाभावात् सिज्जलोपाभावः । अवन्थ् सिच् तस् इति स्थिते वृद्धौ—
 अवन्थ् स् तास् इति जाते प्रक्रियामाह—पूर्ववासिद्धमिति । पूर्ववासिद्धमिति (८।२।१)
 सूवानुसारात्—'एकाचो वशो भष्—' (८।२।३७) इति सूवस्य 'भलो भलि'
 (८।२।२६) इति सूतं प्रत्यसिद्धत्वात् भ् भावात् 'पूर्व' पूर्व्वेण सिज्जलोप इति भावः,
 'विपाद्यामपि पूर्व्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्' इत्युक्तत्वात् । नन्वेवं सिज्जलोपे कृतेऽपि
 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (२६२—१।१६२) इति परिभाषासूवानुसारात्—प्रत्यय
 लक्षणेन सादि-प्रत्ययमाश्रित्य भष्भावः स्यादिति चेत् अवाह—नेति । तत्र युक्तिं
 दर्शयति—प्रत्ययलक्षणं प्रतीति । सिज्जलोपस्यासिद्धत्वादिति—पूर्ववासिद्धमित्यनु-
 साराद्वेति विभावनीयम् । एवं सिज्जलोपात्—अवान् तास् इति जाते तस्य घत्वं
 घस्य लोपश्च प्राग्वत् । अभान्तुर्मुरिति । सिज्जस्यत्विदिभ्यश्चेति (३२२६) भ्जुं स् ।
 अन्यत् प्राग्वत् । वन्थे इति—दीर्घान्ताभावात् 'ऋच्छत्यृताम्' (२३८३) इत्यस्याप्रवृत्ते-
 र्गुणाभावेन 'इको यणचि' (२७२) इति यण् । ववद्धे इति—'इणः षोष्' लुङ्लिट्ताम्
 —' (२२४७) इति सूध्न्यादेशः । वरिता—वरीतेति । वृतो वेति (२७६१) दीर्घः ।

अवरिष्ट—अवरौष्ट—अवृतेति । 'लिङ् सिचोः—' (२५२८) इतीङ्—विकल्पात्, 'वृत्तो वे'ति दीर्घं विकल्पाच्च पूर्व्वद्वयम् । उत्तरव तु इडभावात् 'उञ्च' (२५६८) इति कित्त्वम् । ततो गुणाभावः । ततश्च 'ऋखादङ्गात्' (२७६९) इति सिञ्जोपः । अय्नाति इति । 'अनिदिताम्—' (४१५) इति अय्यर्नलोपः । 'अय्यि यय्यि—' इति । अय्यि यय्यि दम्भिमृञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा इति व्याकरणात्तरमिति प्रागुक्तम् । अथतुः । अथुरिति । कित्त्वादनदितामिति नलोपः । अथिथेति—अलः पित्तादिति भावः । अस्मिन्नपीति । सुधाकरमते इत्यर्थः । शशाय—शशयेति । शलुत्तमो वेति णिङ्गिकल्पात् । तत्र मूलं नृग्यमिति । 'अय्यि यय्यि—' इत्यारभ्य 'इति माधवः' इत्यन्तं यदुक्तं तस्य मूलं नास्त्येत्यर्थः । अय्यादेः संयुक्तहन्मध्यशब्दत्वात् ग्रन्थे रादेशादित्वाच्च नृतेण एत्ताभ्यासलोपयोरप्राप्तौ वार्त्तिककादशं नाच्चेति भावः । एतच्च नारीशयस्य स्पष्टम् । अन्यत् सुगमम् । कुष—निष्कषे इति ।—

२५६० । निरः कुषः ॥७१२॥४६॥

दौ— । निरः परात् कुषो वलादेराद्धधातुकस्येङ् वा स्यात् । निष्कोषिता—निष्कोष्टा । निरकोषोत्—निरकुक्षत् । जुभ १५२० सञ्चलने । 'जुम्नादिषु च' (७८२) । जुम्नाति । जुम्नीतः । ज्योभिता । जुमान । णभ १५२१ तुभ ५२२ हिंसायाम् । नम्नाति । तुम्नाति । 'तोभते' 'नभते' इति शपि । 'नभ्यति' 'तुभ्यति' इति श्यनि । क्लिशू १५२३ विवाधने । 'शात्' (११२) इति श्रुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता—क्लेष्टा । अक्लेशीत्—अक्लिच्छत् । अश १५२४ भोजने । अश्नाति । आश । उध्रस १५२५ उच्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति । उकारो धात्यवयव इत्येके । उध्रसाञ्चकार । इष १५२६ आभीक्ष्ण्ये । इष्णाति । 'तोषसह—' (२३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्या-

दंकार—विकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेग्रहणं न तु
 इष्यतीष्णात्योरित्याहुः। एषिता। वस्तुतस्तु इष्णातिरपि
 इङ्विकल्प उचितः। तथा च वार्तिकम्—‘इषेस्तकारे
 श्यन्प्रत्ययात् प्रतिषेधः’ (वा ४४३५) इति। विप्र १५२७
 विप्रयोगे। विष्णाति। वेष्टा। प्रूष * १५२८ प्रूष १५२८
 स्नेहन—सेवनपूरणेषु। प्रूणाति। प्रूष्णाति। पुष १५३०
 पुष्टौ। पोषिता। मुष १५३१ स्तोत्रे। मोषिता। खच १५३२
 भूतप्रादुर्भावे भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः। खज्जाति।
 वान्तोऽयमित्येके।

The वलादि आर्द्धधातुक of the root कुष् coming after the
 उपसर्ग नि, optionally gets the aug. इट्. Thus निष्कीषिता etc.
 निरकुचत्—It is formed with क्त्वा attached to कुष् by ‘शल इगु-
 पधात्—’ (2336) when the वलादि आर्द्धधातुक after कुष् is want-
 ing in the above way. ‘षटोः कः—’ (295) directs क in
 place of ष and ‘दुना—’ (113) directs ष in place of स. No
 guna due to कित् of क्त्वा. चुम्नाति—चल is prohibited by
 ‘चुम्नादिषु च’ (792—8. 4. 39). इति शपि i.e. in भूदि and इति श्यनि
 i.e. in दिवादि. In किलशति, न does not become ञ by श्रुत due
 to the prohibition ‘शात्’ (112). स्नेशिता—क्लेशा etc. by option
 of इट् due to ऊदित by ‘स्वरतिसूति—’ (2279). क्षिप्, if not
 followed by any अच्, will become क्लिप् by ‘ब्रह्मसज्जसज्ज—’
 (294). अक्लिचत्—with क्त्वा in the इडभावपक्ष by ‘शल etc.’ षल्.

* तत्त्वबोधिन्यां तु धातुर्यं ऋसोपधः (पुष इति) पठितः।

by 'व्रश्', काल of ष by 'षटोः—'। आश—खिट् of अश् by 'अत आदिः' (2248). Here 'तस्मान्नुट—' (2288) does not apply as अश् is not द्विहल् (containing two consonants). उधृसाच्चकार— on the assumption that उ is a part of the root which then gets आस् by 'इजादेश—'। आभौच्या implies frequency or excess. The rule 'तीषसह—' (2340) which directs the option of इट् contains इप् along with सह। Thus grammarians hold that इप् in 'तीषसह—' is तुदादि from the fact of its being mentioned with the विकरण अ, (श) attached to it, along with सह, affixed with अर् and so the option of it concerns तुदादि इप् only and not दिवादि or क्रादि इप्। Thus here according to their opinion 'एषिता' is the only form in तास् and not एष्टा also. But in fact (according to Bhattoji) it is proper to enjoin इट् optionally to इणाति also i. e. to इप् read in क्रादि (here). For there runs the Varttika 'इषेत्कारि—' 'option of इट् is prohibited from इप् to which श्यन् is affixed (i. e. to दिवादि इष) when the root is followed by त (तास्) etc. Thus it is clear that both तुदादि and क्रादि इप् gets the option of इट्। पोषिता—Here पुष gets इट् because पुष्य and not पुष् is read in the अनिट्कारिकास (see 1st line of the sixth verse under 'आत्मनेपदेष्वनतः—'—2258) भूत— प्रादुर्भाव means 'the appearance of what is past' or 'the occurrence after the appointed hour.'

मित—। निर इति । 'आर्द्धघातुकखेट्—' (७२३५) इति वर्तते । 'स्वरति— सूति—' (२२७६) इत्यतश्च वेत्यनुवर्तते । निर इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—निरः परादित्यादि । निरकुचदिति । इडभावेन अनिट्त्वमादाय—'श्ल इगुपघादनटः—' (२३३६) इति क्स् । कित्त्वान्नगुणः । क्षुभ्रादिषु चेति । अतो यत्नं नेत्यर्थः ।

शपीति भृदौ । श्वनीति दिवादौ । श्रुत्निषेध इति—नकारस्य जकारत्व—
 निषेधः इत्यर्थः । क्तिञ् इति ऊदित् । अतएव 'स्वरतिसृति—' (२२७८) इति
 इड् विकल्पात् क्तिञ्शिता—क्लिष्टा इत्यादि । 'त्रयभसृज—' (२८४) इतुरव-
 षत्वम् । णुनेति (११३) टुत्वम् । अक्लिच्चदिति—इडभावेन क्म् । पूर्ववत्
 षत्वे कृते षदोरिति (२८५) षस्य कः । इणकोरादेशप्रत्यययोरिति (२११-१२)
 कसुस्य षः । कित्त्वान् गुणः । आशेति । अत आदेरिति अभ्यासदीर्घः । द्विहल्वा-
 भावाद् उभावः । उध्रुसाश्चकारिति—मतान्तरेनेदम् । उकारस्यावयवत्वे गुरु-
 मत्व्या अमप्रत्ययः । 'तौषसह—' इत्येति । अयं भावः—शशपोर्विकरणयो-
 रकारमात्रं शिष्यते । इष इति धातुः सहधातुना सह निर्दिष्टः । स सहः च भृदि
 श्वविकरणाः । तेन अकारशेषलरूपविकरणशेषत्वसाभ्यात् इष इति तुदादिर्द्युह्यते न
 तु दिवादिर्नापि क्राादिस्तयोरकारशेषत्वाभावात् । अतएव ज्ञायते यत् 'तौष सह—'
 इति इड्विकल्पसूत्रेण तौदादिकस्यैव इषेरिड् विकल्पात् इति न तु दैवादिकस्य
 नापि क्रौयादिकस्येति । अतएव क्रादावव 'एषिता' इत्येकमेव रूपम् न तु एष्टा
 इत्यपि इति प्राचीनवैयाकरणानां सिद्धान्तः । तमिमं परिभाष्य (तिरस्कुल्य) स्वमतं
 वितनोति—वस्तुतस्त्विति । इष्टातिरपीति—अत्र क्रादौ पठितस्य इषेरित्यर्थः । तत्र प्रमाण-
 माह—तथा च वार्तिकमिति—'श्वन्प्रत्ययात् इष्टेः तकारे प्रतिषेध' इति वार्ति-
 कान्वयः । अर्थस्तु—श्वन् प्रत्ययो यस्मात् (बहुव्रीहिः) तस्मात् (तादृशात्) इषेः इषधातोः
 —दिवादेरिषेरित्यर्थः तकारे—तप्रत्यये परे प्रतिषेधः इड्विकल्पः प्रतिषिध्यते
 इति । तेन तौदादिकस्य—क्रौयादिकस्य चेषेरिड्विकल्पः फलित इति भावः ।
 खच्चजाति इति । शात्परत्वाभावात् नस्य श्रुत्वेन जः । वान्तोऽयमिति । 'खच
 भूतप्रादुर्भावे' इत्यपि केचित् पठन्तीत्यर्थः । अतिक्रान्तोत्पत्तिरिति । 'दशमसादि-
 घृतपत्त्यमानस्य एकादशसादिघृतपत्ति' रित्याहुः ।

२५६१ । श्रुतोः श्रुदनुनासिके च ॥६१॥१८॥

दी— । सतुक्कस्य कस्य वस्य च क्रमात् 'श' 'जठ'

एतावादेशौ स्तोनुनासिके कौ भलादौ च किङ्ति । खीनाति ।
चखाव । खविता । शानच्ः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न
शानच् । खीनोहि । हेठ १५३३ च । घृत्वम् । हेठणाति ।
ग्रह १५३४ उपादाने । स्वरितेत् । 'ग्रहिज्या—' (२४१२) ।
गृह्णाति । गृह्णाति ।

The substitutes 'श्' and 'ऊर्' (ऊ) are ordered respectively in the place of क्, in conjunction with तुक्, i.e. in the place of 'क्' and of 'व' when an अनुनासिक (ण, न etc), or कि (किप् किन्) and a भलादि किङ्त् follow. Thus खव् + श्ना + तिप् = ख ऊ नाति (श्ना is डित्) = खीनाति by 'एवेधतूठसु' इति (72) वृद्धिः । चखाव—by 'अत उपधायाः' (2282). [Of क् the instances are विशन्, प्रश्न etc.] The substitute ऊर्, due to its subsequence, operates prior to शानच् ('हलः श् नः—' 2557—3. I. 83). And thus it is no longer हलन्त (but अजन्त—'खऊ') and consequently शानच् loses its application. Thus खव् + श्ना + हि = खीनाहि—by ऊर् and वृद्धि = खीनोहि by 'ई हल्यधोः' (2497) due to अपितु or डित् of हि—'सिद्धं पिच्च' (2203). हेठ च i.e. हेठ also means भूतप्रादुर्भाव । घृत्वम् i.e. by घृना— (113). ग्रह to take. स्वरितेत् i.e. उभयपदी—

मित— । ऊर् इति । 'क्' 'व' इत्यनयोर्द्वन्वात् षष्ठीद्विवचनम् । श्रुतिः । 'श्' 'ऊर्' इत्यनयोः समाहारद्वन्वात् प्रथमान्तम् । सतुक्कस्य कस्येति—चकार—सहितस्य कस्येत्यर्थः । सूत्रस्य चकारयाह्यमाह—कौ भलादौ च किङ्ति इति । 'अनुनासिकस्य' किमलोः— (३६६६—६।४।१५) इत्यतस्तदनुवर्तनादिति भावः । विशन्, प्रश्न इत्यादि क्स्य उदाहरणम् । वस्य तु खव् + श्ना + तिप् इति स्थिते श् नः डित्वाद् वस्य ऊठि कृते 'एवेधतूठसु' (७३) इति वृद्धौ—खीनाती-

गुदाहरणम् । चखावेति—‘अत—’ (२२८२) इति वृद्धिः । शानचः परत्वा-
दिति । जठ इति योज्यम् । ‘च्छोः षूट्—’ (६।४।१६) इतूठः, ‘हलः—शानच्—’
(२५५७—३।१।८) इति शानजपेक्षया परत्वात्तस्मिन् कृते खवित्यस्य ऊकारा-
न्तत्वेन हलन्तत्वविरहाच्च शानच् । ‘ई हल्यधोः’ (२८९७) इति हेरपितृत्वेन
ङित्तादीलम् । हेठ चेति । अयमपि भूतप्रादुर्भावे इत्यर्थः । स्वरितेदिति—उभय-
पदीत्यर्थः । उपादानं यङ्गणम् ।

२५६२ । ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥७।२।७७॥

दी— । एकाचो ग्रहेर्विहितस्येठो दीर्घः स्यान्न तु लिटि ।
ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिय । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ‘ङ्ग्रान्त—’
(२२८६) इति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीषुः ।
अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ।

इति तिङन्तक्रादिप्रकरणम्

The ‘sanctioned’ (विहित) इट् coming after ‘एकाच्’
(monosyllabic) यङ्ग is lengthened but not in लिट्. Thus
ग्रहीता etc. But in लिट्—जग्रहिय, जग्रहिव etc without lengthen-
ing. [The adjective ‘एकाच्’ in दीर्घ is to exclude ‘यङ्लुगन्त’
यङ्ग (which is अनेकाच्)—जाग्रहिता । And the adjective ‘विहित’
before ‘इट्’ is to exclude णिच्—thus याग्रहितम् etc]. गृह्यात्—सम्प्र-
सारण by ‘ग्रहय्या—’ (२४१२). ग्रहीषीष्ट—there is दीर्घ by this rule (—
अलिटि) and not by ‘वृत्तो वा’ (२३६१) which is barred by ‘न लिङि’
(२५२९). अग्रहीत् etc.—clear from the text. अग्रहीष्टाम् etc—दीर्घ of
इट्, by the rule.

Here ends the क्रादि class.

मित—। ग्रह इति । 'एकाच उपदेशे—' (७२।१०), 'आर्द्धधातुकस्ते—'
(७२।३५) इत्येताभ्यां क्रमेण एकाच इति इडिति चानुवर्तते । 'विहितस्ये'ति
इटो विशेषणं लत्यानुरोधाद्धरदत्तेन विहितम् । अलिटीति प्रसज्य प्रतिषेधस्तदाह—
एकाचो ग्रहरित्यादिना । ग्रहीतित्यादादाहरणम् । एकाचः किम् । जाग्रहिता ।
जाग्रहिष्यति । यङ्लुगन्तस्य ग्रहरनेकाचत्वादप्राप्तिः । 'विहितस्येति किम् ? याग्रहितम् ।
'न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ग्रहेः परत्वं नेति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवत्तु-
निषेधात् । वैपादिकदीर्घविधावेव स्थानिवत्तुनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहितविशेषणं
व्यर्थमेत्याहु'रिति तत्तुवोधिनी । 'प्रकृतस्येटी ग्रहणात् याग्रहिता याग्रहिष्यत इत्यादौ
चिण्वदिटो न दीर्घः' इति च तत्रैव । अलिटि किम् ? जग्रहिष्य । जग्रहिव ।
जग्रहिम । गृह्यादिति, ग्रहिष्यति सम्प्रसारणम् । ग्रहीषीष्ट इति । 'वृत् इत्यनुवृत्तेः
न लिङि' इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते इति तत्तुवोधिनी । वस्तुतस्तु अलिटीत्येवात्र
दीर्घ उचितः 'वृत्तो वा' (२३।१) इत्यनुवृत्तस्य 'न लिङि' इत्यनेन बाधोचित्यादित्य-
लमुपजीव्यविरोधेन । अग्रहीदिति । स्पष्टं मूलम् । अग्रहीष्टामिति—ग्रहीष्टलिटि
इति दीर्घः । एवमन्यत्र । हरदत्तानुरोधेनात्र एकाञ् ग्रहणं कृतम् । ततश्च दीर्घः
सिध्यति । 'लावस्थायामिडि'ति पञ्चे (तु) एकाचो विहितत्वाभावाद् दीर्घा-
प्राप्त्या—असङ्गतमिदं हरदत्तोक्तमिति शब्दन्दुःखकाराः ।

॥ इति मितभाषिण्यां क्रादादयः ॥

अथ तिङन्तचुरादि-प्रकरणम्

दी—। चुर १५३५ स्तेये ।

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7)
२५६३ । सत्याप पाश रूप वीणा तूल श्लोक सेना
(8) (9) (10) (11) (12)

लोम त्वच वर्म वर्ण चूर्ण चुरादिभ्यो णिच् ॥३॥२५॥

दी—। ऐभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाद्वा-
त्वर्थे—' (ग. सू. २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं
प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२१८८) इति
गुणः । 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वं । तिप्शवादि ।
गुणयादेशौ । चोरयति ।

To these twelve words and to the roots of the चुरादि class is attached the affix णिच् । The words, beginning with सत्याप (सत्य + आपृक्) and ending in चूर्ण, are adopted here by way of elaborate expression ; for (had they not been so mentioned), they could have णिच्, by the गणसूत्र 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' in the sense of a root (see under 'ई च गणः'—2573 and 'सुस्त-मिश्रश्च'—2677). But चुरादि roots will have णिच् in the sense:

of 'it is for his own' (स्वार्थ), चुर is not अदन्त । On the other hand, it is रेफान्त—अ being attached only to facilitate pronunciation. Thus the उ of चुर is the उपधा and as such gets guna by 'पुगन्तलघु-पधस्य च' (2189). The verbal base (चोरि) thus obtained by णिच् is treated as a root by the rule 'सनाद्यन्ताः—' (2304) and as such gets शप्, तिप्, गुण and अयादेश । Thus चोरि + शप् + तिप्—चोरे अ ति—चोरयति—(गुण by 'सार्ध—' (2168) and अय by 'एचोऽयवायावः—' (61.)—चोरयति । सत्यापयति, विपाशयति etc. See also the नामधातु chapter.

मित—। सत्यापेति । सत्याप (सत्य + आपुक्), पाश, रूप, वीणा, तूल, श्लोक, सेना, लोम, लवच, वर्म, वर्ण, चूर्ण (द्वादश), चुरादयश्च इति द्वन्द्वात् पञ्चमी बहुवचनम् । सत्यापादिचूर्णान्तेभ्यः द्वादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चुरादिभ्यो धातुभ्यश्च णिच् प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । तत्र सत्यापादिशब्दानां ग्रहणं स्पष्टार्थमित्याह—चूर्णान्तेभ्य इति । प्रातिपदिकादिति । गणसूत्रमिदम् । 'इच्च गणः' (२५७३) इत्यस्य अधस्ताद्रूपस्य व्याख्यातश्च स्वयमेव । सत्यम् आचष्टे करोति वा सत्यापयति पाशात् विमुञ्चति विपाशयति—रूपं पश्यति निरूपयति—इत्यद्वयदाहरणानि, च 'सुगुह-मिश्रशब्दा—' (२६७७) इत्यत्र स्पष्टमिति नास्माभिरत्रोपपाद्यन्ते । चुरादिभ्यस्त्विति । अत्र तुशब्देन पदान्तरं सूचयति । सत्यापादिप्रातिपदिकेभ्यो धात्वर्थे चुरादिभ्यस्त स्वार्थे इत्यर्थः । चुरादिषु—अकार उच्चारणार्थः । न लित्सञ्जकः । प्रयोजनाभावात् । एवमुकारस्य उपधात्वेन णिचि कृते 'पुगन्तलघुपधस्य च' (२१८८) इति गुणः सिध्यति । एवं णिचा 'चोरि' इति लब्धे तस्य धातुसंज्ञार्थमाह—सनाद्यन्ता इति । तिप्शवादि—कर्त्तरि शप् । 'सार्ध—' (२१६८) इति गुणः । 'एचोऽयवायावः' (६१) इत्यादिदेशश्च ।

२५६४ । णिचश्च ॥१३॥७४॥

दी—। णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृगामिनि क्रियाफले ।

चोरयति । चोरयते । चोरायामास । चोरयिता । चोर्यात् ।
 चोरयिषांष्ठ । 'णिश्चि—' (२३१२) इति चङ् । 'णौ चङि—'
 (२३१४) इति ऋस्वः । द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' (३१७८) ।
 'दौर्वी' लघोः' (२३१८) इत्यभ्यासदौर्वः । अचूचुरत् ।
 अचूचुरत । चिति १५३६ स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् ।
 'चिन्त' इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाञ्चिकत्वे लिङ्गम् ।
 तेन 'चिन्त्यात्' 'चिन्तर्त' इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति ।
 चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । 'अत एकहल्
 —' (२२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता 'जगाण' 'जगणतु'-रित्यु-
 दाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरि । अतएव 'आष्टषाद्वा'
 ['ग सू. २०२] इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यच्च १५३७ सङ्गोचे ।
 यन्वयति । 'यन्व' इति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्
 यन्वतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्तप्रम् । एवं कुद्रितत्वमितिषु ।
 स्फुडि १५३८ परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात्
 स्फुण्डति । 'स्फुटि' इति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । लङ् १५३९
 दर्शनाङ्गनयोः । कुद्रि १५४० अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । लङ्
 १५४१ उपसेवायाम् । लाङ्गयति । मिदि १५४२ स्नेहने ।
 मिन्दयति—मिन्दति । ओ लङि १५४३ उत्क्षेपणे । ओलण्ड-
 लण्डयति—लण्डति । ओकार इदित्येके । उकारादिरय-
 मित्यन्ये । उलण्डयति । जल १५४४ अपवारणे । 'लज'
 इत्येके । पीड १५४५ अवगाहने । पीडयति ।

A णिजन्त root takes आत्मनेपद (affixes) when the fruit of the

action accrues to or benefits the agent. Thus चोरयते—etc. चोरया-
मास—by 'कासप्रत्ययादाम्' (2306). गुण and अयादिश्च as before. चोरयिता
with इट् ता (लुट्) । चोर्यात्—आशीर्लिङ् । यासुट् is an अनिट् आदेशातुक् for
it is excluded from the वल् प्रत्याहार; hence here णि elides by
'खेरनिटि' (2313). चोरयिषीष्ट—सीयुट् is सेट् hence, इट्, गुण and
अयादिश्च follow. लोट्—चोरयतु । चोरयताम् । लङ्—अचोरयत् । अचोरयत ।
विधिलिङ्—चोरयेत् । चोरयेत । लृट्—चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । लृङ्—
अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्यत । लुङ्—अचूचुरत् । अचूचुरत—by the rules
'णिश्चिद्व्युत्थः कर्त्तुं चङ्' etc, cited—in the text in भ्वादि part. चिति (चिन्त्
with नुम्) to remember, चिन्तयति । अचिचिन्तत्—as before. The root
चिति is made इदित् or the final-इ—eliding. This indicates that
णिच् in the case of चिन्त् is optional else he (Panini, could have
said 'चिन्त्'. Thus in चिन्तात् (लिङ्), चिन्त्यते (यक्ते कर्मणि)
etc. there is no elision of न (by 'अनिदिताम्'—(415) for the न
of चिन्त् is the result of इदित्—करण, hence the rule does not
apply). This indication (चापक) viz the reading of 'चिति' in
lieu of 'चिन्त्' is held by old grammarians as extending to each
and every root of the चुरादि class—on the ground that the
वृत्तिक्त (जयदित्य and वामन ?) illustrated जगाण् and जगणतु; under
'अत एकहल्'—(2260) though the root गण् is not included
within वृष । [This view is objectionable—as will be clear
from the text. Hence Bhattoji says] others hold—
that the above indication concerns the particular roots
'चिन्त्' etc. only. Hence it is that the गणसूत्र 'आ वृषाद्
वा' or 'Roots upto 'वृष' take णिच् optionally' is not frustrated..

[This is a moot point. see मित—below.] यत्नि to contract. We can (or Panini could have) read as 'यन्त्' in place of यत्नि । For as the न in 'यन्त्' is not the penultimate of the root so it would not have been dropped by 'अनिदिताम्—' (415) in fear whereof Panini has appointed 'यत्नि' in place of 'यन्त्' । Thus the इदित्करण fails here. And the assertion of Madhava that इदित्करण leads to यन्ति etc. is objectionable (on the same ground as expressed above viz Panini's इदित्करण is hollow and not sound). Thus कुट्टि, तत्ति and मत्ति also should be read as कुन्त्, तन्त् and मन्त् for the same reason. कुट्टि to speak untruth. लड् to fondle as लाडयति पुत्रम् also लडयति जिह्वाम् (under भ्रादि) also लालयति due to the similarity of ड and ल । ओ लडि to throw up, Some say that 'उ' here is to be dropped (for reason see मित—). जल to prevent is also read as लज । पीड to obstruct.—

मित—। णिचयेति । येन विधिलदन्त्येत्यत आह—णिजन्तादिति—'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१।३।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । 'स्वरितञित कर्तृभिर्प्राये क्रियाफले' (१।३।७२) इत्यतः 'कर्तृभिर्प्राये क्रियाफले' इति च । तदाह—आत्मनेपदमित्यादि । चोरयासासिति । प्रत्ययान्तादात्म्यम्—'कास्प्रत्ययात्—' (२३०६) इति । चोर्वादि—आशिषि लिङि रूपम् । 'वासुटः वलुप्रत्याहारानन्तर्भावेन अनिडाङ्धातुकत्वात् 'खेरनिटि' (३३१३) इति णिजापः । चोरयिषीष्टेति । सौयुटः सेडाङ्धातुकत्वम्, इङ्गुणायादेशः । लुङि प्रक्रियाम् दर्शयति—'णिश्चि—' (२३१२) इत्यादिना । अचिचिन्तदिति । अत्र संयोगपरत्वेन गुरुमत्त्वया अभ्यास-दीर्घाभावः । 'चिन्त' इति पठितव्ये इति—यदि 'चिति' स्मृत्यामित्येवमपठित्वा 'चिन्त' इत्यपठिष्यन्त्यापि णिज्वावहितत्वेन अनिदितामित्यस्वाप्रवृत्तेर्नलोपनिब्रूया 'चिन्त्यात्'

चिन्त्यते' इत्यादि सिद्ध्यन्ते । न च 'शेरनिटि' इति णिलोपे सति नलोपो दुर्वार इति वाच्यम् । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण' मिति अत्र णिचः सत्तास्वीकारात् तन्न भवति । तदेवं सिद्धंऽपि यच्चिति' इतीदित्करोति तेन ज्ञायते णिचो नित्यत्वेऽपि इह चितिधातौ तस्य वैकल्पिकत्वमिति भावः, अन्यथा इदित्करणं व्यर्थं स्यात् । पाक्षिकत्वमेवोदाहरति—चिन्तति । चिन्तेदित्यादि । नागेऽस्तु भाष्यविरुद्धमेतदिति मत्वा नेदं ज्ञापकमनुमन्यते इति—'शेखरे' स्पष्टम् । एतच्च ज्ञापकमिति—वृत्तिकृतसम्भत्वा इदम् । सामान्यापेक्षमिति—सर्वचुरादिधातुविषयकमिति भावः । वृत्तिकृतसम्भत्तिसिवाह—जगण्, जगण्त्तुरित्तादाहृतत्वादिति । चुरादिणिचो नित्यत्वे हि गणयामासेत्यादीन् स्यादिति भावः । तदेतदरुचिकरमित्याह—विशेषापेक्षमिति । चितिमात्रापेक्षमिति इति वालमनोरमा । असंयोगोपश्लेकारान्तरूप-विशेषापेक्षमिति तु तत्त्वम् । तेन चिति, तुजि इत्यादेरिकारोपपधातोर्णिज्—विकल्पः सिध्यति । तत्र सूत्रकद्वयचनमेव मानमित्याह—अत एवेति । चुरादीनां सर्वेषामेव णिज्विकल्प इति न, किन्तु नित्य एव णिच् । अन्यथा 'आ धृषाद्वा' इत्यत्र वाचनम् निरर्थकम् स्यात् । तस्माज् ज्ञापकमिदं विशेषापेक्षमित्येव ज्याय इति भावः । 'न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगण्, जगण्त्तुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शङ्क्यम् । भ्वादेराकृतिगणत्वात् तत्रतत्रधातोस्तद्रूपसिद्धि'रिति तत्त्वबोधिनी । 'यन्त' इति पठितुं शक्यमिति । अयं भावः—यस्य धातोर्नकारोपपधत्वं भवति तस्यैव 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपो मा भूदिति कृत्वा इदित् पाठः सार्थकः । चिति, मिदि इति यथा । यस्य तु धातेर्नकारस्य उपधात्वं न सम्भवति तस्यापि इदित्पाठो व्यर्थ एव । नोपधात्वाभावादेव 'अनिदितामि'त्यस्याप्रवृत्तेः । ततश्च यत्नि—तन्नि-मन्त्रादयः 'यन्त-तन्त-मन्त' इत्येव पाठ्याः । एवञ्च साधवोक्तमपि परास्त्वमित्याह—तच्चिन्त्यमिति । उक्तरीत्या नलोपधात्वाभावेन नलोपाप्रसक्त्या इदित्करणस्य वैयर्थ्यादिति भावः । एवं कुट्टीति । इदित्करणं व्यर्थमिति शेषः । उपसेवायामिति । 'क्वैहपूर्वक सेवोपसेवा' इति तत्त्वबोधिनी । लाङ्घयतीति । डलयोरैकत्वाज्जालयतीत्यपि । ओकार इदिति । इणिन्निधार्थमिदम् । पीड अवगाहने इति । अवगाहनं पीडनं वाधनमित्यर्थः ।

२५६५। भ्राजभासभाषदोपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥७॥३॥

दी—। एषामुपधाया ऋस्वी वा स्याच्चङ्परि णौ।
अपीपिङित्—अपिपीङित्। नट १५४६ अवस्कन्दनः।
अवस्कन्दनं नात्यम्। अथ १५४७ प्रयत्ने। 'प्रस्थाने'
इतरेके। वध १५४८ संयमने। वाधयति। 'बन्ध' इति चान्द्रः।
पृ १५४९ पूरणे। पारयति। दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे
लिङ्गम्। तद्धि सेट्कत्वाय। एवञ्च पृणातिपिपत्तिभ्यां 'परिता'
इत्यादि सिद्धावपि—पारयति परति परत इत्यादिसिद्धिः
फलम्। ऊर्ज १५५० वलप्राणनयोः। पक्ष १५५१ परिग्रहे।
वर्ण १५५२ चर्ण १५५३ प्रेरणे। 'वर्ण वर्णने' इतरेके। प्रथ
१५६४ प्रस्थाने। प्राययति। 'नान्ये मितोऽहेतो' इति वक्ष्य—
माणत्वान्नास्य मित्तम्।

The penultimate of these roots (seven only) is short (ऋस्), when the affix णि, followed by चङ्, follows. Thus अपीपिङित् in the ऋस्त्वपक्षः here the अभ्यास becomes दीर्घः, by 'दीर्घो लघोः' (2318) and अपिपीङित् in the दीर्घपक्षः। अभ्यास ऋस्त्व by the rule 'ऋस्त्वः' (2180) Similarly अवभिजत्—अवभाजत् ; अवभीषत्—अवभाषत् ; अवभीषत्—अवभाषत् etc. In अवभिजत्, वि being संयोगपर (च), is not ऋस्त्व and so 'दीर्घो लघोः' does not apply. इत्त्व by सन्धतः (२३१७). संयमन means to bind or hinder. दीर्घोच्चारणम् etc.—The pronunciation of दीर्घः i.e. the utterance of double ऋत्त्व in पृ indicates alternation of णिचः. Because दीर्घ ऋत्त्व makes the root सेट् cp. the अनिट् कारिका No 1. 'ऊट्टदन्तैः—' etc. under Rule No. 22:8. Thus परिता—परौता (by 'वृत्तो वा'—2391)

are formed. Though परिता—परीता can also be formed in the the case of घृणाति (घृ क्रादि) and पिपति (घृ—जुहोत्यादि) yet to have पारयति—as also परति i. e. the option of णिच् in घृ, is the result of the दीर्घोच्चारण, otherwise दीर्घोच्चारण has no utility. ऋसोच्चारण in 'घृ' also giving पारयति । [Nagesha asserts that as the दीर्घोच्चारण is dubious so this suggestion of Bhattoji fails like the above—
 'इदित्करणं णिच्ः पाक्षिकत्वे लिङ्गम्' in the case of चिति]. ऊर्जं to strengthen or enliven. The root प्रथ gives प्राथयति and not प्रथयति by the गणसूत्र 'नाम्ये मितोऽहेतौ' to be stated under (2570).

मित—। भाजभासेति । एषां सप्तानां इन्दात् षष्ठीवहुवचनम् । 'यौ चक्षपधुया ऋस्ः' (७।४।१) इति सूत्रमनुवर्त्तते । तदाह—एषासुपधाया—ऋस् इत्यादि । अपिपीडत्—अपिपीडदिति । ऋस्त्वम् अङ्गस्यैव न लभ्यासस्य । आत्यपक्षे 'चङि' इति ऋस्त्व धातोर्हित्वे सन्वदिति सन्वदभावात् 'सन्वतः' इति इत्वे दीर्घो लघोरिति अभ्यासस्य दीर्घः । द्वितीयपक्षे दीर्घस्य धातोर्हित्वे सन्वत्वाभावेन 'दीर्घः—' इत्यस्याप्रवृत्तेः 'ऋस्ः' इत्यभ्यासऋस्त्वः । पूर्वपक्षे अभ्यासस्य दीर्घः धातोर्ऋस्त्वः । उत्तरपक्षे अभ्यासस्य ऋस्त्वः धातोर्दीर्घ इति विशेषः । दीर्घोच्चारणमिति । घृ इत्यत्र दीर्घस्य ऋकारस्य ग्रहणं णिज्विकल्पं लिङ्गयति ज्ञापयतीत्यर्थः । तत्र युक्तिमाह— तद्वैति—हि यतः तत् दीर्घोच्चारणम् सेट्कलाय—सेट्कस्य भावः तस्मै । धातुरयं सेट्को यथा भावेदिति क्त्वायं दीर्घकारणः पठितः । 'ऊर्जन्तः—' इत्यनिट्-कारिकासु—ऋस्कारणस्यैव इन्निषिधात् । नन्वेवं दीर्घोच्चारणं किं 'वृत्तो वा' (२३०१) इति परिता—परीता इति दीर्घविकल्पायम् ? तच्च क्रादिजुहोत्यादी पठितयोः पृथालोरपि लभ्यते इति चेत् । सत्यम् । परिता—परीतेत्यनयोः क्रादि-जुहोत्यादिभ्यां सिद्धावपि—णिज्विकल्पज्ञापनमेवात्र फलमित्याह—एवञ्चेत्यादिना । नागेशस्तु—दीर्घोच्चारणस्य सन्दिग्धत्वादित्यपि ज्ञापकफलं चिन्त्यमित्याह । वल—प्राणनयोरिति—बलाधानसजीवकरणयोरित्यर्थः । ऊर्जं यति—और्जिजत्—प्राथयति

इति । 'अचो ङ्णिति' इति णिचि परे वृद्धिः । 'नाम्ने मितोऽहेतौ' इति वक्ष्यमाणत्वा-
दिति । गणमूत्रमिदम् 'अतिङ्गी'—(2570) इत्यस्याधस्तमुगम्यस्येति । मित्त्वमिति ।
ङ्गस्त्वमित्यर्थः । 'मितां ङ्गस्वः' (2568) इति सूत्रात् ।

२५६६ । अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्त्वस्यशाम् ॥७।४।८५॥

दी— । एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परि णौ ।
इत्त्वापवादः । अपप्रथत् । पृथ १५५५ प्रक्षेपे । पर्थयति ।

अकार is the final substitute for the अभ्यास of these roots (अ, दृ etc.—seven only) when णि, followed by चङ्, follows. This bars इत्त्व directed by 'सन्वतः' (2317). Thus अपप्रथत् । पृथ to throw into :—

मित— । अत्स्मृ इति । 'सन्वत्तुधुनि चङ्परि—' (७।४।८) इत्यतश्चङ्परि
इति । 'णौ चङ्दुपधायाः—' (७।५।१) इत्यतो णाविति । 'अव लोपोऽभ्यासस्य'
(७।४।५) इत्यतोऽभ्यासस्येति चानुवर्तते । तदाह—एषामभ्यासस्येत्यादि । एषामिति
स्मृदृप्रभृतीनां समानां । अदिति तपरकरणात् अकारभावस्य ग्राहकम् । 'अलोऽन्यस्य'
इत्यपतिष्ठते । तदाह—अकारोऽन्तादेशः स्यादिति । इत्त्वापवाद इति—'सन्वतः'
इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । अपप्रथदिति । 'णिञि—' इति चङ् । 'चङि' इति द्वित्वम् ।
ह्लादिदेशः 'अत्त्वं' च । एवमसस्मरत् । अददरत् । अतत्वरदित्यादि । पृथ प्रक्षेप
इति । लघूपधगुणेन—पर्थयति ।

२५६७ । उक्लृत् ॥७।४।७॥

दी— । उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत् स्याद्वा चङ्परि
णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत्—अपपर्थत् । 'पथ' इत्येके ।
याथयति । षम्ब १५५६ सम्बन्धने । सम्बयति । अससम्बत् ।
शम्ब १५५७ च । अशशम्बत् । 'साम्ब' इत्येके । भञ्ज १५५८

अदने। कुट्ट १५५८ केदनभत्सनयोः। 'पूरणे' इत्येके। कुट्टयति।
 पुट्ट १५६० चुट्ट १५६१ अलोभावे। अट्ट १५६२ षट्ट १५६३
 अनादरे। अट्टयति। अयं दोषधः। श्रुत्वस्वासिद्धत्वात् 'नन्द्राः
 —' (२४४६) इति निषेधः। आट्टित्। लुण्ठ १५६४
 स्तेये। लुण्ठयति। 'लुण्ठति' इति 'लुण्ठि स्तेये' इति
 भौवादिकस्य। शट्ट १५६५ श्वट्ट १५६६ असंस्कारगत्योः।
 'श्वठि' इत्येके। तुजि १५६७ पिजि १५६८ हिंसाबलादान-
 निकेतनेषु। तुञ्जयति। पिञ्जयति। इदित्करणात् तुञ्जति
 पिञ्जति। 'तुज' 'पिज' इति केचित्। 'लजि' 'लुजि' इत्येके।
 पिस १५६९ गतौ। पेसयति। 'पेसति' इति तु शपि गतम्।
 षान्तु १५७० सामप्रयोगे। श्वल्क १५७१ वल्क १५७२ परि-
 भाषणे। षिह १५७३ स्नेहने। 'स्मिट्' इत्येके। स्मिट्
 १५७४ अनादरे। अघोपदेशत्वान्न षः। असिस्मिट्। 'स्मिड्'
 अनादरे इत्येके। डिच्चस्यावयवेऽचरितर्थत्वास्मिजन्तात्तड्।
 स्माययति। स्लिष १५७५ श्लेषणे। पथि १५७६ गतौ। पन्थयति—
 पन्थयति। पिच्छ १५७७ कुट्टने। छदि १५७८ संवरणे। छन्दयति—
 छन्दति। अण १५७९ दाने। प्रायेणायं विपूर्वः। विआण-
 यति। तड् १५८० आघाते। ताडयति। खड १५८१ खडि
 १५८२ कडि १५८३ अदने। खाडयति। खण्डयति। कण्डयति
 कुडि १५८५ रक्षणे। गुठि १५८५ वेष्टने। 'रक्षणे' इत्येके। 'कुठि'
 इत्यन्ये। अवकुण्डयति—अवकुण्डति। 'गुधि' इत्यन्ये। खुडि
 १५८६ खण्डने। वटि १५८७ विभाजने। 'वडि' इत्येके। मडि

१५८८ भूषायां हर्षे च । भडि १५८९ कल्याणे । कर्द १५९०
 वमने । पुस्त १५९१ वुस्त १५९२ आदरानादरयोः । चुद
 १५९३ सञ्चोदने । नक्क १५९४ धक्क १५९५ नाशने ।
 णोपदेशलक्षणे 'पर्युग्रदस्तो'ऽयम् । प्रनक्कयति । चक्क १५९६
 चुक्क १५९७ व्ययने । क्षल १५९८ शौचकर्मणि । तल
 १५९९ प्रतिष्ठायाम् । तुल १६०० उन्माने । तोलयति ।
 अतुलतु । कथं 'तुलयति तुलना' इत्यादि । 'अतुलोप-
 माभ्याम्—' (६३०) इति निपातनादादन्तस्य तुलाशब्दस्य
 सिद्धौ ततो णिच् । दुल १६०१ उत्क्षेपे । पुल १६०२
 महत्ते । चुल १६०३ समुच्छाये । मूल १६०४ रोहणे ।
 कल १६०५ बिल १६०६ क्षेपे । बिल १६०७ भेदने । तिल
 १६०८ स्नेहने । चल १६०९ भृतौ । पाल १६१० रक्षणे ।
 लूष १६११ हिंसायाम् । शुल्क १६१२ माने । शूर्प १६१३ च ।
 चुट १६१४ क्सेदने । सुट १६१५ संचूर्णने । पडि १६१६
 पसि १६१७ नाशने । पण्डयति—पण्डति । पंसयति—पंसति ।
 वज १६१८ मार्गसंस्कारगतयोः शुल्क १६१९ अतिस्पर्शने ।
 चपि १६२० गत्याम् । चम्पयति—चम्पति । क्षपि १६२१
 क्षान्तग्राम् । क्षम्पयति—क्षम्पति । क्खजि १६२२ कच्छजीवने ।
 खर्त्त १६२३ गत्याम् । खम्भ १६२४ च । क्षप १६२५ मित्र
 अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्त्तते ।

A short ऋ occurring in the room of the penultimate is replaced by (another) short ऋ when णिच्, followed by चङ्.

follows (such roots as पृथ etc). This overrules इर्, अर् (i. e. गुण) and आर् (i. e. वृद्धि). [इर् is directed by the rule 'उपधायाश्च' (2571) e. g. कीर्त्तयति, अचिर्कीर्त्तत् etc. अर् or गुण is directed by 'पुगन्त—' (2189) e. g. पथयति, अपपथत् etc. आर् or वृद्धि is directed by 'सृजिर्हृदिः' (2473) e. g. असनार्जत् (see under—जिघ्रस्तेर्वा— 2589). These (इर्, अर् and आर्) being barred we should have respectively अचीकृतत्, अपीपृथत् and अनीसृजत् as alternatives. The procedure in अपीपृथत् is thus—पृथ् + शिच् + तिप् = अट् पृथ् शिच् चङ् त् = अ पृथ पृथ ० चङ् त् (The root is अनिट् hence शिच् elides by णेरनिटि—2313) = अपपृथ् अत् by 'उरत्' (2244) 'उरण्—' (70) and 'उर्चत्' (2567) = अप पृथत् by 'हलादिः शेषः' = अपीपृथत् by 'सन्वल्गुनि—' (2216) 'सन्वतः' (2317) and दीर्घो लघोः' (2318). And in the case of अपपथत् the process is the same except गुण of the root itself. सन्वदभाव इत् and दीर्घ all these functions do not apply due to दीर्घपरत्वं of the अभ्यास (cp 'तस्य वीऽभ्यासो लघूपधः' under 'सन्वत्—' 2316). अट् to disregard. This root has a टकार in the room of its उपधा (अट् + ट) and not a टकार (अट् + ट). टुल etc.—Now in लुङ्, two rules (at first) come to take effect viz—'टुना टुः' (113—8. 4. 41) and 'अजादीर्घि तौयस्य' (2176—6. 1. 2) ; of these the former (8. 4. 41) fails due to its असिद्धत्वं by 'पूर्वत्वा-सिद्धम्' (8. 2. 1) with reference to the latter (6. 1. 2). The latter again is superseded by 'न द्वाः—' (2446). Thus ट gets हिल and not द. Thus अट् + शिच् + तिप् = अट् आट्टि + चङ् तिप् = आ आट्टि टि अत् = आ आट्टि टत् by णिलोप = आट्टित् by टुल (113). But had it been taken टोपध, the form would have been

आटिट् due to the duplication of 'ट्' which (form) is not sanctioned by usage. इदित्करणात् etc.—This इदित्करण like that in the case of चिति indicates पाचिकत्व of णिच्। Hence तुज्जति etc. are alternative forms. घान्त to adopt peaceful measures—सान्दयति etc. by 'धात्वादेः घः सः' असिद्धित्—by 'णिञि—(2315) शेरनिटि—(2313) 'चडि' (2315). No सन्द्भाव for the अन्त्यास is दीर्घपर (स्मि) and not लघुपर. डित्त्वस्यावयवे etc., डित्त्व being of no avail towards the अवयव (of स्मायि—स्मिङ् + णिच्), तङ् or आत्मनेपद is directed to the णिजन्त form स्मायि। The idea is this :—स्मिङ् is read with the indicatory ड् and also णिच् is to be added to it. Then what is the need of ड्? It can not be 'अनुदात्तङितः—' direct आत्मने. to स्मिङ् for it will cease to be डित् after णिच् has been added to it. Moreover, there runs the rule 'णिचश्च' (2564) meaning 'णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले'. Thus each and every णिजन्त root will have तङ् optionally. Hence Bhattoji comments that डित्त्व or ड-लोपित्व is व्यर्थ or needless in स्मिङ् and as such i.e. being व्यर्थ or अचरितार्थ suggests that the root (with णिच् added to it) will have तङ् or आत्मनेपद affixes alone and not the परस्मै. affixes also. Thus स्माययते (स्मि + णिच् = स्मायि by अचो जिणति; स्मायि + शप् ते = स्माये + आते by 'सार्ध—(2168) = स्माययते by अयादेश). पथयति—पथयति like चिन्तयति—चिन्तयति। प्रायेणायम् etc.—Hence असर has 'विश्राणनं वितरणम्' etc. अबकुण्ठति like चिन्तयति. शोपदेश etc.—Here अयम् refers to नङ्. cp. the line of भाष्य—'अर्नद्धनाटिनङ्' etc. Hence प्रनक्षयति etc.

will not have लृत्. तोलयति—by 'पुगन्त—' (2189). अतुल्यत्—by 'सन्तुत्—' (2316) and 'दीर्घो लघोः' (2318). कथं तुलयति तुलना—etc. Strictly speaking these forms should have been तोलयति तोलना etc. by 'पुगन्त—'. Hence Bhattoji explains them otherwise : there is the word 'तुला'—an आकारान्त primitive word or प्रातिपदिक irregularly formed, cp the rule 'तुल्याद्यैर-तुलोपमाभ्यां—' (630). Thus तुलयति is formed by 'प्रातिपदिकद्वा-लर्थे बहुलमिष्टवच्च' (गणसूत्र under 'इं च गणः'—2573). and तुलना by the affix युच्. चम्पयति—चम्पति like चिन्तयति—चिन्तति. तुम्, अनुस्वार and परसवर्णः। The root जप् is मित् and means to learn and to inform.

मित—। उरिति। 'ऊ' इत्यस्य षष्ठीवचनम्। स्थानषष्ठी। तदाह—उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने इति। इत्तौ 'उपधाया' 'वा', 'चङ्परे णौ' इति च 'णौ चङ्पधायाः—' इत्यतः 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतश्चातुर्वचनम्। इरगरामपवाद इति। इर्, अर्, आर्, एषां इन्द्रान्तानां षष्ठीवहुवचनम्। अचिकीतदित्यादौ 'उप-धायाश्च' (२५७१) इतीरप्राप्तः। प्रकृते तु लघूपधगुणेन रपरत्वे च अपपर्य-दित्यर् प्राप्तः। अमीत्यजदित्यत्र च 'सृजेर्द्धि'रित्यार् प्राप्तः। अनेन तु एते सर्व्वे-ऽप्योद्यन्ते इति भावः। अप्रीपृथदिति। अभ्यासस्य 'उरत्' (२२४४) इत्यदादिशः। 'उरण्—' (७०) इति रपरत्वम्। ततः पृ इत्यङ्गस्य (उत्तर-खण्डस्य) लघु-त्वादभ्यासस्य लघुपरत्वम्। ततश्च—'सन्तुत्—' (२३१६), 'सन्त्यतः' (२३१७) 'दीर्घो लघोः' (२३१८) इत्येषां प्रवृत्त्या रूपसिद्धिः। 'खेरनिटि' (२३१९) इति तु चङि कृते प्रयोज्यं ततो द्वित्वादि। चतुस्य पाचिकत्वाद् रूपान्तर-माह—अपपर्येदिति। द्विवचनेऽचीति निषेधात् गुणात् प्राग् द्वित्वम्। उरदत्त्व—रपरत्वह्लादिशेषाः प्राग्वत्। शिचमाश्रित्य ऋकारस्य गुणः। रपरत्वम्। 'पथं' इत्यस्य दीर्घत्वेन अभ्यासस्य लघुपरकत्वाभावात् सन्वदभावत्वादिविरहः। अससम्ब-

दिति । लघुपरकत्वाभावात् सन्भावादिर्न । अयं दोषः इति । अयमिति अट्ट
 (अट्ट + ट इति छेदः) । टुलस्यासिद्धत्वादिति—अतएव ‘टुना—’ (११३)
 इति न प्रवर्तते । दकारश्च ‘न न्नाः—’ इति निषेधात् न हिरुच्यते । अतः
 परिशेषादन्य ‘टि’ भागस्यैव द्वित्वम् । एवम् ‘आट्टिट् टत्’ इति जाते टुल चर्त्वाभ्याम्
 आट्टिट्दिति । ‘अयं दोषः’ इत्याद्यनुक्ते तु आट्टिट्दित्यनिष्ठं रूपं स्यात् ।
 इदित्कारणात् तुञ्जति इति । चितिवदत् दृष्टव्यम् । एवमन्यतैर्विधस्थले ।
 असिम्भिट्दिति—लघुपरकत्वाभावात् सन्त्वदीर्घौ । ‘डित्त्वस्या’वयवे इति—‘सिङ्’
 इति ङिदुभवति । णिच्प्रत्ययस्यान्माद् भवति । यदायं णिजन्तो भवति तदा
 ‘स्मायि’ इत्येवं रूपं सम्पद्यते । तच्च रूपम् ‘णिचश्च’ (२५६४) इत्यनुसारात्-
 कर्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपद-संज्ञां लभते एव । एवञ्च डित्कारणं व्यर्थम् ।
 केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् । अत आह— डित्स्य (डकारस्य) अवयवे
 (सिङ् रूपे) अचरितार्थत्वात् (व्यर्थत्वात्) णिजन्तात् (णिप्रत्ययान्तात्) तङ्
 आत्मनेपदम्) इत्यर्थः । एवञ्च डकारोऽयं व्यर्थः सन् तङो नित्यत्वे लिङ्गम् ।
 अतएवाह—स्माययते इत्येव । न तु स्माययति इत्यपि । न च ङिदयं णिचो
 वैकल्पिकत्वे लिङ्गमित्यस्ति वाच्यम् ‘चिवडादावुक्तन्यायस्य क्लृप्तत्वात् शास्त्र-
 वाधस्य अन्याय्यत्वाच्च णिचो वैकल्पिकत्वं नोक्तमिति’ नागेशः । स्माययते इति ।
 णिचि ‘अचो जिहति’ (२५४) इति वृद्धौ स्मायि इति जाते ‘सार्धधातुकार्द्ध—’
 (२१६८) इति गुणः । अयादेशश्च । प्रायेणायं विपूर्व इति—‘विश्राणनं
 वितरणम्’ इत्यसरादौ दर्शनादिति भावः । पर्युदसोऽयमिति—‘नक्’ णोपदेशो
 नोक्त इति भावः । तथा च भाष्यवचनम् ‘णोपदेशास्त्वनर्हं नाटि—’ (२२८६—
 णोनः) इति । तोलयति इति । लघुपधगुणेन रूपम् । अतुलत् इति । लघुपरत्वाद-
 च्चुरदितिवत् सन्त्वदीर्घौ । तुलयति तुलनेत्यादौ गुणादर्शनात् पृच्छति—कथमिति ।
 समाधत्ते—अतुलोपमाभ्यामिति । अत्र तुलाशब्दोऽव्ययपदः स्वीकृतः । तस्मात् ‘प्राति-
 पदिकाद्वत्थे बहुलमिष्टवच्च’ (ग-गू—२५७३) इति णिचि तुलयति इति लभ्यते ।
 तुलनेति तु ‘ग्यासयन्यो युञ्च्’ इति युच् । ततश्चापि लभ्यम् । अप्रमिञ्चेति ।

नित्संज्ञकमित्यर्थः । अत्र धातुपाठे अर्थयोगादर्शनात् स्वयं व्याचष्टे—अयं ज्ञाने ज्ञापने चेति । ‘चान्मारणादावपौत्यन्व’ इति नागेशः । संज्ञपयति पठम् । अथ मित्करणफलमाह—

२५६८ । मितां ऋस्वः ॥ ६।४।८२ ॥

दो— । मितामुपधाया ऋस्वः स्यात्सौ परे । ज्ञपयति । यम १६२६ च परिवेषने । चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना * नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवष्टत इत्यर्थः । चह १६२७ परिकल्पणे । † चहयति । अचोचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वात्-दीर्घसन्वदभावौ न । अचचहत् । ‘चप’ इत्येके । चपयति । रह १६२८ त्यागे इत्येके । अरोरहत् । कथादिस्तु अररहत् । बल १६२८ प्राणने । बलयति । चिञ् १६२८ चयने ।

The penult—or उपधा of roots, classified as मित्, become ऋस्व (short) when णि follows. Thus ज्ञपयति. [for ज्ञापयति see ‘मारणतोषणनिशामनेषु (or निशानेषु) ज्ञा’ (८११) under ‘व्यथो लिटि’ (2358)].

The root यम also is मित् in the sense of परिवेषण or encircling. This परिवेषण does neither mean भोजना (eating) nor वेष्टना (lengthening or engaging). Thus यमयति चन्द्रम् । The idea is this :—In षटादि, there runs the गणसूत्र ‘यमोऽपरिवेषणे’ (193) where ‘परिवेषण’ is derived with लुप्त (अनट्) in हेतुमन्दि,

ॐ भोजनं...वेष्टनमित्यपि पाठः ।

† परिकल्पने इत्यपि पाठः ।

And this 'परिवेषण' means 'भोजना' and 'वेष्टना' whereas the word 'परिवेषण' occurring in 'यम च परिवेषणे' (here in चुरादि) is formed with लुट् attached to परि—विष् (without णिच्). Thus वेष्टना also like भोजना being the sense of परिवेषण, the root यम would have been मित् due to its अमन्तत्त्व (ending in 'अम्') by the गणसूत्र 'जनीजूष् क्रसुरज्जोऽमन्ताश्' (188). But there runs the counteracting or अपवाद गणसूत्र 'न कस्यमिचमास्' (191) the 'न' or prohibition of which extends to 'यमोऽपरिवेषणे' (193). Thus मित् is prohibited there in the sense of वेष्टना। Hence Bhottoji says—'परिवेषण-मिह वेष्टनाम्'। 'न तु भोजना नापि वेष्टना' so that यम can have मित् in the sense of वेष्टन or circumfusion (consult Nagesha and also 'मित' below). चह् to deceive is also मित् hence—चहयति etc. with उपधाङ्गस्. अचीचहत्—by 'णश्चि—', 'चङि', 'चङ्युपधायाः—', खेरमिति', 'सन्वत्—', 'सन्वतः' and दीर्घः—' (2318). The root चह् is to be read under कथ etc. which are अदन्त or end in अ. And of कथ etc. this 'अ' will elide by 'अतो लोपः' (2308). Thus the root (चह्) will become अग्लोपी। Hence it will fall beyond the jurisdiction of सन्वत्त्व and consequently of दीर्घ cp 'सन्वत्त्वानि चङ् परेऽनग्लोपे' (2316) etc. Thus चह् read under कथादि will have 'अचचहत्' with चङ्। अरीरहत्—अररहत् like अचीचहत्—अचचहत्। चिञ् to pluck.

मित—। मितामिति। 'ऊटुपधाया गोहः' (६१४८६) इत्यत उपधाया इति। 'दीषो णी' (६१४८०) इत्यतो णाविति चानुवर्त्तते। तदाह—मिता-मित्यादि। उपधातुमारभ्य चिञ् (१६३०) चयने इत्यन्तं मित्संज्ञा। तेनाह—चान्मिदिति। परिवेषणमिह वेष्टनमिति। इह परिपूर्व्याद् विधेः केल्लादेव लुट् इत्यर्थः।

‘यमोऽपरिवेषणे’ (१९३) इति । घटाद्यन्तर्गणसूत्रे तु परिवेषणे इति परिपूर्वाद्
विषेर्णिजन्तादेव लुपडिति भावः । पूर्व्वत्र णिजभावो वेष्टनश्चार्थः । उत्तरत्र तु
हेतुमस्त्रिच भोजना वेष्टना (व्याप्तिः—‘परिवेषस्तु परिधि’रित्यमरात्) चार्थः ।
एतदेव ज्ञापयितुमाह—ननु भोजना नापि वेष्टनेति । भोजनेति भुज्जेत्यन्तात्
वेष्टनेति च विषेण्यन्तात् ‘ग्यासन्त्यो युच्’ (३२८४) इति युच् । ततश्चाप् ।
कुतचित् पुस्तको ‘भोजनं वेष्टनमिति पाठान्तरम् । तदसत् । हेतुमस्त्रिजन्तवत्
ज्ञापयितुमेव दौचित्येन भोजनेत्याहुतात्वात् । नागशतत्त्वबोधिनीसम्मतपाठविरुद्धत्वा-
च्चेति दिक् । ननु ‘यम च परिवेषणे’ इत्यत्रापि हेतुमस्त्रिजवास्तु को दोष इति चेत् ।
ना—‘नान्ये मितोऽहेतौ’ (गणसूत्र १९८) इत्युक्तात्वादत्र अहेतौ (स्वार्थे) एव णिज-
नियमादिति ज्ञेयम् । नचैवं मास्तु हेतुमस्त्रिजन्तवत् भोजनाद्यर्थस्तु भविष्यति इति
चेत् । तदपि न । कुत इति उच्यते । यद्यपि विनिगमनाविरुद्धादत्र अर्थवयविशिष्टस्य
(भोजना—वेष्टना—वेष्टनरूपमर्थवयम्) परिविधे कोऽप्यर्थः शक्यो वक्तुं तथापि
व्याख्यानात् ‘यमोऽपरिवेषणे’ (१९३) इति घटादौ भोजनावेष्टने अर्थो, अत्र (‘यम
च परिवेषणे’) तु वेष्टनमेवार्थ इति नागशतत्त्वचनस्वरसः । नन्वेवं व्याख्याने किं
मानमिति चेत् । शृणु । ‘जनीजृषत्तसुरज्जोऽमन्ताश्च’ (१८८ गणसूत्र) इति
यमेरमन्तत्वेनैव पूर्व्वत्र मिच्छसिद्धेः ‘न कस्यमिचमा’मिति (१९१) निषेधप्रकरणस्य
‘यमोऽपरिवेषणे’ इति परिवेषणभिन्नायै मिच्छनिषधके घटाद्यन्तर्गणसूत्रे भोजनावद्
वेष्टनापि गृह्यते विनिगमनाविरुद्धादिति भावः । घटादिपठितवचने वेष्टनानु न
परिवेषण-शब्देन गृह्यते तस्य हेतुमस्यावेव प्रवृत्तेः फलाभावादिति भावः । केचित्त्वं
‘सूत्रेऽर्थवययहणेऽपि बाधकाभावः विनिगमनाविरुद्धाच्च सर्व्वयहणम्’ इत्याद्यस्तुरिति
शब्दं नृशेखरे स्पष्टम् । शेखरकारैर्यदुक्तं तदेव तत्त्वबोधिनीकारादिभिर्विनिर्णीतम् । तथाच
तत्त्वबोधिनी—‘अयं भावः । घटादौ ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति पठितम् । तत्र परि-
वेषणमिति हेतुमस्यान्तस्य रूपम् । हेतुमस्यान्तस्य—हि भोजना वेष्टनाचार्थः । तथा
च परिवेषण इत्यनेन भोजनातो वेष्टनातस्यान्यत्र मिच्छनिषेधेऽपि—तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वा-
देव मिच्छसिद्धेरित्यादि । ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति ‘यम च परिवेषणे’ इति चैवंविधं

प्रतीयमानं सामञ्जस्यविरुद्धं विलोक्यैव स्वामिना 'परिवेषणे एव यमिर्मिदित्युक्तमिति घटादीं द्रष्टव्यमित्यास्तां तावत् । प्रकृते वृष्टनरूपार्थे मित्त्वं दर्शयति । यमयति चन्द्रमिति । वृष्टत इत्यर्थः । चहयति । 'णिश्चि—' इति चङ् । शेरिति णिलोपः 'चङि' इति डित्त्वम् । 'सन्वत्—' इति सन्वद्भावः । 'सन्वत्' इति डित्त्वम् । 'दीर्घो लघो' रिति दीर्घः । कथादाविति । 'इ च गण' (२५७३) इत्यस्यात् प्राक् 'अथादन्ता' इत्यपक्रम्य 'कथ १८५२ वाक्यप्रवन्धे' इत्यादिना कथादयो विन्यस्ताः । तत्र 'चह १८६७ परिकल्कने' इत्यस्ति । अतः तस्यापि अदन्तत्वम् । ततश्च 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यङ्गोपादयम् अग्लोपी भवति । एवञ्च 'सन्ववङ्गुनि चङ्परि अनग्लोपे' (२६१३) इति न प्रवर्तते । सन्वद्भावभावाच्च नेत्वं नापि दीर्घ इति भावः । अतएव तत्र अचचहदिति रूपम् । एवमरीरहत् । अररहदिति । चिञ् चयने इति । एतदन्तं मित्त्वमिति स्वयमेवानुपपदं वक्ष्यति । अथास्य णौ आत्वविकल्पः स्यादित्याह—

२५६८ । चिस्फुरोरिणौ ॥६॥१५४॥

दी— । आत्वं वा स्यात् ।

Roots चि and स्फुर् optionally end in आ when णि (णिच्) follows.

मित— । चिस्फुरोरिति । चिस्फुरोः + णौ इति छेदः । 'आदेचः—' (६११४५) इत्यत आदिति, 'विभाषा लीयते', (६११५१) इत्यतो विभाषिति चानुवर्तते । तदाह शेषं पूरयित्वा—आत्वं वा स्यादिति । चयतेः स्फुरतेत्येति शेषः । अथात्वभूतयोः पुगागमार्थमाह—

२५७० । अतिङ्गोवलीरोक्त्युच्चाय्यातां पुगणौ ॥७॥३॥३॥

दी— । एषां पुक् स्यात् णौ । चपयति—चययति । विष्कारणसामर्थ्यादस्य—णिज्ज्विकल्पः । चयते । प्रणिचयति—प्रनिचयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' (ग. सू. १८८) । अहेतौ

स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाम-
मन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न । घट्ट १६३१ चलने । मुस्त १६३२
सङ्घाति । खट्ट १६३३ संवरणे । षट्ट १६३४ सिफ्ट १६३५
चुवि १६३६ हिंसायाम् । पुल १६३७ सङ्घाति । 'पूर्ण' इत्येके ।
'पुण' इत्यनेन । पुंस १६३८ अभिवर्द्धने । टकि १६३९
वन्धने । टङ्कयति—टङ्कति । धूस १६४० कान्तिकरणे ।
धूसयति । दन्त्यान्तः । 'मूर्धन्यान्त' इत्येके । 'तालव्यान्त'
इत्यपरे । कीट १६४१ वर्णे । चूर्ण १६४२ सङ्कोचने । पूज
१६४३ पूजायाम् । अर्क १६४४ स्तवने 'स्तपने' इत्येके । शुठ १६४५
आलस्ये । शुठि १६४६ शोषणे । शुण्ठयति—शुण्ठति । जुड
१६४७ प्रेरणे । गज १६४८ मार्ज १६४९ शब्दार्थौ । गाजयति ।
मार्जयति । मर्च १६५० च । मर्चयति । घृ १६५१ प्रस्त्र-
वणे । 'स्त्रावणे' इत्येके । पचि १६५२ विस्तारवचने । पञ्च-
यति । 'पञ्चते' इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । तिज १६५३
निशाने । तेजयति । कृत १६५४ संशब्दने ।

These roots viz—अति (चट्), झौ, व्ली, रो क्तुयी, ज्ञायौ and such
ones as end in आत् (आ) take the aug. पुक् after them,
when the affix णि (णिच्) follows. Thus चि+णिच्+शप्+
तिप्=चा (2569) इ अति=चापुक् इ अति=चप् इ अति by 'मितां
ऋसः' (2568)=चपि अति=चपे अति by 'साञ्चि—' (2168)=चपय्
अति by 'एचोऽय्—'=चपयति । And when आत् is wanting, the
process=चि णिच् अति (शप्+तिप्)=चै इ अति by 'अचो जिणति'

(254) = चाय् इ अति by आयादिश = चय् इ अति by 'मिता—'
 = चयि अति = चये अति by 'सार्द्ध—' = चयय् अति = चययति । जित्करण-
 सान्ध्यात् etc.—The root चिच् is जित् or ज—eliding. And the
 fact of the elision of ज, at the end of a root, indicates that the
 root is उभयपदी by 'स्वरितजितः—' । But this जित्करण is redundant
 here, for the affix णिच् itself would make it उभयपदी by 'णिचच्'
 (2564). Panini also is fully aware of this fact. Hence this
 redundancy enables us to suggest that the affix णिच् is here
 optional. Thus चपयति—चपयते—चययति—चययते (with णिच्)
 and चयति—चयते (without णिच्) । प्रणिचयति etc.—option of णल्
 by 'शेषे विभाषा—' (2232). नान्ये etc.—This is a गणसूत्र meaning—
 'In the matter of अहितु or स्वर्यं णिच्, no roots other than जप् etc.
 (जप्, यम्, चङ्, बल् and चिच्) are termed as मित् । [In this connection
 it is important to note that हितुमसिच् is optional (also conditional)
 cp गच्छति—गमयति, अर्दि—आदयति । This is what makes a root
 causative (णिजन्त) । But स्वर्यं णिच् is obligatory (नित्य) cp.
 चोरयति, जपयति, रहयति etc. i. e. चुर, जप्, रह etc. will cease to be
 made use of without taking णिच् after them.] Because जपादि
 roots alone are considered as मित्, so शम्, भम्, कम् etc here will
 not be treated as मित् even though they are अमन्त or end in
 'अम्' and thus has no chance of मित् by 'जनीजृप्ततुरञ्जोऽमन्ताश्च'
 (188). But वङ् etc. will give वङ्गयति etc. because 'अत उपधायाः'
 (2248) does not apply as 'अ' is here संयोगपर (द्व) and thus
 long and not short. टङ्गयति—टङ्गति etc. like चिन्तयति—चिन्तति etc. पचि
 i.e. पच्, to express exhaustively or elaborately. It is generally

used with प्र thus प्रपञ्चयति । 'पञ्चते' etc, have been shown in स्वादि under परिव्यक्तीकरणे । तिज्ज to sharpen. तेजयति by लघूपधगुण । कृत to make a clear sound—

मित— । अर्त्तिति । अर्त्ति (ऋ), ऋ, वृ, री, ऋ, यी, आयी, आत् इत्येषां सप्तानां वृत्तात् षष्ठीबहुवचनम् । पुक् + णा इतिच्छेदः । अर्थः स्पष्टः । 'परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद् गुणः' इति तत्त्वबोधिनी । अर्धयति । ऋपयति । वृपयति । रेपयति । ऋपयति (यलोप-एव) आपयति (इत्यत्रापि) । आतां— यापयति, दापयति इत्यादि । प्रकृते चित्कुरोरिति आत्तु कृते चा णिच् शप् तिप् इति स्थिते पुकि चाप् इ अति जाते 'मिताम्—' इत्युपधाङ्गस्ते चप् इ अति—चपि अति 'सार्व—' इति गुणः । 'एचोऽय्—' इत्यादिशः । चपयति । आत्वाभावपक्षे तु— चि णिच् शप् तिप् इति स्थिते 'अचो जिणति' (२५४) इति ऋद्धौ आयादेशे च चाय् इ अति इति जाते पूर्ववदध्नस्त्रगुणायादेशाः । चययति । जित्करणसामर्थ्यादिति—चिञ् इति जित् क्रियते । तच्च व्यर्थम् । णिचश्चेत्यनेनैव उभयपदिलसिद्धिः । तदिदं व्यर्थं सत्प्रापयति यत् चयतेः णिज्-विकल्प इति । इदमेव हि चिञ्स्याव सामर्थ्यम् । अतएव चपयति—ते—चययति—ते । चयति—चयते इत्यादीनि रूपाणि । 'शेषे विभाषा—' (२२३२) इति णत्व—विकल्पं दृश्यन्नाह—प्रणि-चयतीत्यादि । नान्ये मित इति—गणभूतमिदम् चुराद्यन्तर्गतम् । सूत्रेऽहेतौ इत्यस्यार्थमाह—अहेतौ—स्वार्थे णिचि इति । हेतुमति चेति सूत्रे हेतुशब्देन णिज्—विवक्षितः । न हेतुरहेतुः । णिच् च द्विविधः । हेतुमान् स्वार्थश्च । अतएवा-हेतावित्यनेन स्वार्थेणिजाच्चिप्यते । ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः । मतान्तरे तु सप्त इति तत्त्वबोधिनी । तच्चिन्त्यम् । भ्वादौ घटाद्यन्तर्गणसूत्रव्याख्यानावसरे ('तामि च ऋपः' (२३५२) इत्यस्याधस्तात्) अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता-श्चुरादयो मितो नेत्यर्थः' इति दीक्षितग्रन्थविरोधात् । ज्ञपादिपञ्चकेत्यादिश्च 'ज्ञप-धातोस्तदुत्तरभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येवं षड्भ्योऽन्ये ये चुरादयः' इति व्याख्यानादिति विभावनौयम् । एवञ्च षडेव मित इति फलितम् । नान्ये इति नियमात् फलितमाह—

(254) = चय् इ अति by आयादेश = चय् इ अति by 'मितां—'
 = चयि अति = चये अति by 'सार्ज—' = चयय् अति = चययति । जित्करण-
 सामर्थ्यात् etc.—The root चिच् is जित् or ज—eliding. And the
 fact of the elision of ज, at the end of a root, indicates that the
 root is उभयपदी by 'स्वरितजितः—' । But this जित्करण is redundant
 here, for the affix णिच् itself would make it उभयपदी by 'णिचश्'
 (2564). Panini also is fully aware of this fact. Hence this
 redundance enables us to suggest that the affix णिच् is here
 optional. Thus चपयति—चपयते—चययति—चययते (with णिच्)
 and चयति—चयते (without णिच्) । प्रणिचयति etc.—option of ण्यत्
 by 'शेषे विभाषा—' (2232). नाभ्य etc.—This is a गणसूत्र meaning—
 'In the matter of अहेतु or स्वाद्ये णिच्, no roots other than जप् etc.
 (जप्, यम्, चङ्, बल् and चिच्) are termed as मित् । [In this connection
 it is important to note that हेतुमच्चिच् is optional (also conditional)
 cp गच्छति—गमयति, अर्दि—आदयति । This is what makes a root
 causative (णिजन्त) । But स्वाद्ये णिच् is obligatory (नित्य) cp.
 चोरयति, जपयति, रहयति etc. i. e. चुर, जप्, रह etc. will cease to be
 made use of without taking णिच् after them.] Because जप्पादि
 roots alone are considered as मित्, so शम्, भम्, कम् etc here will
 not be treated as मित् even though they are अमन्त or end in
 'अम्' and thus has no chance of मित् by 'जनौजूषक्तमुरञ्जीऽमन्ताश्'
 (188). But चट् etc. will give चटयति etc. because 'अत उपधायाः'
 (2248) does not apply as 'अ' is here संयोगपर (ट्) and thus
 long and not short. टङ्गयति—टङ्गति etc. like चिन्तयति—चिन्तति etc. पचि
 i.e. पच् to express exhaustively or ebborately. It is generally

used with प्र thus प्रपञ्चयति । 'पञ्चते' etc, have been shown in भ्वादि under परिव्यक्तीकरणे । तिज्ज to sharpen. तेजयति by लच् पधगुण । कृत to make a clear sound—

मित—। अर्त्तिंति । अर्त्ति (क), ङी, व्त्ती, री, ऋयी, ञायी, आत् इत्येषां सप्तानां इत्तात् षष्ठीबहुवचनम् । पुक् + यो इतिच्छेदः । अर्थः स्पष्टः । 'परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद् गुणः' इति तत्त्वबोधिनी । अर्पयति । ऋपयति । वृक्षपयति । रेपयति । ऋपयति (यलोप एव) ञापयति (इत्यत्रापि) । आतां—यापयति, दापयति इत्यादि । प्रकृते चित्कुरोरिति आत्तु कृते चा णिच् शप् तिप् इति स्थिते पुकि चाप् इ अति जाते 'मिताम्' इत्युपधाङ्गस्ते चप् इ अति—चपि अति 'सार्व'— इति गुणः । 'एचोऽय्—' इत्यादिदेशः । चपयति । आत्त्वाभावपक्षे तु—चि णिच् शप् तिप् इति स्थिते 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धौ आयादेशे च चाय् इ अति इति जाते पूर्ववदभ्रसगुणायादेशः । चययति । जित्करणसामर्थ्यादिति—चिञ् इति जित् क्रियते । तच्च व्यर्थम् । णिचश्चेत्यनेनैव उभयपदित्वसिद्धिः । तदिदं व्यर्थं सत्ज्ञापयति यत् चयतेः णिज्-विकल्प इति । इदमेव हि जित्त्वस्याव सामर्थ्यम् । अतएव चपयति—ते—चययति—ते । चयति—चयते इत्यादीनि रूपाणि । 'शेषि विभाषा—' (२२३२) इति शब्द—विकल्पं दशयन्नाह—प्रणि-चयतीत्यादि । नान्ये मित इति—गणभूतमिदम् चुराद्यन्तर्गतम् । स्वेऽहेतौ इत्यस्यार्थमाह—अहेतौ—स्वार्थे णिचि इति । हेतुमति चेति स्ते हेतुशब्देन णिज्-विवक्षितः । न हेतुरहेतुः । णिच् च द्विविधः । हेतुमान् स्वार्थश्च । अतएवा-हेतावित्यनेन स्वार्थेण जाचिष्यते । ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः । मतान्तरे तु सप्त इति तत्त्वबोधिनी । तच्चिन्त्यम् । भ्वादौ घटाद्यन्तर्गणसूतव्याख्यानावसरे ('तासि च ऋपः' (२३५२) इत्यस्याधस्तात्) अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता-श्चुरादयो मितो नेत्यर्थः' इति दौक्षित्यव्यतिरोधात् । ज्ञपादिपञ्चकेत्यादेश 'ज्ञप-घातोस्तदुत्तरभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येवं षड्भ्योऽन्ये ये चुरादयः' इति व्यख्यानादिति विभावनीयम् । एवञ्च षडेव मित इति फलितम् । नान्ये इति नियमात् फलितमाह—

तेन शमादीनामिति । शम आलोचने इति धातुः । आदिपदेन कमचमयमादीनां ग्रहणम् । अमन्तत्वप्रयुक्तमिति—‘जनीनृष्—’ (१८८) इति मूलप्राप्तस्य अमन्तत्वस्य ‘न कस्यन्निचमाम्’ (१८९) इति प्रतिषेधात् । अर्थे विशेषे तु मित्वं स्यादेव । शमयति (शवणे) यमयति (परिवेषणे) इत्याद्यो वमन्त्यत् । षट् इति । एवां संयोगपरकत्वात् उपधादीर्घो न (‘अचो जिण्ति’ इत्यनेन) । षट्प्रयति । ‘पूर्णं इत्येके । पुण् इत्यन्ये’ इति । इट्प्रयु पाठयुद्धि निर्णेतुमशक्या । अतएव चौरस्वामिनोक्तम्

—‘पाठेऽर्थे चागमभं शान्महतामपि मोहतः ।

न विद्मः किं जह्नीमोऽव किमुपादन्नहं वयम् ॥ इति ।

पुल—पूर्णादिषु पाठो भंशः । वज्रधातोर्मांसंस्कारोऽर्थ उत संस्कार एवेत्यर्थे भंशः । आगमभंशात् शास्त्रभंशात् । इति तत्त्वबोधिनी । गुण्ययति इति । चिन्तयति—चिन्तति इतिवसिज्विकल्पः । शपि गतमिति भृदि—प्रकरणे प्रोक्तमित्यर्थः—निशाने इति । निशानं तौष्णीकरणम् । तेजयति—‘पुगन्—’ (२१८८) इति गुणः । कृत संशब्दने इति :—

२५७१ । उपधायाञ्च ॥७११०१॥

दी—। धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् । रपरत्वम् । ‘उपधायाञ्च’ (२२६५) इति दीर्घः । कीर्तयति । ‘उक्कृत्’ (२५६७)—अचीकृतत्—अचिकीर्त्तत् । वर्ध १६५५ क्केदन-पूरणयोः । कुवि १६५६ आच्छादने । कुम्बयति । ‘कुभि’ इत्येके । लुवि १६५७ तुवि १६५८ अदर्शने । ‘अदर्शने’ इत्येके । छप १६५९ व्यक्तायां वाचि । ‘कूलप’ इत्येके । चुटि १६६० क्केदने । इल १६६१ प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् । म्रञ्च १६६२ स्नेच्छने । स्नेच्छ १६६३ अव्यक्तायां वाचि । ब्रूस १६६४ वह १६६५ हिंसायाम् । केचिदिह ‘गर्ज गर्द शब्दे गर्ध

अभिकाङ्क्षायाम्' इति पठन्ति । गुर्दे १६६६ पुर्वं निकीतने ।
जसि १६६७ रक्षणे । 'मोक्षणे' इति केचित् । जंसयति—
जंसति । ईड् १६६८ सुती । जसु १६६९ हिंसायाम् । पिडि
१६७० सङ्घाति । रुष १६७१ रोषि । 'रुट्' इत्येके । डिपि १६७२
क्षेपे । ष्टुप १६७३ समुच्छाये ॥

A दीर्घं ऋ which is the penult. or उपधा of a root is replaced
by इत् or इ । This इ is followed by a र् by the rule 'उरर्ण रपरः' (90).
The इ, from the fact of its being उपधा and being followed by a
र्, becomes दीर्घं by the rule 'उपधायां च' (2265). Thus कृत् + णिच् +
शप् तिप्-किर्त् णिच् अति=कीर्त् णिच् अति=कीर्त् अति=कीर्त् अति by
'साञ्च'—(2168)=कीर्त् अति by 'एचोऽय्—' (61)=कीर्त् यति । In
लुङ् (where चङ् comes in by 'णिश्चि—' 2312), we have अचीकृतत्
(by 'उर्द्धत्'—(2567) and अचिकीर्त्त् by this rule 'उपधायाच्च') ।
The process is this in order ऋत्त्व of ऋ by 'उर्द्धत्', then ह्रस्व of
कृत, अत्त्व of ऋ by 'उरत्', चुल by 'कुहोयः' सन्वत्त्व of the अभ्यास due
to लघूपरत्व by 'सन्वद्वय नि—' (2316) इत्त्व of अत्त्व by 'सन्वतः' (2317)
and दीर्घ of इत्त्व by 'दीर्घो लघोः' (2318)—अचीकृतत् । In the latter,
इत्त्व of the दीर्घं ऋ, रपरत्त्व of the same by 'उरर्ण रपरः' दीर्घं of इ
by 'उपधायाच्च' (2265), then ह्रस्व of 'कीर्त्', हलादिशेष, ऋत्त्व
of अभ्यास by 'ऋत्त्वः' (2180) and चुल of the same as before. The
अभ्यास is not दीर्घं due to the want of सन्वदभाव as a long vowel
containing in कीर्त् follows. The rest is easy.

मिति— । 'धातो' रित्यधिगतं वर्त्तते । 'ऋत इडातोः' इति च पूर्वसूत्रम् ।
उपधाया इति च षष्ठान्तं तदाह—धातोरुपधाभूतस्येत्यादि । रपरत्त्वमिति—उरर्ण

रपर' इत्यनेन इति शेषः । अचौकृतत्—अचिकीर्तितिति । अत्र ऋतुविकल्पं दर्शयति स्वयमेव—'उर्द्धत्' इत्यनेन । तथाच ऋतु पक्षे कृत् चङ्तिप् इति स्थिते ऋतु कृत् अत् इति जाते द्वित्वे कृत् कृत् अत् इति तत् 'उरत्' इति उरदत्वे, हलादिशिषे, 'कुहोयु' इति अभ्यासस्य चुत्वे, अडागमे, लघुपरतया 'सन्वत्स्रणि चङ्परिऽनग्लोपे' इति सन्वदभावेन 'सन्वतः' इति इत्तु, तस्य 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घ 'अचौकृतत्' इति रूपम् । उत्तरत्वं तु ऋत्वाभावे अनेन इत्तु 'उरण् रपर' इति रपरत्वे, 'उपधायां च' इति दीर्घे, 'कीर्त्' इत्यस्य द्वित्वम् । ततो हलादिशिषे, चुत्वे, 'ऋस्' (२१८०) इति ऋस्ते पूर्ववदडागमे रूपम् । अत्रपरतः 'कीर्त्' इति दीर्घस्वरसत्वात् लघुपरकत्वाभावेन 'सन्वत्—', 'सन्वतः', 'दीर्घो लघोः' इति वितृती न प्रसरति । तेन अभ्यासदीर्घो न । अन्यत् सच्छम् ।

दो— । आ कुस्मादात्मनेपदिनः । 'कुस्म नाम्नो वा' इति वक्ष्यते । तमभिव्यापेप्रत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । चित् १६७४ मञ्चेतने । चेतयते । अचोचितत । दशि १६७५ दंशने । दंशयते । अददंशत । इदिच्चास्त्रिजभावे—दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् । दसि १६७६ दर्शनदंशनयोः । दंसयते—दंसति । 'दस' इत्यपेप्रके । डप १६७७ डिप १६७८ संघाते । तत्रि १६७९ कुटुम्बधारणे । तन्वयते । चान्द्रा घातु-द्वयमिति मत्वा 'कुटुम्बयते' इत्युदाहरन्ति । मत्रि १६८० गुप्त-परिभाषणे । स्पश १६८१ ग्रहणसंश्लेषणयोः । तर्ज १६८२ भर्त्स १६८३ तर्जने । वस्त १६८४ गन्ध १६८५ अर्दने । वस्तयते । गन्धयते । विष्क १६८६ हिंसायाम् । 'हिष्क' इत्येके । निष्क १६८७ परिमाणे । लल १६८८ ईप्सायाम् ।

कृण १६८८ सङ्कोचे । तूण १६८९ पूरणे । अूण १६९१ आगा-
विशङ्कयोः । शठ १६९२ स्नाघायाम् । यच्छ १६९३ पूजायाम् ।
स्थम १६९४ वितर्के । गूर १६९५ उद्यमन । शम १६९६ लक्ष
१६९७ आलोचने । 'नान्ये मितः—' इति मित्निषेधः ।
शामयते । कुत्स १६९८ अवक्षेपणे । लुट १६९९ ह्वेदने । 'कुट'
इत्येके । गल १७०० स्त्रवणे । भल १७०१ आभरण्डने । कूट
१७०२ आप्रदाने । 'अवसादने' इत्येके । कुट्ट १७०३
प्रतापने । वञ्च १७०४ प्रलम्भने । वृष १७०५ शक्ति-
वन्धने । शक्तिवन्धनं प्रजननसामर्थ्या, शक्तिसम्बन्धश्च । वर्षयते ।
मद १७०६ हृत्प्रियोगे । मादयते । दिव १७०७ परिकूजने ।
गृ १७०८ विज्ञाने । गारयते । विद १७०९ चेतनास्थाननिवा-
सेषु । वेदयते ।

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्-लुक्-श्म-शेष्विदं क्रमात् ॥

मान १७१० स्तम्भे । मानयते । यु १७११ जुगुप्सायाम् ।
यावयते । कुस्म १७१२ नान्नो वा (ग, सू, १८८) 'कुस्म' इति
धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा
कुस्म इति प्रातिपादिकम् । ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुस्मीयाः ।

दी— । आकुस्माद्... .. इत्याकुस्मीयाः ।

Now follow the आत्मनेपदी roots ending in कुस्म १७१२ नान्नो वा
which is to be expressed presently. The list is inclusive of

रपर' इत्यनेन इति शेषः । अचौकृतत्—अचिकीर्तयति । अत्र कृतृविकल्पं दर्शयति स्वयमेव—'उक्तं' इत्यनेन । तथाच कृतृ पक्षे कृतृ चङ् तिप् इति स्थिते कृतृ कृतृ अत् इति जाति द्वित्वे कृतृ कृतृ अत् इति तत 'उरत्' इति उरदत्वे, हलादिशेषे, 'कुहोश्च' इति अभ्यासस्य चुत्वे, अडागमे, लघुपरतया 'सन्वत्तुनि चङ्परिजनग्लोपे' इति सन्वदभावेन 'सन्वतः' इति इत्वे, तस्य 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घ 'अचौकृतत्' इति रूपम् । उत्तरतु कृतृभावे अनेन इत्तु 'उरण् रपर' इति रपरत्वे, 'उपधायां च' इति दीर्घे, 'कौर्त्' इत्यस्य द्वित्वम् । ततो हलादिशेषे, चुत्वे, 'ऋस्' (२१८०) इति ऋस् पूर्ववदडागमे रूपम् । अतपरतः 'कौर्त्' इति दीर्घस्वरसत्त्वात् लघुपरकलाभावेन 'सन्वत्—', 'सन्वतः', 'दीर्घो लघोः' इति विसृष्टौ न प्रसरति । तेन अभ्यासदीर्घो न । अन्यत् सच्छम् ।

दो— । आ कुस्मादात्मनेपदिनः । 'कुस्म नान्नो वा' इति वक्ष्यते । तमभिव्यापेप्रत्यर्थः । अकर्त्तृगामिफलार्थमिदम् । चित १६७४ सञ्चेतेन । चेतयते । अचोचितत । दशि १६७५ दंशने । दंशयते । अददंशत । इदिच्चास्त्रिजभावे—दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच् सन्नियोगिनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भादेरेव ग्रहणम् । दसि १६७६ दर्शनदंशनयोः । दंसयते—दंसति । 'दस' इत्यपेक्षे । डप १६७७ डिप १६७८ संघाते । तति १६७९ कुटुम्बधारणे । तन्वयते । चान्द्रा धातु-हयमिति मत्वा 'कुटुम्बयते' इत्युदाहरन्ति । मति १६८० गुप्त-परिभाषणे । स्यश १६८१ ग्रहणसंज्ञोपणयोः । तर्ज १६८२ भर्त् १६८३ तर्जने । वस्त १६८४ गन्ध १६८५ अर्दने । वस्तयते । गन्धयते । विष्क १६८६ हिंसायाम् । 'हिष्क' इत्येके । निष्क १६८७ परिमाणे । लल १६८८ ईप्सायाम् ।

कृण १६८८ सङ्कोचे । तूण १६८९ पूरणे । श्रूण १६९१ आश-
विशङ्कयोः । शठ १६९२ श्लाघायाम् । यत्न १६९३ पूजायाम् ।
स्यम १६९४ वितर्के । गूर १६९५ उद्यमन । शम १६९६ लक्ष
१६९७ आलोचने । 'नान्ये मितः—' इति मित्त्वनिषेधः ।
शामयते । कुत्स १६९८ अवक्षेपणे । तुट १६९९ छेदने । 'कुट'
इत्येके । गल १७०० स्त्रवणे । भल १७०१ आभरणे । कूट
१७०२ आप्रदाने । 'अवसादने' इत्येके । कुट्ट १७०३
प्रतापने । वच्चु १७०४ प्रलम्बने । वृष १७०५ शक्ति-
वन्धने । शक्तिवन्धनं प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिसम्बन्धश्च । वर्धयते ।
मद १७०६ हृत्प्रियोगे । मादयते । दिवु १७०७ परिकूजने ।
गृ १७०८ विज्ञाने । गारयते । विद १७०९ चेतनास्थाननिवा-
सेषु । वेदयते ।

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्-लुक्-अम्-शेष्विदं क्रमात् ॥

मान १७१० स्तम्भे । मानयते । यु १७११ जुगुप्सायाम् ।
यावयते । कुस्म १७१२ नान्नो वा (ग. सू. १८८) 'कुस्म' इति
धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा
कुस्म इति प्रातिपादिकम् । ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुस्मीयाः ।

दी— । आकुस्माद्... .. इत्याकुस्मीयाः ।

Now follow the आत्मनेपदौ roots ending in कुस्म १७१२ नान्नो वा
which is to be expressed presently. The list is inclusive of

कुम् also. The expression 'आ कुम्नादात्मनेपदिनः' suggests that the roots, beginning from 'चित् १६७४ सञ्चेतने' and ending in 'कुम् १७१२ नास्ती वा' will have आत्मनेपद conjugation even if the fruit of the action does not accrue to the agent. Thus it is a modification of 'णिच्' (२५६४)। चित् to bring (back) to senses. चेतयते etc, see ante. अचीचितत—अभ्यास दीर्घ by 'दीर्घो लघोः' (२३१८). अददंशत—there being no short vowel following, सन्वदभाव etc are wanting. इदित्वात् etc see ante. (२५६४). आकुम्भीयम् etc—The scholiasts of Panini-system hold that the आकुम्भीय roots i.e. roots from चित् (१६७४) to कुम् (१७१२) are आत्मनेपदी—only when णिच् is affixed to them. Thus परस्मैपदित्वं of दशि in दंशति etc. is justified for there is no णिच् here. This दशि which by 'इदितो लुम्—' becomes दंश्, will not drop its न by the rule 'दंशसञ्ज्ञस्त्रां शप्' (२३६६) so as to give दंशति etc inasmuch as in the matter of नलोप (elision of न) 'दंश' of the भ्वादि is to be taken due to its contact with सञ्ज्ञि in the rule 'दंशसञ्ज्ञस्त्रां शप्' and not this दशि of the चुरादि class. चान्द्रा etc—The followers of the Grammar of Chandra mean two roots here viz तद्धि and कुटुम्ब—to hold and not as तद्धि to hold or maintain kith and kin. Thus they instance as कुटुम्बयते etc. सन्नि—to consult privately—सन्वयते etc. Similarly स्पृशयते, तर्जयते etc शम्—लच—श्लसयते—लचयते etc. for निशामय etc. see under—'व्यथो लिटि' (२३५३ भ्वादि)। 'नास्ती मितः—' etc—see 'अप मिञ्...upto चिञ् १६३० चयने' under 'मितां ऋस्त्रः' (२५५८)। Thus शम् being excluded becomes दीर्घ। वृष—शक्तिवन्धने—शक्तिवन्धन means to possess virility or sexual power and to have prowess. मद् to intoxicate or give

pleasure. मादयते—दीर्घ due to निच्चाभावः । दिव् (दिव्) to complain or lament—देवयते etc, विद्—to know, to gain and to exist—विद् ‘to exist’ is conjugated as विद्यते etc, to know as वेत्ति etc, to consider or judge as विन्ते etc. and to gain or attain as विन्दति—विन्दते etc in श्यन् (दिवादि), लुक् (अदादि), श्नुस् (रुधादि) and in श् (तुदादि) respectively. कुक्ष् नान्नी वा etc—कुक्ष् is a root meaning ‘to shrink from evil’—(?) etc. अचकुक्षत—the duplication etc are as before, the उ of च is not दीर्घ due to the दीर्घत्व of उ in कुक्ष् । The word ‘कुक्ष्’ is either a root or a crude (uninflected) form (प्रातिपादिक) as ‘नान्नी वा’ suggests. Hence Bhattoji says अद्यवा etc. Thus also i.e. being a प्रातिपादिक also it will take णिच्, in the sense of a root so as to have आत्मनेपद terminations by the गणसूत्र—‘आकुक्षादात्मनेपदिनः’ । Hence it will not take णिच्, in the sense of प्रातिपादिक by ‘तत्करोति तदाचष्टे’ for it would then give परस्मैपदी forms. Here end the roots ending in कुक्ष् ।

मित— । आ कुक्षादिति । अद्य स्वयमेव व्याचष्टे कुक्ष् नान्नीविति । तम् कुक्षम् अभिव्याप्य गृहीत्वा तेन सहेत्यर्थः । ननु ‘णिचश्च’ (२५६४) इत्येव पाक्षिकात्मनेपदे सिद्धे इदमाकुक्षादिति व्यर्थमित्यत आह—अकर्तृगामीति । णिच-ख्येन कर्तृगामिन्येव फले धातोरात्मनेपदं स्यात् अद्य तु अकर्तृगामिन्यपि फले धातोरात्मनेपदं यथा स्यादित्येवमर्थमिदमिति भावः । अददंश्च इति । अभ्यासस्य लङ्परकलाभावात् सन्वत्वादिकं नेति बोध्यम् । इदित्वादिति—व्याख्यातं प्राक् चिति (१५३६) स्मृत्यामित्यत । ननु भवत्वित्वात्षिचः पाक्षिकत्वं तथापि आकुक्षादित्यनुसारिण आत्मनेपदेनैव भाव्यम्—न परस्मैपदेनेति दंश्चति इति दुर्लभमित्याशङ्क्य आह—आकुक्षीयमिति । कुक्षाधिकारि येषां धातवो विन्यस्तास्ते यदा णिच्चा प्रत्ययेन युज्यन्ते तदैव तेषामात्मनेपदित्वं भवति अन्यथा तु परस्मैपदित्व-

मेवेति पाणिनीयव्याख्याकर्तारो मन्वन्ते । नन्येवमपि 'दंशसज्जसज्जां शपि' इति नलोपे 'दंशति' इति भवेदिति चेत् । तवाह—सज्जसाहचर्यादिति । तथाच भवदेरिव दंशति इत्यादि सिद्धं न त्वस्येति भावः । चान्द्रा इति । तत्रि, कुटुम्ब, धारणे इति पठित्वा तन्वयते, कुटुम्बयते इति पठनीत्यर्थः । मति—मन्वयते । स्पश—स्पश्यते । तर्जयते—ननु तर्हि 'तर्जयन्निव केतुभिः' (रघु—४।२८) इति परस्मै-पदित्वं कथम् । अवाहुः—'तर्जिभस्वरिनुदात्तत्वेऽपि चञ्चिडो डित्कारणेन अनुदात्तत्वे—निमित्तम् आत्मनेपदमनित्यमिति वासनः' । तत्त्वबोधिनीकारस्तु—'णिजन्तादस्माद् भौवादिकात् तर्जतेवां हेतुमस्मिच्चि बोध्य' मित्याचचचे । ललिति—लालयते—आतुम् इच्छति । भूय इति—भूययते—'भूयोऽर्भके स्तैरणर्भे' इत्यमरः । नाना—मित इति । प्रागैतत्—स्पष्टोक्तम् । भल आभखण्डे इति—आभखण्डं निरूपणम् । वष शक्तिवन् इति—प्रजननसामर्थ्या सन्तानोत्पादनशक्ती रतिशक्तिरित्यर्थः । दिवु—परिकूजने इति—परिकूजनं स्वदैवाच्चेपः परिशोचनं वा । परिदेवयते । परिदेवयन् (पञ्चतन्त्र) परिदेवयति (भास) इत्यादि तु चित्यमेव । यद्वा दिवु मर्दने इत्यस्य ग्रहणम् धातूनामनेकार्थत्वात् । विद् चेतनेत्यादि । अर्थेनिर्देशपूर्वकमस्य चतुर्गणगतत्वं श्लोकेन दर्शयति—सत्तायामिति—श्यन्निति दिवादित्वम् ; लुगिति अदादित्वम् । अमिति—रूपादित्वम् । श इति तुदादित्वम् । क्रमादिति—सत्तायां विद्यते इति श्यनि, ज्ञाने वेत्ति इति लुकि इत्येवं क्रमः । य—जुगुसायां कुत्सितकर्माणि इत्यर्थः । कुक्ष नाम्नो वेति—गणसूत्रमिदम् । कुक्ष इति धातुर्वा नाम (प्रातिपादिकं) वा । तत्र धातुले व्याचष्टे कुत्सितस्मयने इति । कुत्सितात् स्मयनम् घृणया पृथग्भवनमित्यर्थः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रे अन्येष्वोऽप्येति वक्तव्यमाणत्वात् कुपूर्वात् स्मयतेर्ऽप्रत्यये टिलोपे च 'कुगति—' इति समासे च निष्पन्नमिति तत्त्वबोधिनी । अचुकुक्षत इति । आकुक्षीयत्वाद-कर्त्तरेऽपि फले आत्मनेपदम् । हिलचुत्वादिकं प्रायवत् । कुक्ष इत्यत्र उकारस्य संयुक्तपरतया गुरुत्वेन 'सन्वल्लघुनि—' इत्यस्याप्राप्तेर्दीर्घो न । अथवेति । अधुना प्रातिपदिकत्वे व्याचष्टे—ततो धात्वर्थे इति—न तु 'तत्करोति तदाचष्टे' इति

प्रातिपदिकार्थाणिचि इदं लभ्यमिति नास्तु धातुर्धमिति वाच्यम् । अस्माकुन्मीयतेन
आत्मनेपदिनियमात् । इत्याकुन्मीयाः ।

दी— । चर्च १७१३ अध्ययने । वृक् १७१४ भाषणे ।
शब्द १७१५ उपसर्गादाविष्कारे च । चाट् भाषणे ।
प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । 'अनुपसर्गाच्च' ।
'आविष्कारे' इत्येव । शब्दयति । कण १७१६ निमीलने ।
काणयति । 'णौ चङ्युपधाया ङ्स्वः' (२३२४) । 'काण्यादीनां
वा' (वार्त्तिक) इति विकल्प्यते । अचीकणत्—अच-
काणत् । जभि १७२७ नाशने । जम्भयति—जम्भति । षूढ
१७२८ क्षरणे । सूदयति । असूषुदत् । जसु १७२९ ताडने ।
जासयति—जसति । पश १७२० वन्धने । पाशयति । अम
१७२१ रोगे । आमयति । 'नान्येमितः—' (गणसूत्र)
इति निषेधः । 'अम' गत्यादौ शपि गतः । तस्माच्चेतुमस्मौ
'न कस्यमिचमाम्' (गणसूत्र) इति 'निषेधः । आमयति ।
घट १७२२ स्फुट १७२३ भेदने । विकासे शशपोः 'स्फुटति
स्फोटते' इत्युक्तम् । घट १७२४ संघाते । घाटयति ।
'हन्तर्याश्च' (गणसूत्र) नवगण्यामुक्ता अपि हन्तर्याः स्वार्थे
णिच् लभन्ते इत्यर्थः । दिवु १७२५ मर्दने । उदित्ताह-
वतीत्यपि । अर्ज १७२६ प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि ।
द्रव्यमर्जयति । षुषिर १७२७ विशब्दने । घोषयति । 'षुषिर-
विशब्दने' (३०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधा-
त्तिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्तादङ् वा । अघुषत्

मेवेति पाणिनीयव्याख्याकर्तारो मन्वन्ते । नन्येवमपि 'दंशसज्जस्वज्जां शपि' इति नलोपे 'दशति' इति भवेदिति चेत् । तवाह—सज्जसाहचर्यादिति । तथाच भ्वादेरेव दशति इत्यादि सिद्धं न त्वस्येति भावः । चान्द्रा इति । तवि, कुटुम्ब, धारणे इति पठित्वा तन्वयते, कुटुम्बयते इति पठन्तीत्यर्थः । मति—मन्वयते । स्पश—स्पशयते । तर्जयते—ननु तर्हि 'तर्जयन्निव केतुभिः' (रघु—४।२८) इति परस्मै-पदित्वं कथम् । अवाहुः—'तर्जिभ्योरनुदात्तत्वेऽपि चचिङो ङित्करणेन अनुदात्तत्व-निमित्तम् आत्मनेपदमनित्यमिति वामनः' । तत्त्वबोधिनीकारस्तु—'णिजन्तादस्माद् भौवादिकात् तर्जतेर्वा हेतुमन्त्रिचि बोध्य' मित्याचचक्षे । ललेति—लालयते—आतुम् इच्छति । धूण इति—धूणयते—'धूणोऽर्भके स्वैरणभे' इत्यमरः । नाचे—मित इति । प्रागितत्—स्पष्टीकृतम् । भल आभखणे इति—आभखणं निरूपणम् । हष शक्तिवन्धने इति—प्रजननसामर्थ्या सन्तानोत्पादनशक्तौ रतिशक्तिरित्यर्थः । दिवु—परिकूजने इति—परिकूजनं स्वदैवाक्षेपः परिशोचनं वा । परिदेवयते । परिदेवयन् (पञ्चतन्व) परिदेवयति (भास) इत्यादि तु चिन्त्यमेव । यद्वा दिवु मर्दने इत्यस्य ग्रहणम् धातूनामनेकार्थत्वात् । विद्व चेतनेत्यादि । अर्थनिर्देशपूर्वकमस्य चतुर्गणगतत्वं श्लोकेन दर्शयति—सत्तायामिति—श्यन्निति दिवादित्वम् ; लुगिति अदादित्वम् । अमिति—रुधादित्वम् । श इति तुदादित्वम् । क्रमादिति—सत्तायां विद्यते इति श्यनि, ज्ञाने वेति इति लुकि इत्येवं क्रमः । य—जुगुप्सायां कुत्सितकर्माणि इत्यर्थः । कुक्ष नाम्नो वेति—गणसूत्रमिदम् । कुक्ष इति धातुर्वा नाम (प्रातिपादिकं) वा । तव धातुत्वे व्याचष्टे कुत्सितस्मयने इति । कुत्सितात् क्षयनम् घृणया घृथग्रभवनमित्यर्थः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रे अन्येष्वोऽपीति वक्ष्यमाणत्वात् कुपूर्वात् क्षयतेर्दप्रत्यये टिलोपे च 'कुगति—' इति समासे च निष्पन्नमिति तत्त्वबोधिनी । अचुकुक्षत इति । आकुक्षीयत्वाद-कर्त्तरिऽपि फले आत्मनेपदम् । हिलचुत्वादिकं प्रायवत् । कुक्ष इत्यव उकारस्य संयुक्तपरतया गुरुत्वेन 'सन्वल्हवृजि—' इत्यस्याप्राप्तेर्दीर्घो न । अथवेति । अधुना प्रातिपदिकत्वे व्याचष्टे—ततो धात्वर्थे इति—न तु 'तत्कारोति तदाचष्टे' इति

प्रातिपदिकायां लिचि इदं कथ्यमिति भान्तु धात्वर्थमिति वाच्यम् । अस्याकुस्मीयत्वेन
आत्मनेपदित्वनियमात् । इत्याकुस्मीयः ।

दी— । चर्च १७१३ अध्ययने । वुक् १७१४ भाषणे ।
शब्द १७१५ उपसर्गादाविष्कारे च । चाद् भाषणे ।
प्रतिशब्दयति । प्रतियुतमाविष्करोतीत्यर्थः । 'अनुपसर्गाच्च' ।
'आविष्कारे' इत्येव । शब्दयति । कण १७१६ निमीलने ।
काणयति । 'णौ चङ्युपधाया ऋस्वः' (२३२४) । 'काण्यादीनां
वा' (वार्त्तिक) इति विकल्प्यते । अचीकणत्—अच-
काणत् । जभि १७२७ नाशने । जम्भयति—जम्भति । षूढ
१७१८ क्षरणे । सूदयति । असृषुदत् । जसु १७१९ ताडने ।
जासयति—जसति । पश १७२० वन्धने । पाशयति । अम
१७२१ रोगे । आसयति । 'नान्येमितः—' (गणसूत्र)
इति निषेधः । 'अम' गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमसौ
'न कस्यमिचमाम्' (गणसूत्र) इति 'निषेधः । आसयति ।
चट १७२२ स्फुट १७२३ भेदने । विकासे शशपोः 'स्फुटति
स्फोटते' इत्युक्तम् । घट १७२४ संघाते । घाटयति ।
'हन्तप्रार्थाञ्च' (गणसूत्र) नवगण्यमुक्ता अपि हन्तप्रार्थाः स्वार्थे
णिच् लभन्ते इत्यर्थः । दिवु १७२५ मर्दने । उदित्ताद्दे-
वतीत्यपि । अर्ज १७२६ प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरापि ।
द्रव्यमर्जयति । घुषिर १७२७ विशब्दने । घोषयति । 'घुषिर-
विशब्दने' (३०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधा-
ल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्तादङ् वा । अघुषत

—अघोषीत् । खन्तस्य तु अजवुषत् । आङ्ः क्रन्द १७२८ सातते । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थे उक्तः । स एवाङ्—पूर्वो णिच् लभते सातते । आक्रन्दयति । अन्ये तु 'आङ्-पूर्वो घुषिः क्रन्दसातते इत्याहुः' । आघोषयति । लस १७२८ शिल्पयोगे । तसि १७३० भूष १७३१ अलङ्करणे । अवतंसयति—अवतंसति । भूषयति । अर्ह १७३२ पूजयाम् । ज्ञा १७३३ नियोगे । आज्ञापयति । भज १७३४ विश्राणने । शृधु १७३५ प्रसहने । अशर्धत्—अशीशृधत् । यत् १७३६ निकारोपस्कारयोः । वक् १७३७ लग १७३८ आस्वादने । 'रग' इत्यके । अच् १७३८ विशेषणे । अञ्चयति । उद्दिक्षुमिड् विकल्पार्थम् । अतएव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुजसुप्रभृतौनामपि बोध्यम् । लिगि १७४० चित्रीकरणे । लिङ्गयति—लिङ्गति । मुद १७४१ संसर्गे । मोदयति सक्तून् हृतेन । तस १७४२ वारणे । 'ग्रहणे' इत्येके । 'वारण' इत्यन्ये । उभ्रस् १७४३ उच्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । 'न' इत्यन्ये । भ्रासयति । उभ्रासयति । सुच १७४४ प्रमोचने मोदने च । वस १७४५ स्नेहच्छेदापहरणेषु । र १७४६ संशये । चुप्र १७४७ सहने । 'हसनेच' इतिप्रके । च्वावयति । 'चुप्रस' इतिप्रके । चोसयति । भुवोऽवकल्कने १७४८ । अवकल्कनं मिश्रीकरणमितेप्रके । चिन्तनमितप्रत्ये । भावयति । कृपेश्च १७४८ । कल्पयति ।

चर्च अध्ययने etc.—The root शब्द preceded by an उपसर्ग means

to discover i. e. to answer or respond and from the चकार to express (also); thus प्रतिशब्दयति i. e. give expression to what is promised. But when it is preceded by no उपसर्ग it means आविष्कार only. कष to close one eye (only). In लुङ् (चङ्) the उपधा of the root काणि (कश्+णिच्) becomes ऋस् by the rule 'सौ चङु-पधाया ऋस्' (2314); but this ऋस्त्व is optionalised by the Varttika 'काण्यादीनां वा' i. e. the six roots काणि, राणि, आणि, भाणि, हेठि and लोपि optionally become ऋस्योपध in चङ् (लुङ्) । Thus अचीकणत्—अचकाचत् । The former is of the ऋस्त्वपच—for कश् being लघूपध the three rules 'सन्वद्वुनि—', 'सन्ततः' and 'दीर्घो-लघोः' operate whereas the latter belongs to the दीर्घपच—for काण being दीर्घ, सन्वदभाव etc. do not take effect—(see ante—अचीकमत—अचकमत) । जन्धयति etc by 'इदितो नुम्—' and 'इदित्वाणिज विकल्पः' (Bhattoji). सूदयति by 'धात्वादेः ष. सः' । अनृषुदत्—by दीर्घो लघोः' (2318) and षत्व by 'इण्कोः—आदिशप्रत्यययोः' (112—113) पश् to tie gives पाशः (पश् + चञ् करणे)—a net or trap. The उपधा of आसयति has not become ऋस् due to the prohibition of सिच् by the गणसूत्र—'नान्ये सितः—।' The root अस is read in भृदि (अम् 465 गत्यादिषु) and the सिच् due to 'जनीजृप्क्सुरज्जोऽमनाश्' is barred by 'न कस्यमिचमाम्' hence in हेतुमान् or causative णिच् we have आसयति । स्फुट meaning to bloom (विकास) has been conjugated as स्फुटति and स्फोटते etc. in श् and शप् i. e., in तुदादि and भृदि । घट, to kill, totally ruin (or assemble) though read in भृदि (under घटादि class), gets स्वार्थे णिच् by the गणसूत्र—'इत्यर्थाश्च' which means that the roots bearing the same sense as हन् (to kill

and to go, cp—‘हन हिंसागन्तोः’) will have स्वाद्ये णिच् even if they are mentioned or spoken of in the nine other classes than चुरादि. दिव् being उदिच् or उ—eliding will give देवति etc. also. otherwise उदिच् serves no purpose, वुञिच् to make sound or proclaim will not necessarily be followed by णिच् due to the fact of the suggestion of prohibition existing in ‘अविशब्दने’ (न + विशब्दने) in the rule ‘घुञिचविशब्दने’ (3063) which means that घुञिच् in a sense other than विशब्दने will be considered अनिट् in निष्ठा। But as in विशब्दने the root takes णिच् so it (णिच्) will bar the roots having the aug. इट् for the निष्ठा प्रत्यय does not invariably follow the root घुञिच् (घुञ् + णिच् + क्त). Thus the पथ्यदास अविशब्दने is superfluous. And this superfluity (व्यर्थत्व) directs us to another way viz—granted that अविशब्दने is superfluous in the matter of निष्ठा प्रत्यय but it is serviceable in the field of णिच्। Thus घुञिच् gets णिच् optionally and so Bhattoji says ‘अविशब्दने’ इति निषेधात् etc. when it does not take णिच् it takes अङ् optionally due to इरित्व by ‘इरितो वा’ (2269) thus अङ्घुषत्—अघोषीत्। But when it will take णिच् then by ‘णिञिदुश्चुभ्यः—’ (2312) it will have चङ् giving अङ्घुषत् (‘कुहोचुः—‘दौर्घो लघोः’)। क्रन्द preceded by अङ् means सातत्य or आह्वानसातत्य i. e. frequency of calling or lamenting (सततम् + ष्यञ् (स्वाद्ये) = सातत्यम्)। The root क्रन्द belonging to the भौवादिक i. e. भ्रादि class and meaning ‘to call’ etc. has been dealt with. That very root preceded by अङ् gets णिच् in the sense of सातत्य। Others, however, explain that घुञिच् or घुञ् preceded by अङ् means क्रन्दसातत्य (same as आह्वानसातत्य)—आघोषयति।

अवतंसयति etc. due to इदित्त्व । ज्ञा is generally preceded by आङ्, वि etc. hence आज्ञापयति—commands etc. see इदिति. 'प' is due to the aug. पुक् by 'अर्तिङ्गि' (2570). विद्याग्न means to practise charity. अशशर्धत्—अशीशृधत् due to कृत्त्व विकल्प by 'उर्द्धत्' (2567) process same as in अचिकीर्तत्—अचीकृतत् (see उपधायाद्—2571). उदित्वात् etc. i. e. the elision of उ in अञ् indicates the option of 'इट्, by उदितो वा' (3328) and this option of इट् indicates the option of णिच् in the cases of ड्—eliding roots—see मित—below. Similarly शृषु जसु etc. मोदयति etc. i. e. mixes or besmears the flower or barley powder with clarified butter. उन्नस etc.—some hold that the उकार preceding the root is apart from the root itself and instance as उन्नसयति, others, however, do not follow this and instance as आसयति meaning thereby the elision of the उकार । भुवः अवकल्कने i. e., भू takes णिच् in the sense of अवकल्कन—mixing or thinking ; cp 'तदुक्तीः परिभाष्य च' in the benedictory verse of Bhattoji himself. Hence it is obvious that he takes it in the sense of thinking. कृपेय i. e. कृप also takes णिच् in the sense of अव कल्कन—'ल' being provided for by the rule 'कपो रो ल' (2350).

मित—। चर्च अध्ययने इति । अस्मादेव 'गुरोश्च हल' इति स्त्रियासप्रत्ययेन चर्चा इति 'सर्वोऽपि चुरादिधातुः पाक्षिकणिञ् भवती' लुक्तेः । शब्द उपसर्गादिति । उपसर्गपूर्वः शब्दधातुः आविष्कारि भाषणे चाथ प्रयुज्यते । अनुपसर्गपूर्वस्तु आविष्कारि एवेत्यर्थः । काण निमीलने इति । अत्र एकाचिनिमीलनं विवक्षितमिति तत्त्वबोधिनी । काणयति मित्राभावाद् ऋखाभावः । चङि ऋखविकल्प इत्याह—णौ चङीति काष्ठादीनां वेति—वार्तिकमिदम् । एतच्च 'भाजभासभाषदीप' (२५६५) ।

इति स्त्रे भाव्ये पठितम् । तथाच भाव्यम्—‘काणि-राणि-याणि-भाणि-हेठिलोपयः षट्
 काण्दादयः’ इति । अचौकणत्—अचकाणदिति । पूर्वं ऋस्त्वपे । कण इत्याद्यस्य
 लघु तथा अभ्यासस्य लघु परकत्वेन ‘सन्वद्वृत्तिनि’ इति सन्वद्वृत्तिनिर्वाचः कर्तव्यः ।
 इत्स्वभावः तु सन्वद्वृत्तिनिर्विरहः । ‘ऋस्वः’ (२१८०) इति ऋस्वश्च । द्वित्वत्वादि
 प्राग्वत् । जन्मयति—जन्मतीति । इदित्वास्त्रिज्विकल्पः । असृपुदत् इति । धात्वा—
 द्वेः पः स इति सः । द्वित्वम् । ‘दीर्घो लघोः’ इति अभ्यासस्य दीर्घः । ‘इण्कोः,’
 ‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्यादेशत्वादङ्गस्य षत्वम् । पश्च वन्वने इति । अस्मादेव करणे
 घञि पाश=आनायः । ‘नाम्ने मितः—’ गणसूत्रमिदं प्राग्व्याख्यातम् । इति
 निषेध इति—मित्त्वनिषेध इत्यर्थः । शपोति स्वादौ । ‘अस ३६५ गत्यादिषु’ इति
 तत्त्वः पाठः । हेतुमणौ इति । ‘हेतुमति’ अस्मादे ‘णौ’ णिचि इत्यर्थः । ‘न कव्यमि-
 चमाम्’ इति । एतदपि गणसूत्रं प्राग्विशदोक्तम् । ‘जनीजृषकमुरज्जोऽमन्ताश्च’
 इति प्राप्तं मित्त्वमनेन प्रतिषिद्धम् । तेन गत्यादयश्चापि ऋस्वो न । शशपोः—शे शपि च
 तुदादौ भूदादौ त्रैल्यर्थः । स्मृटतीति तुदादौ—अतएव मित्त्वाभावाद् गुणाभावः । घट
 सङ्घात इति । सम्—हन् + घञ् = सङ्घातः । ‘हन हिंसागल्योः’ । ननु घटघातुरन्वे
 च धातवो भूदादौ अन्यव च तव तव पठिता अपि कथमिह चुरादौ पठ्यन्ते । तत्राह—
 ‘हन्त्यर्थाश्च’ इति—गणसूत्रमिदम् । अर्थस्तु स्वयमेव व्याख्यातः । नवगण्यमिति ।
 भूत्यादिषु क्रायन्तकेषु नवसु गणेषु इत्यर्थः । उदित्वादिति । ‘उदितो वा’ (३३२८)
 इतीङ्विकल्पार्थं सूत्रम् । तव यदा गत्याद् देवयतेरुत्तरम् इङ्गिधीयते तदा णिचा-
 धातुप्रत्यययोर्व्यवहितत्वाद् इडागमस्यावकाश एव नास्ति । ततश्च ‘द्रात्वा—देवित्वा’
 इत्यादायम् ‘उदितो वति इङ्विकल्पविधानं व्यर्थम् । तदेव व्यर्थं सद् लिङ्गयति
 ज्ञापयति यद् उदितो धातवो विभाषितणिच्का इति । एव अञ्चुशुषु जसु
 प्रभृतिष्वपि बोध्यम् । प्रतियबो गुणाधानम् । अर्थान्तरमुपाज्जनम् । ‘वृषिर्विशब्देन’
 (३०६३) ऋदन्तसूत्रमिदमिण्निषेध प्रकरणे पठितम् । तस्य विशब्देनभिन्नाय वृषिर्दिङ्गामो
 न स्यादित्यर्थः । यथा वृष्टा—रज्जुः—उत्पादिता प्रसारिता वेत्यर्थः । विशब्देन—तु
 वृषितं वाक्यम्—‘शब्दं न प्रकटीकृताभिप्रायमि’त्यर्थः । एतदपि सूत्रं ‘वृषिर्विशब्देन’

इति व्यर्थमेव । कथमिति चेदुच्यते— । विशब्दनाथस्य च धेस्त्वात् चुरादित्वम् स्वीकृतम् । चुरादित्वाच्च णिजपि भवेत् । ततश्च णिच् धातुर्भावहितः (घृष् + णिच् + क्त) । एवञ्च णिचसन्निधौगेनैव इणिन्पक्षः फलितः । तथा सति विशब्दनभिन्नार्थव्यवधानाभावाद् अल्पेव इडागमस्यावकाशः । अतो 'घृषिरविशब्दने' इतिन कर्त्तव्यं निष्प्रयोजनत्वात् । एवञ्च इडविकल्पं निष्प्रयोजनं सदित्वात् प्रापयति—'घृषेणिज् विभाषितो भवती'ति । अतएव घोषति इत्याद्यपि साधु । इरित्वादिति—इरितो वे'ति सूत्रादिति भावः । अड्पक्षे डिच्चात् 'किञ्चित् वेति' निषेधाद् गुणाभावः । इरित्पाटो भाष्यानादुद्धत्वात् (भाष्येऽनुक्तात्) चिन्त्य इति केचित् । ख्यन्तस्य तु इति : अजूषु षत्—चङ् हित्वाडागमहत्वादिशेषः । 'अभ्यासे चर्च' इति जश्वेनाभ्यासस्य— गः । तस्य 'कुहोश्च' रिति चत्वेन जः । लघ परतया—उकारस्य 'दौर्धो लघो' रिति दोर्धः । आडः क्रन्द सातत्ये इति—आड्पूर्वः क्रन्दधातुः सातत्ये—आज्ञान सातत्ये—वर्त्तत इत्यर्थः । भौवादिक इति भूदिः । स एवेति भौवादिकक्रन्द एव । अन्ये लिङि । स्पष्टम् । शिल्पयोगे इति शिल्पं क्रियाकौशलम् । तस्मिन् । अवपूर्वोऽयमिति दर्शयति । इदित्वाणिण्ज् विकल्पः । आज्ञापयतीति— । 'अस्मिन्नी—' (२५७०) इत्याकरान्तत्वात् पुक् । नित्वाभावाद् दौर्धश्च । एतत्प्रसङ्गे 'नारणतोषणनिशमनेषु' ज्ञा' इति गणसूत्रमपि द्रष्टव्यम् । विश्राणने इति । विश्राणनं वितरणम्—विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् इत्यमरः । अशशर्षदिति—अशौश्वत् च अचीकृतदादि—वत् । यत् निकारोपस्कारयोरिति । निर्व्यातनप्रतिदानादिष्वित्यर्थः । अतएव निर्व्यातयति शतम् कृष्णं वेति प्रयोगः । चङि निरयीयतत् इति । अत्र तत्त्वबोधिनी—यद्यो वा प्रेषो वा निकारः । क्रियानिघण्टौ—'यत्रे प्रेषे निराकारे पादपे चाप्युपसृक्तौ । नित्योऽयं धान्यघनयोः—' इत्युक्तम् । अस्यार्थः—यत्राद्यर्थेषु चतुर्षु यतधातुं प्रयुज्जीत । निसः परभागे चेत् प्रयुज्यते तदाऽयं धान्यघनयोः प्रतिदाने वर्त्तते इति । कृष्णे निर्व्यातयति—प्रतिददातीत्यर्थः इति । सुदसंसर्गे इति मिश्रणे इति । सुवः अवकल्पने इति । अवकल्पनेऽर्थं भूधातोर्निच् स्यादित्यर्थः । कृपेश्चेति ।

प्रागर्थे लिजिति जेप्रः कल्पयतीति । 'कपो रो लः' (२३५०) इति लत्वम् ।
प्रमृतिवादयः प्रागवदिति ।

दी—। आ खदः सकर्मकात् (गणसूत्र) । खदिम-
भिध्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच् । यस १७५० ग्रहणे ।
ग्रासयति फलम् । पुष १७५१ धारणे । पोषयत्याभरणम् ।
दल १७५२ विदारणे । दालयति । पट १७५३ पुट १७५४
लुट १७५५ तुजि १७५६ मिजि १७५७ पिजि १७५८ लुजि
१७५९ भजि १७६० लवि १७६१ त्रसि १७६२ पिसि
१७६३ कुसि १७६४ दशि १७६५ कुशि १७६६ घट १७६७
घटि १७६८ वृहि १७६९ बर्ह १७७० बल्ह १७७१ गुप १७७२
धूप १७७३ विच्छ १७७४ चीव १७७५ पुथ १७७६ लोक्क
१७७७ लोच १७७८ णद १७७९ कुप १७८० तर्क १७८१
वृत् १७८२ वृधु ७८३ भाषार्थाः । पाटयति । पोडयति ।
लोडयति । तुञ्जयति—तुञ्जति । एवं परिषाम् । घाटयति ।
घण्टयति ।

णिच् is here affixed to those roots only which are transitive
beginning from यस (1750) ग्रहणे (to take or swallow) and
ending in खद (1806) आखादने to taste, the roots numbering
fifty—six (56) only. The rest is easy.

नित—। आखदः सकर्मकादिति । तत्र आङ्भिषिधावित्याह खदिम् अभि-
ध्यायति । यस (१७५०) ग्रहणे इत्यारभ्य—खद (१८०६) आखादने इत्यन्त
मित्यर्थः । सम्भवत्कर्मभ्य एवेति । येषां सकर्मकत्वं सम्भवतीति तदर्थः ।
सर्वोऽत्र सकर्मक इति तत्त्वबोधिनी । केचित्तु 'खदिस्वकर्मक' इत्याहुः । भाषार्था

इति । इह भाषायां (लौकिकप्रयोगे) यादृशीष्येषु ते प्रयुज्यन्ते तादृशा एव तेषामर्थो
इति प्रत्येत्यमित्यर्थः । घटघातोरन्वेषाच्च अर्थान्तरमाश्रित्य इह पुनरुक्तिः कृता ।
अथ ऋदितां लोका—लोचु प्रभृतौनामचङि विशेषमाह—

२५७२ । नाग्लोपिशास्त्रदिताम् ॥७॥४॥२॥

दी—। णिच्यग्लोपिनः शास्त्रोः ऋदितां चोपधाया
ऋस्रो न स्याच्चङ्परि णौ । अलुलोक्तत् । अलुलोचत् । वर्तयति ।
वर्धयति । उदित्वाद वर्तति । वर्धति । रुट १७८४ लजि
१७८५ अजि १७८६ दसि १७८७ भृशि १७८८ रुशि १८८७
शोक १७८० रुसि १७८१ नट १७८२ पुटि १७८३ जि
१७८४ चि १७८५ रघि १७८६ लघि १७८७ अहि १७८८
रहि १७८९ महि १८०० च । लङि १८०१ तङ् १८०२
नल १८०३ च । पूरौ १८०४ आप्यायने । ईदित्त्वं निष्ठा-
यामिणिषेधाय । अतएव णिज्-वा । पूरयति—पूरति ।
रुज १८०५ हिंसायाम् । खद १८०६ आस्वादणे । 'खाद'
इत्येके । असिष्वदत् । दीर्घस्य—त्वषोपदेशत्वाद् असिष्वदत् ।
इत्यासदीयाः ।

The penultimate is not ऋस् (short) of a root which drops
an अनुवस् belonging to the अक् प्रत्याहार (अ, इ, उ, ऋ, ल), of शास्त्र
and of the roots which drop ऋ (as लोका, लोचु)—when णि i.e.
णिच्, followed by चङ्, follows. This is an exception to the
rule 'णौ चङ् उपधाया ऋस्' (2314—7. 4. 1). Thus अलुलोक्त—etc.
Here the अभ्यास लु not being लघुपर has not been दीर्घ for the
rule 'दीर्घो लघोः' does not apply. उदित्वात्—i. e. इतु इषु (1782—

) being उ—eliding, we may add श्च् to them to have वर्त्तति—
 ति—for the इङ्विकल्प सूत्र 'उदितो वा' (3328) being superfluous.
 Its sphere suggests that उकार-eliding roots will have option
 शिच् (See सित—above). पूरी—to please or satisfy. The
 पूर is read as पूरो (with ईकार which elides at the time
 operation) in 'order to prohibit the aug. इट् from it (by
 rule 'श्रीदितो निहायाम्'—3039). Thus the option of शिच्
 has effect. The drift is—if the root were read as पूर without
 then also there would have been the option of इट् for
 शिच् is interposed there is no chance of इट्. Thus the
 of ईदितुकरण suggests the option of शिच्. असिखदत्—by
 '—', हिल, 'हलादि—' 'सन्वल्गुनि—', 'सन्वत्;' and 'इण्को;' and
 'त्यययो:' (112—13). Here 'दीर्घो लघो:' does not apply for
 as been गुरु due to the following of ख which is a conjunct
) letter—by 'संयोगे गुरु:' । दीर्घस्य तु—i. e. खाद not being
 the rule 'आदेशप्रत्ययो:' (113) does not apply inspite of
 'पे of 'इण्को:' (112)—thus असिखदत् without खल । Here
 आखदीय roots.

— । नाग्लोपीति । न + अक + लोपि शासु + च्छदिताम्—इतिच्छेदः ।
 मधाया ऋस्ः' (७४१२) इत्यव्यवहितं पूर्वत्वम् । ततः सव्यमप्यनुवर्त्तते ।
 व्यावर्त्तते । एकम् 'अग्लोपी' इत्यंशं विशिनष्टि, अन्यत्—'चङि' इत्यतः
 चङि इति च परपत्तनी । तदाह—णिचि अग्लोपिनः शास्ते रित्यादि ।
 लोपीति विशिष्यमेव न तु कस्यापि विशेषणम् । अलुलोकदिति—
 'ऋस्' इत्यभ्यास—ऋस्ः । तस्य 'लोक' इत्यङ्गस्य दीर्घत्वेन लघूपरकाला-
 र्धो लघोः' इत्यास्याप्राप्तिः ऋस्त्वमेव । एवमन्यत्र । उदित्वादिति—इतु इध

इत्यनयोरुद्वेन 'उदितो वा' इति त्वाच् प्रत्यये इङ्विकल्पार्थं सूत्रम् । तच्च निरर्थकम्
णिच्चा व्यवहितत्वात् । तथाहि वृत् + णिच् + त्वाच् इति स्थिते वृत् इडागमस्यावकाश
एव नास्ति णिज्ज्यवधानादव्यवहितपरत्वाभावात् । एवमुदितो वेति सूत्रं व्यर्थं सज्
ज्ञापयति 'उदितानां णिज् विभाषितो भवती'ति । एतच्च पूर्वर्त्तपुरातनम् । एवं पूरौ
आप्यायने इत्यत्र । तदाह—ईदित्वमिति । 'अदीदितो निष्ठायां' (३०३८) इती-
णिन्निषेधकं सूत्रम् । तदपि पूर्वसूत्रमिव व्यर्थं सज् ज्ञापयति 'ईदितानां णिज् विभाषितो
भवती'ति । पूरयति—पूरति इति । चङि तु—अपूपुरत्—अपूरि इति । असिखदत्
इति । षोडशश्रुत्वात् 'इण्कोरादेशप्रत्यययो'रिति षत्वम् । अभ्यासस्य इकारस्य
संयोगपरत्वेन गुरुत्वान्न दीर्घः । असिखददिति । व्याख्यातं मूले । इत्याखदीयाः ।

दी— । 'आ धृषादा' (गणसूत्र) । इत ऊङ् विभा-
षितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य । युज १८०७ पृच १८०८
संयमने । योजयति—योजति । अयौचोत् । पर्चयति—पर्चति ।
पर्चिता । अपर्चीत् । अर्च १८०९ पूजायाम् । षह १८१०
मर्षणे । साहयति । 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः
परिभवम्' । ईर १८११ क्षेपे । ली १८१२ द्रवीकरणे ।
लाययति—लयति । लेता । वृजो १८१३ वर्जने । वर्जयति—
वर्जति । वृज् १८१४ आवरणे । वारयति—वरति—वरति ।
वरिता—वरोता । जृ १८१५ वयोहानौ । जारयति—जरति ।
जरिता—जरोता । जि १८१६ च । ज्राययति—ज्रयति ।
ज्रेता । रिच १८१७ वियोजनसम्पन्नयोः । रेचति ।
रेक्ता । शिष १८१८ असर्वोपयोगे । शेषयति—शेषति । शेषता ।
अशिञ्चत् । अयं विपूर्वोऽतिशये । तप १८१९ दाहे ।

तापयति—तपति । तप्ता । ढप १८२० ढप्ता । 'सन्दीपने'
 इत्येके । तर्पयति—तर्पति । तर्पिता । कृदी १८२१ सन्दीपने ।
 कर्दयति—कर्दति । छर्दिता । कर्दिष्यति । 'सेऽसिचि—'
 (२५०६) इति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव
 ग्रहणात् । 'चृप, कृप, ढप सन्दीपने' इत्येके । चर्पयति ।
 कर्पयति । ढभो १८२२ भये । दर्भयति—दर्भति । दर्भिता ।
 ढभ १८२३ सन्दर्भे । अयं तुदादावोदित् । अथ १८२४
 मोक्षणे । 'हिंसायाम्' इत्येके । मी १८२५ गतौ । माययति—
 मयति । मेता । ग्रन्थ १८२६ वन्धने । ग्रन्थयति—ग्रन्थति ।
 शोक १८२७ आमर्षणे । चौक १८२८ च । अर्द १८२९
 हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति—अर्दति—अर्दते । 'हिसि
 १८३० हिंसायाम् । हिंसयति—हिंसति । 'हिन्सि' इति
 अमि गतम् । अर्ह—१८३१ पूजायाम् । आडः षट् १८३२
 पद्यर्थे । आसादयति—आसोदति । 'पाप्मा—' (२३३०)
 इति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् । शुन्ध १८३३
 शौचकर्म्मणि । शुन्विता । अशुन्वीत् । अशुन्विष्टाम् । कृद
 १८३४ अपवारणे । स्वरितेत् । जुष १८३५ परितर्कणे ।
 परितर्कणमूहो हिंसा वा । 'परितर्पण' इत्यन्ये । परितर्पणं
 परितृप्तिक्रिया । जोषयति—जोषति । प्रोतिसेवनयोजुषते इति
 तुदादौ । धूज् १८३६ कम्पने । णावित्वाधिकृत्य 'धूज्-
 प्रीजोर्नुग् वक्तव्यः' (वार्त्तिक) । धूनयति—धवति—धवते ।
 केचित्तु 'धूज्प्रीणोः—' इति पठित्वा प्रीणातिसहाचर्याद्गुना-

तेरेव नुकमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ, क्रमादौ, तुदादौ
च, स्वादौ ऋश्चश्च । तथाच कविरहस्ये—

“धूनीति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकं
चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परिणून्
यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरीञ्च ॥”

प्रोङ् १८३७ तर्पणे । प्रीणयति । ‘धूञ् प्रीणीः—’ इति हर-
दत्तोक्तपाठे तु प्राययति—प्रयति—प्रयते । अन्य १८३८ ग्रन्थ
१८३८ सन्दर्भे । आप् १८४० लम्बने । आपयति—आपति ।
आपत् । आप्ता । स्वरितेदयमित्येके । आपते । तनु १८४१ अङ्गोप-
करणयोः । ‘उपसर्गाच्च दैर्घ्यं’ । तानयति—वितानयति—तनति
—वितनति । ‘चन अङ्गोपहननयो’ रित्येके । चानयति—
चनति । वद १८४२ सन्देशवचने । वादयति । स्वरितेत् ।
वदति—वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिथ ।
ववदे । वद्यात् । वच १८४३ परिभाषणे । वाचयति—वचति ।
वक्ता । अवाचीत् । मान १८४४ पूजायाम् । मानयति—
मानति । मानिता । विचारणे तु—भौवादिको नित्यसन्नतः ।
स्तम्भे तु—मानयते (इत्याकुस्मीयाः—’ ?) । मन्यते इति
दिवादौ । मनुते इति तनादौ च । भू १८४५ प्राप्तावात्मने-
पदी । भावयते-भवते । णिच्-सन्नियोगिनेवात्मनेपदमित्येके ।
भवति । गर्ह १८४६ विनिन्दने । मार्ग १८४८ शोके । उत्पृब्धि-

ऽयमुत्कण्ठायाम् । 'कण्ठते' इत्यात्मनेपदी गतः । मृजु १८४८
 शौचालङ्कारयोः । मार्जयति—मार्जति । मार्जिता—मार्ज्ठा ।
 मृष १८५० तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति—मर्षति—
 मर्षते । मृष्यति—मृष्यते इति दिवादै । सेचने शपि मर्षति ।
 धृष १८५१ प्रसहने । धर्षयति—धर्षति । इत्याभृषीयाः ।

अथादन्ताः । कथ १८५२ वाक्यप्रवन्धे । अल्लोपस्य
 स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद-
 भावी । अचकथयति । वर १८५३ ईप्सायाम् । वरयति ।
 वारयतीति गतम् । गण १८५४ सङ्ख्यानम् । गणयति ।

'आ धृषादवा' etc.—This is a गणसूत्र—meaning the roots mentioned here upto धृष प्रसहने (1851) (including)—take शिच् optionally ; when they do not take शिच् they will take शप् only as they do in the भ्रादि class and when any root ends in ङ् or ज् or if it is अनुदात्तेत् or खरितेत् it will, in the भ्रादि पक्ष, be conjugated in the manner of आत्मनेपद or उभयपद by the rules 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' and 'खरितजितः कर्तृभिप्राये क्रियाफले'—which (rules) apply to nine classes (गण) other than चुरादि । Cp—वृज् (1814) वरणे—वारयति—(वरति—वरते) । But चुरादि roots become आत्मनेपदी when expressly mentioned or by the rule 'शिचश्च' (2564). अयौक्षीत्—(लुङ् + शिच् in भ्रादिपक्ष) वृद्धि by the rule 'वद्वज्रजहलनस्याचः' (2267). In the शिजन्त form—अयूयुजत् । Similarly elsewhere. साह्वयति—सह्य by 'वाल्वादेः वः सः' ; स एवायम् नागः etc.—shows use of सहति ; ली to melt. लाययति—लयति but in हेतुमशिच् (causative) we have-

विलीनयति—विलाययति—विलापयति (वृत्तम्) by 'लीलीनुग्लुकावन्तरस्यां स्नेहविपातने' (2591). वरिता—वरीता and जरिता—जरीता by 'वृत्तो वा' (2391) असर्वोपयोगे i. e. in the sense of existing as remainder. अशिञ्जत्—the लुङ् form in the अणिजन्त stage by 'श्लङ्गपधादनटः कः' (2336). साहचर्यात् etc.—the rule 'सिञ्जसिचि—' (2506) directs the option of इट् to 'उच्छृदिर् (1446) दीप्ति-देवनयोः' read in रुधादि due to its contact with क्तत (क्तौ) and लट् (उहृदिर्) read in रुधादि । Thus कृद्वी (चुरादि) will give कृदिष्यति only ; अर्ह् to kill or injure, torment etc. cp.—'शरदधनं नार्हति चातकोऽपि' (रघु) ; अग्नि i. e. in रुधादि । आङ् कटः i. e. सद् preceded by आङ् conveys the sense of पदि or पद to go read in दिवादि and चुरादि । असात्सीत्—अ-सद् + लुङ् त् (वृद्धि by 'वद्वज्र—' (2267). But in the णिजन्त form we have—आसीषदत् । अशुन्वीत्—(शुन् + लुङ्) no वृद्धि due to गुरुत्व of श् in connection with न् (a conjunct letter). कृद्—कृदयति—कृदति—कृदते । The Varttika 'धूज्प्रौञ्चोर्नृगवक्तव्यः'—'नुक् (augment) has to be directed to धूज् (धू) and प्रौञ् (प्रौ) in णिच्' provides नुक् (न्) for धू—धूनयति । Some however, read the Varttika as 'धूज्प्रौञ्चोर्नृगवक्तव्यः' and state that धूनाति (धू + क्रादि) alone gets नुक् due to its (धूज्'s) contact with प्रौणाति (प्रौ क्रादि) and not this चुरादि धू । Thus in their opinion it (चुरादि धूज्) will give धावयति (and not धूनयति) । This root (धूज्) is included in स्वादि, क्रादि and तुदादि also and it is क्स in स्वादि i. e. in स्वादि it is read as 'धूज् कम्पने' and 'दीर्घान्तोऽप्ययम्' । As for instance in कविरहस्य (composed by वीपदेव) :—

धूनोति—धूनोति (स्वादि) ; धूनाति (क्रादि) ; धूवति (तुदादि) ; विधूनयति

(चुरादि) ; धवति (भ्वादि—with शप्) alt. in चुरादि by the गणसुव 'आष्टषाद् वा' read herein. The meaning of the verse is very easy. It is composed to collect in a single verse the uses of धृज् । स्फुटिता-
मुक्तम् is obj. of धवति । अतिमुक्त means the creeper साधवी and स्फुटित
is blown or blossomed. यत् refers to वायु (?) । प्रीणयति—with नुक् by
the Varttika 'धृज्प्रीणोः—' but according to 'धृज्प्रीणोः—' the
reading of the same by Haradatta, we cannot have नुक् but by
हृङ् in णिच् we will have प्राययति and by गुण in शप् we will have
प्रयति—प्रयति । उपसर्गाच्च दीर्घे—i. e. तनु means to spread or lengthen
whether preceded or not by an उपसर्ग, thus तानयति etc. वाचयति
cp—'ततो गुरुभ्यः कितिपाकपुत्रो वाचयति'—भोजप्रवन्ध । अवाचीत्—in
सिच् in the non-causal form. Here अङ् by 'अस्यतिवक्ति-
ख्यातिभ्योऽङ्' does not operate for it (अङ्) is directed to अदादि—
वच् only. ववदतुः—because this वद् does not belong to the
यजादि class (see भ्वादि under—'वचिस्त्रिपयजादीनां किति'—२४०६). विचा-
रणे तु i.e. सीमांसते, cp 'मान्वधदान्शान्थो दीर्घस्यास्यासस्य' । णिच्स्त्रिभोगिन
एव—in connection with णिच् only. मार्जिता—मार्ष्टा—due to option
of इट् by 'खरति स्ति स्यति धृज्दितो वा' (2279). In मार्ष्टा (want
of it) ज् is changed into ष् by 'व्रथभस्जसृजसृज्—' (294). Here
end the आष्टषीय roots.

अथ अदन्ताः etc :—The root कथ 'to describe' is अकारान्त and
the अकार disappears in connection with णिच् by 'अतो लोपः'
(2308). It may be argued in this connection that when the
'अ' of कथ elides due to the following of णिच् it (कथ) will
become कथ so that the उपधा will get हृङ्गि by 'अत उपधायाः' (2282)

and the form will be कश्चि and not कश्चि । But the rule 'अचः परस्मिन् पूर्व्वविधौ' comes in and decides the case otherwise, as it inculcates that the elision of अ (अलोप)—an आदेश in con. with शिच्—is to be treated as not having been elided i. e. as the existence of the 'अ' itself (स्थानिवत्)—in as much as शिच् being the cause of the elision of अ, enjoins at the same time the ह्रस्व of the उपधा—which precedes the अ—an अच् ('अचः पूर्व्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्यः') । Thus by गुण we have कथयति (गुण by 'सार्धधातुकाद्धातुकयोः'). Hence Bhattoji says अलोपस्य etc. अग्लोपित्वात्—i. e. due to the elision of अ which is contained in अक् (अ, इ, उ, ऋ, ए). न दीर्घसत्त्वदुभावौ—by 'सत्त्वज्ञानि चङ् परेऽनग्लोपे' (2316), सन्त्यतः (2317) and 'दीर्घो लघोः' (2318). वारयति—cp—'हङ् 1814 आवरणे' above. गण—to count.

मित—। 'आ वृषादा' इति । गणसूत्रमिदम् । युज पृच इत्यारभ्य—धृष प्रहसने इत्यन्तमन्तरालवर्त्तिषु धातुषु—शिच् च शप् च विकल्पेन भवतीति तदर्थः । अत आह—इत ऊर्ध्वमित्यादि । अनिट्त्वात् शप्पक्षे वदन्नजति हलन्तलक्षणा ह्रस्विः । शिच्पक्षे तु अयूयुजत् इति पूर्व्ववत् । अपर्चात् इति । सेट्कलात् शप्पक्षे—'इट् इटि' इति सिज्जोपे रूपम् । अन्यत्र—अपिपर्चात् इति । स एवायमित्यादि—अर्थः स्पष्टः । नागो हस्ती । कलमेभ्यः स्वपोतकेभ्यः—अपादाने पञ्चमी । लाययति इति—नुक् तु न—'खीलोर्नुग्लुकादन्तरस्यां स्नेहविपातने' इत्यस्य हेतुमस्यन्तविषयत्वात् । वरति—वरते इति । जित्स्य शपि एव सार्धकत्वादित्यर्थः अन्यत्र 'शिचश्च' इत्यनेनैव गताथत्वाच्च । वरिता—वरीता ; जरिता—जरीता—इति—उभयत्रापि 'वृत्तो वा' (2391) इतीड्विकल्पः । अशिचदिति—शप्पक्षे अनिट्त्वात् 'शल इगुपधादनिटः क्सः' (२३३६) इति क्सः । कित्वाद् गुणाभावश्च । शिच्पक्षे तु अशिचिच् इति । अयमिति—शिष् ; कर्दिष्यति इति । 'सिस्सिचि कृतचृतकृद्

लट्प्रवृत्तः' (२५०६) इति नृत्तगतचक्रेदस्य रौधादिकलट्प्रवृत्तमाहचर्यात् तस्यैव इङ्-
 विकल्पो न लक्ष्येति दर्शयति—साहचर्यादिति । अर्दे हिंसायामिति । स्वरितेति ।
 स्वरितेत्वस्य धातुमावापेक्षत्वात् शब्देन परतो धातोः परस्मैपदित्वमात्मनेपदित्वञ्च ।
 पयर्थे इति । पदि च, गत्यर्थे वर्तते । असात्सीत् इति । शप् पक्षे अनिट्त्वात् सिचि
 ङ्ङौ रूपम् । अयुम्बोत् इति । उकारस्य संयोगपरत्वेन ऋस्वाभावान्न ह्रस्विः ।
 णावित्यधिकृत्य इति । णिजधिकारे इत्यर्थः । अतएव णिचि परत एव नुक् इति
 दर्शयति—धूनयति इति । जिच्वाच्छपि उभयपदित्वम् । अस्य वार्तिकस्य पाठान्तरमाह—
 केचित्तु इति । 'प्रीज्' इत्यस्य स्थले आधिकारणसहितस्य 'प्रीण' इत्यस्य—पाठं
 कल्पयित्वा तत्साहचर्यात् धवतेरपि क्रयादिले एव नुक् न चुरादाविति तेषां भावः ।
 अतएव णिचि 'अचोर्जि णति' इति ङ्ङौ धावयति इति रूपम् । कविरहस्यं
 बोपदेवविरचितधातुग्रन्थविशेषः । धुनोति—धूनोति (स्वादि)—ऋस्वपाठस्यापि
 सत्त्वात् । धुनाति—(क्रयादि)—'प्रादीनां ऋस्वः' (२५५८) इति ऋस्वः । धवति—
 (तुदादि) 'अचि अ धातु—' इत्युवङ् । विधूनयति—(चुरादि) 'धूज्प्रीर्जानुक्
 —' इति नुक् । धवति—(भ्वादि) । अत्र सञ्ज्ञेन उदाहरणेषु—विधूणयति-
 वर्जम् आत्मनेपदस्य धातोः प्रयोगो विद्यते इति बोद्धव्यम् । 'स्वरितजितः—'
 इति नृत्वात् । स्फुटितातिसुक्तम् इति—स्फुटितः विकसितः अतिसुक्तः माधवीलता तं
 तुवति कल्पयति । 'अतिसुक्तः पुण्ड्रकः स्वादासन्तौ माधवी—लता' इत्यमरः । 'अतिसुक्त'
 इत्यस्य स्त्रीत्वेऽपि पाठो दृश्यते । यथा—

‘स्फुरदतिसुक्तालतापरिरम्भनपुलकितमुकुलितचूत्ते’ (जयदेव) ।

यदिति, वायुरित्यर्थः । अव्ययानां विशेष्यलिङ्गानपेक्षप्रयोगदर्शनात् (?) । उपसर्गा-
 चचति—उपसर्गात् अनुपसर्गाच्च परतस्तेनधातुर्देवर्त्तते अनुपसर्गात् आहोपकरणयो-
 रिव इत्यर्थः । ववदतुर्गिति । यज्ञादित्वाभावात् संप्रसारणमिति भावः । अवाचोत् इति ।
 अस्यतिवक्तोति लुका निङ् शदस्मादुत्तरमङ् नेति भावः । अनिट्त्वात् सिचि ङ्ङौ रूपम् ।
 णिचि—अवौवचत् । विचारणे लिति—। मीमांसते, इत्यर्थः । णिच्-सन्नियोगेनैवेति ।

णिचि परत एवेत्यर्थः। तेन शपि परत आत्मनेपदं नेति दर्शयति—भवतीति।
मार्जिता—मार्ष्टा इति। 'खरति सृति नृयति घृज्दितो वा' इत्युदित्वादिङ्विकल्पः।
इडभावे 'प्रथ भसज् सज्भसज्—' (२८४) इत्यादिना षत्वम्। इत्याधृषीयाः—।

अथादन्ता इति। स्तेन १८८८ चौर्ध्वे—इत्यन्तमेव आपाततो धातवोऽदन्ता अकारान्ता
इत्यर्थः। अल्लोपस्येति। इदमत्र विवक्षितम्—कथधातुस्तावदकारान्तः। तेन कथ +
णिच् + शप् + तिप् इति स्थिते 'अतो लोपः' (२३०८) इति कथ् + णिच् इत्यादौ जाते
'अत उपधायाः' (२२८२) इत्युपधाह्रस्वी काधि इत्येवं भवितुं न्याय्यम्। किन्तु
'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५१) इति सूत्रम् उपतिष्ठते। तथाहि णिजिति
अल्लोपस्य निमित्तम्। पुनः स एव णिच् अल्लोपादुत्तरसुपधाह्रस्वरपि निमित्तम्।
उपधाह्रस्वस्य अल्लोपाख्यस्य अजादेशस्य पूर्वो विधिः ततश्च अल्लोपः स्थानिवद् भवति।
एवञ्च सति उपधाह्रस्वद्विरापास्ता। अकारसत्त्वे उपधात्वस्यैव अभावात्। तेन च
णिच्सन्निधौगेन 'काधि' इत्येव भवति न तु 'काधि' इति। ततः 'सर्वधातुकार्ध-
धातुकयो'रिति गुणेन कथयति इति सिद्धम्। न चाल्मावमाश्रित्य—पूर्वविधेः
प्रवर्त्तनात् 'स्थानिवदादेशोऽनलविधौ' (५०) इति निषेधात् स्थानिवत्त्वमत्र नास्तीति
वाच्यम्। तत्र हि आदेशमाश्रित्य—विधेः प्रवर्त्तनम्। यथा द्यौः, पथाः इत्यादौ।
अत्र तु स्थानिनमेवाश्रित्य विधेः प्रवर्त्तनमित्यनयोर्भेदः। ततश्च 'स्थानिवत्—' इति
सूत्रं नोपस्थापनीयमित्यलम्। अग्लोपित्वादिति। 'सन्वत्सुनि चङ्परिऽनग्लोपे'
(२३१६) इति, 'सन्वतः' इति, 'दीर्घो लघोः' इति च सूत्रादिति भावः।
अकारलोपित्वाद्ग्लोपित्वम्। वारयतीति। कथयतीतिवत्। चङि—अववरत्।
वारयतीति। अस्माधृषीयत्वमिति भावः। अथ गणयतेरपि अग्लोपित्वेन दीर्घ-
सन्वद्भावनिषेधादङ्गणदित्येव प्राप्ते आह—

२५७३। ई च गणः ॥७॥४॥८॥

दी—। गणेरभ्यासस्य ईत् स्यात् चङ्परि णौ। चादत्
(अपि ?)। अजगणत्—अजोगणत्। शठ १८५५ श्वठ १८५६

सम्यगवभाषणे । पट १८५७ वट १८५८ ग्रथे । रह १८५९
 त्यागे । स्तन १८६० गदी १८६१ देवशब्दे । स्तनयति ।
 गटयति । अजगट् । पत १८६२ गतौ वा । वा णिजन्तः ।
 वा अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति—पतति । पताञ्चकार ।
 अपतीत् । द्वितीये पातयति । अपोपतत् । पष १८६३ अनु-
 पसर्गात् । गतावितेग्रव । पषयति । खर १८६४ आक्षेपे ।
 खरयति । रच १८६५ प्रतियन्ते । रचयति । कल १८६६
 गतौ संख्यानं च । चह १८६७ परिकल्कने । परिकल्कनं
 दम्भः शाब्दं च । मह १८६८ पूजायाम् । महयति । महति इति
 शपि गतम् । सार १८६९ कृप १८७० अथ १८७१ दौर्बल्ये ।
 सारयति । कृपयति । अथयति । स्पृह १८७२ ईप्सायाम् ।
 भाम १८७३ क्रोधे । अबभामत् । सूच १८७४ पेशुन्ये ।
 सूचयति । अषोपदेशत्वान्न षः । असुसूचत् । खेट १८७५ भक्षणे ।
 तृतीयान्त इत्येके । 'खोट' इत्यन्ये । क्षोट १८७६ क्षेपे ।
 गोम १८७७ उपलेपने । अजुगोमत् । कुमार १८७८ क्रोडा-
 याम् । अचकुमारत् । शील १८७९ उपधारणे । उपधारण—
 मभ्यासः । साम १८८० सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । 'साम
 सान्त्वनं' * इत्यतीतस्य तु असीषमत् । वेल १८८१ कालोपदेशे ।
 वेलयति । 'काल' इति पृथग्धातुरित्येके । पलपूल १८८२
 लवनपवनयोः । वात १८८३ सुखसेवनयोः । 'गतिसुख-
 सेवनेषु' इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेष १८८४
 मार्गणे । अजगवेषत् । वास १८८५ उपसेवायाम् । निवास

१८८६ आच्छादने । अनिनिवासत् । भाज १८८७ पृथक्कर्मणि ।
 सभाज १८८८ प्रीतिदर्शनयोः । 'प्रीतिसेवनयो'—रित्यन्ये ।
 सभाजयति । जन १८८९ परिहाणे । जनयति । 'ओः पूयण-
 जि—' (२५७७) इति सूत्रे 'पययोः' इति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहार-
 जकारग्रहो लिङ्ग 'णिचि अच आदेशो न स्याद्वित्वे कार्य्ये'
 इति । 'यत्र द्विकृतावभ्यासस्योत्तरखण्डस्याद्योऽच', प्रक्रियायां
 परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते, तत्रैवायं निषेधः ।
 ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेन अचिकोर्त्तत् इति
 सिद्धम् । प्रकृते तु 'न'—शब्दस्य द्वित्वम् । तत् उत्तरखण्डे-
 ल्लोपः । औननत् । मा भवान् जननत् । ध्वन १८९० शब्दे ।
 अदध्वनत् । कूट १८९१ परितापे । 'परिदाहे' इत्यन्ये ।
 सङ्केत १८९२ ग्राम १८९३ कुण १८९४ गुण १८९५
 चामन्त्रणे । चात् कूटोऽपि । कूटयति । सङ्केतयति । ग्राम-
 यति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम् । केत १८९६
 आवणे निमन्त्रणे । च । केतयति । निकेतयति । 'कुण गुण
 चामन्त्रणे । चकारात् केतने । कूण १८९७ सङ्कोचनेऽपि ।
 स्तेन १८९८ चौख्ये । अतिस्तेनत् ।

The अभ्यास of गण gets ईत् (ई in place of अ) when णि (णिच्)
 followed by चङ् follows and from the चकार in the rule it (अभ्यास)
 gets अत् (अ) also (drawn from 'अत् स्मृत्वर—' 2566). Thus
 अजगणत् (with चुल and अत्)—अजीगणत् (with चुल and ईत्). रह to
 leave cp—'रहयत्यापटुपेतमायतिः' (भारविः). अररहत् like अचकयत् !

सम्यगवभाषणे । पट १८५७ वट १८५८ ग्रथे । रह १८५९
 त्यागि । स्तन १८६० गदी १८६१ देवशब्दे । स्तनयति ।
 गदयति । अजगदत् । पत १८६२ गतौ वा । वा णिजन्तः ।
 वा अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति—पतति । पताञ्चकार ।
 अपतीत् । द्वितोये पातयति । अपोपतत् । पष १८६३ अनु-
 पसर्गात् । गतावितेप्रव । पषयति । स्वर १८६४ आक्षेपे ।
 स्वरयति । रच १८६५ प्रतियन्ते । रचयति । कल १८६६
 गतौ संख्याने च । चह १८६७ परिकल्कने । परिकल्कनं
 दम्भः शाब्दं च । मह १८६८ पूजायाम् । महयति । महति इति
 शपि गतम् । सार १८६९ कृप १८७० अथ १८७१ दौर्बल्ये ।
 सारयति । कृपयति । अथयति । स्पृह १८७२ ईप्सायाम् ।
 भाम १८७३ क्रोधे । अबभामत् । सूच १८७४ पैशुन्ये ।
 सूचयति । अपोपदेशत्वान्न षः । असुसूचत् । खेट १८७५ भक्षणे ।
 तृतीयान्त इत्येके । 'खोट' इत्यन्ये । क्षोट १८७६ क्षेपे ।
 गोम १८७७ उपलेपने । अजुगोमत् । कुमार १८७८ क्रोडा-
 याम् । अचुकुमारत् । शील १८७९ उपधारणे । उपधारण—
 मभ्यासः । साम १८८० सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । 'साम
 सान्त्वने' * इत्यतीतस्य तु असीषमत् । वेल १८८१ कालोपदेशे ।
 वेलयति । 'काल' इति पृथग्धातुरित्येके । पलपूल १८८२
 लवनप्रवनयोः । वात १८८३ सुखसेवनयोः । 'गतिसुख-
 सेवनेषु' इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेष १८८४
 मार्गणे । अजगवेषत् । वास १८८५ उपसेवायाम् । निवास

१८८६ आच्छादने । अनिनिवासत् । भाज १८८७ पृथक्कर्मणि ।
सभाज १८८८ प्रीतिदर्शनयोः । 'प्रीतिसेवनयोः'—रित्यन्ये ।
सभाजयति । जन १८८९ परिहाणे । जनयति । 'ओः पृथग्-
जि—' (२५७७) इति सूत्रे 'पययोः' इति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहार-
जकारग्रहो लिङ्गं 'णिचि अच आदेशो न स्याद्वित्वे कार्य्ये'
इति । 'यत्र द्विरुक्तावभ्यासस्योत्तरखण्डस्यायोऽच', प्रक्रियायां
परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते, तत्रैवायं निषेधः ।
ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेन अचिकोर्त्तत् इति
सिद्धम् । प्रकृते तु 'न'—शब्दस्य द्वित्वम् । तत् उत्तरखण्डेऽ-
ल्लोपः । औननत् । मा भवान् जननत् । ध्वन १८९० शब्दे ।
अदध्वनत् । कूट १८९१ परितापे । 'परिदाहे' इत्यन्ये ।
सङ्केते १८९२ ग्राम १८९३ कुण १८९४ गुण १८९५
चामन्त्रणे । चात् कूटोऽपि । कूटयति । सङ्केतयति । ग्राम-
यति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम् । केत १८९६
आवणे निमन्त्रणे । च । केतयति । निकेतयति । 'कुण गुण'
चामन्त्रणे । चकारात् केतने । कूण १८९७ सङ्कोचनेऽपि ।
स्तेन १८९८ चौख्ये । अतिस्तेनत् ।

The अभ्यास of गण gets ईत् (ई in place of अ) when णि (णिच्)
followed by चङ् follows and from the चकार in the rule it (अभ्यास)
gets अत् (अ) also (drawn from 'अत् स्रद्धृत्वर—' 2566). Thus
अजगणत् (with चुल and अत्)—अजीगणत् (with चुल and ईत्), रह् to
leave cp—'रह्यत्यापदुपेतमायतिः' (भारविः), अररहत् like अचकधत् ।

गदी—It is not ईकारान्त but अकारान्त—ईत्व is due to the compound
 स्तनश्च गदिय—स्तनगदी (इन्). दिवशब्द here means the roar of clouds.
 'स्तनश्चिक्, वलाहकः' असरः । पत गतौ वा—i. e पत is optionally णिजन्त
 in the sense of movement (गति) or falling. Some explain
 that it is optionally अदन्त due to the ambiguity of 'वा' ।
 पताच्चकार—owing to अकारान्तत्व it becomes अनेकाच् and आम् comes
 in by the Varttika 'कास्त्रनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम्' under 'कास्त्रप्रत्ययादामन्त्वे
 लिटि' (2306) अपतीत्—लुङ् form in the शप्पञ्च. It is सिट्. Hence स of
 सिच् elides by 'इट् ईटि' (2285). Note that it is diff. from पत् (845)
 पतने (भ्रादि) which gives 'अपतत्' by 'पतः पुम्' (2355) in अङ्
 (due to लुटिल). द्वितीय etc.—पातयति for in this case पत not
 being अदन्त, the उपधावृद्धि in णिच् applies. अपीपतत्—(लुङ्चङ्) not
 being अदन्त, सन्वदभाव etc. apply. रच प्रतियब् i. e. to make etc.
 cp. 'रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम्' (जयदेव) । ईसायाम्—
 wishing to get. अवभामत् by 'ऋस्' (2180). असुसूचत्—here the
 reading असुसूचत् is wrong, it should be असुसूचत् (in सूच, अज्ञोप
 being स्थानिवत्, 'शौचद्व्युपधायाः ऋस्,' does not apply and we get दीर्घ in
 'सूच' when शौ चङ् follows, and there is no दीर्घ of the अभ्यास for
 'अश्वोपिलात् दीर्घसन्वद्भावौ न') । No.प्ल for सूच is not चोपदेश ; hence
 'इष्कोः and आदिशप्रत्यययोः' do not apply. अजुगोमत्—Here 'शौ चङि—'
 (2316) does not apply for the root गोम is अकारान्त । The अभ्यास
 gets ऋस् and चल् as before. Similarly अचुकुभारत् । शील in उपधारण
 or practice (अभ्यास). * It means also to put :on—cp—'शीलय
 नीलनिचोलम्' (जयदेव) । गवेष—to search or research. गवेषयति
 hence गवेषणा (स्त्रियाम्—'खासअभ्यो युच्'). सभाज् to visit and express
 pleasure. जन to lessen, reduce etc. औः पुयण्जि—

Translation of the words of Bhattoji.

In the rule 'ओः पुयण्जि अपरे' (2577), the expression or acceptance of वने i. e. पवने (पु), प्रत्याहार (यण्—यवरत्न) and जकार (जि) instead of 'पययोः' (of प and य) i.e. instead of enunciating 'ओः पययोः अपरयोः'—is an indication that 'when द्वित्व or duplication has to be effected, no substitute of an अच् will operate due to the existence of णिच् behind.' But this prohibition viz 'णिचि (सति) अच् आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये' holds good only where (i.e. in which root), in the matter of duplication, the first अच् (vowel) of the latter portion (or part and parcel) of the अभ्यास is found to be an अवर्णे or अकार whether when it (the root) stands for operation (प्रक्रिया) or when it is viewed in its modified or established form (परिनिष्ठिते रूपे) after operations द्वित्व etc. have been executed over it. And this we infer on the ground that a आपक or indication is true to similar cases (only). Thus the form 'अचिकीर्त्त' is justified. But in the case at our hand viz the lung. (लुङ्) form of ऊन (ऊन + णिच् + चङ् + तिप्), the particle न is duplicated (first) then elides the अ existing in the न of the latter portion giving औनन्त्. But if मा is added the form will be ऊनन्त् (without आट् by 'न माङ्योगे' and ङस् by 'नाग्लोपि—' 2572).

* N. B.—Note that 'सान् सान्त्वनै' is not to be met with in the extant धातुपाठ of the अष्टाध्यायी so that either Bhattoji is mistaken or the text is vicious. Some hold that 'सान् सान्प्रयोगे' is referred to here. But that also is open to question.

Exposition of his idea.

How to form 'औनित्' lung. form of ऊन ? we have at our disposal two process viz (i) the general significance of Panini's rules and (ii) the suggestion or indication (ज्ञापक) inferred. If we proceed according to the former method, it will give 'औनित्' thus :—ऊन + णिच् + चङ् + तिप्—Here as णिच् is not a cause of हिल so 'द्विवचनेऽचि' will not apply, consequently णिच् will first operate giving ऊनि + अत् by 'अतो लोपः' (2308—6.4.48) which is later than 'चङि' (2315—6.1.11) which directs हिल. Then by हिल we have ऊनि नि अत् due to the duplication of नि only by the rule 'अजादेहि' लौयस्, finally, by खिलोप or elision of णिच् by 'शेरनिटि' (2313) and the aug. आट्, we have औनि न् अत्. (वृद्धि by 'आटश्च')—औनित्. But that (औनित्) is not sanctioned by usage. Hence we have no other alternative but to proceed with the second method (ii); thus—(Here we shall first show the effect of the suggestion, derived from the rule 'ओः पुयण्यपरे', to exhibit the formation of 'औनित्' and then discuss the suggestion itself)—The suggestion is that when हिल has to take effect, an अजादेश resulting from णिच् will not take place. Then in ऊन + णिच् + चङ् + तिप्—duplication (हिल) will first appear giving ऊन न इ अत् ; then 'च' of the verbal stem (अङ्) i. e of the second न disappears by 'अतो लोप' due to णिच् which is an आह्वेधातुक ; then we have ऊन न् इ अत् ; finally by the disappearance of णिच् (इ) by 'शेरनिटि' and the application of 'आट्' which enjoins वृद्धि by 'आटश्च' we have औनित्. Now to

discuss the suggestion let us see :—What does the rule ‘ओः पुयण्यपरे’ means ? It means that ‘इकार is the substitute of an उकार occurring in the अभ्यास of an अङ्ग followed by पवर्ग, यण्(यवरल) and जकार—each containing or followed by the vowel ‘अ’ when -सन्, or सन्वद्भाव takes place’. As for instance :—‘पिपावयिषति—

पवर्ग	{ (पूङ् + णिच् + सन्), अपीपवत् (पूङ् + णिच् + चङ्—सन्वद्भाव) ; विभावयिषति, अवीभवत् ; निभावयिषति, अनीभवत् ;
यण्	{ यियावयिषति, अयौयवत् ; रिरावयिषति, अरीरवत् ;
ज	{ लिलावयिषति, अलीलवत् and जिजावयिषति, अजीजवत् । (from पू-भू-सू—यु-रू-लू and जु respectively in सन् & चङ्)

But all these forms save and except पिपविषति (पूङ् + सन्) and यियविषति (यु + सन्) could have been effected without the help of ‘ओः पुयण्यपरे’. Take for instance पिपावयिषति । पू + णिच् + सन् + तिप् = पावि सति (णिच् not being a cause of द्वित्व takes effect first for ‘द्विवचनेऽचि’ (2243) does not apply) = पावि पावि इट् सन् शप् तिप् (duplication and इडागम) = पपावि इषति (by ‘ऋलः’ ‘ह्लादिः—’ and इण्कोः—’, ‘आदेश—’) = पिपावय् इषति (by ‘सन्धतः’ (2317), ‘सार्ध—’ (2168) and ‘एचः—’) = पिपावयिषति । Similarly the rest. Thus ‘सन्धतः’ serves what is directed by ‘ओः पुयण्—’, for the purpose of the latter is only the direction of इत् । Hence ‘ओः पुयण्—’ fails* and

✿ But ‘ओः पुयण्—’ is not altogether fruitless. It is serviceable in the cases of पिपविषति (पूङ् + सन् लट्) and यियविषति (यु + सन् + तिप्) where no णिच् follows. But its scope however is narrowed i.e, it is to do with पुङ् and यु (प and य) only. If so, then it is proper to enunciate as ‘ओः पययोरपरयोः’. So Bhattoji says ‘पययोः’ इति वक्तव्यं ।

being a failure suggests 'णिच् अच् आदेशो न etc' (explained). Thus according to this suggestion ह्रिस् first operates and then the अच् आदेश due to the following of णिच् (and it is for this reason that भाष्यकार exclaims :—

‘सासर्व्ययोगाद् न हि किञ्चिदव

पश्यामि शास्त्रे यदनीप्सितं स्यात्’ ।

But does this prohibition ‘णिच् अच् आदेशो न—’ hold good every where ? No. It is of service in the case of that duplication (यत् द्विकृतौ—etc.) where the first अच् or vowel of the latter part of (or after) the अभ्यास is an अवर्ण no matter whether it (अवर्ण) is found in the face of the procedure or after the same has been carried out—for a ज्ञापक् applies in a similar case only (as in औननत्, the अवर्ण is found in the face of the procedure and in पिपावयिषति etc. in the established form (परिनिष्ठितरूप.) । Thus the prohibition (‘अच् आदेशः—’) does not apply in the case of ‘अचिकीर्त्तत्’ for there णिच् operates first (by ‘उपधायाच्च’ etc.) and then ह्रिस् and thus there is no अवर्ण to be found after the अभ्यास । ना भवान् etc.—In जननत्—the उपधा is not, क्त्स्न due to अलोपित् or अग्लोपित् by ‘नाम्नोपि—’ (2572) ; no वृद्धि due to the want of आट् by ‘न माङ्योगे’ । अतिसीनत्—by ‘क्त्स्न’ and ‘एच इगङ्क्त्स्नादेशे’—no घट् due to अनेकाच्च (polysyllabicness) which prohibits its being बोपदेश ।

नित— । ई चेति— । ‘शी चङि—’ (७।४।२) इत्यतो णाविति, ‘अत् लोपोऽभ्यासस्य’ (७।४।५८) इत्यतः अभ्यासस्येति, ‘सन्वल्गुनि—’ (७।४।२३) इत्यतः ‘चङ् परे’ इति चानुवर्त्तते । तदाह—गणेरभ्यासस्येत्यादि । तुवे चकार—

याह्यमाह—चात् अत् इति । अतएव अदादेशे अजगणदिति, ईदादेशे अजीगणदिति ।
 अररहत् इति अचकथदितिवदग्लोपितान्न दीर्घसन्वदभावौ । गदोति—नाथम् ईका-
 रान्तं सितु अकारान्त एव । ईका निर्द्देशः । सनञ्गदिस्येति विग्रहः । पत गतौ वेति
 गणसूत्रमिदमिति तत्त्वबोधिनी । आद्ये इति—वशब्दस्य णिजर्थत्वे इत्यर्थः । पताञ्चकार—
 शप्पच् अनैकाच्कत्वात् 'कास्तेनैकाज्यहणं कर्तव्यम्' इति वार्त्तिकेति । अपतौदिति ।
 सित्वात् शप्पच् 'इट ईटौ'ति सलोपः । पातयतीति—वा अदन्त इति व्याख्याने
 अदन्ताभावपच् पूर्ववद् सिचि ङङिः । अपौपतदिति—अदन्ताभावपच् अग्लोपित्वा—
 भावाद् दीर्घसन्वदभावौ इत्यर्थः । चह परिकल्कने इति । जपादिपञ्चोऽयस्य पाठः ।
 सार दीर्घत्वे इति । अतएव अतिशयेन सारयति (सलादिनिःसारणेन दुर्बलं
 करोति) इत्यतीसारः । अवभामदिति । 'ङस्वः' इति ङस्वः । जडल्म् । 'अतो लोप'
 इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाङ्गस्वः । अधोपदेशत्वादिति—स्पष्टम् । अजुगोनदिति ।
 'एच इग्ग्रास्वादेशे इत्यभ्यासस्योकारत्त्वम् । तुलजश्वे प्राग् वत् । अन्यत् स्वयं
 साधनीयम् । 'साम सान्वने' इति—एतत् मूलपुस्तके कुतापि न दृश्यते । तेन 'ननु
 साम...इति कथादेः प्राक्चुरादौ पाठो व्यर्थः' इति वदतां कीषाच्चिद् वचनमपि
 व्यर्थम् । मूलमनुसन्वित्सुमित्त्वबोधिनी द्रष्टव्या इति दिक् । गवेष इति अनैकाच्-
 कोऽपि—'कुमारं क्रीडायामि'ति वदेकाजिव गृह्यते । तेन गकारमावस्य द्विलम् । एवम्—
 अनिनिवासत् अससभाजदित्यादौ प्रक्रिया ऊहनीया । ननु औननदिति कथं सिद्धम् ।
 यद्यत्र सूत्रप्रवृत्तिराश्रीयते तदा उन णिच् चङ् तिप् इति स्थिते 'चङि' (६।१।११)
 इत्यपेक्षया 'अतो लोपः' (६।१।१८) इत्यस्य परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च (१) न—शब्दस्य
 दृष्टं द्विलं न भवति । न च 'द्विवचनेऽचि' (१।१।५६) इति प्रतिषेधपरपरिभाषोप-
 स्थानाद् द्विलं प्राग् विधेयमिति वाच्यम् । णिच्प्रत्ययस्य—द्विलनिमित्तत्वाभावेन
 तस्य सूत्रस्थेह दुर्लभत्वात् । न चाल्लोपस्य स्थानिवदभावाद् भविष्यति इति शङ्काम् ।
 पूर्व्वव केवले (हलि) नकारे कर्त्तव्याभावाद् 'अचः परस्मिन्—' इत्यस्याप्रवृत्तिः ।

(१) चङ् तावद् धातुप्रत्ययोभयापेक्षत्वाद् वह्नापेक्षेन विहरङ्गः । णिच्
 तु धातुभावपेक्षेन खल्वापेक्षत्वादन्तरङ्ग इति विवेकः ।

तथाचाव पक्षे (सूत्रप्रवृत्तिपक्षे) 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यलोपे कृते 'पुगन्त—' (२१८८) इत्यस्याविषयत्वाद् गुणामावे ङनि चङ् तिप् इति स्थिते 'चङि' (२३१५) इति द्विविधौ 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति निशब्दस्य द्वित्वम् । तत आडागमे 'आटश्' इति वृद्धौ औनिनि अत् इति जाते 'शेरनिटि' (२३१३) इत्यभ्यासादुत्तरस्य— इकारलोपे औनिनत् इति भवति न तु औनिनदिति । अतः सूत्रप्रवृत्तिपक्षो हेयः सूत्रज्ञापकपक्षश्चाश्रयणीयः । अतएव ज्ञापकपक्षं विवृणोति—'ओः पुयण्जि—' इत्यादिना । अयं भावः :—'ओः पुयण्ज्यपरे' (२५७७—७४८०) इति सूत्रं तावद् व्यर्थम् । तथाहि 'सनि परे (सन्वदभावविषये च) यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्य इत्वं स्यात् पवर्गे यण् जकारिषु अवर्णपरिषु परतः इति स्वार्थः' । पिपावविषति, अपीपवत् । विभावविषति, अवीभवत् (णिजन्तस्य भवतेः सनि, चङि च क्रमेण रूपे) । मिमावविषति, अमीभवत् (सूङ् इत्यस्य प्राग्वदिति पवर्गे उदाहरणानि) । यियावविषति, अयीयवत् (यु इत्यस्य प्राग्वत्) । रिरावविषति, अरीरवत् (रु) । लिलावविषति, अलीलवत् (लू इति यण् प्रत्याहारे उदाहरणानि) । जिजावविषति, अजीजवत् (इति जकारगतमुदाहरणम्) । एतेषु तावत् 'ओः पुयण्जि—' सूत्रमते इत्वं प्रक्रिया :—पूङ्+णिच्+इट् सन्+शप्+तिप् इति स्थिते 'सन्यङोः' (६११८) इति प्राग् द्वित्वे उत्तरखण्डे णिच्काव्येण पुपावि इषति इति जाते अनेङ्गं सूत्रेण पु इत्यस्य इत्वेन पिभावः । वृद्धावादेशौ । पिपावविषति । एवमन्यत्र । अपीपवदित्यादौ तु पूङ् णिच् चङ् तिप् इति स्थिते पूर्ववत् प्राग् द्वित्वम् ततो णिच् काव्यम् । एवम् अडागमेन च पुपावि अत् इति स्थिते 'शेरनिटो'ति णिलोपे 'शौ चङि—' इत्युपधाङ्गस्य अभ्यासस्य अनेन इत्वं 'सन्वद्वचुनि—' इति सन्वदभावे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घं च कृते अपीपवत् इति सिध्यति । एवमन्यत्र । एवञ्च इत्त्वकरणमेव सूत्रफलम् । तत्तु 'सन्वतः' (२३१७) इत्यनेनापि सिध्यति । तथाहि—पूङ्+णिच्+इट् सन् शप् तिप् इति स्थिते प्राक् णिच्काव्येण पावि इषति इति जाते 'सन् यङो'रिति द्वित्वे पूर्वखण्डस्य 'ङ्गस्य' इति ऋस्व हलादिशेषे, 'सन्वतः' इति इत्वे वृद्धावादेशयोश्च कृतयोः पिपावविषति इति लभ्यत एव एवमन्यत्रापूर्वम् । अपीपव-

दित्यादावपि पूङ्+णिच्+चङ्+तिप् इति स्थिते प्राक् णिच्काव्येण पावि अतः
इति स्थिते 'चङि' इति द्वित्वे अडागमे अभ्यासस्य, हलादिशि, णिज्लोपि,
उपधाङ्गस्य, 'सन्त्यत' इत्यभ्यासस्य इत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घं च कृते अपीपवदिति
सिध्यत्येव। तथा सति 'ओः पुयण्जि—' इति सूत्रं व्यर्थम्। प्राङ् णिच्काव्येण
द्वित्वादि 'सन्त्यत' इति इत्वेन च यथोक्तरूपमिद्वेः। ननु तर्हि पिपविषति,
यियविषति इतुभयव कथम्। तत्र हि पु—यु इत्यनयोत्तरम् इषते—इषति इति
यथाक्रमं स्थिते णिच्परकत्वाभावात् तत्कार्याभावेन द्वित्वं भवति। ततश्च पू पू
इषते, यु यु इषति इति जाते 'साव्ये—' इति गुणावादेशयोः कृतयोः 'ओः पुयण्जि—'
इत्यनेन अभ्यासस्येत्वं च पिपविषति, यियविषति इति सिध्यति न तु भवदुपन्यासि-
काव्येण। तत्र णिच् एव अभावात्। ततश्च 'सन्त्यत' इत्यस्याप्यप्रवर्त्तेरिति चेत्। सत्यम्।
वर्ग-प्रत्याहारजकारग्रहणन्तु व्यर्थम् (पु = पवर्ग, यण् = प्रत्याहार जि = जकारः)।
पूङ्थौ इति द्वयोरेव विधानप्रयोजनात्। तथा सति 'ओः पयथोरपरयोः' इत्येव
सुवचम्। न तु 'ओः पुयण्जि अपरे' इति। तथापि यत् सूत्रं करोति तद विज्ञापयत्या-
चार्यः 'णिचि अच् आदेशो न—स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये' इति पिपावविषति—अपीपव-
दित्यादौ—सर्व्वे णिच्; सत्त्वात् इति। अतएवाह 'पयथोरिति वक्तव्ये' वर्ग-
प्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गमित्यादि। ग्रहो = ग्रहणम् भावे अप्। वर्गप्रत्याहार—
ग्रहः—कर्तृपदम्। लिङ्गमिति विधेयम् इत्यन्वयः। ननु किमयं निषेधः सर्व्वेव
प्रवर्त्तन्ते नेत्याह—यवेति। यत्र 'धातौ' द्विरुक्तौ 'द्वित्वे कृते सती'त्यर्थः, आद्यः
'प्रथमः (१) अच् 'स्वरः' (इदमुद्दिश्यम्) अवर्णः 'अकारः' लभ्यते भवतीत्यर्थः
(इदं विधेयम्) तत्र 'धातौ' अयम् 'एषः' निषेधः ('णिचि अच् आदेशो न—'
इत्यादिरूपः) प्रवर्त्तन्ते इति शेषः। नन्वस्मिन्नवर्णे कुत्र वर्त्तमाने निषेधोऽयं प्रवर्त्तता—
मित्यपेक्षायामाह—'प्रक्रियायां परिनिष्ठते रूपे वा' इति। प्रक्रियायामिति द्वित्वप्रवृत्ति-
वेलायाम्। परिनिष्ठते रूपे इति द्वित्वाद्युत्तरं गुणवृद्धिणिजादिप्रक्रियायाः परत

(१) आद्यः अच् इति स्पष्टार्थम्। एकाचो धातोर्द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डेऽपि
तस्यैव सत्त्वाद् द्वितीयस्याचोऽभावात् इति विभावनीयम्।

इत्यर्थः । वःशब्देन कश्चिदवर्णपरत्वं निवर्चितम् । तत्र अवर्णो भविष्यति इति नियमस्य निर्द्देशासम्भवादेवमुक्तमिति विवेचनीयम् । कुतः—ज्ञापकत्वेति । सजातीयं समानजातीयं जिज्ञावयिषतौत्यादौ अभ्यासीत्तरखण्डे अवर्णपरकलनियमादित्यर्थः । तत्र अतिव्याप्तिं वारयितुमाह—तेनेति । अत्र प्रक्रियायां परिनिष्ठते रूपे वा अवर्णाभावात् 'अचि अच आदेशो न स्यात्—' इति निषेधो न प्रवर्तते । अचिकीर्त्त-
दिति पूर्व्वत् 'उपधायाश्च' (२५७१) इति सूत्रे प्रतिपादितम् । प्रकृते त्विति । औनन-
दिति । गतम् । मा भवानिति । 'न माङ्योगे' इत्याडागम—निषेधः । अग्-
लोपित्वात् 'नाग्लोपिशास्—' इति निषेधान्न उपधाह्रिः । हित्वादि प्राग्वत् ।
पाठान्तरमिति । सङ्कोचने इत्येतत्पर्य्यन्तमिति बोध्यम् । अतिस्तेनदिति । 'एच इग्-
प्रसादेशे' इति अभ्यासे इत्त्वम् । अनेकाच्कलेन अष्टोपदेशत्वात् पत्वम् ।

दी— । आ गर्वादात्मनेपदिनः । पद १८८८ गतौ ।
पद्यते । अपपद्यत । गृह १८०० ग्रहणे । गृहयते । मृग
१८०१ अन्वेषणे । मृग्यति इति कण्डूदिः । कुह १८०२
विस्मापने । शूर १८०३ वीर १८०४ विक्रान्तौ । स्थूल
१८०५ परिहृहणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत । अर्थ १८०६
ऊपयाच्जायाम् । अर्थयते । आर्तथत । सत्र १८०७ सन्तान
क्रियायाम् । अससत्रत । अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः । सिसत्रयिषत् ।
गर्व १८०८ माने । गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्यास्त्रिज् विकल्पः ।
धातोरन्त उदात्तः लिटि आम् च फलम् । एवमग्रेऽपि ।
इत्यागर्वीयाः ।

आ गर्वात् etc. Now we take up the आत्मनेपदी roots ending in (and inclusive of) 'गर्व 1908 माने' । पद्यते etc. the process is similar to that in कथयति etc. (ante.) for गर्वादि roots are a-

subdivision of अदन्त roots which will extend to the end of the चुरादि class. अतुस्युलत्—ऋस् etc by 'ऋस्:', शर्पूर्वाः खयः' and 'अभ्यासे चर्च'—the penultimate is not ऋस् by 'नाग्लोपि—' for being अदन्त or ending in अ which elides by 'अतो लोपः', it is अग्लोपि. अर्थ to beg or entreat. अर्थयते—Here the वृद्धि enjoined by 'अचो ज्जिति' (254) does not apply by the dictum 'वृद्धिलोपो वलीयान्' (भाष्य)—Elision (of an अच्) is superior to the वृद्धि (of an अच्). Thus 'अतो लोपः' operates. Then 'अत उपधायाः' (2282) also does not apply for रिफ and not अ is the उपधा of अर्थ after अज्ञोप। आर्तयत like औननत्. अनेकाच्वात् etc.—cp 'एकाचः षोपदेशः—' etc, under 'उपधायां च' (2265), अदन्तसामर्थ्यात् etc—Hence गर्वते (without णिच्). This (option of णिच्) is inferred from the root's ending in अकार which being elided by 'अतो लोपः' fails to effect उपधावृद्धि (in सार्ज-धातुक), and सन्वदभाव and दीर्घ (in लुङ्) as in the case of कथ, गृह, etc. But in the case of गर्व, अकार after 'ग' is not उपधा and it is दीर्घ and there is no occasion for वृद्धि here. Thus it (अ) here prescribes णिज्विकल्प to गर्व। Moreover the root is उदात्त at the end and takes आम् in लिट् due to its being polysyllabic (अनेकाच्) Here end आगर्वादि roots.

मित—। आगर्वादिति—। गर्व १६०८ माने इत्यन्ता धातवोऽप्यदन्ता आत्म-नेपदिनश्चैत्यर्थः। पदयते—अपपदत इति। कथयति—अचकथदित्यादाविवाह प्रक्रिया—। एवं गृहयते—अजगृहत इत्यादौ। अतुस्युलत इति। शर्पूर्वाः खयः इति धकारशेषः तस्य अभ्यासे चर्चेति चर्चो न तकारः। ऋस् इति ऋस्ः। 'नाग्लोपि—' (२५७२) इति नोपधाऋस्ः। अर्थयते इति। अत्र अर्थे णिच् शप् तिप् इति स्थिते 'अतो लोपः' इत्यज्ञोपात् अर्थ-अति जाते अकारस्य रिफसन्तु न उपधात्वविरहात्—'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेर्नोपधावृद्धिः। न च 'अतो लोपः' (६१४४८)

इत्यपेक्षया 'अचो जिणति' (७/२/११५) इत्यस्य परत्वाद् वृद्धिः स्यादिति शङ्कान्
 'वृद्धेलोपो वदीयान्' इति न्यायादस्या अप्रसक्तेरिति भाव्ये स्पष्टम् । एवञ्च
 'अद्योपयति' इति षोपदेशोक्तं चिन्त्यम् । आपुगागमस्य 'अर्धवेदसयानाम्—' इति
 प्रातिपदिक एव नियमादिति तत्तुवोधिन्वामनुसन्धेयम् । आर्त्तयत इति । अकारस्य
 प्राक् द्वित्वम् । अन्यत् पूर्ववत् । अनेकाच्चादिति । एतच्च भूतौ 'धात्वादिः षः स'
 इत्यस्याधस्ताद् 'एकाचः षोपदेशः—' इत्यत्र संगृहीतम् । अदन्तसामर्थ्यादिति ।
 अर्थ भावः पदादीनां सर्वेषामिव अदन्तत्वम् । अदन्तत्वाच्च 'अतो लोप' इत्यल्लोपा-
 दुत्तरं तत्र तत्र उपधाद्विदौर्वसन्त्वद्भावोद्दिष्टः । अत्र तु अतो लोप इत्यल्लोपे
 विहितेऽपि मकारस्यस्य अकारस्य अनुपधत्वादुपधाद्वेः प्रसङ्ग एव नास्ति । न च
 सन्त्वद्भावविनिवृत्तये अग्लोपित्वमित्यपि वाच्यम् । 'गर्व' इत्यस्य अकारस्य 'संयोगे
 गुरु' इति गुरुतया लवुपरकत्वाभावात् सन्त्वत्तुस्याप्यप्रसङ्गः । अतो विज्ञायते
 अदन्तत्वस्य णिज्विकल्प एव फलमिति । अन्यदप्यस्यैव फलमिति दर्शयति—धातोर्नन्त
 इति । आम् इति । अनेकाच्चात् 'कास्यनेकाच् यङ्गणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकेनादवा
 नित्यागर्वीयाः । *

दी— सूत्र १६०६ वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् ।
 सूत्र १८१० प्रस्त्रवणे । सूत्रयति—सूत्रति । रूक्ष १६११
 पारुष्ये । पार १६११ तीर १८१३ कर्मसमाप्तौ ।
 अपपारत् । अतितीरत् । पुट १६१४ संसर्गे । पुटयति । धेक
 १६१५ दर्शने इत्येके । अदिर्धेकत् । कत्र १६१६ शैथिल्ये ।
 कत्रयति—कत्रति । 'कर्त्त' इत्यप्येके । कर्तयति—कर्तति ।

'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टिवच्च' (गणसूत्र) । प्राति-
 पदिकाद्वात्वर्थे णिच् स्यात्, इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य
 पुंवद्भाव—रभाव—टिलोप—विन्मतुब्लोप—यणादिलोप—
 प्रस्थ—स्थायादेश-भसंज्ञा—स्तद्वस्त्रावपि स्युः । पटुमाचष्टे

पठयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः—अपीपटत् ।
 'णौ चङि—' (२३१४) इत्यत्र भाष्ये तु 'वृद्धेलोपो बलीयान्'
 इति स्थितम् । अपपटत् ॥ 'तत्करोति तदाचष्टे' (गणसूत्र) ।
 पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । करोत्याचष्टे इति धात्वर्थमात्रं
 णिजर्थः । लङर्थस्त्वविवक्षितः ।—'तेनातिक्रामति' (गणसूत्र) ।
 अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति—हस्त-
 यति ॥ 'धातुरुपं च' (गणसूत्र) । णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं
 प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथाच वार्तिकम्—
 'आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे क्लृप्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च
 कारकम्' (वार्तिक—१७६६) । कंसवधम् आचष्टे कंसं
 घातयति । इह 'कंसं हन् इ', इति स्थिते—

सुत्र वेष्टने etc.—Easy—proceed as before. असुत्रत्—the अभ्यास
 is क्रस by 'क्रसः' and the उपधा of the उत्तरखण्ड is not क्रस
 due to 'नाम्नोपि—' (2572), as also षत् is barred due to poly-
 syllabicity (अनेकाच्च) of the root.

प्रातिपदिकात्—etc. This is a गणसूत्र meaning—णिच् is affixed to a
 प्रातिपदिक in various ways in the sense of a root as in the case
 of an इष्टप्रत्यय, so in the case of णिच् towards the प्रातिपदिक are en-
 joined the following viz.—पुंवद्भाव or the state of being mas-
 culine, रभाव i.e. रत्, टिलोप or the elision of टि ('अचोऽन्यादि
 टि'—79), विन्सुबलोप or the disappearance of विन् and सुत् ,
 यणादिलोप (elision of यण् (प्रत्याहार) etc.), प्रत्यस्काद्यादेश or substi-
 tutes like प्र, स्थ, स्त etc. and भसंज्ञा ('यचि भम्'—79). Thus.

पुंवदभावः—

एणीमाचष्टे i.e. speaks
of or describes
the roe (she-deer
—रुगौ)

In इष्ट—अतिशयेन पट्टी—पट्टिष्ठ ; here पुंवद-
भाव is effected by the vartika 'भस्याटे
तद्धिते' under 'तस्मिन्नादिधातुत्वमुचः' (836).
Then by टिलोप—पट्ट becomes पट् .
Then इष्ट । In णिच्—एणीम् आचष्टे—
एतयति (एनी + णिच् + शप् + तिप्)

रभावः—

In इष्ट—कृश् + इष्टन्—कृशिष्ट—रत्न of च
by 'र ऋतो हलादिर्लघोः' (1785). In णिच्
—दृढं करोति—दृढ + णिच् + शप् + तिप्—दृढयति
(corroborates or confirms).

टिलोपः—

In इष्ट—अतिशयेन साधुः—साधु + इष्टन्—
साधिष्ठः by 'भस्याटे तद्धिते' । 'ड' is टि here.
In णिच्—पट्टमाचष्टे—पट्ट + णिच् + शप् तिप्
पट्टयति (as in the text).

विन्मत्वलोपः—

In गवयति—गो is
gunnated by 'सर्व्व
—' (2168) due
to णिच् an आर्द्ध-
धातुक ।

In इष्ट—अतिशयेन सखी (having a
good many garlands) सखिन् + इष्ट =
सखिष्ठ and अतिशयेन गोमान् (having
a number of cows)—गोमत् + इष्ट—गविष्ठ
—both being defended by 'विन्मत्वोर्लुक्
(2020). In णिच्—सखिन्माचष्टे (speaks of
one having garlands to an excess) सखिन्
+ णिच् + शप् तिप् = सखयति (ज is not re-
placed by ग due to भसंज्ञा) and गोमत्-
माचष्टे speaks of one having too many
cows—गोमत् + णिच् शप् तिप्—गवयति ।

यणादिलोपः—	<p>In इठ—अतिशयेन स्थूलः—स्थविष्ठ by 'स्थूलदूरयुवकस्य—' (2015).</p> <p>In णिच् दूरं करोति—द्वयति (the process is as before).</p>
प्रत्यस्मादादेशः—	<p>In इठ—प्रेष्ठ, स्थिष्ठ etc. in the sense of अतिशयेन प्रिय, स्थिर etc by the rule 'प्रियस्थिरस्फिरोरु—' (2016)</p> <p>In णिच्—प्राययति, स्थापयति स्फारयति etc. in the sense of प्रियं करोति, स्थिरं करोति etc.</p>
भसञ्ज्ञा—	<p>In इठ—सजिष्ठः । } No कुल due to the</p> <p>In णिच्—सजयति । } the भसञ्ज्ञा of सज् in each case.</p>

परत्वाद् इडौ etc.—i.e. After इडि, enjoined by 'अचो जिण्ति' (254—1. 2. 115) due to its being पर or subsequent to टि—लोप, directed by 'भस्य टिलोपः' (368—7.1.88), has already taken effect, then there will be the elision of टि (टिलोप). The idea is this :—

In पटु + णिच् + शप् + तिप्, if इडि is enjoined then we have पटौ, next by टिलोप or औलोप we have पट् ; if इडि is not enjoined then also by टिलोप or लोप we have पट् ; thus टिलोप applies both in पटौ and in पटु. It (टिलोप) is thus अनित्य by the dictum 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः or—An injunction which applies (equally) to two diff. 'word—forms' is अनित्य or temporary i.e. not obligatory.

Moreover, इडि also is अनित्य by the dictum 'यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विह्वल्यते तदप्यनित्यम्'—for it once applies and once not. Thus both are अनित्य ; this being the case इडि being subsequent will

apply first and then टिलोप will operate. अपीपटत्—अपपटत्—The former is formed (पट् + णिच् + तिप्) when वृद्धि due to णिच् operates prior to टिलोप. Then हिल, णिज्जलोप (by किरमिति) उपधाङ्गः (by 'खौ चङि—' 2314) and ङ्ल, and दीर्घसन्वदभाव of the अभ्यास ; where—as the latter is derived when टिलोप (उलोप) operates first. Here there is no सन्वदभाव etc for in this case पट् is अग्लोपी (उलोपी) and so the prohibition 'सन्वद्वन्नि चङ्परिऽनग्लोपे' applies. The latter is according to भाष्य where under 'खौ चङि—' (2314) is stated the dictum 'वृद्धेर्लोपी वलीयान्'. Tattwavodhini says that both the forms are correct.

तत्करोति—etc. This also is a गणसूत्र meaning—णिच् is affixed to a प्रातिपदिक in the sense of तत्करोति (he does that) and तत् आचष्टे (he narrates or attempts that). Thus it is an elaborate statement of the former 'प्रातिपदिकात् धात्वर्थे—'. By the pronunciation of करोति आचष्टे (आ + चच् + लट् ते) it does not follow that it is used in लट् only but in (प्रातिपदिक) is used in all other tenses (लोट, लङ् etc.) also. 'अश्नेन etc.' (गणसूत्र)—meaning—णिच् is added to a प्रातिपदिक or nominal base as अश्न, हस्ती etc. in the sense of 'rides or goes (he) by on it'. Thus अश्नयति, हस्तयति, गह्वं भवति etc.—by टिलोप everywhere due to भ संज्ञा । 'धातुरूपं च' (गणसूत्र)—A base or stem to which णिच् is affixed, retrocede or retire to its original basis i.e. to the root primitive whence it was derived. The word 'च' in the सूत्र is intended to supply what is wanting or not stated here ; cp—the Varttika 'अख्यानात्—'etc. meaning :—in the senses of तद् आचष्टे (narrates that) a कृदन्त base, des—

cribing some 'legend or story, छ drops its affix, retrocedes to or appear in its original root—form and the कारक (as also the काथ्य—कुल, तत्व etc) remain as they were originally, though not contained in the root itself, in the causal form. Thus कंसवधम् आचष्टे gives कंसम् वातयति। Thus the form standing 'कंसं हन् इ (णिच्) शप् तिप्, we look forward :—

मित—। सूत्र वेष्टने इति। सूत्रयति इत्यादि कथयति इत्यादिवत्। असु-
सूत्रत् इति। अग्लोपित्वात् नोपघातस्वः अनेकाचत्वनाशोपदेशत्वाद्ग घत्वम्।

प्रातिपदिकादिति। गणभूतम् इदम्। वाख्यातं स्वयमेव। तद्वत्सावपीति
इष्टे परतो यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावादिर्भवति तथा णिच् परतोऽपि प्रातिपदिकस्य
पुंवद्भावादिर्भवतीत्यर्थः। इष्टे इव इष्टवत् इति सप्तम्यन्तादिति। तिन 'इष्टस्य
यिट् च' (२०१८—६।४।१५८) इत्यत्र षष्ठ्युच्चारणपूर्वकप्रोक्तो यिडागमो—'भूयिष्ट'
इत्यत्र भवन्नपि वङ्गन् आचष्टे 'भावयति' इत्यत्र न भवतीत्याहु रिति तत्त्वबोधिन्यां
स्पष्टम्। तत्र पुंवद्भाव इष्टे परतो यथा अतिशयेन पदौ इति पटिष्टा। अत्र
'भस्याटे तद्धिते' इति वार्त्तिकेण पुंवद्भावे सति डीव्लोपादुत्तरम् 'भस्य टेलोपः'
(358) इति टिलोपे इष्टन्। णिच् तु एनीमाचष्टे—एतयति। अत्र पुंवद्-
भावाद् डीव्लकारयोर्निवृत्तिः। एवं क्रमेण द्रदिष्टः (अतिशयेन दृढः)—द्रदयति
(दृढं करोति) 'र ऋतो ह्लादिलोपो'रिति रभावः। टिलोपः पुंवद्भावे गतः।
अतिशयेन स्वयमेव—स्वजिष्टः स्वग्विनमाचष्टे स्वजयति। उभयत्र विन्मनोर्लुगिति
विनी लुकि प्रातिपदिकस्य भसंज्ञकत्वात् कुलाभावे रूपे। एवञ्चात्र भसंज्ञापि

छ The word 'आख्यान' in the Varttika does not insist on a famous story or legend in as much as णिच् may apply in the same sense elsewhere as नरहत्याम् आचष्टे etc.

दर्शिता । एवं सनुपि—अतिशयेन गोमान्—गविष्ठः इति । णिचि तु—गोमन्तम्
 आचष्टे गवयति । ‘अङ्गवत्तपरिभाषया न वृद्धि’रिति कश्चित् । अतिशयेन स्थूलः—
 स्थविष्टः । स्थूलं करोति—स्थवयति । ‘स्थूलद्रुववृक्षस्त्रिप्रचक्षणां यणादिपरं पूर्वस्य
 च गुणः’ (२०१५) इति यणल्लोपः । ततो गुणः । ‘यणादिपर’मित्यत्र आदिपदग्राह्यं
 शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । अतिशयेन प्रियः, स्फिरः, स्थिरः—प्रैष्ठः, स्थैष्ठः, स्फैष्ठः ।
 णिचि च प्रियं, स्थिरं, स्फिरं वा करोतीति प्राययति, स्थाययति, स्फाययति ‘प्रिय-स्थिर-
 स्फिरीरु-वहुल-गुरु-वृद्ध-लघु-दीर्घ-वृन्दारकाणां प्र-स्थ-स्फ-वर्-व-हि-गर्-वर्षि-त्व-द्राधि-
 वन्दाः’ (२०१६) इति प्रायादेशः । सम्प्रति पठयतीत्यस्य साधनप्रकारमाह—
 परत्वादिति । अयमभिप्रायः—पटु णिच् शप् तिप् इति स्थिते वृद्धितिलोपयोरु-
 भयोरिव प्रातिरूपावपि चानित्यौ । तथाहि—पटु इतुकारसत्त्वं यथा ‘भस्य
 टिलोपः’ प्राप्नोति तथा ‘अचो जिणिति’ (७२।११५) इति वृद्धौ क्तायामपि
 (औकारसत्त्वं ऽपि) प्राप्नोति । तैन चायम् (टिलोपः) अनित्यः । ‘शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्
 विधिरनित्यः’ इति न्यायात् । वृद्धिरप्यनित्या । इयं हि कुवचित् प्राप्नोति कुवचित्च
 न । तेन ‘यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विह्वल्यते तदप्यनित्य’मिति न्यायात् साध्य-
 नित्या । एवमुभयोरप्यनित्ययोः परत्वाद वृद्धिः प्राग् विधीयते । ततश्चिलोपः । चङि
 रूपमाह—अपीपटदिति । पटु णिच् चङ् तिप् इति स्थिते परत्वाद वृद्धौ टिलोपः ।
 एवञ्च औकारलोपित्वेन अग्—(अ, इ, उ, ऋ, लृ)—लोपित्वाभावात् ‘सन्वद्गुणि-’
 इत्यस्य प्राप्तिः । ततश्चाभ्यासस्य ‘सन्वत्’ इतीत्वम् दीर्घोत्पत्तिरिति दीर्घः ‘यौ चङि-’
 इत्यङ्गस्य उपधाङ्गस्य, ‘शोरनिटि’ इति णिलोपश्च । भाष्ये तु ‘वृद्धेर्लोपो वलीयान्’
 इति न्यायमाश्रित्य—प्राग्, टिलोपं विधाय वृद्धिर्विहिता । एवञ्च उकारलोपित्वेन अग्-
 लोपित्वात् ‘अनृगलोपे’ इति प्रतिषेधान्न दीर्घसन्वदभावौ । अन्यत् पूर्ववत्—अपपटत् ।
 ‘वृद्धेर्लोपो वलीयान्’ इति च ‘मुख्य मिय-’ (२६७७—३।१२१) इति सूत्रे भाष्य-
 कैयटयोः स्पष्टम् । भाष्यद्वयप्रामाण्यद्रूपद्वयमपि साध्विति तत्त्वबोधिन्यां स्थितम् ।
 ‘तत्करोति तदाचष्टे’—एतदपि गणसूत्रम् । करोत्यर्थे आचष्टे ऽर्थे च प्रातिपदिकान्
 णिच् स्यादित्यर्थः । अथञ्चाद्येः पूर्ववापुस्तत्सदाह—पूर्वस्यैवेति । ‘प्रातिपदिकाज्ञात्वर्थे—’

इत्यस्येत्यर्थः । प्रपञ्चो विस्तरः । ननु करोत्याचष्टे इत्यनयोक्तृत्वाभावात्तदर्थस्याप्राप्तुर्ल्लेखात्
 कृतोऽस्य पूर्वेण गतार्थत्वं तदाह—धात्वर्थमात्रं णिजये इति । ननु करोतीत्या—
 दिलङ्मात्रप्रयोगपूर्वकविधानात्कारान्तरे परतः प्रातिपदिकास्मिन् नोपपद्यते
 तदाह—लङर्थेति । अन्यत्रापि लकारे परतः प्रातिपदिकादुक्तार्थे णिच्स्यादेवेत्यर्थः ।
 'तेनातिक्रान्तिः' । एतदपि गणसूत्रम् । एवं तत्करोतित्यादौ द्वितीयाया प्रकृति—
 भूताद्वितीयान्ताद् वा णिजिति ज्ञेयम् । तृतीयप्रकृतिस्मृताद् तृतीयान्ताद् वा प्राति-
 पदिकादस्मिन्नर्थे णिज् इति प्रामाणिकाः । हस्तयतीति । 'नलोपः प्रातिपदिकस्येति
 नलोपे प्राग्वत् । एवं वलीवर्द्धयति गर्हभयतीत्यादौ । 'धातुह्रस्व' च—गणसूत्रम् ।
 तत्र 'धातुह्रस्व' इत्यंशस्य अयमाह—णिच्प्रकृतिरिति । 'अस्मादुत्तर' णिज् विधेयते ।
 स णिच्प्रकृतिः प्रातिपदिकमित्यर्थः । धातुह्रस्व इति । श्रुतिवादिभिरनेन
 धातोर्यो यो रूपो भवति स स प्रातिपदिकस्यापीत्यर्थः । प्रतिपद्यते इति, प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 अथ सूत्रगतचकारार्थं व्याचष्टे चशब्द इति । समुच्चयः संग्रहः । अत्र अनुक्तांशो
 वार्त्तिककृता समुच्चीयते इत्याह—तथा च वार्त्तिकमिति । आख्यानान् 'आख्यान-
 (उपाख्यान)-वाचिनः' कृतः 'कृदन्तात्'—कृदन्तशब्दादित्यर्थः तदाचष्टे 'अस्मिन्नर्थे' णिचि
 विहिते इति शेषः 'कृत्' कृत्प्रत्ययस्य अजादेर्लुक् लोपः स्यात् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः
 'प्रकृतिर्मूलभूतस्य धातोः' प्रत्यापत्तिः वधाद्यादेशपरित्यागेण स्वरूपे 'हन्' इत्यादौ
 अवस्थानम् च स्यादित्यर्थः (कृती लुक्—कृत् क ; प्रकृतेः प्रत्यापत्तिः—प्रकृति
 प्रत्यापत्तिः (इष्टीतत्) कृत् क च प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेति विग्रहः । आर्षम्
 एकत्वम्) । 'आख्यानान्...प्रत्यापत्तिः' इत्यंशस्यायमर्थः—ॐ आख्यानान्निवाचि—
 कृदन्तशब्दात् तदाचष्टे इत्यर्थे णिच्प्रत्ययः स्यात् । णिच्प्रत्ययसन्निधौनेन तत्तच्छब्द-
 निर्माणनिमित्तम् 'अप्' इत्यादि प्रत्ययो लुप्यते । मूलभूतस्य धातोरदेशे च सति

* 'आख्यान' इति व्यापारमात्रं विवक्षितम् । तेन भारतभागवतादिप्रसिद्धे
 कंसवधादुपाख्यानानि एव णिजिति नागृह्यः । तथा सति कचमाचष्टे—वाचय-
 तीत्याद्यनुपपत्तेरित्यलम् ।

दर्शिता । एवं ननुपि—अतिशयेन गोमान्—गविष्ठः इति । शिचि तु—गोमन्तम्
 आचष्टे गवयति । ‘अङ्गहत्तपरिभाषया न वृद्धि’रिति कथितम् । अतिशयेन स्थूलः—
 स्थवितः । स्थूलं करोति—स्थवयति । ‘स्थूलदूरयुवजस्वन्निप्रचुद्राणां यथादिपरं पूर्वस्व
 च गुणः’ (२०१५) इति यणलोपः । ततो गुणः । ‘यथादिपर’मित्यत्र आदिपदशास्त्रं
 शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । अतिशयेन प्रियः, स्फिरः, स्थिरः—प्रोष्ठः, स्थोष्ठः, स्फोष्ठः ।
 शिचि च प्रियं, स्थिरं, स्फिरं वा करोतीति प्राययति, स्थाययति, स्फाययति ‘प्रिय-स्थिर-
 स्फिरीरु-वहुल-गुरु-वृद्ध-लटप्र-दीर्घ-वन्दारकाणां प्र-स्थ-स्फ-वर्-व-हि-गर्-वर्धि-वप्-द्रावि-
 वन्दाः’ (२०१६) इति प्राचादेशः । सम्यति पठयतीत्यस्य साधनप्रकारमाह—
 परत्वादिति । अयमभिप्रायः—पटु शिच् शप् तिप् इति स्थिते वृद्धितलोपयोरु-
 भयोरिव प्रातिरुभावपि चानित्यौ । तथाहि—पटु इत्याकारसत्त्वं यथा ‘भस्व
 टिलोपः’ प्राप्नोति तथा ‘अचो जिणति’ (७२।११५) इति वृद्धौ कृतायामपि
 (आकारसत्त्वेऽपि) प्राप्नोति । तैन चायम् (टिलोपः) अनित्यः । ‘शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन्
 विधिरनित्यः’ इति न्यायात् । वृद्धिरप्यनित्या । इयं हि कुवचित् प्राप्नोति कुवचिच्च
 न । तेन ‘यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विह्वल्यते तदप्यनित्य’मिति न्यायात् साध्य-
 नित्या । एवमुभयोरप्यनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः प्राग् विधीयते । ततः टिलोपः । चङि
 रूपमाह—अपीपटदिति । पटु शिच् चङ् तिप् इति स्थिते परत्वाद् वृद्धौ टिलोपः ।
 एवञ्च आकारलोपित्वेन अग्—(अ, इ, उ, ऋ, लृ)—लोपित्वाभावात् ‘सन्वत्तुनि—
 इत्यस्य प्रातिः । ततश्चाभ्यासस्य ‘सन्वत्’ इतीत्वम् दीर्घोल्लोपोरिति दीर्घः ‘शौ चङि—
 इत्यङ्गस्य उपधाङ्गस्यः, ‘शेरनिटि’ इति शिलोपश्च । भाष्ये तु ‘वृद्धेल्लोपो वलीयान्’
 इति न्यायमाश्रित्य—प्राग्, टिलोपं विधाय वृद्धिर्विहिता । एवञ्च उकारलोपित्वेन अग्-
 लोपित्वात् ‘अनुगलोपे’ इति प्रतिषेधान्न दीर्घसन्ववद्भावौ । अन्यत् पूर्व्ववत्—अपपटत् ।
 ‘वृद्धेल्लोपो वलीयान्’ इति च ‘मुखं मिथ—’ (२६७०—३।१२१) इति सूत्रे भाष्य-
 कैयटयोः स्पष्टम् । भाष्यद्वयप्रामाण्याद्रूपद्वयमपि साध्विति तत्त्वबोधिन्यां स्थितम् ।
 ‘तत्करोति तदाचष्टे’—एतदपि गणसूत्रम् । करोत्यर्थे आचष्टेऽर्थे च प्रातिपदिकान्
 शिच् स्यादित्यर्थः । अथञ्चाधेः पूर्व्वत्वापुस्तसदाह—पूर्व्वस्यैवेति । ‘प्रातिपदिकाङ्गात्वे’—

स आदेशोऽपगच्छति । ततश्च धातुः स्वरूपे तिष्ठति इति । 'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यंशस्तु स्वयमेव अयं 'हनस्तोऽचिस्त्वलोः' (२५७४) इत्यत्र व्याख्यास्यते । एवं कंसवधम् आचष्टे इत्यत्र वधादेशः—(हन् + अप् भावे 'हनश्च वधः' (३२५३) इति वधादेशः)—प्रत्ययविरहाभ्यां, क्लृप्प्रकृतिप्रत्यापत्तौ कंसं हन् णिच् इति जाते कंसं घातयति इति लभ्यते (यद्यपि वधश्च एव क्लृप्तो न तु कंसपूर्वो वधश्चक्षुस्तथापि 'क्लृद्यहणे गतिकारकपूर्वस्यापि गहणम्' इति न्यायात् 'कंसवध' शब्दस्यापि क्लृप्तत्वोपचारः) । अथ घातयति अजीवतदित्यादेः प्रक्रियाप्रदर्शनार्थमाह—इहिति । (घातयति इति तु 'हो हन्तेरि'ति कुत्वे तस्य घत्वे 'हनस्तः—' इति तकारान्तादेशे णिचि वृद्धौ च रूपम् इति विज्ञेयम्)—

२५७४ । हनस्तोऽचिस्त्वलोः ॥७।३।३२॥

दो— । हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिस्त्वल्वर्जे जिति णिति । नन्वत्र अङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाङ्-
द्वित्वयोर्दोषः । किञ्च कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूप-
ग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । 'प्रकृतिवच्च'
इति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं च । चात् कार्यम् । हेतुम-
स्त्वचः प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमस्त्वौ यादृशं कारकं धातावनन्तभूतं
द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः ।
कंसमजोघतत् । 'कर्त्तृकरणाद्वात्वर्थे' (गणसूत्र) । कर्तुर्व्यापा-
रार्थं यत् करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना
हन्ति—असयति ।

वल्क १८१७ दर्शने । चित्र १८१८ चित्रीकरणे ।
आलेख्यकरणे इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । 'चित्र' इत्ययमङ्गुतदर्शने

णिच' लभते । चित्रयति । अंस १८१८ समाधाति । वट १८२०
विभाजने । लज १८२१ प्रकाशने । 'वटि' 'लजि' इत्येके ।
वण्टयति । 'लञ्जयति । अदन्तेषु पाठवलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये ।
वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां
पुक्माह । तन्मते—कथापयति, गणापयति—इत्यादि । मिश्र
१८२२ सम्पर्के । संग्राम १८२३ युद्धे । अयमनुदात्तेत् ।
अकार—प्रश्नेषात् । अससङ्ग्रामतः । स्तोम १८२४ श्लाघा-
याम् । अतुस्तोमत् । छिद्र १८२५ कर्णभेदने । 'करणभेदने'
इत्यन्ये । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यन्ये (अपरे ?) । अन्ध
१८२६ दृष्ट्युपधाति । उपसंहारि इत्यन्ये । आन्दधत् । दण्ड १८२७
दण्डनिपातने । अङ्ग १८२८ पदे लक्षणे च । आञ्जकत् ।
अङ्ग १८२८ च । आञ्जगत् । सुख १८३० दुःख १८३१
तत्क्रियायाम् । रस १८३२ आखादनस्नेहनयोः । व्यय १८३३
वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । रूप १८३४ रूपक्रियायाम् ।
रूपस्यदर्शनं करणं वा रूपक्रिया । छेद १८३५ द्वैधीकरणे ।
अचिच्छेदत् । छेद १८३५ अपवारणे इत्येके । छदयति । लाभ
१८३७ प्रेरणे । व्रण १८३८ गात्रविचूर्णने । वर्ण १८३८
वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् ।
सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरि-
वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्'—(गणसूत्र)—
अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः ।
तद् यथा—पर्ण १८४० हरितभावे । अपपर्णत् । दिष्क

१६४१ दर्शने । क्षप १६४२ प्रेरणे । वस १६४३ निवासे ।
 तुल्य १६४४ आवरणे । एवम् आन्दोलयति । प्रेङ्गोलयति ।
 विङ्गुस्वयति । अवधीरयति इत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो
 'बहुलम्' इत्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका
 बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो 'बहुलम्' इत्याहुः । तेनापठि-
 तेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच् । 'रामो राज्यमचीकरत्' इति
 यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे
 पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः । 'णिङ् अङ्गान्निरसने' (गणसूत्र) ।
 अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ
 निरस्यति—हस्तयते । पादयते । 'श्वेताश्वाश्चतरगालोडि-
 ताह्वरकाणामश्वतरतकलोपश्च' (गणसूत्र) । श्वेताश्वादीनां
 चतुर्णांमश्वदयो लुप्यन्ते । णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वामाचष्टे,
 तेनातिक्रामति वा—श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे—अश्वयते ।
 गालोडितं वाचां विभर्शः । तत् करोति—गालोडयते । आह्व-
 रयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्त्तयन्ति—तन्मते परस्मैपदमपि ।
 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' (गणसूत्र) । णिजन्तादेव
 बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मासु 'पुच्छभाण्ड—' (२६७६)
 इति णिङ् विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥

इति तिङन्तचुरादिप्रकरणम्— ।

तकार is the final substitute of हन् when follows a ज-
 dropping or ण-dropping affix except विच् and णल्. Thus
 हन् becoming हत् of which ह changes into च by 'हो हन्ते:—'

(358), we have चातयति (by इङि and गुण) and अजीघतत् (in चङ्—by कुहोश्च ;, डित्, सन्वत्त and दीघ) ; but in चिष् and णत् we have अघानि and जघान. Well (ननु etc), when the form stands as कंसवध णिच् चङ् तिप्—then by 'यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि-प्रत्यये अङ्गम्' (199) and by 'सनाद्यन्ता धातवः' (2364), the whole word 'कंसवध' becomes अङ्ग as also धातु so that the augment अट् will be placed before 'क' and the portion 'कंस' will be duplicated. But such process is faulty, for it fails to give अजीघतत् where it is clear to see that अट् is before हन् or घत् which has been doubled. Moreover, कुत् (i.e. घत्) and तत् will not follow on the score of the परिभाषा 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' (१)—'when some individual root is put down in a rule, the operation which concerning that is taught in the rule, is understood to take place only when the root is followed by such an affix as can be added to roots' (Kielhorn). For कुत् and तत् (directed by ('हो हन्तः—' and 'हनस्—') take effect only when णिच् etc. follow the individual root हन् ; but here there is 'कंसवध' and no हन्. This being the case how to proceed ? सत्यम्—True, (we are perplexed)—but still we have a way through the last or second half of the varttika 'आख्यानात् कृतः—' viz 'प्रकृति-

(१) This reading is inconsistent with भाष्य where we find it modified thus 'धातोः कार्यसुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' See भाष्य under 'सृजेद् द्विः' (7. 2. 114) as also the परिभाषेन्दुशेखर ।

वच्च कारकम्' where the चकार is disorderedly placed and should therefore be placed after कारकम् (giving प्रकृतिवत् कारकम् च) so that from this च we will have (the अतिदेश or hyper-reference of) कार्य (operation in addition to the कारक or case). Thus 'प्रकृतिवच्च कारकम्' will now mean 'As, on the occasion of हेतुसंज्ञिच् or casual form of हन् etc. which are the प्रकृति or bases of the affix णिच्, an accusative case (द्वितीयान्तम् कारकम्) is not included in the roots (themselves) and as operations like कुल्ल and तल्ल etc follow so will it (each of them) behave here i.e the द्वितीयान्त word कंस will not be considered as a part of the root and कुल्ल etc will not be forbidden. Thus we have कंसम् अजीघतत् ।

'कर्तृकरणात्—' (गणसूत्र) meaning—णिच्, in the sense of a root, is added to a प्रातिपदिक which is an instrument of the कर्त्ता or agent. 'कर्तृकरण'—signifies an instrument intended to serve some purpose of the कर्त्ता and not merely the organs such as eyes, ears etc. 'चिद कदाचिद्दृशेने'—i.e. 'चिद' takes णिच् in the sense of 'seeing an awe-inspiring subject'—चिद्वयति—no इङि cp. पटयति. Similarly असयति etc. अदन्तेषु etc—some hold that वट and लज being read under the अदन्त or अकारान्त roots, will have इङि (by the rule 'अचो जिष्णति'—254, due to the failure of अदन्तल्ल and consequently there will appear the aug. पुक् by 'अर्तिङ्गौ—' 2570). शाकटायनस्तु— The idea is that Shakatayana enjoins पुक् to all अदन्त roots (कथ etc), but there is no authority that every one of them is अदन्त for other

wise it cannot have युक्. 'संग्रामयुद्धे'—This is a गणसूत्र and the root संग्राम is अनुदात्त-eliding (आत्मनेपदी) due to the disunion or elision of अ (at the end)—Thus अससङ्ग्रामतः in चङ् for it is thus अग्लोपी—and so नोऽनुदात्तभाव and दीर्घ follow. अनुस्तीमत्—by 'ऋस्', 'एच इग् ऋसादेशः,' etc. and being अनेकाच्, षत्व fails ; cp—अतिस्तीमत् । 'बहुल-मेतन्निर्दर्शनम्' * (गणसूत्र). These अदन्त roots are multifarious ; thus examples or instances of अकारान्त roots (or bases) are as in आन्दो-लयति etc. the bases are आन्दोल, प्रेक्षोल, विडम्ब and अवधीर etc. Others explain the above गणसूत्र that the reading of the ten classes of roots is of various types so that there are सौव, लौकिक and वैदिक roots not read here exclusively ; while the third party limit the term बहुल to nine classes so that स्वार्थणिच् applies to undermentioned roots also. But another party hold that णिच् attaches itself in an inconsistent way (various ways) to चुरादि roots. All these schools or parties (पक्षाः) are to be met with in the works of old grammarians like वामन, जयादित्य etc. 'णिङङ्गाग्रिरसने' (गणसूत्र)—णिङ् is added to a प्रातिपदिक, denoting limbs, in the sense of rejecting or refusing (निरसन) । Thus हस्तयति etc. (refuses) lays aside (someone's) hands)—आत्मनेपदी due to डित्व of the affix णिङ् । 'श्चिताश्चत्तर etc.—' (गणसूत्र)—of the four bases or प्रातिपदिकसं namely श्चिताश्च, अश्चत्तर, गालोडित and आह्वरक, disappear in order (the portions) अश्च, तर, इत and क—as also णिङ् is

* 'कचित् प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद् विकल्पः कचिदव्य एव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥'

attached to them in the sense of a root. Thus श्वेतवते etc. narrates or speaks of (or rides by a white horse). Similarly अश्वयते (due to the elision of तर) । Note in this connection the distinction between अश्वयति and अश्वयते. गालोडित means the consideration of utterances or speeches. गालोडयते (with the elision of इत). Similarly आह्वयते with the elision of क । Some, however, carries down णिच् (and not णिङ्) to this गणसूत्र । Thus in their opinion अश्वयति etc. (परस्मैपद) । 'पुच्छादिषु etc.—' (Last गणसूत्र) meaning 'there is no need of the णिङ्विधि in the rule 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' (2516) when पुच्छ etc. could have had आत्मने. terminations in णिच् due to the utterance of the term 'बहुल' in the गणसूत्र 'बहुलमेतन्निर्द्देशनम्' । The word सिद्ध in the rule indicates सङ्कल or benediction at the end.

Here end the चुरादि class.

नित— । 'हनः + तः + अचिण्णलोः' इतिच्छेदः । 'हनः' इति षष्ठी— निद्देशात् अलोऽन्त्यपरिभाषया अन्तादेश इति लभ्यते । 'अचो जिण्णति' (७।२।११५) इत्यतो जिण्णति (जिति णिति) इति चानुवर्तते । अचिण्णलोरिति च विशेषणं, तदाह— हन्तेस्तकार इत्यादि । जिति—घातः (हन् + घञ् भावे) । णिति—घातयति, अजीघतत् । चिण्ण—णलोन्त्य—अघानि, जघान इति । तदेवं 'हो हन्तेः—' (३५८) इति कुत्वे, अनेन तत्वे, णिचि ङङ्घौ च घातयति इति सिध्यति । अजीघत इति च उक्त— क्रमेण हन्ते—'घत्' इत्यादिशे जाति, तस्य द्वित्वे 'कुहोश्चु' रित्यभासस्य चुत्वे 'अभ्यासे चर्चे'ति जश्त्वे, अनग्लोपित्वात् 'सन्त्यतः' इतीत्वे, तस्य दीर्घे च सिद्धम् । तत्र आशङ्कते ननिति— । कंसविशिष्टस्य इति—वधशब्दस्तेति शेषः कंसवधशब्दस्येत्यर्थः । तत्र को दोषइत्यत आह—ततश्चेति । तथाच कंसवध णिच चङ् तिप् इति स्थिते 'यस्मात् प्रत्यय-

विधित्तादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्यनेन 'सनायन्ता धातवः' इत्यनेन च कंसवधशब्दस्य णिच्प्रकत्वेन अङ्गमंशा धातुसंज्ञा च भवति । ततश्च चङि आसज्यमानि अडागमि कंसवधस्य कात् पूर्व एव अट्, कंसशब्दस्यैव च द्वित्वं भवति । एवं दोषद्वयं दर्शयित्वा पुनर्दोषद्वयं दर्शयितुमाह—किञ्चेति । धातोरिति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति हि परिभाषा भवति । 'यदा कस्य चिद्धातोरन्तरं किञ्चित् कार्यविधीयते तदा तस्य धातोः स्वरूपसंशब्दने सत्येव धातोर्विहितप्रत्यये च परत एव तत् कार्यं भवतीति' तदर्थः । कंसवधशब्दस्य तु नास्ति धातुत्वम् । ततश्च 'हो हन्तेः—', 'हनन्तः—' इति कुलतत्त्वविधिद्वयमपि न प्रवर्तते हन एवात्र क्रमाभावात् । एवं दोषानभ्युपगम्यापि मार्गं दर्शयितुम्—'आख्यानात् कृतः—' इति वार्त्तिकस्योत्तरार्थं व्याचष्टे—प्रकृतिवच्चेति । भिन्नक्रम इति । 'कारकम्' इत्यस्मादुत्तरं निवेशनीयम् इत्यर्थः । अत आह—'कारकं च' इति । अथ चकारस्याभिधेयमाह—चात् कार्यमिति । ततश्च 'कारकं कार्यं च प्रकृतिवदिति' फलितम् । इदानीमर्थं स्पष्टीकरोति हेतुमण्डिच इति । प्रकृतिवदित्यत्र समस्यर्थे वतिः । प्रकृताविव प्रकृतिवत् । अत्र 'प्रकृति' इत्यनेन हेतुमण्डिचः प्रकृतिर्विवक्षितो व्याख्यानात् । अयमर्थः—यथा 'कंसं हन्ति कृष्णः' तं प्रेरयति कंसं धातयति, 'अजौघतदित्यादौ हेतुमण्डिचि (णिजन्तावस्थायाम्) द्वितीयान्तं कंसपदम् धातोरन्तर्न तिष्ठति (धातोरङ्गीभूतो न भवति) किञ्च यथा—तत्र हन्तेः कुलतत्वादि कार्यं भवति, तद्वदवापि (कंसवधमाचष्टे,) कंसवधमाचष्ट इत्यादौ) कंसं हन् णिच् (चङ्) इति स्थिते द्वितीयान्त-कंसशब्दस्य धातौ नान्तर्भावः, हन्तेः (वार्त्तिकपूर्वाङ्गेण वधादिविगमे) कुलतत्वादि सिध्यत्येवेति । एवमजौघतदित्यादि निर्वोधमेव । ('धातोः स्वरूपग्रहणे—' इति परिभाषा तु 'सृजैर्विद्धिः' (७२।११४) इत्यत्र भाष्ये दृषिता । अतएव नागेशोऽपि 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीत्येवं पठति । विशेषं जिज्ञासुभिर्भाष्यमनुसन्धेयम्) ।

कर्त्तृकरणादिति । गणसूत्रम् । तत्र कर्त्ता च कारणञ्चेत्येवमर्थः इति भ्रमं वारयितुमाह—कर्तृव्यापारार्थं यत्करणमिति । णिच् स्यादिति शेषः । असयति इति । इकारलोपित्वेनाग्लोपित्वाच्चङि असयति । एवमन्यत्र । वल्क इत्यादि

प्रातिपदिकं न धातुः । कदाचिद्दर्शने इति । चित् इति शेषः । काचिद्दर्शने इत्यस्य विवरणमद्भुतदर्शने इति । अदन्तेष्विति—सतान्तरमिदम् । शाकटायनस्त्विति । 'अव अरुचिवीजन्तु सर्ववाक्लोपवाधि मानाभाव' इति नागेशः । संगमस्य युञ्जे इति । युञ्जवाचि-संगमस्य 'युञ्जं करोतीत्यर्थः'—णिच् लभत इत्यर्थः । अनुदात्तेदिति । आत्मनेपदीत्यर्थः । 'अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' इति न्यायात् परस्मैपदमपि भवतीति बोध्यम् । एतच्च 'कर्तुः क्यङ् सलोपच' (३।१।११) इति सूत्रस्याभावात् भृशादित्त्वभाष्यस्य कौयटाच्चेति बोध्यम् । नन्वनुदात्ते किं मानमित्यत आह—अकारप्रक्षेपादिति । अयं भावः—अदन्तेषु संगमस्य पाठाददन्तत्वं । अव अकारोऽनुदात्तः । 'यानादीनां च' इति फिट्पूर्वेण आट्टादात्तत्वं—नियमादन्तिमानुदात्तत्वस्य लाभात् । स चानुदात्तः स्वरः 'अतो लोपः' इति णिचि परतो लुप्यत एव । ततश्चायमनुदात्तेदिति । न च 'णिचश्च' इत्येवात्मनेपदे सिद्धे एतावान् क्लेशो न कर्तव्य इति वाच्यम् । परगमिन्यपि फले आत्मनेपदं यथा स्यात् । किञ्चैवम् अकारलोपादङ् लोपित्वम् आदाय अससङ्गत्वात् इत्यत नोपधाङ्गस्य । यद्यपि 'यसिराच' इत्यौणादिसूत्राद् यसु 'अदने' इत्यस्मात् यसति सैन्यानि लोकान् वेति कृत्वा मन् प्रत्यये आकारे च सति याम इति लब्धे तद्वदपसर्गविहीनस्य युष्टार्थत्वमस्ति तथापि 'संपूर्वे संयुगे स्मृतः' इत्येवं रुदिमादायैवसुक्तम् । उपसर्गस्य सङ्घोर्ज्ञेयाच्च सकारात् प्राग अट् सकारस्य द्विलक्ष सिध्यति । एतच्च 'भृशादिभ्यो भ्रुव्यच्चे लोपश्च हलः' (२६६०) इत्यत स्वयमस्माभिश्च विशदीकरिष्यते इति दिक् । अतुलोमदिति । अतिकेनदिति-वदत प्रक्रिया । तत्क्रियायामिति । सुखदः खानुक्लब्ध्यापार इत्यर्थः । सुखयति । दुःखयति । करोत्यर्थे णिच् । 'बहुलम्—' गणसूत्रम् । निदर्शनमियत्तया अवधारणम् । एतावन्तोऽदन्ता धातव इत्येवं निहृष्टमशक्या इत्यर्थः । तेनाव अनुक्ता अन्येऽपि सन्तीति श्रियम् । एवमिति । अव आन्दोल, प्रेङ्गल, विड्भ, अवधीर इत्यादि प्रातिपदिकम् । एतेन अवपूर्वी धीर इति चौरादिको धातुरिति मत्वा अवधीर्येत्यादि केषाञ्चिद् व्याख्यानं प्रामादिकमेवेति प्रतिपत्तव्यमित्यलम् । अन्ये त्विति । 'बहुलम्—' इति गणसूत्रस्य—व्याख्यानान्तराख्याह—

दशगणीपाठ इति । दशगण्यम् भाष्यादिचुराद्यन्तेषु इत्यर्थः । सौता इति सूत्र-
प्राप्ताः । लोकिका इति लोकाव्यवहारात् प्राप्ताः, वैदिका इति वेदेषु प्राप्ताः । अपरे
त्विति । स्पष्टम् । अचीकरदिति । करोतिः स्तार्थगत्यात् कृडि चडि अग्लोपित्वा-
भावेन दीर्घसम्बद्धभावे । चकारित्यर्थः । ननु कुत एतज् ज्ञातम् तवाह—
सर्वे पक्षा इति । प्राचामिति—वृत्तिज्ञानमाधवहरत्तादीनाम् । ‘णिङ् अङ्गात्—’
इति । गणसूत्रम् । अर्थः स्पष्टो सूत्रे । निरसने इति—निषेधे इत्यर्थः ।
हस्तयते इति । णिङ् इत्यस्य डित्वात् ‘अनुदात्तङित’ इत्यात्मनेपदम् ।
‘अथाथ—’ इति गणसूत्रम् । अथाथादीनामिति । तथाच अथाथ इत्यस्य ‘अथ’
इति, अथतर इत्यस्य ‘तर’ इति, गालोङित इत्यस्य ‘ङित’ इति आह्वरक इत्यस्य ‘क’
इति लुप्यते । विमर्श इति—विवेचनं विचारो वेत्यर्थः । केचित्त्विति । स्पष्टम् ।
‘पुच्छादिषु—’ इति । एतदन्तिमं गणसूत्रम् । तेनान्ते सिद्धशब्दो मङ्गलार्थः प्रयुक्तः
‘मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथक्ते...’ इति भूवादित्त्वस्य-
भाष्यात् । अर्थस्तु—पुच्छादिशब्देभ्यो धात्वर्थे णिच् स्यात् । णिजन्तानां चैतेषाम्
‘बहुलमेतन्निदर्शनम्’ इत्यत्र बहुलग्रहणादात्मनेपदं सिध्यतीति णिङ्—विधिर्न कर्तव्य’
इति । के तावत् पुच्छादयः शब्दाः ?—उच्यते—‘पुच्छभाण्डचीवराणिङ्’ (२६७६)
इति सूत्रोपात्ता इति शम् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तचुरादि-प्रकरणम् ।

अथ तिङन्तणिच्-प्रकरणम्

२५७५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥१४॥५५॥

कर्त्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्त्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

The employer of the कर्त्ता or agent (of the non-causal form) is designated as हेतु or cause as also कर्त्ता or agent (in the causal form).

मित— । तत्प्रयोजक इति । 'तत्' इत्यनेन 'स्वतन्त्रः कर्त्ता' (१४॥५४) इत्यवस्थः कर्त्ता परास्मृत्यते । चकारिणाप्येवम् । अत आह कर्त्तुरिति । प्रयोजकः प्रेरकः कर्त्तृव्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । अणिजन्तावस्थायाः कर्त्तुः प्रेरको अणिजन्तावस्थायां कर्त्तुः हेतुरिति चोच्यते इति यावत् । तव हेतुसंज्ञायाः 'हेतुमति च', 'भीष्मोर्हेतुभये', 'भियो हेतुभये पुक्' इत्यादीनि प्रयोजनानि । कर्त्तृसंज्ञायास्तु—'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यत्र प्रयोजके वाच्ये लकारादय इति बोध्यम् ।

२५७६ । हेतुमति च ॥३॥१॥२६॥

दो— । प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्-स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । 'णिचश्च' (२५६५) इति कर्त्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयास्वभूवे ।

The affix णिच् is attached to a root when any employment or operation coming from the प्रयोजक (or resulting from the

agency of the प्रयोजक) in the form of sending (or causing to do something) is sought to be expressed (by the root). Thus भवन्तम् (भू + श्ठ + २या १व) etc. i.e to be or grow. A causative root will also have आत्मनेपद terminations after it when the fruition rests on the agent. e. g. भावयते etc.

नित — । हेतुमतीति । 'सत्यापपाशरूपवौषा...चुरादिभ्यो णिच्' (३:१:२५) इत्यतो णिजित्यनुवर्त्तते । हेतुमतीति निमित्तमसौ । तदाह वाच्ये इति सतीति शेषः । कश्च हेतुमान् ? यस्य हेतुर्विद्यते । कस्य च हेतुर्विद्यते ? प्रेषणादिव्यापार-विशेषस्य । प्रेषणादयस्तावत् कमपि निमित्तौक्त्य प्रवर्त्तन्ते यच्च निमित्तौक्त्य प्रवर्त्तते स पुनर्हेतुर्वा प्रयोजको वा 'तत्प्रयोजको हेतुर्थेति पूर्वमुक्त्वात् । तदाह—प्रयोजक-व्यापारे प्रेषणादाविति । आदिशब्देन अध्यषणानुमत्यु—पदेश—नुयहाणामुपादानम् । तत्र भत्यादिर्निष्कण्डस्य प्रवर्त्तना प्रेषणा आज्ञेत्यर्थः (command); समानस्य अधिकस्य वा कृत्विगाचाव्यादेः प्रवर्त्तना अध्यषणा—प्राश्नना (Request) इत्यर्थः । अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः (permission) । उपदेशे हितवचनम् (Advice)—ज्वरितः कषायं पिबेत्, नैकाकौ नक्तं व्रजेत् इत्यादिरूपम् । अनुग्रहस्तु 'हन्तृनिष्ठस्य पलायमानस्य निरोध' सति उपकाराख्यः प्रवर्त्तनाभेदः । तत्र निरोधकस्य प्रवर्त्तकत्वात् । भवन्तमिति भूषातोः श्वन्तमिदम् । णिचश्चेति—व्याख्यातं प्राक् । भावयते इति । णिचि वृद्धौ श्वादयः । भावयाम्भूव इति । 'कासप्रत्ययात्—इत्याम् ततश्च णिजन्तकरीत्यादेरनुप्रयोगः । आत्मन्ययवत्—इति तद्ध ।

२५७७ । ओः पूयण्ज्यपरि ॥७॥४॥८०॥

दी— । सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्यङ्गत्वं स्यात् पवर्गयण्जकारिष्ववर्णपरिषु परतः । अबोभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

इत्थं i. e इकार is substituted for the उकार of the अभ्यास a part and parcel of the अङ्ग (verbal stem), followed by सन् (or declared to be सन्वत्) provided the said उकार is followed by (or contains) पवर्गे (प, फ, ब, भ), यण् (य, व, र, ल) and जकार which (पवर्गे, यण् and जकार) again are followed by अकार । Thus अवीभवत् etc.—भू णिच् चङ् तिप् छे । Here वृद्धि in connection with णिच् will not apply first due to the prohibition 'द्विवचनेऽचि' (2243). Thus हिल takes effect first giving भू भू इ अत् of which the second भू will have वृद्धि and आवादेश as the result of णिच्कार्यं and उपधाङ्गस्य by णौ चङि— (2313) then the उकार (by this rule) of the first i. e the अभ्यास भू will be replaced by इ for 'सन्वतः' (2317) will not apply as there is no अकार in the first or अभ्यास भू । Then by दीर्घ ('दीर्घो लघोः') and अभ्यासजश्ल we have अवीभवत् । Similarly अपीपवत् (पूङ्), अमीमवत् (मूङ्), अयीयवत् (यु), अरीरवत् (रु), अलीलवत् (लू) and अजीजवत् (जु) । Note that as the rule 'ओः पयण्—' merits the modification as 'ओः पययोः' for which see दीक्षित under 'इ च गणः' (2573) we could have effected अवीभवत् etc excepting पिपविषते and यियविषति by applying वृद्धिकार्यं first of all and finally by सन्वतः (These are all evident under 'ओननत्' resulting from ऊन परिहाणे under चुरादि).

मित— । ओरिति । पुयण्जि अपरे इति छेदः । ओरिति उ इत्यस्य षष्ठान्तम् । 'पुयण्जि' इति समाहारद्वन्द्वात् सप्तम्येकवचनम् । पुञ्च यण् च ज् च तस्मिन् । अपरे इति बहुव्रीहिः । अः परो यस्मात् इति । 'सन्वतः' (७/४/७५)

* Here सन्वदभाव comes in by 'सन्वत्तृणि—' (2316).

इत्यतः सनीति अनुवर्तते । 'अङ्गस्य' (३४१) इति सप्तमाध्यायपरिसंज्ञाति-
सन्धिकारसूत्रम् । 'भञ्जामित्' (३४१६) इत्यत इदिति । 'अव लोपोऽभ्यासस्य'
(३४१५) इत्यतोऽभ्यासस्येति चानुवर्तते । तदाह—सनि परे यदङ्गमित्यादि ।
अभ्यासस्येति षष्ठीसम्बन्धेन ओरित्यस्य विशेषणम् । तदाह—अभ्यास्योकारास्येति । अपरे
इति तु पुयण्जि इत्यस्य विशेषणम् । अत आह—अवर्णपरिषु इति । पु इति पवर्गः ।
यण इति प्रत्याहारः । अवर्णभवदिति । भू णिच् चङ् तिप् इति (लुङि) स्थिते
* अजादेशस्य णिचि निषिद्धत्वात् प्रागेव दितम् । ततोऽङ्गस्य (उत्तरखण्डस्य)
णिचि ह्रस्वौ, आवादेशे, 'णौ चङि—' (२३१४) इत्युपधाङ्गस्य च अकारपरकतया
भू इत्यभ्यासस्यस्य उकारस्य इत्त्वम् । तस्य दीर्घोलघोरिति दीर्घः । 'लुङ् लङ्—'
इत्युदागमश्च । अत्र अभ्यासी अकाराभावात् 'सन्वतः' (२३१७) इत्यस्याप्रवृत्तिरिति
ज्ञेयम् । अत्र सन्वत्तुं तु 'सन्वल्लघुनि चङ्परिऽनग्लोपे' इत्यनेनेति ज्ञेयम् ।
नच भुभु इति हिलोत्तरं ह्रस्वावादेशयोः कृतयोः 'णौ चङि—' (२३१४) इत्युपधा—
ङ्गस्य 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०) इति तस्य (उपधाङ्गस्य) स्थानिवदभावेन अभ्यासी-
कारस्य—अकारपरपवर्गादिपरकत्वाभावात् सन्वल्लाप्रसक्तैरित्तुं न स्यादिति वाच्यम् ।
एतत् सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवद्भावस्याप्रवृत्तेरिति तत्त्वबोधिन्यादौ स्पष्टम् । एवमपीप-
वत् (पूङ् पवने इति धातुः) । अमीमवत् । स्पष्टं मूले । अयीयवत् (यु निश्रणादौ) ।
अरीरवत् (रु शब्दे) । अलीलवत् (लूज् क्लेदने) । अजीजवत् (जु गतौ) ।
सौलोऽयमन्तिमो धातुः । 'जुचङ्कृत्य—' इत्यलोक्तः । अपरे किम् । वुभुषति ।
पुयण्जीति किम् ? ऊर्णनविषति ।

२५७८ । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥३४८१॥

दो— । एषामभ्यासीकारस्य इत्त्वं वा स्यात् सन्ववर्णपरे

* ओः पुयण्जि—' (२५७७) इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्यं वर्गप्रत्याहारजकार—
यहो लिङ्गं 'णिचि अच आदेशो न स्याद् हिले कार्य' इति दीक्षितययः 'ई च गणः ।'
(२५७३) इति सूत्रे द्रष्टव्यः । तत्रैव च अवर्णभवदित्यादिः प्रकारान्तरेण (प्राङ्
णिच् प्रसक्त्या) साधनमपि द्रष्टव्यम् ।

धात्वक्षरे परे । असिस्त्रवत्—असुस्त्रवत् । 'नाग्लोपि—'
 (२५७२) इति ऋस्त्रनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् ।
 अचीचकासत् । मतान्तरे—अचचकासत् । अग्लोपीति
 सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ख्यन्तासिच् । पूर्वविप्र-
 तिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं वाधित्वा णिलोपः । चोरयति । 'खौ
 चङि—' (२३१४) इति ऋस्त्रः । 'दीर्घो लघोः' (२३१८)
 इति दीर्घः (?) । न चाग्लोपित्वाद् द्वयोरप्यसम्भवः । ख्याकृति-
 निर्देशात् । अचूचुरत् ।

इत्थ i.e. इकार is optionally substituted for the उकार of
 the अभ्यास of these roots (स्त्र, यु, द्र, प्र, ण, and च्) when
 in सन् (or सन्वद्भाव) a radical धात्वक्षर letter followed by अवर्ण fol-
 lows. Thus असिस्त्रवत्—असुस्त्रवत् । अशिश्रवत्—अशुश्रवत् । अदिद्रवत्—
 अदुद्रवत् । अपिप्रवत्—अपुप्रवत् । अपिप्प्रवत्—अपुप्प्रवत् । अचिच्यवत्—अचुच्य-
 वत् । The process in all the cases is the same as in अबौभवत्
 etc. The only diff. is that here 'दीर्घो लघोः' (2318) does not
 apply for the इकार in असिस्त्रवत् etc becomes युक् (and not
 लघु) in connection with स्त्र etc which contain a conjunct
 letter (संयुक्तवर्ण) । The उकार of शासु elides. Thus it (शासु)
 is अग्लोपी and consequently 'नाग्लोपि—' (2572) applies.
 अचीचकासत्—अचचकासत्—the former is effected by the saying
 'चङ्परि णौ यदङ्गम्—' and the latter by 'अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परि—'

* 'इति दीर्घः' इति—इति ऋस्त्र इतुप्रकाशादिति दीर्घ इत्यपि वाच्यम् ।
 परन्तु तत् कापि मूले न दृश्यते । अतः प्रपञ्चिहोदतः ।

Hence the rule 'नाग्लोपि—' (2572) does not apply, consequent 'चोर' becomes कृस् by 'शौ चङि—' (2314) and the अभ्यास दीर्घ by दीर्घो लघोः (See also मित—below).

मित—। सवतीत्यादि। पूर्ववदनुवृत्तिः। पूर्वसूत्रादपरि इति चानुवर्तते न 'पुयण् जि' इत्यपि असम्भवात्। तदाह—एषामित्यादि। अचरे। इति वषे इत्यर्थे असिखवत्—असुखवत् इति। 'ख' इति संयुक्तवर्णपरकत्वेन 'सि' इत्यस्य इकात् 'संयोगे गुरुः' इति गुरुतया 'दीर्घो लघोः' रित्यस्याप्रवृत्तेर्न दीर्घः। एवमसुखवदित्यन्यत् पूर्ववत्। ऋणीतीत्यादिरुदाहरणन्तु अशिञ्चवत्—अग्रञ्चवत्। अदिद्रवत् अदुद्रवत् इत्यादि। अथ शासु अनुशिष्टौ इत्यस्य उकारलोपेन अग्लोपि दुषधाऋखाभाव इत्याह—'नाग्लोपि—' इति। तत्रापि लघुपरकत्वाभावाद् अभ्याकारस्य न दीर्घः। एवम् अडुटोक्त 'ढीकृ' इति ऋदिदयम्। अचौचकासत् अचचकासत् इति। 'चकासृ' इति ऋकारान्तत्वेन अग्लोपित्वाभावपधाऋसमतान्तर इति। 'चकासौ तूभयमिदं न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया' इति 'दं लघोः' (२३१८) इत्यत्र चतुर्थमङ्गिकाङ्गेण उक्तं मतद्वयम्। तत्र पूर्वं 'न परि शौ यदङ्ग' तस्य योऽभ्यासो लघुपर' इति व्याख्याने दीर्घसन्वद्भावार्था सिध्यधरत्वर्थे पक्षो भाष्यानाकृढो नागेशासम्मतश्च। उत्तरन्तु (रूपम्) 'अङ्गसं निमित्तं यच्चङ्परम्' इति प्रथमव्याख्याने सिध्यति। अवानेकहल्व्यवधानाद् र सन्वद्भावौ न। सुव्धातुप्रकरणे इति—अतितिरायदित्यादौ इत्यर्थः। उदाहृति मयेति शेषः।

खल्लाणिजिति। चुरादिगणोपधातुभ्यः स्वार्थग्यन्तेभ्यो हेतुमन्त्रिजपि भवतीत्यत्र स्वार्थणिचा चुर धातोः 'चोरि' इति रूपे जाति हेतुमन्त्रिचि चोरि + णिच् + शप् इति स्थिते 'अचो ञ्णिणि' (२५४) इति प्राप्तां ङङि वारयति पूर्वविप्रतिषेधात् 'खल्लोपाविशङ् यण्गुणङङिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकेऽदित्यर्थः। (वा मिदं 'चोरनिटि' (२३१२) इत्यत्र व्याख्यातम्)। पचान्तरमाह अपवादत्वादं चोरनिटि इति सूत्रस्य अपवादत्वात् णिलोपस्यैव 'परनित्यान्तरङ्ग—' इति परि

प्राकप्रवृत्तेरिति भावः । एचञ् हेतुमन्त्रिचो लोपात् शप्स् तिपो वा पितृमादाय—
सार्वधातुकार्जधातुकयोरिति गुणः । अथ चङि प्रक्रियानाह—‘णौ चङि—’ (२३१४)
ऋस् इति । अङ्गस्य उपधाङ्गस् इति भावः । दीर्घोल्लोरिति—अभ्यासदीर्घ
इति शेषः । अत्र स्वार्थण्यन्तस्य ‘चोरि’ इत्यस्य णेरिकारलोपात् ‘चोर्’ इति जाते
‘णौ चङि—’ इत्युपधाङ्गस् च चुर इत्यस्य इत्वम् । ततोऽभ्यासस्यस्य च इत्यस्य दीर्घो
अचूचुरत् इति सिध्यति । परन्तु णेरिकारलोपात् धातुरयम् अग्लोपी भवति । ततश्च
‘नाग्लोपि—’ (२५७२) इति उपधाङ्गस्त्वाभाव आपद्यते । तत्तत्त्वाद् ‘दीर्घो लघो’
रित्यपि न प्रवर्तते ऋस्त्वाभावत् । अत आह—न चाग्लोपित्वादिति । इयोरपि इति ।
उपधाङ्गस्त्वाभ्यासदीर्घोऽयोरित्यर्थः । कुतो नासम्भव इत्यत आह—ग्याकृतिनिर्देशादिति ।
णेरिच्प्रत्ययस्य आकृतेः जातिः निर्देशाद् व्यवस्थितत्वात् । एवञ्चातिस्त्वेन स्वार्थ-
णिचा हेतुमन्त्रिचोः साम्यं फलितम् । ततश्च स्वार्थणिचो लुप्तत्वेऽपि हेतुमन्त्रिचः सत्त्वात्
न णिच्परत्वविरहः । अत इकारलोपाभावान्नाग्लोपित्वम् । अतश्च ऋस्दीर्घो
सिध्यते । परन्तु ‘अत्र जातिनिर्देशोऽयुक्तः’ इति शब्दन्तुशेखरे विस्तरणं प्रपञ्चितमिति
तत्रैव द्रष्टव्यम् । अथ ‘टु ओ श्वि गतिहङ्गो’रित्यस्य चङि सम्प्रसारणविकल्प-
दर्शयितुमाह—

२५७८ । णौ च संश्रुणोः ॥ ६।१।३१॥

दी—। सन्परे चङ्परे च णौ श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् ।
‘सम्प्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं वलवत्’ (परि—) ? इति
वचनात् आदौ सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूश्रवत् । अलघुत्वान्न
दीर्घः । अशिश्रयत् ।

The root श्वि (टु ओश्वि गतिहङ्गोः) gets सम्प्रसारण optionally when
णिच् i.e. णिच् followed by सन् as also चङ् follows. Thus in णि
followed by सन्—शिश्राययिषति—शुश्रावयिषति (see under—‘स्मिङ्पूङ्
—’ २६२६) । Now in णि followed by चङ् the form standing—

अञ्चि णिच् चङ् तिप्, the णिच् कार्यं i.e. वृद्धि and आयादेश due to णिच् comes in first, then सम्प्रसारणम्. But in this case the form will be अयुञ्जयत् and not अयुश्वत् which is intended. So Bhattoji brings forward the statement of Bhasya viz सम्प्रसारणम् etc (see भाष्य under 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्') meaning सम्प्रसारणम् as well as operation in connection with it is of greater force than any other operation. Thus सम्प्रसारणम् and पूर्वरूप ('सम्प्रसारणाच्च'—३३०) operate first and then द्वित्व, णिच् कार्यं and अभ्यासदीर्घ giving अयुश्वत् । When there is no सम्प्रसारणम् the form is अशिश्वयत्—here the अभ्यास is not दीर्घ for इ of शि is not लघु due to the following of the संयोग letter 'ञ' (the 'व' of चि is dropped by 'ह्लादिः शेषः') ।

मित—। णौ चेति । 'विभाषा ञ्' (६।४।३०) इति सूत्रम्, 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । 'संज्ञङो'रिति च विषयसतमीदिवचनम् । सन् च चङ् च (हन्तः) तयोः । एतद् णौ इत्यस्य विशेषणम् । अत आह—सन्परे चङ्परे च णौ इत्यादि । ननु अञ्चि णिच् चङ् तिप् इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद् णिच् कार्यं प्रागेव स्यात् ततः सम्प्रसारणम् । तथाच सति अयुञ्जयत् इत्येव स्यात् न त्वभीष्टम् अयुश्वत् इति । अत आह—सम्प्रसारणं तदाश्रय्यच्च कार्यं वलवत् (नेधं परिभाषा इति शब्दन्तुशेखरे स्थितम्—परन्तु मूले सर्व्वेव परिभाषा-लेनैव गृह्यं दृश्यते) । भाष्यवचनमेतत् 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यत्र निबद्धम् । एवञ्च प्रागेव सम्प्रसारणम् तदाश्रय्यं कार्यञ्च 'सम्प्रसारणात्' (३३०) इति प्राप्तं पूर्वरूपमपि भवति । ततो द्वित्वणिच् कार्ये भवतः । ततश्च अयुश्वत् इति सिद्धम् । सम्प्रसारणाभावपक्षे आह—अलघुत्वादिति । अभ्यासस्थस्य 'शि' इत्यस्य इकारस्य संयोग परकत्वेन गुरुतया 'दीर्घो लघो'रित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः । अशिश्वयत् इति । शि इत्यस्य द्वित्वम् । तस्य ह्लादिः शेषः । उत्तरखण्डस्य णिच् कार्येण वृद्ध्यायादेशयोः

कृतयोः 'गौ चङि—' (२३१४) इत्युपधाऽस्त्वः । एवम् अगृश्वदित्येवापि उपधा-
ऽस्त्वः । अभ्यासदीर्घं तु लघुपरकत्वादिति विभावनीयम् । अथतेर्णिचि लङादौ आयय-
तीत्यादि त्रयम् । अथ 'अवाचालम्बनाविदूर्ययोः' इति प्राप्तं षत्वं चङि वारयति—

२५८० । स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥८।३।११६॥

दो— । उपसर्गनिमित्त * एषां सस्य षो न स्याच्चङि ।
अवातस्तम्भत् । पय्यसोषिवत् । न्यसोषहत् । आटिटत् ।
आशिशत् । बहिरङ्गोऽपुत्रपधाऽस्त्वो द्वित्वात् प्रागेव । ओणेऽर्ह-
दित्करणाल्लिङ्गत् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ
विधानान्न वृद्धिः । मा भवान् प्रेदिधत् । 'न न्द्राः—' (२४४६)
इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् ।
आर्चिचत् । 'उञ्ज आर्जवे' । उपदेशे दकारोपधोऽयम् ।
'भुजनुवज्जौपाण्यपतापयोः' (२८७७) इति सूत्रे निपातनाहस्य
बः । स चान्तरङ्गोपि द्वित्वविषये 'न न्द्राः—' (२४४६) इति
निषेधाज्जिश्ब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्त्तते । न तु ततः प्राक् ।
दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औजिजत् । अजादेरितिप्रव । नेह ।
अदिद्रवत् ।

The स of these roots in चङ् is not replaced by ष due
to a cause existing in the उपसर्ग's. Thus अवातस्तम्भत् (but
elsewhere अवष्टम्भवति etc. with षत्वं)—this is an exception

* 'उपसर्गस्थान्निमित्तात्' इति तत्त्वबोधिनीसंमतः पाठः । स एव च
समीचीनः 'उपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकसत्त्वात् अन्यत्राप्येवं स्वयं
न्याख्यातत्वाच्च ।

अत्रि णिच् चङ् तिप्, the णिच् कार्यं i.e. इङ्गि and आयादेश due to णिच् comes in first, then सम्प्रसारण। But in this case the form will be अशुश्वत् and not अशुश्वत् which is intended. So Bhattoji brings forward the statement of Bhasya viz सम्प्रसारणम् etc (see भाष्य under 'लित्यभ्यासस्योभयेषाम्) meaning सम्प्रसारण as well as operation in connection with it is of greater force than any other operation. Thus सम्प्रसारण and पूर्वरूप ('सम्प्रसारणाच्च'—३३०) operate first and then हिल, णिच् कार्यं and अभ्यासदीर्घ giving अशुश्वत्। When there is no सम्प्रसारण the form is अशिश्वत्—here the अभ्यास is not दीर्घ for इ of शि is not लघु due to the following of the संयोग letter 'श्च' (the 'व' of चि is dropped by 'हलादिः शेषः') ।

नित—। शौ चेति । 'विभाषा श्चैः' (६।४।३०) इति सूत्रम्, 'व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । 'संशङ्को'रिति च विषयसप्तमीद्विवचनम् । सन् च चङ् च (इङ्गः) तयोः । एतद् शौ इत्यस्य विशेषणम् । अत आह—सन्परे चङ्परे च शौ इत्यादि । ननु अत्रि णिच् चङ् तिप् इति स्थिति अन्तरङ्गत्वाद् णिच् कार्यं प्रागेव स्यात् ततः सम्प्रसारणम् । तथाच सति अशुश्वत् इत्येव स्यात् न लभोऽष्टम् अशुश्वत् इति । अत आह—सम्प्रसारणं तदाश्रययञ्च कार्यं बलवत् (नेद्यं परिभाषा इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्—परन्तु मूलं सर्वत्र परिभाषा-त्वेनैव गृह्यणं दृश्यते) । भाष्यवचनमेतत् 'लित्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यतः निबद्धम् । एवञ्च प्रागेव सम्प्रसारणम् तदाश्रयं कार्यञ्च 'सम्प्रसारणात्' (३३०) इति प्राप्तं पूर्वरूपमपि भवति । ततो हिलिङ्गि कार्ये भवतः । ततश्च अशुश्वत् इति सिद्धम् । सम्प्रसारणाभावपक्षे आह—अलघुत्वादिति । अभ्यासस्य 'शि' इत्यस्य इकारस्य संयोग परकत्वेन गुरुतया 'दीर्घो लघो'रित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः । अत्रिश्वत् इति । चि इत्यस्य हिलम् । यस्य हलादिः शेषः । उत्तरखण्डस्य णिच् कार्येण वृद्धायादेशयोः

कृतयोः 'णौ चङि—' (२३१४) इत्युपधाङ्गसः । एवम् अयूश्वदित्यत्रापि उपधा-
ङ्गसः । अभ्यासदीर्घस्तु लघुपरकत्वादिति विभावनीयम् । यद्यतेर्णिचि लङादौ आयय-
तीत्यादि ज्ञेयम् । अथ 'अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति प्राप्तं षत्वं चङि वारयति—

२५८० । स्तम्भसिवुसहां चङि ॥८।३।११६॥

दो— । उपसर्गनिमित्त * एषां सस्य षो न स्याच्चङि ।
अवातस्तम्भत् । पर्यसोषिवत् । न्यसोषहत् । आटिटत् ।
आशिशत् । वहिरङ्गोऽपुत्रपधाङ्गसो हित्वात् प्रागेव । ओणेरृ-
दित्करणल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ
विधानान्न वृद्धिः । मा भवान् प्रेदिधत् । 'न न्द्राः—' (२४४६)
इति नदराणां न हित्वम् । औन्दिदत् । आडिडत् ।
आर्चिचत् । 'उज्ज आर्जवे' । उपदेशे दकारोपधोऽयम् ।
'भुजनुवज्जौपाखपतापयोः' (२८७७) इति सूत्रे निपातनादस्य
बः । स चान्तरङ्गोपि हित्वविषये 'न न्द्राः—' (२४४६) इति
निषेधाज्जिज्ञास्य हित्वे कृते प्रवर्त्तते । न तु ततः प्राक् ।
दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औजिजत् । अजादेरितेव । नेह ।
अदिद्वत् ।

The स of these roots in चङ् is not replaced by ब due
to a cause existing in the उपसर्ग's. Thus अवातस्तम्भत् (but
elsewhere अवष्टभयति etc. with षत्व) —this is an exception

* 'उपसर्गस्यात्रिमित्तात्' इति तत्त्वबोधिनीसंमतः पाठः । स एव च
समीचीनः 'उपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकसत्त्वात् अन्यत्राप्येवं स्वयं
व्याख्यातत्वाच्च ।

to the rule 'अवाञ्छात्स्वनाविद्वर्ज्योः' (2273). पर्यसौषिवत्, न्यसौषिवत् (परि—षिवु (तनुसन्ताने) + णिच् + चङ् तिप् ; नि—षह (मर्षणे) + णिच् + चङ् तिप्) here in both the cases the उपसर्गनिमित्त षत्व directed by 'परिनिविध्यः सेवसितसयसिदुसह—' (2275), is prohibited by this rule, hence the अभास is without षत्व ; but the अभासनिमित्त षत्व of the अङ्ग is not prohibited ; hence we have षत्व in षिवु and षह by 'इणक्कोः and 'आदेशप्रत्यययोः' (211—12). In आटिटत् (अट् + णिच् + चङ् तिप्) and आशिश्त् (अश् + णिच् + चङ् तिप्), the उपधाङ्गस्त्व, though वहिरङ्ग, * will apply prior to the duplication (द्वित्व) due to the fact of making ओणि or ओण् (ओणृ अपनयने) as ऋदित् or ऋ-eliding. The drift is this :—ओणृ is ऋदित् and so अग्लोपी. Thus, in ओण् इ (णिच्) अत् (चङ् तिप्) or ओणि अत्, by द्वित्व (which is अन्तरङ्ग), we will have ओणिणि अत् ('अजादेर्द्वितीयस्त्व'); but as औ now ceases to be उपधा, the rule 'नाग्लोपि—' (2572) does not apply, consequently the ऋदित्करण or अग्लोपिकरण fails and this failure suggests

* उपधाङ्गस्त्व directed by 'यौ चङि—' (2314) is वहिरङ्ग or an external injunction because it necessitates the existence of two affixes viz. चङ् and णि whereas द्वित्व is अन्तरङ्ग (inherent injunction) in as much as it applies when the single affix चङ् follows ; cp. the saying of कैयटः—'वह्नपेवो वहिरङ्गः' and 'स्वत्यादिचौऽन्तरङ्गः' or what necessitates more than one (विधि or प्रत्यय) is वहिरङ्ग and what does only a very few (or one) in comparison is अन्तरङ्ग।

that the उपधाङ्स (कौ चङि—2314), though बहिरङ्ग will apply before द्वित्. Thus in ओण् इ अत्. 'नाग्लोपि—' applies first due to अग्लोपित्व of ओण् giving ओण् इ अत्=औणिणि अत् (by अट्, णिच् कार्यं and द्वित्)=औणिसत् (by णिलोप—'कौरनिटि') । Similarly (from the fact of this suggestion which is general 'जापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्') in आटिटत् and आणिशत्, the उपधाङ्स directed by ' कौ चङि—' applies first and then द्वित्. अडागन्, णिच् कार्यं and णिलोप etc.

To make his view more lucid Bhattoji brings forth another case such as इदिषत् (एष् + णिच् + चङ् तिप्) in connection with माङ् which prohibits इङि due by the rule 'आटश्च' (269)—for in आटिटत् etc we could proceed by applying द्वित् first and then उपधाङ्स on the strength of 'आटश्च' the application whereof effects आटिटत् etc. To answer another rejoinder, viz. in 'मा भवान् प्रदिषत्'—(प्र + इदिषत्) there will be इङि giving प्रदिषत् by 'एत्येधत्ताद्म्' (73) as इदि is nothing but एष् itself by the maxium (न्याय or परिभाषा—) 'एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात्', (1) Bhattoji says एजादौ etc. i.e. as the इङि takes place only when एति and एषति etc, have एच् (ए, ओ, ऐ, औ,) for their beginning letter. Hence here in प्रदिषत् there will be गुण and not इङि by 'एकदेश—'. औन्दिदत्—the root उन्दी कृत्तदने (रुधादि). In उन्द् इ (णिच्) अत् (चङ् तिप्)—after णिच् कार्यं

(1) A term or word which has undergone any change only partially is to be looked upon as the selfsame word or term ; cp.—भाष्य—शुनः पुच्छे नष्टेऽपि श्रुत्वाचतः ।

'दि' will be duplicated by 'न न्दाः—' (2446) then as before. In अडिडत्—the root is अड (अ + ड) hence its उपधा is द. Here after शिच्कार्य, 'डि' will be doubled. Similarly in आर्षिचत् (अर्षि इ अत्), after शिच्कार्य, चि is doubled then शिलोप etc. The root उव्ज (आर्जवे) has द for its penultimate as instructed in धातुपाठ and this द becomes व irregularly as we have seen it is used thus in the rule 'मुजनुवजौ—' (2877). And although this (व) is अन्तरङ्ग yet in the matter of हिल, it will take place after the word 'जि' (ज् with शिच्) has been duplicated owing to the prohibition 'न न्दाः—' and not before this i. e. the prohibition 'न न्दाः—' on the score of the utterance of दकार. Thus औजित् (अट् उदजि चङ् तिप्=औदजि जि अत्=औजित्). The prohibition 'न न्दाः—' (2446) will apply only when न, द and र come after अच् and not otherwise; cp. 'अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विनं भवन्ति'. Thus it will not hold good in the case of अदिद्रवत् (द्रु + शिच् + चङ् तिप्=अट् द्रु इ अत्=अद्रुद्वि अत्=अदिद्रवत्—इ by 'स्वतिष्ठोति—' (2578) then उपधा—ङ्ख and शिलोप (alternative अद्रुवत्) for the 'द' here does not come after an अच्. If the reading is अदिद्रपत् then the root is 'द्रा' which becomes द्रापि by 'अर्त्तिङ्गी—' (2570), the अन्त्यास 'दा' (ह्लादिः शेषः) first being 'द' by 'ङ्खः' and then being 'दि' by सन्त्यः.

नित—ः सम्भू इत्यादि। 'अपदानस्य सूर्यन्तः' (८३१५५) इत्यधिकृतम्।
 'सङ्घेः साङः सः' (८३१५६) इत्यतः स इत्यनुवर्तते। 'न रपरसृपिष्ठजि—' इत्यतोः

नेति च । अत्रैव सूत्रे 'उपसर्गेदिति वक्तव्यम्' इति च वार्तिकं वर्तते । तदेतत् सकलमभिप्रेत्याह—उपसर्गेनिमित्त इत्यादि । 'उपसर्गास्थानिमित्तात्' इति पाठो ज्ञायान् अन्यवाप्येवमुक्तादित्यलम् । अवातस्तम्भत् इति—स्पष्टम् । अभ्यासस्य 'शपूर्वाः खयः' इति तत्कारशेषः । पर्यस्यैषिवत् इति—परिपूर्वात् 'पितृ तत्सन्ताने' इत्यस्मात् ख्यन्तात् चङि रूपम् । उपसर्गेनिमित्त इत्युक्त्वात् व्यवहितस्याप्यभ्याससकारस्यैव षत्वनिषेधः ('अट्कुस्वाङ्—') न लभ्यासपरवर्तिन उत्तरखण्डस्य इण्कोरित्यादिना तस्य षत्वनिमित्तत्वादिति त्रयम् । 'धात्वादिः सः षः' इत्यनेन सत्वे ख्यन्तस्य सिवेर्द्धित्वादृङ्म् उत्तरखण्डे णिलोपः दोर्घो लघोरिति दीर्घः । एवम् न्वसीषहत् (नि—षह मर्षणे + णिच् + चङ् तिप्) इत्यत्र । ननु आडागमेन आट् णिच् चङ् तिप्, इति, आश् णिच् चङ् तिप्—इति च स्थिते 'खौ चङि—' (२३१४) इति ख्यान्तादृङ्म् उपधाङ्गस्यो विधेयः । स तु बहिरङ्गः, चङ्परखण्डेचत्वेन बद्धपेक्षत्वात् । हित्वन्तु चङसावापेक्षम्—अत इदमन्तरङ्गम् । ततश्च 'असिङ्' बहिरङ्गमन्तरङ्गं (परि—) इति न्यायाद् हित्वमेव प्राक् प्रसज्यते । कृते च हित्वे आटिटित्यादौ 'आटश्च' (269) इति वृद्ध्या सिङ्गेऽपि—औणिन्त्, इदिधत् इत्यादौ न सिध्यति । तदत्र कायं प्रवर्तितव्यमिति प्राप्ते आह—बहिरङ्गोऽप्युपधाङ्गस्यो हित्वात् प्रागेव इति विधेय इति वाक्यशेषः । ननु कुत इदं समाधानमिताशङ्क्य आह—'ओणेर्द्धित्करणत् लिङ्गादिति—'ओणु अपनयने' इति ऋकारान्तोऽयं धातुः । तस्य चकारस्य इत्संज्ञकत्वेन अग्लोपित्वं फलितम् (अ, इ, उ, ऋ, लृक्) । 'तथा सति आडागमेन णिच्कार्येण हित्वेन च 'अजादेर्द्धित्यस्य' इति णिशब्दस्य हित्वे औणिणि अत् (चङ् तिप्) इति स्थिते उत्तरखण्डे 'ओ' इत्यस्य अभवात् उपधात्वाभावेन 'नाग्लोपि—' (२५७२) इत्युपधाङ्गस्यप्रतिषेधो न प्रवर्तते । ततश्च ओणे ऋद्धित्करणं व्यर्थम् । तदेतद्व्यर्थं सद् उक्तार्थे (बहिरङ्गस्याप्युपधाङ्गस्य हित्वात् प्राक्प्रयोगे) ज्ञापकम् । एवञ्च णिच्कार्येण आटि, आशि इति जाले 'अजादेर्द्धित्यस्य' इति टिशब्दस्य णिशब्दस्य च हित्वे 'शेरनिटि' (२३१३) इत्युत्तरखण्डे णिलोपः । एवमन्यत्र । मा भवान् इदिधत् इति । एधतेर्णन्ताच्चङि

रूपम् । 'न लाङ्योगे' इत्याट् प्रतिषेधः । आङ्योगेन 'आटश्च' (२६९) इति वृद्धिः स्यात् । इह तदभावात् तन्न । अत उपधाङ्गस्य स्पर्शप्रतिपत्यर्थमिदमिति बोध्यम् । ननु ना भवान् 'प्रेदिधत्' (प्र + इदिधत्) इत्यत्र 'एव्यधतूठसु' (७२) इति वृद्ध्या प्रैदिधत् इति स्यात् 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति न्यायात् इति चेत् । तत्राह—एजादौ इति । अयमर्थः—'एव्यधतूठसु' इति सूत्रं तावत् 'अवर्णा-देजाद्योरित्यधत्तोरुठि च परे वृद्धिरिकादेशः स्यादिति व्याख्यातम् । ततश्चात्र एजादित्वाभावाद् वृद्धिर्न प्रवर्तते इति । उन्द क्लिदने इत्यस्य चङ् परे गौ णिच् सहितस्य 'दि' इत्यस्य द्वित्वेन औन्दिदत् इति भवति । न तु 'अजादेर्बितीयस्य' इति नकारस्थेति वाच्यम् इत्याह—'न न्द्राः—' (२४४६) इति । 'अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति' इति व्याख्यातं प्राक् । एवम् आङिडङ् ('अङ्ङ अभि योगे'—इत्यस्य दकारात् परस्य (अद् + ङ) ङि इत्यस्य द्वित्वे प्राग्वत्) । आर्चि चत्— ('अर्चं पूजयाम्—अत्रापि रेफस्य न द्वित्वं किन्तु तस्मात् परस्य 'चि' इत्यस्यैव) । उव्ज आर्जवे इति । ननु अट् उव्जि चङ् तिप् इति स्थिते 'विज' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे औविज्जत् इत्यनिष्टम् आपद्यते । इष्यते तु औविज्जत् इति । तच्च कथमित्यत आह—उपदेशे इति । तत्र किं मानमित्यत आह—'भुजगुव्जौ—' (२८७७) इति । ननु तथापि जकारमात्रापेक्षया यस्य अन्तरङ्गत्वेन तस्मिन् प्राग् विहिते पुनर्बकारोपधत्वमेव भवति । ततश्च दकारोपधत्वेन उपदेशो व्यर्थः । दकारोपधोपदेशस्य हि एतदेव प्रयोजनं यथा 'न न्द्राः—' इति निषेधाद् दकारस्य द्वित्वं न भवेत् किन्तु तत्परवर्त्ति 'जि' इत्यस्यैव भवेदित्याशङ्क्य समाधत्ते स चान्तरङ्गोऽपीत्यादिना दकारोच्चारणसामर्थ्यादित्यन्तेन । स इति वः । अन्यत् सुगमम् । ननु 'न न्द्राः—' इति किं सर्वत्र प्रवर्तते ? नेत्याह—अजादेरित्येव इति । अजादेरेव धातोः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति न तु हलादेरपि पराः । तथैव व्याख्यातत्वादिति भावः । एवञ्च अदिद्रवत् इत्यत्र 'द्रु' इत्यस्य द्वित्वं फलितम् । तत उत्तरखण्डे वृद्ध्यादिशेषोः कृतयोः उपधाङ्गस्य शिलोपे च 'स्रवतिप्रणोति—' (२५७८) इत्यनेन अदिद्रवत्—अदु-

द्रवत् इति सिद्धम् । अदिद्रुपत् इति तत्त्वबोधिनां पाठः । तत्र 'द्रा' इत्यस्य चङि रूपम् । णिचि 'अतिङ्गी—(२५७०)' इति पुनःरमि द्रापि इति ज्ञाति तस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासे दा इत्यस्य 'कस्त्रः' (२१२०) इति कस्त्रे तस्य 'सन्धतः' (२७१७) इतीत्वे 'दि' इति भवति । उत्तरखण्डे तु 'शी चङि—' (२३१४) इत्युपधाकस्त्रः, 'शिरनिटि' (२३१३) इति णिलोपः ।

२५८१ । रभेरश्व लिटोः ॥७११६३॥

दी—रभेर्नुम् स्यादचि न तु श्व लिटोः ।

The ang. तुम् takes place after रम् when अच् follows but not when शप् and लिट् follow.

मित— । रभेरिति । 'इदितो नुम्—' (७११५८) इत्यतो नुम् इति, 'रधिजभोरचि' (७११६३) इत्यतोऽचीति चानुवर्तते । अत आह—रभेरित्यादि ।

२५८२ । लभेच्च ॥७११६४॥

दी— । अररम्भत् । अललम्भत् । 'हेरचङि' (२५३१) इति सूत्रे 'अचङि' इत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । 'अत्स्मृ-दृत्वरप्रथमदस्तृस्यशाम्' (२५६६)—असस्मरत् । अददरत् । तपरसामथ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ।

लभ् also gets नुम् when अच् follows but not in शप् and लिट् । Thus अररम्भत् and अललम्भत् (अट् रम् इ (णिच्) चङ् तिप्—no इत्त्व and दीर्घ of the अभ्यास due to the following of 'म्' which is a संयोग letter). अजीहयत्—Here the 'ह' after अभ्यास is not substituted by कु i.e. घ due to the प्रसज्यप्रतिषेध 'अचङि' in 'हेरचङि' (2513). असस्मरत्—here 'सन्धतः' is barred

by 'अत् कृद्' (2566). अददरत्—the substitute अत् being तपर (तः परी यस्मात्), the short अ in the अभ्यास 'द' is not दीर्घः । अतलरत् । अपप्रथत् । अमसदत् । अतलरत् । अपस्यशत् ।

नित—। लभेति । प्राग्वदर्थ इत्यनुक्तिः । योगविभागस्त—'आडो यि' (७।१।६५) इत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं मित्याहुः । अररम्भत् । अललभत् इति । संयोगपरत्वेन लघुत्वाभावात् सन्वदभावविरहः । ततश्च इच्छदीर्घावपि न प्रवर्तेते । कुलं नेति—अजौहयत् (हि णिच् चङ् तिप्) इत्यत्र अभ्यासात् परस्य हेः कुलं (घलं) नेत्यर्थः । असस्मरत्—अव 'अत् कृद्' इत्यनेन 'सन्वदः' इत्यस्य वाचः । लघुपरत्वाभावात् दीर्घः । ननु अददरत् इत्यत्र अभ्यास-दकारादकारस्य दीर्घः स्थाप्यत्वात् इत्याशङ्क्य आह—तपरसामर्थ्यादिति । 'अत्' इत्यस्य तपरकरणात् । एवम् अतलरत् । अपप्रथदित्यादौ यथासं बोध्यम् ।

१५८३ । विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥७।४।८६॥

दी—। अभ्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परिणी । अववेष्टत्— अविवेष्टत् । अचचेष्टत्—अचिचेष्टत् । 'भाजभास—' (२५६५) इत्यादिना वोपधाङ्गस्त्वः । अविभ्रजत्—अवभाजत् । 'काण्या-दीनां वेति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक)—ख्यन्ताः काण-रण-भण-अण-लुप-हेठः काण्यादयः षङ् भाष्ये उक्ताः । ह्यायि-वाणि-लोठि-लोपयश्चत्वारो अधिका न्यासे । 'चाणिलोठो' इत्यप्यन्यत्र । इत्थं हादश । अचीकणत्—अचकाणत् ।

अच्च i. e. अ is optionally substituted for the अभ्यास of वेष्टि (वेष्ट्) and चेष्टि (चेष्ट्) when णि (णिच्) followed by चङ्, follows. Thus अववेष्टत् etc. The penultimate of साज् will optionally become ङस्त्व by 'भाजभास—' (2565). Thus

अविभजत्—अवभाजत्. When the उपधा is ऋस्, the अभ्यास gets इत्त्व by सन्त्यतः due to 'सन्वल्गुनि—' (2316) but the same is not lengthened (दीर्घ) due to 'भ' which is a संयोग letter. 'काण्णादीनाम्—' This is a Varttika meaning the उपधा of काणि, राणि, भाणि etc. optionally become ऋस्. भाष्य states that णि-
-ending (causative) कण, रण, भण, यण, लुप and हेट् are six only ; whereas न्यास reads four ह्रायि (ह्रैज्), वाणि (वण्), लोटि (लुट्) and लोपि (लुप्) or लापि (लप्) in addition to the above six. Moreover elsewhere we find two more—चाणि (चण्) and लोटि. (लुट्). Thus काण्णादि roots are twelve in all. अचीकाणत्—अचकाणत् (the इकार being लघु, the rule 'दीर्घो लघोः' applies). Similarly अरीरणत्—अरराणत् etc.

मित—। विभाषेति—'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (७१४५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इति । 'अत् ऋट्—' (७१४६५) इत्यतोऽत् इति, 'सन्वल्गुनि चङ्परि—' (७१४६३) इत्यतश्चङ्परि इति चानुवर्तते । चङ्परि इत्यनेन खेराक्षेपात् 'चङ्परि णौ' इति लभ्यते । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह—अभ्यासस्य अत्वमित्यादि । अववेष्टत् इत्यादि । एकारस्य उपधात्वाभावात् ऋस् एवमभ्यासदीर्घोऽपि न । अविभजत् इति—'भाज—' इत्यनेन उपधाऋस्वपक्षे 'सन्वल्गुनि—' इति सन्वत्वम् । 'सन्त्यत' इति इत्वम् । 'भ' इति संयोगपरतया इकारस्य लघुत्वाभावात् दीर्घः । काण्णादीनामिति—वाचिक-
-निदम् । काण्णादीनां चङ्परि णौ वा उपधाऋस् स्यादिति तदर्थः । काण्णादयश्च द्वादश इति दर्शयति ख्यन्ता इत्यादिना । कण निमीलने । रण भण शब्दे । अण दाने 'विश्राणनं वितरणं स्पृशनं प्रतिपादनमि'त्यमरः । लुप हेट्ने । हेट् विवाधायाम् । ह्रायीति । ह्रैज् स्वर्धारां शब्दे च । चण शब्दे । लुट् प्रतीघाते । अन्यवापि दृश्यते । 'हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुटि स्तनमण्डले' साहित्यदर्पण । लोपीति णिजन्तनिर्देशः । लापि इति पाठे लप व्यक्तायां वाचि । चाणिलोटी इति । चण दाने । लुट् स्त्रिये ।

टवर्गप्रथमान्तः । पूर्वस्तु टवर्गद्वितीयोपध इति भेदः । अचीकणत्—अचकाणत् इति ।
उपधाङ्गस्वपक्षे सन्वत्स्वदीर्घाः प्राग्वत् । एवम् अरीरणत्—अरराणत् । अव्वी-
भणत्—अवभाणत् । अशिअणत्—अशयाणत् । अलूलुपत्—अलुलोपत् । अजीहिठत्
अजिहिठत् । अजूहवत्—अजुहावत् इत्यादि ।

२५८४ । स्वापेश्चङि ॥६।१।१८॥

दी—खन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असृषुपत् ।

सृप् followed by णि will have सम्प्रसारण in चङ् । Thus असृषुपत्
—here सम्प्रसारण and पूर्वह्रस्व will operate first, then ह्रित्, सन्वत्स्व
and दीर्घः ; cp.—सम्प्रसारणं तदाश्रयश्च कार्यं वलवत् । षत्व by 'इण्
कोः' 'आदेशः—' (२११—१२) ।

मित— । स्वापेरिति । 'चङः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणम्
इत्यनुवर्त्तते । स्वापेरिति णिच्चा निर्देशः । तदाह—खन्तस्य इति । चङि किम् ।
स्वापयति । असृषुपत् इति । 'सम्प्रसारणे पूर्वह्रस्वे च ह्रितम्' । सन्वत्स्वदीर्घो ।
षत्वम् ।

२५८५ । शाक्कासाह्वाव्यावेपां युक् ॥७।३।३७॥

दी— । शौ । पुकोऽपवादः । शाययति । क्वाययति ।
साययति । ह्वाययति । व्याययति ।

The aug. युक् is ordered after the roots शौ, क्री, घो, ह्रीञ्, व्यञ्,
वेञ् and पा to drink when णिच् follows. (शौ etc = शा etc by आदेश-
उपदेशेऽगिति । Thus शौ + णिच् शप् तिप् = शा युक् णि अति = शायि अति =
शाययति) । वेञ् and पा give वाययति and पाययति cp 'पिवत्यसौ पाययते च
सिन्धुः' (रुघु—१३ canto).

मित— । श्रत्यादि । 'अति क्री...पुक् शौ' (७।३।३६) इत्यतः शौ इत्यनुवर्तते । अतः

शेषपुरणेनाह—णाविति । सूत्रे शो तन्करणे, ङो ईदन्ते, प्रो अन्तर्कर्मणि, ङीच् स्वधोयोगे
शब्दे च, व्यञ्ज संवरणे इत्येतां कृतात्मानां वेच् तन्तुसन्ताने पा पानि इत्यनयोश्च इन्दात्
षष्ठीवहुवचनम् । 'क्त्वा' इत्यत्र 'दीर्घात्' (१४८) इति तुगागमो बोध्यः । शाययति इति ।
शो णिच् शप् तिप्=शा इ अति ('आदेवः—') शाय इ अति=शायि अति=शायि
अति=शायय् अति—एवमन्यत्र । वेच्पथोस्तु—वाययति, पाययति । अत्र पा रक्षणे
इतिलुग्विकारणस्य (आदादिकस्य) नयहणम्—'लुग्विकारणालुग्विकारणयोरलुग्विकारण-
स्यैव' इति न्यायात् । तेन तस्य पालयति इत्येव । श्रित्यादीनां चङि तु ऋशीशयत्
अचिच्छयत् इत्यादि ।

२५८६ । ह्रः सम्प्रसारणम् ॥६।१।३२॥

दी— । सन्परि चङ्परि च णौ ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् ।

अजुहवत्—अजुहावत् ।

The root ह्र gets सम्प्रसारण in णि followed by सन् and चङ् ।
Thus in सन्—जुहावयिषति and in चङ्—अजुहवत्—अजुहावत्—here
optional उपधाङ्गस्य takes place by the कर्त्तिक—'काख्यादीनां वा—' ।

नित— । ह्र इति । 'णौ च संयङोः' (६।१।३१) इति पूर्वतुल्यं, तदाह—सन्-
परि इत्यादि । सन्परि—जुहावयिषति इति वक्ष्यते । अजुहवत् इत्यादि काख्यादीनां
वेति—उपधाङ्गस्यपक्षे अभ्यासदीर्घः । अजुहावत्—अत्र उपधाङ्गस्वाभावे सन्त्वाभ्यास-
दीर्घो न । 'ह्रायिवाणौ'त्यत्र कश्चित् न्यासग्रन्थस्य ह्रायतेरजिह्वपत्—अजिह्वापत्
इत्युदाजहार । तच्चिन्त्यं सम्प्रसारणाभावात् ।

२५८७ । लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य । ७।४।४॥

दी— । पिवतेरुपधाया लोपः स्याद् अभ्यासस्य ईदन्ता—
देशश्च चङ्परि णौ । अपोपयत् । 'अर्तिङ्गी—' (२५७०)
इति पुक् । अर्पयति । क्लेपयति । व्लेपयति । रिपयति ।
यलोपः । क्लोपयति । क्ष्णापयति । स्थापयति ।

The penultimate of पिवति (पा पाने) disappears and the re-duplicate (अभ्यास) gets ईत् (ई) as the final substitute when णि followed by चङ् follows. Thus अट् पा णिच् चङ् तिप् = अपायि अत् = अपायि पायि अत् = अपा पाय् = अपा पय् अत् = अपीयत् । अर्तिङ्गी etc—explained.

नित—। लोप इति । 'णौ चङुपधाया ऋस्' (७।४।१) इत्यतोऽनुवृत्तेराह—पिवतेरुपधाया इत्यादि । 'नानर्थकोऽलोऽन्त्यवधि' रित्यस्य अनभ्यासविकारे इति निषेधादभ्यासान्तस्य ईत्त्वमित्याह—'अपीयत्' इति । पायि इति णिचा सहितस्य द्वित्वे, पूर्वखण्डे अभ्यासङ्गसादृङ्म् ईत्त्वम् उत्तरखण्डे तु उपधाङ्गस्वणिलोपयोरुत्तरमुपधा-लोपः । यद्वा अभ्यासङ्गसूचो न कार्यः । णिलोपादृङ्म् नैवोपधालोपः । 'अर्तिङ्गी—' (२५७०) इत्यादि तत्रैव सूत्रे दर्शितम् । 'अपेयति' इत्यत्र वृद्धिं वाधित्वा गुणः । यलोप इति 'लोपो व्योर्वलि' (८७६) इत्यनेनेत्यर्थः ।

३५८८ । तिष्ठतेरित् ॥७।४।५॥

दो—। उपधाया इदादेशः स्याच्चङुपरि णौ । अतिष्ठि-
षत् ।

Eng.—Easy.

नित—। तिष्ठतेरिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । अतिष्ठिपदिति । संन्यत इत्यनेन अभ्यासस्य इत्त्वम् । उत्तरखण्डस्योपधायास्त्वनेनेति विवेकः ।

२५८९ । जिघ्रतेर्वा ॥७।४।६॥

दो—। अजिघ्रिपत्—अजिघ्रपत् । 'उक्तृत्' (2567)
अचीकृतत्—अचिकीर्तत् । अवोवृतत्—अववर्तत् । अमी—
मृजत्—अममार्जत् । 'पातेणे लुग्वक्तव्यः' (वार्त्तिक) ।
मुकोऽपवादः । पालयति ।

Eng—Easy. अचीकृतत्—अचिकीर्तत् see उपधायाश्च (२५७१) । अमीसजत्—अमसार्जत्—In the ऋत्वपच—सत्ववत्त्व, इत्तु and दीर्घ take effect but in the alt. case (अमसार्जत्), वृद्धि comes in by 'सृजेर्वृद्धिः' (२४७३) । पातेर्णो etc—varttika. Here 'लुक्' is the ang. (लृ) which repudiates (bars) पुक् or प् । Thus पा + णिच् = पालि ।

मित—। जिघ्रतेरिति । स्पष्टम् । अजिघ्रिपत्—अजिघ्रपत् । कुहोयुरिति चुलम् । अचीकृतत्—अचिकीर्तत् इति—'उपधायाश्च' (२५७१) इत्यत्र प्रतिपादितमेतत् । अवीहृतत्—अववर्तत् इति । अत्र द्वितीयोदाहरणे 'हृत्' इत्यस्य उपधायाश्च इत्यस्य अप्राप्त्या इत्ताभावेन एकत्र लघुपरकत्वादभ्याससन्वदभावदीर्घो । एवममीसज—दित्यत्र । अमसार्जत् इति तु ऋत्ताभावपक्षे रूपम् । अभ्यासस्य उरदन्तेन मकार—शेषः । उत्तरखण्डस्य 'सृजेर्वृद्धिः' (२४७३) इति वृद्धिः । पातेर्णाविति । वार्तिकमिदम् । लुगित्यागमः । तदाह—पुकोऽपवाद इति । एवं लुका पालि इति जाते । भालयति इत्यादौ सिध्यतीत्यलम् ।

२५८० । वो विधूनने जुक् ॥७३॥३८॥

दा—। वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्मेऽर्थे । वाजयति । कम्मे किम् । केशान् वापयति । 'विभाषा लीयते' (२५७८) ।

Easy. 'वो' means—'of the root वै to drain.' विधूनन means shaking. वापयति—makes scented or sweet—smelling. विभाषा लीयते—explained. It is brought forward to remind the readers of optional आत्त of the root 'ली' ।

मित—। व इति । 'अतिङ्गी' (७३३३) इत्यतो 'णौ' इत्यनुवर्तते । विधूनन इति च कम्पार्थकं तदाह—वातेरित्यादि । अवैवाथ पुगपवादी जुक् प्राप्नोति न त्वन्वत् इत्याह—केशान् वापयति इति । सुगन्धी-करोतीत्यर्थ इत्याहुः । 'वः' इति 'ओवै शेषणे' इत्यस्य कृतालस्य षष्ठ्या निर्देशः । 'ह्वः' इतिवत् ।

‘लुग्विकरणलुग्विकरणयोः—’ इति न्यायाद् नात्र लुग्विकरणस्य वातिर्ग्रहणं वा वेच् इत्यस्य । नागेशस्तु ‘वातिरेवात्र ग्रहणम्, न तु वेचः । नापि वै इत्यस्य । लाक्षिकत्वात् सानुबन्धकत्वाच्चेत्याह । विभाषा लीयतेरिति । ‘लीलीडोराख’ वा स्याद् एज् विषये व्यपि चेति दिवादावुक्तम् । तेनात्त्वकारणार्थमस्यादोपन्यासः । तत्र लीयतेरिति यकानिर्द्देशः न तु श्यना । तेन ‘ली क्षिषणे’ इति आविकरणस्य ‘लीङ् क्षिषणे’ इति श्यन्विकरणस्य च ग्रहणमित्युक्तम् ।

२५८१ । लोलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥७३३८॥

दी— । लीयतेर्लातिश्च क्रमाद्गुल्मुकावागमौ वा स्तो ली स्नेहद्रवे । विलीनयति—विलाययति, विलालयति—विलापयति वा घृतम् । ‘ली ई’ इतोकारप्रक्षेपादात्वपक्षे नुग न । स्नेहद्रवे किम् ? लोहं विलापयति । ‘प्रलब्धनाभिभव-पूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति (इति—?) वाच्यम्’ (वार्तिक) ।

The augments ‘नुक्’ and ‘लुक्’ are optionally posted (placed) after लीयति (ली, लीङ्) and ला in order in णिच् in the sense of dissolving or liquifying oily substances such as (cocoanut oil), ghee etc. Thus ‘ली’ gives विलीनयति (वि—ली + नुक् + णिच् शप् तिप्) and विलाययति (वि—ली + णिच् + शप् तिप्—by इङ्गि and गुण) and ला gives विलालयति (वि—ला + लुक् + णिच् + शप् तिप्) and विलापयति (वि—ला + पुक् इ अति by ‘अर्त्ति’—2570). All the forms mean the same thing. In the आत्त्वपक्ष i.e. in the case of ला there will be no नुक् on the strength of the dissolution or separation as ‘ली ई’. That is, this sort of प्रक्षेप

bars the स्थानिवद्भाव or एकदेशविकृतन्याय; hence नृक् does not apply in 'लौ' which is itself nothing but 'लौ' by स्थानिवच्च or एकदेश-विकृतन्याय। 'प्रलम्भन—etc' (वार्तिक) —It has to be stated that लौ is always or persistently replaced by ला (by आच्च) in the sense of deception (प्रलम्भन), oppression or overpowering (अभिभव) and respect (पूजा), when a non- \bar{a} -eliding affix follows. This varttika is essential for the next aphorism.

मित—। लौलोरिति। लौ ला इत्यनयोर्दन्वात् षष्ठीविवचनम्। अनुवृत्तिः पूर्ववत्। 'ला' इत्यनेन लौ (क्रादिः), लौञ् (दिवादि), ला आदाने (ऋदादिः) इति तय एवाव गृहीत मिति तत्त्वबोधिन्यां विस्तरः। ततश्च आच्चेन लौलौडो लाभावो जायत इति ध्येयम्। लौयतेनुक् (न्) लातेस्तुलुक् (ल्) इति विवेकः। तत नृकि—विलीनयति (विपूर्वाद्लौयतेर्णिच्)। नृगभावपक्षे तु वृद्धि-रित्याह—विलासयति (वृद्धौ लायि इति जाते शपि गुणः)। लुकि तु विलासयति (वि—ला + लुक् इत्यादि) इति। लृगभावे 'अतिङ्गो—' (२५७०) इत्यादिना युक्—विलापयति। सर्वे तु लार्थकास्तदाह—वा घृतम्। क्वेहो तैलघृतादिः। विपातनं द्रवोक्तरणम्। ननु 'लौलौडोः' प्राप्तः 'ला' इत्यस्यापि 'स्थानिवदादेश —' इति, 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति वा कृत्वा नृगपि स्यात्। तत्राह—'लौ' 'इ' इति। तथा च ईकारान्तस्य लौयतेरित्यर्थादिति भावः। लौहमिति। अत्र लृगागमो न। प्रलम्भनेत्यादि। वार्तिकमिदम्। प्रलम्भनं वञ्चनम्। अभिभवः तिरस्कारः। अशिति इति एज्बिषये। एवमेतेन लौयतेराच्चे कृते अकर्त्तृगेऽपि फले णावात्मनेपदार्थमाह—

२५८२॥ लियः संमाननशालोनीकरणयोश्च ॥१॥३॥७०॥

दी—। लौङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्त्तृगेऽपि फले पूजाभिवयोः प्रलम्भने चार्थे। जटाभिर्लापयते। पूजामधि—

गच्छतोत्यर्थः । श्येनो वर्तिकासुल्लापयते । अभिभवतोत्यर्थः ।
वालसुल्लापयते । वञ्चयतोत्यर्थः ।

The श्यन्त or causative लीड् and ली become आत्मनेपद—even if the fruition does not rest upon the agent—in the senses of respect, overpowering and deceiving ; e. g. लापयते etc. शालीनीकरण = अभिभव or overpowering.

मित—। लिय इति । लिय इत्यनेन लीलीडोर्ग्रहणम् । ‘अनुदात्तङितः—’ (१।३।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । ‘शोरणी—’ (१।३।६७) इति च । तदन्तविधिः । तदाह—लीङ् लियोर्न्यन्तयोरित्यादि । अकचृणोऽपि फले इति । अन्यथा ‘णिचञ्च’ इत्येव सिद्धेरिति भावः । प्रजाभिभवयोरिति सम्माननशालीनीकरणयोर्थः । प्रलम्भने इति । सूत्रस्थचकारिण पूर्वसूत्रात् ‘गृधिवञ्चोः—’ (१।३।६।८) इत्यस्मादितदनुकृत्यत इति बोध्यम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

२५६३ । विभेतेर्हेतुभये ॥६॥१।५६॥

दी—। विभेतेरेच आत्तुं वा स्यात् प्रयोजकाद् भयं चेत् ।

आत्तु or आ is substituted for the एच् (ए etc) of भी when the प्रयोजक or शिञन्तकर्ता causes fear.

मित—। विभेतेरिति । ‘आदेचः—’ (६।१।४५) इत्यत आदिति एच इति चानुवर्तते । ‘विभाषा लोपते’ (६।१।५१) इत्यतो विभाषा इति । ‘चिस्तु-रोषो’ (६।१।५४) इत्यतो षी इति च । तदाह—विभेतेरित्यादि । ‘वा स्यात्’ इत्यत उत्तरं णाविति योज्यम् । हेतुभये इत्यस्य विवरणम्—प्रयोजकाद् भयं चेदिति ।

२५८४ । भीस्मोर्हेतुभये ॥१॥६।३८॥

दी—। आस्यां श्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्

भयस्त्रयी । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । सुण्डो
भापयते ।

आत्मनेपद terminations (ते आते etc.) are used after भी and क्षि (followed by णि) i. e. गृह्णन् भी and क्षि become आत्मनेपदी, provided the fear and admiration or astonishment arises (direct) from the हेतु or cause (even though the fruit of the action does not accrue to the agent). The word भय in the rule stands for or carries the sense of क्षय (derived from क्षि) also. सुण्डो भापयते—one who has shaved his head terrifies—पुक् by 'अर्तिङ्गि' (2570) and आत्त by 2593. In the ait. case there will come in हुक् by the next rule—

नित— । भीक्ष्योरिति । अत भीक्ष्योरिति व्यत्ययेन षठीत्याह—आत्म्याम् इति पञ्चम्यन्तेन । गृह्णन्ताभ्याम् इत्यादौ पूर्ववदनुवर्तिष्येभ्या । हेतुभये—इत्यस्य विवरणं—हेतोः (प्रयोजकात्) चेत् भयस्त्रयी । ननु सूत्रे 'भय' इत्येवास्ति । तत् क्षय इति कुत इत्यत आह—तत्र भयग्रहणमिति । धात्वर्थोपलक्षणम् इति । धातोः क्षयतेरर्थस्य—क्षयरूपस्य (अपीति शेषः) उपलक्षणं ग्राहकं संग्राहकमिति वा । भापयते इति—'विभेतेहेतुभये' इत्यनेनास्ति कृते 'अर्तिङ्गि'— (२५७०) इति पुक् । अत्राप्यकर्तरी फले आत्मनेपदमिति विभाव्यम् । आत्वाभावपक्षे तु षुगागमः स्यादित्याह—

२५८५ । भियो हेतुभये षुक् ॥७३॥४०॥

दो— । 'भी' 'ई' इति ईकारः प्रस्निध्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात्सौ हेतुभये । भीषयते ।

The word भियः is the genitive form of भी which is the combination of भी + ई. Thus the meaning is—the aug. षक् is attached

to the root भी ending in ई in णिच्, if the fear results direct from the cause (प्रयोजक). Thus (सुखो) भीषयते. The object of breaking up as भी+ई (which is found in the भाष्य also under 'स्थानिवदादेशः—') is to prohibit पुक् from the आत्त्व पञ्च which could claim the same by 'स्थानिवत्—' or 'एकदेश-विकृतन्याय'—

मित—। भिष इति । 'भी' 'ई' इति । एतच्च 'स्थानिवदादेशः—' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एवं सत्यर्थमाह—ईकारान्तस्येति । एवञ्च ईत्वे सत्येव पुक् नान्यथेति आत्त्वपञ्चे तन्निरासः फलितः । पुका भीषि इति जाते शपि गुणेन भीषयते इति । स्मयतेस्तु नित्यमात्त्वं स्यादित्याह— ।

५५८६ । नित्यं स्मयते ॥६॥१॥५७॥

दी—। स्मयतेरेचो नित्यमात्त्वं स्यात्सौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावितुषक्तेर्नेह । कुञ्चिक-यैनं भाययति—विस्माययति । कथं तर्हि 'विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ' इति । 'मनुष्यवाचा' इति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । 'विस्माययन्' इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा—मनुष्यवाक् प्रयोज्य-कर्त्री विस्मापयति । तथा सिंहो विस्मापयन्निति ख्यन्तासौ 'शता'—इति व्याख्येयम् ।

आत्त्व is always substituted for the एच् of स्मि in णिच्— if the स्मय or astonishment comes from the हेतु or cause (प्रयोजक). Thus जटिलः—one having matted locks astonishes or excites surprise. Our explanation (in 'भीष्मोः—') being

“हेतोश्चेत्—,” here in कुञ्चिकया—” i.e. he (some one) terrifies him (a child etc) with a stick,—there is no chance of आत्मनेपद in भाययति (भो+णिच्+शप्+तिप्=भै इ अति=भायि अति=भाययति by ‘साम्बन्धातुकार्हावातुकार्योः’—2168). Here आत् directed by ‘विभेतिः—’ (2593) does not come in for there is no हेतुभय here. Thus पुक् also is barred. [Hence भाययति as in वाचस्पतोरमा is wrong]. Similarly विस्माययति। Then how to explain ‘विस्मापयन्’ occurring in ‘विस्मापयन् विस्मितमात्मवत्तौ सिंहीरुसत्त्व’ निजगाद सिंहः ।”
is as follows :—“तमाय्येगृह्य निगृहीतधेनुर्ननुष्यवाचा मनुर्वशकेतुम् ।

विस्माययन् विस्मितमात्मवत्तौ सिंहीरुसत्त्व निजगाद सिंहः ।”

रघु—2nd, 33 (sl.)

Eng.—“The lion, the oppressor of the cow, addressed that supporter of the good, in human voice, thus astonishing that lion-hearted scion of the race of Mann already astonished at his own plight.”

विस्मापयन्—(For Sans. Expl. see ‘मह्निनाथ’ in the मित—below.)]

For, the astonishment there results from the ‘human speech’—मनुष्यवाचा which is the instrumental (करण). Otherwise i.e. had it been प्रयोजककर्त्री or हेतुकर्त्री instead of being करण, then विस्मापयन् would have been replaced by विस्मापयमान with शानच् and would not take शट् as it has done. True i.e. the argument of yours (an imaginary opponent) is partly justified indeed but the reading, according to the sectarians (साम्प्रदायिकाः), is विस्माययन् (with two यकारs). Or—explain as मनुष्यवाक् which is प्रयोज्यकर्त्री i.e. प्रयोजककर्त्री or हेतुकर्त्री herself

excites surprise. Then with her i.e. through her instrumentality, the lion causes surprise. Thus the णिजन्त form takes णिच् again and then श्ठ. Thus :—

स राजा विस्मयते (non-casual form),

मनुष्यवाक् तं विस्मापयते (casual form),

सिंहः मनुष्यवाचा तं विस्मापयति (again casual) so that स्मि + णिच् = स्मापि whence स्मापयते and स्मापि + णिच् = स्मापि (first णि eliding which see चोरयति under खन्ताणिच्—2578) whence स्मापयति :

Remark—Bhattoji's attempt to explain विस्मापयन् is roundabout. Hence we prefer the reading विस्माययन् to विस्मापयन्. Mallinath also here reads विस्माययन् and rejects विस्मापयन् as he finds that the aug. पुक् has no scope herein.

मित—। नित्यमिति । 'आदिचः—' (६।१।४५) इत्यत 'आदिच' इति, 'चिस्फुरोः—' (६।१।५४) इत्यतो 'चौ' इति, 'विभेतिः—' (६।१।५६) इत्यतो हेतुभये इति चानुवर्तते । तदाह—स्मयतेरेच इत्यादि । विस्मापयते इति । वि—स्मि + णिच् + शप् तिप् इति स्थिते ह्रस्वा स्मै इति जाते अनेन आत्वम् । ततः 'अतिङ्गौ—' (२५७०) इत्यादिना पुकि 'सार्वधातुकाङ्—' (२।१६८) इति गुणे आयादेशे च रूपम् । 'भौस्माहेतुभये' इत्येन 'हेतुभये' इति 'हेतोश्चिद्व्यस्मयौ' इति व्याख्यातम् । इदानीं तादृशव्याख्यानस्य प्रयोजनं दर्शयति—इत्युक्तेनह इति । इह भाययति इत्यत्र आत्वम् आत्मनेपदस्य नेति भावः । अत्र हि 'कुञ्चिकया' इति कारणादेव भयं न तु हेतोर्जनात् । अतएवात्र ह्रस्वा आयादेशे च भायि इति जाते तस्य सार्वधातुकगुणेन भाययति इति । एवं विस्माययति । कथं तर्हीति । रघुवंशीयद्वितीयसर्गस्थवयस्त्रिंशत्तमश्लोकस्य उत्तरार्द्धे 'विस्माययन्' इति पाठं विस्मापयन् इति मन्वानसस्य दुरुपपादत्वमुपस्थ—पूर्वपक्षयति, 'मनुष्यवाचा' इतीति । अन्यथेति । आत्मनेपदं सतीत्यर्थः । अथाङ्गीक्रीकारपूर्वकं समाधानमाह सत्यमिति । 'विस्माययन्' इति पाठस्यैव औपयिक-

तरत्वं प्रेत्य प्राह—विस्माययन्नित्येव इति । साम्प्रदायिकाः इति—मल्लिनाथादयोऽभि-
युक्तव्याख्यातारः इत्यर्थः । समन्धान्तरमाह यदिति । प्रयोज्यकर्त्तृति । प्रयोजकर्त्तृ-
इत्येवाव वाच्यम् । यदा प्रयोज्यः कर्ता यस्याः सति सन्नाययम् ।

अथमताभिप्रायः ।—(१) राजा (दिलीपः) विस्मयते (अणिजन्तावस्था) ।

(२) मनुष्यवाक् (प्रयोजककर्त्तृ) राजानं विस्मापयति (णिज-
न्तावस्था) ।

(३) सिंहः (प्रयोजककर्ता) मनुष्यवाचा (करणेन) राजानं
विस्मापयति । ततश्च शता—शठप्रत्ययः = सिंहे विस्मा-
पयन् (णिजन्तस्य—णिजन्तावस्था) ।

आपि = एतन्नाम्नौ, प्रथमणिलोपे आपि इत्येव स्थिते गुणायायादेशाभ्यां विस्मापयतीति
सिध्यति । यद्यपि शब्दन्दुशेखरे तत्त्वबोधिण्यां चै' व्याख्यानं समर्थितम् तथाप्येवं
सर्वतानवस्था स्यादिति 'विस्माययन्' इत्येव पाठो महाकवेः कालिदासस्याभिप्रायः ।
अतएव मल्लिनाथोऽपि 'विस्माययन्' इत्येव पपाठ तथाचाव सञ्जीवनी—

“तमाय्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहीरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

सञ्जीवनी :—“निगृहीता पीडिता धेनुर्येन सः सिंहः आर्याणां सतां गृह्यं पचम्
(“पदास्त्रैरिवाह्यापक्षेषु च” इति क्यप्) । मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुवद्व्यावर्तकम् ।
सिंह इव ऊरुसत्त्वं महाबलः तम्, आत्मनः वृत्तौ बाहुसम्भरूपे व्यापारि, अभूत—
पूर्वत्वाद् विस्मितम् [कर्तरि क्तः] तं दिलीपे मनुष्यवाचा करणेन पुनः विस्माययन्
विस्मयमाश्रय्य प्रापयन् निजगाद । [‘सिङ् ईषद्वसने’ इति धातोर्णिचि वृद्धौ आयादिषे
शठप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । “विस्मापयन्नि”ति-पाठे पुगागममात्रं
वक्तव्यं तच्च “नित्यं स्मयते,” इति हेतुभयविवक्षायामेवेति “भौस्मोर्हेतुभये” इति
आत्मनेपठे ‘विस्मापयमान’ इति स्यात् । तस्मात् मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं
सिद्धम् करणविवक्षायां न कश्चिद् दोषः” इति] ।

२५८७। स्फायो वः ॥७३।४१॥

दी—। शी। स्फावयति।

Eng.—Easy.

मित—। स्फाय इति। सुगमम्। 'स्फायी ब्रह्म' इति भौवादिको धातुः।
अलोऽन्त्यपरिभाषया यकारस्य वकार इति विवेकः।

२५८८। शदेरगतौ तः ॥७३।४२॥

दी—। शदेर्णो तः अन्तादेशः स्यान्न तु गतौ। शातयति।
गतौ तु—गाः शादयति गोविन्दः। गमयतीत्यर्थः।

Eng.—Easy.

मित—। शदेरिति। स्पष्टम्। शातयति—तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः।

२५८९। रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥७३।४३॥

दी—। शी। रोपयति—रोहयति।

२६००। क्रीड्जीनां शी ॥६।१।४८॥

दी—। एषामेव आत्तुं स्याण्शी। क्रापयति। जापयति।
अध्यापयति।

मित—। क्रीडित्यादि—। क्री + इङ् + जीनामिति क्रीडः। डुक्रीड् द्रव्यविनि-
मये, 'इङ् अध्ययने,' 'जि जये'—इत्येषां इन्दात् षष्ठीबहुवचनम्। 'आदिचः—'
(६।१।४३) इत्यत्र 'आदिच' इत्यनुवर्तते। तदाह—एषामेव इत्यादि। आत्ते कृते
'अर्तिङ्गी—' (२५७०) इत्यादिना पुक्ति रूपम्। इङ् प्रायेणाधिपूर्वस्तदाह—
अध्यापयतीति। लुङि चङि अचिक्रपत्। अजीजपत्। अधिपूर्वस्येङस्तु अधि इङ्
चङ् तिप् इति स्थिते विशेषमाह—

२६०१। णौ च संशुडोः ॥२४।५१॥

दी—। सन्परि चङ्परि च णौ इडो गाङ् वा स्यात् ।
अध्यजीगपत्—अध्यापिपत् ।

In गाङादेशपञ्च—अध्यजीगपत्, Otherwise अध्यापिपत् : In सन्—
अधिजिगपयिषति—अध्यापिपयिषति ।

नित—। णविति । 'इङ्' (२।४।४८) इत्यत्र इङ् इति, 'गाङ्' लिटि' (२।४।४९) इत्यतो गाङिति, 'विभाषः' लुङ् लुङोः' (२।४।५०) इत्यतो विभाषति चानुवर्तते । च संशुडोरिति सप्तमीद्विवचनम् णवित्यस्य विशेषणम् । तत आह—
सन्परि चङ्परि च णवित्यादि । तत्र गाङ्पञ्चे—अध्यजीगपदिति । अधि अट्
इङ् णिच् चङ् तिप् इति स्थिते गाङादेशे—पुकि च अधि अगापि अत् इति जाते
'गापि' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे 'णौ चङि—' (२३१४) इतुपघातखे, अन्यासस्य
ऋखे तस्य 'दीर्घो लघोः' (२३१८) इति दीर्घे, 'णरिति' (२३१३) इत्युत्तर-
खण्डे णिलोपे च रूपसिद्धिः । गाङभावे तु—'क्रौङ्जीनामि'ति आत्वे, 'अति' क्री—
इति पुकि 'आपि' इति जाते पि इत्यस्य द्वित्वे प्राग्वत् प्रक्रियया अध्यापिपदिति : अत्र
आडागमः । 'अजादेर्हितीयस्य' इति पि—शब्दस्य द्वित्वम् । अत्र सन्वद्भावदिर्न ।
अत्र अध्यजीगपदित्वत् 'णिज्निमित्तस्य गाङः' द्वित्वे कर्तव्यं स्थानिवद्भावे निषेधो
वा न शङ्क्यः । सर्ववाक्यासोत्तरखण्डे आद्योच् अवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो
वेत्युक्तत्वात् इत्यादि तत्त्वबोधिनां द्रष्टव्यम् । एतच्च मूलानुवादभावम् । तथाच 'ईच
गणः' (२५७३) इति सूत्रे मूले 'अननदि'ति पदसाधनावसर—'यत्र द्विरुक्तावभ्या-
सोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वावर्णोऽलभ्यते तत्रैवायं निषेधः'
(णिचि अजादेशो न—' इत्येवंरूपः) इत्युक्तं व्याख्यतञ्चात्माभिरपीति दिक् ।

२६०२। सिध्यतेरपारलौकिके ॥६।१।४८॥

दी—। ऐङ्लौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरिच् आत्वे
स्याण्णौ । अन्नं साधयति, निष्पादयतीत्यर्थः । 'अपारलौकिके'

किम् । तापसः सिध्यति, तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्ररयति
—सिध्यति तापसं तपः ।

आत्त्व or आ, when णिच् follows, is directed to the एच् of सिद्ध्य—denoting a sense as 'belonging to this world.' Thus अन्नं साधयति i.e. boils rice—which is an worldly affair. But in the sense of पारलौकिक or in a sense belonging to the other world, there is no आत्त्व as सिध्यति तापसं तपः i. e. penance enables (or causes) the ascetic to ascertain the तत्त्व (the twenty-five elements or the nature of the Supreme Being) —whence final emancipation results and this sort of sense is quite foreign to this world.

नित— । सिध्यतेरिति । 'आदिचः—' इति, 'क्रीड्जीनां णी' इति चवर्तते । परलोके भवः पारलौकिकः । न तथा अपारलौकिकः, ऐहलौकिक इत्यर्थः । अत आह—ऐहलौकिकेऽर्थे इत्यादि । अन्नं साधयति इति । अन्ननिष्पादनं तदुत्था-
भिन्नेव हि लोके भवति । अत आत्त्वं भवति । तापसः सिध्यतीति । नैतदुदाह-
रणम्, अत्र शीरभावात् । किन्तु सिध्यतेरर्थप्रकाशनमावसेतत् । अतः 'सिध्यति' इत्येवोदाह-
रणमिति बोध्यम् । अत्र तपः कर्त्तुं । तपः तापसं सिध्यति—तत्त्वनिश्चयाय प्रेरय-
तीत्यर्थः । तत्त्वनिश्चयस्यात्मस्वरूपावधारणं पञ्चविंशतितत्त्वसाक्षात्कारी वा । उभय-
त्रापि अर्थोऽयमासुषिक एव न त्वेहिक इति नात्र एच आत्त्वमित्यलम् ।

२६०३ । प्रजने वीयते ॥६॥१५५॥

दी— । अस्यैच आत्त्वं वा स्थाण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति—
वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । 'जदुपधाया
गोहः' (२३६४) । गूहयति ।

आवृ, when णि follows, is optionally enjoined for the एच् of the root वी ('गतिव्याप्तिप्रजनकान्ति—' अदादि) in the sense of प्रजनन or conception. Thus वापयति etc. i.e. the पुरोवायु (wind blowing apace or the rainy wind) causes the cow to conceive. In the आच्छपच=वापयति where पुक् comes in by 'अतिङ्गो—' (२५७०) ; then गुण and अयादेशः । But आच्छ being wanting—वाययति with वृद्धिः, आयादेशः, गुण and अयादेशः । ऊदुपधायाः etc.—explained. गृहयति—here ऊच्छ bars the लघूपधगुणः ।

मित— । प्रजने इति । 'आदिच्—' (६१।४६), 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५१), 'चिस्फुरोणी' (६।१।५४) इति पूर्वसूत्राणि । तदाह—अस्यैच आच्छमित्यादि । अत्र वीयतेरिति यकानिर्देशो न तु खना (धातुस्तु—वी १०४८ गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु—अदादिः) । तेन 'व्येजोऽपि ग्रहणमिति केचित् । तत्रेति शब्दन्तुशेखरे स्पष्टम् । प्रजनं गर्भग्रहणम् । तदाह—गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । पुरोवातकाले (वर्षासु) गावो गर्भं गृह्णन्तीति प्रसिद्धिः । वापयतीति—आच्छ कृते 'अतिङ्गो—' इत्यादिना पुक्ति रूपम् । तदभावे वृद्धिः, आयादेशः, गुणा-यादेशौ—वाययति । णिचि गृहतेर्लघूपधगुणे प्राप्ते तद् वाचयन्नाह—'ऊदु—' इति । अतएव ऊदादेशेन—गृहयतीति सिद्धम् ।

२६०४ । दोषो णौ ॥६।४।६०॥

दी— । 'दुष्' इति सुवचम् । दुष्यतेरूपधाया ऊत् स्याण्णौ । दूषयति ।

मित— । दोष इति । 'ऊदुपधायाः' (६।४।८६) इति पूर्वसूत्रम् । तदाह—दुष्यतेरित्यादि । दुष् इति सुवचमिति । 'दोषो णौ' इत्यनुक्ता 'दुषो णौ' इति वक्तुमुचितमित्यर्थः । गुणनिर्देशस्य व्यर्थत्वात् स्पष्टतरत्वाच्चति भावः ।

२६०५ । वा चित्तविरागे ॥६।४।६१॥

दी—। विरागोऽप्रीतता। चित्तं दूषयति—दोषयति वा कामः। 'मितां ऋस्वः' (२५६८)। भादौ चुरादौ च मित उक्ताः। घटयति। 'जनीजूष्—' (ग. सू. १८८), जनयति—जरयति। जृणातेऽसु—जारयति। 'रञ्जैर्णै' मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः' (वार्तिक)। मृगरमणमाखेटकम्। रजयति मृगान्। 'मृग—' इति किम्। रञ्जयति पक्षिणः। रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् दण्डनेन। चुरादिषु ज्ञपादिञिच्। 'चिस्कु रोर्णै' (२५६८) (इति वा आत्तुम्), चपयति—चययतीतुप्रक्तम्। चिनोतीसु—चापयति—चाययति। स्फारयति—स्फोरयति। अपुस्फुरत्—अपुस्फुरत्।

जृत् is optionally substituted for the उपधा of दुष् in णिच् when it (दुष्) denotes a spirit of renunciation. 'चित्तम्—' i.e. cupidity acts upon heart. जारयति—derived of जृष् वयोहानौ घटादि। जृणातेः i. e. of जृ वयोहानौ क्रादि which is not घटादि। 'रञ्जैर्णै—' (वार्तिक)—It has to be stated that रञ्ज् drops its न in णिच् in the sense of hunting.' Thus रजयति. But रञ्जयति पक्षिणः—catches the birds. In a sense other than hunting—रञ्जयति मृगान्—pleases the beasts or deer. etc. चापयति etc.—by 'चिस्कु रोर्णै' and 'अतिङ्गी—'.

मित—। वेति। दुष्यतेरूपधाया जत्स्याद्वा णौ चित्तविरागेऽर्थे सति। दूषयतीत्यादि—विषयविसुखतामुत्पादयतीत्यर्थः। जरयतीति 'जूष्' इत्यस्य षिच् न घटादित्वादुपधाऋस्वः। जारयतीति 'जृ' इत्यस्य क्रायादिकस्य तु तथात्वाभावात् तथा। रञ्जैर्णैविति—वार्तिकमिदम्। अर्थः स्पष्टो मूलैः। आखेटकं मृगया। रजयति

सृगान् इति । हननाद्येगनुसन्धातीत्यर्थः । एवं रज्जयति पञ्चिण इत्यत्र । सृगकर्माकृता
भावादत्र नलोपी न । रसणादत्यर्थेति । सृग्याभिन्नार्थे इत्यर्थः । अत्यत् सृगसम् ।
अपुस्फुरत्—आत्वपक्षे उपवाङ्मतेन रूपम् । तदभावे—अपुस्फुरत्—णिवि अत्रा-
देशनिषिधात् स्फुरित्वस्य द्वित्वम् ।

२६०६ । उभौ साभ्यासस्य ॥८४॥२१।

दो—। साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुवतो
निमित्ते सति । प्राणिणत् ।

Both the नकारs of the root अन् along with the अभ्यास
i.e. after duplication, become cerebral when any cause exists
(in a prefix such as प्र etc). Thus प्राणिणत्—here after णित्-
कार्ये, णि is doubled. Then the अभ्यास णि being meaningless
and the second णि being intervened by first, there was no
chance of णत्व. Hence the improtance of the rule.

मित—। उभाविनि । 'रषाभ्यां नो णः—' (८४॥१) इत्यधिकृतम् ।
'उपसर्गादसमासेऽपि—' (८४॥१४) इत्यस्मात् उपसर्गादित्यनुवर्त्य (उपसर्गरूप)
निमित्ते सतीति व्याख्यातम् । 'अनितेः' (८४॥१८) इति च वर्तते । तदाह—
साभ्यासस्यानितेरिति । अभ्यासेन सहितस्य 'अन प्राणने' इत्यस्य, इत्यर्थः । एतेनैतत्—
सूत्रेण द्वित्वाद्द्वौ णत्वमिति ज्ञापितम् । न च तादृशज्ञापने फलं नास्तीति वाच्यम् ।
प्र आट् अन् इ अत् इति स्थिते हि णित्कार्यार्थादनन्तरं 'णि' इत्यस्य द्वित्वे
सति 'अनिते'रिति अभ्यासस्य णत्वं न भवति तस्यानर्थकत्वात् । तथा उत्तर-
खण्डस्यापि न भवति तस्य अभ्यासेन व्यवहितत्वात् । एवमुभयवाप्यप्राप्ते णत्वे
वचनम् । न च 'पूर्ववासिद्धीयमद्विर्वचने' इति न्यायाद् द्विर्वचने पूर्ववासिद्धीयत्वा-
भावेन अनितेरित्यनेन कृते णत्वे ततो द्वित्वमित्यपि वाच्यम् । एतेनैव सूत्रेण
तस्य (न्यायस्य) अनित्यत्वज्ञापनात्, अत्र तदप्राप्तेः । ननु तथापि 'णिचिञ्च

आदेशो न द्विले कार्यः' इति निषेधादत्र णिच्कार्यं प्राग् न भवतीति चेत् । न ।
 'यत्र द्विरुक्तौ अभ्यासोत्तरखण्डे आद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो
 लभ्यते, तत्रैवायं निषेधः' इत्युक्तात्वादत्र तथाविधावर्णस्य काव्यनुपलब्धादित्यपास्तम् ।
 एवंप्रमाणेन द्विले अनेन एवले णिलोपे च रूपम् ।

२६०७ । णौ गमिरबोधने ॥२॥४॥४६॥

दी— । इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु
 प्रत्याययति । 'इन्वदिकः' (वार्त्तिक) । अधिगमयति ।
 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (२५७४) । 'हो हन्तेः—' (३५८)
 इति कुत्वम् । घातयति । 'ईर्ष्यतेस्तुतोयस्येति वक्तव्यम्'
 (वार्त्तिक) । तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये
 षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये तु 'अजादे-द्वितीयस्य'
 (२२७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यं गृह्यत्—
 ऐर्ष्यत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे
 श्रूयते । हलादिशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन
 प्रकृतवार्त्तिकाप्रवृत्तेः ॥ निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन
 तुल्योऽर्थः । तेन "प्रार्थयन्ति शयनोल्लिखितं प्रिया" इत्यादिसिद्धम् ।
 एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ।

इति तिङन्तणिच्प्रकरणम् ।

The root इण् (to go) is replaced by गमि (गम्) when णिच्
 follows, in a sense other than to cause to understand (अबोधने),
 e. g. गमयति । But in causing to understand—प्रत्याययति (प्रति—
 इण् + णिच् + शप् तिप् = प्रति + आययति) । The root इक् (to remember)

also is replaced by गन् in णित् by the varttika 'इण्वत् इकः' :
 Thus अधिगमयति (अधि + इक् + णित् शप् तिप्) i.e. स्मारयति । वातयति—
 clear in the text. 'ईर्ष्यतेः—' (varttika). The meaning is 'it has
 to be stated that either (i) the third consonant, or (ii) the
 third single vowel (अच्) of the root ईर्ष्य (ईर् ष्य) is duplicated.
 By the first explanation it is meant that this varttika forbids
 the duplication of the यकार (duplication of रकार or रफ being
 barred by the prohibition 'न द्वाः—' 2446), while the second
 explanation suggests that this varttika takes effect in the
 सन्नप्तप्रक्रिया as a special injunction barring the application
 of 'अजादेर्द्वितीयस्य' (2176). [Thus it is important to observe
 that the 2nd expl. has nothing to do here and has been
 stated with the first in connection with the explanation of
 the varttika which is ambiguous. Here the first expl. and
 the rule 'अजादेर्द्वितीयस्य' will apply]. Thus by the first expl.
 we have ऐर्ष्यायत् with the duplication of the यकार alone, the
 third consonant (ईर् ष्य) after the prohibition of द्वित्व of the
 रफ by 'न द्वाः—,' and by 'अजादेर्द्वितीयस्य' we have ऐर्ष्यात् [आट्
 ईर् षि षिय् चङ् तिप्] with the duplication of षि, the second
 vowel (along with षा) after the prohibition as above. To
 answer as to why the second explanation does not apply here
 Bhattoji says द्वितीयव्याख्यायाम् etc. i.e. in आट् ईर्ष्या णित् चङ् तिप्, यकार
 alone and not यकार also is heard in the अभ्यास due to हलादिशिष.
 द्वित्व, however, is of the second (vowel) षि—for here the
 varttika has no scope as there is no third अच् present here.

In हेतुमन्त्रिच् or causal form, the root whence the action or idea of casuality has disappeared (निवृत्तप्रेषण), bears the same sense as it did in its original or primitive form. Thus expressions like 'प्राथेयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः'—(माघकाव्य ?) see tika below).—'The lovers (women) urge on rising from the bed etc. are explained (as grammatically correct). Thus the same to be understood in all cases of transitive roots.

Here ends the णिच्प्रकरण in तिङन्त.

मित—। णाविति । 'इणो गा लुङि' (२।४।४५) इत्यत इण इत्यनुवर्तते । तदाह—इण इत्यादि । बोधनभिन्नाद्ये इति वाक्यशेषः । प्रत्याययतीति । बोधयतीत्यर्थः । प्रतिपुर्वादिणः णिच् वृद्धायादिशयोः कृतयोः अपि गुणेन रूपम् । लुङि तु इण्+णिच् तिप् इति स्थिते अडागमे चङि अ इ णिच् चङ् तिप् इति स्थिते 'वाणोदाङ्गं वलीयः' इति प्राक् णिच्कार्यम् । ततश्च 'अचो जिण्ति' (२५४—७।२।११५) इति वृद्धावायादिशे च आयि अत् भवति । न च 'इणो यण्' (२४५५—६।४।८१) इति यणा भाव्यमिति वाच्यम् । परत्वेन वृद्धा तस्य बाधितत्वात् । ततोऽ'जादेर्द्वितीयस्य' इति विशब्दस्य हितम् । तस्य उत्तरखण्डे णिलोपः । प्रत्याययित् । न च 'द्विर्वचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधात् हित्वात् प्राक् अजादेशो (णिच्कार्यरूपः) नेति वाच्यम् । 'यव द्विरुक्तौ अभ्यासोत्तरखण्डस्य आयोऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णौ लभ्यते तत्रैवाठं निषेध' इत्याह्लात् ('इ च गणः'—२५७१) । अधिगमयतीति—स्मारयतीत्यर्थः । घातयतीति । उपधावृद्धिः । लुङि अजीघतत् । ईर्ष्यतेरिति । वार्तिकम् । तस्यार्थं स्वयमेवाह—इति वार्थ इति । हितमिति शेषः । एतच्च व्याख्यानद्वयमपि भाष्यारूढमिति ज्ञेयम् । आद्ये इति । तृतीयव्यञ्जनहितपक्षे इत्यर्थः । षकारस्य

द्वित्वं वारयितुमिति । 'न न्द्राः—' (३४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात्
 'अजादे द्वितीयस्य' इति द्वितीयस्य षकारस्यापि द्वित्वं वारयितुमिदं वार्त्तिकं
 प्रयोजनमिति प्रथमपक्षार्थः । तथा च्, क्, ङ्, ईर्, ष, य्, शिच्, चङ्, तिप् इति स्थिते
 तृतीयव्यञ्जनस्य यकारमात्रमेव द्वित्वम् । तत उत्तरखण्डे खिलोपः । आटञ्चेति
 वृद्धिः । ऐर्ष्यं यत् इति प्रथमपक्षलभ्यं रूपम् । द्वितीये त्विति । तृतीयैकाचो
 द्वित्वपक्षे इति भावः । अपवादतयेति । ईर्ष्य् + इट् + सन् इति स्थिते यिस् इत्यस्य
 द्वित्वं वारयितुमित्यर्थः । सन्नन्ते इति—न त्वन् खलन् इत्यभिप्रायः । प्रवर्त्तते
 इति । ईर्ष्यतेरिति वार्त्तिकमिति शेषः । ननु तर्हि तृतीयव्यञ्जनपक्षे यकार—
 मात्रस्य द्वित्वेन ऐर्ष्यं यत् इत्यस्य सिद्धावपि तृतीयैकाचो द्वित्वाभावेन उक्तवार्त्तिका-
 प्रवृत्तेः—'ऐर्ष्यं यत्' इति कथम् । तत्राह—द्वितीयव्याख्यायामिति । षकार एवा-
 भ्यासे श्रूयत इति । आडागमेन ऐर्ष्यं + शिच्, चङ्, तिप् इति स्थिते 'न न्द्राः—
 —' (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् तृतीयव्यञ्जनस्य च वैकल्पिकद्वित्व-
 फलकतया सङ्गतप्रवृत्तत्वेन पुनः प्रवृत्त्यभावात् शिच्काय्यादूङ् 'षि' इत्यस्य द्वित्वे
 हलादिशेषादनन्तरमभ्यासे इकारसहितः षकारः श्रूयते इति भावः । द्वित्वं तु
 द्वितीयस्यैवेति । अजादेरित्यनुसारादिति यावत् । नन्वेवं 'तृतीयैकाचो वा' इति
 यदुक्तं तस्य का गतिस्तत्राह—तृतीयभावेनेति । अथप्रभिप्रायः—ईर्ष्यतेरिति वार्त्तिकं
 व्याख्यानद्वयसहम् । तत्र प्रथमव्याख्यानं खलन् प्रवर्त्तते द्वितीयन्तु यद्यप्येवैवोक्तं
 तथापि तत् सन्नन्ते एव प्रवर्त्तते इत्यव्यगन्तव्यमिति ॥ निवृत्तप्रेषणाद् धातेरिति ।
 हरिकारिकाया एकतरार्द्धमिदम्—

अवस्थां पञ्चमीं प्राहुर्गन्ते तां कर्मकर्तारि ।

निवृत्तप्रेषणाद् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिघाते ।—इति ।

उदञ्च शिरणाविति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमित्याहुः ।

निवृत्तं प्रेषणं प्रेरणं यस्मात् सः निवृत्तप्रेषणः । प्रेषणार्थे एव हेतुमन्तेः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

प्रकृतिस्त्वेऽपि इदानीं तादृगर्थस्याविवक्षातः केवलं णिजेव प्रयुज्यते । अर्थश्च
णिज्जर्हितदशायां यथासीत् तथैव सत्यपि णिचि वर्तत इत्यर्थः । अत आह—
शुद्धेन तुल्योऽर्थ इति । शुद्धेनेति णिज्जर्हितेन प्राकृतेनेति यावत् । तादृगर्थे—
जडाहरणमाह—तेन प्रार्थयन्तीति । प्रार्थनां कुर्वन्तीत्यर्थः । साधकाव्यस्यस्योकां-
शोऽयमिति बहवः, परन्तु तत्र तन्नोपलभ्यत इति मूलं ऋग्यम् । प्रिया इति
कर्तृपदमन्यत् स्पष्टम् ।

इति नितभाषिण्यां तिङन्तणिच्प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तसन्-प्रकरणम्

२६०८ । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥३१॥७॥

दो— । इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन् आर्द्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । 'सन्त्यतः' (२३१७)—पठितुमिच्छति पिपठिषति । 'कर्मणः' किम् ? गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । 'समानकर्तृकात्' किम् ? शिष्याः पठन्वितोच्छति गुरुः । वाग्रहणात् पक्षे वाक्यमपि ॥ 'लुङ्सनोर्ध्वसृ' (२४२७) । 'एकाच उपदेशे—' (२२४६) इति नेट् । सस्य तत्तम् । अन्तुमिच्छति जिघत्सति । 'ईर्थतेस्तृतीयस्य' (वार्तिक) इति यिसनोर्ध्वत्वम् । ईर्थि'यिषति—ईर्षि'षिषति ।

In the sense of wish, the affix सन् is optionally attached to a root which has the object of wish (इषि) for its object and of which the subject is the same as that of the verb expressing wish. Here the affix सन् is (to be known as) आर्द्धधातुक due to the Panini's ordaining with the utterance 'धातोः' in the rule. (It is, therefore, important to observe that the want of the expression 'धातोः' in the rule 'गुप् तिङ् किदभ्यः सन्' (2393) makes the affix सन्

there a सार्धधातुक and not आर्धधातुक)। Now this सन् being आर्ध-
धातुक and वलादि, the aug. इट् comes in by 'आर्धधातुकस्येड् वलादिः'
(2184) as also द्वित्व takes effect by 'सन् यङोः' (2395). Thus
पठ् इट् सन् (no शप् for सन् is आर्धधातुक) = पपठ् इट् स = पिपठिष by
'सन्वतः' and 'इण् कौः, आदेशप्रत्यययोः' । Then पिपठिष is to be consider-
ed as a separate root (सन्न्तधातु) by 'सनायन्ताः—' (२३०४) and conse-
quently by शप्. तिप् we have पिपठिषति by 'अतो गुणे' ॥ शिष्याः etc—
Here the subject of पठन्ति differs from that of इच्छति । For the ac-
ceptance of 'or' in the rule, the very expression 'पठितुम् इच्छति' will
serve as an alternative of पिपठिषति । सख्य तलम् i.e. by 'सखाद्धधातुके'
(२३४२) जिघत्सति by 'कुहोच्चुः' (2245); of the root ईर्ष्य, यि i.e. the यकार
and the affix सन् (स) is duplicated by the varttika 'ईर्ष्यतेस्त्वतीयस्य'
—explained under 'गौ गमिः—' (2607). Thus ईर्ष्यिषिषति (when
यकार with इट् is doubled) and ईर्ष्यिषिषति (when सन् is doubled).

सित—। अथ सन्प्रक्रियां निरूपयितुम् धातोरिति सूत्रमवतार्य व्याचष्टे
इषिकर्मण इति । धातोरिति पञ्चम्यन्तम् । तत्र लिङ्गम् समानकर्तृकादिति ।
कर्मण इति समानकर्तृकादिति च धातोर्विशेषणम् । इच्छायामिति चार्थप्रका-
शनम् । तदाह—इषिकर्मण इषिकैककर्तृकादित्यादि । 'इषिणा' इति तृतीयात्
'समान' इति सूत्रगतशब्दात् 'केन समान' इति प्रश्नेन लभ्यते । सन्प्रत्यय
इति । एतच्च 'गुप्तजिकिदभ्यः सन्' (३११५) इत्यतोऽनुवर्तते । ननु सूत्रे
'कर्मणः समानकर्तृकात्' इत्यनयोरुच्चारणादेव धातोरिति निगमयितुं शक्यं तथापि
'धातो'रिति विशिष्योच्चारणं कथं, तवाह—धातोर्बिहितत्वादिति । अतएव 'गुप् तिज्
—' इत्यत्र तादृशविधानाभावात् तत्रस्थ—सन्; आर्धधातुकत्वं नेतुं प्राक् । इडिति ।
'आर्धधातुकस्येड् वलादिः' (२१८४) इत्यनेनेति बोध्यम् । द्वित्वम् इति—'सन्
यङोः' (२३४५) इत्यनेनेति भावः । तदेवं—पठ् + सन् = पपठ्, इट् सन् = पिठि +

स=पठि पठि स=पपठिष=पिपठिष+श्+तिप्=पिपठिषति 'समायन्ता—'
इति धातुत्वात्—अपि सति 'अतो गुणे' इति पररूपम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । शिष्या
इति—अत्र समानकर्तृकत्वाभावात् पठतिः सन् न । वायङ्ग्यादिति । पठितुम् इच्छती-
त्युपक्राय साधित्वर्थः । अथ रुदिः सति प्रसूत्वात् स्मारयितुमाह—लुङ्सनो
रिति । सख तत्त्वमिति—'सः स्वाहं धातुके' (२३४२) इत्यनेनेति ज्ञेयम् ।
ईष्यतिरिति । व्याख्यातं वार्तिकमिदं प्राक् 'कौ गमिः—' (२६००) इत्यतः ।
यिसनोरिति । प्रथमव्याख्यायां तृतीयव्यञ्जनस्येति यकारनामस्य इत्वम् । 'वि'
इतीकारस्तु उत्पत्त्यमानम् इद्विविधमादाय । द्वितीयव्याख्यायां तु 'तृतीयैकाच'
इतीकारेः सन् एव इत्वम् । तदेवं प्रथमपक्षे 'इष्यिषिषति' इति द्वियकारकं रूपम्
इडागमस्य । द्वितीयपक्षे तु 'इष्यिषिषति' इति तिसकारकं रूपम् । एवं तु
इष्कोरित्यादिना । 'वि' इति 'सन्त्यतः' इत्यनेनाभ्यासस्वरूपम् । 'इष्यि' इत्यत्र
इकारस्तु इडागमफलमिति ज्ञेयम् ।

२६०८ । रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥१।२।॥

दो— । एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः । रुदिषति ।
विविदिषति । मुमुषिषति ।

सन् and क्त्वा following these roots are to be considered
as कित्स. The object of making them कित् is to bar the गुण
of the उपधा of रुद, विद etc due by 'पुगन्तलङ्पथस्य च' (2189). Thus
रुदिषति etc.

मित— । रुदित्यादि समाहारइत्वात् पञ्चल्यैकवचनम् । तदाह—एभ्य इति ।
'रुदिरुदगुष—' (१।२।७) इत्यतः 'क्त्वा' इत्यनुवर्तते । तदाह—सन् क्त्वा चेति ।
एतच्च संश्चेति चकारात् समुचीयते । 'असंयोगाह्लिट् कित्' (१।२।५) इत्यतः
किदित्यनुवर्तते । तदाह—कितौ स्त इति । अतएव 'पुगन्तलङ्पथस्य च' इति गुण-
निषेधेन रुदिषति इत्यादि सिद्धम् । 'हलन्ताच्च' (२६१३) इत्येव कित्वे सिद्धि

रुदविदेत्यादीनां विशिष्य ग्रहणम् 'रलो वृपधात्—' (२३१७) इति विकल्पो मा भूदित्येवमर्थम् । किञ्च, 'न क्त्वा सेट्' (३६२२) इति निषिद्धस्य कित्त्वस्याव विधानार्थं ग्रहेर्यहणम् । स्वपिप्रच्छोस्तु क्त्वायानिव कित्त्वं विहितम् । अतो यथा अत्रापि स्यादित्येवमर्थमनयोर्ग्रहणम् । अत्र 'विट्' इत्यनेन वेत्तेरेव ग्रहणमिति तत्त्वबोधिनी । नागेशस्तु 'लक्ष्यानुरोधात् वेत्तेः सर्वस्यैव ग्रहणमित्याहुः'-रित्याह । एषां क्त्वायां रुदित्वा, विदित्वेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

२६१० । सनि ग्रहगुहोश्च ॥७२१२॥

दी— । ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण् स्यात् । 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भावः । जिघृक्षति । सुषुप्सति ।

The aug. इट् is not enjoined to the affix सन् when it (सन्) comes after the roots ग्रह्, गुह्, and those that end in उक् प्रत्याहार । The षत्व of सन् is असिद्ध ; so भष्भाव is effected i.e. ग्रह् + सन् by सन्प्र. first becoming—ग्रह् स or ग्रह् स by 'हो टः' (8. 2. 31), next ग्रह् स by 'षटोः कः सि' (8. 2. 41) ग्रह् ष by 'इण् कौः' (8. 3. 57) finally ग्रह् ष by 'एकाचो वशी भष् भषन्तस्य सध्वोः', जि (of जिघृक्षति) being the result of duplication, चुल and इत्तु. But it should be observed that not only the fact of असिद्धत्व of षत्व but also that of कत्व leads to the occurrence of भष्भाव, for कत्व having first come in there is no भषन्तत्व of ग्रह्. Hence it is better to say षत्वकत्वयोरसिद्धत्वात् or simply कत्वस्यासिद्धत्वा as षत्व takes effect last. सुषुप्सति by 'वचिस्वपि—' (2409).

मित— । सकीति । 'श्रुक् किति' (७२१११) इत्यतस्तदन्तपरिभाषया

‘उगन्तात्’ इति चकारेण सम्प्रदायः । ‘निङ् वशि कृति’ (७।२।८) इत्यातो नेटिति चानुवर्तते । सनीति च षष्ठ्यर्थस्य वाचकम् । तदाह—यह्नुं नेरित्तादि । यह्न्येति । यह् + सन् तिप् इति स्थितेऽनेन यहः सम्प्रसारणसूकारः, सनीत्यानेन सनः कित्वात् । एवं गृह् सन् इति जाते ‘हो ङः’ (८।२।३१) इति ङत्वे कृते गृट् स इति सम्प्रदानेन ‘षटो कः सि’ (८।२।३१) इति कत्वे ‘इण्कोः’ (८।३।५७) इति षत्वे च गृक् ष इति भवति । तत्र गृ इत्यास्य घृ इति भष्भावो विधेयः । तच्चात्र दुर्लभम् भषन्तत्त्वस्य सत्वस्य चाभावादित्यत आह—सनः षत्वस्येति । षत्वकत्वयोरसिद्धत्वादित्येवात्र वाच्यम् । यदा—केवलं कत्वस्यसिद्धत्वादित्यत्र सुवचम् । कत्वसादायापि षत्वविधानसामर्थ्यादिति सुधीभिर्विभाव्यम् । एवं भष्भावेन द्वित्वादिना च जिघृक्षति इति । सुषुप्ततीत्यात्र त् ‘रुदविद—’ इति सनः कित्वात् ‘वचिस्वपि—’ (२४०६) इति सम्प्रसारणम् इण्कोरिति षत्वम् । अथ प्रच्छो विशेषं दर्शयितुमाह—

२६११ । किरश्च पञ्चभ्यः ॥७।२।७५॥

दी—। कृ, गृ, घृङ्, धृङ्, प्रच्छ—एभ्यः सन इट् स्यात् । पिष्टच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति । अत्रेटो दीर्घो नेष्टः । दिदरिषति । दिधरिषति । कथम् ‘उद्दिधीषु’रिति ? भौवादिकयोधृङ्धृजोरिति गृहाण ।

[Meaning—easy]. ‘जिगरिषति—जिगलिषति by ‘अचि विभाषा’ (2541) ‘अत्रेटो दीर्घो नेष्टः—’ this is a varttika (इष्टि) found in the काशिकाहनि though not in the भाष्य—meaning ‘इट् is here (in the cases of कृ & गृ) not lengthened (by ‘वृत्तो वा’—2391).’ How ‘उद्दिधीषुः’—(उद्—घृ + सन् + उ) is formed ? (for, if घृ is considered to be of this किरादि class, it would by इडागम have given उद्दिधरिषुः) : Well, take it as a case of धृङ् (अवस्थाने) or घृज् (धारणे) read in स्वादि for thus it will not have इट् and by

‘अज्भनगमां—’ (2614) घृ will be घृ, then by ‘कृतो इङ्गातोः’ (2390)—धिर and then by ‘हलि च’=धीर्.

मित—। किरञ्चेति । ‘स्मिपूङ्ग्वशां सनि’, ‘इङ्गत्तार्ति व्ययतीनाम्’ ७।२।७३ (—७।२।६६) इत्यतोऽनुवृत्तेराह—सन इङिति । किर इति पञ्चम्यन् तच्च ‘कृ विक्षेपे गृ निगरणे, ङङ् आदरणे धृङ् अवस्थाने, प्रच्छ शीप्तायाम्’ इति किरादीनां पञ्चानां याहकत्वादाह एभ्य इति । पिपृच्छिषतीति—पूर्वप्रकृतत्वात् प्रागुपन्यासः । कित्वात् सम्प्रसारणम् । अनेनेट् । चिकरिषतीत्यादौ ‘वृतो वा’ (२३९१) इति दीर्घं प्राप्ते आह—‘अनेटो दीर्घो नेट्’ इति । वार्तिकमिदम् वृत्तौ दृश्यते न तु भाव्य—इति नागेशः । जिगरिषति—जिगलिषतीति । ‘अचि विभाषा’ (२६४१) इति रेफस्य लत्व—विकल्पः ; दिदरिषते इत्यादि ङित्वादात्मनेपदम् ‘पूर्ववत् सनः’ इति नियमात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । उदिधीर्षु रित्यत्र दीर्घं प्रतिपादयितुमाह—कथमिति । किरादित्वे हि धृङ् किरञ्चेत्यनेन इङागमः स्यात् । ततश्च उद्दिधिरिषुरित्येव स्यात् । अत आह भौवादिकयोरिति । तत्र (भ्रादौ) धृङ् अवस्थाने, धृङ्धारणे इति पठितम् । तयो रभयोरपि इङागमाभावेन उद्—धृ + सन् इति स्थिते ‘अज्भनगमां सनि’ (२६१४) इति दीर्घं, उद्—धृ—इति जाते कृत इङ्गातोः’ (२६८०) इति इत्, ‘उरण् रपरः’ इति रपरत्वे, ‘हलि च’ (३५४) इति दीर्घं, ‘सनाशंसमिच्छ उः’ (३१४८) इत्युप्रत्यये च रूपम् ।

२६१२ । इको भल्ल ॥१२।८॥

दौ—। इगन्ताज्भलादिः सन् कित् स्यात् । वुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति । दिदीषते । एज्विषयत्वाभावात् ‘मीनातिमिनोति—’ (२५०८) इत्यात्तुं न । अतएव ‘सनि मीमा—’ (२६२३) इति सूत्रे माधातोः पृथङ् मीग्रहणं कृतम् ।

A सन्, preceded by a भल्ल letter and coming after a

root ending in इक् becomes कित्; hence वुभूषति without गुणः ।
दिदीषते—आत्मने. by पूर्ववत् सन्ः' (2784). No गुण due to कित्
and this गुणनिषेध' or in other words the want of एज्विषयत्व bars
the आत् directed by 'नीनातिनिनोति—' (2508). Thus to sug-
gest that आत् is not enjoined except in the एज्विषय, the
rule 'सनि मीमा—' (2623) reads नी separately.

नित—। इक इति । इक इत्यनेन धातोरादीपातदन्तविधिः । भल् इत्यस्य
च प्रत्यय-विशेषणत्वात्तादादिविधिरुदाह—इगन्ताङ्गुलदिभित् । 'रुद्विद—'
(१।२।८) इत्यतः सन्नुवर्तते । 'असंयोगाद्विद् कित्' (१।२।९) इत्यतः कित् इति
च । अत आह—सन् कित् स्यादिति । वुभूषति । कित्वाद् गुणः । दिदीषते ।
अत्र कित्वेन गुणाभावाद्विषयत्वाभावः । ततश्च 'नीनातिनिनोति—' (२५०८)
इत्यात्मनपि न भवति । न च एज्विषयादन्तत्वापि आत् भविष्यति इति वाच्यम् ।
तथा सति 'गासादाग्रहणेध्वविशेषः' इति न्यायात् 'सनि मीमा—' (२६२३) इत्यत्र
साग्रहणेनैव सिद्धे पृथङ्साग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अत आह—एज्विषयत्वाभावा-
दित्यादि । इगन्तात् किम् । पिपासति । भल्लिति किम् । शिशयिषते ।

२६१३ । हलन्ताच्च ॥१।२।१०॥

दी—। इक्समीपाङ्लः परो भल्लादिः सन् कित् स्यात् ।
गुह—जुषुक्षति । विभित्सति । 'इकः' किम् । यियक्षति ।
'भल्' किम् । विवर्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । त्वं ह
तितक्षति—तित्वं हिषति ।

A भल्लादि सन् 'coming after (a root ending in a हल्)
which again is invariably preceded by an इक् letter, becomes
कित् । Thus गुह etc gives जुषुक्षति etc. without गुणः । यियक्षते
—यज् not having इक् letters, सन् is not कित् and hence no

सम्प्रसारण ॥ तिङ्क्षति—तिङ्क्षिषति—इङ्क्षिकल्प due to ऊदित whereas गुह् has जुघृक्षति only by 'सनि ग्रह गुहोश्च' (2610). In the rule 'हलन्ताच्च', हल—has been adopted in a general way so that in the case of टन्ह् the interposition of the अनुस्वार or नकार does not mar the हल्परत्व of टन्ह् ।

नित—। हलन्तादिति । इको भलिति वर्तते । अनुवृत्तिश्च पूर्ववदेव । किञ्च अन्तश्चोऽव समीपवाचो इकः इत्यस्यानुवर्त्तनेन हलन्तत्वासम्भवात् । तदाह—इक् समीपादित्यादि । जुघृक्षति । गुह् इति ऊकार इत् । तथात्वेऽपि 'सनि ग्रह—' (२६१०) इत्युक्तत्वाच्चेत् । यियक्षति—अत्र इक् समीपत्वाभावेन सनिः किञ्चाभावान्न सम्प्रसारणम् । विवर्धिषते—अत्र इडागमसूत्रेण भलादित्वाभावात् सनो न किञ्चुम् । ततश्च न गुणनिषेधः । हल्ग्रहणं जातिपरमिति—सामान्यपरं, तेन एकेन द्वाभ्यां वाचराभ्यां व्यवधाने सत्यपि न हल्परत्वक्षतिरित्यर्थः । 'येन नाव्यधानम्—' इति न्यायात् । एवं च टन्ह् (टन्ह्) इत्यत्र नकारव्यवधानेऽपि सनो हल्परत्वम् । ततश्च किञ्चुम् । ततश्च तिङ्क्षति—तिङ्क्षिषति इत्यत्र न गुणः । 'स्वरतिसृति—' (२२७९) इतीङ्क्षिकल्पः ।

२६१४ । अजभनगमां सनि ॥६॥४॥१६॥

दी—। अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्भलादौ सनि । 'सन्लिटोर्जेः' (१३३१)—जिगीषति । 'विभाषा चेः' (२५२५) । चिकीषति—चिचीषति । जिघांसति ।

The vowel of roots ending in अच् (vowel), of हन् and of गमि the substitute of इण्, इङ् and इक्, becomes दीर्घ, when a भलादि सन् follows. Thus जिगीषति (अजन्त), जिघांसति etc. and (जिगांस्वते (गम्).

नित—। अजभनगमामिति । अच् च हन् च गम् चेति द्वन्द्वात् षष्ठी-

बहुवचनम् । गम् इत्यनेन गन्तृवर्जं सर्वेषां इग्, इङ्, इक् इत्येषाम् आदेशस्य गमिः सासान्वयिन यङ्गम् । तदाह—अजादेशगमिच्चेति । 'अनुनासिकस्य किम्भलोः—' (६।४।१५) इत्यतो ऋक्, 'द्रुलीपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६।३।१११) इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । अचोनुवृत्तिस्तथाङ्गविशिषणत्वेन तदन्तविधिसंज्ञाह—अजन्तानामित्यादि । अन्यत् स्पष्टं सूत्रे ।

२६१५ । सनि च ॥२।४।४७॥

दी—। इणो गमिः स्यात् सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । 'इण्वदिकः' (वार्तिक) । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेर्नेट् । 'भलादौ सनि' इति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । सञ्जिगंसते ।

The root 'इण्' except in the sense of बोधन or to cause to understand—is replaced by गम् when सन् follows. Thus जिगमिषति (इण् + सन् तिप्), प्रतीषिषति—प्रति—इण् + सन् तिप् (duplication of सन् by 'अजादेर्द्वितौयस्य' then षत् as before). अधिजिगमिषति i.e. causes to remember. कर्मणि तङ् i.e. by 'भावकर्मणोः' (2679). परस्मैपदेषु i.e. by 'गमिरेट् परस्मैपदेषु' (2401). नेट् because it is आत्मनेपद । भलादौ सनि i.e. by 'अज्भनगमां सनि' (2614). Thus जिगांस्यते—इण् + सन् + यक् + ते । अजादेशस्य etc for which see the rule 'अज्भनगमां—' above. जिगंस्यते—गम् (गन्तृ) + सन् + यक् ते । सञ्जिगंसते—सम्—गम् + सन् + ते—आत्मने. by 'समो गच्छिष्याम्' (2699).

मित—। सनि चेति । 'इणो गा लुङि' (२।४।४५) इत्यस्मात् 'इणः' इति । 'णौ गमिरबोधने' (२।४।५६) इत्यतो 'गमिरबोधने' इति चानुवर्तते ।

तदाह—इणो गमिरित्यादि । जिगमिषतीति—इणो गम्यादेशे इटि षत्वे च रूपम् । प्रतोषिषतीति । प्रतिपूर्वादिणः सनि रूपम् । ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति सनो द्वित्वम् । ततः ‘सन्धत्’ इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् । षत्वमुभयस्यैव सकारस्य । बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः । इण्वदिक्कः इति । एतत् ‘णौ गमि—’ (२६०७) इत्यत्र गतम् । कर्मणि तडिति—‘भावकर्मणोः’ २६७८) इत्यनेनेति भावः । परस्मैपदेष्विति—गमेरिति तडि पूर्वाङ्गम् । भलादौ सनीति—‘अज्भन गमाम्—’ इत्यस्य व्याख्यानेकदेशः । फलमाह—जिगांस्यते इति । इणो सनि गम्यादेशे यकि दीर्घे तडि च रूपम् । केवलस्य गमे रूपमाह—अजादेशस्येति । एतदपि अज्भनगमामित्यत्र स्पष्टम् । सजिजगंसते इति—‘सनो गच्छिभ्यामिति’ (२६८८) तड् ।

२६१६ । इडश्च ॥२॥४४८॥

दो— । इडो गमिः स्यात् सनि । अधिजिगांसते ।

Easy.—इड् means to read and is always preceded by अधि ; cp. ‘प्रायेणायसधिपूर्वः’ (ante).

मित— । स्पष्टम् । डिच्चात् तड् । अतएव नेट् । ‘पूर्ववत् सनः इत्यत्राप्यात्मनेपदम् ।

२६१७ । रलो वुप्रधाइलादेः संश्च ॥१॥२॥२६॥

दो— । उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माइलादेः रलन्तात् परौ क्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । ‘द्यतिस्त्राय्योः सम्प्रसारणम्’ (२३४४) । दिदुप्रतिषते—दिद्योतिषते । रुरुचिषते—रुरोचिषते । लिलिखिषति—लिलेखिषति । ‘रलः’ किम् ? दिदेविषति । ‘वुप्रधात्’ किम् ? विवर्तिषते । ‘इलादेः’ मिम् ? एषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन

वाध्यते। 'उपधाकार्यं' हि द्वित्वात् प्रवक्ष्यन् श्रीणेश्चदित्-
करणस्यसामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्।

The affixes क्त्वा and सन्, which are सिद् or have the aug. इट् after them, are pronounced to be कित् optionally—provided they (क्त्वा and सन्) follow a root which has उ or इ for penultimate (उपधा), a consonant for its commencing letter and any one of the letters of the प्रत्याहार—रल् (ह्रस्वरल्... हल्) for its ending letter. Thus दिदृशति (कित्)—दिदृशति (अकित्) etc. सम्प्र. of the अभ्यास being effected by 'दृशतिस्वाध्याः—' (2344). दिदेविवति—here no option of कित्, for the final व of दिव् does not fall under the प्रत्याहार—रल्; विवर्त्तिषते—because वृत् has no उ or इ for its उपधा। Why say ह्लादि? Witness—एषिविषति—इप् + सन् तिप् = एप् इट् सति = एप् इप् ति = एषिविषति; duplication of विष by 'अजादिर्द्वितीयस्', वल् as before. The duplication, though नित्य, is here barred by गुण for the operation regarding the penultimate is superior to duplication'—which fact is indicated, in a general way, by the attaching of च्, which elides in practice, to 'ओष् अपनयने'. [for a clear explanation see under 'लभ् सिद्धसहं चङि' (258c)].

मित—। रल् इति. [वी + उपधात्] + ह्लादिः, सन् + च इतिच्छेदः। तदाह—उभ इति—ते इति वी (उ इ इत्यनयोर्द्विवचनम्)। वी उपधा यस्येति बहुव्रीहिः। रल् इत्यनेन प्रत्याहारग्रहणम् तदन्तविधिः। क्त्वासनाविति। 'पूङः क्त्वा च' (१।२।२२) इत्यतः क्त्वाया अपि संयुहः। सेटाविति। 'न क्त्वा सिद्' (१।२।२८) इत्यतस्तदनुवृत्तिः। वा कित्वाविति। 'नोपधात्यफान्ताद्'।

(१।२।२३) इत्यात् 'असंयोगाज्झिट् कित्' (१।२।१५) इत्यात्तश्च तदनुवृत्तेः । तदेवं कित्त्विकल्पाद् गुणविकल्पेन रूपद्वयं दर्शयति—दिट्प्रतिषेधे दित्योतिषे—इत्यादि । द्रातिस्त्राप्प्रोत्थित्यनेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । इट् । 'पूर्व्ववत् सन्' इत्यात्मनपदम् । रलः किम् इत्यादि । स्पष्टम् । एषिषिषतीति अत्र हलादित्वाभावात् कित्त्वाभावेन न गुणनिषेधः । नन्विह कित्त्वाभावेऽपि इषु इट् सन् तिप् इति स्थिते नित्यत्वाद् द्वित्वे प्राग्वहिनि इ विष विष ति इतिरूपे जाते 'इष्' इत्यस्याभावात् कुतो लघूपधगुण उपधाया एव विरहादित्याशङ्क्य आह—इहेति । तत्र हेतुमाह—उपधाकार्थमिति । एतत् वहिरङ्गोऽप्युपधाङ्गस्यो द्वित्वात् प्रागेव' इत्यस्य व्याख्यानानुसारे 'स्तम्भुमिबु—' (२५८०) इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ओणेरिति एतदपि तत्रैव द्रष्टव्यम् । सामान्यपेक्ष-ज्ञापकत्वादिति । एतत्तु भाष्यासम्मतत्वाच्चित्त्यम्—'णौ चङि—' इति सूत्रे भाष्ये यद्ययमोणिस्तदितं करोति तज् ज्ञापयति द्विवचनादध्रस्वत्वं वलीय इत्युक्तत्वेन सामान्यपेक्ष—ज्ञापकत्वानौचित्यादि'ति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । क्त्वायास्—द्रातित्वा—द्योतिता इत्यादि । सेट् किम् । कित्त्वा । भित्त्वा ॥ वसुचते ।

२६१८ । सनावन्तर्धम्भसज्जदम्भुयिस्त्र्यूणुभरज्ञपिसनाम् ॥ ७।२४८ ॥

दी— । इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड् वा स्यात् । इडभावे 'हलन्ताच्च' (२६१३) इति कित्तम् । 'क्त्वोः—' (२५६१) इति वस्य ऊठ् । यण् । द्वित्वम् । दुट्प्रति—दिदेविषति । 'स्तौतिस्थोरिव—' (२६२७) इति वच्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूषति—सिसेविषति ।

The aug. इट् is optionally attached or prefixed to सन्, coming after roots ending in व् and after ऋध्, भसज् etc (enumerated in the rule above.). Take for instance दिव्. When सन् after it is not followed by इट्, then being भलादि, सन् will be कित् by 'हलन्ताच्च' (2613). Then due to कित्त्वा

of सन्, the व of दिव् will be replaced by ऊट् (ऊ)—consequently the इ of दिव् (दि+ऊट्) will be replaced by यण् (य) giving दृष्ट्वापत्ति (duplication, —हलादिशिष, दीर्घ by 'अज्भन-गमां—' (2614). But when दिव् is followed by इत् the form is दिदेविषति by लघूपधगुण which appears because दिव् is not रलन्त or ending in a रल् letter. सुसृष्टि etc.—the सन्नन्त form of सिव् (सिवु तन्तुसन्ताने), have no ष (in place of दृ) in conformity with the restriction to be expressed in 'सौति-ख्योरिव—' (2627).

मित—। सनीति। इव् अन्ते येषां ते इवन्ताः दिवसिवादयः। सनि इवन्त इतिच्छेदः। इवन्त, ऋध, भस्ज, दम्भु, शि, खृ, यु, ऊर्ण, भर, जपि सन् एषां इन्तात् षठीबहुवचनम्। पञ्चम्येष षठीत्याह—इवन्तेभ्य इत्यादि। सनीति षट्प्रथमे वर्त्तते तदाह—सन इति। इड्वेति। 'इक्षिष्टायाम्' (७२।४७) इत्यतः 'स्तरति सूति सूरति घूङ्ढीति वा' (७२।४४) इत्यतश्च तदनुवृत्तिः। दिव्धातोरिवन्तत्वेन इडविकल्पात्—दृष्ट्वापत्ति—दिदेविषतीति रूपद्वयम्। तत्र इडभावे दृष्ट्वापत्तीति। तदेव साधयति इडभावे इत्यादिना। वस्येति। दिव् इत्यस्येत्यर्थः। यण् इति। इकारस्येति यावत्। हित्वम् इति। द्रु (दिव्+ऊट्) इत्यस्येत्यर्थः। हलादि-शिषः। 'अज्भनगमां—' (३६१४) इति दीर्घः। इट्पठे तु रलन्तत्वाभावेन कित्वाभावात् लघूपधगुणेन दिदेविषतीति। सुसृष्टीत्यादौ अभ्यासिणः परस्मैप्लवाभावं व्याचष्टे 'सौतिख्योरिव' इत्यादिना। सिव्धातो रूपे प्रक्रिया दिवुवत्।

२६१८। आपञ्चप्राधान्यम् ॥७१४५५॥

दी—। एषामच ईत् स्यात् सादौ सनि।

These roots (आप्, जपि & ऋध्) get ईत् (ई) for their अच् when सन् preceded by स only (and not इट् also) follows.

मित—। आविति। आप् जपि ऋधाम् ईदितिच्छेदः। 'सनि मीमा—'
(७।४।५५) इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते। 'सः स्याद्धधातुके' (७।४।४८)
इत्यतः सीति च। तदादिविधिलेन सादाविति लभ्यते। तदाह—एषामित्यादि।
एवमावादीनामीत्ते उत्तरमाह—

२६२०। अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥७।४।५८॥

दो। 'सनि मीमा—' (२६२३) इत्यारभ्य यदुक्तं
तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात्। आप्तुमिच्छति ईप्सति। अर्घितु-
मिच्छति रपरत्वम् चर्त्वम् = ईर्त्सति—अर्दिधिवति। विभ्रज्जि-
षति—विभर्जिषति—विभ्रज्जति—विभर्जति।

The elision of the अभ्यास of those roots that have been men-
tioned under rules beginning from 'सनि मीमा—' (7. 4. 54) and
ending in 'सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' (7. 4. 51) (four rules only) is
effected when सन् follows. Thus आप् सन् तिप् = ईप्स ति = ईप्स
प्त ति = ई० सति। रपरत्वम् i.e. when ऋध् of ऋध् + सन् is replaced
by ई। चर्त्वम् i.e. by 'खरि च' (8. 4. 55). Thus ऋध् सन् =
ईर्त्स of which by 'अजादिर्दितीयस्य', स along with त् (त्स) will be
doubled but not the रप् due to the prohibition 'न न्दाः—'
(2446). Then अभ्यासलोप as before. Now, when by 'सनौ-
वन्त—' (2618), ऋध् is followed by इडादि सन्, the ईत्त्व di-
rected by 'आप्—' (2619) fails; consequently गुण takes effect
giving अर् ध् इ सति (रपरत्व) or—अर् धिस धिस ति where the अभ्यास
is not dropped due to the इडादि सन्. Thus अर्दिधिवति with
अभ्यासकार्यं। By 'असृजोरोपधयोः—' (2535) and इट् we have
विभर्जिषति। But without रम्—विभ्रज्जिषति। In the इडभाष्ये च—विभर्ज-

सति = विभर्क्षति = विभर्क्षति (with रन्) and विभक्षति (without रन्) ।

मित—। अत्रेति । सनि सनीति । 'सनि सनीनाडुरभलभशकपतपदासच इस्' (७।५।५४), 'आपञ्चप्राधानीत्,' (७।४।५५), 'दम्भ इच्च' (७।४।५६), 'मुचोऽक्तर्मकस्य गुणो वा' (७।४।५७) इति चतुःतृग्रामित्यर्थः । यदुक्तमिति । ये धातव उक्ता इति यावत् । लोपः स्यादिति । सादौ सनीति योजनीयम् । तेन अदिधिषतौत्यादाविडादौ सनि अभ्यासलोपो न । ईक्षतीति । पूर्वेण ईत्वे ईप्स इति जाति अजादेरिति एप्स इत्यस्य द्वित्वम् । अभ्यासलोपः । रपरत्वमिति । कश्च सन् इति स्थिते पूर्वेण ईत्वे 'उरण्—' इतिरपरत्वम् इत्यर्थः । एवम् ईर्ध् स इति जाति 'खरि च' (८।४।५५) इति चत्वेन ईत्वं स इति भवति । ततो 'न न्दाः—' (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् 'पूर्ववासिद्वीयमर्द्धिचने' इति परिभाषया चत्वाद्दुर्द्धम् 'अजादे—'रिति 'त्स' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोपे च ईत्वं सति इति । 'सनीवन्त —' (२६१८) इत्यनेन इङ्विकल्पादिङनावे इदम् । परं तु सनः सादित्वाभावात् ईत्वाभावेन लघूपधगुणः । अभ्यासलोपाभावश्च । जश्त्वम् । विभक्षिष-तौत्यादि । रम्बिकल्पात् इङ्विकल्पाच्च चत्वारि रूपाणि । तत्र रमिङ्भ्याम् विभर्जिषति । रममावे विभक्षिषति इति । इङभावे रमि विभर्क्षति । इङभावे रमभावेच—विभक्षति । रमागमवीजन्तु 'असृजोरोपधयोः—' (२५३५) इत्यत्रोक्तम् । साधनप्रकारश्च तत्रैवास्माभिः प्रदर्शितमित्यलम् ।

२६२१ । दम्भ इच्च ॥७।४।५६॥

दी—। दम्भेरच इत् स्यादोच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । 'हलन्ताच्च' (२६१३) इत्यत्र हल्यग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्नलोपः । धिप्सति—धोप्सति—दिदम्भिषति । शिश्नीषति—शिश्नयिषति । 'उदोष्ठेऽपूर्वस्य' (२४८४)—सुस्वूर्षति—सिस्वरिषति । युयूषति—यियविषति । ऊर्णुनूषति—ऊर्णुनु-

विषति—ऊर्णुनविषति । न च परत्वाद् गुणावादेशयोः सतोर—
 भ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । 'दिवर्वचनेऽचि' (२२४३)
 इति सूत्रेण द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिरुपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा ।
 नच सन्नुन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति
 वाच्यम् । "कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते,
 न त्वननुभवन्तपि" (परिभाषा) । न चेह सन् द्वित्वमनु
 भवति ॥ बुभूषति—विभरिषति । जपिः पुगन्तो मित्संज्ञः
 पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे 'इको भल्' (२६१२) इति,
 कित्त्वान्न गुणः । 'अज्भन—' (२६१४) इति दीर्घः
 परत्वाणि णलोपेन बाध्यते । 'आप्लप्—' (२६१८) इति
 ईत् । झीप्सति—जिप्सपयिषति । अमितसु—जिप्सापयिषति ।
 'जनसन—' (२५०४) इत्यात्वम् । सिषासति—सिसनिषति ।
 * तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इङ्वाच्यः' (वार्तिक) ।

The अच् or vowel of दन् is replaced by इत् (इ) and by ईत् (ई) as well, when a सदि (having स in the beginning) सन् follows. Then there is elision of the अभ्यास by 'अत्र—' (2620). We have already stated that the acceptance of हल् in the rule 'हलन्ताच्च' (2613) is intended in a general way. Hence सन् coming after दिन् or दौन् becomes कित्—consequently the न (of दिन् and दौन्) is

❧ "इदं च 'सनौवन्—' (२६१८) इति सूत्रे एव 'भरञ्जपिसनितनिपतिदरिद्रा-
 णाम्' इति केचित् पठन्तीति सूत्रशेषभूतमिति काशिका । अपरं वार्तिकमेवेति कैय-
 टाशयः" इति वालननोरना ।

dropped (by 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति'—415). Thus दिभ् or दीभ् + सन् तिप् = दिभ् or दीभ् सति = विप्रति or वीप् सति by भ्रमभाव (एकाचो वशीभष्) चर्त्त, द्वित्व of ष and अभ्यासलोप । But इट् coming in by 'सनीवल्—' (2618) we have दिदन्निषति without नलोप and अभ्यासलोप । शिञीषति सन्नत form of शि, without इट् । शिञ्यिषति of same with इट् । सुखूर्षति—सिखरिषति (खृ + सन् तिप्). The former is without इट् । खृ सन् तिप् = खृ सति = खृ र् सति by 'उदीष्टा—' (२४८४) and 'उरर् रपरः' = खृ र् खृ र् सति = सु खूर्षति by 'हलि च' (354) and 'सौतिखोरिव—' (2627). सिखरिषति with इट्, गुण and रपरत्वं । शिञ्यिषति—by द्वित्व of यु due to the prohibition 'द्विवचनेऽचि' (2448) and द्वल of the अभ्यास by 'ओः उद्यत्ति—' (2577) । ऊर्णुषति—This is without इट् by 'सनीवल्—' (2618). द्वित्व of तु due to the prohibition 'न द्राः—' (2446) and दीर्घ by 'अज्भन—' (2614). णत्वं is in con. with रट् । No गुण due to किल्ब by 'इको भल्' (2312). ऊर्णुविषति—ऊर्णुविषति of these two the former is with इट् and उवङ् while the latter is with इट् and गुण । This is explained by 'विभाषीणीः' (2447) which makes सन् optionally ङित् whereby we have उवङ् in the case of ङित्त्व and गुण in the absence of it (ङित्त्व) । Here in the case of ऊर्णुविषति, you cannot rejoin that in the अभ्यास there will not be heard (i.e. will not exist) the उकार after गुण and अवादेश have been effected due to the subsequence (परत्वं) of 'सर्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (7. 3. 84) and 'एचोऽयवायावः' (6. 1. 78) in comparison with 'सन्त्यङीः' (6. 1. 9) which directs द्वित्व । For the prohibitory rule or परिभाषा 'द्विवचनेऽचि' (1. 1. 59) solves the difficulty here. It (1. 1. 59) suggests

that either the substitute of the स्थानी will have the operations of the स्थानी itself (स्थानिरुपातिदेशात्) or that the substitute will be forbidden (to undergo any such operation beforehand) when duplication (द्वित्व) has necessarily to be effected. (Thus नु is first of all duplicated and then गुण and अवादेश take effect). Nor can it be questioned that a root ending with सन् (as ऊर्णु + इस) being कार्यी towards द्वित्व there is want of निमित्त or cause (of द्वित्व). The drift is this : कार्यी means what has a कार्य or operation—say द्वित्व. Here ऊर्णु + इस both are कार्यी. Then how can the 'नु' only of ऊर्णु be duplicated as the part इस which is the cause of द्वित्व has already become कार्यी? The answer is—that although ऊर्णु & इस—both are कार्य here, yet नु alone will be taken to be a कार्यी and इस will retain the form of निमित्तत्व (of duplicity—द्वित्व) cp.—the परिभाषा 'कार्यमनुभवन् द्वि कार्यी' (परि—१०). "Surely that which undergoes an operation can so far as it undergoes that operation not be made the cause of the application of a grammatical rule"—(Prof. Kielhorn)—but not—until and unless it has undergone the operation (कार्य). And here सन् has not undergone the operation of द्वित्व but it is the word 'नु' only that has done so. Thus it is established that सन् will remain the cause (निमित्त) of द्वित्व ॥ वृभूर्धति—विभरिषति (भृ + सन्) just like सुखूर्धति—सिखरिषति। The root जपि may be taken in two ways (1) as ज्ञा (read in चटादि and hence मित्) + पुक् by 'अर्त्तिक्री' (2570) in हेतुमन्त्रिच्, or (2) as जपि—

पकारान्त read in चुरादि (cf.—‘ज्ञप् निच्’). इडभावे i.e. by ‘सनीवल्’— (2618). ‘अज्भन—etc. i.e. as ‘केरिति’ (6. 4. 51) is subsequent to ‘अज्भन—’ (6. 4. 16) so किलोप bars दीर्घ—hence ज्ञप्ति now becomes जप् and then जीप् by ‘आप्जप्—’ जिज्ञप्तिषति—with इट् hence no अभ्यासलोपः । But when ज्ञप्ति is not नित् it will become ज्ञापि and give जिज्ञापतिषति (This ज्ञापि is either the result of सारणादिभिन्नाद्य ज्ञा or the चुरादि ‘ज्ञा निधी’). तनिपति etc—This is a Varttika its meaning is easy. This is acc. to Kaiyata, but Kashika says that तनिपति etc is a part of the rule सनीवल् etc. (2618).

मित—। दम्भ इति । अनुवृत्तिः ‘आप्जप्—’ इत्यवेवापि बोध्या । अभ्यासलोप इति । ‘अव लोपः—’ इत्यनेनेति भावः । जातिपरमिति—एका-
नेकव्यक्तिविभागे नास्तीत्यर्थः । एक एव हल् परतो भवेदिति नास्ति नियम इत्यर्थः । तेन दम्भ इत्यत्र हल्द्वयपरत्वमि न क्षतिरिति भावः । तेनेति । हल्परत्वादित्यर्थः । सनः कित्वादिति—‘हलन्ताच्चत्यनेन । नलोप इति—‘अनि-
दिताम्—’ (४१५) इत्यनेन नस्य लोपः । विसृति—धीसृतीति—अनिट्पदै इत्वेत्त्वप्रसङ्गाद् रूपद्वयम् । दकारस्य ‘एकाचो वशी भष्—’ इति भष्भावेन धकारः । भकारस्य ‘खरि चे’ति चर्त्वेन पकारत्वम् प्राग्बदभ्यासलोपः । दिदक्षि-
षतीति—इट्पच्चेभ्यासलोपाभावात् सिद्धम् । ‘सन्तः’ (2317) इतीत्त्वभ्यासस्य । शिञ्जीषति—शिञ्जीषति । ‘सनीवल्—’ (२६१८) इतीड्विकल्पः । पूर्वत्र ‘अज्भन—’ (२६१४) इति दीर्घः उत्तरत्र ‘सर्वधातुकार्द्ध—’ (२६१९) इति गुणः । उदोष्ठ्यति—खृ+सन् तिप् इति स्थिते ‘अज्भन—’ इति दीर्घे अनेन उत्तुम् इत्यर्थः । रपरत्वम् । ‘हलि च’ (३५४) इति दीर्घः—सुखूर्षति । इटि तु सिस्वरिषति । उभयत्र ‘सौतिष्ठोरिव—’ (३६२७) इति वक्ष्यमाण—नियमाश्रयः । युयुषति—‘अज्भन—’ इति दीर्घः । यियविषति—अवेति सत्यपि

प्राङ् न गुणः किन्तु 'द्विवचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधाद् गुणव्यस्यैव द्वित्वं ततः 'ओः पुयणञि—' (२२७७) इत्यभ्यासस्येत्वम् । ऊर्णुनूषतोत्यादि—'समी-
वन्त—' (२६२८) इति इङ्विकल्पादनित्पक्षे इदमेकमेव । इट्पक्षे तु 'विभा-
षोणीः' (२४४७) इति डित्वविकल्पाद् रूपद्वयम् । तत्र पूर्वत्र ऊर्णुं सन् तिप
इति स्थिते 'न न्दाः—' (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् नुसशब्दस्य
द्वित्वम् । रेफसंसर्गात् पूर्वस्य षत्वम् — ऊर्णुनूषति—इङ् डित्वञ्च,
तेन गुणाभाव उच्यते । ऊर्णुनूषति, इङ् गुणञ्च । तेनात्र अवादेशः ।
अत्र ऊर्णुनूषतीति गुणपक्षे आशङ्का निराकरोति न चेत्यादिना ।
अत्रेयमाशङ्का—ऊर्णु + इत् इति स्थिते 'सर्वधातुकाङ् — (७.३.८४) इति गुणस्य,
'एचोऽयवायावः' (६।१।७८) इत्यवादेशस्य च 'सन्त्यङोः' (६।१।९, इति द्वित्व-
विधायकशस्त्रापिचया परत्वेन तयोरेव गुणावादेशयोर्द्वित्वात् प्राग्विहितयोरेभ्योऽसौ
उकारो नात्येव । ततश्च 'सन्त्यतः' (२३१७) इत्यनेन ऊर्णुनूषतीत्येव स्थान-
न्विष्टम्—ऊर्णुनूषतीति । स्थानिरूपातिदेशात्, आदेशनिषेधाच्चेति । 'द्विवचने-
ऽचि' (१।१।५९) इत्यस्यहि सूत्रक्रमवशाद्द्वयमर्थः । अर्थं तावत् सूत्रक्रमः । 'स्थानि-
वदादेशः—' (१।१।५६), 'न पदान्तद्विवचनवरे—' (१।१।५८) तत्र स्थानि-
वदित्यनुवर्त्तय—द्वित्वनिमित्तेऽचि परे योऽजादेशः स स्थानिवद् भवति स्थानिरूपं
प्रतिपद्यते इत्यर्थः द्वित्वकर्त्तव्ये इत्येकोऽर्थः । एष एव च स्थानिरूपातिदेशपक्षः
आदेशस्य स्थानिरूपे (स्थानिकार्ये) अतिदेशात् (स्थानिनसतिप्रत्ययदेशनाद् विधान-
प्रदानात्) । किञ्च नैत्यनुवर्त्य 'द्वित्वनिमित्तेऽचि परेऽच आदेशो न स्याद् द्वित्वे
कर्त्तव्ये' इत्यपरोऽर्थः । एष एव चादेशनिषेधपक्षः । तत्र प्रथमस्याख्यानेऽपि
अजादेशरूपस्य गुणस्य स्थानिवद्भावेन नु—शब्दस्यैव द्वित्वस्यासौ उकार श्रूयत एव ।
द्वितीयस्याख्यानेऽपि तस्य अजादेशरूपस्य गुणस्य निषिद्धतया स्थानिनो नुशब्दस्यैव
द्वित्वम् । ततश्चाभ्यासोक्तारयवणं भवति । अत उक्तं स्थानिरूपेत्यादि । नन्वि-
वमपि ऊर्णु + इत् इति स्थिते सन्नन्तस्यात्र द्वित्वरूपकार्यसत्तया 'इत्' इत्यस्यापि
कार्यित्वम् । तथा सति द्वित्वनिमित्तं नास्ति । तत् कुतो द्वित्वमित्याशङ्काह—

न चेति—निमित्ततेति । द्वित्वनिमित्ततेत्यर्थः । समाधानमाह—कार्यमनुभवन्निति । परिभाषयाम् ‘—नाश्रीयते’ इत्यन्तैव परिभाषेन्दुशेखरे दृश्यते । तेन ‘नन्वननु-भवन्नपि’ इत्यंशो भट्टोजिना योजित इति प्रतीयते । न चेन्निति—किन्तु नु—शब्द इत्यर्थः । अवाभियुक्तव्याख्यानमेव शरणम् नागेशोऽपि कार्यमनुभवन्नित्यस्य व्याख्यानावसरे एवमेवाह । तथाच तदुच्यते—‘नन्वप्येता श्रितित्यादाविङ्-शीङोङित्वाद् गुणनिषेधः स्यादत आह—कार्यमनुभवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते’ ॥ १० ॥ स्वर्णिताच्छ्रितिरि (४।२।१५) इति निहृशशास्या ज्ञापकः । ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवन्निति । अत्र हि ‘द्विवचनेऽपि’ (१।१।५६) इति नुशब्दस्य दित्वम् । अन्यथा ‘सन्वडोः’ (६।१।१८) इत्यस्य षष्ठान्तत्वात् सन्नस्य कार्यत्वेन इतो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् । इति (परि—८८ पृः) ॥ वभूषति—विभरिषतीति । ‘सनीवन्त—’ (२६।१८) इतीङ्विकल्पात् रूपद्वयम् । अनिट्पक्षे ष्ट + सन् तिप् इति स्थिते ‘अज्भन—’ (२६।१४) इति दीर्घे ‘उदोढा—’ (२४।२४) इति उत्त्वे र-परत्वे ‘हलि चेति’ (३५।४) दीर्घे षत्वे च पूर्वं सिध्यति । इट्पक्षे तु गुणः । रपरत्वेत्यादि । जपिः पुगन्त इति—‘मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा’ इति षटा-दिकस्य साधवमते मित्त्वमादाय हेतुमन्तौ ‘अर्तिङ्गी—’ (२५।७०) इत्यनेन युक्ति जपिरिति भवति । पकारान्तश्चौरादिकश्चेति । ‘जप मित्त्व’ इति चुरादौ पाठादिति भावः । इडभावे इति । ‘सनीवन्त—’ इत्यनेन इङ्विकल्पादिति यावत् । इको भल इति—जपेरिकारमाश्रित्येदम् । कित्वाद् गुण इति । णिच इति शेषः । परत्वादिति । अज्भन—इति दीर्घः णिलोपेन बाध्यत इत्यन्वयः । णिलोपस्य परत्वं यथा—‘अज्भन—’ (६।४।१६), ‘गेरनिटि’ (६।४।५१) इति । ज्ञौष्-तीति ईप्सतीतिवत् । जिज्ञपयिषतीति—अत्र सन इडादित्वाद्भ्यासलोपाभावः । मित्त्वादधुस्वः । अमितस्त्विति—‘ज्ञा नियोगे’ इत्यस्य लित्यर्थः । तनिपतीति—वार्तिकमिदमिति नैयटः । सनीवन्तत्वावयव इति काशिका । अर्थः स्पष्टः ।

दो—। अस्योपधाया दोर्घा वा स्याज्भलादौ सनि ।
 तितांसति—तितंसति—तितनिषति । 'आशङ्गायां सन् वक्तव्यः'
 (वार्त्तिक) । श्वा सुसूर्षति । कूलं पिपतिषति ।

Eng.—Easy. आशङ्गायाम् etc.—वार्त्तिक । श्वा etc.—or the dog apprehends death i.e. is on the point of death. कूलं—the bank is on the point of being fallen down.

मित—। तनीतेरिति । 'अज्भनगमास्—' (२६१४—६।४।१६) इत्ये-
 वात्राप्यनुवृत्तिः । तितांसतीत्यादि—इडभावे रूपद्वयम् । आशङ्गायामिति वार्त्तिक-
 निदम् । आशङ्गार्थकक्रियावृत्तेरपि धातोः सन् स्यादिति तदर्थः । सुसूर्षतीति ।
 सृतिशङ्कितो भवतीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । 'पूर्ववत्सन्' इत्यात्मनेपदमत्र
 न शङ्काम् । 'शदेः—' इत्यादि सूतद्वये सनो नेत्यनुवृत्त्यै वाक्यभेदेन व्याख्ययमिति
 आत्मनेपदप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । पिपतिषतीति—'तनिषति—' इति वार्त्तिकादिट्-
 पच्चे इदम् ।

२६२३ । सनि मीमाशुरभलभशकपतपदामच इस् ॥७।४।५४॥

दो—। एषामच इस् स्यात् सादौ सनि । अभ्यासलोपः ।
 'स्कोः—' (३८०) इति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति—
 दिदरिद्रासति । 'डुमिङ्', 'मीज्' आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य
 मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिसू । 'सः सि—' (२३४२) इति
 तः । मित्सति—मित्सते । "मा माने" । मित्सति । माङ्—
 मेङोः—मित्सते । दोदाणोः—दित्सति । देङ्—दित्सते ।
 दाज्—दित्सति—दित्सते । घेट्—धित्सति । धाज्—
 धित्सति—धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्लृ—शिञ्चति ।
 'शक मर्षणे' इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिञ्चति—शिञ्चते ।

पित्सति (पित्सते—?) । 'राघो हिंसायाम् सनीस् वाच्यः' (वार्तिक) । रित्सति । हिंसायां किम् ? आरिरात्-सति ।

एषामचः—etc.—easy. अभ्यासलोप—by 'अव—' (2620). Thus पत् + सन् तिप् = पि स् त् सति by अव इस् here. Then पि ० त्स ति by 'स्त्रीः—' (380) then पि त्स त्स ति next पित्सति by अभ्यास-लोप (This is alt. of पिपतिषति). दिदरिद्विषति.etc.—by तनिपति &c see वार्तिक above. The word नी in the rule stands for both 'डुमिज् प्रबोधणे'—स्वादि and 'नीज् हिंसायाम्'—क्रादि । Similarly मा stands for 'मा माने'—अदादि, 'माङ् माने'—दिवादि and 'मेङ् प्रणिदाने'—स्वादि । मित्सते—due to डित्त्व । स् of इस् becomes त् by 'सः सि—' (2342) । 'दीदायोः' i.e. of 'दीदोवखणने' and 'दाण् दाने' । मेङ् and दी become मा and दा by 'आदेचः—' (2370). 'राघो—' (वार्तिक)—It has to be stated that आ of राध् is replaced by इस् in सन् in the sense of injure ; otherwise आरिरात्सति—wishes to worship. तत्त्वबोधिनी rightly reads पित्सते (पद+सन्) for पित्सति, because this should be an instance of पद (आत्मनेपदी) ।

मित— । सनीति । एषामिति । मीमा इत्यादिरित्यर्थः । अभ्यासलोप इति— 'अव लोपः—' (३६२०) इत्यनेनेत्यर्थः । 'तनिपति—' इति वार्तिकोक्त-पतेरिति रूपं दर्शयित्वा इडभावे दर्शयिष्यन्नाह—स्त्रीरिति । पत् + सन् तिप् इति स्थिते अनेन इसादेशे पिस् त् स इति जाते स्त्रीरिति सलोपे पित्स ति इति स्थिते 'त्स' इत्यस्य द्वित्वमभ्यासलोपश्च । कृतदीर्घस्य इति । 'अज्भन'— (२६१४) इत्यनेनेत्यर्थः । मिज् अथवा मीज् सन् तिप् इति स्थिते इसादेशे प्राग्वत् । एवमन्यत्र । यथा 'नी'ति डुमिङ्भीजोर्गोडकम् तथा 'मे'ति—मा,

माङ्गमेडाम्, 'वु' इति छि दाहृपाणां धारूपयोश्च प्रथामिति बोध्यम् । तत्र देङ्
मेडित्वादे'रादिच उपदेशे—' (२३७०) इत्यनेन आत्वे कृतेऽनेनेत्वम् । तत
सस्य तत्त्वम् । पितृसतीति । अत्र 'पितृसते' इति तत्त्वबोधिनां पाठः । तदेव
च साधोयः प्रतिभाति । प्रयते ह्रपदर्शनाभावात् पतेः पूर्वसुक्ताच्चेति । 'राधो
हिंसायाम्—' इति । वार्त्तिकमिदम् । हिंसावृत्तेरस्य आकारस्थाने इसादिशः ।
रितृसति—स्त्रीरितिसलोपः । धकारस्य चत्वेण तः । तत्सहितं सनी द्वित्वभ्यास-
लोपः । आरिरात्सति—अत्र आराधनार्थकत्वात् (आ—राध् + सन्) इसादिशा-
भावः । 'अभ्यासस्य 'ऋस्वः' इति ऋस्वे जाते 'सन्वतः' (२३१७) इतीत्वम् । चर्त्तम् ।

२६२४ । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥७१४५७॥

दो— । सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते—मुमुक्षते
वा वत्सः स्वयमेव । 'अकर्मकस्य' किम् ? मुमुक्षति वत्सं
कृष्णः । 'न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः' (२३४८) । विवृत्सति । तडि
तु विवर्तिष्यते । 'सिऽसिचि—' (२५०६) इति वेट् । निनर्ति-
ष्यति—निवृत्सति ।

Eng.—Easy. स्वयमेव here indicates अकर्मकत्व ।

मित— । मुच इति । 'सः सि—' (७१४४८) इत्यतः सीति । 'सनि
सीमा—' (७१४५४) इत्यतः सनीति चानुवर्तते । तच्छेषं पूरयन्नाह—सादौ
सनीति । मोक्षते इत्यादि । चस्य कुत्वेन कः । षत्वम् । अन्यत्र गुणाभावादभ्यास-
विपाभावः । 'हलन्ताच्च' (२७१३) इति सनः किच्चाद् गुणनिषेधे प्राप्ते 'गुणो
तुक्त्वम् । 'तडि' इति । 'तडानयोर्भावे' इत्याकत्वादत्र इडितिभावः । निवृत्सतीति
'लन्ताच्च' इति सनः किच्चाद् गुणः ।

छि वृत्तौ—'दाञ्—धाञ्' इति 'डदाञ्—डधाञ्' इत्यनयोर्ग्राहकमिति विभा-
जनीयम् ।

२६२५ । इट् सनि वा ॥७२॥४१॥

दी— । वृङ् वृज् भ्यामृदन्ताच्च सन् इङ् वा स्यात् ।
तितरिषति—तितरीषति—तितोर्षति । विवरिषति—विवरी-
षति—वुवूर्षति । वृङ्=वुवूर्षते—विवरिषते । दुध्वूर्षति ।

The aug. इट् is optionally prefixed to सन् coming after the roots वृङ्, वृज् and those that end in दीर्घ ऋ. Thus तितरिषति—तितरीषति (with इट्. Two forms due to दीर्घविकल्प of इट् by 'वृतो वा' —2391). तितोर्षति (without इट्. Here (in तृ+सन्) सन् is कित् by 'इको ऋल्'—2612 ; hence गुण fails consequently इत्तु comes in by 'ऋत इङ्गातोः'—2390. रपरल् and हलि चेति (354) दीर्घ) । वुवूर्षति—without इट्, वृ becomes वृ by 'अज्भन—' (2614) then वुर् by 'उदोद्य—' (2494) next after duplication the अङ्ग becomes दीर्घ by 'हलि च' । वुवूर्षते etc because वृत् is डित् । दुध्वूर्षति—सन् of 'ध्व कौटिलि ' ।

मित । इडिति । 'वृतो वा' (७२।३८) इत्यतो 'वृत्' इत्यनुवर्तते । सनीति च षष्ठ्यर्थकः तदाह—वृङ् वृज् भ्यामित्यादि । 'सनि गृह्यगुह्ये' (२६१०) इत्यस्यापवादोऽयमिति नागेशः । न च 'ऋदन्ताच्च' इत्यनेन करोतेरपि 'अज्भन—' इति दीर्घाद्भृङ् मिङ् विकल्पाच्चिकरिषतीत्यादि स्यादित्याशङ्कनीयम् । 'एकाच उपदेशे—' (७२।१०) इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्य 'उपदेशे ऋकारान्तात्' इति व्याख्यानादिट् सनि वेल्यस्य प्रवृत्त्यभावादित्याहुः । तितरिषतीत्यादि—इट्पक्षे 'वृतो वा' (२३९१) इतीटो दीर्घविकल्पाद् रूपवयम् । गुणः । रपरल्म् । अभ्यासीत्स्वम् । उत्तरत्र लिङ्भावात् 'इको ऋल्' (२६१२) इति सनः कित्त्वेन गुणनिषेधात् 'ऋत इङ्गातोः' (२३९०) इतीत्स्वम् । रपरल्म् । अभ्यासीत्स्वम् । हलि चेति (३५४) दीर्घश्च । वुवूर्षतीति—'अज्भन—' इति दीर्घात् 'उदोद्य

—' (२४६४) इतृत्वम् । रपरत्वम् । द्वित्वम् । हलि चेति दीर्घः । वृद्धिर्धृति—इति । डिङ्वात्तङ् । दुध्धृति—'ध्वृ कौटिलौ' इत्यस्य प्राग्वत् ।

२६२६ । स्मिपूङ्ग्वज्ज्वशां सनि ॥७२॥७४॥

दी— । स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्ज्, अश्—एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह 'रिस्' शवन्दस्य द्वित्वम् । 'इस्' इति सनोऽवयवः कार्य्यभागिति कार्य्यिणो निमित्तत्वायोगात् । 'द्विर्वचनेऽचोति (२२४३) न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिषिषते । 'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६) । प्राणिणिषति । उच्छेसुक् । चुत्वम् । 'पूर्वत्वा-सिद्धीयमद्वित्वे' (परि—') इति चक्षाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' (२१७८)—उचिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्यापप्रपाय' (परि—?) इति त्वनित्यम् । 'च्छोः—' (२५६१) इति सतृक्ग्रहणाज् ज्ञापकात् । 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति-वचनाद्वा'— । 'णौ च संश्रद्धोः' (२५७८—२६०१) इति सूत्राभ्याम् इडो गाडु'श्रयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगा-पयिषति—अध्यापयिषति । शिखाययिषति—शुशावयिषति । 'ह्रः सम्प्रसारणम्' (२८८६) । जुहावयिषति । णौ द्वित्वात् प्रागच आदेशो न' इतृत्वात् उकारस्य द्वित्वम् पुष्पारयिषति । चुन्नावयिषति । 'ओः पुयण्ज्यपरे' २५७७) । पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । 'पुयण्जि' इति किम् ? नुनावयिषति । 'अपरे' किम् ? बुभूषति । 'स्रवति—' (२५७८) इतीच्च' वा । सिस्त्रावयिषति—सुस्त्रावयिषतीत्यादि । 'अपरे' इतिप्रद ? शुश्रूषते ।

The aug. इट् is sanctioned to सन् coming after the five roots लि, पू, ऋ, अज्ज् and अण् (to pervade). Thus सिञ्चयिषते etc. सिञ्चयिषते—by गुण and षत्वनिषेध, cf. 'लौटिग्योरिव—' (2027). पिपयिषते—by 'ओः पुयण्जि—' (2577) after the duplication of पू. अरिरिषति—ऋ + इट् + सन् hereby गुण and रपरत्वं—ऋ becomes अर् and the whole = अरिस्. Now by 'अजादेर्द्वितीयस्य,' रिस् gets द्वित्व. Here as in other cases, the prohibition 'द्विवचनेऽचि' (2243) does not apply, for इस् or सन् along with इट् is the object of operation (कार्यभाक् or कार्यो) and as such i.e. being कार्यो it (इस्) fails to be the cause of द्वित्व (cf. 'कार्यं—मनुभवन् कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते'). अज्जिजिषति—the नकार of अज्ज्, not being duplicated due to 'न द्वाः—' (*२४४६), जिस् (with इट्) gets द्वित्व. Though अज्ज् is ऊदित् and had the reason of having इङ्विकल्प by 'स्वरतिसूतिसूयति—' (2279), yet it will have नित्य इट्. Similarly अशिषिषते (अण् व्याप्ती). तुक् i.e. by 'हे च' (146). चुलम् i.e. चुलम् (चलम्) of तुक् (त्) by 'स्तोः चुना—' (111—8. 4. 40). Here the rejoinder that 'द्वित्व fails after चुल of तुक् on the score of पूर्ववासिङ्गम् (12—8. 2. 1.) whereby चुल is declared to be असिद्ध or invalid towards the foregoing rules' does not hold good due to the परिभाषा—'पूर्ववासिङ्गीयमद्वित्वे'—or Rules and operations falling under पूर्ववासिङ्गम् (8. 2. 1.—पूर्ववासिङ्गीय) will be considered invalid towards their predecessors except when द्वित्व is to be effected (cf. द्वित्वभिन्ने पूर्ववत् कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः—श. शे.), Thus here इट् along with च and ऋ gets द्वित्व. Then by 'ह्लादिः—'

(2179) we have उचिच्छिषति । The परिभाषा or maxim 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' is अनित्य or occasional on the strength or evidence of the acceptance of (छ) along with तुक् or च in the rule 'च्छोः शठ्—' (2561) or from the term or वचन of 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति', cp—the varttika 'आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे क्लृप् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' under 'इ च गणः' (2573). The drift is this :—The परिभाषा—निमित्तापाये etc, meaning—that too, which results from a cause disappears, as soon as the latter (cause) disappears,—suggests that in उचिच्छिषति there will be no 'चकार' in the अभ्यास as it is नैमित्तिक and so deserves disappearance as the निमित्त 'छ' is dropped by हलादिशेष. But the परिभाषा is अनित्य. And this is inferred from 'च्छोः—'. For in cases like प्रश्न (प्रच्छ् + न) etc we have, by 'च्छोः', श् for छ along with च or तुक्. But when छ is replaced by श्, then च or तुक् also would have disappeared by 'निमित्तापाये—etc'. Thus च or तुक् in the rule 'च्छोः—' fails. And this failure of तुन्निवि indicates that the परिभाषा—'निमित्तापाये—' is (admitted as) अनित्य. Consequently there will exist चकार in the अभ्यास of उचिच्छिषति । Or take it thus—the term 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति' or renovation of the primitive root, occurring in the varttika above is superfluous for by 'हनश्च वधः' (3253) the वधादिश in 'कंसवधम् आचष्टे' would have disappeared and made room for हन् as soon as 'क्लृप्' or the elision of the कृतप्रत्यय अप् was effected. Thus this failure also suggests the अनित्यत्व or temporary basis of the

परिभाषा 'निमित्तापाधि—': Thus in either way the existence of चकार in the अभ्यास of उचिच्छिषति is established. (But Nagesha does not agree to this. See Tika below). The rule 'रौ च संयङीः' (2579—6. 1. 31) and the rule 'रौ च संयङीः' (2801—2. 4. 51) direct, in order, the optional सम्प्र. of द्वि and the optional गाडादेश of इङ् (to read). Thus अधिगतावधिषति etc. (द्वि of गायि, इट् and गुण, इत्त्व of the अभ्यास etc. अध्यापिपधिषति (द्वि of पि of आपि formed by 'क्रीड्जीनां रौ'—2600). मिश्रावधिषति—by द्वि of चि in connection with चिच् then द्वि of चायि, इट् + गुण) : गुशावधिषति—Here the सम्प्र. takes effect first by 'सम्प्रसारणे तदाश्रयञ्च कार्यं बलवत्', the द्वि of गु, चिच्कार्यं in the 2nd गु, द्वि, इट् and गुण । जुहावधिषति like गुशावधिषति । The उच्चार (along with ह्) is duplicated due to our (Bhattoji's) explanation 'रौ द्वित्वात्—'; cf. ('ई च गणः—2573). पुष्कारधिषति—(स्फुर् + चिच् + सन् + तिप्) । चुच्चावधिषति (च + चिच् + सन्). पिपावधिषति etc. everywhere the duplication respectively of पू, यु, सु, रु, लू and जु will take first and then चिच्कार्यं in the उत्तरखण्ड or second पू, यु etc, the अभ्यास पू, यु etc. becoming पि, वि etc by 'ओः पुयण्—' । तुनावधिषति—no इत्त्व of the अभ्यास । वुभूषति—the अभ्यास is not followed by an अपर (अः परो वच्चात्) वर्णः । शुश्रूषते—आत्मनेपद by 'जायुस्मृदृशां सनः' (2781).

नित्त— । स्मिपूडित्वादि । धातूनां षष्ठ्यन्तत्वेऽपि तथा प्रत्ययस्य सप्तम्यन्तत्वेऽपि क्रमेण पञ्चम्यन्तत्वं षष्ठ्यन्तत्वञ्चार्थः । तदाह—एभ्यः सन इति । इट् स्वादिति । 'इङ्त्व्यति—' (७१।६६) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । सिम्भधिषते इति । डिच्चात् 'पूर्ववत् सन' इत्यात्मनेपदम् । 'स्मिङीषड्सने' इत्यस्मानिट्त्वात्तदनेन इट् ।

स्तीतिर्णं रेवेति नियमान्न यः। पिपविषते इति—पू+इस् इति स्थिते पूश्चस्य
 द्वित्वम्। 'ओः पुयण्—' (२५७७) इत्यभ्यासेच्चम्। अरिरिषति इति—ञ
 +इन् इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्थेति गुणरपराभ्याम् 'अरिस्' इति जाते 'रिस्'
 इत्यस्य द्वित्वम्। एतथोरप्यणित्वादनेन इत्। ननु 'इस्' इति द्वित्वनिमित्तम्।
 तथा सति 'द्विवचनेऽचि' (२२४६) इत्यजादेशनिषेधाद् गुणाभावेन 'अरिस्'
 इति दुर्लभम्, तदाह—'द्विवचने—' इति न प्रवर्तते इति। हेतुमाह—'इस्' इत्या-
 दिना निमित्तत्वायोगादित्यस्तेन। कार्यभागिति—अजादेर्द्वितीयस्थेति नियमादित्यर्थः।
 इङ्गुणाद्यभावाद् द्वितीयस्याभावेन तस्याप्रवृत्तेः। कार्यभागिति, कार्योत्थः।
 कार्यिणो निमित्तत्वायोगादिति—अनुभूतकार्यत्वात्, 'कार्यमनुभवन् कार्यं निमित्त-
 तया नाश्रीयते' इति निषेधादिति भावः। अंशस्य 'इस्' इत्यस्य कार्यित्वेऽपि
 समुदायस्य 'इस्' इत्यस्य कार्यित्वमुपचक्ष्यते। ततोऽपि च द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्।
 अञ्जिजिषतीति—'अञ्जु'—इत्यस्य ऊदित्वेन स्वरतीत्यादिना इङ्विकल्पे प्राप्ति-
 ऽनेन नित्यमिट्। 'न द्राः'—(२४४६) इति नकारस्य द्वित्वनिषेधाद् 'जिस्'
 इत्यस्य द्वित्वम्। अशिषिषते इति—अशू व्याप्तावित्यस्याप्यञ्जवत्। 'पूर्ववत्—' इति
 तद्ध्। उच्छेरिति—'उच्छी विवादे' इति धातुः। तुमिति—'हे च' (१४६)
 इति तकार इत्यर्थः। चुलमिति। 'स्त्रीः शुना श्चुः' (१११—८।४।४०) इत्यनेन
 शुत्वे चकारत्वमित्यर्थः। 'पूर्वत्वासिद्धीयमद्विले' इति—परिभाषेयम्। द्विलभिन्ने
 पूर्ववत् कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः इति नागेशः। ततश्चात्र द्वित्वस्य कर्तव्यत्वान्नायमत्र
 प्रवर्तते। एवं च शुलस्य नासिद्धत्वम्। तदाह—चक्षाभ्यां सहितस्वेति। एवम्
 उच्छ्+इस् इति स्थिते 'अजादे—'रिति 'च्छिस्' शब्दस्य द्वित्वम्। ततो
 हलादिशेषेण अभ्यासे इकारेण सह चकारमात्रं श्रूयते। उच्चिच्छिषतीति च
 लभ्यते। ननु 'च्छिस् च्छिस्' इति द्विस्वरद्वयं हलादिशेषेण ककारस्यापि निवृत्तिः।
 तस्य च 'हे च' (१४६) इति तुको निमित्तत्वात् तदपाये (ककारलोपे)
 नैमित्तिकस्य तुकोऽपि निवृत्तिप्रसङ्गः, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति
 नियमात्। ततश्च तुग्नित्वात् तदादेशस्य चुलस्य अभ्यासे अवर्णनं न स्यादत आह—

—‘निमित्तापाये—’ इति त्वयिम् इति । तत्र लिङ्गव्ययनाह—सतुङ्गग्रहणाच्चापका-
दिति प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनादिति च । ‘ञ्ङोः गूडनुनासिकि च’ (२५६१) इत्यनेन
हि चकारिण सहितस्यैव ङकारस्य शकारत्वमनुश्रियते । यथा प्रत्यः, विश्न इत्यादौ ।
तथा च प्रञ्च् + न इत्यव च्छोरिति ङस्य शकारे कृते ‘निमित्तापाये—’ इति
न्यायात् चकारस्यापि (यद्वा—तुकोऽपि) निवृत्तिः स्यात् । एवञ्च ञ्छोरित्यव
तुङ्गग्रहणं (चकारग्रहणम्) न कर्तव्यम् । तद्यापि यत् ‘ञ्ङोः गूड—’ इत्य-
सूत्रयित्वा ‘ञ्ङोः—’रिति चकारग्रहणं क्रियते ततश्चैतत् ज्ञायते ‘निमित्ता-
पाये—’ इत्यनित्यमिति । किञ्च निदर्शनान्तरस्यापि ‘निमित्तापाये—’ इत्यस्या-
नित्यत्वम् दर्शयितुं शक्यत इत्याह—प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनादिति । ‘इं च गणः’
(२५०३) इत्यस्यान्तिमि ‘आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कल्लुक् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्’ इति वार्तिकम् । तत्र ‘कंसवधम् आचष्टे’ इत्यव
वधादेशस्य ‘हन्’ इति प्रकृतिप्रत्यापत्तिः (‘आदेशविगमेन’ स्वरूपावस्थानत्वम्)
साधयितव्या । सा च ‘कल्लुक्’ इत्यनेन कृतः कृतप्रत्ययस्य अप एव विगमात्
(‘हनश्च वधः’ (३२५३) इति सूत्रात्) वधादेशस्यापि अदर्शनात् लभ्यते ।
ततश्च प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं व्यर्थम् । तदेतद् व्यर्थं सञ्ज्ञापयति ‘निमित्तापाये—’
इत्यनित्यमिति । तस्मात् सूत्रकारवार्तिककारवचने एवात्र प्रमाणमिति भावः ।
नागेशस्तु ‘निमित्तापाय—’ इति परिभाषा नास्त्येवेत्याह—‘पुण्ययोगं जानाति
पुण्येण योजयतीत्येतत्साधके पुण्ययोगेति वचने भाष्यकृतकृतप्रत्यापत्ति-
ज्ञापिका । तत्र हि ‘चञो—’रिति घिति परतः कुत्वमन्यथा कल्लुकि निमित्ता-
पायपरिभाषयैव कुलनिहन्तौ सिद्धायां किं तदनुवृत्तौत्यन्यत्र विस्तरः । वस्तुत एतैः
(सूत्र-वार्तिक-भाष्यकृतहचनैरित्यर्थः) तत्परिभाषाभाव एव बोध्यते’ इत्याह—अतएव तत्
कृतपरिभाषेन्दुशेखरे निमित्तापायपरिभाषा नोपलभ्यत इति भञ्जेपः । सूत्राभ्यामिति ।
‘शौ च—’ (२५०६—६।१।८) इत्यनेन श्रूयतेः सम्प्रसारणविकल्पः, ‘शौ च—’ (२६०१
—१।४।५१) इत्यनेन ङङो गाङादेशविकल्पश्चेति विवेकः । अचिजिगापद्विधत्तौ ।
अत्र गाङादेशात् ‘अत्तिङ्गी—’ (२५००) अति पुकि गापि इत्यस्य हित्वम् । इङ्

गुणौ । अध्यापिपयिषतीति—‘क्रीड्जीनां णौ’ (२६००) इत्यात्वं पुकि च कृते ‘आपि’ इति जाते ‘पि’—शब्दस्य द्वित्वम् । इङ्गुणौ । शिञ्चाययीति—अयतेर्णिचि वृद्धा-
यादेशयोः कृतयोः ‘आयि’ इत्यस्य द्वित्वम् । हलादिशेषः ऋस् । ‘सन्त्यतः’ इती-
त्त्वम् । इङ्गुणौ । शुश्रावयिषति—‘सम्प्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं’ बलवदिदं तु प्रकृतत्वात्
‘शु’ इत्यस्य द्वित्वम् । उत्तरखण्डे णिच्कार्यम्, इट्, गुणश्च । णौ द्वित्वादिति ।
एतत् ‘ई च गणः’ (२५७३) इत्युक्तम् । उकारस्येति—हकारसहितस्येत्यर्थः ।
पुष्कारयिषति—‘चिस्फुरोर्णौ’ (२५६९) इति आत्वविकल्पस्तु ‘णिचि अच
आदेशो न—’ इतु प्रकृतत्वात् द्वित्वाद्दृङ् विधेयः । पुष्कारयिषतीत्यपि द्रष्टव्यम् ।
चुच्चावयिषतीति—अत्रापि च्धातोर्द्वित्वाद्दृङ् णिच्कार्यम् । पिपावयिषतीत्यादि—
अत्र क्रमेण पू, यु, भू, रु, लू, जु इति धातवः । तेषां पू इत्यादीनां द्वित्वा-
दनन्तरं णिच्कार्यम् । ततः ‘ओः पुयण्—’ (२५७७) इत्यनेनाभ्यासोकारस्य इत्त्वम् ।
नुनावयिषतीति—अत्र पवर्गप्रत्याहारजकाराणामेकतमाभावान्नित्वम् । वुभूषतीति—अत्र
पवर्गोऽयवर्गसत्वेऽपि उत्तरखण्डे अवर्गपरवर्णाभावात् ‘यव दिरुक्तौ—’ इतु प्रकृतत्वेन
नाभ्यासित्वम् । शुश्रूषते इति—‘ज्ञाश्रु—’ (२७३१) इत्यात्मनेपदम् ।

२६२७ । स्तौतिखोरिव षण्यभ्यासात् ॥८॥३६१॥

दी— । अभ्यासेणः परस्य स्तौतिखन्तयोरिव सस्य षः
स्यात् षभूते सनि नान्यत्र । तुष्टूषति । ‘दुप्रतिस्वाप्योः—’
(२३४४) इतु प्रकृतम् । सुष्वापयिषति । सिष्वाधयिषति ।
‘स्तौतिखोः’ किम् ? सिसिञ्चति । उपसर्गाच्च ‘स्यादिष्वभ्यासेन
च—’ (२२७७) इति षत्वम् । परिषिषिञ्चति । ‘षणि’ किम् ?
तिष्ठसति । सुषुप्सति । अभ्यासादितु प्रकृतेर्नेह निषेधः । इण् =
प्रतीषिषति । इक् = अधीषिषति ।

The स coming after the इण् (प्रत्याहार) of the अभ्यास of

स्तु and गृह्णन् or causative roots only, becomes ष provided the स of सन् following has also become ष and not otherwise. Thus it is easy to see that there are two restrictions (1) that the स of स्तु or casual roots alone turns cerebral when it comes after the इकार or उकार etc lying in the अभ्यास and (2) that this षत्व the स in the उत्तरखण्ड of 'स्तौतिख्यो' is effected only when the स of सन् following it (स) has also undergone षत्व but not so if the स of सन् remains unaffected. (Hence it is that the rule reads षणि instead of सनि). Thus तुष्टूषति (दीर्घ of स्तु—दीर्घ being due by 'अङ्गान्—' 2614). स्वापि —a गृह्णन् root—gives सुवापयिषति (duplication of स्वापि and सम्प्र. in the अभ्यास by 'द्व्यतिस्वाप्योः—'). सिमिचति—no guna due to 'ह्रस्वन्ताच्च' (2613). But the restriction viz.—'अभ्यासीणः परस्य स्तौतिख्योरिव' does not hold good when a root comes after an उपसर्ग (having the condition of षत्व) for 'स्तौतिख्योरिव—' (8. 3. 61) bars 'आदेशप्रत्यययोः' (8. 3. 59) only and not 'स्थादिष्वभ्यासीन चाभ्यासस्य' (8. 3. 64) also; cf. the परिभाषा 'मध्ये-पवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' [and it is evident that 'स्तौतिख्योः—' is a special rule (अपवादसूत्र) placed in the middle (मध्ये)]]. Thus we have परिषिचिचति। तिष्ठासति etc because सन् has not been षण् here so षत्व due by 'आदेशप्रत्यययोः' is not barred (the root was ङा then स्था). अभ्यासादितुङ्गीः—etc i.e. as we have explained 'अभ्यासीणः परस्य.....सस्य'; So the षत्व of the स of सन् coming after the root ङण् or ङक् will not be affected in the least though षण् follows. Thus प्रतौषिषति—अचिषिषति

(स in both cases gets द्वित्व and the अभ्यास gets इत्त्व by 'सन्त्यतः').

नित—। सौतिष्योरिति । सौतिष्य णिश्च इत्तात् षष्ठीद्विवचनम् । 'णि' इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यम् । तदाह—सौतिष्यन्त्योरिति । सौतिष्यन्त्यस्य चेत्यर्थः । अभ्यासेण इति । 'इण्कोः' (८३।५७) इत्यत औचित्यादिष्वित्येवानुवर्तते । तच्च विशेष्यतया अन्वीयते । सूत्रे एवकारः काकाचिगोलकन्यायेनोभयान्वयी 'सौतिष्योरेव' इति 'षण्येव' इति च । तदाह—सौतिष्यन्त्योरिति षभूते सनि नान्यत्वेति च । कृतफलस्य सन् इत्यर्थः । सस्य ष इति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८३।५५) इत्यतः 'सहेः साडः सः' (८३।५६) इत्यतश्च तदनुवर्त्तेरिति भावः । तुष्टृप्तीति । सौतिः सनिरूपम् । 'अज्भन—' (२६१४) इति दीर्घः । षत्वं दर्शयितुमाह—सुष्ट्रापविषतीति । 'दुगति—' (२३४४) इत्यनेनाभ्यासस्य सम्प्रसारणम्— । सिसिचतीति—'हलन्ताच्च' (२६१३) इति सनः कित्वाद्गुणः । उपसर्गा—त्विति । अयं भावः—'आदेशप्रत्यययोः' (८३।५६), 'सौतिष्योरेव—' (८३।६१), 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (८३।६४) इति सूत्रवयस्य मध्ये मध्यमोऽपवादः । अतएवासौ—मध्ये पवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्—इति न्यायेन 'आदेश—' इति विहित षत्वस्य च वाधको, न तु 'स्थादिष्वभ्यासेन—' इति विहितस्यापि । ततश्च उपसर्गात् (उपसर्गस्थान्निमित्तात्) 'स्थादिष्वभ्यासेन—' इति प्राप्तं षत्वं भवत्येव । एवञ्च परिसिषिचतीत्यादि निर्वाधमिति । तिष्ठासति इति—। षण्येव परतोऽभ्यासेणः परस्य सस्य षत्वमिति नियमः । अत्र च षष्ठासि । अत उक्तनियमो न प्रवर्त्तते । ततश्च छा + सन् इति स्थिते धात्वादेरिति सत्वे स्था सन् इति जाते द्वित्वादेरुद्धम् 'आदेश—प्रत्यययोः' इति षत्वं भवत्येवेति भावः । सुषुप्सतीति, जिष्पृ श्ये इति धातुः । अत्रापि प्रागवत् । 'रुददिद सुषयाहि स्वापि—' (२६०६) इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । अभ्यासादितुक्तेरिति । अभ्यासेण इतुक्तेरिति भावः । नेह निषेध इति—प्रतीषिषति, अधीषिषतीत्यत्र । अत्र प्रति—इ + सन् तिप इति स्थिते 'अजादे—' इति सस्य द्वित्वम् तस्य

च इण् धातोः परत्वेन अभ्यासेणः परत्वाभावात् प्रत्यम् । एवञ्च 'लौति- खीरेव—'
इति नियमस्य न चतिरेवमधीषिषतीत्यत्र ।

२६२८ । सः सिद्धिस्त्रिदिसहीनां च ॥८३॥२२ ॥

दी— । अभ्यासेणः परस्य ख्यन्तानामिषां सस्य स एव न
षः षणि परे । सिस्त्रे दयिषति—सिस्त्रादयिषति । सिसाहयिषति ।
'स्यादिष्वेवाभ्यास्य' इति नियमान्नेह—अभिसुसृषति ।

'शैषिकान्मतुवर्थायाच्छैषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सन्निध्यते ।--(भाष्यम्)
शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव ।
न तु छान्ताच्छः । 'सरूपः' किम् ? अहिच्छत्रे भव
आहिच्छत्रे । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । असन्ताच्छः ।
तथा मतुवर्थात् सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुवन्ता-
न्मतुव् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । "सरूपः"
इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्
सन्न । स्वार्थसन्नन्तात् स्यादेव । जुगुप्सिषति । मीमांसिषति ।

इति तिङन्तसन् प्रकरणम् ।

The substitute स only and not च replaces the स, of the
causative सिद्धि, स्त्रादि and सहि, coming after the इण् (प्रत्यहार)
of the अभ्यास—when षण् follows. Thus सिस्त्रेदयिषति etc.
According to the restriction (नियम) laid down in 'स्यादिप्रभ्यासेन—'
(2277) we have अभिसुसृषति (अभि—सु+सन्सृषति) without षल
for, though there is the उपसर्ग अभि, yet सु does not fall within
the list of स्यादि (which see ante—2270—2277).

Bhashya reads (or holds) that—‘A self same affix laid down in the शेषाधिकार or expressing the sense of सतुप् is not, for the second time, attached to a word formed (by the same affix) in the शेषाधिकार or bearing the sense of सतुप् as also that the affix इच्छा—सन् is not again enjoined to a word once formed with that सन्’.

Thus शालीय formed with कृ in the शेषाधिकार will not have कृ again after it, so that ‘शालीये भव’ will not make a single word but will remain in the form of a sentence. Why say सत्पुः (selfsame or similar) ? Witness—आहिच्छदीयः । Here, at first, the base आहिच्छत् is formed with अण् in the sense of आहिच्छते भवः । Then आहिच्छते भवः give आहिच्छदीयः with कृः so that an अणन्त word is affixed with कृ (and not with अण् again). Similarly in the case of affixes expressing the sense of सतुप् . Thus घनसंस्थासि gives घनवान् with सतुप् ; but घनवानस्यासि will remain unchanged for it will not take सतुप् again. But a different (विरुपः) affix of the same sense may be applied to such a base as—दण्डसंस्थासौति दण्डी (अस्तार्येडन्), again दण्डी अस्या अस्तीति दण्डिमती (दण्डिन् + सतुप् + जीप्) शाला (a shed). सत्पु इत्यनुष्यते i. e. the word सत्पु in third foot of the sloka should be drawn to सन् also in the fourth line. And this सत्पु will denote similarity in sense (and not in word) so that an इच्छासन्नत्त word i. e., a word formed with सन् expressed by धातेरिकाचः—’ (2608) will not again have इच्छासन् after it whereas a word formed with स्तार्यसन् (expressed in ‘सुप्तिज्किदभ्यः सन्’—2393 etc) will again.

be allowed to have इच्छासन् after them so as to give जुगुप्सिषते (जुगुप्स् + इट् मन् ते), मोक्षंसिषते etc.

Here ends the सन् chapter of तिङन्तः

मित—। स इति। 'स्त्रौतिग्योरेव' (२३६१) इत्यतएवानुवृत्तिः।

तथा तस्मात् स्त्रौति—वर्जं सर्वसमुवर्तते। तदाह—अभ्यासिणः परस्वित्यादि। सूत्रे स इति नियमार्थमित्याह सस्य स एवेति। सिद्धेद्विषयतयादि सिद्धिप्रवृत्तीनां क्रमेण रूपम्। अभिसुप्ततीति—अत्र षणि सत्यपि 'स्त्रौतिग्योरेव' इति नियमान्नाभ्यासिणः परस्य षत्वम्। तथा मुनीतेरभ्यासस्य अभ्युपसर्गात् परत्वेऽपि स्यादित्वाभावात् 'स्यादियुभ्यासेन' (२२७७) इति न षत्वम्। शैषिकादिति—'श्लोकवार्तिकमिदमिति कैचित्। भाष्यमिति बहवः' इति तत्त्वबोधिनी। अयमवात्वयः—

शैषिकात् सरूपः शैषिकः प्रत्ययः, (तथा) मतुवर्थीयात् सरूपः मतुवर्थीयः प्रत्ययः न इट्, (किञ्च) सन्नान्तात् (सरूपः) सन् न इष्यत इति।

अर्थस्तु वृत्तावेव स्पष्टीकृतः (शैषि—शैषाधिकारि भवः शैषिकः—भवार्थे अभ्यासवादित्वात् ठञ्। एवं मतुवर्थे भवो मतुवर्थीयः—भवार्थे गृहादित्वात् कः)। सरूप इति समानरूप इत्यर्थः। तेन—कान्ताच्छो न, अखन्तादण् न, मतुवन्निष्पन्नान्मतुव न' इत्यर्थे इति बोध्यम्। तेनेति—यतः शालीयशब्दः शालायां भव इति शैषिककप्रत्ययनिष्पन्न इति भावः। भवेति—स्पष्टम्। विरूपस्त्विति। यथात्रैव दण्डिमतीत्यत्र इन्नन्तान्मतुविति हृदयम्। अनुषज्यत इति—चतुर्थ—पादस्थ-सन्नित्यस्मात् प्राङ्निबोधयत इत्यर्थः। अर्थहारिति—न तु शब्दद्वारिति भावः। तथाहि सति सन्नान्तात् सन् न स्यादित्यर्थकतया 'गुप्तिङ् किदभ्यः सन्' (२३६३) इति स्वार्थसन्निष्पन्नभ्योऽपि 'जुगुप्सतीत्यादिभ्य' इच्छासन् प्रत्ययो न स्वात्। ततश्च जुगुप्सिषते, मोक्षंसिषते इत्यादि न सिध्यत्। अतो ज्ञायते अर्थद्वारैवावसादृश्यं सरूपशब्दार्थः न तु पूर्वपूर्वत्वेव शब्दद्वारिति समितव्यमित्यभिप्रायः। एवञ्चातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां— (२६०८) इति विहितेच्छासन्नान्तादेव पुनरिच्छासन्प्रत्ययो निष्यत इति फलितार्थः।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तसन्प्रकरणम्।

अथ तिङन्त यङ् प्रकरणम्

२६२६। धातोरिकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥३।१।२२॥
 दी—। पौनःपुन्यं शृणार्थश्च क्रियासमभिहारः, तस्मिन्
 योत्ये यङ् स्यात् ।

क्रियासमभिहार means 'frequency' as also excess (or too much occurrence) ; and in that sense the affix यङ् is attached to a monosyllabic (एकाच्) and consonant-leading (हलादि) root.

मित—। अथ यङ्प्रक्रियां निरूपयिष्यन् सूत्रमवतारयति—धातोरिति ।
 तस्मिन् योति इति—न तु वाच्ये इति भावः । तस्य वाच्यत्वे हि प्रत्ययवाच्यस्य
 धानतया सन्नन्ते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति शब्देन्दुशेखरे व्याख्यातम् ।
 यङ् स्यादिति । एकाच्काद व्यञ्जनादेश्च धातोरिति शेषः । ङित्त्वादात्मनेपदमिति
 ल्यति । तथा धातोरिति विहितत्वाद् यङ् आङ् धातुकामिति च ।

२६३०। गुणो यङ्लुकोः ॥७।४।८२॥

दी—। अभ्यासस्य गुणः स्यादयङि यङ्लुकि च । 'सना-
 यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वान्नडादयः । ङित्—
 त्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति—वोभूयते ।
 वोभूयाञ्चक्रे । अवोभूयिष्ठ । 'धातोः' किम् ? आङ्धातुकत्तुं
 प्रथा स्यात् । तेन 'ब्रुवो वचिः' (२४५३) इत्यादि । 'एकाच्ः'

किम् ? पुनः पुनर्जागति । 'ह्लादेः' किम् ? भृशभीक्ष्णते । भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोच्यते । शोशुभ्यते । 'सूचिसूत्रिसूत्रव्यत्यं-शूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः' (वार्तिक) । आद्यास्त्रयश्चुरादाव-दन्ताः । सोसूच्यते, सोसूत्रयते । अनेकाच्-कत्वेनापीपदेशच्चात् षत्वं न । सोसूत्रयते ।

The reduplicate or अभ्यास (of a root, is gunnated when a यङ् or यङ्लुक् follows. A यङन्त word falls in the category of a root by 'सनाद्यन्ताः—' (2304) and thus is affixed with लट् (शप् and तिप् etc). यङ् being डित्, the यङन्त bases are conjugated in the आत्मनेपदः 'He frequently or too often becomes' gives बोभूयते (भू + यङ् = भूभूय by 'सन्त्यङोः—'—2395 = = भो भू य by this rule = बोभूय by 'अभ्यासे चर्च'—2182. Then बोभूय + शप् = ते = बोभूयते by 'अतो गुणे'—191). बोभूयाञ्चक्र—by 'कास्प्रत्यया-दास्—' 2306 and 'कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि'—2239 as also 'आसप्रत्ययवत्—' 2240. अबोभूयिष्ट—लुङ् अट्, इट् सिच् त no guna due to किल्ब of सिच् by 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (2300). The aphorism reads 'धातोः' so as to announce that यङ् is an आर्द्धधातुक like सन्. And this is inferred from 'ब्रुवो वचिः' (2453 ; for had not यङ् been an आर्द्धधातुक, वावच्यते would not have resulted from the substitute वचि which replaces ब्रू only when an आर्द्ध. follows. Similarly in the case of 'वेजो वधिः' (2411). जायट् will not have यङ् after it as it is not एकाच् or monosyllabic ; similarly ईच will not be affixed with यङ्

as it is not हलादि or consonant-leading. The भाष्य holds that शुभ् and रुच् will not have यङ् after them in the sense of excess or too much (अशर्थे). They will however, have it in the sense of frequency (पौनःपुन्य) so as to give शोशुभ्यते etc. 'सूचिसूति—'. This is a varttika introduced here to attach यङ् after सूच to hint, सूत्र to entwine, सूत्रं to urinate, अट् and ऋट् to go, अश् to eat, अश्नु to pervade and ऊर्णुञ् to cover—all of which without this varttika would have been dispensed with from having यङ् due to their अनेकाच्कत्व, अजादित्व or both अजादित्व and अनेकाच्कत्व. The first three of the list are read in चुरादि and are अदन्त or अकारान्त. Of these again सूचि and सूति will not have षत्व as they are not षोपदेश (or read with षकार beginning) and due to their अनेकाच्कत्व. Thus सोसूत्राते etc with शिच्, यङ्, शिलोप, द्वित्व and गुण of the अभ्यास ।

मित—। गुण इति । यङ्लुकीरिति इन्दात् सप्तमीद्विवचनम् । लुगिति यङ्लुक् एव याहकमित्याह—यङ्लुकि चेति । अभ्यासस्थिति—'अत्र लोपोभ्यासस्य' (७।४।५८) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । गुण इति—स चाभ्यासस्य इक इत्यवगन्तव्यम् 'इको गुणवृद्धौ' इति वचनात् । डिदन्तत्वादिति—यङन्तस्यैत्यर्थः । पुनः पुनरतिशयेन वेति । समभिहारार्थकमिदमित्युक्तं प्राक् । बोभूयत इति । भू + यङ् इति स्थिते 'सन्धुङोः' (२३६५) इति द्वित्वेऽनेनाभ्यासस्य गुणेऽभ्यासे चर्चेति जश्त्वे च 'बोभूय' इति यङन्तो धातुः । तस्मात् कर्त्तरि श्रुति शप् तिवादेश आसज्यन्ते, 'सनाद्यन्ताः धातवः' (२३०४) इति शास्त्रात् । ननु 'सन्धुङो'रिति द्वित्वादृङ् शब्दादिना बोभूयत इति सिद्धावपि 'क्रियासमभिहारिचे' इति सूत्रितत्वाद् द्विरुक्तप्रक्रियास्य—'क्रियासमभिहारिचे'ति वार्तिकात् लुनीहि—लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यदिवात् पुनर्बोभूयते—बोभूयत इति स्यादिति चेन्न । लोट् तावत्

क्रियासमभिहारं व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । ततश्च लोट्-
वचनयोरेव तदद्योतकत्वं न त्वेकैकस्वेति युक्तं लोटन्तस्य द्विवचनम् । यङ् क्रिया-
समभिहारं न व्यभिचरतीति द्विवचनं विनैव तस्य (तट्) द्योतकत्वम् । तेन
तदन्तस्य (यङन्तस्य) न द्विवचनमिति तत्त्ववीचिन्यामन्यत्र च सुस्पष्टम् । एतच्च
लकाराद्यप्रकरणे 'क्रियासमभिहारे लोट—' (२८२५) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते
इत्यलम् । बोध्याचक्षते इति । 'कासुप्रत्यायादाम्—' (२३०६) इत्याम् ।
'कृच्चानुप्रयुज्यते—' (२२३८) इति लिङन्तकृञनुप्रयोगः । 'आम्प्रत्ययवत् कृञो-
ऽनुप्रयोगस्य' (२२४०) इत्यनुप्रदुक्तस्याप्याकनेपदम् । अवोभृयिटि— लुङि
सिचि अडिट्वागमौ । सिचः कित्वादगुणाभावश्च । धातोः किमिति ? 'क्रिया-
समभिहारे यङ्' इत्यनेनैव क्रियावाचकधातोर्लाभात् पुनः धातोरिति कथमिति
अत्र । उत्तरमाह—आर्द्धधातुकत्वमिति । यङन्तस्वेति शेषः । तत्र निदर्शनमाह—
आर्द्धधातुक एव हि परतो ब्रुवो वचिरित्यादिशः स्यात् । ततश्च यङ् आर्द्ध-
धातुकाभावे वचादिशाभावात् वाच्यते इति न स्यात् । इत्यादीति—आदिपदेन
'वज्रोवधिः' (२४११) इत्यादि ग्राह्यम् । पौनःपुन्यत्विति । भृशार्थे एवानयो-
र्यङ् न भाष्यमते तु पौनःपुन्यार्थे इति भावः । सूचिसूतीति—वार्त्तिकमिदम् ।
अनेकाच्चादजादित्वादुभयविधत्वाच्चैतेभ्यो यङ् न स्याद् 'धातोरिकाचो—इति
सूचितत्वादतः वर्त्ततेऽत्र वार्त्तिकावकाशः । सूच दैशुन्ये, सूत्र वेष्टने, मूल प्रसवणे,
अट गतौ, ऋ गतौ, अश् भक्षणं, अय्य व्याप्तौ, ऊर्णञ् आच्छादने इति धातवः ।
सोसूचते । सोसूत्रात् इति । अन्येषान्तु स्वयमेव क्रमेणोदाहरणं वक्ष्यते । अने-
काच्चात्वेनैति—सूचिसूतोरिति भावः । षत्वं नेति । 'आदेश—' इत्यस्या-
प्रवृत्तेरिति भावः । चुरादित्वादिषां ग्यान्ताद् यङ् हित्वं णिलापोऽभ्यासगुणश्च अकारान्त-
त्वाद णिचि 'अतो लोप' (२३०८) इत्यल्लोपे सति णिच् ।

२६३१ । यस्य हलः । ६।४।४८॥

दी— । 'यस्य' इति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य य

as it is not ह्लादि or consonant-leading. The भाष्य holds that शुभ् and रुच् will not have यङ् after them in the sense of excess or too much (भृशर्थे). They will however, have it in the sense of frequency (पौनःपुन्य) so as to give शीघ्रभ्यते etc. 'सूचिसूति—'. This is a varttika introduced here to attach यङ् after सूच् to hint, सूत् to entwine, सूत् to urinate, अट् and ऋट् to go, अश् to eat, अश्नु to pervade and ऊर्णुज् to cover—all of which without this varttika would have been dispensed with from having यङ् due to their अनेकाच्कत्व, अजादित्व or both अजादित्व and अनेकाच्कत्व. The first three of the list are read in चुरादि and are अदन्त or अकारान्त. Of these again सूचि and सूति will not have षत्व as they are not षोपदेश (or read with वकार beginning) and due to their अनेकाच्कत्व. Thus सोसूत्रति etc with णिच्, यङ्, णिलोप, हित्व and गुण of the अभ्यास ।

मित—। गुण इति । यङ्लुकीरिति इन्दात् समसीदिवचनम् । लुगिति यङ्लुक् एव याहकमित्याह—यङ्लुकि चेति । अभ्यासस्थिति—‘अत्र लोपो-
भ्यासस्य’ (७४।५८) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । गुण इति—स चाभ्यासस्य इक इत्य-
वगन्तव्यम् ‘इको गुणवृद्धी’ इति वचनात् । डिङन्तत्वादिति—यङन्तस्त्वर्थः ।
पुनः पुनरतिशयेन वेति । समभिहारार्थकमिदमित्युक्तं प्राक् । बोभूयत इति ।
भू + यङ् इति स्थिते ‘सन्धुङोः’ (२३६५) इति द्वित्वेऽनेनाभ्यासस्य गुणेऽभ्यासे
चर्चेति जश्त्वे च ‘बोभूय’ इति यङन्तो धातुः । तस्मात् कर्चरि श्विति शप्
तिवाद्य आसज्यन्ते, ‘सनादान्ताः धातवः’ (२३०४) इति शास्त्रात् । ननु ‘सन्
यङो’रिति हित्वादृङ् श्वादिना बोभूयत इति सिद्धावपि ‘क्रियासमभिहारि’ इति
सूचितत्वाद् हिरुक्तप्रक्रियास्य—‘क्रियासमभिहारिचे’ति वार्तिकात् लुनीहि—लुनीही-
त्येवायं लुनातीत्यदिवत् पुनर्वोभूयते—बोभूयत इति स्यादिति चेन्न । लोट् तावत्

क्रियासमभिहारं व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि ज्ञायमानत्वात् । ततश्च लोङ्-
वचनयोरेव तदद्योतकत्वं न त्वेकैकस्येत्युक्तं लोङन्तस्य द्विवचनम् । यङ् क्रिया-
समभिहारं न व्यभिचरतीति द्विवचनं विनैव तस्य (तद्) द्योतकत्वम् । तेन
तदन्तस्य (यङन्तस्य) न द्विवचनमिति तत्त्वबोधिन्यामन्यत्र च न्युपेतम् । एतच्च
लकाराद्यप्रकरणे 'क्रियासमभिहारे लोट—' (२८२५) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते
इत्यलम् । वोभूयांचक्रे इति । 'काम्प्रत्यायादास्—' (२३०६) इत्याम् ।
'कृञ्चानुप्रयुज्यते—' (२२३६) इति लिङन्तकृञ्नुप्रयोगः । 'आम्प्रत्ययवत् कृञो-
ऽनुप्रयोगस्य' (२२४०) इत्यनुप्रयुक्तस्याप्यात्मनेपदम् । अवोभूयिष्येति— लुङि
सिचि अडिटावागमौ । सिचः कित्तादगुणाभावश्च । धातोः किमिति ? 'क्रिया-
समभिहारे यङ्' इत्यनेनैव क्रियावाचकधातोर्लाभात् पुनः धातोरिति कथमिति
प्रश्नः । उत्तरमाह—आर्द्धधातुकत्वमिति । यङन्तस्येति शेषः । तत्र निदर्शनमाह—
आर्द्धधातुक एव हि परतो त्रुवो वचिरित्यादेशः स्यात् । ततश्च यङ् आर्द्ध-
धातुकत्वाभावे वच्चादेशाभावात् वाच्यते इति न स्यात् । इत्यादीति—आदिप्रदेन
'वेजोवधिः' (२४११) इत्यादि ग्राह्यम् । पौनःपुन्यत्विति । भृशार्थे एवानयो-
र्यङ् न भाष्यमते तु पौनःपुन्यार्थ इति भावः । सूचिसूत्रीति—वार्त्तिकमिदम् ।
अनेकाच्चादजादित्वादुभयविधत्वाच्चैतेभ्यो यङ् न स्याद 'धातोरेकाचो—इति
सूत्रितत्वादतः वर्ततेऽत्र वार्त्तिकावकाशः । सूच दैष्टन्यं, सूत्र वेष्टने, सूत्र प्रसवणे,
अट गतौ, ऋ गतौ, अश् भक्षणे, अश् व्याप्तौ, ऊर्जुञ् आच्छादने इति धातवः ।
सोसूच्यते । सोसूत्रात् इति । अन्येष्वानु स्वयमेव क्रमेणोदाहरणं वक्ष्यते । अने-
काच्चात्वेनेति—सूचिसूत्रोरिति भावः । खल्वं नेति । 'आदेश—' इत्यस्या-
प्रवृत्तेरिति भावः । चुरादित्वादिषां स्थानाद् यङ् हिलं णिलापोऽभ्यासगुणश्च अकारान्त-
त्वाद् णिचि 'अतो लोप' (२३०८) इत्यल्लोपे सति णिच् ।

२६३१ । यस्य हलः । ६।४।४८॥

दी— । 'यस्य' इति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य य

शब्दस्य लोपः स्यादाङ्धातुके । 'आदेः परस्य' (४४) ।
 'अतो लोपः' (२३०८) । सोसूचाचक्रे । सोसूचिता ।
 सोसूत्रिता । मोसूत्रिता ।

The letter य of 'यस्य' in the rule is the combination of य and अ. Then the letter 'य' thus formed, coming after a consonant, elides when an आङ्धातुक follows. Thus in सोसूचाचक्रे the यकार only elides by 'आदेः परस्य' (44) and then the अकार elides by 'अतो लोपः' (2308). The object of this 'सङ्घातग्रहण' is to prohibit the elision of यकार in forms like ईर्षिता, मव्यिता etc ; for in ईर्षिता (ईर्ष + इट् ता) etc. the root being अकारान्त only (and not य् + अकारान्त) the rule (यस्य हलः) does not apply there (see Kashika).

मित— । यस्तेति । 'अतो लोपः' (६।४।४८) इत्यतो लोपइत्यनुवर्तते तदाह लोपःस्यादिति । सङ्घातग्रहणमिति । यकाराकार समुदायग्रहणमित्यर्थः । ननु यस्तेति षष्ठान्तम् । ततः 'अलोऽन्त्यास्य—' इति परिभाषया यकारादकारमात्रस्य लोपः स्यान्न तु यकारस्यापि । तत्राह—आदेः परस्तेति—तस्य अलोऽन्त्यापरिभाषापवादत्वादिति भावः । ततो यकार—अकारयोर्मध्ये अनेन यकारलोपे कृते 'अतो लोप' इत्यनेनाकार लोपः । अत्र काशिका—'यस्तेति सङ्घातग्रहणमेतत् । तत्रालोऽन्त्यास्येत्येतेन भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा (च ?) पञ्चमीनिर्द्देशस्तत्रादेः परस्तेति यकारोऽनेन लुप्यते । सङ्घातग्रहणं किम् ? ईर्षिता । मव्यिता । हल इति किम् ? लोलुपिता । पोषूयिता ।' इति । सोसूचाचक्रे इत्यादि सुगमम् ।

२६३२ ॥ दीर्घोऽकितः ॥७।४।८३॥

दी— । अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यादयङि यङलुकि च ।
 अटायते ।

(The अच् or vowel) of an अभ्यास which is not कित् or क—
eliding is lengthened when यङ् or यङ्-लुक् follows—अटाव्यते
(अट् + यङ् = अटाव्य = अटायाट् then शप्ते) ; similarly पापव्यते, पापव्यते
etc., but ययव्यते, ननव्यते without अभ्यासदीर्घ for the अभ्यास् is कित्
here in connection with नुक् by the rule 'नगतोऽनु—' (२०६६).

मित—। दीर्घ इति । 'अव लोपोऽभ्यासस्य' (७१४१२) इत्यतोऽभ्यासस्यैत्य-
नुवर्तते । 'गुणो यङ्-लुकोः' (७१४२२) इत्यतो यङ्-लुकोरिति च । अकित
इति बहुव्रीहिः । अविव्यमानं कित्वस्यैत्यर्थः । किद्रहितस्येति यावदत आह—
अकितोऽभ्यासस्येत्यादि । अटाटाते इति । अजादिर्द्वितीयस्येति यङिङ्कृते 'टा' शब्दस्य
द्वित्वम् । ह्रस्वादिशेषाभ्यासदीर्घा । अकित इति किम् ? संयस्यते । संरस्यते ।
अव हि नुकि कृते कित्त्वान्न दीर्घ इति ('नगतोऽनु—' (२६४६) इत्यत नुग्-वस्यति) ।
तदेवं 'सुचिसृति—' इति वार्तिकोक्तानामटव्यन्तानां रूपं दर्शितम् । अतिप्रवृत्तीनां
दर्शयितुमाह—

२६३३ । यङि च ॥७१४३०॥

दी—। अतः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि यङ्-लुकि
च(१) । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । 'अरार्यते' इति भाष्यो-
दाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णांनूयते । वेभिद्यते ।
अल्लोपस्य स्थानिवत्तान्नोपधा-गुणः । वेभिदिता ।

The ऋत् i. e. ऋकार of the root ऋ (अर्ति) and of those that
are संयोगादि (having a conjunct letter at the outset) is gunnated
when यङ् or यङ्-लुक् follows. The रेफ or a रकार followed by
a यकार is not disallowed to have duplication (by 'न द्वाः—'

(१) 'यङ्-लुकि च' इत्यंशस्तु तत्तुवोधिनां न दृश्यते ।

2446) as we have the instance 'अरायते' (ऋ + यत् = अर् य by गुण and रपरत्वं = अ र्य य (द्वित्व with यङ् = अर् र्य by हलादिशेषः = अरायते by 'दीर्घोऽकितः'—2632 = अरायते with शप्ते) in the भाष्य (under 'धातोरिकाचो—' 2629). अरारिता, अशशिता by 'यस्य हलः' (2631) and 'दीर्घोऽकितः' । ऊर्णोनूयते—द्वित्व of नु, गुण of the अभ्यास by the prior rule and दीर्घ of the अङ्ग by 'अङ्गत् सार्वधातुकयोः—' (2298). वेमिदते—द्वित्व of मिद्, गुण of the अभ्यास । In the case of वेमिदता (मिद् + यङ् + ता), we have at first वेमिद् इता (with इट्) after अलोप has been effected by 'यस्य हलः' (2631) and 'अतो लोपः' (191). But this elision of अ or अलोप being स्थानिवत् (cf—स्थानिवदादेशः—50), there is no guna of the उपधा of मिद् ।

मित—। यङिचेति । 'गुणोऽर्ति संयोगाद्योः' (७४।२६) इत्यतः सर्वमप्यनुवर्तते । तथा 'रीङ् ऋतः' (७४।२३) इत्यत ऋत इति च । तदाह—अतः संयोगादित्येवादि । यङ लकि चेति—चकारिणेतत् समञ्चीयत इति भावः । परन्तु एतदंशः—तत्तुवीधियां न दृश्यते । यकार पररेफस्येति—यकारः परो यस्यादिति विग्रहः । न द्वित्व—निषेध इति । 'न न्दाः—' (२४४३) इत्यनेनेति भावः । ननु कुत इयं व्यवस्थेत्यवाह—भाष्योदाहरणादिति । 'धातोरिकाचो हलादिः—' इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः । तथाच ऋ यङ् इति स्थितेऽजादे द्वितीयस्येति गुणरपराभ्यां विहितभाष्यमनन्तरम् 'अटं' इति जाते रेफस्येव यकारसहितस्य द्वित्वं न तु यकारमावस्य । एवञ्च हलादिशेषेण यकारनिवृत्तावभ्यासोऽकारसहितो रेफस्तिष्ठति (अरयं) । तस्य रेफस्याचो 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इति दीर्घं कृते 'अरायं' इति जाते शप्तङौ । अरारितेति—पूर्ववत् अरायं इति जाते उत्तरखण्डे 'यस्य हल' इति अलोपे च कृते तासि रूपम् । इट् । अशशितेत्यव अस्य इत्यस्य 'यस्य' इत्यस्य द्वित्वे प्रायेण प्राग्वत् । ऊर्णोनूयत इति—ऊर्णं + यङ् इति स्थिते नु-शब्दस्य द्वित्वम् । तस्याभ्यासेऽनेन गुणः । उत्तर खण्डे तु 'अङ्गत्सार्व—'

(२२८८) इति दीर्घः । वेभिद्यते इति । भिद् इत्यस्य द्वित्वेन न कस्यास्युणे च रूपम् ।
अङ्गोपस्थिति—वेभिदितेति बोध्यम् । नोपधागुण इति । 'यस्य हलः' 'अतो लोपः'
इति यकाराकारयोर्लोपे वेभिद् इति स्थिते भिद् इत्यस्य लङ्प्रथमोनेति भावः ।

२६३४ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥३१॥२३॥

दी— । गत्यर्थात् कौटिल्ये एव यङ् स्यान्न तु क्रिया—
समभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ।

यङ् is attached to a root expressing movement in the sense of circuitry (or going in a zigzag manner) only, but not in the sense of frequency or excess. Thus वाव्रज्यते (He moves in a circuitous manner).

मित— । नित्यमिति । नित्यशब्द एवार्थकः कौटिल्यशब्दात् परी द्रष्टव्यः ।
तदाह—गत्यर्थात् कौटिल एवेति । न लिति । नित्यशब्दादेवैतदव्यवच्छेद इति ।
'धातोरेकाचः—' (३१॥२२) इति पूर्वं सूत्रम् । नागेशस्तु 'तस्माद् गत्यर्थेभ्यः क्रिया-
समभिहारे यङ् भवत्येव' इति निगमस्य 'अतएव अटोरेतेष्व गत्यर्थकात् क्रियासमभिहारे
यङ्प्रदाहृतो भार्य' इत्याह ।

२६३५ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥

३१॥२४॥

दी— । एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं
लुम्पति=लोलुप्यते । सासद्यते ।

यङ् is attached to these (eight) roots only when they express an indecent or bad sense. Thus लोलुप्यते—he tempts indecently (seduces).

मित— । लुपसीदित— । भावो धात्वर्थः । पूर्वसूत्रान्नित्यमुवर्तते । तच्चा-
वाप्यवधारणार्थम् । तदाह—धात्वर्थगर्हायामेवेति । लोलुप्यते—लुप विमोहने

(दिवादिः) । 'गुणोऽङ्—लुको'रिति अभ्यासस्येको गुणः । सासद्यत इति । 'दीर्घो-
ऽकित' इत्यभ्यासदीर्घः ।

२६३६ । चरफलोश्च ॥७४८७॥

दो—। अगयोरभ्यासातो नुक् स्याद् यङ् यङ्-
लुकोः । नुगित्पनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्त-
वदुवाचः' (वार्तिक) 'वा पदान्तस्य' (१२५) इति यथा
स्यात् ।

The अत् or अ of the अभ्यास of those two roots (चर+फल) is re-
placed by the aug. नुक् when यङ् or यङ्लुक् follows. नुक् drops उक्
so it is treated as an अनुस्वार which, again, by the वार्तिक 'स च
—' is treated as final in a पद so as to make it optional by the
rule 'वा पदान्तस्य' (125).

मित—। चरफलोश्चेति—। 'नुक् अतोऽनु—' (७४८५) इत्यतो नुगिति
अत इति चानुवर्तते । 'अव लोपः—' (७४८५०) इत्यतोऽभ्यासस्येति 'गुणो यङ्लुकोः'
(७४८५२) इत्यतो यङ्लुकोरिति च । तदाह—अनयोरित्यादि । अनुस्वारो लक्ष्यते
इति—उगदर्शनेन नकारमावावशेषादिति भावः । सचेति । वार्तिकमिदम् । स
चैत्यनेनानुस्वारस्य परामर्शः । पदान्तवदुवाच्यलस्य फलमाह—वा पदान्तस्येति ।
अनेन परसवर्ण—विकल्पो यथा स्यादिति भावः । तथाचैवं रूपद्वयं भवेदित्याशये-
नाह—

२६३७ । उत् परस्यातः ॥७४८८॥

दो—। चरफलोभ्यासात् परस्यात् उत् स्याद् यङ्
यङ्—लुकोः । 'हलि च' (३५५) इति दीर्घः । चञ्चूर्यते—
चञ्चूर्यते । पम्फुलपते—पंफुलपते ।

Eng.—Easy.

मित—। उदिति । पूर्ववदनुवृत्तिर्यथायथं बोध्या । परस्मैल्यनेन पञ्चम्यन्ता-
चिष्यते । तदाह—चरफलोपरभ्यासादिति, अन्यत् स्पष्टं मूले । चञ्चर्यते इत्यादिस्तु
भाव—गर्हायां प्रयोग इति न विवक्ष्यन्त्यन्त्यलम् ।

२६३८ । जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥७१४८६॥

दी—। एषामभ्यासस्य नुक् स्याद् यङ् यङ्लुकोः ।
गर्हितं जपति=जञ्जप्यते इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित—। जपति । एषामिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । जञ्जप्यते इति नुक्सङ्गिन
किञ्चात् 'दीर्घोऽकितः' (१६३२) इत्यस्याप्रवृत्त्या न दीर्घ इति भावः । इत्यादीति ।
जञ्जप्यते । दन्दस्यते । दन्दस्यते । वम्भज्यते । पम्पस्यते—पम्पस्यते । पशधातु-
गन्त्यर्थः । स च दन्तान्तः सौवर्षेति माधवः । तालव्यान् इति काशिका ।

२६३८ । यो यङि ॥८१२०॥

दी—। गिरिति रेफस्य लत्तुं स्याद् यङि । गर्हितं गिलति
जगिल्यते । 'घुमास्या—' (५४६२) इतीत्तुम् । गुणः । देदी-
यते । पेपीयते । सेषीयते । 'विभाषा श्वेः' (२४२०) ।
शोशूयते । श्रेष्वीयते । 'यङि च' (२६३३) । सास्मर्यते ।
'रोडृतः' (१२३४) । चेक्रीयते । सुट् । संञ्चेस्क्र्रीयते ।

Easy. जगिल्यते—गुण of the अभ्यास by 'गुणः—' (2630). देदीयते—दा +
यङ्=दीय by 'घुमास्या—' (2662)=दी दी य, then अभ्यास गुण ; simi-
larly पेपीयते । शोशूयते—first सम्प्रसारण then द्वित्व ; next गुण of the अभ्यास
and दीर्घ of the अङ्ग by 'अङ्गत्—' (2298). श्रेष्वीयते—द्वित्व of श्वि, then
as before. सास्मर्यते—स्मृ + यङ्=स्मर्य by 'यङि च'=स्मर् स्मर्य=सास्मर्य
by 'दीर्घोऽकितः' (2632), then शप् etc. चेक्रीयते—(डुकृञ् करणे)

—। सिच इति । 'अपदान्तस्य मूलः' (८३।५५) इत्यधिकृतम् । 'सहेः' (८३।५६) इत्यतः स इति षडान्तस्तुवर्त्तते । 'न रपरस्वपिस्त्विति ३।११०' इत्यतो निति च । तदाह—सिच स स्त्रीत्यादि । 'उपसर्गात्', 'स्यादिवभ्यासेन—' (२२७०—७७) इत्याभयोरप्ययं निषेधः । यङि विधिश्चेति ।

। न कवतेर्यङि ॥७४।६३॥

—। कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कीकृत्यत् । वत्योस्तु—चोक्तयते ।

prohibition of चुत्वं is with reference to 'कुङ् शब्दे' ; but it does not apply in the cases of कु and कुङ् (acc. to कैयट) read in अदादि and तुदादि respect-
hich give therefore चोक्तयते in यङ् ।

—। न कवतेरिति । 'अत्र लोपः—' (७४।५८) इत्यतोऽभ्यास-
ते । 'कुहीचः' (७४।६२) इत्यतश्चुरिति च । तदाह—कवतेरभ्यास-
। कवतेरिति शपानिर्द्देशेन स्वादेरिवात् ग्रहणं न तु आदादिक-
योः 'कु—कुङो'रिति ध्वनयन्नाह—कौतिकुवत्योस्त्विति । न च कौरि-

तौदादिकस्य दौर्धान्तत्वात् (कुङ् इति कैयटसम्मतपाठः) 'लुग्-विकारणा-
ः योः—' इति परिभाषया अदादिकस्य च व्यवच्छेदात् शङ्-विकारणस्य-
विधेः स्यादिति वाच्यम् । ऋस्वपाठस्यैव व्याससम्मतत्वादिति दिक् ।

। नोग्वच्च-सु-ध्वं-सु-भ्रं-सु-कस-पत-पद-स्कन्दाम् ॥७४॥
८४॥

—। एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद् यङ् यङ्लुकोः ।
इत्याहतेर्न दीर्घः । नलोपः । वनौवच्यते । सनीस्रस्यते
इ ।

These roots (eight only) are कृत् in connection with the aug. नीक्, so their अभ्यास will not be दीर्घ by virtue of the term 'अकृतः' in the rule 'दीर्घः—' (2632). नलोप i.e. by the rule 'अनिदिताम्—' (415).

नित—। नौगिति । 'अवलोपः—' (७४५८) इत्यतोऽभ्यासस्य नुवर्त्तते । 'गुणो यङ्लुकोः' (७४८२) इत्यतो यङ्लुकारिति च, तदाह—एषामभ्यासस्य-त्यादिति । अकृतः इतुक्तेरिति । 'दीर्घोऽकृतः' (२६३२) इत्यत्र सूत्रकृतत्वर्थः । एवञ्च भविष्यतापि नीगागमसंसर्गेण कित्वादिति बोध्यम् । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' (४१५ = ६१४२४) इत्यनेनेति भावः । वनीवच्यत इति । वञ्च + यङ् इति स्थिते विल्वे हलादिशेषे अभ्यासे नीक् उत्तरखण्डे नलोपः । एव-मन्यवापि स्वयं साधनीयम् । इत्यादीति—दनीध्वस्यते । वनीभस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपयते । चनीकस्यते । यङ्लुकि तु—वनीवच्येति । सनी-संसीति । दनीध्वंसीतीत्यादि, तत्र डिच्चाभावेन नलोपाग्रहः ।

२६४३ । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥७४८५॥

दी—। अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुका अनुस्वारो लुच्यते इतुक्तेरिति । यंयस्यते—यंयस्यते । तपरत्वसामर्थ्यात् भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । 'भाम' क्रोधे=वाभाम्यते । 'ये विभाषा' (२३१८) । जाजायते—जञ्जान्यते । 'हन्ते हिंसायां यङि घ्नीभावो वाचः' (वार्तिक) । जेघ्नीयते । 'हिंसायां' किम् ? जङ्घन्यते ।

The augment नुक् is added to the final (vowel) of an अभ्यास which results from an अङ्ग (verbal stem) terminating in an अनुनासिक letter—(when यङ् and यङ्लुक् follow).

We have said already (in 'चरफलोद्'—2682) that by नुक्, अनुस्वार is referred to (see also the varuṅka 'नुक्'— and the rule 'वा पदान्तस्य'—125). नुक् will not be affixed after such an अकार as has at present, been so (क्), but was formerly an आकार, and this we know (for certain) on the strength of तपरत्व (अत्) here. Thus नुक् will apply where the अकार is natural (अकृत्रिम) and not made (कृत्रिम). Thus भान gives वाभास्यते—the अभ्यास becoming 'ऋस्' by ऋस्; (2150) and then दीर्घ by 'दीर्घोऽङ्कितः' (2682). 'हन्तेहिंसायां'— (वार्तिक)—easy. जेद्वीयते—by duplication of वी.

मित—। नुगत इति । 'अङ्गस्य' (११११) इत्यधिकारनृतम् । 'अव लोपः—' (७११५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इत्यनुवर्त्तते । 'गुणीयङ्लुकोः' (७११८२) इत्यतो यङ्लुकीरिति च । तवानुनासिकान्तस्येति अङ्गस्य विशेषणं तदाह—अनुनासिकान्तस्याङ्गस्येत्यादि । नुकेति । एतत् 'चरफलोद्' (२६३६) इत्यङ्गीकृतम् । ग्रंथयते इति पक्षे 'अनुस्वारस्य अनुनासिका यवला' इत्युक्तत्वादनानासिकेन अनुस्वारस्य तुल्यात्वा । नुगत इत्यत्र अदिति त-परो निर्देशः । तादृशनिर्देशस्योपयोगितां दर्शयति तपरत्वसामर्थ्यादिति । भान क्रोधे इत्यस्य यङि द्वित्वाद्बुन्मभ्यासे 'ऋस्' (२१८०) इत्यनुसारादभ्यासऋस् जातेऽपि नुक् न, तस्य भूतपूर्वदीर्घत्वात् । अतएवात्र तपरत्व-सामर्थ्यादकृत्रिम एव अकारो गृह्यते न तु कृत्रिमोऽपीति भावः । वाभास्यत इति । अभ्यासऋस्वादनन्तरं 'दीर्घोऽङ्कितः' (२६३२) इति दीर्घः । हन्तेरिति । वार्तिक-मिदम् । हन्तेहिंसायामेव घ्रीभावोभवति न तु भावगर्ह्यामिति दर्शयति । जङ्घन्यत इति । गर्हितं गच्छतीत्यर्थः । यङीति विषयसप्तमी न तु परसप्तमी तेन प्राग् घ्री भावे कृते द्वित्वम् । गुणादि प्राग्वत् ।

२६४४ । रीगृदुपधस्य च ॥७॥४॥८॥

दो—। ऋदुपधस्य धातोर्भ्यासस्य रीगागमः स्याद् यङ्

यङ्—लुकोः । वरीवृत्त्यते । चुम्नादित्वात् नः । नरीवृत्त्यते ।
जरीवृत्त्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लप्यते । 'रीगृत्वत इति
वक्तव्यम्' (वार्तिक) । परीवृत्त्यते । वरीवृत्त्यते ।

ऋदुपधस्य etc—easy. वरीवृत्त्यते—वृत् + यङ् = वृत् वृत् य = वर्त् वृत् य
by 'गुणो—' (2630) = व० वृत् य = वरीवृत्त्य, then शप् etc. Similarly
in 'नरीवृत्त्यते'—no णत्व of वृत् due to its falling under चुम्नादि
class (cf. 'चुम्नादिषु च'—792—8. 4. 39). जरीवृत्त्यते—
यङ् + यत् = यङ् + य by 'यङिज्या—' (2412) due to the dictum—
'सम्प्रसारणं तदाश्रयश्च कार्यं बलवत्'—then ह्रिक् etc. In चलीक्लप्यते there is
लत्व both in the अभ्यास and the अङ्ग due to twofold explanation
of the rule 'कपोरोलः' (2350). 'रीगृत्वत—' (वार्तिक)—It has
been stated that the अभ्यास of a ऋदुपध (and not ऋदुपध) root is
affixed with the aug. रीक्, when यङ् or यङ्लुक् follows ; thus
according to Katyayana the rule stands 'रीगृत्वतः' ; परीवृत्त्यते etc.
by सम्प्र (यङिज्या—') etc. as before.

मित— । रीगिति । अनुवृत्तिः प्राग्वत् । वरीवृत्त्यत इति । वृत् + यङ्
इति स्थिते ह्रिक्लेशस्य गुणरपरत्वहलादिशेषेषु विहितेषु रीक् । चुम्नादित्वादित्वा-
दीति । 'वृत्तिर्यङिः प्रयोजयति (प्रयुज्यते—?)' इति चुम्नादिगण उक्तत्वादिति
बोध्यम् । नरीवृत्त्यत इति—वृत् + यङ् । जरीवृत्त्यते—यङ् + यङ् इति स्थिते 'सम्प्र-
सारणं तदाश्रयश्च कार्यं बलवदि'तुक्तम् । 'यङिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणे
कृते ह्रिक् । ततोवृत् + यङ् । उभयत्र लत्वमिति । कृ + यङ् इति स्थिते ह्रिक्
अभ्यासस्य 'गुणः—' (२३३२) इति गुणे रपरत्वे हलादिशेषे च रीक् । तस्य
रीकोऽपि कृपधातीरवयवतया 'कपो री लः' (२३५०) इत्यस्य च व्याख्यानद्वयमहिक्ता
एकीन व्याख्यानैर्न ('कपो यो रिफः तस्य लः स्वा'दित्यनेन) लत्वम् । उत्तरयङ्स्य

तु व्याख्यासान्तरेण ('क्षिपे' ऋकारस्यावयवो यो रो रिफसदृशस्तस्य च लृकारसदृशः स्यादित्यनेन) लृत्वमिति विभावनीयम् । रौगृत्वत इति—वातिकमिदम् । 'रौगृदुपधस्य च' इत्यसूत्रयित्वा 'रौगृत्वतश्च' इत्येव सूत्रयितव्यमिति भावः । ऋत्वत इति ऋत्कारः अस्यास्तीति ऋत्वत्—'तसौ नत्वर्थे' (१८२६) इति भसंज्ञकत्वान्न जश्त्वम् ; तस्य । तथा ऋकारवतः प्रत्येकम् अभ्यासस्य रौगागमः इत्यादिरर्थः सम्पद्यते । एवञ्च पृच्छति—इत्यथोक्तं दुपधत्वाभावेऽपि नाव्यातिरिति वातिकमभिप्रायः । परीपृच्छते इति । 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । एवं वरोद्व्ययतद्वयव । अन्यत् प्रागवत् ।

२६४५ । स्वपिस्यमिव्ये जां यङि ॥६।१।१८॥

दी— । सम्प्रसारणं स्याद् यङि । सोषुपप्रते । सेसि—
म्यते । वेवीयते ।

Eng.—Easy.

नित— । स्वपीत्यादि । 'यङः सम्प्रसारणम्' (६।१।१२) इत्यतः सम्प्रसारण-
मित्यनुवर्तते । तेन शेषं पूरयन्नाह—सम्प्रसारणं स्यादिति । सोषुष्यत इति । जि-
वप् स्वापे इति धातुः । तस्य यङि अनेन सम्प्रसारणेकृते पूर्वहपे द्वित्वम् । अभ्यास-
गुणः । षोपदेशत्वात् षत्वम् । सेसिम्यत इति—स्वमुअदने इत्यषोपदेशोऽयं धातुः ।
तस्य सम्प्रसारणात् प्राग्वत् । अषोप—देशत्वान्न षः । वेवीयत इति । वेज
तनुसन्ताने इति धातुः । तस्याप्यनेन सम्प्रसारणे वि+यत् इति स्थिते द्वित्वेऽभ्यास-
गुणे 'अकृतम्'— (२२२८) इति दीर्घे रूपम् ।

२६४६ । न वशः ॥६।१।२०॥

दी— । वावश्यते ।

नित—नेति । सम्प्रसारणं नेत्यर्थः । 'चाट्ट पूजानिशमनयो'रित्यस्य यङि
कीभावः स्यादित्याह—

२६४७। चायः की ॥६।१२०॥

दी—। चेकीयते ।

मित—। चायः कीति—दङीति शेषः। चेकीयत इति। कीभावे जाते द्वित्वादि।

२६४८। ई प्राप्नोः ॥७।४।३१॥

दी—। जेघ्रीयते । देघ्रीयते ।

मित—। ई इति। अनयोर्घञि ईकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः। जेघ्रीयत इत्यादि। घीभावे जाते प्राग्वत्। ऋस्वकारविधौपि 'अकृत्—' इति दीर्घे सिद्धे 'ई' इति दीर्घोच्चारणम् 'अस्य च्चौ' इत्याद्यर्थमित्याहु—रिति दिक्।

२६४९। अयङ् यि किङ्ति ॥७।४।२२॥

दी—। शीङोऽयडादेशः स्याद् यादौ किङ्ति प्रत्यये परे। शाशय्यते ॥ अभ्यासस्य ऋस्वः। ततो गुणः। ङोढीक्यते। तोचौक्यते।

इति तिङन्त-यङ्प्रकरणम् ॥

The final of शी is replaced by the substitute अयङ् or अय् when a किङ्ति (क—eliding or ङ—eliding) affix beginning with a यकार follows. Thus शी + यङ् = शय यङ् = शयशय-यङ् = शाशय्य by हलादिशेष and 'दीर्घोऽकृतः' (2632), then शप् and ते। ङोढीक्यते—ढीक् ङीक् य = ङुढीक्य by 'ह्रस्वः' (2180) = ङोढीक्य by 'गुणो यङ्लुकोः' (2630), then शप् ते। Similarly लौक gives तोलौक्यते।

Here ends the यङन्त chapter of तिङन्त ।

नित—। अयङिति । 'मीङः सार्वभूते' (७.१.२२) इत्यतः मीङ्
 इत्यनुवर्तते । यीति विशिष्टम्, तदाहिविधिः । तदाह—मीङ् इत्यादि । 'ङिङीति
 अयङोऽन्तावयवत्वं' तस्य चाङौ विधीः । अय् इति निवृत्तिः । तद्वैयं यङि-
 परेऽन्तरङ्गात् परत्वाद् अयादेयः । ततः अय् इत्यस्य द्वित्वोऽन्तावयवो रूपम् ।
 ङीङीकृत इत्याद्यर्थमाह—अभ्यासस्य ज्ञान इति गुण इति च । लौक्यं यक् इति स्थिते
 द्वित्वोऽभ्यासज्ञानेन दुर्लभं य इति ज्ञाते गुणो यङ्कुकीरिति गुणः । लौक्यकृत इति ।
 लौक् इति लौक्यवत् ।

इति नितभाषिण्यां तिङन्तशब्दप्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तयङ्लुक्प्रकाशम्



२६५० । यङोऽचिच ॥२॥४॥७४॥

दी— । यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात्तं विनापि—
वहुलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति ।
ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाहित्वम् । अभ्यासकार्यम् ।
धातुत्वान्नडादयः । 'शेषात् कर्तरि—' (२१५६) इति
परस्मैपदम् । 'अनुदात्तङितः—' (२१५७) इति तु न ।
ङित्वस्य प्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि
प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अतएव 'सुदृषत्-
प्रासाद' इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य—' (४२५) इति दीर्घो न ।
येऽपि स्पर्धशीडादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । 'अनु-
दात्तङितः—' (२१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च
'शितपा शपा—' (परि—) इति निषेधात् । अतएव श्यन्ना-
दयो न । गणेन निर्देशात् । किंतु शबेव । 'चर्करीतं च'
(गणसूत्र) इत्यदादौ पाठाच्छपोलुक् ।

The elision of यङ् takes place when the affix (१) अच् follows, and by the force of the चकार (in the rule), the elision (of यङ्) is effected in an irregular or optional way even when that (affix अच्) does not follow. Thus the elision of यङ् or यङ्लुक् is of two kinds—नैमित्तिक or conditional and अनैमित्तिक or unconditional or absolute. It (यङ्लुक्) falls under the former division when अच् (the affix) follows, and under the latter when any affix but अच् steps behind. Thus it (यङ्लुक्) being अनैमित्तिक (when तिप् etc. follow), is treated as an अन्तरङ्ग (injunction—विधि) and (therefore) receives the prompt execution. (Thus तिप् etc following, यङ् elides first and then duplication takes effect, although the द्वित्वविधायक सूत्र 'एकाचः—' (6. 1. 1.) is posterior (पर) to 'यङोऽचि च—' 2.4.74 ; but the affix अच् following, the elision of यङ् is वहिरङ्ग and so द्वित्व takes effect first and then the elision of यङ्). Then the whole being यङन्त by प्रत्ययलक्षण (cf.—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' — 262—1. 1. 62) gets द्वित्व by 'सन् यङोः' (2395), for the prohibition 'न लुमताङ्गस्य' (263—1. 1. 63) does not apply here in as much as it forbids an अङ्गकार्य—due only by a लुमान् (having the syllable लु) निमित्त, and not by a लुमान् कार्य । The यङ्लुगन्त base is not the निमित्त but the कार्य of द्वित्व (see ऊर्णुनुविषति etc. ante). Thus द्वित्व operates and so अभाषासकार्य comes in. धातुत्वात्—i. e. by 'सनाद्यन्ताः—' (2304)

(१) अच् is here explained to be the affix and not the प्रत्याहार ।

due to प्रत्ययलक्षणः (1) । यङ्लुगन्त roots become परस्मैपदी by 'शेषात्—' (2159) and not आत्मनेपदी by 'अनुदात्तङितः—' (2157) due to ङित्व of यङ्. For प्रत्ययलक्षण (i. e., the force or sameness of an affix even after its elision) does not apply here (in यङ्लुगन्त) due to the common-ness or similarity of ङित्व, as it is found to exist both in the affixes and elsewhere (in प्रातिपादिक) e. g. यङ्, ईयङ् (ऋतेरीयङ्) and चिवङ् (नमवरिवच्चिवङः—2675). And this ङित्व or any other प्रत्ययलक्षण takes effect only where the indicatory (अनुबन्ध) of the प्रत्यय is seen to exist in that particular प्रत्यय alone and not anywhere else. Thus the ङित्व or ङ—elidingness of the यङ्लुगन्त roots is not taken here into consideration. And this is not an idle creation on our part for we discover that in instances take 'सुदृषत् प्रासादः' or—'a building wherein the stones are very fine,' the प्रातिपादिक दृशत् (or दृषत्) drops the affix जस् (शोभनाः दृषदः यस्मिन् सः) which (जस्) ends in अस् and yet दृषत् does not turn दृशात् or दृषान् (दीर्घोपध) by 'अल-सन्तस्र—' (425) in as much as there are crude bases (प्रातिपदिकः) also ending, like जश्, शस् etc, in अस् e. g. वेधस्, पयस् etc. Thus as the portion अस् being in common with affixes as well as crude bases, the दीर्घविविधि does not apply, so the indicatory ङ् being in common with affixes (यङ्) and crude bases (चिवङ्), the आत्मनेपदविविधि due by 'अनुदात्तङितः—' (2157) will not hold good in the cases of यङ्लुगन्त roots. Moreover,

(1) For यङ्लुक् has nothing to do with अङ्गकार्यं and hence 'न लुमताङ्गस्र' (263) does not apply.

the आत्मनेपद terminations will not come in after the अनुदात्त-
eliding roots like रुध् etc and after the उ-aiding roots
like शोश् etc, from the fact of अनुदात्तनिर्देश or being dealt
with the indicators attached to them, for that which is
enunciated or expressed with अनुदात्त attached to it will
cease to have the particular operations due to those अनुदात्त
in यङ्लुक्, of the prohibition :—

“प्रतिपा श्पानुवन्धेन निर्विघ्ने यद्गतेन च ।

यन्नैकाग्र्यहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥”

(परिभाषा—explained in भ्वादि)

Thus in यङ्लुक्, श्यन्, श्मन्, etc are not taken into con-
sideration as they are expressed with गण्य—दिवादिभ्यः श्यन्, रुधा-
दिभ्यः श्मन् etc. Hence शप् only (by कर्त्तरि शप्) is attached to roots
here and this शप् disappears due to the गण्यतृत्—‘चर्करीतम् च’
which has been read (at the end of) the अदादि class.

मित—। अथ यङ्लुक्प्रक्रियां दर्शयिष्यन् तद्विषयकं ‘यङोऽचिच्’ इति सूत्र-
संवतारयन् व्याचष्टे—यङोच्प्रत्यय इति । सूत्रेऽचीति न प्रत्याहारः किन्तु प्रत्यय-
एव व्याख्यानात् ; सूत्रस्थचकारात्प्रमाह—चकारात् विनापि इति । अच्-
प्रत्ययेऽसत्यपीत्यर्थः । बहुलमिति—‘बहुलं कृन्दति’ (२।४।७३) इत्यतो बहुल-
मित्येवानुक्रुष्यत इति भावः । एतच्च काशिकायामपि स्पष्टम् । लुक् स्यादिति ।
‘यङ्चतित्थार्ध—’ (७।४।५८) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । बहुलयहणात् कचित् सत्यप्यच्-
प्रत्यये लुग्विकल्पः । यथा—लोलूयः (लूज्, कृदन्ते + यङ् + अच्) इत्यलुकि,
लोलुवः (लू + यङ् लुक् + अच्, उवङ्) इति लुकि च सिद्धम् । तथा ‘अच्-
प्रत्ययाभावेऽपि बहुलं लुक् स्याद् यथा—बोभूयते इत्यलुकि, बोभवीति इति लुकि च ।
अनैमित्तिकोऽयमिति । अयमिति लुक् । स च अजम्बिने प्रत्ययेपरतोऽनैमित्तिको

भवति निमित्ताभावात् । बहुलग्रहणेन विशिष्टप्रत्ययहेतुत्वाभावात् । अचि परे तु नैमित्तिक एवायं लुक् । तव नैमित्तिकस्य निमित्तसत्त्वेन प्रवर्त्तेर्वहिरङ्गत्वम् । अनैमित्तिकस्य तु निमित्ताद्यमावेऽपि प्रवर्त्तेरन्तरङ्गत्वं, लाघवात् । ततश्च 'पूर्वपर-
नित्यान्तरङ्गपवादानाम्—' इति न्यायेनादौ प्रागेव 'लुक्'लोपः यङ् इति शेषः । तदाह—अनैमित्तिकत्वादिति— । प्रत्ययलक्षणेनिति—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (२६२) इत्यनेनेत्यर्थः । यङन्तत्वाद् द्विलमिति—'सन्त्यङोः' (२३८५) इत्यनेनेतिभावः । अभ्यासकार्यमिति । 'गुणोयङ्लुकोः' (२६३०) इत्यादिनेति शेषः । धातुत्वादिति—
'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इत्यनुसारात् । ननु तव यङन्तस्यैव धातुत्वं प्रति-
पादितम् न तु यङ्लुगन्तस्यापि । तथाचोक्तम्—'सन्त्यङ्क्वाभ्यङ्क्वयोऽधाचार-
क्रिप् णिञ्च्यङौ तथा । यगाय ईयङ् णिङ्क्वेति द्वादशमी सनाद्यः ॥' इति । यङोऽव (यङ्लुकि) लुका लुगत्वेन 'न लुमताङ्गस्' (२६३) इति निषेधात्
प्रत्ययलक्षणाप्रवर्त्तेरितित्त्वं ? सत्यम् । अत्र लुका लुगेऽपि यङन्तस्य धातोरङ्गकार्य-
मधिकृत्य—निमित्तत्वं नास्त्येव । स्वयमनुभूतकार्यत्वादिति 'नलुमतेति' निषेधोऽव
न प्रवर्त्तत इति विभाव्यम् । यङ्लुगन्तधातवस्त्वावत् परस्मैपदिन एव दृश्यन्ते न
त्वात्मनेपदिनोऽपीत्येतत्प्रतिपिपादयिषन्नाह—शेषात् कर्त्तरीत्यादि । अनुदात्तङित इति
तु नेति—इत्यस्मात् प्राप्तमात्मनेपदं तु नेति अभिप्रायः । तव युक्तिमाह—ङित्वस्येति ।
यङोऽन्यतरस्य वा प्रत्ययस्य ङकारलोपत्वस्येत्यर्थः । प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन—यथा
हि प्रत्ययङितो दृश्यन्ते तथा प्रत्ययव्यतिरिक्ता अपि । यङ्, ईयङ् (ऋतेरीयङ्)
इत्यादौ प्रत्यये ङित्वम् । चित्वङ् (नमोवरिवदित्वङ् इत्यादावप्रत्ययेऽपि ङित्वम्) ।
ततश्च ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वम् । यश्च ङित्वादिरनुवन्धः प्रत्ययाप्रत्यय-
साधारणो भवति तव नास्ति प्रत्ययलक्षणं व्यभिचारात् । ततश्चाव यङ्लुगन्त-
धातुषु ङित्वविषये 'प्रत्ययलोपे—' इति न प्रवर्त्तते । ननु तर्हि 'प्रत्ययलोपे—' इत्याव
विहितं प्रत्ययलक्षणं किंव्यर्थं नेत्याह—यवहोति । असाधारणमिति । अप्रत्यय-
निर्विषयमित्यर्थः । न तु पूर्ववत् प्रत्ययाप्रत्ययासाधारणम्—यवानुवन्धः प्रत्ययाप्रत्यय-
सावगोचरा न तु तदितरविषयावगाहिन इति भावः । तदिति—ङित्वादि प्रत्ययलक्षणम् ।

ननु किमयमभिनवः पद्या भवतापरिकल्पित उताख्य किञ्चिन्निदर्शनमित्याह्वयुक्तिं
 दाहान्तिकेन योजयति—अतएवेति । सुट्पत्प्रासाद इति । भाष्ये तु सुट्पदप्रासाद
 इति दृश्यते । शोभनाः दृषदः अस्तीति बहुव्रीहौ 'दृषदः' इति जसन्तस्य
 'लोपोधातुप्रातिपदिकयो'रिति लोपे 'सुट्पत्' इति भवति । तादृशः प्रासादः इतुत्तरैण
 समासः । तत्र 'प्रतायलोपे—' इति असन्त-जस्-प्रतायस्य लोपेऽपि प्रताय-
 लक्षणमाश्रित्य 'अवसन्तस्य—' इति स्तरेण 'सुट्पान्' इति किं दोषो न भवति ।
 यतोऽस्य इत्यंशो न केवलं जश्शस्भावे च दृश्यते किन्त्वन्तव वैधर्म्यमित्यादौ प्रातिपदि-
 कोऽपि । ततश्चायमनुवन्तो न असाधारणः किन्तु प्रत्ययाप्रत्यय—साधारण एव ।
 अतथाव जस् लोपादूर्हम् असन्तोऽयमिति नास्ति व्यवहारः । ततश्च दीर्घाप्रवृत्तिः ।
 एवमिहापि डिच्चस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेर्नास्ति डिद्वयं
 धातुरिति व्यवहारः । ततश्च यङ्लुगन्तात् परस्मैपदमेव भवति नात्मनेपदमिति
 सिद्धम् । नत्वेवमपि न सम्यक्—तथा च स्वधोदयोऽनुदात्तत्वेन शौडादयश्च डिच्चात्मानु-
 शिष्टाः । ततश्चैषां तत्तदनुवन्तसामर्थ्यात् 'अनुदात्तङित—' (२१५७) इत्यात्मने-
 पदं दुर्वारमेवेत्यत्राह—इत्यनुवन्तनिर्देशात् । शित्पा शपेति निषेधादिति चेति ।
 अयं भावः—ये तावद् धातवोऽनुवन्ते न निर्दिष्टास्तेषां तत्तदनुवन्तप्रयुक्तं कार्यं यङ्लुकि
 न प्रवर्तते इत्येतत्—शित्पा शपानुवन्ते न निर्दिष्टं यदुगणैर्न च । यत्तैकाज् यङ्गणं चैव
 पञ्चैतानि न यङ्लुकीत्यस्य व्याख्यानावसरे प्राग् (भ्वादौ) विशदीकृतमित्यलम् ।
 श्यन्नादयो नेति । यङ्लुगन्तैः श्यन् यस् इत्यादयो विकरणानि न प्रयुज्यन्त इत्यर्थः
 दिवादिभ्यः श्यन्, रुधादिभ्यः श्रम् इत्यादिना । शक्वेति । 'कर्त्तरि
 शक्वि'त्यच्चात् प्राप्ते इति यावत् । तस्य शित्पा शपेति निषेधाविषयत्वादिति भावः ।
 चर्करीतंचेति—गणपतमिदम् । व्याख्यातञ्च—'यङ्लुक्च'श्चादौ बोध्यमिति ।
 एवञ्चादादिकत्वात् 'अहि प्रभृतिभ्यः शपः' इत्युक्तदिशा यङ्लुगन्तादपि शपोलुक्स्यात् ।
 एवञ्च भूधातीर्थङि, तस्य लुकि, ततो द्वित्वाभ्यासकाव्यादिना बोधू इति जाते तिपि
 शपो लुकि—बोधू ति इति स्थिते आह—

२६५२ । यङो वा ॥७३॥८४॥

दे— । यङन्तात् परस्यहलादेः पितः सार्वधातुकस्येड्वा
स्यात् । 'भूसुवोः—' (२२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि
भाषायां न । '—वोभूतु—तेतिक्ते—' (३५८६) इति क्न्दसि
निपातनात् । अतएव यङ्—लुग्भाषायामपि सिद्धः न च
यङ्लुक्प्रप्त एव गुणाभावो निपातप्रतामिति वाच्यम् । 'प्रकृति-
ग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (परि—) । 'द्विः प्रयोगो
द्विर्वचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात् । बोभवीति—बोभोति ।
बोभूतः । बोभुवति । बोभवाञ्चकार । बोभविता । अबोभवीत्
—अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूया-
ताम् । बोभूयास्ताम् । 'गातिस्था—' (२२२३) इति सिचो
लुक् । 'यङो वा' (२६५१) इतीट्पक्षे गुणं वाधित्वा नित्य-
त्वाद्बुक् । अबोभूवीत्—अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ता-
अयो जुस् । नित्यत्वादबुक् = अबोभवुः । अबोभविष्यदित्यादि ॥
पास्यर्हीति—पास्यर्हि । पास्यर्धः । पास्यर्धति । पास्यर्त्सि ।
'हुभल्भ्योर्हेर्धिः' (२४२५)—पास्यर्धि । लङ् = अपास्यर्त्—
अपास्यर्द् । सिपि 'दञ्च' (२४६८) इति रुत्वपक्षे 'रोरि' (१७३) ।
अपास्याः ॥ जागाद्धि । जागाधीति । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि
रुत्वपक्षे—अजाघाः ॥ जायृ = नानात्ति । नानात्तः । दध = दादद्धि ।
दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादधुः । अदाधः—
अदाधत् । लुङि = अदादाधीत्—अदादधीत् ॥ चोस्कुन्दोति—
चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः ॥

मोमुदीति—मोमोत्ति । मोमोदाञ्चकार । मोमोदिता । अमो-
मुदीत्—अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः ।
अमोमोः—अमोमोत् । लुङ् गुणः—अमोमोदीत् ॥ चोक्कृति—
चोक्कृदीति । लङ् । तिप्=अचोक्कृत् । अचोक्कृदीत् । सिप्
पक्षे—अचोक्कः ॥ अचोक्खूः ॥ अजोगूः ॥ वनीवञ्चीति—वनी-
वङ्क्ति । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् ।
जङ्गमीति—जङ्गन्ति । ‘अनुदात्तोपदेश—’ (२४२८) इत्यनु-
नासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । ‘स्वोश्च’ (२३०८) ।
जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाग्रजहणेनोक्तत्वान्नेष्टिन्निषेधः । जङ्ग-
मिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेलुक् । जङ्ग-
हि । ‘मो नो धातोः’ (३४१)—अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न
च्लेरङ् । ‘ह्यप्रन्त—’ (२२८८) इति न वृद्धिः अजङ्गमोत् ।
अजङ्गमिष्ठाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । ‘अभ्यासाच्च’ (२४३०)
इति कुत्वं यद्यपि ‘होहन्तेः—’ (३५८) इत्यतो ‘हन्ते’रित्यनु-
वत्यं विहितं, तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः ।
‘श्लिषा शपा—’ (परि—) इति निषेधस्त्वनित्यः । ‘गुणो यङ्
लुकोः’ (२६३०) इति सामान्यापेक्षान्नापकादिति भावः ।
जङ्गनीति । जङ्गन्ति । जङ्गतः । जङ्घति । जङ्घनिता ।
श्लिषानिर्देशाज्जादेशो न । जङ्गहि । अजङ्गनोत्—अजङ्घन् ।
जङ्घन्यात् । आशिषितु=वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्ठाम्
इत्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति । स्यानिवत्त्वं न
‘अनभ्यासस्य’ इति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशि-

षणम् । वहुव्रीहिवलात् । आङ्पूर्वात्तु 'आङो यमहन' (२६८५)
 इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । 'उत्परस्य—' (२७३७)
 इति तपरत्वान्न गुणः । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घस्य
 स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् ।
 चञ्चुरेति—चञ्चूर्त्ति । चञ्चूर्त्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरेत्
 —अचञ्चूः ॥ चङ्घनीति—चङ्घन्ति । 'जनसन—' (२५०४)
 इत्यात्त्वम् । चङ्घातः । 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधा-
 लोपः । चङ्खन्ति । चङ्हाहि । चङ्घनानि । अचङ्घनीत्—
 अचङ्घन् । अचङ्घाताम् । अचङ्घन्तुः । 'ये विभाषा' (२३१८) ।
 चङ्घायात्—चङ्घन्यात् । अचङ्घनीत्—अचङ्घनीत् । 'उतो वृद्धिः
 —' (२४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न ।
 योयोति—योयवीति । अयोयोत्—अयोयवीत् । योयुयात् ।
 आशिषिदीर्घः । योयूयात् । अयोयावौत् । नोनोति—नोन-
 वीति । जाहाति—जाहेति । 'ई हल्यघोः' (२४८७) ।
 जाहीतः । इह 'जहातेश्च' (२४८८), 'आ च हौ' (२४८८)
 'लोपो यि' (२५००), 'घुमास्था—' (२४६२), 'एलिङि'
 (२३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति, श्रित्पा निर्देशात् ।
 जाहति । जाहासि—जाहेषि । जाहीथः । जाहीथ । जाहौहि ।
 अजाहात् । अजाहेत् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाही-
 यात् । आशिषि जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् ।
 अजाहिष्यत् । लुक् लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिष्यमि
 —' इत्युत्त्वं न । 'रुदादिभ्यः—' (२४७४) इति गण-

निर्दिष्टत्वादित् न'—सास्वपीति—सास्वसि । सास्वसः । सास्वपति ।
असास्वपीत्—असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिपि तु 'वचि-
स्वपि' (२४०८) इत्युक्तम् । सास्वप्यात् । असास्वपीत्
असास्वपीत् ।

The augment इट् is optionally prefixed to a सार्वधातुक affix which is पित् or प् eliding and at the same time हलादि or having a हल् at the outset when the said सार्वधातुक follows a यङन्त i. e. यङ्लुगन्त root. The prohibition of गुण, by the rule 'भुसुवोः—' (२२२४), does not apply to a यङ्लुगन्त root so far as classical language is concerned for the rule 'दाधर्ति—दर्धर्ति—दर्धर्षि—वोभुतु—तेतिक्ते—' teaches that the form 'वोभुतु' will undergo the prohibition of गुण in vedic language (only). Thereby we come to learn that यङ्लुक् is sanctioned (to be used) in भाषा or classical sanskrit also. For, from the treatment of Panini (shown above), it is easy to see that 'भुसुवोः—' directs गुणनिषेध to यङ्लुगन्त roots concerned with क्न्दः or वेद् and not to those connected with भाषा also. If so, then there was no need of including 'वोभुतु' the यङ्लुगन्त लोट् form of भू in the list दाधर्ति etc, which ends in क्न्दसि. Thus 'क्न्दसि' suggests that यङ्लुक् is valid in भाषा or secular sanskrit also. न च etc.—Here it cannot be rejoined that, as the rule 'भुसुवोः—' (२२२४) prohibits गुण to भू (primitive form) it cannot at the same time extend the गुणनिषेध to वोभु (यङ्लुगन्त form) also, and it is for this reason that Pannini reads 'वोभुतु' in the list दाधर्ति—दर्धर्ति etc. so as to show that the यङ्लु-

गन्त form 'वोभू' may have गुणनिषेध by निपातन,—(such a rejoinder fails) because the परिभाषा 'प्रकृतियहणे (or ग्रहणेन) यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' suggests that what is enjoined for or forbidden to भू is also enjoined for or forbidden to वोभू—its यङ्लुगन्त form also. Also because, it has been concluded that, the duplication occurring in the sixth chapter ('एकाचो द्वे प्रथमस्य'—6.1.1.) is nothing but the twice application or placing side by side of the same thing. And the conclusion extends to 'सन्वडोः' (6. 1. 9) also. Thus (also) it is proved that the duplication effected in सन्, यङ्, or यङ्लुक् does not render the root thus derived hetero-geneous to the original or primitive one. It is therefore, established that यङ्लुक् is valid in Bhasha also. Thus 'यङो वा' (2651) applies to वोभू and we have वोभू वीति (ईट्गुण)—वोभोति (without ईट्)—गुण being due by 'भूभूवोः—' (2224); वोभूतः no guna due to डिच् of तस्—cf. 'सार्वधातुकमपित् । वोभूवति—because अन्त is replaced by अत्, cp. 'अदमास्तात्' (2479), and गुण being out of place उवङ् comes in by 'अचिच्—' (271). वोभवाच्चकार—आम् by 'कासप्रत्ययादाम्—' (2306). अबोभवीत्—अवोभोत् (लङ् form due to option of ईट्) अबोभवुः—by 'सिजभ्यस्त—' (2226). अबोभूवीत् (लुङ् form with ईट्) सिच् elides by 'गतिस्था—' (2223) and when ईट् comes in by 'यङो वा' (2651), गुण is barred by वृक् ('भूवो वृग् लुङ्लिटोः—21/4) from the fact of its being नित्य or persistent. अबोभोत्—without ईट् etc. अबोभूवुः (वोभू + लुङ्लि)—' (2226) then being नित्य—बुक् comes in. In लङ्=अवोभविष्यत् etc. पास्यवीति—पास्यङि—the root is स्पृह् to challenge which becomes पास्यङ् in con. with यङ् by

‘सन्त्यङोः—’ (2295) ‘शृण्वोः खट्’, (2259) and ‘दीर्घोऽकितः’ (2632) ; then इट् in the former case. The तिप् in the latter case is replaced by धि by ‘भ्रूयस्तदोर्धोऽधः’ (2280) and the ध् of पस्यध् becomes द by ‘भ्रूयस्तदोर्धोऽधः—’ । पस्यधिति—by अदभ्यासात् (2419). पस्यधिति—by ‘खरि च’ (121). पस्यधिति—ध elides optionally by ‘भ्रूयस्तदोर्धोऽधः—’ (71). अपास्यत्—द by वाडवसाने (206) etc. जगद्भि—the root is ‘गङ्धप्रतिष्ठालिप्तोर्धोऽधः च’ as in पस्यधिति ; जाघात्सि—ग is replaced by घ by ‘एकाचो वशी भष्—’ (326) and ध् by त् by ‘खरि च’ (121). अजाघात्—अजागधीत् (लङ्)—घ by एकाचः—etc. त् by खरि च । नानाति— by ‘खरि च’ (121). दादद्भि—दाध् by ‘दीर्घोऽकितः’—then like पस्यधिति. अदाधत्—alt. of अदादधीत्. अदाधत् + तिप् = अदाधत् by ‘इतश्च’ (2207) = अदाधत् by ‘हल्ङ्गावभ्यः—’ (252) = अदाधत् by ‘एकाचो—’ = अदाधत् by ‘वाडवसाने’ (206). अदाधः etc.—see ante. अदादधीत्—अदादधीत्—option of इडि by ‘अतो हलादेः—’ (2284). चोक्नुदीति—चोक्नुन्ति of क्नुदि or क्नुन्द् आप्रवणे (to prepare to rise) Here नुम् (न्) being the result of इडिक्, ‘अनिदितान्—’ (415) does not apply. चोक्नुन्ति—द elides by ‘भ्रूयस्तदोर्धोऽधः—’ (71), अचोक्नुन् (चोक्नुन्द् + लङ् तिप्) द elides as before and त् by ‘हल्ङ्गावभ्यः—’ (282). मोमुदीति—मोमोति—the root is मुद् to express delight. No guna of the उपचा in the former by ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वचातुके’ (2503) । लुङि गुण i. e. due to सिच् and therefore the prohibition ‘नाभ्यस्तस्याचि—’ does not apply. चोक्नुति etc. कुर्द to play—दीर्घ by ‘हलि च’ (354). अचोक्नुः—खुर्द यङ्लुक् सिप् (लङ्) । अजोग्—Of गुर्द as before. वनीवञ्चति—The root is वञ्च to go. It gets यङ् in the sense of ‘नित्यं कौटिल्ये—’ (2634). After द्वित्व and अभ्यासकार्ये,

the aug. नौक् comes in by 'नौग्वच्च—' (2642). The अभ्यास does not get दीर्घ for 'दीर्घोऽकितः' (2632) does not apply. In the portion—वञ्चैति there is no elision of the नकार by 'अनिदिताम्—' (415) in as much as यङ् elides through the inflection of लुक् (लुग्विधि) and also because तिप् is not डित्. Optional ईट् as before. वनीवङ्क्ति—च is changed into क by 'चोः कः' (378) and the preceding न is then changed into ङ by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124). वनीवक्तः—elision of न by 'अनिदिताम्—' for तस् is डित् । वनीवचति—by 'अदभासात्' (2479) etc. as before. अवनीवन्—In लङ् तिप् when ईट् is wanting. तिप् is dropped by हल्ङादि and च is dropped by 'संयोगान्तस्य लोपः' (54). जङ्गनीति—Because the अभ्यास of गस् gets नुम् by 'नुगतोऽनु' (2643) which (न्) then turns similar to its posterior letter (परसवर्ण). जङ्गमति—अत् in place of अन् as before. एकाज्यहणेन etc.—That which is enjoined or forbidden with the utterance of 'एकाच्' (as in 'एकाच् उपदेशे—' (2247) will not apply in the cases of यङ् लुक् of such (एकाच्) roots. Thus गस् though अनिट् (cf—गन्ता) gets वट् here giving जङ्गमिता । In जङ्गहि there will not take place the elision of हि by 'अतो ह्रि' (2202—6. 4. 104) after the elision of the अनुनासिक (म्) by the rule 'अनुदात्तोपदेश—' (2428—6. 4. 37) in as much as this disappearance of the अनुनासिक is असिद्ध or invalid due to the falling of 'अनुदात्तोपदेश—' (6. 4. 37) in the आभीष chapter ('असिद्धवत्— 6. 4. 22). अनुवन्निर्देशात्—i.e. the root being read as गन्तु, चिल् is not replaced by अङ् by 'पुषादि—' (2343)

due to the prohibition 'शित्पा श्रपातुवन्ति—'। अजङ्गीत्—सिच्
 elides by 'इट् ईटि' (2363). यद्यपि etc.—The author of
 Nyasa (Jinendrabuddhi) holds that although the term 'हन्ते' occur-
 ing in 'होहन्ते—' (7. 3. 54) has been drawn to the rule
 'अभ्यासाच्च' (7. 3. 55) to make the prediction thereof as—
 'अभ्यासात् परस्मैहन्तेर्हस्य कृत्वं स्यात्,' yet the कृत्वं of हन्ति applies in
 यङ्लुक् also in as much as the prohibition 'शित्पातुवन्ति—'
 is but provisional (अनित्य)। Thus the शित्पातिर्देश in 'हन्ति'
 does not forbid the कृत्वं in जङ्गीति etc. The idea (of the
 author of Nyasa in asserting as above) is that the injunc-
 of 'गुणो यङ्लुकोः' is an indication in a general way ('गुणो
 यङ्लुकोः' teaches that the अभ्यास of a यङ्लुगन्त root is gun-
 nated ; but according to 'यदैकाच्' चैव—this is no case
 of duplication. The former 'गुणो—' however, is an accept-
 ed truth in as much as the same applies in the cases of
 यङन्त or यङ्लुगन्त roots alike whether the latter 'यदैकाच्—'
 does or not. Thus 'गुणो—' is नित्य and 'यदैकाच्' is अनित्य.
 From this light of this single case it is infered here that
 not only 'यदैकाच्' is provisional—अनित्य, but all the five
 prohibitions शिपा श्रपा etc occurring in the verse are so). जङ्गीत्—
 due to option of ईट्. जङ्गीति—by 'गमहन्—' (2363). जङ्-
 चान्तिता—no prohibition of इट् due to एकाच्ग्रहण in 'एकाच् उद—'
 (2246). Similarly in जङ्गीहि the substitute ज directed by 'हन्तेर्जः'
 (2431) does not apply as 'हन्तेः—' is a case of शित्पा निर्देशः।
 अजङ्गीत्—अजङ्गीन् (लङ्)=in the latter तिप् elides by 'हलङ्गावभ्यो—'

(254). आशिषि तु etc—by 'हनोवधलिङि' (2433) and 'लुङि च' (2434). In the cases of वध्यात् and अवधीत् etc there is no द्वित्व of the substitute वध (as it replaces हन् after it (हन्) has been duplicated and thus contains the अभ्यास in itself by स्थानिवद्भावः). Thus the prohibition 'अनभ्यासस्य' occurring in 'लिटिधातोरनभ्यासस्य' (2177) applies here. For by the force of बहुव्रीहि (अविद्यमानः अभ्यासो यस्य—तादृशी धातुः), 'अनभ्यासस्य' is a qualification or an adjective of the root in a 'collocative' (सनानाधिकरण) way. आजङ्गते—no ईट् because there is no पित् affix following. उत्परस्य—etc, are meant for चञ्चुरीति—चञ्चूर्ति etc. In both there comes in नृक् by 'चरफलोच्च' (2636) and उत् by 'उत्परस्य' (2637). No दीर्घ of the अभ्यास by 'दीर्घाङ्कितः' (2632) due to कित्त्व of नृक्. Here उ of उत् being तपर the rule 'पुगन्तलघूपधस्य' (2189) does not apply. But दीर्घ by 'हलि च' (354—8. 2. 77.) does apply, for दीर्घादेश being असिद्ध (by पूर्ववासिद्धम्—8. 2. 1) cannot go back to 'उत्परस्य' (7. 4. 88); and in this way the solution adhered to in the case of गुण (तपरत्वान्न गुणः) cannot be adopted here. Thus दीर्घ prevails and we have चञ्चूर्ति। अचञ्चुरीत्—अचञ्चूः—(लङ् तिप्)—In the latter case तिप् elides by 'हलङ्गावभ्यः'—(254) and दीर्घ as before. चङ्गाहि—हि is अपित् or डित् by 'सिद्धपिच्च' hence आत्त्व by 'जनसन' (2504). अचङ्गनीत्—अचङ्गानीत् by 'अतो हलादेः' (2284). 'नाभ्यासस्य'—i.e. due to अनुवृत्ति from 'नाभ्यासस्यार्थापिति'—(2508—7. 3. 87). आशिषि दीर्घ i.e. by 'अकृत्' (2298). अथोयावीत्—लुङ् form, वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः' (2297). जाहेति

(with ईट्)। इह etc.—Here in यङ्लुक्, the operations taught in the five rules 'जहातिश्च' (6. 4. 116), 'आ च हौ' (6. 4. 117), 'लोपो यि' (6. 4. 118), 'उमास्या ग. पा. जहाति—' (6. 4. 66) and 'ए-र्लिङि' (6. 4. 67) will not apply as we find 'हा' expressed with शित्प् e.g.—जहाति. Thus in जाहीतः there is no इत्वविकल्प by 'जहातिश्च', in जाहीहि no इत्व and आत्व by 'आ च हौ'; in जाहीयात् no अलोप by 'लोपो यि'; in जाहायात्—no ईत्व or एत्व by 'उमास्या—' or 'एर्लिङि'। अजाहासौत्—with नक् ईट् by 'यस्मिन्मनातां सक् च' (2377) and the elision of सिच् by 'इट ईटि' (२२६७). लुक् लुते i.e. the elision of यङ् being so. प्रत्ययलक्षणाभावात् by 'न लुमता—' (२६३)। ईतृत्वम् न i.e. there is no उत्त्व by सन्प्रसारण।

मित—। यङो वेति। 'नाभास्तस्याचि पिति सञ्ज्वे—' (७३।८७) इत्यतः पितौति सार्वधातुक इति चानुवर्तते। 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' (७३।८८) इत्यतो हलीति। 'ब्रुव ईट्' (७३।८३) इत्यत ईडिति च। हलीत्यस्य विशेषणत्वात्तदिविधिः। किञ्च डेङागमस्य षष्ठापेक्षत्वात् पिति सार्व—इति यङ्ग विपरिणम्यते, यथा यङ् इति पञ्चम्यन्तं तदन्तत्वे लाक्षणिकम्। अत आह—यङन्तात् परस्मैत्यादि। गुणनिषेधोयङ्लुकि भाषायां नेति—भाषायाम् (अपि) यो यङ्लुग्विधिः प्रवर्तते तत्र भूमुवोरित्यनुसारात् गुणनिषेधो न इत्यर्थः। तस्य ह्यन्दीगत-यङ्लुग्सामविषयत्वादतएव वक्ष्यते—वोभवीति—वोभोतीत्यादि। कुत इदमित्यत आह—'वोभूतु' इति निपातनात्। अतएवेति—अयमत्राभिप्रायः—'प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्ता-स्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया भूधातोरुत्तरं यद्विधीयते तद् यङ्लुगन्तादपि तस्माद् विधीयत इत्यपि वक्तव्यम्। तथा सति 'भूमुवोः—' इत्यनेनैव ह्यन्दीसि गुणनिषेधसिद्धे पुनः 'दाधति—दर्धति—दर्धर्षि—वोभूतु—' (३५८६) इत्यत्र 'ह्यन्दीसि यङ्लुगन्तस्य भूधातोरुण्यो नास्ति' इति वचनमपार्थम् स्यात्। पूर्वैरेवेष्ट-सिद्धेः। ततश्च 'सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनौष्ठितं स्यादिति

भाष्यवचनादस्यैव 'कन्दसि'—यहणसानथाम् । तेन हि विज्ञायते कन्दस्येव यङ्लुगन्तस्य सुबो गुणनिषेधो न तु भाषायामपि । ततश्च सिद्धं यद् यङ्लुक् भाषायामप्यस्तीति । अत्र भाषावृत्तिलाह— “इह चकारिण बहुलयहणमनुकथ्यते, न तु कन्दस्येति । तेन भाषायाम् अनयपि यङ्लुक् । लालपीति वावदीति इति जयादित्यः । चकारात् 'बहुलं कन्दति' इति सर्वमनुवर्तते । तेन बहुलात् अनयपि कन्दस्येव यङ्लुक् । भाष्ये तु दुष्प्रगुहणज्ञापकवलात् (६।४।८७) बोधवतीत्येवं पदं भाषायां साधु, नान्यदिति भागवृत्तिः । दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः—‘यदि देवो वरीवटि' कोकिलो रोरवीति च । मधूरोपि मरीमर्त्ति मरीमर्म्ति तदा प्रिये' । तेजांसि शशमाच्चक्रुरिति भट्टिः । “हरिणासह सख्यंति बोभूत्विति यद्व्रवीः । न जाघटीति युक्तौ तत् सिंहद्विरदयोरिव”—इति पाणिनेर्जस्त्ववतीविजयकाव्यम् ॥ निपात्यताम् इति—तूर्वेणाप्राप्तत्वाच्चन्दसीत्येतत् निपातनाथं गृह्यतामिति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह—प्रकृतिग्रहणे इति । द्विःप्रयोग इति च । प्रकृतौतुप्रकृतम् । द्विरित्यस्यायमर्थः—पाणिनेराचार्यस्य अष्टाध्यायाः षष्ठेऽध्याये ‘एकाचो द्वि—’ इत्यदिना यद्विर्वचनं विहितं तत् षाष्ठम् (षष्ठे भवमित्यण्) द्विर्वचनम् । कस्यचिदेकाचोऽपिवा यः द्विः वारद्वयं प्रयोगः समुच्चारणं समुच्चार्य वा कथनं तदेव तस्य तस्य धातोर्विर्वचनम् । ततश्चैकस्यैव द्विरुच्चारणाद्विर्वचनेन धातुर्न भिद्यते । किन्तु मूलतः स एव तिष्ठति । एवञ्च ‘सन्त्यङो’रित्यस्यापि (६।१।९) तदध्यायगतत्वात्सनायन्तस्य धातोस्तदवस्थत्वमेव । यतश्च प्रकृति-यङ्लुगन्तयोः साम्यं फलितम् । एष च न्यायो भाष्येनिवृद्धः । तथाहि—“एकाचो द्वि प्रथमस्य’ इत्यत्र किमिदं द्विर्वचनम् एकाचः प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितयात्मक आदेशः स्थान्यपेक्षया अन्योविधीयते, उत स्थानिन एकस्य सतो द्विरुच्चारणं विधीयते, न तु तत्स्थानिनोऽतिरिच्यते’ इति सन्दिह्य ‘द्विःप्रयोगोद्विर्वचनम्’ इति सिद्धान्तितम् । एवमायातं तर्हि यद् भाषायामपि यङ्लुक् सिध्यतीति । बोधवतीति—वो भोति इति । द्विवादूर्द्धं ‘गुणो यङ्लुकोः’ (२६३२) इत्यभ्यासस्य गुणः । ईडविकल्पः । मूसुवोरित्यस्याप्रवृत्तेः ‘सार्वधतुकाङ्—’ इति गुणश्च । वोभूत इति ।

अपित्वेनङित्त्वान्न गुणः । ईडभावश्च । वीभुवति—अपित्वेन ईडगुणधीरप्राप्तयोः
 'अचिश्रुधातुश्च वाम्—' (२७१) इत्यावङ् । अन्धस्तत्वेन 'अदभान्तात्' (२४७) इति
 भोरदादेशः । वीभवाच्चकारिति—'काम्प्रत्ययादाम्—' (२३०६) इत्याम् । कास्-
 नेकाजिति कश्चित् । तदसत् । प्रत्ययान्तमादाय सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिकानुसन्धान-
 क्रमशानौचित्यात् । न च लुक् लप्रत्वेन—'न लुक्तेति निषेधोऽत्र शङ्काः । तस्य
 निमित्तत्वापगमादित्यलम् । वीभवितिति—लुटि इटिरूपम् । अपित्वेन ङित्त्वादी-
 डासगो न । भूतुवीरिति निषेधाप्रवृत्तेः प्राग्भूत् । अवोभवौ—अवोभोदिति—
 लङि ईडविकल्पाद् रूपद्वयम् । गुणादयः प्राग्भूत् । सिप्यादौ अवोभवौ—अवो-
 भोरित्यादि । भिपि तु अमादेशेन अवोभवमिति । स्यात्पुनर्वत्स्यदिप्रानुपस्थितेः
 पित्त्वमत्र न । लिङीयासुङ्ङिङिति ङित्करणान् आपकादिति भूदावुक्तम् ।
 अवोभवुरिति—'सिजभ्यस्त—' (२२२६) इति भोजुंसि गुणेनावादेशे च रूपम् ।
 वीभूयादिति—लिङाशीर्लिङोः समानमवरूपम् । तसादौ तु दृढगिति दर्शयति ।
 वीभूयातामित्यादिना । लुङि रूपं विवक्षुराह—गातिस्थिति । गुणं वाधित्वेति ।
 'सर्वधातुकार्द्ध—' (२१६८—७-३-८४) इति गुणं परमपौत्यर्थः । नित्यत्वाद् वुगिति ।
 'भुवो वुग् लुङ् लिटोः' (२१७४—६-४-८८) इत्यनेन विहित इति भावः । कृतेऽ-
 कृतेऽपि वा गुणे वुक् प्राप्नोतीति वुको नित्यत्वं बोध्यम् । न चैवमपि 'असिद्धवदभावात्'
 (६-४-२२) इत्यनुसारेण वुकोऽसिद्धत्वादवङ् प्राप्नोतीति वाच्यम् । 'वुग् पुटावुवङ् यणोः
 सिद्धौवक्तव्या'विति वार्त्तिकान्तस्य सिद्धत्वात् । अवोभोदिति—अच्परत्वाभावात्
 वुग्नाप्रावङ् । अवोभूतामिति । तसोऽपित्वेन ङित्त्वान्न गुणः । अभ्यन्तायय
 इति—'सिजभ्यस्त—' (२२२६) इत्यनेनेत्यर्थः । एवञ्च सिचोऽत्र लुप्तत्वेऽपि 'आतः'
 (२२२७) इति न प्रवर्तते । नित्यत्वाद् वुगिति 'जुसि च' (२४८२) इति गुणपित्यर्थः ।
 इत्यादीति—एवञ्च लटि सिप्यादौ—वोभवौषि—वोभोषि । वोभूयः । वोभूय । वोभवौमि
 वभोमि । वोभवौतु वोभोतु—वोभूतात् । वोभूताम् । वोभवतु । हरपि-
 त्वेन ङित्त्वान्नापिगुणो नापीट् । वोभूहि—वोभूतात् । वोभूतम् । वोभूत । आटः
 पित्वेऽपि हलादिभावाच्चट् । गुणः । वोभवानि । वोभवाम । वोभवाम । लङि

तिप्यादावुक्तं सूत्रे । सिप्यादौ तु अवोभवौः—अवोभोः । अवोभूतम् । अवोभूतम् । अवोभवम् । अवोभूव । अवोभूम । लिङि—वोभूयात् । वोभूयाताम् इत्यादि । अनुक्तानि स्वयं साधनीयानि । स्पर्ध संघर्षे इत्यस्य रूपं दर्शयितुमाह—पास्पर्थीति—पास्पर्थि इति । द्वित्वाद्भेदे 'शपूर्वोः स्वयः' (२२५८) इत्यभ्यासे प्रकारान्तं शिष्यते । तस्य 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इति दीर्घः । ततो यङो वेति ईट् । तदभावपक्षे पास्पर्थं तिप् इति स्थिते 'भक्षस्तयोर्धोऽधः' (२२८०) इति तकारस्य धकारः । एवं पास्पर्थं धि इति जाते पूर्वधकारस्य 'भक्तौ जश्—' (५४) इति जश्त्वेन दकारः । एवमन्यत्र । पास्पर्थं इति—ङित्वाद्गुणो नापीट् । पास्पर्थीति इति—'अदभ्यस्तात्' (२४७८) इति भेरदादेशः । पास्पर्थं सि इति—पास्पर्थं सि इति स्थिते 'खरि च' (१२१) इति चर्त्वेन तकारः । ईडभावे इदम् ईटि तु पास्पर्थीषि इति । पास्पर्थी इति— । ह्रैरपित्त्वान्निङिति भावः । लिङि ईडभावपक्षे आह—अपास्पर्थं—अपास्पर्थं इति । 'ह्रल्ङाभ्यः—' (२५४) इति तिलोपि धकारस्य 'वाऽवसाने' (२०६) इति चर्त्तविकल्पः । ईटि तु अपास्पर्थीदिति । सिपि ईट् पक्षे अपास्पर्थीरिति सिद्धवत्कृत्वा ईडभावे दर्शयति—सिपिदक्षेति । अपास्पर्थं स् इति स्थिते जश्त्वेन अपास्पर्थं स् इति जाते 'दक्षे'ति दकारस्य रुत्वम् । ततो अपास्पर्थं स् इति जाते 'ह्रल्ङाभ्यः—' इति सकारलोपः । ततो 'रीरि' (१७३) इति पूर्वरेफलोपः । 'द्रहोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (१७४) इति दीर्घः । विसर्गः । रुत्वाभावपक्षे तु अपास्पर्थं इति । 'गाष्ट प्रतिष्ठालिप्तयो यंय्ये'त्यस्याह—जागाहि इति । ईडभावपक्षे इदम् । ईटि तु जागाधीति इति । जाघात्सि इति—अभ्यासजस्वदीर्घवृत्तादिभिः जागाध् सि इति स्थिते 'एकाचो वशो भष्—' (३२६) इति भष्भावेन गस्य घः । चर्त्तम् । ईट्पक्षे तु जागाधीषि इति । अजाघादिति । ईडभावे तिलोपे चर्त्ते चेदम् । ईटि तु अजागाधीदिति । अजाघा इति—अजागाध् स् इति स्थिते 'एकाचौवशो भष्—' इति भष्भावः । अन्यत् अपास्या इति—वत् । रुत्वपक्षे इदम् । दत्वपक्षे तु अजाघाह इति । नानासि इति— । ईट्पक्षे तु—नानाधीति इति । नानाधति । नानाधिषि—नानात्सि । नानाधीभिः—नानाधिन् इत्यादि । लोटि नानाधीतु ननात् इत्यादि ।

लङि—अनानादीत्—अनानात् इत्यादि। एवमन्यदोहम् दादधीति—पाप्मङि
इतिवत् ईडभावे इदम्। ईटि तु दादधीति। दाधत्सि इति।
भष्भावः। चर्लम्। ईटि दादधीति इति। अदाधत् इति—लङि ईड-
भावे अदादध् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे भष्भावः। 'वाऽवसाने' (२०६) इति
चर्लम्। ईट्पक्षे—अदादधीत् इति। अदादधुरिति—भीकुंति—पूर्ववत्। अदाधः—
अदाधत् इति। सिपिरुत्वपक्षे पूर्वम्। दत्वपक्षे परम्। भष्भावदिः प्राग्वत्।
अदादाधीत्—अदादधीत् इति—'अतो हलादिः—' (२२२४) इति उह्रिविकल्पः।
'स्तुदि आप्रवणे' इत्यस्याह—चोस्तुन्दीति—चोस्तुन्ति इति। अस्यास्य खय् ईशगुण-
चुत्वानि। तिपः पितृन डित्वाभावाद् धातोरिदित्वाद् यङो लुका लुङ्चोऽपि
प्रागुक्तदिशा प्रत्ययलक्षणत्वाभावाद् 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्यस्याप्रवृत्तेर्नलोपो न।
उत्तरत्वं 'भरोभरि—' (७१) इति तकारलोपविकल्पः। लोटि—चोस्तुन्दीत्
चोस्तुन्तु इत्यादि। लङि ईटि—अचोस्तुन्दीत् इति। तदभावे अचोस्तुन्निति।
तकारस्य हल्ङ्यादिना लोपः। दकारस्य 'संयोगान्तस्य' (५४) इति लोपः।
लुङितु—अचोस्तुन्दीत् इत्यादि। 'अस्तिचिचः—' इति नियमिद्। सुद हर्षे
इत्यस्याह—मोमुदीति—मोमोति इति। 'नाभ्यस्तस्याचि पिति —' (२५०३) इति
ईट्पक्षे लघूपधगुणनिषेधः। ममोदिता इति। 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' (२६५६)
इति गुणनिषेधस्तु न। बहुलग्रहणाद् यङोऽनैमित्तिकत्वेन धात्वन्लोपनिमित्तत्वा-
भावादिति भावः। अमोमुदीत्—अमोमोत् इति=लङि एते। लङि गुण इति।
सिज्निमित्तक इति शेषः। 'न धातुलोपे—' इत्यस्य प्राग्वत् प्रवृत्त्यभावात्।
चोक्कूर्चि—चोक्कूर्दीति इति=कुट् क्रीडायाम्। 'उपधायाच्च' (२२६५) इति दीर्घः।
अचोक्कूर्त्—अचोक्कूर्दीत् इति। पूर्वत ईडभावे अचोक्कूर्द तिप् इति स्थिते हल्ङ्यादि-
लोपे 'रातस्य' (२८०) इति नियमान्न संयोगान्तस्य दस्य लोपः किन्तु 'वाऽवसाने'
(२०६) इति चर्लमिति भावः। अचोक्कूरिति—ईडभावे इदम्। अचोक्कूर्द सिप् इति
स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'दस्य' (२४६८) इति दस्य रुत्वेन रेफादेशे 'रो रि' (१७३)
इति पूर्वरेफस्य लोपे उत्तररेफस्य विसर्गे च रूपम्। दीर्घः प्राग्वत्। एवम् अचोक्कूः

(स्वर्द्ध धातुः) । अमोघः (गुर्द्ध धातुः) । वनीवञ्चीति — वनीवङ्क्ति इति । वञ्चु गताविति धातुः । तस्य 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (२६३४) इति यङ्लुकि द्वित्वा-
यनन्तरं 'नीग्वञ्चु—' (२६४२) इत्यभ्यासे नीगागमः । यङोलुकालुप्तत्वात् तिपः
पितृन् अङित्वाच्च उत्तरखण्डे 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपो न । वनीवङ्क्ति
इत्यत्र तु ईडभावे चस्यकुत्वे नकारस्य 'नशापदानस्य—' (१२३) इत्यनुस्वारि जाति
'अनुस्वारस्य ययि—' इति परसवर्णः । वनीवक्त इति । ङित्चान्नलोपः । वनीवचति
इति—भेरत् । अवनीवञ्चीत्—अवनीवन् इति । उत्तरत्र हल्ब्यादिलोपः ।
चकारस्य संयोगान्तलोपश्च । अथ गमेराह — जङ्गमीति — जङ्गन्ति इति ।
'गुगतोऽनुनासिकान्तस्य' (२६४३) इति नुक् । कित्तान्न दीर्घः । जङ्गमति इति ।
'गमहन—' (२३६३) इत्युपधालोपः । गमेरिकाच्त्वात् 'एकाच्च उपदेशि—' इति
इङ् निषेधे प्राप्ते ('प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि—' इति न्यायात्) आह—एकाज्-
ग्रहणेनेत्यादि । 'शितपा शपा—' इति निषेधादितिभावः । हौ 'जङ्गहि' इति
साधयितुमाह—अनुनासिकलोपस्येति । 'अनुदात्तोपदेश—' (६।४।३७) इत्याभीयत्वम् ।
ततश्च 'अतोहेः' (६।४।१०५) इति न प्रवर्तत इत्यर्थः । लङ्लिपि ईटि—अजङ्गमी-
दिति सिद्धवत्कृत्वाह ईडभावे दर्शयितुमाह—मो नो धातुरिति । हल्ब्यादिना
तिलोपि कृतेऽनेन मस्य न इति बोध्यम् । अनुवन्ध—निर्देशादिति । गमल इति
पाठादिति भावः । न च्लेरङ् इति—पुष्पादिस्त्वेत्यर्थः । हन्तेर्यङ्लुगित्यादि—
'हो हन्तेः—' (७।३।५४), 'अभ्यासाच्च' (७।३।५५) इति पाणिनि
सूत्रक्रमः । तत्र हन्तेरिति शितपा निर्दिश्य कुलं विधीयते । ततश्च
'शितपा शपा—' इति निषेधाद् यङ्लुकि अभ्यासात् परस्य कुलं न
भवतीत्युक्तपक्ष—न्यासकारसंवादेन समाधानमाह—भवत्येवेति इति—कुलमित्यर्थः ।
नन्वेवं शितपाशपेति निषेधस्य कागतिरित्याह—अनित्य इति । तत्र ज्ञापकमेव
मानमित्याह—सामान्यापेक्षज्ञापकादितिभाव इति । न्यासकारस्येति शेषः न
त्वात्मनः । अयमभिप्रायः—'एकाचो डे—' इत्येकाचकस्य द्वित्वं विधीयते ।
यच्च काजितुञ्चार्य्यं विधीयते तदयङ्लुकि न प्रवर्तते । 'यत्वेकाज्यग्रहणं चैवेति

न्यायात् । एवञ्च यङ्लुकि द्वित्वेन न भवति । किन्तु 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यनेन यङ्लुकीरभासस्य गुणउपदिश्यते । एवं तर्हि—मापिनिराचार्यस्य आचारदेव विज्ञायते यद्भवत्येव यङ्लुकीकारण्यस्य द्वित्वः । अन्वया कुती-भासः । तथाच सति 'यत्कैकाङ्ग्रहणे चैवेति क्वचित् क्वचित् नैव प्रवर्तते । ततश्च एकाङ्ग्रहणशास्त्रनित्यम् । तत्साहचर्यात् शितपा प्रयानुवर्त्ततेति सर्वमध्य-मित्यम् । ज्ञापकस्य सजातीयमित्यत्वात् । नागिस्तु उक्तमित्याशयेति परिभाषाया भाष्ये अदर्शनादेव यद्योक्तकार्यमिहिरिति कृत्वा ज्ञापकसिद्धत्वं प्रत्याचष्टे । एवञ्चानितात्वाद्वा असत्त्वाद्वा उभयथापि सिद्धमेवाव कुलम् । अतएव जङ्गनी-तीत्यादिः 'नुगतः—' (२६४३) इति नुक् । जङ्गत इति । 'अनुदात्तोप-देश—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । 'गमह्वन—' (२३६२) इत्युपधा-लोपः । प्राग्वत् । जङ्गनिता इति—एकाङ्ग्रहणेनोक्तत्वात्त्रेहिन्येषः । शितपा निर्देशादिति । 'हन्तेर्जः' इत्यत्र हन्तेरिति शेषः । अजङ्घनीत् अजङ्घन् इति । उत्तरत्र हलङ्गादिलोपः । वधादेशस्य द्वित्वत्वं न भवतीति—लिङि लुङि च, 'ह्नो वध लिङि', 'लुङि च' इति विहितो वधादेशस्तत्र तत्र द्विवचने कृत एव प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । ततश्च वधादेशः साभ्यासो भवति । अभ्यासोत्तरखण्डयो-रुत्तरयोरेव स्थाने सन्निवेशितत्वात् । एवञ्च 'लिङि धातोरभ्यासस्य' (६१८) इत्यस्मात् 'दनभ्यासस्ये'त्यस्य 'सन्त्यङीः' (६११८) इत्यत्राप्यनुवर्त्ततेवधादेशस्याव (यङ्लुकि) पुनर्द्वित्वं न भवति—स्थानिवद्भावेन अभ्यासेन सह वर्त्तमानत्वात् । अत आह—स्थानिवत्त्वेनेति, न च 'अनभ्यासस्ये'ति नञ् समासः 'न अभ्यासः अनभ्यासः' तस्येति कृत्वा धातुना सह सामानाधिकरण्याभावाद् द्वित्वं भवत्येवेति आशङ्कितव्यमित्याह—तद्धि इति । 'अवियमानः अभ्यासः यस्य स तादृशः' तस्यैवं समानाधिकरणम् । तेन च धातुराचिप्यते बहुव्रीहिसामर्थ्याद्वा आह—'बहुव्रीहिवलादिति ।' आङ्-पूर्वादिति । 'अकृतिग्रहणे—' इति न्यायादत्रापि यङ्लुगिति भावः । ततश्च—धातोर्विहितकार्यलाभः । अथ चरतेर्यङ्लुकि आह—इति तत्परत्वाद्वा गुण इति उद्-विशिष्टयोश्चरतेरुपधाया इति यावत् । नत्वेवं यथा लघूपधगुणोऽत्र न प्रवर्तते तथा

‘हलिच’ इति दीर्घोऽपि न प्रवर्तयते तदाह—दीर्घस्तु स्यादेवेति । तत्र हेतुमाह—
 तस्यसिद्धत्वेनेति । अयं भावः—‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (७३.८६), ‘उत्परस्य—’
 (७४.८८), हलि च’ (८२.१६९) इति मूलतः सूत्रविन्यासः । चरतेर्यङ्लुकि
 द्वित्वे लुकि च उत्तरखण्डस्य ‘उत् परस्य—’ इत्युत् । एवं चञ्चुर ईट तिप् इति,
 चञ्चुर् तिप् इति च स्थिते ‘पुगन्त—’ इति प्राप्नोति । तच्चात्र प्रतिषिध्यते । उकारस्य
 तपरत्वेन लघूपधत्वाभावात् । हलिचेति तु असिद्धकाण्डे (पूर्ववासिद्धम्—८२.१)
 पठितम् । ततश्चास्य पूर्वत्र सप्तमाभ्यासकार्येऽसिद्धत्वम् । एवञ्चास्य असिद्धत्वेन
 उदिति तपरत्वेन निर्द्देशादयं न भविष्यतीत्येवं निवारयितुं न युज्यते । तदाह—
 तपरत्वनिवर्तप्रत्यायीगादिति । शब्देन्दुशेखरे तु गुणस्यापि वह्निरङ्गतया तपरत्वनिवर्त्यं
 न भवतीति प्रपञ्चितमित्यास्तां विस्तरः । चङ्खाहि इति—खन अवदारणे इति
 धातुः । हिरपित्वेन डिच्चाङ् ‘जनसन—’ (२५.०४) इत्यात्वम् । अचङ्खनीत्
 अचङ्खनात् इति । ‘अतो हलादेः—’ (२२.८४) इति दीर्घः । नाभासस्तेति ।
 ‘नाभासस्याचि पिति—’ (२५.०३—७३.८७) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति बोध्यम् ।
 जाहाति—जाहति इत्यादि । हाङ्-हाकोस्तुल्यानि रूपाणि इति तत्त्वबोधिन्वादी
 स्पष्टम् । पञ्चापि न भवन्तीति । तथाच ‘जाहीतः’ इत्यत्र ‘जहातेच’ इति
 इत्त्वविकल्पः, ‘जहीहि’ इत्यत्र ‘आच—’ इत्यात्वविकल्पः, ‘जाहीयात्’ इत्यत्र ‘लोपो
 यि’ इत्यालोपश्च न प्रवर्तते । किन्तु ‘ई हल्यघो’रिति ईत्त्वमेव ; तथा आशिषि
 जाहायादित्यत्र ‘घुमास्या—’ इतीत्त्वम् । ‘एलिङि’ इत्येत्वमपि नेति विभावनीयम् ।
 अजाहासीदिति—‘यमरमनमाताम्—’ (२३.७७) इति सगिटौ । लुका लुप्त इति
 ‘सर्वविधिमो लुग्विधेर्वलौयस्तादि’ति भावः । इत्युत्त्व—नेति—‘फलितार्थकथन-
 निदम् । सम्प्रसारणं नेति तदर्थः । अन्यदन्यत्रवत्, सूत्रञ्च सुप्रसन्नमित्यलम् ।

२६५२ । रुगिकौ च लुकि ॥७४८१॥

दौ—। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य ‘रुक्’ ‘रिक्’, ‘रोक्’
 एते आगमाः सुर्यङ्लुकि ।

Eng.—Easy.

मित—। रुगिति। स्पष्टम्। ऋदुपधस्य च' (७४।८०)
इत्यतः, 'अव लोपः—' (७४।८८) इत्यतश्चावानुवृत्तिः।

२६५३। ऋतश्च ॥ ७४।८२ ॥

दी—। ऋदन्तधातोरपि तथा। वर्वृतीति—वरिवृतीति—
वरोवृतीति। वर्वति—वरिवर्ति—वरोवर्ति। वर्वतः—वरि-
वृतः—वरोवृतः। वर्वृति—वरिवृति—वरोवृति। वर्वर्ता-
मास—वरिवर्तामास—वरोवर्तामास। वर्वर्तिता—वरिवर्तिता
वरोवर्तिता। गणनिर्दिष्टत्वात् 'न वृद्धश्चतुर्भ्यः' (२३४८)
इति न। वर्वर्तिष्यति—वरिवर्तिष्यति—वरोवर्तिष्यति। अव-
वृतीत्—अवरिवृतीत्—अवरोवृतीत्। अवर्वत्—अवरिवर्त्—
अवरोवर्त्। सिपि 'दश्च' (२४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि'
(१७३) = अवर्वाः—अवरिवाः—अवरोवाः। गणनिर्दिष्टत्वादङ्
न। अवर्वर्तीत्—अवरिवर्तीत्—अवरोवर्तीत् ॥ चर्करीति—
चर्कति—चरिर्कति—चरोर्कति। चर्कृतः। चर्कति। चर्क-
राञ्चकार। चर्करीता। अचर्करीत्—अचर्कः। चर्कयात्।
आशिषि रिङ्। चर्कियात्। अचर्करीत्। 'ऋतश्च' (२६५३)
इति तपरत्वान्नेह। 'कृ विच्चेपे' = चाकर्ति। तातर्ति।
तातीर्तः। तातिरति। तातीर्हि। तातराणि। अतातरीत्
—अतातः। अतातीर्ताम्। अतातरुः। अतातारीत्। अता-
तारिष्टामित्यादि। अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्तं रपर-
त्वम्। 'हलादिः शेषः' (२१७८)। रुक्। रिग्रीकोस्तु

‘अभ्यासस्यासवर्णे’ (२३६०) इति इयङ् । अरति—अरि-
यति । अररीति—अरियरीति । अरर्तः—अरियृतः । भि
अत् । यण् । रुको ‘रो रि’ (१७३) इति लोपः । न च
तस्मिन् कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्ववासिद्धे तन्निषेधात् ।
आरति—अरियृति । लिङि श्रितपानिर्देशात् ‘गुणोऽति—’
(२३८०) इति गुणो न । रिङ् । रलोपः । दीर्घः ।
आरियात्—अरिय्रियात् । ‘गृह् (१) ग्रहणे’ । जर्गहीति
जर्गर्हि । जर्गटः । जर्गहति । अजर्घट् । गृह्णातेसु
जाग्रहीति—जाग्रहि । तसादौ डिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् ।
तस्य वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जाग्रटः । जाग्र-
हति । जाग्रहोषि—जाग्रन्नि । लुटि जाग्रहिता । ‘ग्रहोऽलिटि’
(२५६२) इति दीर्घसु न । तत्र ‘एकाचः’ इत्यनुवृत्तेः ।
माधवसु दीर्घमाह । तद्भाष्यविरुद्धम् ॥ जर्गधीति—
—जर्गर्हि । जर्गटः । जर्गधति । जर्गधीषि—जर्घत्सि ।
अजर्गधीत् । ईडभावे गुणः । हलङ्यादिलोपः । भष्भावः ।
जश्त्वचत्वे । अजर्घत् । अजर्गङ्गाम् । सिपि ‘दश्च’ (२४६८)
इति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः । अजर्गधीत् । अजर्गधिंशाम् ।
पाप्रच्छीति—पाप्रष्टि । तसादौ ‘ग्रहिज्या—’ (२४१२) इति
सम्प्रसारणं न भवति, श्रितपा निर्देशात् । ‘च्छोः शूट
—’ (२५६१) इति शः । ‘ब्रश्च—’ (२८४) इति षः ।
पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छः । पाप्रश्मः ।
‘यकारवकारान्तानां तु ऊट् भाविनां यङ्लुङ् नास्ति’ इति

‘च्छोः—’ (२५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैय-
टेन च स्पष्टीकृतम् । इदं च ‘च्छोः—’ (२५६२) इति
यचोठ् तद्विषयकम् । ‘ज्वरत्वर—’ (२५६४) इत्पठ्भाविनो
स्त्रिविमत्योस्तु यङ्लुगस्थेवेति न्याय्यम् । माधवादिसम्मतं
च । ‘मव्य वन्धने’ । अयं यान्त ऊठ्भावो । ‘तेष्ट देष्ट
देवने’ इत्यादयोवान्ताः । ‘हयगतौ’ = जाहयीति—जाहति ।
जाहतः । जाहयति । जाहयीषि—जाहमि । वलि लोपे
यजादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । ‘हर्थ्य
—गतिकान्तगोः’ । जाहयीति—जाहर्ति । जाहर्तः । जाह-
र्थ्यति । लोटि—जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम । अजा-
हर्तुः । ‘मववन्धने’—

Like the अभ्यास of a ऋट्पञ्चातु, the अभ्यास of a ऋट् root too, takes the augments रुक् (र्), रिक् (रि) and रीक् (री) when यङ्लुक् follows. Thus वर्हतीति etc in the ईट्पञ्च and वर्वति etc in the ईड्भावपञ्च (In every case the root हत् becomes ‘वहत्’ by हिल, गुण, रपरत्न and हलादि शेष and then are attached रुक्, रिक् and रीक् in order). The अभ्यास everywhere is gunnated by ‘गुणो यङ्लुकोः’ (2632) but the उत्तरस्वङ्ग is gunnated only where there is absence of ईट् due to the prohibition ‘नाम्यस्तस्वाचि—’ (2503). इति न etc i.e the prohibition of इट् does not follow. परस्मैरद् in accordance with the decision under ‘यङ्ङीऽचि च’ (2550). अवर्वाः etc. दीर्घ by ‘द्वलोपे पूर्वस्व दीर्घोऽणः’ (174). अङ् न i.e no अङ् in लुङ् by ‘पुषादि-द्वतादि—’ (2343) as हत् is read under द्वातादि class. Thus

‘अभ्यासस्यासवर्णे’ (२३६०) इति इयङ् । अरति—अरि-
यति । अररीति—अरियरीति । अर्यतः—अरियतः । भि
अत् । यण् । रुको ‘रो रि’ (१७३) इति लोपः । न च
तस्मिन् कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ।
आरति—अरियति । लिङि श्रितपानिर्देशात् ‘गुणोऽर्ति—’
(२३८०) इति गुणो न । रिङ् । रलोपः । दीर्घः ।
आरियात्—अरियियात् । ‘गृह् (१) ग्रहणे’ । जर्गहीति
जर्गटि । जर्गटः । जर्गहति । अजर्घट् । गृह्णातेसु
जाग्रहीति—जाग्रटि । तसादौ डिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् ।
तस्य वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जाग्रटः । जाग्र-
हति । जाग्रहोषि—जाग्रन्नि । लुटि जाग्रहिता । ‘ग्रहोऽलिटि’
(२५६२) इति दीर्घसु न । तत्र ‘एकाचः’ इत्यनुवृत्तेः ।
माधवसु दीर्घमाह । तदभाष्यविरुद्धम् ॥ जर्गधीति—
—जर्गङि । जर्गङः । जर्गधति । जर्गधीषि—जर्घत्सि ।
अजर्गधीत् । ईडभावे गुणः । हलङ्यादिलोपः । भष्भावः ।
जश्त्वचत्वे । अजर्घत् । अजर्गङ्गाम् । सिपि ‘दश्च’ (२४६८)
इति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः । अजर्गधीत् । अजर्गधिष्णाम् ।
पाप्रच्छीति—पाप्रष्टि । तसादौ ‘ग्रहिज्या—’ (२४१२) इति
सम्प्रसारणं न भवति, श्रितपा निर्देशात् । ‘च्छोः शृट्
—’ (२५६१) इति शः । ‘ब्रश्च—’ (२८४) इति षः ।
पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छुः । पाप्रश्मः ।
‘यकारवकारान्तानां तु जठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्ति’ इति

‘च्छोः—’ (२५६१) इति ‘सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैय-
टेन च स्पष्टीकृतम् । इदं च ‘च्छोः—’ (२५६२) इति
यत्रोठ् तद्विषयकम् । ‘ज्वरत्वर—’ (२५६४) इत्पठ् भाविनो
स्त्रिविमथोस्तु यङ्लुगस्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसम्मतं
च । ‘मव्य वन्धने’ । अयं यान्त ऊठ्भावो । ‘तेन देव
देवने’ इत्यादयोवान्ताः । ‘हयगतौ’ = जाहयीति—जाहति ।
जाहतः । जाहयति । जाहयीषि—जाहसि । वलि लोपि
यत्रादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । ‘हय्य
—गतिकान्तोः’ । जाहयीति—जाहर्ति । जाहर्तः । जाह-
र्यति । लोटि—जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम । अजा-
ह्युः । ‘मववन्धने’—

Like the अभ्यास of a ऋट्पधधातु, the अभ्यास of a ऋट् root too, takes the augments रुक् (र्), रिक् (रि) and रीक् (री) when यङ्लुक् follows. Thus वर्हतीति etc in the ईट्पच and वर्वति etc in the ईडभावपच (In every case the root हत् becomes ‘वहत्’ by हिल, गुण, रपरल and हलादि शेष and then are attached रुक्, रिक् and रीक् in order). The अभ्यास everywhere is gunnated by ‘गुणो यङ्लुकोः’ (2632) but the उत्तरस्वङ्ग is gunnated only where there is absence of ईट् due to the prohibition ‘नाभ्यस्तस्माच्चि—’ (2503). इति न etc i.e the prohibition of इट् does not follow. परस्मैरद in accordance with the decision under ‘यङ्गोऽचि च’ (2550). अववौः etc. दीर्घ by ‘द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (174). अङ् न i.e no अङ् in लुङ् by ‘पुषादि-द्वतादि—’ (2343) as हत् is read under द्वातादि class. Thus

अवर्तति etc. with ईट् by 'अस्तिचोऽपृत्ति' (2225) and सिच् which elides by 'इट् ईटि' (2266). वृत् or वृत् serves as the model of ऋट्पञ्च roots, whereas कृ (डुकृञ् करणे) in चर्करीति etc stands as the criterion for ऋटन्त roots. Also चरिकरीति and चरीकरीति in the ईट्पञ्च ; without ईट् चर्कति etc. चर्कतः—because तस् is डित् । चर्कति with यण् ; अचर्करीत् etc लङ् । चर्कयात्—लिङ् । चर्कियात्—without दीर्घ due by 'अकृत्—' (2298) as रिङ् is specially arranged for— see रिङ्विधिसामर्थ्याद् दीर्घो न' under 'रिङ्शयक्—'(2363). अचर्कारीत्—by 'सिचि वृद्धिः—' (2297). नेह—i.e in the cases of दीर्घ ऋ like कृ meaning to scatter etc. there do not come in the augs. रुक्, रिक् etc. Thus चाकर्ति—चाकरीति etc. दीर्घ of the अभ्यास by 'दीर्घोऽकितः' (2932). तावीर्तः—by 'ऋत इत्—' (2390), 'उरणरपरः' and 'उपधायाच्च' (2265). तातिरति by इत् and रपरत् only. अर्तः i.e of ऋ to go read in भ्वादि—गृहीत्यादि । उरदत्त्वम् i.e अत् or अ in the place of ऋ in the अभ्यास by 'उरत्' (2244). रपरत्वम् by 'उरण्—' (70). रुक् or रिक् is to be added to the अभ्यास ; रिक्करीकोस्तु i.e in the cases of रिक् and रीक् (Here it is important to note ऋ though अजादि is itself duplicated by 'अपदेशिवद्भावः' । Then उरदत्त्व etc. follow). अरति—अरियति—without ईट् and the latter is the result of both रिक् and रीक् due to इयङ् । अररीति—अरियरीति in the ईट्पञ्च । अर्कतः—no गुणः due to डित्व of तस्, अरियृतः in con. with इयङ् । भिअत् etc i.e. by उरदत्त्व रपरत्त्व and रुक्, the form standing as अर् ऋ भि, भि is replaced by अत् by 'अदभ्यस्तात्' (2479). Then we have अर् ऋ अति—अर् अति by 'इको यण्—'(47)=आरति due to the elision of first रिक् by 'री रि' (174) and दीर्घ । न च तस्मिन् etc —The idea is this :

the second क is replaced by यन् or र् and then the rule 'री रि' applies. But how can it apply when the same यन् or (letter) र् is none but क itself by स्थानिवत्त्वं by 'अक्षः परस्मिन् पूर्वविधौ' (50) as the पूर्वविधि or the elision of the former र् has to be effected ? The answer is that as स्थानिवत्त्वं has been prohibited from having taken effect in respects of the rules or operations falling under 'पूर्ववामिडम्' (12—8.2.1), the former र् (here) must disappear by 'री रि' (8.3.14). अरिद्रति—with रिक् or रीक् where comes in इयङ् and the second क is replaced by यन् । In अरिद्र्यात् comes रिङ् i. e by 'रिङ्शयक्' (2367). रलोप i. e by 'री रि' (173). दीर्घ i. e by 'द्रलोपे' (174) । अरिद्रियात्—no दीर्घ because no elision of रेफ । The text reads 'गृह्य गृहणे' but it should be गृह्य गर्हणे (to censure or blame)—see स्वादि Root No. 650. जर्ग्यहीति by 'नाभ्यास्तथाचि' (2503). जर्गर्हि—by 'हीङः', लघुपधगुण etc. अजर्गर्हि—by 'एकाचोवशोभम्' (354) etc. गृह्यातेन्तु i. e. of गृह उपादाने (to take) आदि । जायहीति—by 'दीर्घोऽकितः' (2532). No सन्धसारण due to want of ङित्वास यङ् elides by लुक् and तिप् is पित् । जायद्भि—by 'हीङः', 'भषलथोः—', 'टुना टुः', 'दी ढे लोपः' and 'द्रलोपे पूर्वस्यदीर्घः—' (174). डिङ्निमित्तम्—i. e by 'गृहिज्या—' (2412). तस्य etc.—सन्ध. being अस्मिद्ध or invalid due to its बहिरङ्गत्व, the augs. रुक्, रिक् and रीक् do not follow taking advantage of the ककार effected by सन्ध. Thus जायद्दः and not जायर्दः etc. जायद्भि—by 'अदीः कः सि' (295). In जायद्भिता there is no दीर्घ of इद् by 'गृहोऽलिङि' (7. 2-37) as to it (गृहोऽलिङि) is drawn the word 'एकाचः' from the rule 'एकाचउपदेशे' (7. 2. 10). But Madhava holds that

there will be दीर्घ which is against भाष्य (This is curious indeed to note that according to Nagesha, Madhava is not against भाष्य and the above reflection of Bhattoji on him (Madhava) seems to be a matter of misconception on the part of Bhattoji himself —vide लघुशब्द-न्दुशेखर P.P. 428—29). जर्गृधीति—of गृध् to hanker after. अजर्गृत् etc.—clear in the text. पाप्रच्छीति of प्रच्छ् to ask. दीर्घ by 'दीर्घोऽकितिः' (2632). पाप्रच्छि—by 'त्रय—' (294). पाप्रश्मि—by 'च्छ्वोः—' (2561). पाप्रच्छ्वः—no श् because व is out of the भल् प्रत्याहार । In the भाष्य under 'च्छ्वोः—' we find a hint that 'roots ending with यकार s or वकारs and having legitimate claims for having ऊङ् have no 'यङ् लुक्'—which has been made clear by Kaiyata. This prohibition of यङ् लुक् extends to cases of those roots which are liable to have ऊङ् by 'च्छ्वोः—' (only) and thus it is proper (we must say) that च्विचि (च्विबु) and मवि (मव्य), however, shall have यङ् लुक् (after them) as they take ऊङ् from the rule 'ज्वरत्वर—' (256) and not from 'च्छ्वोः—'—and this (our statement) is in agreement with that of Madhava and others. मव्य वम्यने etc. i.e they will not have यङ् लुक् after them being ऊङमावी by "च्छ्वोः—". But 'मव वम्यने' will have it by :—

नित—। चतश्चेति । अव्यवहितपरवर्ति सूत्रमिदम् । तदाह—ऊदन्धातो-
रपि तथेति । अर्थात्—ऊदुपधस्यैव ऊदन्त्स्यापि धातोरभ्यासस्य 'रुगियौक्' एते
आगमाः सुार्थङ्लुकि इति ईट्पच्चे वङ् तौतीत्यादि त्रयम् । तदभावपच्चे तु वर्धतीत्यादि
त्रयम् । 'गुणो यङ्लुकोः' (२६३०) इति गुणोन रपरत्वेन हलादिशेषेण च 'वङ्त्'
इति स्थितिः । ईट्पच्चे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति—' (२५०३) इति गुणनिषेधः ।
अनीट्पच्चे तु लघुपधगुणः इति विशेषः । रुगित्यादीनां 'र', रि, री इत्येते शिष्यन्ते ।

‘वृत्तवर्तने’ इत्येव ऋदुभ्यान् सासात्वेनोदाहरणम् । लोके प्रयोगश्च यथा—अधिरस्वानि-
 क्ततथीमदभागवतभावदीपिका-सङ्गलचरणश्लोके—‘वर्तति सर्वोपरी’ति । ऋदलानासु-
 दाहरणान्तु चर्करीति (वृकुञ्ज करणे) इत्यादि । इति नेति—अस्मात् प्रात इट्निषधी
 नित्यर्थः । अवर्ततीत् इति—लङि तिपि प्रागवत् । अवर्तन् इति—हल्ङादिना तिपो
 लोपः । ‘रात्सस्य’ (३२०) इति संयोगान्तलोपस्तु नः । अवर्त्ता = ‘रो रि’ इति भवति ।
 दीर्वत् ‘दुलोपे पूर्वस्य—’ (१२४) इत्यनेनेति शेषः । गणनिर्दिष्टत्वादिति—दुता—
 दित्वादित्यर्थः । अङ् नेति—पुषादित्त्वप्राप्त अङ् इति भावः । अवर्तन् इति—सिच,
 ‘अस्मिंसिचः—’ (२२२५) इति नित्यमैट् । गुणः ॥ चर्करीतीति । उत्तरखण्डस्य
 ‘सार्धधातुकाङ्—’ इति गुणः । अभ्यासस्य तु ‘उरत्’ (२२२५) इत्यनेन ‘गुणो
 यङ्—’ (२६३२) इत्यनेन वा गुणे रुक् । रिग्रीकोस्तु—चरिकरीति चरीकरीति
 इति । चर्कृतः । डित्वात्र गुणः । चर्कृति । अत् । यण् । चर्कृता । एकाच्त्वात्रे-
 णिनषधः । अचर्करीत् । लङ् । अचर्कः—तिपो हल्ङादिशोपाद्रेफस्य विसर्गः ।
 चर्क्रियात् रिङविधिसामर्थ्याद् ‘अङ्गत्—’ (२२२८) इति दीर्घो नेति ‘रिङ्गयक्—’
 (२३६०) इत्यवोक्तम् । अचर्करीत्—सिचिह्रस्विः इति । तपरत्वाच्चेति—न रुगादय
 इत्यर्थः । चाकर्ति । कित्वाभावाद ‘दीर्घोऽङ्गितः’ (२६३२) इति दीर्घः । एवं तातर्त्ति ।
 तातर्त्तः—‘ऋत् इत्—’ (२३६०) इतीत् । रपरत्वम् । ‘उपधायाच्च’ (२२६५)
 इतुपधादीर्घः । तातिरति—अत् । अत्र हल्परत्वाभावाद्दीर्घः । अर्तेरिति—
 भौवादिक—जीह्वोत्यादिकयो रुभयोरेव ग्रहणमित्याहुः । यङ्लुकीति ‘सूचिसूचि—’
 इति २६३० नृवस्त्वार्तिकाद् यङ् । इयङिति—तेन रिग्रीकोस्तुल्यं रूपमिति
 बोध्यम् । अरियर्त्त । अ ऋ इति यङ्लुकि स्थितम्—ततः स्पष्टं सूत्रात् । अररीति ।
 ईड्ग्री । अरियरीति—रिग्रीकोरियङ् । ईट् । गुणः । अर्कृतः—अरियृतः । डित्वात्र
 गुणः । ऋ अदिति—भोरदादेशः । तस्मिन् कर्तव्ये इति—रेफलोपे कर्तव्ये इत्यर्थः ।
 अयं भावः—रुकि अर् ऋ अति (अदभ्यस्तात्) इति स्थिते यणि अर् र् अति इति
 जाते ‘रो रि’ इति पूर्वरेफलोपो विधीयते । परन्तु यणि यो रेफो भवति स तावत्
 ‘अचः परस्मिन्—’ (५०) इत्यनेन स्थानिवद्भावेन ऋकारात्त्र विशिष्यते ।

पुर्वविधौ रेफलोपस्याव कर्तव्यत्वात्, ततश्च 'रो रि' (८३।१४) इत्यस्यायमविषयो भवति । समाधानमाह—पूर्ववासिद्धे इति । पूर्ववासिद्धम् (८२।१) इत्यसिद्धकाण्डान्तर्गत-
 काव्ये प्रति तस्य स्थानिवत्त्वस्य निषेधात् प्रसरास्त्रीकारादिति भावः । आरति इति—
 रेफलोपात् 'द्रलोपे—' (१७४) इति दीर्घः । अरियृति इति—इयङ्-
 अरियृ च अति इति स्थिते यण् । एवम् अरिर्षि—अरियर्षि—अररीषि—अरियरीषि ।
 अर्चतः—अरियृतः । अरिर्मि—अरियर्मि—अररीमि—अरियरीमि । लिटि—
 अरराञ्चकार—अरियराञ्चकार । लुटि—अररिता—अरियरिता । लृटि—
 अरिरिष्यति—अरियरिष्यति । लोटि—अरर्तु—अरियर्तु—अर्चतात्—अरियृतात् ।
 आरतु—अरियृतु । लङि—आरः—आरियः—आररीत्—आरीयरीत्—इत्यादि ।
 अथाशीर्लिङि आह—लिङीति । आरियादिति—स्पष्टं मूलं—तत्र दीर्घ इति
 द्रलोपे इत्यनेन । रिग्रीकोस्तु इयङि—अरियृ यात् इति स्थिते रिङ् । बहिरङ्गत्वेन
 रिङोऽसिद्धत्वात् 'लोपो व्योर्वलि' (८७३) इति यलोपो न भवति । 'अचः परस्मिन्
 —' इति स्थानिवत्तादपि लोपाभावः । न च 'न पदान्त—' इति स्थानिवद्भाव-
 निषेधः शङ्काः । 'स्वरदीर्घ' यलोपेषु लोपरूपाजादेश एव स्थानिवत् इति समाहित-
 त्वादिति दिक् । गृह्य गृह्ये इति प्रामादिकम् । गर्हणे इत्यस्त्रीचित्याद्गृह्णादौ तथैव
 दर्शनाच्च । जर्गहीति—जर्गर्हि इति । पूर्वव—'नाभ्यस्तस्याचि—' (२५०३) इति गुण
 निषेधः । उत्तरव—जघ् पृथगुणः । रपरत्वम् । ढत्वधत्वष्टुत्व—ढलोपाः । अजघट् इति
 —लङि ईडभावे हल्ङादिना तिलोपे—ढत्व भष्भावादिति । ईटि तु—अजगट् क्रीत्—
 अजरिगृहीदित्यादि । गृह्णातेकृति । 'यह्-उपादाने' इत्यस्य । जाग्रहीति—जाग्रहि
 इति । उभयव—दीर्घोऽङ्कित इति दीर्घः । यङो लुका लुप्तत्वात् तिपः पितृनाडिच्चाच्च
 'यह्यज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणं न । उत्तरव ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ।
 तस्येति—सम्प्रसारणस्य इति यावत् । तेन जाग्रढः—जरिष्ट इत्यादि न भवति ।
 जाग्रचि इति—भष्भावः । ढत्वकत्वधत्वानि । एकाच इत्यनुवृत्तेरिति—'एकाच
 उपदेशे—' (२२४६) इत्यादिदिति भावः । एतद्भरदत्तानुरोपेन । माधवस्ति-
 त्यादि—चिन्त्यमिति नागेशः । तथाच तदुक्तिः— 'वस्तुतोऽस्माद् यङ्लुक्सत्वेऽपि

दीर्घस्य प्राप्तेरेव नास्ति । भाष्यकृताः हित्वेऽभ्यासविशिष्टस्यैव अङ्गत्वाङ्गीकारवत् प्रत्ययग्रहणी यस्मादिति न्यायेन विशिष्टस्यैव यङन्तत्वाङ्गत्वाङ्गीकारो, न तु तस्य यङित्वम् ।एवञ्च साधवस्य भाष्यविरुद्धत्वमपि चित्वा'मिति दिक् । 'गृध्र' अभिकाङ्क्षायामित्यस्याह—जगृध्रीतीत्यादि । पूर्ववत् प्रक्रिया । दृच्छतेराह—पाप्रच्छ-तीति । 'दीर्घोऽङ्कितः' (२६३२) इति दीर्घः । पाप्रष्टि इति— ईडभावे कस्य 'ब्रथादिना' (२६४ पृ) षत्वे तकारस्य टुत्वम् । "क्वो"रिति (२६३१) शकारस्तु न भवति किङ्त्वाभावात् । इति शङ्ति—तस्यो किङ्त्वादियसत्प्रक्रिया । पाप्रश्मि इति—शत्वं प्राग्वत् । पाप्रच्छ्व इति—वस्यो भलादित्वाभावात् शो नापि षः । पाप्रश्म इति—तस्योऽनुनासिकादित्वात् 'क्वोः—' इति शः । ऊट् भाविनामिति । ऊट् भावयन्ति (भू प्रातौ च्रादिः) आत्मानं प्रापयन्तीति ऊट् भाविनः । येषां वकारिभ्य ऊट् उत्पद्यत तेषाम् इत्यर्थः । ध्वनितम्—सूचितमित्यर्थः । स्पष्टीकृतमिति । वित्तरभयादग्रयङ्यङ्यमपि नोद्धृतमित्याकरि द्रष्टव्यमिति । इदं चेति । यङ्लुङ्निधेय-वचनमिति भावः । अयं यान्त ऊट् भावो इति । अतएवास्माद् यङ्लुङ्नेति अभिप्रायः । एवं तेहदेव इत्यादिरपि । जाह्नवीति—जाह्नवीति । याक्त्वेऽपि ऊट् भावित्वाभावाद् यङ्लुक् । लोपोऽप्योर्वलीति यलोपः । एवमन्यत्रापि यदायर्थं प्रक्रिया स्वयमूहनीयेति दिक् । सवतेर्यङ्लुक् दर्शयितुमाह—नव वस्वने इति—

२६५४ । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाञ्च ॥६४॥२० ॥

दी— । ज्वरादीनामुपधावकारयोरूट् स्यात् कौ भलादावनु-
नासिकादौ च प्रत्यये । अत्र किङ्ङिति इति नानुवर्तते । अव-
तेस्तुनि (कृते ?) 'ओतु'रिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं
चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे 'ओमि'ति दर्शनात् ।
ईडभावे ऊठिपिति गुणः । मामोति—मामवीति । मामूतः ।
मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः ।

मामोत्—मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत्
—अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । 'तुर्वी'
हिंसायाम्' । तोतूर्वीति ।

Of ज्वर, त्वर, स्त्रिव, अच् and मच्, the उपधा and the वकार (simultaneously) get ऊठ when क्ति (क्तिप् or क्तिन्) and a भ्लादि or अनुनासिकादि affix follow. Here the term किङ्कति (occurring in 'अनुनासिकस्य क्तिभलोः किङ्कति' (6.4.15) does not follow ; for had it followed i.e. been carried down to this rule, we could not have ओत् (a cat) derived from अच् in connection with the उणादि affix तुन्—which is भ्लादि and not क्तिप् or क्तिन् । But the term अनुनासिकस्य does necessarily follow as we witness the word ओम् derived as अच्+मन् where the टि (अन्) being dropped we get ऊम् and then ओम् by गुण । मामोति—मच्+यङ्लुक्+तिप्=मामच् तिप्=माम ऊ तिप्=मामोति by गुण । (Here we have not attached शप् as it elides). मामवति—no ऊठ as अति is not भ्लादि. मामावः—मामच्+वस्=माम ० वस् by 'लोपीव्योः—' (873) = मामावः by 'अतो दीर्घोयजि' (2170). In लुङ् अमामवीत्—अमामावीत् etc. तोतूर्वीति—दीर्घ by 'उपधायाञ्च' (2265) :—

नित— । ज्वरत्यादि । ज्वर त्वर स्त्रिवि अवि मवाम्+उपधायाः+च इति च्छेदः । 'स्त्रीः शृङ्—' (६।४।१६) इत्यतो वकारस्य ऊठिति अनुवर्त्तते । अत्र उपधायाञ्चेति वर्त्तते । तेन उपधासहितस्य वकारस्योठिति सूत्रार्थो लभ्यते । तदाह—ज्वरादीनामुपधावकारयोरिति । काविति । 'अनुनासिकस्य क्तिभलोः किङ्कति' (६।४।१५) इत्यतः किङ्कतिवर्जं सर्वस्यनुवर्त्तते इत्याशयेनाह—अव

किङ्ति इति नानुवर्तते इति । तत्र निदर्शनमाह—अवतेस्तनीति । ओतुर्विङाल इति उणादावुक्तम् । यद्यत्र किङ्तीत्यप्यन्ववर्तिष्यत तदा तुनेः किङ्त्वाभावादवते-
रुङ् न स्यात् । ततश्च उङ्गुणधीरभावे ओतुरिति न स्यात् । अतो ज्ञायते
किङ्तीत्यत्र नानुवर्तते । एतेन 'किङ्तिच' इति व्याचक्षाणः काशिकाकारो नादर्थस्य
इति ध्वनितम् । अनुनासिकस्येति तु अनुवर्तते एवेति निदर्शनमाह—अवतेस्मिन्-
प्रत्यय इति । टिलोपे इति—मन्प्रत्ययस्येत्यर्थः । 'अवतेष्टिलोपश्चोत्थोणादिकं सूत्रम् ।
एवम् ऊम् इति ज्ञाते गुणः । अनुनासिकस्येत्वनुवर्तमाने तु अवतेरत्र मनि परे
ऊङ् न स्यादित्यभिप्रायः । ईडभावे इति । ईटि तु 'नाभ्यस्तस्याचि—' (२५०३)
इति निषेध इति भावः । सामौतीति—सामब् इति ज्ञाते अब् इत्यस्य स्थाने
ऊङ् । एवमन्यत्रापि एवंविधस्यलेवोध्यम् । सामाव इति—सामब् वस् इति स्थिते
'लोपोऽथोर्वलि' (८७२) इति पूर्ववकारस्य लोपः । लुङि असामावीत्—
असामावीत् इत्यादि । तोतुर्वीति—इति—तुर्वतेरीटिपरे रूपम् । 'उपधायाञ्च'
(२२६५) इति दीर्घः गुणः प्राग्वत् । अथ ईडभावे 'च्छोः युङ्—' (२५६१)
इत्यादि प्राप्ते आह—

२६५५ । रास्लोपः ॥६॥४॥२१ ॥

दो— । रेफात् परयोच्छ्रोर्लोपः स्यात् क्वौ भलादावनुनासि-
कादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः ।

Easy—Thus of तोतुर्व् तिप्, the वकार elides and by 'पुगन्त-
लघूपधस्य च' (2189) we get तोतोर्ति as the लघूपधगुण is not
barred by the following rule—

मित— । रादिति । अनुवर्तिः प्राग्वत् । अव्यवहितपरवर्तित्वात् सूत्रस्य । वलोप
इति । तुर्व् इत्यनेनेत्यर्थः । एवम् तोतुर् तिप् इति स्थिते पुगन्तेति लघूपधगुणेन
तोतोर्ति इति सिध्यति । अत्र वकारलोपेन धात्वंशलोपे सत्यपि तिवादीनाम-
नाङ्ङधातुक्त्वात् 'न धातुलोप—' (२६५६) इति गुणनिषेधोऽत्र न शङ्क्य इत्याह—

२६५६ । न धातुलोप आङ्घातुके ॥१।१।४ ॥

दी—। धात्वंगलोपनिमित्ते आङ्घातुके परे इकोगुणवृद्धो न स्तः । इति नेह निषेधः । तिबादीनामनाङ्घातुकत्वात् । तोतोर्ति । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः । तोतूर्ति । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । 'मूर्च्छा' । मोमूर्च्छीति । मोमोर्ति । मोभूर्ति । मोमूर्च्छतोत्यादि । आङ्घातुके इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अर्जवो । वेवीयते । अस्य यङ्लुङ नास्ति । लुकापहारे विषयत्वासम्भवेन बोभावस्थाप्रवृत्तेः ।

इति तिङन्तयङ्लुकप्रकरणम् ।

The guna and the vridhhi of the इक् (इ, उ, ऋ, लृ) do not take effect when an आङ्घातुक (affix) which brings about the elision of the part of a root follows. Thus here (in the case of तोतोर्ति) there is no chance of the prohibition (of गुण) as तिप् etc. are not आङ्घातुक्स. तोतूर्वति—no elision of व as 'रास्त्रोप' (2655) does not apply. तोथोर्ति etc are derived from थुर्वी, दुर्वी and धुर्वी । Also तोथुर्वीति etc. मोमोर्ति —alt. of मोमूर्च्छीति, the यङ्लुगन्त form of the root मूर्च्छा—being मोमूर्च्छ । The term 'आङ्घातुके', drawn back from 'आङ्घातुके' (2. 4. 35) to the rule 'अजिर्व्यञ्जपोः' (२२२२—2. 4. 56), is an instance of विषयसप्तमी, meaning when the matter of आङ्घातुक is sought or intended, and not परसप्तमी i.e. when आङ्घातुक

follows. Thus when an intention of attaching यङ् is made अजि is replaced by वी so as to give वीयते in connection with यङ्. But in the latter expl. (परसहस्री), यङ् would not appear at all after अजि as it is अजादि and not हलादि ; अजि, however, has got no यङ्लुक् for here वी cannot replace अजि as the case (विप्रद) of यङ् ceases to have any consideration due to the elision of the same (यङ्) by the word लुक् :

Here ends the यङ्लुक् chapter of तिङन्त :

नित—। न धातुलोप इति—‘इको गुणवर्द्धी’ (१११३) इति पूर्वं सूत्रम् । तस्यायं निषेध आरभ्यते । धातुलोप + आहं धातुके इतिच्छेदः । धातुलोपे इति आहं धातुके इत्यस्य विशेषणम् । ‘धातुलोपो यन्निमित्ति’ विग्रहः इति भाष्यम् । तेन आहं धातुके इति धातुलोपस्य निमित्तमिति गम्यते । किञ्चाह ऽऽ दग्धपठन्यायिन धातुलोप इत्यनेन धात्वेकदेशस्यैव लोप इत्यवगम्यते । तदाह—धात्वंशलोपनिमित्ते इत्यादि । अथ काशिका—“धात्वेकदेशो धातुस्तस्य लोपो यन्निमित्ताहं धातुके तदाहं धातुकं धातुलोपम् । तत्र ये गुणवर्द्धी प्राप्नु तस्मिन् भवतः । लोलुवः । पोपवः । नरीसृजः । लोलूयादिभ्यो यङ्लोभ्यः पचाद्यचि विहिते ‘यङोऽचि च’ (२६५३) इति यङोलुकि कृते तस्माच्चमाश्रित्य ये गुणवर्द्धीप्राप्ते तथोः प्रतिषेधः” इति—धातुलोपे सति इको गुणवर्द्धी न ; आहं धातुके परे’ इत्येवं व्याख्यानं तु—लोलुवः । पोपवः (लोलूय् + अच् : पोपूय् + अच्—उवङ्) इत्यादौ गुणः स्यादेव । धातुलोपाभावात् । धात्वंशलोपे सतीत्येवमपि न व्याख्यातम् । तथा सति षीङी डकारलोपेन शयितेति गुणो न स्यात् । तस्मात् । ‘धात्वंशलोपनिमित्ते’ इति सुवचम् । धातुग्रहणं किम् ? लुबिता । उत्सृष्टानुबन्धस्यैवाव धातुत्वं न तु सानुबन्धस्य । अतो न गुणनिषेधः । “आहं धातुके किम् ? रोरवीति ।

लोलवीति इत्यादौ सार्वधातुके माभूत् । उक् इत्येव । अभञि । रागः । प्रकृतमाह—
 इति नेहिति । तोतोति इति—उक्तं प्राक् । तोतूवति—भलादित्वाभावाद् ‘रात्
 सस्य’ (२६५५) इति वलोपो न । तोथोति इत्यादौ क्रमेण धुर्वी, दुर्वी, धुर्वीति हिंसायां
 वर्तमाना धातवः । तेषामीटितु तोतूथीति इत्यादि । ‘सूच्या मोहसमुच्चाययोः’ । मोसू-
 च्छीति—मोमोति इत्यादि । आर्हधातुके इति विषयसप्तमीति । ‘अजेव्यवजपोः’
 (२२९२—२१४१५६) इत्यत्र ‘आर्हधातुके’ (२१४१३५) इत्यस्य सप्तम्यन्तस्यानुवृत्तिः ।
 सा च विषयीकरणत्वं विवक्षितत्वाद्वा विषयसप्तमी न तु परसप्तमी । ततः किमित्यत
 आह—तेन यङि विवक्षिते इति । एवञ्च बीभावे जाति हलादित्वात् प्राप्तिः । पर-
 सप्तम्यां तु न स्यादजादित्वेनासम्भवात् । यङ् लुगभावे कारणमाह—लुकापहारे इति ।
 लुकायङोऽपहारे अदर्शने सति इति तदर्थः । विषयत्वासम्भवेनेति—प्रत्ययलक्षणा-
 भावादिति भावः ।

॥ इति मितभाषिण्यां तिङन्तयङ्लुक्-प्रकरणम् ॥

अथ

सिद्धन्तनामधातु-प्रकरणम्

२६५७ । सुप् आत्मनः क्यच् ॥३॥८॥

दी— । इषिकर्मणः एषितसम्बन्धिनः सुवन्तादिच्छाया-
मर्थे काचप्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात् सुब्लुक् ।

A सुवन्त base, which is the object of the root इष् and (at the same time) is related with the subject of that इष् or wish (in the sense of his own)—takes the affix क्यच् (य) optionally in the sense of wish. The affix सुप् of such bases elides as the same (सुप्) is considered to be a part of the root thus formed by 'सनाद्यन्ता धातवः' (2304).

मित— । अथ नामधातुप्रक्रियां व्याचक्षाणस्तदन्तर्गतसूत्रमवतारयति सुप् आत्मन इति । पूर्वसूत्राद् 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (३१॥७) इत्यस्मात् कर्मण इच्छायां विलुप्तवर्तते । सति सुप् इति च तदन्तस्य ग्राहकम् । 'प्रत्यय-ग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्' इति न्यायात् । तेन सुवन्तात् क्यच् इति लब्धम् । इच्छायामित्यस्यानुवर्तनात् तद्वृत्तिकधातोः कर्मण इत्यर्थलाभात् इषिकर्मण इति फलति । किञ्चात्मशब्दः स्वपर्यायः । स च लक्षणया तत्सम्बन्धी एव गृह्यते । केवलस्य सुप् आत्मलाभावात् । तत्सम्बन्धी च इच्छायामित्यर्थसत्त्वेन एषित-सम्बन्धी एवेति फलितम् । अत आह—इषिकर्मण इत्यादि । धात्ववयवत्वादिति ।

काजन्त्यस्य 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (६५०) इति सुबलुगित्यभिप्रायः ।

२६५८ । क्वचि च ॥ ७।४।३३ ॥

दी— । अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ।
'वान्तो यिप्रत्यये' (६३) गव्यति । नाव्यति । 'लोपः शाकल्यस्य'
(६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथाहि—

An अकार is replaced by ई when काच् follows. Thus he wishes (to have) a son—पुत्रम् काच्=पुत्र य by 'सुपोधातु—' (६५०)=पुत्रीय by this rule=पुत्रीयति in con.with शप्तिप् by 'अतो गुणे' (१८१), गव्यति—wishes a cow for himself—गो य=गव् य=गव्य by 'वान्तो यि—' (६३)=गव्यति with शप् तिप् as before ; similarly नाव्यति with आवादेशः । In the uses of गव्यति etc the rule 'लोपः शाकल्यस्य' (६७) does not apply as गो etc are not पदस in con. with काच् and काङ् । Compare—

मित— । क्वचि चेति । 'अस्य चो' (७।४।३२) इत्यव्यवहितपूर्वं सूत्रम् । ततोऽस्तेत्यनुवर्तते । 'ई प्राप्नोः' (७।४।३१) इत्यतश्च ई इति । तेन क्वचि परे अस्य (अकारस्य स्थाने) ईत् स्यादिति लभ्यते । तदाह—अस्त्विति । आत्मन इति । एवम्—पुत्रम्क्वाच् इति स्थिते कचयोरित्योः 'सुपोधातु—' (६५०) इति सुबलुकि च पुत्रय इति तिष्ठति । तत ईता पुत्रीय इति नामधातुः । शप्—तिपौ । 'अतो गुणे'— (१८१) पुत्रीयति । आत्मन इति किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यत्र साभूत् । पदविधित्वेन वाक्ये सामर्थ्याभावात् 'महानं पुत्रमिच्छति' इत्यादावपि नेत्याकारे स्पष्टमित्यलम् । गव्यतीत्यादि—अवावादेशयोः कृतयोः प्राग्वत् । आत्मनो गामिच्छतीत्यादर्थः । अपदान्तत्वादिति—क्वचि क्वङि चेत्यर्थः । अपदान्तत्वमेव दर्शयति—तथाह्वीति—

२६५८ । नः क्ये ॥ १।४।१५ ॥

दी— । क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् ।
सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्याञ्चकार ।
गव्यिता । नाव्याञ्चकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति ।
'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (१३७३) त्वद्यति । मद्यति । 'एकार्ययो'—
रित्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति । 'हलिच (३५४) । गीर्यति ।
पूर्यति । 'धातो'रित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति ।
इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवनोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्तम् ।
पुर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्वस्तु प्रायः प्रामादिक
एव । अदस्यति । 'रौड्भृतः' (१२३४) । कर्त्रीयति । 'क्यचोश्च'
(२११६)—गार्गीयति । वात्सीयति । 'अकृतस्माव'—(२२८८)
इति दीर्घः । कवीयति । वाच्यति । समिध्यति ।

No word save and except that which ends with a
नकार only—is considered or designated as a पद when क्यच्
and क्यङ् follow. By the परिभाषा 'सन्निपातलक्षणी विधिरनिमि' तद्-
विधातस्य—' or an injunction which is occasioned by the
combination of two things (roots or words) is not the cause of
destruction of that combination. Thus in गव्याञ्चकार etc. the वकार
of अच् resulting from ओ (of गी) in connection with य (of क्यच्)
cannot be the cause of destruction of the latter (य) due to
the following of आम्—which being an आह्वधातुक paves the
way for the elision of य by the rule 'यस्य हलः' (2631).
Similarly गव्यिता and नाव्यञ्चकार etc. नलोप or elision of the

नकार of राजन् is effected by this rule 'नः क्ये' and नलोपः प्रातिपदिकस्य' (236) due to प्रातिपदिकत्व of राजन् । त्वाम् इच्छति साम् इच्छति give लयति, मयति by the rule 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (1373), युष् of युष्मद् and अस्म of अस्मद् becoming त्व and न after the elision of सुप् when the affix क्यच् follows. But the above statement will not hold good in the cases of बहुवचन—Thus युष्मान् इच्छति etc will give युष्मयति etc. The words गिर् and पुर् are derived from गृ शब्दे and पृ पालनपूरणयोः in con. with क्तिप् by 'हृत इत्—' (2390), 'उदोष्टापूर्वस्य' (2494) respectively and 'उरण्—' (70). Hence by 'हलि च' (354) they give गीर्यति and पूर्यति in the senses गिरम् इच्छति, पुरम् इच्छति । But as दिव् is a primitive word or अव्युत्पन्न प्रातिपदिक it will give दिव्यति and not दीव्यति by 'हलि च', the counter instance—पूर्यति set forth by Madhava is objectionable as both पुर् and गिर् are similar from the fact of derivation. दीव्यति an instance forwarded by my (Bhattoji's) predecessor is veritably erroneous (on the ground that the underived दिव् gives दिव्यति and that what is derived from it in con. with क्तिप् or विच् gives दूरयति or दीयति—(See Tika). अदस्यति—असुम् आत्मन इच्छति । गार्गीयति गार्ग्यम् आत्मन इच्छति गार्ग्यं क्यच् = गार्गीय by यलोप, cf 'क्यचोश्च' (2119). वाच्यति—वाचमिच्छति वाच्य = वाच्य and not वाक् as वाच् is not a पद here by the restriction 'नः क्ये' (2659) ; similarly no दकार in समिध्यति ; now in समिध्य इदृता we look ahead—

मित— । न इति । नकारादकार उच्चारणार्थः । नकारेण च नान्तमिति विशेषणं गृह्यते 'सुप्तिङन्तपदम्' (११४१४) इत्यतः पदमित्यस्यानुवर्तनात् नान्त

शब्दस्य पदसञ्ज्ञं स्यादित्येवमाभात् । यद्यपि 'कच्' इत्यनेन "कच् क्यङ्क्यप्क्यप् एव सञ्ज्ञन्ते" इति काशिका, तथापि 'लोहितडाङ्क्यः क्यप्'—'वाक्यप्'—(२६६८-६९ इत्यत्र) इति प्रानाशब्दजन्तु एव क्यप् क्रीचिन्त्यम्, नतु हलन्ती-भ्योऽपि । अत आह—कचि क्यङि (चेति) । सन्निपातपरिभाषयेति—'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इत्येतदेत्यर्थः । 'सन्निपातो इयौ सम्बन्धः—तन्निमित्तो विधिः, तं सन्निपातं यो विवृणोति तन्नामनिमित्तम्' । उपजीव्यविरोधस्य अत्राद्यत्वादिति परिभाषेन्दुशेखरे व्याख्यातम् । एवञ्च गव्याश्चकार गव्यतेत्यादौ यलोपो न । कच्-सन्निधानेनैव अवादेशस्य वकारस्य प्रभवः । पुनस्तमेव वकारं निमित्तोक्त्य आर्द्धधातुके आनि परतः 'यस्य हलः' (२६३१) इति न प्रवर्तते इत्यर्थः । नलोप इति—'नः को' इति नियमात् पदत्वे प्राप्ते 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (२३६—पा२७) इति नलोपः । नच पूर्ववासिद्धिमिति (८२१) तस्यासिद्धत्वादेत्वं नेति वाच्यम् । 'नलोपः सुप्स्वरः' (३५३—पा२२) इति नियमेनास्यासिद्धत्वाभावादिति तत्त्वबोधिनां विस्तरः । नियमस्यायं सिद्धे सत्यारम्भसामर्थ्यादिति काशिका । त्वानिच्छति मानिच्छतीत्यादौ सुव्लोपे युष्मदय अति, अस्मदय अति इति स्थिते 'प्रत्ययान्तरः' (१३७३) इत्यनेन सपथ्यन्तयोरिकार्थयोल्लभावादेशौ । एवं त्वदय—, मद्य— इत्यादौ स्थिते ह्रस्वम् । एकार्थस्याभावे तु त्वसावादेशौ नित्याह—एकार्थयोरित्ये— वेति । युष्मान् इच्छति—युष्मयति । एवमस्मयति । गिरमिच्छति गीर्यति । पुरमिच्छति पूर्यति । 'गृशब्द' 'पृ पालनं पुरणयोः' इत्यनयोः क्तिपि 'कृत् इत्—' (२३८०) 'उदोष्ठापूर्वस्य' (२४८४) इत्येवं क्रमेण इत्त्वं उत्त्वं रपरत्वे च गिर-पुरशब्दौ । ततश्च कचि परे धातुत्वाद् धातुलभ्यस्यापि धातुत्वं पारम्पर्यात् 'हलचि'ति दीर्घः सिध्यति, दिव्शब्दस्य तु दीर्घो न । तस्याव्युत्पन्नत्वात् । प्रतुदाहरणमिति—धातुनिष्पन्नत्वाच्च प्रदर्शनम् । सात्यादिति—उभयोरपि क्तिवन्त्वेन धातुनिष्पन्नत्वादिति भावः । प्राय इति । पूर्ववर्तिनः प्रयोगकौमुदीकारस्य इति बोध्यम् । प्रानादिकत्वं यथा—अव्युत्पन्नस्य दिव्शब्दस्य दिव्यतीत्येवेति हत्तावपि दर्शितम् । 'दिष्ठ क्रीडयामि'त्यस्मात् क्तिपि 'क्त्वाः—' (२५६१) इत्युट् च दू इति । तस्मात्

काचि दूयतीति स्यात् । तच्चादेव विचि लघूपधगुणेन 'लोपो व्यो'रिति 'व'लोपे च देशशब्दात् दीयतीत्येव स्यादित्यभिप्रायः । अदस्यतीति—अनुमादन इच्छतीत्यर्थे काचि सुपो लुका लुप्तत्वेन विभक्तिपरकत्वाभावात् न व्यदायत्वम् । 'अदसोऽसीः—' (४१८) इत्यस्यान्तत्वाभावात् नोत्पत्त्यर्थः । 'नः कौ' इति नियमेन पदत्वाभावाच्च 'ससजुषोरु' (१६३) इति कृत्वमपि न । गार्गीयतीति । गार्ग्यापत्यं पुमान्—गार्गाः । 'गार्गादिभ्यो यञ्' (११०७) इति यञ् । काचि परे यञो यकारस्य 'काच्योश्च' इति (२११८) लोपः । एवं वात्सीयति । वाच्यतीति । वाचमिच्छतीत्यर्थे वाच् य अति इति स्थिते 'वचिस्वपि—' (२४०७) इति सम्प्रसारणं न । 'धातोः कार्यमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यय एव' इति नियमात् । पदत्वाभावात् कृत्वमपि । समिध्यति । पदत्वाभावात् जश्त्वमिति ज्ञेयम् । अथ समिध्यतेर्लुटि विशेषमाह—

२६६० । क्यस्य विभाषा ॥ ६।४।५० ॥

दी— । हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादाद्धधातुके । 'आदेः परस्य' (४४) । 'अतो लोपः' (२३०८) । तस्य स्थानिवत्ताल्लघूपधगुणो न । समिधिता—समिध्यिता । 'मान्त-प्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न' (वार्तिक) । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ।

The affix काच् and क्यङ् coming after a हल् (consonant) disappear optionally when an आर्द्धधातुक follows. The यकार of काच् and क्यङ् disappears by 'आदेः परस्य' (४४) and the remaining अकार is dropped by 'अतो लोपः' (२३०८). And this अलोप or elision of अ being स्थानिवत्, गुण by पुगन्तलघूपधस्य च' (२१८९) cannot come in. Thus समिधिता—

समिधिता । 'मान्प्रकृतिक—' This is the modified form of the Varttika 'मान्प्रकृतिक प्रतिषेधः' under 'सुप् आत्मनः—' (काशिका). And the modification comes from the hands of Bhattoji who observed that original varttika would bar the application of क्वाच् when the base is sing. such as पुत्रमिच्छति etc. But मान्प्रकृतिकसुबन्त will reserve the application of क्वाच् for any सुबन्त word excepting what is मान् or स्-ending by nature. Thus किमिच्छति etc only are without क्वाच् । Similarly—उच्चैरिच्छति, नीचैरिच्छति etc.

मित—। क्वाच्छेति । 'क्वा' इत्यनेन प्राग्वत् क्वाच्क्वाङ्ङोरिव ग्रहणं न तु क्वाङ्ङः । 'यस्य हलः' (६'४:४६) इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । 'आङ्-धातुके' (६'४:४६) इति त्वधिकृतम् । तदाङ्—हलः परयोरित्यादि । एवम् समिध् + इट् ता इति स्थिते यथेति संघातग्रहणभित्तुक्तत्वाद् आदेरितानेन यकारमावलीपः । अङ्गोपस्तु परेण । तस्यस्थानिवत्त्वादिति—अङ्गोपस्व स्थानीवत्वस्वीकारात् । मान्ति—विज्ञतं वार्त्तिकमिदम् । वैज्ञत्यं च भट्टोजि-नैव घटितम् । सूत्रानुसरणे—पुत्रमिच्छति इत्यादावपि क्वाचोऽभावात् । पुत्रौ पुत्रान् वेच्छतीत्यादाविव तत्सत्त्वाच्च । मान्प्रकृतिकेत्येवं व्याख्याने तु किमिदमोरेव ग्रहणं स्यान्नतु पुत्रं क्वावमित्यादेरपि, तेषां प्रकृत्या मान्त्वाभावात् । स्वरिच्छतीति—अत्यल्पमिदम् । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति । अङ्गवेच्छतीत्यादेरपि बोध्यम् ।

२६६१ । अशनायोदन्यधनाया वुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥७४॥३४॥

दौ—। क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । 'वुभुक्षादौ' किम् ? अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

The क्यजन्त (formed with क्यच्) words अशनाय, उदन्य and धनाय are irregularly formed in the senses of excessive appetite,

hirst and greed respectively. Thus अशनायति (eagerly wishes to eat or feels much appetite for etc) etc. Otherwise अशनीयति—the stores rice for future etc. In the former cases the want requires instantaneous supply, whereas in the latter ones future supply only is meant.

मित—। अशनायति । अशन + क्यच् = अशनाय, उदक + क्यच् = उदन्य, धन् + क्यच् = धनाय । दुभुजाद्यर्थेषु अशनधनशब्दयोर्द्विर्धः उदकस्य चोदनादिशः प्रात् क्यचि परतः । अशनायति इत्यादिः सद्योऽशनं भोक्तुम् उदकञ्च पातुं धनञ्चाभ्यर्चयितुमित्यर्थः । अशनीयतीत्यादेस्तु कालान्तरे व्यवहारार्थमिति तत्त्वबोधिनी ।

२६६२ । अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रोतौ क्यचि ॥७१॥५१॥

दो—। एषां क्यचि असुगागमः स्यात् । ‘अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्’ (वार्तिक) । अश्वस्यति वड्वा । वृषस्यति गौः । ‘क्षीरलवणयोर्लासयाम्’ (वार्तिक) । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यतुष्ट्रः । ‘सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लासयां सुगसुकौ’ (वार्तिक) । दधिस्यति—दध्यस्यति । मधुस्यति—मध्वस्यति ।

Eng.—Easy. The term आत्मप्रोतौ is not sanctioned by Katyayana and hence the modification मैथुनेच्छायाम् and लासयाम् in his Varttikas. The mare wishes a horse and the she—cow a he—cow for conception. लासया means excessive wish. ‘सर्वप्रातिपदिकानाम्—’ this is the third Varttika here. But some say that this Varttika does not belong to the authorship of Katyayan who, as a matter of fact, could not have then.

spoken of 'चौरलवणयोः—' separately. Nagesha says that according to Madhava the scope of the third varitika is restricted to दधि and मधु only.

मित— । अर्थेति । 'आजसिगमुक्' (७१५) इत्यतोऽनुगित्यनुवर्तते । उकावितौ । कित्वादन्त्यावयवः । आत्मप्रीताविति विनिर्दिष्टविशेषाख्यो दोषः । तेनास्य वृत्तावनुवादे न दृश्यते । 'अथवषधी—' इति, 'चौरलवणयोः—' इति च अतिशय-
द्वयम् । अथस्यति—नेदुनार्थम् अथमिच्छति । एवं इत्यस्तीत्यतः । 'इत्यस्ती' तु कासुकी' इति कोशस्य इत्यशब्दस्य प्रकृत्यर्थपरित्यागेन नेदुनार्थेनाभ्युपगमः इति तत्त्व-
बोधिन्यादावुक्तम् । वस्तुतस्तु 'इष शक्तिवन्धने' इति चौरादिको धातुस्तत्तत्के इषः
सिचनसमर्थ इति लभ्यते शक्तिवन्धनस्य प्रजननसामर्थ्याशङ्कत्वात् । ततश्च इषं सिचन-
समर्थमिच्छती इत्यस्ती कासुकीति मङ्गच्छत एवेति विभाव्यम् । लाकसाः उत्कटेच्छाः ।
सर्वप्रातिपदिकाणामिति—इदमपि वार्तिकम् । इदं तु अकाल्यायणायनवेति केचित् ।
अन्यथा 'चौरलवणयोः—' इत्यस्यार्थोक्तित्वादित्याहुः । अथ सर्वप्रातिपदिकाना-
मित्युक्तत्वेऽपि 'इदं दधिमधुविषयकमेवेति माधवः' इति नागेशः । तथा सति इदमपि
कात्यायनोमेवेति स्वीकारे न क्षतिरिति द्रष्टव्यम् ।

२६६३ । काम्यच्च ॥७१२॥

दो— । उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति
पुत्रकाम्यति । इह 'यस्य हलः' (२६३१) इति यस्य लोपो
न । अनर्थकत्वात् । यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् ।
यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव
किङ्काम्यति । स्वः काम्यति ।

काम्यच् (also) is added to a nominal base in the matter as
expressed (above—i. e. in सुप आत्मनः काच्—3. 1. 8). Thus
पुत्रकाम्यति । The क of काम्यच् like that of काच्, काङ् and काष् does

not disappear. The य of काय्य is meaningless and therefore it is not dropped by 'यस्य हलः'—cf 'अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य'. य is meaningless here because it has no independent existence but it is a part of काय्य while in काच् etc, it has got its meaning as it stand independent after the elision of क, च etc. The affix काय्यच् is added to मान्प्रकृतिकसुबन्तः and अव्ययः also as the varttika 'मान्ताव्ययेभ्यः—' prohibits the application of काच् only. Thus किङ्काम्यति etc.

नित— । काय्यच्चेति । 'सुप आत्मन—' इत्यतः परवर्त्ति सुवमिदम् । तदाह—
उक्तविषये इति । अनर्थकत्वादिति । काय्यचः ककारलोपाभावेन यस्य सम्यक्तया
सत्त्वाभावादनर्थकत्वम् । काच्काङ्कापान्तु कचादिलोपेन यकाराकाररूपसङ्घात-
स्थितिकत्वम् । अत एषां यकारस्थानवत्त्वम् । 'अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य' इति
न्यायेन 'यस्य हलः' इत्यत्र यलोपी न । यश्चस्मास्यतीति । 'सोऽपदादौ' (१५२)
इति सत्वम् । मान्ताव्ययेभ्योऽपीति । तस्य निषेधस्य काच्स्मादविषयकत्वादिति भावः ।

२६६४ । उपमानादाचारि ॥३।१।१०॥

दी— । उपमानात् कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे क्यच् स्यात् ।
पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति क्वात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ।
'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । प्रासादीयति कुत्र्यां
भिच्छुः । कुटीयति प्रासादे ।

The affix काच्, in the sense of आचार or treatment, is attached (optionally) after a सुबन्त base which is an object (the root expressing treatment) and at the same time is the standard of comparison. Thus पुत्रीयति—he treats the pupil as his son. In विष्णूयति—दीर्घ is by 'अकृतसार्व—' (2298).

अधिकरणाच्च (वार्तिक) — क्वाच् in the above sense is attached (optionally) to a locative also. Thus प्रासादीयति—The mendicant in his hut behaves like one living in a palace. कुटीरयति—(the king in the palace behaves like one in a hut.) The former indicates cheerfulness while the latter morbidity.

भित—।० उपमानादिति । 'धातोः कर्मणः—' (३।१।७) इत्यतः कर्मणो वेल्यनुवर्तते । 'सुप आत्मनः क्वाच्' (३।१।८) इत्यतस्तु सर्वमपि । तदाह—उपमानात् कर्मण इति । विण्युतौति । 'अकृतसर्वं—' (२२।६८) इति दीर्घः । अधिकरणाच्च इति—वार्तिकम् । 'उपमानाभावेऽधिकरणः' इति च नूतितव्यमित्यदे । प्रासादीयति इत्यादि । 'क्वाचिवेति' (२५।६८) इतीच्म् । प्रासादे इव कुड्यां सुखं वर्तते इति । कुड्यामिव प्रासादे दुःखं वर्तते इति चार्थः । वेल्यनुवर्तनात् पूर्ववदवाक्यमपि ।

२६६५ । कर्त्तुः कण्ड् सलोपश्च ॥३।१।११॥

दी—। उपमानात् कर्त्तुः सुवन्तादाचारे कण्ड् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्त्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । कण्ड् वेतुप्रक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु कण्ड्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' (वार्तिक) । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते-यशस्यते । विहायते—विहस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । 'कण्ड्मानिनोश्च' (८३७) । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति । हरितायते । गुर्वीव गुरुयते । सपत्नीव = सपत्नायते—सपतीयते—सपत्नीयते । युवतिरिव

युवायते । पट्टीमृदवाविव पट्टीमृदूयते । 'न कोपधायाः'
 (८३८) । पाचिकायते । 'आचारिऽवगल्भक्लोवहोङेभ्यः क्वि
 वा' (वार्तिक) । वा—ग्रहणात् कण्डपि । अवगल्भादयः
 पचाद्यजन्ताः । क्विप् सन्नियोगिनानुदात्तमनुनासिकत्वं चाच्-
 प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लौवते ।
 होङते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् ।
 न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिरुक्तफलम् । केवलानामे-
 वाचारिऽपि वृत्तिसम्भवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्-
 भाञ्चक्रे । क्लौवाञ्चक्रे । होडाञ्चक्रे । वार्तिकेऽवेतुप्रसर्ग-
 विशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च कण्डेवेति माधवा-
 दयः । तङ् नेति तूचितम् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा
 वक्तव्यः' (वार्तिक) । पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासङ्गार्थं, तत्र
 क्विवन्नुद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप् इति न सम्बद्ध्यते ।
 तेन पदकार्यं न—क्षण इवाचरति क्षणति । 'अतो गुणे'
 (१८१) इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति ।
 अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनोय अनेकाच इतुप्रक्तेर्नाम् ।
 औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । 'अतो गुणे' (१८१), । 'अत
 आदेः' (२२४८) इति दीर्घः । णल् औ । वृद्धिः । अतुसादिषु
 तु 'अतो लोप इटि च' (२३७२) इत्याह्नोपः । मालेवाचरति
 मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया (-धायाः ?) एकादेशस्य
 पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालाञ्चाकार । लङि । आमालात् । अत्र
 हल्ङादिलोपो न । ङोप्रसाहचर्यदापोऽपि सोरेव लोपविधा-

नात् । इट्सकौ । अमानासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङ्
कवीयात् । 'सिचि वृद्धिः—' (२२८७) इत्यत्र 'धातो'रित्य-
नुवर्त्य धातुरिव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति
कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिर्निष्कृति ।
अकवायीत् । विरिव—वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत्—
अवायति । श्रीरिव—अयति । शिष्याय । शिष्यियतुः । पितेव
पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूग्वि भवति । अत्र
'गातिस्था—' (२२२३) इति, 'भुवो वुक्—' (२१७४) इति,
'भवतेः—' (२१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन
धातुपाठस्थस्येव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । वुभाव । द्रुग्वि—
द्रवति । 'णिश्चि—' (२७१२) इति चङ् न । अद्रावीत् ।

The affix काङ् in the sense of आचार or treatment, is attached optionally to a सूबन्त base which is the subject (of the sentence) and at the same time is the standard of comparison (उपमान)—but (the सकार of) a base which is स-ending and expresses the sense of a subject elides optionally (in connection with the काङ्). From the fact of 'काङ् वा', the very sentence will serve as an alternative. The elision (of the स) of the सान्त, however, is taught to take effect only when काङ् is made use of. And this elision again, has been thus handled under the varttika—'ओजसो-स्सरसः—' which means—'(the स) of ओजस् and स्सरस् is dropped unalterably (नित्य) whereas that of other (सान्त

bases) alternatively (विभाषा)'. Thus कर्तुः कण्—कणायते (दीर्घ by 'अकृतसार्व—' (2298) and आत्मनेपद by 'अनुदात्तङितः—') and सलोपः—ओजायते etc where the term ओजस् signifies the sense of one possessed of ओजस् or force hence ओजस्वी or forcible—strong ('ओजायते' is here a वृत्ति for which see सर्वसमाशेषप्रकरणम्) । Similarly यशस् in यशायते—यशस्यते implies यशस्वी famous. लयते etc—the sense is लम्बिवाचरति etc—see ante, 'प्रत्ययोत्तर—' (1373) under 'नः कर्त्ति—2659. By 'काङ्मानिनोश्' (837) which teaches पुंवद्भाव of feminine bases in काङ् we have कुमारी इव-चरति—कुमारायते with लोप of डीप् । Similarly हरितायते—acts like one of yellow colour, cp. 'वर्णादनुदात्तात्तोपधातो नः' (496). दीर्घ everywhere by 'अकृतसार्व (2298). The base सपत्नी is ambiguous ; thus—(1) सपत्न (a foe) and डीन् by शार्ङ्गरवाय-डोडीन् (527)—? which by पुंवद्भाव and 'अकृत—' in काङ् gives सपत्नायते । (2) समानः पतिर्हंसा इति सपत्नी by 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (49) डीप् and न by 'पतुर्नो—' (490) whence by पुंवद्भाव etc we have —सपत्नीयते । (3) The word सपत्नी expressing conjugal connection is always feminine. Thus it has not the corresponding पुंवद्भाव and we therefore get सपत्नीयते । पट्वीमदूयते—पट्वी has no पुंवद्भाव as it is intervened by सट्वी and सट्वी gets it (पुंवत्त्व) because it (सट्वी) is invariably followed by काङ् । 'न कोप—' forbids पुंवत्त्व । 'आचारि—' (वार्तिक)—क्लिप् in the sense of आचार is optional after अवगल्भ (daring) etc. From the acceptance of वा in the वार्तिक we have काङ् also after them. अवगल्भ etc are derived with अच् directed by 'नन्दिशङ्घिपचादिभ्यो लुगण-

न्यच्' (2896). अनुदात्त and अनुनासिक (of the अ) of the अच् are promised i.e. admitted in connection with the application of क्तिप्. Hence we have तङ् or आत्मनेपद here (due to the elision of अ which is अनुदात्त and thus the base falling under 'अनुदात्तङितः—'). Thus अवगल्भते, क्लीवते acts like an eunuch etc. The Varutika 'कास्त्रनेकाज्यहणे कर्त्तव्यम्' under 'कास्त्रप्रत्ययादास्—' (2306) enjoins आस् after what is अनेकाच् at that very moment. But here from the fact of the commencement or existence of this Varutika 'आचारिऽवगल्भ—' we have आस् after अवगल्भ etc. even though they were अनेकाच् previously i. e. before the elision of अ. (It is important here to note that the root is separated from the उपसर्ग, if any, when an affix, which causes the धातुसंज्ञा of the same (as क्यच्, क्यङ्, क्तिप् etc), follows. Thus अवगल्भ also like क्लीव etc. is एकाच् in reality). Nor can it be argued that the above Varttika is only to achieve अवगल्भते etc. i.e. to enjoin आत्मनेपदित्व of अवगल्भ etc. Because the bases stripped of the उपसर्ग or such other पूर्वपद too, may bring out the sense of अच्चार also due to the dictum that roots are of multifarious meanings. Thus अवगल्भाच्चक्रे etc. Madhava and others hold that on the score of the reading of अव in the above Varttika, the base गल्भ will take काङ् only (and no other affix) even when it stands by itself or is preceded by any other उपसर्ग. It is, however, proper to state that it will not take तङ् or आत्मने. terminations (in as much as it (अवगल्भ) may be followed by

bases) alternatively (विभावा)'. Thus कर्तुः कण्ड्—कृणायते (दीर्घ by 'अकृतृसावं' (2298) and आत्मनेपद by 'अनुदात्तङितः—') and सलोपः—ओजायते etc where the term ओजस् signifies the sense of one possessed of ओजस् or force hence ओजस्वी or forcible—strong ('ओजायते' is here a वृत्ति for which see सर्वसमास-शेषप्रकरणम्) । Similarly यशस् in यशायते—यशस्यते implies यशस्वी famous. लवते etc—the sense is लम्बिवाचरति etc—see ante, 'प्रत्ययोत्तर—' (1373) under 'नः कर्त्तुः—2659. By 'कण्ड्मानिनोश्च' (837) which teaches पुंवद्भाव of feminine bases in कण्ड् we have कुमारी इव-चरति—कुमारायते with लोप of डीप् । Similarly हरितायते—acts like one of yellow colour, cp. 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (496). दीर्घ everywhere by 'अकृतृसावं (2298). The base सपत्नी is ambiguous ; thus—(1) सपन्न (a foe) and डीन् by शाङ्गर्वाद्य-डोडीन् (527)—? which by पुंवद्भाव and 'अकृतृ—'in कण्ड् gives सपत्नायते । (2) समानः पतिर्गम्या इति सपत्नी by 'नित्यं सपत्नादिषु' (49) डीप् and न by 'पतुर्नो—' (490) whence by पुंवद्भाव etc we have—सपत्नीयते । (3) The word सपत्नी expressing conjugal connection is always feminine. Thus it has not the corresponding पुंवद्भाव and we therefore get सपत्नीयते । पट्वीमद्वयते—पट्वी has no पुंवद्भाव as it is intervened by सृष्टी and सृष्टी gets it (पुंवत्त्व) because it (सृष्टी) is invariably followed by कण्ड् । 'न कोप—' forbids पुंवत्त्व । 'आचारि—' (वार्त्तिक)—क्लिप् in the sense of आचार is optional after अवगल्भ (daring) etc. From the acceptance of वा in the वार्त्तिक we have कण्ड् also after them. अवगल्भ etc are derived with अच् directed by 'नन्दिग्रहपचादिभ्यो लुगिण-

न्यच्' (2896). अनुदात्त and अनुनासिक (of the अ) of the अच् are promised i.e. admitted in connection with the application of क्तिप्. Hence we have तड् or आत्मनेपद here (due to the elision of अ which is अनुदात्त and thus the base falling under 'अनुदात्तङितः—'). Thus अवगल्भते, क्लीवते acts like an eunuch etc. The Varttika 'कास्तेकाज्यहर्णं कर्तव्यम्' under 'कास्प्रत्ययादाम्—' (2306) enjoins आम् after what is अनेकाच् at that very moment. But here from the fact of the commencement or existence of this Varttika 'आचारिवगल्भम्—' we have आम् after अवगल्भ etc. even though they were अनेकाच् previously i. e. before the elision of अ. (It is important here to note that the root is separated from the उपसर्ग, if any, when an affix, which causes the धातुसंज्ञा of the same (as क्यच्, क्यङ्, क्तिप् etc), follows. Thus अवगल्भ also like क्लीव etc. is एकाच् in reality). Nor can it be argued that the above Varttika is only to achieve अवगल्भते etc. i.e. to enjoin आत्मनेपदित्व of अवगल्भ etc. Because the bases stripped of the उपसर्ग or such other पूर्वपद too, may bring out the sense of अच्चार also due to the dictum that roots are of multifarious meanings. Thus अवगल्भाच्चक्रे etc. Madhava and others hold that on the score of the reading of अव in the above Varttika, the base गल्भ will take क्यङ् only (and no other affix) even when it stands by itself or is preceded by any other उपसर्ग. It is, however, proper to state that it will not take तड् or आत्मने. terminations (in as much as it (अवगल्भ) may be followed by

क्विप् also by another varttika 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' । Thus it is clear that गल्भ without उपसर्ग's or with उपसर्ग's excepting अव will be परस्मै. when क्विप् follows—गल्भति प्रगल्भति । 'सर्वे—' varttika—easy. The former varttika is for the sake of attaching अनुबन्ध (अनुदात्त) in con. with क्विप् which is affixed after अच्. From the fact of प्रातिपदिकग्रहण in this varttika, सुप् (from 'सुप् आत्मनः—') is not drawn into here. Thus here (in con. with क्विप्) there will be no operation due in a पद (e g. राजानति (राजा इराचरति— राजन् + क्विप्—without नलोप). इतुक्तेः—i.e in 'कास्प्रत्ययात्—' (2306). Therefore गल् etc. come in अ + गल् = अ अ गल् अ गल् (अतो गुणे) = आ गल् (अत आदेः) = आ औ ('आत औ—' 2371) = औ ('इद्विरेचि'—72). अनुसादिषु तु etc easy. Though by 'अर्थवदसातुर-प्रत्ययः प्रातिपदिकम्' (178) माला is not a प्रातिपदिक due to its con. with टाप्, yet क्विप् by the वार्तिक 'सर्वप्राति—' takes effect by the परि—'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्—anything taught by pronouncing प्रातिपदिक is to be understood to be taken in all its genders or—because the single substitute is (naturally) पूर्वान्त or what it was primarily—माल (the प्रातिपदिक). In अमालात् there is no chance of the elision of ति by 'हल्ङावभ्यः—' (254) as it has been settled that सु only (of सुबन्त affixes) disappears coming after आप् or आबन्त bases also as it (सु) does after डीप् or डौबन्त bases due to its (of आप्) contact with डीप् (in 'हल्ङावभ्यः—'). The idea is—तिप् and सिप् do not ❀ invariably

* Thus गोरी + क्विप् = whence in लुङ् we have अगौरयौत् without लोप of ति as it does not invariably follow upon डीप् ।

follow upon an ङीष्न्त base as सु does. Thus the elision of सु only is effected by 'ह्रस्वावभ्यः—' and thence it is inferred or rather concluded that सु only and not तिच् and निच् also will elide when coming after an ङीष्न्त base. इट्सङ्घौ—by 'यनरसन-
मातां सक् च' (2377). कवीधातु—by 'अकृत्—' (2298). धातुरिव
धो धातुः i. e a primary root and not a secondary one as नामधातु
etc. साधवस्तु—because he does not draw the term 'धातोः' from
'वृत्त इद्धातोः' (2390—7. 1. 100) to 'सिचि इद्धिः—' (2397—7. 2. 1).
विरिव i. e acts like a वि or bird. अभिव्यक्तत्वेन—i. e due to its being
expressly mentioned.

सित—। कर्तुरिति । वाक्यद्वयविशिष्टं सूत्रम् । कर्तुः काङ् इत्येकं सलोप-
श्चैत्यन्यत् । 'उपमानादाचारि' (३११२०) इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मेणः—'
(३११८) इत्यतो वेति च । तदाह—उपमानादिति सान्तस्येति । उपमानमुत्स्य-
त्वाप्यध्याहारः काङ्सन्निधोगशिष्ट इति । शिष्टोऽनुशिष्टः । काङि परतः सत्येव
भवतीत्यर्थः । सूत्रदृष्ट्या सर्वत्रैव सान्तस्य लोपविकल्पे प्राप्ते आह—स च व्यवस्थित
इति । ओजस इति श्लोकवार्तिकेति शेषः । इतरेषामिति—ओजोऽपरोवर्ज-
'सान्तानमित्यर्थः । अतएव यथायते—यशस्यते इत्यादौ पदद्वयं भवति । हत्तिविषये—
'इति । नामधातुत्वादव हत्तिः । तथाचोक्तमन्यत्र (सर्वसमासशेषप्रकरणे)
कृत्तद्धितसमासैकशेषसनायन्तधातुरूपाः पञ्चहत्तयः । परार्थाभिधानं हत्तिरित्यादि ।
तद्वतीति—ओजस्विनि रुद्ध इति यावत् । तथा च ओजायत इति ओजस्वीवाच-
रतीत्यर्थः अनेन सलोपे कृते 'अकृत्सार्व—'(२२८८) इति दीर्घः । डिच्चादात्मन-
पदम् । त्वयत इति । त्वमिवाचरतीत्यर्थे काङ् । एकार्थस्य वाचकत्वात् 'प्रत्यक्षीतर-
पदयोश्च' (१३७३) इति युष्मदो मपर्यन्तस्य त्वाददेशः । कुमारायते इत्यादि—'काङ्-
मानिनोश्च' इति काङि पुं वदभावः । हरिणीति नायं स्वर्गोवाचकः शब्दः । किन्तु
हरिद्वर्णात्मक एव । एतद् 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (४८५) इत्यतोक्तम् ।

अतन्वत् च दीर्घः प्राग्वत् । सपन्नायते इति शत्रुपर्यायात् सपन्नशब्दात् डीन्-
 प्रत्यये सपन्नीति भवति । तस्य काङि काङ्मानिनोश्चेति पुंवदभावे प्राग्वददीर्घं
 च ह्रस्वमिति बहवः । परन्तु सपन्नशब्दः शाङ्करवादिरित्ये नोपलभ्यतेऽनाकृतिगणदायं
 शाङ्करवादिरिति तत्त्वबोधिना दृश्यते । तथा सति प्रत्ययान्तरमतं सृग्यमेव ।
 सपत्नीयते इति—समानः पतिः स्वामी यस्याइति बहुव्रीहिः ‘पतेरनो यज्ञसंयोगे’
 (४६०) इति नकारे कृते ‘कृन्नेभ्यो ङीप्’ (३०६) इति ङीपि च ‘नित्यं
 सपन्नादिषु’ (४६२) इति सपन्नीशब्दः सिद्धः । तस्य काङि परतः पदत्वेन नत्व-
 ङीत्वयोर्लोपे कृते यथोक्तं ह्रस्वम् । सपन्नीयते इति—उक्तार्थे—विवाहनिवत्संगोऽयं
 सपन्नीशब्दः । स च नित्यस्त्रान्तः । तेन नात्र पुंवत्वम् । पट्टीसृद्यते इति—
 पूर्वपदस्योत्तरेण व्यवहितत्वात् पुंवत्वम् । ‘आचारिऽवगल्भ—’ इति—वार्तिकमिदम् ।
 अत्राप्युपमानादित्यध्याहारः । सूत्रादेव वाग्रहणानुवृत्त्या सिद्धेऽव वाग्रहणस्या-
 वश्यकतामाह—वाग्रहणादिति । तेनावगल्भादिभ्यः कर्तृभ्य उपमानवाचकैभ्य-
 आचारिऽर्थे क्तिप् काङ् चेत्यर्थः । पचायजन्ता इति—‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यो लुगिभ्यश्च’
 (२६६८) इति सूत्रेणेत्यर्थः । अच्प्रत्ययस्येति । तस्याकारस्येत्यर्थः । प्रतिज्ञायते
 इति—वार्तिकमाप्याभ्यां तथैव विधीयते इति भावः । तेन तडिति । तस्याकारस्य
 लोपेन ‘अनुदात्तङित—’ इत्यात्मनेपदनित्यर्थः । गल्भं घाष्टं । क्लीव् अधाष्टं ।
 होह्रु अनादरे । भूतपूर्वादपीति—अयमर्थः—अवगल्भं इत्यादीनामजन्तत्वसादाय
 अनेकाच्चात्वम् । अजन्तसम्पन्नस्य अकारस्य च क्तिपि परे ‘अतो लोपः’ (२३०८)
 इति लोपः । ततश्चैवामनेकाच्चत्वं न भवति । तथा सति ‘कास्यनेकाज्ग्रहणं
 कर्तव्यम्’ इति न प्रवर्तते । अतः क्तिनुत्पत्तेः प्रागेवाजिति । न च अवोपसर्गमादाय
 ‘अवगल्भं’ इत्यस्यानेकाच्चत्वमिति वाच्यम् । ‘उपसर्गसमानाकारं’ पूर्वपदं धातु-
 संज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षते पृथक् क्रियते’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु ‘भूतपूर्वा-
 दपीति चित्यम्’ लिङ्गाद्यभावात् । तत्राह—एतद्वर्तिकेति । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
 क्तिव् वा वक्तव्यः’ इत्यनेनैव क्तिङ्ग्रहणं सिद्धे ‘आचारिऽवगल्भ—’ इत्येतद-
 व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः । ननु ‘क्तिङ्सन्निधोगेन अनुदात्तत्वम्

अनुनासिकत्वं चाच् प्रत्ययस्य' प्रतिज्ञानार्थमेवोक्तवार्तिकप्रवृत्तिरात्मनेपदसिद्धि-
तत्फलमित्याशङ्का आह—न चेति । समाधानमाह—केवलानामेवेति ।
अवाद्यापसमीनुपलक्षितानामेवेत्यर्थः । नन्वेवम् अवादिष्यामि धातोरन्तरमापद्यति ।
तवाह—धातूनामिति । उपसर्गान्तरति । अवस्यतिरिक्तोपसर्गविशिष्टादित्यर्थः ।
माधवादय इति—अस्वरसोढभावनमिदम् । तङ्निषिधरूपनियमस्यैवोचित्यादिति
बोध्यम् । अतएवाह—तङ्नेति । तथाच 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इत्युत्तरवार्त्ति-
केण सोपचृष्टादनुपचृष्टाच्च गल्भादिशब्दादपि क्तिप् सिध्यति । ततश्च काङ्
एवेति । नियमो व्यर्थ इति भावः । नन्वेवम् अत्र वायहृणात् काङपि भवति ।
ततश्च उत्तरेणैव सिद्धे पूर्ववार्त्तिके व्यर्थम् इत्यत आह—पूर्ववार्त्तिकन्विति ।
अनुबन्धासङ्गार्थमिति । अनुदात्तार्थमित्यर्थः । क्तिवन्यत इति । अनूच्यते पश्चात्
सन्निवेश्यत इत्यर्थः । तथाच क्तिप्सन्निधोगेनैव अच्प्रत्ययस्य अनुदात्तानुनासिकत्वे
यथा स्वातामित्यत प्रतिज्ञानार्थं पूर्ववार्त्तिकं सप्रयोजनमिति भावः । तेन पद-
कार्थे नेति—सुबन्तस्यैव तन्निधमात् । अतएव राजिवाचरतीत्यादौ क्तिपि परे
पदत्वाभावेन नलोपाभावात् राजानतीत्यादि सिध्यतीत्यभिप्रायः । पररूपमिति ।
'अतो गुणे' (१८१) इत्यनेनेत्यर्थः । एतत् 'अत आदेः'रित्यत्र (२२४८)
उक्तं 'पररूपापवाद' इति स्वयमेव विरुद्धाति इति तत्त्वबोधिनी । अ इवेति ।
अशब्देन विष्णुरुच्यते । स इवेत्यर्थः । अतीत्यादि । शपा सह पररूपेण प्राग्-
वत् । अत्र क्तिप्प्रत्ययमादाय 'कास्प्रत्ययादाम्—' (२३०६) इत्याम् नेत्याह—
प्रत्यययङ्गणमपनीयेति । 'कास्यनेकाज्—' इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे एतदुक्तम् ।
आमभावादृ गलादौ रूपमाह—औ । अतुरित्यादि । प्रक्रियामाह—दित्वमित्यादि ।
अ + एल् = अ अ एल् = अ एल् ('अतो—') = आ एल् ('अत आदेः') = आ
औ ('आत औ—') = औ (वृद्धिरेचि' ७२) । अन्यत् स्पष्टम् । 'अन्ये तु
भाष्यवार्त्तिकयोः प्रत्यययङ्गणमपनीयेत्यनुक्तम् । प्रत्ययान्तादेकाचोऽप्याम् भवत्येव । अ
इवाचरतीत्याचारे क्तिपि लिटि—आचकार—आचक्रादुरित्यादीत्याहुः—तत्त्वबोधिनी ।
मालाशब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वेन 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति क्तिपोऽनुत्पत्तिमाशङ्क्य

आह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति । 'प्रातिपदिकगृहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि गृहण नि'त्यनयेत्यर्थः । पञ्चान्तरमाह—एकादिशस्येति । एतत् 'अन्तादिवच्च' (७५) इत्यव स्पष्टीकृतम् । हलङ्गादिलोप इति । 'तिसि' इत्यनयोर्लोप इत्यर्थः । ङीप्-साहचर्यादिति—आप इति शेषे षष्ठी । सोरिति । कर्त्तरि षष्ठीयम् । अयं भावः । क्तिबन्तगौरीशब्दात् ङीवन्तात् लुङि अगौरथीत् इति दृष्टम् । तथा चात् ङीवन्तात् हलङ्गादिना तिलोपो न । एवञ्च यथा ङीवन्तात् हलङ्गादि-सूत्रेण तिलोपो न तथा ङीप्साहचर्यात् आवन्तादपि हलङ्गादिसूत्रेण तिलोपो न । एवं सिलोपेऽपि नेयम् । किन्तु हलङ्गादिसूत्रेण ङीवन्तादावन्ताच्च परयोः सोरेव लोप इत्यर्थः । इदं सकारिविति । 'यस्मरमनमातां सक् च' (२३७०) इत्यनेनेति बोध्यम् । धातुरेव यो धातुरिति—न तु प्रत्यायानो धातुरिति तदर्थः । 'ऋत इदधातोः' (७।१।१००) इत्यतः 'सिचि वृद्धिः' (७।२।१) इत्यावानुवृत्तिः । कैयटादय इति—यद्यपि कैयटेनेव गोशब्दादाचारकिपि अगवथीत् इति 'इको गुणवृद्धौ' इत्यालोक्तम् तथापि अरुचिकरत्वद्योतनार्थं आदिगृहणम् । अतएव माधवमनुसृत्याह—अकवायीदिति । विरिवेति । विः पक्षी । अभिव्यक्तत्वेनेति—स्पष्टमुक्तत्वेनेत्यर्थः । बुभाव इति । न तु वुगितिभावः ।

२६६६ । अनुनासिकस्य किम्भलोः किङ्कति ॥ ६।४।१५ ॥

दी—। अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् कौ भलादौ च किङ्कति । इदमिवाचरति=इदामति । राजेव राजानति पत्या इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीतुर्गचितम् । क इव कति । 'चक्री' इति हरदत्तः । माधवसु 'ण्यल्लोपी' इति वचनाण्णलि वृद्धिं वाधित्वा अतो लोपात्—'चक' इति रूप-

माह । ख इव स्वति । सस्वी । सस्व । यत्तु मामी माञ्चकार
इति । तदनाकरमेव ।

The penultimate or उपधा of (an अङ्ग or base ending with) अनुनासिक (स्, न् etc) becomes दीर्घ when कि (किप् or किन्) and भलादि किङत् affixes follow. Thus इदम् + किप् = इदाम् ; then शप् तिप् = इदामति. Similarly राजानति, पथीनति etc. (But these instances, says Nagesha, are at variance with भाष्य which prohibits किप् from being added to हलन्त bases ; cp. 'हलन्तेभ्य आचारकिप् नास्ति'). In ऋमुचीयति the base is ऋमुचिन् (an appellation of इन्द्र)—एत्वं due to य । Some say that पथीनति is the correct form by रुण in con. with तिप् । देवति—दिक् (heaven) + किप् + शप् तिप्—लघूपधगुणः । द्यवति—दिक् + ऊङ्, etc = द्वाव् अति = द्वा अति ('लोपो व्योर्वलि' S75) = द्यौ अति—द्यवति by रुण and अवादेशः । क means ब्रह्मन् । चकौ—क (किवल्) + कल् = चक एल् = चका एल् by 'अचो जिणति' (254) = चकौ by 'आत औ—' (2371). Note that 'चकौ' derived thus by Haradatta is according to पाणिनि's परिभाषा 'विप्रतिषेधे परम्—' which has here necessitated the preference of 'अचो जिणति' (7. 2. 115) to the exclusion of 'अतो लोपः' (6. 4. 48). But this is objectionable on the strength of 'सुनीनां यथोत्तरं प्रामाण्यम्' and we shall accordingly have recourse to कात्यायन according to whom, by पूर्वविप्रतिषेध, अलोप is to be preferred to वृद्धि here by the varitika 'यल्लोपाविद्वद्भ्यश्चरुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन— as Madhava has done (and this is agreed to by Bhattoji also). Here, in the light of चक, it cannot be objected that as 'अतो लोप' (6. 4. 48) has barred

आह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति । 'प्रातिपदिकगृहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि गृहणे नि'त्यनयेत्यर्थः । पञ्चान्तरमाह—एकादिशस्वेति । एतत् 'अन्तादिवच्च' (७५) इत्यव स्पष्टीकृतम् । हल्ङ्गादिलोप इति । 'तिसि' इत्यनयोर्लोप इत्यर्थः । ङीप्-साहचर्यादिति—आप इति शेषे षष्ठ्यौ । सोरिति । कर्त्तरि षष्ठीयम् । अयं भावः । क्तिबन्तगौरीशब्दात् ङीवन्तात् लुङि अगौरयीत् इति दृष्टम् । तथा चात् ङीवन्तात् हल्ङ्गादिना तिलोपो न । एवञ्च यथा ङीवन्तात् हल्ङ्गादि-सूत्रेण तिलोपो न तथा ङीप्साहचर्यात् आबन्तादपि हल्ङ्गादिसूत्रेण तिलोपो न । एवं सिलोपेऽपि नेयम् । किन्तु हल्ङ्गादिसूत्रेण ङीवन्तादाबन्ताच्च परयोः सोरेव लोप इत्यर्थः । इदं सत्त्वाविति । 'यस्मरमनमातां सक् च' (२३७७) इत्यनेनेति बोध्यम् । धातुरिव यो धातुरिति—न तु प्रत्यायान्तो धातुरिति तदर्थः । 'ऋत इदधातोः' (७।१।१००) इत्यातः 'सिचि वृद्धिः' (७।२।१) इत्यावानुवृत्तिः । कैयटादय इति—यद्यपि कैयटेनेव गोशब्दादाचारक्षिपि अगवयीत् इति 'इको गुणवृद्धौ' इत्यालोक्तम् तथापि अरुचिकरत्वद्योतनार्थं आदिगृहणम् । अतएव माधवमनुसृत्याह—अक्वायीदिति । विरिवेति । विः पच्ची । अभिव्यक्तत्वेनेति—स्पष्टमुक्तत्वेनेत्यर्थः । बुभाव इति । न तु वृत्तिभावः ।

२६६६ । अनुनासिकस्य किम्भलोः किङ्कति ॥ ६।४।१५ ॥

दी—। अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वी भ्लादौ च किङ्कति । इदमिवाचरति = इदामति । राजेव राजानति पत्या इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्वावतौतुर्गचितम् । क इव कति । 'चक्की' इति हरदत्तः । माधवस्तु 'ण्यलोपो' इति वचनाण्णलि वृद्धिं वाधित्वा अतो लोपात्—'चक्' इति रूप-

माह । स्व इव स्वति । सस्वी । सस्व । यत्तु मामी माञ्चकार
इति । तदनाकरमेव ।

The penultimate or उपधा of (an अङ्ग or base ending with) अनुनासिक (म्, न् etc) becomes दीर्घ when कि (किप् or किन्) and भलादि किङत् affixes follow. Thus इदम् + किप् = इदाम् ; then शप् तिप् = इदामति. Similarly राजानति, पथीनति etc. (But these instances, says Nagesha, are at variance with भाष्य which prohibits किप् from being added to हलन्त bases ; cp. 'हलन्तेभ्य आचारकिप् नास्ति'). In कमुचौषति the base is कमुचिन् (an appellation of इन्द्र)—एत्त्वं due to ष । Some say that पथीनति is the correct form by गुण in con. with तिप् । देवति—दिक् (heaven) + किप् + शप् तिप्—लघूपधगुण । द्यवति—दिक् + ऊङ्, etc = द्वाव् अति = द्वा अति ('लोपो व्योर्वलि' 875) = द्यौ अति—द्यवति by गुण and अवादेशः । क means ब्रह्मन् । चकौ—क (किवन्त) + णल् = चक णल् = चका णल् by 'अचौ जिणति' (254) = चकौ by 'अत औ—' (2371). Note that 'चकौ' derived thus by Haradatta is according to पाणिनि's परिभाषा 'विप्रतिषेधे परम्—' which has here necessitated the preference of 'अचौ जिणति' (7. 2. 115) to the exclusion of 'अतो लोपः' (6. 4. 48). But this is objectionable on the strength of 'सुनीनां यथोत्तरं प्रामाण्यम्' and we shall accordingly have recourse to कात्यायन according to whom, by पूर्वविप्रतिषेध, अलोप is to be preferred to वृद्धि here by the varttika 'अलोपाविशङ्क्यर्गुणवृद्धि-दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन— as Madhava has done (and this is agreed to by Bhattoji also). Here, in the light of चक, it cannot be objected that as 'अतो लोप' (6. 4. 48) has barred

‘अचो जिण्ति’ (7. 2. 115) so it will bar ‘अत आदेः’ (7. 4. 70) so that you cannot have अचौ, अतुः etc. For by ‘अनन्तरस्य विविर्वा प्रतिषेधो वा’, ‘अतो लोपः’ bars ‘अकृत्सर्व—’ (7. 4. 25) only and not ‘अत आदेः’ also which has been intervened by other rules. अनाकरन् i. e. not in accordance with the source which is evidently the भाष्य of Rev. Patanjali. But Nagesha holds that खानास etc. also are not at variance with the भाष्य as it does not say ‘प्रत्ययग्रहणमपनीय’ etc. as Bhattoji has done in ‘कास्-प्रत्ययादाम्—’ (2309). Thus प्रत्ययान्त एकाच् roots also may have आम् etc.

मित—। अनुनासिकस्येति । ‘नीपधायाः’ (६।४।७) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । ‘ठ्रलोपि—’ (६।३।१११) इत्यतो दीर्घ इति च । अङ्गस्थेयधिकृतम् (६।४।१) । तच्च विशेष्यम् । अत—अनुनासिकस्येति विशेषणम् । विशेषणत्वाच्च तदन्तविधिः । किञ्च ‘यस्मिन् विधिसदादावल् ग्रहणे’ इति भूलः प्रत्ययविशेषणत्वेन तदादिविधिः । तदाह—अनुनासिकान्तस्येति । इदामतीत्यादि । भाष्ये तु ‘हलन्तेभ्य आचारंक्विप् नास्ति’ इति ‘ऋस्वनद्यापः—’ (२०८—७।१।५४) इति सूत्रे स्पष्टमिति नागेशः । पथीनतीति । उपधादीर्घादिदं माधवानुरोधेन । वस्तुतस्तु पथिन् अति इति (पथिन् शब्दः क्तिवन्तः) स्थिति ‘इन्हन्पुषार्थ्यन् शौ’ (३।५६) इति शाविव उपधाया दीर्घो नान्वेति निषेधात् तिपि लघूपधगुणेन पथीनतीत्येव न्यायमित्याहुः । ऋभुच्चीणतीति । ऋभुच्चिनयं शब्द इन्द्रपथीय इति कोशात् । देवतीति । क्तिवन्त-दिव् शब्दाल्लघूपधगुणेनेदम् । किन्त्वव ऊट् एव न्याय इत्याह—यवतीति । ऊटि द्रुव् अति इति जाते ‘लोपो व्योर्वलि’ (८८३) इति वलोपे ‘सर्वधातुकार्द्ध—’ (२१६८) इति गुणेनावदिशे यवतीति स्यात् । चकाविति—क्तिवन्तात् कशब्दस्य (ब्रह्मवाचिनः) णलि हिले च्त्वादिना चक णल् इति स्थिति परत्वाद् ‘अतो लोपः’ (६।४।४८) इति बाधित्वा ‘अचो जिण्ति’ (२५४—७।२।११५) इति द्वौ चका

णल् इति जाते 'आत् औ—' (२३७१) इति णल् औत्वे रूपम् । एतद्—
हचिकरमिति ज्ञापयन्नाह—साधवन्मिति । 'दधीत्तरं' तुर्नानां प्राप्ताख्यमिति
न्यायेन सुवक्तृन्मत्तं ह्युदस्य वार्तिककृद्गतस्य उपादिद्यतया 'अतोऽपिप्रविशद्व्यङ्ग्य-
वृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकान् परविप्रतिषेधशालस्यात् निरानः ।
ततश्च चक णल् इति स्थिते वृद्धिं वाधित्वा 'अतो लोपे चक' इति भवति । न
चैवम् उ अतुरित्यादवपि 'अत् आदिः' (७४१७०) इति दीर्घे वाधित्वा 'अतो
लोपः' (६१४४८) इत्यस्य प्रवृत्त्या उ अतुरित्यादि न स्यादिति वाच्यम् ।
'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायाद् 'अतो लोपः' (६१४४८)
इति 'अकृतसार्व—' (७४१२५) इत्यस्मात् प्राप्तमेव दीर्घे वाधते न तु अन्व-
हिताद् 'अत् आदिः' (७४१७०) इत्यस्मात् प्राप्तमनैति साधवाशयादित्यन्तम् ।
अनाकरमिति—आकरो भाष्यम् । तद्विवृद्धमिति । वस्तुतस्तु भाष्ये 'प्रत्यय-
यङ्गमपनोये'त्येवंरूपव्याख्यानाभावात् प्रत्ययान्तादिकाचोऽप्यामिति नाशेषः ।

२६६७ । भृशादिभ्यो भुव्यच् लोपश्च हलः ॥३॥१॥२॥

दी— । अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे
काङ् स्याद्वलन्तामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते ।
'अच्' इति पर्युदासवलात् 'अभूततद्भावे' इति लब्धम् ।
तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते
दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । 'सुमनस्'—अस्य सलोपः । सुमनायते ।
चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते । तत्र 'संग्राम' इति प्राति-
पदिकम् । तस्मात् 'तत्करोति—' इति णिच् सिद्धः ।
तत्सन्नियोगिनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द
इतुपक्तेऽपि सामर्थ्यात् संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति

—* 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इति । तेन मनःशब्दात् प्रागट् । स्वमनायत् । उन्मनायत् । उदमनायत् । एवं चावागल्भत अवगल्भिष्ठेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गस्वरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च 'आ ऊट् ओट्' स इवाचर्य ओटायित्वा । अत्र 'उन्मनाय्य, अवगल्भ्य' इतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षष्ठवार्तिकं तदभाष्यञ्च प्रमाणम् । तथाहि—'उस्योमाङ्छाटः प्रतिषेधः' (वार्तिक) । उस्योमाङोश्च परयोराटः पररूपं नित्यर्थः । उस्त्रामैच्छत् औस्त्रीयत् । औङ्कारीयत् । औटीयत् । 'आटश्च' (२६८) इति चशब्देन पुनर्वद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षष्ठे स्थितम् ।

The affix काङ् in the sense of 'to be' is attached to words of the भृशदि class—expressing the sense of अभूततद्भावः or becoming what it was not, and the final of the हलन्त or consonant-ending base of the list is dropped (in con. with काङ्). Thus अभृशः etc. We have got 'अभूततद्भावे' from the पथ्युदास or नञ्सम्बन्ध in 'अवृ' (see वार्तिक 'अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्' under 'कृमृक्षियोगे—' 2117—5, 4, 50). Hence here, in क दिवा etc there is no काङ्. भृश here means the star, तत्र i. e. in

* ग्रामशब्दस्य धातुसंज्ञाभावात् समित्यस्य उपसर्गसंज्ञाविरहत्वेन उपसर्गसमानाकारमित्युक्तम् । किञ्चात्र 'कुगतिग्रादय' इति समास इष्ट इत्याह—पूर्वपदमिति ।

‘संग्राम युद्धे’ the word संग्राम is a प्रातिपदिक and not a root. After this word संग्राम we have शिच् by the गणपूर्व ‘तत् करोति तदा-चष्टे—’. And in connection with this शिच् the अनुबन्ध—अ is attached (after the स् of the base संग्राम so that by ‘अतो लोपः’ (2308) and ‘शौ चङ् पधायाः—’ (2314) there is no उपधाजस्व in ‘अससंग्रामत’ due to अग्लोपित. Thus for the sake of this अनुबन्ध the base संग्राम is read in वृत्तादि). Though it has been said that the base ग्राम alone can express the sense of war (युद्ध) and thus by implication we could have संग्राम as well yet the special reading ‘संग्राम युद्धे’ suggests that a preceding word looking like an उपसर्ग is segregated (as अव—गल्भ) when such an affix as conditions धातुसंज्ञा (of the base—as काच्, काङ् etc.) is intended (to attach). Hence the augment अट् is prefixed to the word मनम् (and not before सु of the base सुमनम्—a god). Thus it is to be understood that अव is set apart in अवागल्भत (लङ्) etc. And a suggestion or ज्ञापक being subject to a class (जाति) in general—the segregation (पृथक्कृति) takes place only when the उपसर्ग is heard in full i. e. stands unchanged, but not when it undergoes any change due to आदेश i. e. एकादेश. Thus like उन्मनाथ etc. there is no लप् in ओदायित्वा where the उपसर्ग आ has been changed to ‘ओ’ by एकादेश. As to the reference to a particular subject (as this—ओदायित्वा) on the part of a ज्ञापक we have for authority the varttika and its Bhasya in the sixth chapter (of अष्टाध्यायी). Compare (the varttika) ‘उस्त्रोमाङ्चु—’ under the rule ‘ओमाङ्गीय’ (50) which

(the varttika) means that the aug. आट् does not get पररूप when उस्, ओस् and आङ् follow. Thus in उस्नाम् etc. he wished a cow—औस्नीयत् etc. there is वृद्धि by 'आटश्' (269). Besides, the सूत्रकार also is another authority to this विशेषविषयत्व in enunciating 'आटश्' whereof the word 'च' has been explained by the Bhashyakara in the sixth chapter to be intended to effect वृद्धि for the second time so that पररूप cannot step in when अच् follows.

मित—। भृशदिध्य इति । [भृश, शीघ्र, चपल, मन्द, पण्डित, उत्सुक, सुमनस्, दुर्मेनस्, अभिमनस्, उन्मनस्, रहस्, रोहत्, रेहत्, रुंश्चत्, लपत्, शश्वत्, भमत्, वेहत्, शुचिस्, शुचिवर्चस्, चण्डर वर्चस्, ओजस्, मुरजस्, अरजम्—एते भृशादयः] । सूत्रे 'भुवि' इत्यस्य विवरणम्—भवत्यर्थे इति । भवनं भूः भावे क्तिप् । तस्मिन्—भवने इत्यर्थः । 'कर्तुः क्राड्—' (३१११) इत्यनुवर्तते । तदाह—क्राड् इत्यादि । ननु अभूततद्भावविषयेभ्यः इति सूत्रे न दृश्यते । तत् कुत इदमित्यत आह—अच् रिति । 'कामस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः' (२११७) इत्यत्र पठितात् 'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकेदिति भावः । क दिवा भृश इति—कैयटशब्दादिदम् । अभूततद्भाव इत्येव । भृशीभवति । सुमनायते इति—सलोपात् 'अकृत्—' (२२८८) इति दीर्घः । तत्रेति । चुरादावित्यर्थः । प्रातिपदिकमिति । न तु धातुरिति भावः । तस्मादिति—संशानशब्दादित्यर्थः । नन्वेवं प्रातिपदिकत्वेनैव णिचि सिद्धे चुरादान्तर्गतकथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—तत्सन्निधौनेति । णिच्सन्निधौनेत्यर्थः । अनुबन्ध आसज्यत इति । मकाराद् योऽकार श्रूयते सोऽनुदात्त इत्येव प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । ततश्चानुदात्तानुबन्धसङ्गार्थोऽयं णिच्प्रत्यय इति फलितम् । एवञ्च अससङ्गामत इत्यत्र णिचि परतः 'अतो लोपः' (२३०८) इति सत्यपि 'शौ चङि—' (२३१४) इत्युपधाङ्गो न प्रवर्तते । अङ्गोपित्वात् 'नाङ्गोपि

(२५७२) इति निर्दिष्टात् तत्त्ववैधित्यकारणात् 'भज्यादकारात् भिन्नोऽ-
यमकारानुवन्धः क्रियते' इति वदन्ति । तद्विषयम्, 'संयान युजे' इत्यस्य—
व्याख्यानावसरोक्तस्त्वगुर्विरोधात् अविकल्पत्वेन गौरवाच्चित्तम् । युजेऽयं ग्राम-
शब्द इति । अयमभिप्रायः—'युजेराच' इत्यादिनादिकेन मन्प्रत्ययेन नियन्त्रस्य
यानशब्दस्य 'कृत्तद्वितसमासाश्च' (१७६) इति प्रातिपदिकत्वम् । अयत्तुपति-
पत्ते च 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः' (१०८) इति प्रातिपदिकत्वम् । तदेवं 'यान युजे'
इत्युक्तेऽपि केवलस्य यानशब्दस्य युजे प्रयोगाभावेन, सामर्थ्यात् संयानशब्दोऽपि
णिजुत्पद्यते । एवं तर्हि 'संयान युजे' इति विशिष्टपाठोऽत्र ज्ञापक इत्याह—
विशिष्टपाठो ज्ञापयतीति । धातुसंज्ञाप्रयोजक इति । त्रिवारवित्यर्थः । तैत्तिह्यदि ।
सुगमम् । सजातीयविषयमिति । समानजातीयकमित्यर्थः । अत्र व्यावर्तिकमाह—तेन
यतेति । सकलं यूयत इति । अन्रिवर्तितं तिष्ठति विकारं न भजत इति-
वैत्यर्थः । आदेशेनापहतमिति । एकादेशेन पररूपरूपेण अपहृतं तिरोभावितम्
इत्यर्थः । अतएव ओढाधिक्येन ल्यप् नेति दर्शयति । एवं चेति । ननु 'यत्र
उपसर्गिरूपम्—' इत्यादिविशेषविषयज्ञापने किं मानमितात आह—पठवाचिकं
तदभाष्यञ्च प्रमाणमिति । 'ओमाडोश्च' (६।१।६५) इति षष्ठाध्यायस्य
भाष्य-वार्तिकम् इत्यर्थः । उखोमाडिति वार्तिकम् । उस् + ओम् +
आङ् + आट इति वार्तिकच्छेदः । अर्थमाह—उखोमाडोश्चेति । उस् परे,
ओमाडोश्च परयोरिति तदर्थः । उखामिति—'साहेयी सौरमेयी गौरसा
माता च शङ्खिणी' ल्यमरः । औखीयदिति । उक्तवार्तिकाभावे तु 'उखपदाना'दिति
पररूपे औखीयदित्यनिष्ठं स्यादिति ध्येयम् । न 'चाश्वद्वयहणं अनशक्ये'ति
न्यायादेव पररूपं न स्यादिति वाच्यम् । तस्मान्नित्यत्वात् । 'काचि च' (२६५८)
इति काजन्तस्य उखाय-शब्दस्य आकारस्य ईत्वम् । एवमोङ्कारमात्मन इच्छतीति
औङ्कारीयदित्यादि । उदाहरणतयमिदं भाष्यारूढम् । न केवलं वार्तिकं भाष्यं चात्र
मानं किन्तु सूत्रमपीत्याह—आटश्चेति चशब्देनेति । एतच्च आटोऽपि परे ह्रस्विव
यथा स्वात्र तु पररूपमिति—ओमाडोश्चि इति 'आटश्चेति सूत्रे भाष्ये स्थितमित्यलम् ।

(the varṭika) means that the aug. आट् does not get पररूपः when उत्स्, ओम् and आङ् follow. Thus in उत्साम् etc. he wished a cow—औसीयत् etc. there is वृद्धि by 'आटश्च' (269). Besides, the सूत्रकार also is another authority to this विशेषविषयत्व in enunciating 'आटश्च' whereof the word 'च' has been explained by the Bhashyakara in the sixth chapter to be intended to effect वृद्धि for the second time so that पररूप cannot step in when अच् follows.

नित—। भृशदिव्य इति । [भृश, शीघ्र, चपल, मन्द, पण्डित, उत्तुङ्ग, सुमनस, दुर्मेनस, अभिमानस, उन्मानस रहस् रोहत्, रेहत्, संश्रुत्, हपत्, शश्रुत्, भमत, वेहत्, शुचिस्, शुचिवर्चस् स्पण्डर वर्चस्, ओजस्, मुरजस्, अरजस्—एते भृशद्वयः] । सूत्रे 'भूवि' इत्यस्य विवरणम्—भवत्यर्थ इति । भवन् भूः भावे क्तिप् । तस्मिन्—भवने इत्यर्थः । 'कर्तुः काङ्'— (३।१।११) इत्यनुवर्तते । तदाह—काङ् इत्यादि । ननु अभूततद्भावविषयेभ्यः इति सूत्रे न दृश्यते । तत् कुत इदमित्यत आह—अचू रिति । 'कृत्वस्तिथीमे सम्पद्यकर्तरि चिः' (२।१।७) इत्यत्र पठितात् 'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकेति भावः । क दिवा भृश इति—कैयटशब्दादिदम् । अभूततद्भाव इत्येव । भृशीभवति । सुमनायति इति—सलोपात् 'अकृत्—' (२२।८८) इति दीर्घः । तवेति । चुरादावित्यर्थः । प्रातिपदिकमिति । न तु धातुरिति भावः । तस्मादिति—संशयशब्दादित्यर्थः । नन्वेवं प्रातिपदिकत्वेनैव णिचि सिद्धे चुरादावन्तर्गतकथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—तत्सन्निधौनेति । णिचसन्निधौनेत्यर्थः । अनुबन्ध आसज्यत् इति । सकाराद् योऽकार स्यूयते सोऽनुदात्त इत्येव प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । ततश्चानुदात्तानुबन्धासङ्गाधोऽयं णिचप्रत्यय इति फलितम् । एवञ्च अससङ्गामत इत्यत्र णिचि परतः 'अतो लोपः' (२३।०८) इति सत्यपि 'शौ चङि—' (२३।१४) इत्युपधाङ्गस्यो न प्रवर्तते । अग्लोपित्वात् 'नाग्लोपि-

—' (२५०२) इति निष्ठात् । तत्त्ववैध्विनीकारात् 'सकारादकाराद् भिन्नेऽ-
यमकारानुवन्धः क्रियते' इति 'वदन्ति । तद्धित्यम्, 'संयाम युङ्' इत्यस्य—
व्याख्यानावसरोक्तस्वग्रन्थविरोधात् अधिककल्पने गौरवाच्चित्तम् । युङ् इत्यर्थे ग्राम-
शब्द इति । अयमभिप्रायः—'नुसैराच्च' इत्याद्यादिकेन सन्प्रत्ययेन नियमस्य
ग्रामशब्दस्य 'कृतद्धितसमासाश्च' (१७८) इति प्रातिपदिकत्वम् । अत्र्युत्पत्ति-
पक्षे च 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः' (१०८) इति प्रातिपदिकत्वम् । तदेवं 'ग्राम युङ्'
इत्युक्तिरपि केवलस्य ग्रामशब्दस्य युङ् प्रयोगाभावेन, सामर्थ्यात् संप्रसारणस्यैव
णिजुत्पद्यते । एवं तर्हि 'संयाम युङ्' इति विगिष्टपाठोऽव चापक इत्याह—
विशिष्टपाठो ज्ञापयतीति । धातुसंज्ञाप्रयोजक इति । किनादावित्यर्थः । तिन्यादि ।
सुगमम् । सजातीयविषयमिति । समानजातीयकमित्यर्थः । अत्र व्यावर्तकनाह—तेन
यवेति । सकलं श्रूयत इति । अपरिवर्तितं तिष्ठति विकारं न भजत इति-
वैत्यर्थः । आदेशेनापहृतमिति । एकादेशेन पररूपरूपेण अपहृतं तिरोभाषितम्
इत्यर्थः । अतएव ओढादित्येत्यत्र क्यच् नेति दर्शयति । एवं चेति । ननु 'यत्र
उपसर्गरूपम्—' इत्यादिविशेषविषयज्ञापने किं मानमिति आह—षष्ठवार्तिकं
तदभाष्यञ्च प्रमाणमिति । 'ओमाङोश्च' (६।१।८५) इति षष्ठाध्यायस्य
भाष्य-वार्तिकम् इत्यर्थः । उस्सोमाङिति वार्तिकम् । उस्सि + ओम् +
आङ् + आट इति वार्तिकच्छेदः । अर्थमाह—उस्सोमाङोश्चेति । उस्सि परे,
ओमाङोश्च परयोरिति तदर्थः । उस्सामिति—'माङ्गो गौरमेयो गौरस्ता
माता च ऋङ्गणी' त्यमरः । औस्सीयदिति । उक्तवार्तिकामात्रे तु 'उस्सपदाना'दिति
पररूपे उस्सीयदित्यनिष्ठं स्यादिति ध्येयम् । न 'चाथवदग्रहणे अनर्थकत्वे'ति
न्यायादत्र पररूपं न स्यादिति वाच्यम् । तस्यानित्यत्वात् । 'काचि च' (२६५८)
इति काजन्तस्य उस्साय-शब्दस्य आकारस्य ईत्वम् । एवमोङ्कारमात्मन इच्छतीति
औङ्कारीयदित्यादि । उदाहरणवयमिदं भाष्यारुढम् । न केवलं वार्तिकं भाष्यं चात्र
मानं किन्तु सूत्रमपीत्याह—आटश्चेति चशब्देनेति । एतच्च आटोऽपि परे द्विवरेक
यथा स्थाने तु पररूपमिति—ओमाङेश्चि इति 'आटश्चे'ति सूत्रे भाष्यं स्थितमित्यलम् ।

२६६८ । लोहितादिडाजभ्यः कष ॥७।१।१३ ॥

दी— । लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे कष स्यात् ।

Eng.—Easy.

मित— । लोहितेति । परवर्तिं सूत्रमिदं तदाह—भवत्यर्थे इत्यादि । लोहिता-
दयश्च—[लोहित, चरित, नील, फेण, मद्र, हरित, दास, मन्द इति]—लोहितादि-
राकृतिगणः ।

२६६९ । वा कषः ॥१।३।९०॥

दी— । कषन्तात् परत्वेपदं वा स्यात् । लोहितायति—
लोहितायते । अत्र अच्चेरित्यनुवृत्त्या अभूततद्भावविषयत्वं
लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसम्भवात् ।
नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम् । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथाच
वार्तिकम्—‘लोहितडाजभ्यः कषवचनं, भृशादिष्वितराणि’
इति । न चैवं काम्यच इव कषोऽपि ककारः श्रूयेत ।
उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।
पटपटायति—पटपटायते । क्लृप्स्त्रियोगं विनापोह डाच् ।
डाजन्तात् कषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु—

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छानिद्राक्लृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणो ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि कषि पदद्वयमुदाहरन्ति ।
तद् भाष्यवार्तिकविरूढम् । तस्मात्तेभ्यः कषडेव । श्यामायति ।
दुःखादयो वृत्तिविषये—तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशष्टपरि-
भाषया लोहिनीशब्दादपि—कष । लोहिनोयति—लोहिनीयति ।

Eng.—Easy, तच् etc. i.e. the term ‘अभूततदभावविषये’ qualifies the word लोहित only and none derived with डाच्—which is impossible डाच् being added to a base in the sense of imitating an inexplicable word. Nor does it qualify the words to be accepted by the term आदि in the rule. For it (आदि) has been rejected in the भाष्य. Compare the varttika—‘लोहितडाज्भ्यः—’ which does not contain the word आदि. The meaning of the varttika is this—‘the statement of काष् (is to be understood after) लोहित and a डाजन्त words, and the other words as श्याम, दुःख, चरित, फिन etc. should be read under भृशादि class (so that they may have काष् only by ‘भृशादिभ्यः—’ 2697). Nor can it thus be agreed that the ककार of काष् like that of कायच् will be heard on the score of the pronunciation. For the ककार also of काष् has been set aside or left out in the भाष्य । In पटपटायति etc—here there is डाच् without the application of क्, भू or ञस् (cp.—‘कभृक्षियोगे—’ 2117) on the strength of the injunction of काष् after डाजन्त words. And that others reading the words लोहित, श्याम, दुःख etc. (enumerated in the following verse) illustrated both the पदस i. e. परस्मै and आत्मने. in काष् coming after श्याम etc.—is at variance with भाष्य and वार्तिक. Thus after them (श्याम etc.) the affix काष् only will take place (and not काष् also). The bases दुःख etc. (enumerated in the above sloka) imply one having them (अदुःखो दुःखो भवति दुःखायते in the sense of अदुःखो दुःखी भवति etc). By the परिभाषा ‘प्रातिपदिकग्रहणे—’ the affix काष् will be added to the feminine base लोहिनी also, लोहिनीयति—लोहिनीयते ।

मित—। वेति । 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (१३।७८) इत्यतः परस्मैपद-
मित्यनुवर्तते । तदाह—काष्णन्त्यादित्यादि । तच्चेति, अभूततद्भावविषयत्वमित्यर्थः ।
न तु डाच् इति । 'अव्यक्तानुकरणाद् वृजवराह्यादिति डाच्' (२१२८) इत्यव्यक्तानु-
करण एव डाचो विधानादिति भावः । आदिशब्दग्राह्याणामिति । लोहितवर्जं
लोहितगणपठितानां तथा लोहितादिराकृतिगणत्वादुत्तरश्लोकपठितानाञ्च शब्दानाम् ।
आदिशब्दप्रत्याख्यानपरं वार्तिकमाह—लोहितडाजभ्य इति । 'लोहितादिडाजभ्यः
काष्' इति यः काष् विधीयते स लोहितशब्दादेव डाजन्तशब्दादेव च विधीयत इति
बोद्धव्यम् । तथा लोहितादिगणे—लोहितशब्दवज्जं ये पठ्यन्ते ते लोहितेतराः शब्दाः
भृशदिगणे पठनीया इति वार्तिकार्थः । ततश्च लोहितेतरेभ्यः श्यामादिभ्यो भृशदिप्रातः
काडिव न तु काष्पि इत्यनुपेक्षेन वक्ष्यते । वृत्तिकारस्तु "यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते
तेभ्यः काडिव । अपरिपठितेभ्यस्तु क्वपिव भवन्ति" इत्याह । तस्यापीति । आदिशब्दस्यैव
काष्णः ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः । पठपठायति इति । वा काष् इति
पदविकल्पः । पटत् इति शब्दः 'अव्यक्तानुकरणात्—' (२१२८) इति डाच् ।
'डाचि विवक्षते द्वे बहुलम्' (वार्तिक) इति द्वित्वम् । 'तस्य परमास्तेडितम्'
(सू—८७) इत्युत्तरस्यास्तेडितत्वम् । 'नित्यमास्तेडिते डाचोति वक्तव्यम्—'
वार्तिक—इति पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपेण—तकारपकारयोः पकारः । डाचो डिङ्त्वात्
उत्तरखण्डे टिलोपेन पठपठाय इति भवति । ततः शप्तिवादयः । काष्पवचनसामर्थ्यात्
कृभृस्तियोगाभावेऽपि डाजित्याह—कृभृत्तौत्यादि । यत्त्विति । अत्र पठितस्य यदित्यस्य
तदभाष्यवार्तिकविरुद्धमित्यन्तरेण तच्छब्देनान्वयः लोहितश्यामिति । अत्र श्लोकेन
लोहितादिराकृतिगणत्वात् कौचच्छब्दा एव समाज्जियन्ते । अतएवार्थः स्पष्टः ।
पदद्वयमिति—परस्मैपदमात्मनेपदमित्यर्थः । श्यामायते इति । श्यामादिभ्यः
काष्णोऽभावात् परस्मैपदं नेति भावः । तद्वतीति । दुःस्वी, हृषी, गर्वीत्याद्यर्थका
इत्यर्थः । 'अर्थआदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययोऽत्र बोध्य इति भावः । लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषयति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग—' इत्यनयेत्यर्थः । लोहिनीयति । वर्णादनुदात्तात्
—' (४२६) इति तस्य नः ।

२३७० । कष्टाय क्रमणे ॥३१॥१४॥

दी— । चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दादुत्सर्गस्यै क्राड् स्यात् ।
कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सन्न इत्यर्थः । सत्र-
कच-कष्ट-कृच्छ्र-गहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्
(वार्तिक) । कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः ।
तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्राड् । पापं चिकीर्षतीत्य-
स्वपदविग्रहः—सत्रायते । कचायते इत्यादि ।

The affix क्राड् is used, in the sense of (showing) energy or effort, after the word कष्ट ending in dative. Thus कष्टाय etc. i.e. shows energy for committing sin. 'सत्रकच etc.—'वार्तिक—
It has to be stated that क्राड् takes place after सत्र, कच, कष्ट, कृच्छ्र and गहन in the sense of having a mind for doing iniquity or sin. The words सत्र etc in the matter of वृत्ति or being formed as सत्रायते etc. mean iniquity. क्राड् takes place after them ending in the accusative. And the विग्रह or the sentence explaining the वृत्ति such as चिकीर्षति is अस्वपदविग्रह or abnormal for the word सत्र steps into the room of पाप which was used to express the sense only.

मित— । कष्टायति । चतुर्थीविभक्त्यानादेव कष्टशब्दात् क्राड् यथा स्वादि-
त्येवमर्थः चतुर्थ्या निर्देशः । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इत्यात्मनेपदविधायकसूत्रे
'सर्ग' इति सर्वैरेव उत्साहार्थकत्वेन व्याख्यातम् । अतः क्रमणे इतुत्सर्ग-
इत्यर्थः । 'स्वरितेनाधिकार' इति 'कर्तुः—' (३१॥११) इत्यतः क्राड्वानुवर्तते
न तु 'बोहितादि—' (३१॥१२) इत्यतः क्राष् इत्यपि । तस्मात्स्वरितत्वात् ।
अत आह—चतुर्थ्यानादित्यादि । पापं कर्तुमिति । कष्टायति क्रियार्थोपपदा

चतुर्थीति भावः । अत्यल्पमिदमिति मन्वानो वार्तिककृदाह—'सकच—' इति । अर्थो मूलः । हस्तिविषये इति । तथाच सवायते, कचायते इत्यादेः पापं चिकीर्षतीत्यर्थः । द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैव अन्ययोग्यत्वादेव सुक्तम् । विग्रहान्तर्गतशब्दानां वृत्तावभावादाह—अस्वपदविग्रह इति । कष्टकृच्छ्रशब्दौ यत्र पापार्थकावेव न तु दुःखार्थकौ । तेन 'अजः कृच्छ्रं कष्टं वा क्रामती'त्यत्र न हस्तिः ।

२६७१ । कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥३॥१॥१५॥

दो— । रोमन्यतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे काङ् स्यात् । रोमन्यं वर्तयति रोमन्यायते । 'हनुचलन इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्यं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्यः । तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ । 'तपसः परस्मैपदं च' (वार्तिक) । तपश्चरति = तपस्यति ।

The affix काङ् is used after the words रोमन्य and तपस्— both ending in the accusative in the sense of वर्त्तन or to cause and चरण or performance respectively. हनुचलन etc वार्तिक which means that the above saying holds good only when हनुचलन or the movement of the jaws in order to chew again what has been chewed is meant. Thus here in कीटो रोमन्यम् etc there is no shortening. अपानप्रदेश means the anus. वर्तुलम् etc to shape it round. तपस्यति—काङ् yet परस्मैपदी ।

मित— । कर्मण इति । रोमन्यतपोभ्यामिति पञ्चमी । तेन सामानाधिकरण्यात् कर्मण इत्यपि पञ्चमी । प्रत्यक्सम्बन्धात् एकवचनम् । वर्तिरिति । हनु-

धातार्थान्नाभिपातने क्तिन् । यद्वा 'इक्ष्णित्पो धातुनिर्देशे' इति वार्त्तिकादिक् ।
चर् इति चरतेः सम्प्रदादिवात्भावे क्तिन् । आचर्तरे निष्पादनार्थे । काङ् इति
वर्त्तते । तदाह—रोमन्यतपोभ्यानित्यादि । भाष्ये उद्दीर्घस्य निगोर्षस्य वा सन्त्यो रोमन्य
इत्युक्तम् । अबोदुगोर्षमिति कण्ठद्वारा निःसारणम् निगोर्षमिति तु अपानप्रदेश-
द्वारा (शुद्धमार्गेण) निःसारणम् इत्यर्थः । 'हनुचलन—' इति । वार्त्तिकमिदम् । अर्धः
स्पष्टो मूलः । वर्तुलमिति गोलाकारं पिण्डं करोतीत्यर्थः । 'तपसः—' एतेनैव
वार्त्तिकेन काङि सत्यप्यत्र तङ् न ।

२६७२ । वाष्पोष्मभ्यामुदमने ॥३११३॥

दो— । आभ्यां कर्मभ्यां काङ् स्यात् । वाष्पमुदमति
वाष्पायते । ऊष्मायते । 'फेनाच्चेति वाच्यम्' (वार्त्तिक) ।
फेनायते ।

Eng.—Easy.

मित— । स्पष्टेन सूत्रवत्तौ ।

२७७३ । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥३११७॥

दो— । एभ्य कर्मभ्यः करोत्यर्थे काङ् स्यात् । शब्दं
करोति शब्दायते । पक्षे 'तत्करोति—' (गणसूत्र) इति
णिजपीथ्यत इति न्यासः । शब्दयति । 'सुदिनदुर्दिन-
नीहारेभ्यश्च' (वार्त्तिक) । सुदिनायते ।

After these (words) ending in the accusative is used
काङ् in the sense of 'to do'. शब्दायति may be taken as an
alternative, says the Nyasa (of Jinendra buddhi) with णिच् coming
in by the ganasutra 'तत्करोति—'. 'सुदिनदुर्दिन etc—' वार्त्तिके ।

मित । शब्दवैरिति । 'कर्मणः' (३११५) इत्यतः कर्मण इति वर्त्तते ।

‘कर्तुः क्राड्—’ (३।१।११) इत्यतः क्राड् इति च । तथा ‘करणे’ इति क्रियायाः ग्राहकं न तु साधकतमार्थकस्य । तदाह—एभ्यः कर्मभ्यः इति । न्यास इति—न्यास इति नामग्राहसुच्चारणम् अवारुचिच्चापकम् । तद्वैजन्तु णिच्पचस्य भाष्यानाकटलनिति नागेशः । ‘सुदिनदुर्दिन—’ इति—वार्त्तिक-मिदम् । एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे—क्राडित्यर्थः ।

२६७३ । सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥३।१।१८॥

दी— । एभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्राड् स्याद्वेदना-
कर्तृरेव चेत् सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते ।
‘कर्तृग्रहणं’ किम् ? परस्य सुखं वेदयते ।

After these (सुख, दुःख etc) is used the affix क्राड् in the sense of cognition—provided सुख, दुःख etc belong to the cogniser himself. Thus सुखं वेदयते—cognises or feels pleasure. परस्य etc—here the pleasure does not belong to the agent.

नित— । सुखादिभ्यः इति । [सुख, दुःख, वृत्त (वृत्त ?) गहन, कृच्छ्र, अस्त्र, अलीक, प्रतीप, करुण, कृपण, सोढ—एते सुखादयः] । अनुवृत्तिः प्राग्-
वत् । कर्तृ इति पृथक्पदम् लुप्तपञ्चैकम् । वेदना च तदपेक्षिणीत्याह—वेदना—
कर्तृरेव चेदिति । वेदनेति—विद् चेतनाख्याननिवासिधिति चौरादिकात् शुच्प्रत्यये
नित्यत्र ज्ञानञ्च तदर्थः । वेदयत इति—जानातीत्यर्थः । परस्वेति । इह यन्निष्ठं
सुखं तद्विन्नो वेदनाकर्त्तृ इति वाक्यमेव ।

२६७५ । नमोवरिवश्चित्कः क्राच् ॥३।१।१९॥

दी— । ‘करणे’ इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परि-
चर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः ।

वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्तीयते । विस्मयत
इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ।

The affix कृच् is used (optionally) after the words नमस्
वरिवस् and चित्त्वङ् respectively in the sense of particular
affairs of worship, service or attendance and astonishment
due to the अनुवृत्ति or presence of the term 'करस्' from the
previous rule 'शब्दवैरै—' (2678). Thus नमस्यति देवान् etc
चित्तीयते—it is आत्मनेपदी because चित्त्वङ् is डित् and the ईकार
is provided for by 'काचि च' (2658). इत्यन्ये e.g. in Bhatti
we have 'ततश्चितीयमाणोऽसौ' where असौ refers to the elusive
stag (मायासृग) and चितीयमाण means causing astonishment
(on the part of Rama).

मित— । नमोवरिव इति । नमस्, वरिवस्, चित्त्वङ् इत्येषां सनाहार-
इच्छात् पञ्चम्येकवचनम् । कारण इत्यनुवृत्तेरिति । 'शब्दवैरै—' (११११२) इत्यत
इति भावः । कारणं क्रिया । सा चात क्रियाविशेषस्य साहिका । तदाह—क्रिया
विशेषे इति । क्रियाविशेषे इति विशेषणम् पूजायामित्यादौ प्रत्येकमभिसम्बद्धानि ।
तेन पूजात्मिकायाम्, परिचर्यात्मिकायाम्, आचर्यात्मिकायाञ्च क्रियायामित्यर्थः ।
एतच्च—'नमसः पूजायाम्' । 'वरिवसः परिचर्यायाम्' । 'चित्त्वङ् आचर्ये' इति
वार्त्तिकवयाल्लभ्यते । नमस्यतीति । नान्तमेव 'क्री' पदमितुक्तत्वाद् नत्वविसर्गो ।
चित्तीयत इति । चित्त्वङो डित्त्वात् तङ् । 'काचि च' (२६५८) इति ईत्त्वम् ।
विस्मापयत इत्यन्ये इति । तथा च भट्टिः—'ततश्चितीयमाणोऽसौ' इति । 'असौ
मायासृगश्चितीयमाणो विस्मयसुत्पादयन्नित्यर्थः' इति तत्त्ववोचिनी ।

२६७६ । पुच्छभाण्डचीवरासिङ् ॥३१॥२०॥

दी— । 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' (वार्त्तिक) ।

विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते ।
परिपुच्छयते । 'भाण्डात् समाचयने' (वार्तिक) । सं-
भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः ।
समवभाण्डत । 'चीवरादर्ज्जने परिधाने च' (वार्तिक) ।
सञ्चीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्ज्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ।

The affix णिङ् is used after the words पुच्छ, भाण्ड and
चीवर (a rag) under the particular senses expressed by
the varttikas 'पुच्छात्—', 'भाण्डात्—' and 'चीवरात्—'. उत्पुच्छयते
etc i.e. wags or moves the tail in various or objectionable
ways. समवभाण्डत—सम्—भाण्ड् + णिङ् + चङ् (लुङ्) + त, अट् comes
in before भाण्ड by the saying 'उपसर्गसमानाकारम्—' see ante.
आत्मनेपद due to डित्त्व of णिङ् and चङ् due to the retension of णि
which is the common name for णिच् and णिङ्. Thus 'णिञि—'
(2312) and 'शेरनिटि' (2313) apply here.

मित— । पुच्छभाण्डेति । पूर्ववदव समासविभक्ती । 'करणे' इत्यवाप्यनुवृत्तिः ।
एभ्यः कर्मभ्यः क्रियाविशेषेषु उदसनव्यसनपर्यसम—समाचयन—अर्ज्जनपरिधानेषु णिङ्
स्वादित्यर्थः । उत्पुच्छयत इति । पुच्छं विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणीयार्थः । एवमन्यत्र ।
'पुच्छात्—', 'भाण्डात्—', 'चीवरात्—' इति वार्तिकवचनम् । समवभाण्डत इति । सम्-
पूर्वाद् णिङन्ताद् भाण्डशब्दात् 'णिञि—' (२३१२) इति चङ् । 'चङि' इति द्वित्वम् ।
ङ्स्वादिति । 'शेरनिटि' (२३१३) इति णिचोपः । 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातु-
संज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियत' इत्युक्तात् संशब्दात् परमडागमः ।
कश्चित् 'उपसर्ग—' इत्युक्त्यं भाण्डशब्दात् काण्डपौल्याद् । तदयुक्तम् । अडागम-
मात्रं प्रति तस्याव निमित्तत्वात् । णिङ् इत्यनेनैवात्मनेपदसिद्धिश्च । डकारोऽव-
'शेरनिटि' इति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणार्थं इति तत्त्वबोधिनी । तद्वमसात् ।

णकारस्यैव तत्र सामर्थ्यात् तु ङकारस्य । तस्मात्कनेपदसिद्धिरिव फलसम्यग्वा रिचनेव विदधीतेत्यलमुपजीव्य-हिद्राविष्करणेन । 'च'वगादङ्गे' इत्यपि वार्तिकमिति कश्चित् ।

२६७७ । मुण्डमिश्रश्नच्छालवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्

॥३॥२१॥

दो— । कजय्ये । मुण्डं करोति मुण्डयति । 'व्रताद्-भोजनतन्निवृत्त्योः' (वार्तिक) । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । 'वस्त्रात् समाच्छादने' (वार्तिक) । संवस्त्रयति । हल्यादिभ्यो ग्रहणे' (वार्तिक) । 'हलिकल्योरदन्तत्वं च' (वार्तिक) । हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति । कलयति । महश्चलं हलिः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन अगेव लुप्यते । अतः सन्वद्-भावदीर्घो न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्त्वं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः 'सत्यापपाश—' (२५६३) इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । 'प्रातिपदिकाज्ञात्वर्थे—' (गणसूत्र) इत्येव सिद्धे केषाञ्चिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लच्छायति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्त-त्वार्थम् । सत्यस्यापुगर्थम् । केषाञ्चित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । 'अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः' (वार्तिक) । अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति

विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायतु-
 पवीणयति । तूलेनानुक्कष्यात्यनुतूलयति । ढणाग्रं तूलेनानु-
 घट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाभियाति
 अभिषेणयति । 'उपसर्गात् सुनोति—' (२३७०) इति षः ।
 अभ्यषेणयत् । 'प्राक्सितात्—' (२२७६) इति षः । अभिषिषेण-
 यिषति । 'स्यादिष्यभ्यासेन च—' (२२७७) इति षः ।
 लोमान्यनुमाष्टिं अनुलोमयति । 'त्वच संवरणे'—घः । त्वचं
 गृह्णाति त्वचयति । चर्मणा संनहति सच्चर्मयति । वर्णं
 गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते = अवचूर्णयति ।
 दृष्टवदित्यतिदेशात् पूंवद्भावादयः । एनोमाचष्टे
 एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति ।
 वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्—अपप्रथत् ।
 मृदुं म्रदयति । अमिम्रदत्—अमम्रदत् । भृशं कृशं दृढं
 भ्रशयति क्रशयति द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् ।
 परिभ्रढयति । पर्यवब्रढत् । जडिमाख्यत् । औजिढत् ।
 ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् हतिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वत्वासिद्धोय-
 मद्वित्वे' (परि—) इति त्वनित्यमितुक्तम् । 'द्विशब्दस्य' द्वित्व
 मित्यन्ये—औडिढत् । जडमाख्यत् औजढत् औडढत् ।
 'ओः पुयण्—' (२५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं 'द्वित्वे
 कार्ये णावच आदेशो नेति जनयतावुक्तम् ॥ 'प्रकृत्यैकाच'
 (२०१०) । वृद्धिपुको । स्वापयति । त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति
 मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात् पूर्व नित्यत्वाद्विलोपः ।

वृद्धिपुक्तौ । त्वादयति मादयति इति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात् पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (२०१०) इति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति श्रुतित्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठादुपदाहरणविशेषेऽन्यथामिद्विपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति अस्मयति । श्वानमाचष्टे श्वावयति । 'नस्तद्धिते' (६७८) इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न । येन नाप्राप्ति-न्यायेन 'टिः' (१७८६) इत्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात् सम्प्रसारणम् । अन्ये तु 'नस्तद्धिते' (६७८) इति नेहाति-दिश्यते । इहनि तस्यादृष्टत्वात् । वृद्धिष्टेत्यादौ परत्वात् 'टिः' (१७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्त-परिभाषया सम्प्रसारणं नैत्येके । सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात् प्राक् सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वरूपं टिलोपः । विदयतीत्यपरि । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चं प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे—' (८१) इति प्रकृतिभावपक्षे—प्रति अचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत्—समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्ठिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वा-न्तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्र—' (२१८३) इति चिणो लुङ्-न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो न । अङ्गवृत्त-परिभाषया वा । चङ्गलोपित्वादुपधाङ्गस्यो न । अतितिरायत् । सध्रञ्चमाचष्टे सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्राञ्चम् अवि-

विष्वद्रायत् । देवद्राञ्चम् देवद्रा-ययति, अदिदेवद्रायत् । अदय्यञ्चम्
 आददद्रायत् । अदसुयञ्चम् अदसुआययति । आददसुआयत् ।
 असुसुयञ्चम् असुसुआययति । चङ् । आसुसुआयत् । भुवं भावयति ।
 अवीभवत् । भ्रुवम् अबुभ्रवत् । श्रियम् अशिश्रयत् । गाम्
 अज्रूगवत् । रायम् अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वस्व स्वाशस्वत् ।
 स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः = स्वयति । असस्वत्—असिस्वत् ।
 बहन् भावयति । बहयतीत्यन्ये । विन्मतोरिति लुक् * । स्रग्विणं
 स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमती श्रीमन्तं वा
 श्रययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीं पयसयति । इह टिलोपो
 न । तदपवादस्य लुक् प्रवृत्तत्वात् । स्थूलं स्थवयति । दूरं
 दवयति । कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति । दूरमतिति
 श्रयति वा—दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति—
 कनयति । 'युवात्ययोः—' (२०१६) इति वा कन् । अन्तिकं
 नेदयति । वाढं साधयति । प्रशस्वं प्रशस्ययति । इह अज्यौ
 न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्ञापयति । प्रियं प्रापयति ।
 स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्कारयति । उरुं वरयति—
 वारयति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । वृद्धं वर्षयति ।
 तृप् त्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ।

इति तिङन्तनामधातु-प्रकरणम् ।

* एतत् तत्त्वबोधिण्यां दृश्यते न तु बालमनोरमायाम् ।

The words सुख् etc. take णिच् in the general sense of 'doing' attached after the special senses laid down in the following Varttikas. 'व्रतात्—' (varttika)—णिच् is used after व्रत in the sense of eating and of refraining from the same. Thus पयः व्रतयति—takes the milk and शुद्राद् व्रतयति—refrains from taking the food prepared by a Sudra. 'वस्त्रात्—' (varttika)—संवस्त्रयति—covers with a cloth. 'हल्यदिभ्यः—' (varttika)—'हलिकल्पेः—' (varttika)—णिच् is attached to हलि (a big plough) and कलि (fight) etc. in the sense of acceptance, and हलि and कलि are to be regarded as अकारान्त by निपातन. Although in अजहलत् (हलि + णिच् + चङ् + तिप्) etc. वृद्धि (by 'अचो जिगृहि' 7. 2. 115) due to its subsequence to टिलोप (directed by णिच्—3. 1. 21. which has इष्टवत्त्व by 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवत्त्व (गण—) under चुरादि) takes effect prior to the latter (टिलोप), yet by इष्टवदभाव—अक् (i. e. आ after वृद्धि of हल etc.) indeed elides. Consequently, due to अग्लोपित्व there is no सन्वत्त्व, cp—'सन्वत्त्ववृत्ति—' (2316) and दीर्घ by 'दीर्घो लघोः' (2318). But, on the contrary, had there been no अदन्तनिपातन, there would have been, after the वृद्धि of हलि etc, the elision of 'ऐ' (by इष्टवदभाव) which is not an अक्—consequently there would have been सन्वदभाव and दीर्घ giving अजीहलत् etc, which are not sanctioned by usage. कृतं गृह्णाति i. e. admits the benefit derived. इत्यत्रैव प्रतिभुं युक्ताः— because both the rules direct the same thing namely णिच्. Though the words सुख् etc. could have णिच् after them by the गणद्वय 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—' and though these could have been included

under the rule 'सत्यापपाश—' (2563) yet some of these have been separately enunciated here in order to attach णिच् even when the bases सुण्ड etc. are सापेक्ष or stand in relation with any other word. Thus माणवकं सुण्डं करोति—सुण्डयति माणवकम् (shaves the head of the boy) and अन्नं मिश्रं करोति—मिश्रयत्यन्नम् etc. श्लक्ष्णयति—cleans, लवणयति—adds salts to. But हलि and कलि have been enlisted here to make them अकारान्त, सत्य is mentioned in Sutra 2563 to add the aug. आपुक् after it and some others there by way of clear expression. सत्यापयति—(makes or speaks the truth)—no टिलोप due to आपुक्. 'अर्थवेदयोः—' varttika. पाशम् etc. relieves (himself) of the bondage. Here काशिका reads the two varttikas—(1) 'पाशाद्विमोचने' and (2) 'रूपाद्दर्शने'. उपवीणयति—sings in accompaniment with a lyre (for another's pleasures). अनुतुल्ययति—moves (backward and forward) the point of a straw with a bit of cotton (to draw it out). उपश्लोकयति—utters (or composes) verses in praise of another. अभिविणयति—makes an expedition against. 'लव संवरणे—चः' i. e. the word लव is derived with the affix च directed by 'पुंसि संज्ञायां—' (3296). Then add णिच् after it. संवर्णयति—arms himself with an armour. अवध्वंसति—destroys with dusts. काशिका reads अवध्वंसयति. Here इष्टवत् being referred to (cp. 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ—') we have पुंवद्भाव etc. (cp.—'इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव-रभाव-टिलोप-विन्मत्वलोप-प्रस्थ-स्त्राद्यादिश-भसंज्ञाः तद्वत्सावपि स्युः—'चुरादि). Thus एतयति—एतौ is the fem. of एत (a kind of colour cp.—'वर्णादनुदात्तात्—' 496); दारदयति—दारद is the name of a person or king—तस्यापत्यं पुमान्

दारदः (with अण् whence by 'अतश्' (1196) we have दारद in feminine and by पुं वदभाव दारद again. Without पुं वदभाव it would give दारयति which is not intended. वदुम् i. e. पृथुम आचष्टे. Similarly—elsewhere. टिलोप i. e. the elision of टि which is the उकार here is effected after or before the वृद्धि in प्रथयति, रभाव of वृ being provided for by 'र ऋतो हलादेशोः' (1785) अपिप्रथत्—अपप्रथत्—the former is effected in the case of वृद्धि—where there being no अग्लोप 'सन्त्यतः' (2317) takes effect; no दीर्घ because the अभ्यास 'पि' is गुरु due to the संयोग 'प्र'; and the latter is effected when there is no वृद्धि where there being अग्लोप 'सन्त्यतः' fails. परिप्रथयति etc.—the base is परिप्रथ् whereof परि is set apart when any radical operation takes place, cp. 'उपसर्गसमानाकारम्—' etc. ऊदिमाख्यत्—here आख्यत् is the लुङ् form of आचष्टे। औजिडत्—लुङ् form of ऊदि which is derived with क्तिन् (उह् + क्तिन्) by 'हो ङः' (324—8. 2. 31), 'भषस्तथोः—' (2282—8. 2. 40) 'दुना दुः' (110—8. 4. 41) and 'दो ङे लोपः' (2335—8. 3. 13)—ढल—धल—एल—ढलोपाः। Now ऊदि + णिच् = ऊदि by टिलोप—ऊदि + चङ् तिप् = आद् ऊह् हति अत् ;—हति by 'अजादि-द्वितीयस्य' is duplicated due to the invalidity of ढल, धल, एल and ढलोप. Here it cannot be argued that as हित् has to be operated, so ढल etc. will not be considered as invalid due to the existence of the परि—'पूर्ववासिद्धीयमद्विर्वचने'। For this परिभाषा is अनित्य or provisional only and therefore does not apply here. Then comes in इल of the अभ्यास by 'सन्त्यतः' (2317) and चुल by 'कुहोद्युः' and also ढल etc. again along with णिलोप by 'शेरनिटि' (2313).

इत्युक्तम्—cp. 'न द्वाः— (2446). इत्यर्थ—i.e. कैयट and others. औडिटत्—by ज् शत्व and वृद्धि. औजडत्-औडटत्—here in both the cases the इकार of णिच्, is not heard because ह्रत् or ढ is duplicated before the operation of णिच् due to the prohibition 'द्विले कार्ये—' which has been expressed (by Dikshita) under ऊण (1889—Root No.) परिहृये—under चुरादि on the occasion of the formation of औननत् । The word 'ख' in णिच् will not undergo टिलोप but will retain its primitive character by 'प्रकृत्यैकाच्' (2010) due to its being एकाच् or monosyllabic. Thus it becomes 'खापि' by वृद्धि and पुक् । त्वापयति, मापयति (speaks of you and me)—Here by 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (1373) we have त्व अद् णिच् and न अद् णिच्. Now टिलोप due by इष्टवद्भाव being नित्य takes effect before पररूप due by 'अतो गुणे' (191—6. 1. 97) though the latter follows upon the former. Thus we get त्वापि, मापि by वृद्धि and पुक् ('अचो—' 254 and 'अतिङ्गो—' 2570). But त्वादयति, मादयति are (more) grammatical by उपवाहवृद्धि as पररूप— is an अन्तरङ्गविधि which therefore taking effect there is no chance of टिलोप due to the influence of प्रकृतिभाव by 'प्रकृत्यैकाच्' (2010). Nor is it to be mistaken that प्रकृतिभाव has been refuted in the भाष्य ; for the भाष्य—defends in different way only the particular instances as प्रेयान्, प्रेष्ट etc. (but does not thereby rejects प्रकृतिभाव—see भाष्य in मित— . It is important to note that Nagesha is opposed to the above view of Bhattoji). युवामावां वा, similarly in the case of युस्मान्स्मान् वा । शवधति—श्वन् + णिच् + शप् तिप् = श्व इ अति due to टिलोप by 'नस्तद्धिते' (679) (Although श्वन्

is एकाच् and इष्टवद्भाव is present yet) प्रकृतिभाव due by 'प्रकृत्यैकाच्' (2010) does not take effect—for by the maxim 'यन् नाप्रातिस्तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्'—'an injunction proceeds on the authority of that (very) statement (by which it is ordained.) even if it is intervened by another rule or operation the application [whereof is unavoidable (नाप्रातिः)]'—it (प्रकृतिभाव) bars the rule 'टि' (2010) only which is invariably present after it and not the rule 'नस्तद्धिते' which is not so. यन् being भसंज्ञक, gets सम्प्रसारण by 'अयुवमघोनामतद्धिते' (362). Thus we have गु इ ऋति (Note that य् gets सम्प्र. due to स्थानिवद्भाव or असिद्धत्व of टिलोप effected by 'नस्तद्धिते' (6. 4. 144) which falls under 'असिद्धवद्वामात्' 6. 4. 22). Then by 'अचो जिण्ति' and 'एचोऽय्—'—शावयति । But others hold that 'नस्तद्धिते' has not been (intended to be) transferred to the case of यन् + णिच् as it (यन् + णिच्) necessitates इष्टवद्भाव and) as 'नस्तद्धिते' is not seen (to apply) in the case of इष्टन्. for in the cases of वृद्धिश्च (अतिशयेन वृद्धा or वृद्धवित्) etc. the rule 'टि' only takes place. And therefore there is no टिलोप as 'टि' is barred by 'प्रकृत्यैकाच्' । Thus by प्रकृतिभाव, सम्प्र. and गुण we have गुनयति according to them. विद्वयति—according to some who hold that सम्प्र. here does not take place due to the अङ्गहन्त परिभाषा ('अङ्गहन्ते पुनर्वृत्तावविधिः'—i.e. one अङ्गकार्य having taken effect another will not do). Thus the अस् of विद्वस् eliding by टिलोप, the ् of विद्व will not have सम्प्र. by 'वसोः सम्प्रसारणम्' (435)—while others say that विदावयति—is the result of विद्वस् + णिच् by सम्प्र. (after टिलोप) which (सम्प्र.) comes in

by 'वसोः—' due to the असिद्धत्व of टिलोप ('टि:' 6. 4. 155). इङि etc as before ; others, however, hold that विद्यति is the (grammatical) form—for सम्प्रसारण being नित्य. takes effect before टिलोप and being अन्तरङ्ग, पूर्वरूप steps in and finally टिलोप i.e. the elision of उस्. The former (विद्यति), however, is regarded, says Nagesha, as correct. उदीचयति—उदच् (उद्—अच्+क्विन्—नलोप by 'अनिदिताम्—' 415)+यिच् etc=(उद्) अच् इ, अति due to the segregation of उद् by 'उपसर्ग-समानाकारम्—'=(उत्) ईचि अति by 'उद् ईत्' (420)= उदीचयति with उद् prefixed and गुण by 'सार्व—' (2168)—Here there is no टिलोप due to 'प्रकल्लैकाच्' (2010) which applies after the separation of उद् । उदैचिचत्—लुङ् separation of उद् etc as before ; duplication of चि due to the prohibition of णिलोप by 'दिवंचनेऽचि' (2243) ; इङि and णिलोप in the उत्तरखण्ड । प्रतीचयति—प्रत्यच् (प्रति-अच्+क्विन्)+यिच् etc.—अ of अच् elides by 'अचः' (416) and इ of प्रति is lengthened by 'चौ' (417). Similarly सनीचयति । तिराययति—तिर्यच्+यिच् । Here तिरस् of तिर्यच् is an अव्यय and not उपसर्ग ; so it is not segregated, consequently there is no प्रकृतिभाव for तिर्यच् is अनेकाच्. Now 'प्रकल्लैकाच्' not applying we have टिलोप or the elision of अच् due by इष्टवद्भाव in connection with यिच्. Again, although अच्चि i. e. अच् disappears by टिलोप, yet this टिलोप or अच्लोप being असिद्ध or invalid due to the वहिरङ्गत्व (of the affix यिच् which is the cause of टिलोप), we have तिरि in the place of तिरस् (by 'तिरसस्तिर्यलोपे' —423). And the first टिलोप (effected by 'टि:' 6. 4. 163) being असिद्ध by 'असिद्धवत्—' (6. 4. 22) by the analogy of the लुक् or elision of त coming

after चिच् (in अपाचितरात् where the तश्च् eliding by 'चिष्णो लृङ्' (2329—6. 4. 104), the तश्च् of the तर does not again elide by the same, due to the interposition of the first तश्च् which is असिद्ध. Thus here there is no टिलोप i.e. the elision of इ of तिरि (by 'टि:'). Or—the टिलोप (2nd) may be forbidden by the अङ्गवृत्तपरिभाषा or 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविधिः' (see ante). Thus तिरि + णिच् = तिराणि by वृद्धि and आयादेश then गुण etc. in con. with ण्त् तिप् । And 'in चङ् there is no उपधाङ्गस्य (due by 'चङ् उपधाङ्गः'— 2316) on a account of—अग्लोपित्व of तिरि (though, strictly speaking, there is no अग्लोप here but the root अच् itself elides yet the elision of 'अ' along with it (अच्) is regarded as an emblem of अग्लोप)—अतितिरायत् by वृद्धि etc. as before. सप्राचम्—the base is सप्राच (सह—अच् + क्तिन् by 'सहस्य सप्तिः' 422) cp—Amara also —

‘देवानञ्चति देवद्राङ् विश्वद्राङ् विश्वञ्चति (च ?) ।

यः सहाञ्चति सप्राच स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥’

असरकोपविशेषनिर्देशे प्राणिवर्गः ।

सप्राययति—the base is सप्ति—process as in तिराययति । अससप्रायत्—duplication of सप्ति because सह is not an उपसर्ग; hence ‘उपसर्गसमानाकारम्—’ does not apply here. अविष्वद्रायत्—duplication of विश्वद्रि formed by ‘विष्वग्देवदीच टेरद्रि अञ्चतावप्रत्यये’ (418) which directs अद्रि in the place of टि of विश्वक् (and देव). Similarly अदिदेवद्रायत् । आददद्रायत्—duplication of अदद्रि (अदम् + अद्रि + अच् + क्तिन् = अदद्राङ् = अदद्रि by टिलोप) आददसुआयत्—आसुसुआयत् duplication of दसु and सु res-

pectively. Though 'सु' is असिद्ध or invalid, yet it gets हिल by 'पूर्ववासिद्धीयमद्विर्वचने' (परि—) see also :—

‘अदसोऽदेः प्रथङ् सुत्वं केचिदिच्छन्ति ललवत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसिद्धिं दृश्यते ॥

under ‘अदसोऽसिर्दादुदो नः’ (419—8. 2. 80). अवीभवत्—by ‘ओः पुयण्जि—’ (2577). अनुभवत्—हिल of भु—अभ्यासकार्य—णिच्कार्य— in the उत्तरखण्ड—णिलोप—उपधाङ्गस्व । Similarly अशिग्यत् here in both the cases ‘ओः पुयण्—’ does not apply. अजूगवत्—the base is गो which becomes गु by ‘ङ्स्वः’ (2180) and ‘एच इक्—’ (323) and then दीर्घ (गू) by ‘दीर्घो लघोः’ (2318). Similarly अरीरयत् and अनूनवत् । स्वाश्वत्—the base is स्वश्व (an excellent horse) ; सु is set apart by ‘उपसर्गसमानकारम्—’ and श्व is doubled by ‘अजादेर्हितीयस्य’ । अव्ययानाम् etc—hence the टि (अर्) of खर् elides because there is no chance of ‘प्रकृत्यै-काच्’ (2010) which forbids ‘टिः’ (1786) only. असखत्—असिखत्—the former is by हिल of खर् due to the saying ‘णावच आदेशो न हिले कार्ये’ (ānte) which prevents the टिलोप in con. with णिच् whereas the latter is by हिल of खि (by टिलोप and application of णिच्) according to those who hold that the टिलोप or the elision of अर् (of खर्) is not an अजादेश । वहन् etc. i.e. वहन् आचटे—भावयति by ‘वहोर्लोपो भू च वहोः’ (2017) but the aug. ‘यिट् directed by ‘इष्टस्य यिट् च’ (2018) does not come in, for the term ‘इष्टवत्’ (प्रातिपदिकाङ्गालर्थे बहुल-मितवच्च) implies that the operations, due in इष्टप्रत्यय, are to be transferred (अतिदिश्यते) to णि and not ‘that the opera-

tions laid down for वृह are to be transferred to णि also. वृहयति—this is according to others who hold that वृह will not be replaced by the सुभाव also. सजयति—by 'विन्सतालुङ्' (2020). वृह्णि ('वृचो जिहृति' 254) due to its being enjoined by pronouncing the same (वृह्णि) and thus falling under the परिभाषा—'संज्ञापूर्वकविधिरनित्यत्वम्' (98) or when that which is enjoined is denoted by the technical terms such as गुण, वृह्णि etc in the rule—the rule is not valid everywhere. Similarly—अययति, अशिअयत् as before. पयसयति—elision of विन्. But (after this) the टि or अन् of पयस् does not elide by 'टि' (1/86) as 'विन्मतो' supersedes 'टि' । स्थवयति—by the elision of 'ल' and गुण of ऊ of the base स्थूल by 'स्थूलदूरयुवक्रस्-क्षिप्रचुद्राणां यणादिपरं (लुप्यते) पूर्वस्य च गुणः' (2015). And after गुण there is no वृह्णि by the अङ्गहन्तपरिभाषा or 'अङ्गहन्ते पुनर्हन्तावविधिः'. कथं तर्हि—here दूरयति is the locative of दूरयत् formed in con. with शह attached to the base दूरात् which again is formed by कृप् in the sense of दूरमतति or अयति (i.e. गच्छति). नेदयति—साधयति by 'अन्तिकवाटयोर्नेदसाधौ' (2041). इह—i.e. in प्रशस्य there is no 'अ' by 'प्रशस्य अः' (2009), nor 'ज्य' by 'ज्य च' (2011) as प्र the उपसर्ग is segregated in the occasion of operation, cp.—प्राशशस्यत् etc. ज्यापयति—वर्षयति by 'वृहस्व च' (2013). प्रियम् etc by the rule 'प्रियस्थिरस्मिरोरुवहुलगुरुवृहत्प्रदीर्घ-हन्दाकाराणां प्रस्थस्ववर्ध्विगर्वधित्प्राविहन्दाः' (2016) and वृह्णि and पुक् ।

Here ends the नामधातुप्रकरण or the chapter on nominal bases under 'तिङन्त' ।

मित—। सुखेत्यादि। 'शब्दवैर—' (३।१।१७) इत्यतः 'करणे' इत्यनु-
वर्तते। तेनापेक्षितसामं पूरयन्नाह—कृतञर्थे इति। एतच्च क्रियासामान्यं तद्विशेषो
—भोजनादिः। व्रतादिति—वार्त्तिकम्। तन्निवृत्त्योरिति—(भोजने च) भोजन-
निवृत्तौ चेत्यर्थः। यद्वा न्नं व्रतयतीति—वर्ज्यतीत्यर्थः। वस्त्रादिति—वार्त्तिकम्।
संवस्त्रयतीति। वस्त्रेण समाच्छादयतीत्यर्थः। हलादिभ्य इति, हलिकलोरिति
च वार्त्तिकद्वयम्। महल्लमिति। कलिस्तु युद्धार्थं कं तथा चामरः—'सम्प्रहारा-
भिसम्प्रात कलिसंस्तोटसंयुगाः'। परत्वाद्वद्भाविति—'सुखमिन्द्र—' (३।१।२१)
इति हि शिञ्जिधीयते। तस्य च 'प्रातिपदिकात्—' इतीष्टवद्भावः। स च हलि-
कलोरौल्लङ्घनयोर्वा टिलोपे हेतुः। तदपेक्षया 'अचो जिणति' (२५४—७।२।१५)
इति वृद्धिस्तु परा। अतटिलोपात् प्राक् वृद्ध्या हलकलयोः (अदन्तयोः)
आकारान्तत्वं भवति। स चाकारोऽग्नं भवति लुप्यते च स एव णाविष्टवद्-
भावेन। ततश्च अग्लोपित्वात् 'सन्वत्तुनि—' (२३१६) इति न प्रवर्तते। न
च 'सन्वतः' (२३१७) इति। नापि 'दीर्घो—' (२३१८) इति। अत आह—
अतः सन्वदित्यादि। हलकलयोरनदन्तत्वे तु हलिः कलिरित्यनयोः "अचो जिणति"
इति वृद्ध्या ऐदन्तत्वे तस्य (ऐकारस्य) च णाविष्टवद्भावेन लोपे अग्लोपित्वा-
भावात् 'सन्वत्तुनि—' इत्यस्य प्रवृत्त्या सन्वदभावादितिभिः अजीहलत् अचीकल-
दित्यनिष्टं स्यादित्यवगन्तव्यम्। कृतं गृह्णातीति—'उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थ' इति
तत्त्वबोधिनी। पठितुं युक्ता इति—एकसूत्रीकरणे लाघवादिति भावः। ननु तदपि
न कर्त्तव्यं 'प्रातिपदिकात्—' इति गणसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरित्याशङ्क्य आह—केषाञ्चित्
गृहणमिति—सुखमिन्द्रादीनामित्यर्थः। सापेक्षेभ्योऽपीति—विशेषणविशिष्टत्वेन असम-
र्थेभ्योऽपीत्यर्थः। सापेक्षत्वमेव उदाहृत्य दर्शयति—माणवकमित्यादिना। अयं भावः
—'समर्थः पदविधिः' इति न्यायेन यथा महान्तं पुनर्मिच्छतीत्यादौ पुनीयतीत्यादि
वृत्तिर्न भवन्ति किन्तु वाक्यमेव तथा शिञ्जन्त्यापि सनायन्तवृत्तित्वात् माणवकं सुखं
करोतीत्यादीनां सविशेषणानां वृत्तिर्नास्तीति। यदा तु प्रकरणादिना माणवकस्येति
ज्ज्ञायते तदैव सुखं करोति सुखयतीति 'प्रातिपदिकात्—' इत्यनेन वृत्तिः स्यात्।

तदेवं सुख्यति माणवकमित्यादौ 'प्रातिपदिकात्—' इत्यस्मात्प्रातः 'सुख्यमिदं—'
इत्यारभ्यत इति । सुख्यतीति—परिचरोतीत्यर्थः । त्वयत्यतीति—त्वयत्युक्तं
करोतीत्यर्थः । अदन्तत्वाधिमिति—न तु सापेक्षाभ्यामपि रिक्तमिति भेदः । तत्
करोतीत्येव सिद्धे 'सत्यापपाश—' इत्यत्र सत्यग्रहणं व्ययेनित्यागच्छा अह—सत्यस्तेति ।
कीषाच्चित्त्विति—पाशादीनामित्यर्थः । अर्थवेद्योरिति—वार्त्तिकम् । पाशं विमु-
ञ्चतीति । 'पाशाद् विमोचने' इति 'रूपाद्दर्शने' इति च काशिकायाम् ।
सत्यापयतीत्यत्र आपुक्सामर्थ्यान् टिलोपः । 'त्वच संवरणे च' इति—अत्र पुंसि-
संज्ञायाम्—' इति घप्रत्यय इति भावः । 'त्वच' इति घप्रत्ययान्तिङकारान्तश्च ।
अवध्वंसत इति । अवध्वंसयतीति तु काशिकायाम् । इष्टवदित्यतिदेशादिति—
'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' बहुलमिष्टवच्चेत्यनेनेत्यर्थः । पुंवद्भावः इत्येव इति—आदि-
पदेन रभावटिलोप—भसंज्ञादयो यास्याः । एतच्च शिच्प्रकरणे (चुरादौ) उक्त-
मिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । एतयतीति—एत इति वर्णवाचि प्रातिपदिकम् । तस्य
'वर्णादनुदात्तात्तोपधातो नः' (४९६) इति ङीप् नकारादेशे च एनौ इति भवति
तस्य णविष्टवद्भावेन ङीव्नकारयोर्निवृत्तिः । एतच्च णविष्टवद्भावाद् टिलोपेन
ङीव्निवृत्त्या तत्सन्निधोगशिष्टस्य नकारस्यापि 'संनिधोगशिष्टानामन्यतरापावे
उभयोरप्यपायः' इति न्यायेन निवृत्तिरिति पुंवद्भावाभावेऽपि एतयतीति सिध्यतीति
मनूयः । पुंवद्भावस्योदाहरणान्तरमाह—दारदयतीति । दारदिति कश्चिदाजिति
तस्यापत्यं पुमान् दारदः । 'ह्राज् मगधकलिङ्गमुरमसादण्' (११८८) इत्यण् ।
तस्य स्त्रियाम्—'अतश्च' (११९६) इत्यणो लुकि दरद इति । तामाचष्टे
इति दरद + णिच् + शप् तिप् इति स्थिते णविष्टवद्भावात् पुंवत्वेन अणोलुकि
दारद इति । तस्य टिलोपादिना दारदयतीति । पुंवद्भावाभावे तु टिलोपेन दर-
यतीति स्यादिति भेदः । पूर्वमेव तु न्याय्यम् । वृद्धौ सत्यामिति—'अचो जिष्णति'
(७२/११५) इत्यस्य परत्वाद् वृद्धौ कृतायां टिलोपेन औकारलोपेऽकृतायान्तु वृद्धौ
टिलोपेन उकारलोपे प्रथयतीति भवत्येव । 'र ऋतो—' इति रभावः । एवं
वृद्धिपक्षे अणुलोपाभावेन सन्वत्वात् 'सन्वत' इतीतिन अप्रिप्रथयदिति । इकारस्य

संयोगपरतया लघुत्वाभावेन 'दीर्घो लघो'रिति दीर्घो न । इड्याभावपक्षे तु उकार-
 लापिनाग्लोपित्वात् सन्वत्त्वाभावेन इत्त्वाभावः । पूर्ववदलघुत्वाद् दीर्घाभावश्च ।
 पूर्ववत् दीर्घो लघोरिति दीर्घ इति कश्चित् । तत् ग्रामादिकमिवेतुपेक्ष्यम् । एवम्
 अमिस्रदत्—अमस्रददिति । परिब्रदयतीति—स्वाम्यर्थकः परिब्रद इति प्राति-
 पदिकम् । अत्र लुङादौ 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदम्'—इति प्रयोज्यमिति दिक् ।
 ऊदिसाख्यदिति । ऊदिरिति ऊह्यातोः क्तिन्प्रत्यये परे 'ह्योढः', 'भक्षस्तथोः—'
 'धुना धुः', 'ठो ठेलोपः' इति दत्तधल्लुत्पल्लोपिषु कृतेषु रूपम् । ठत्वादीनां
 पूर्ववासिद्धीयत्वेन असिद्धत्वाद् ऊह्यतीति शपि । चङि तु औजिददिति । तत्र
 प्रक्रियामाह—ठत्वादीनामिति । हृति शब्दस्येति—ठत्वादिनिवृत्त्या तत्रैव परि-
 स्थितिः । नन्वत्र द्विवचनस्य कर्तव्यतया 'पूर्ववासिद्धीयम्—' इति परिभाषया
 ठत्वादीनामसिद्धत्वं न स्यादित्याशङ्क्य आह— इति त्वनित्यमिति । अतएवात्र
 न प्रवर्तते इति भावः । एतच्च 'न न्दाः—' (२४४६) इत्यवोक्तम् । तदेवं
 हृतिशब्दस्यैव हित्तेऽभ्यासकार्यं तुल्यत्वे । उत्तररख्ण्डे ठत्वादि । तेषाञ्चासिद्धत्वादभ्यासस्य
 दीर्घो न । एवं मतान्तरीये उडिददित्वात् । ननु औजठत्—औडददित्वात् णिज-
 निमित्त इकार श्रूयतेत्याशङ्क्य आह—'योः पुयण्—' इति । अत्र यद्वक्तव्यं
 तत् पूर्वोक्तमित्याशङ्क्यम् । पूर्ववत् हृतेत्यस्य हित्वम् । उत्तरवत् ढशब्दस्येति विवेकः । स्वभाचष्टे
 इति । स्वशब्दस्यैकाचत्वेन 'प्रकृत्यैकाच्' (१०२०) इति प्रकृतिभावे टिलोपाभावाद्
 ङङि । ततः 'अतिङ्गौ—' (२५७७) इति पुक् । त्वापयतीत्यादि । 'प्रत्ययो—
 त्तरपदयोश्च' (१३७३) इति मपर्यन्तयोः त्वमौ । तदेवं त्व अद् णिच् इत्यादौ स्थिते
 'अतो गुणे' (१८१—६।१।८७) इति पररूपे टिलोपात् प्रागुपस्थिते आह—
 नित्यत्वाट्टिलोप इति । त्वादयतीत्यादि । स्पष्टं मूलि । अन्तरङ्गत्वादिति । न च
 'वाणांदाङ्गवलीयः' इति न्यायेन टिलोपस्यैव प्राक् प्रवृत्तिरुचितेति वाच्यम् । तस्या-
 नित्यत्वादिति भावः । नागेशस्तु 'अनित्यत्वाश्रयणे—इदतरमानाभावात् व्याश्रयेऽपि
 इयाय इत्यादौ तत्प्रवृत्तेश्च आद्यमेव (त्वापयतीत्यादि) न्याय्यमि'त्याह । भाष्यस्येति ।
 अवभाष्ये प्रीथान् । प्रीष्ठ । प्रीथान् । श्रैष्ठ्यादय उदाहरणविशेषा अकारोच्चारण-

सामर्थ्यादेकानुच्चारणसामर्थ्याच्च 'प्रकृत्यैकाच्' इति विहितं प्रकृतिभावं विनैव साधितः । न त्वेतेन प्रकृतिभावः प्रत्याख्यातः इति शब्दं निगमयितुं स्वाप्रयत्नीत्यादौ प्रकृति-
भावस्यावश्यकत्वात् । 'अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यतीत्यभिप्रेत्यप्रयोगाद् ।
अन्यथा अन्तरेणैवेत्येवशब्दमेव प्रयुञ्जीतेति भावः । नानिश्चल 'प्रत्याख्याने एव
भाष्यतात्पर्यमित्याहुः' इत्याह । इदमेव भाष्यम् (प्रकृत्यैकाच् (६।४।१६३) सूत्रम्) :—
“अथेष्टे मेयःसु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् । प्रेयान् । प्रेष्ठः । नैतदस्ति । प्रादीनाम-
सिद्धत्वात् ('असिद्धवत्—' इत्याभीयत्वेनेति भावः) न भविष्यति । इदं तर्हि ।
श्रेयान् । श्रेष्ठः । 'प्रकृत्यैकाजिष्ठे मेयःसु' चेदिकाच्च उच्चारणसामर्थ्योद्भवचनात् प्रकृति-
भावः' (वार्तिक) । प्रकृत्यैकाजिष्ठे मेयःसु चत्तन्न । किं कारणम् । एकाच्च
उच्चारणसामर्थ्यात् । अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति । विन्मत्तोर्लुगश्चे
प्रकृतिभावो वक्तव्यः । सन्वितरः । सजौयानित्यादौत्यलम्' । युवानावां इति ।
'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गी लुगवाधते । इति न्यायेन 'युवावौ' इत्यादिशौ न ।
लुका लुप्तत्वात् । युषान् अस्मान् इति वियहोऽपि रूपं तुल्यम् । शवधतीति । शव्
णिच् शप् तित् इति स्थिते 'नस्तद्धिते' (६७८) इति टिलोपात् त्व इति इति
स्थिते 'णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य' इतीडवत्त्वेन भसञ्जकत्वात् 'अयुवमधोनास्तद्धिते'
(३६२) इति सम्प्रसारणे कृते वृद्धावादेशयोश्चकतयोर्धयोक्तं रूपम् । ननु यन्नित्यस्य
एकाच्त्वात् 'प्रकृत्यैकाच्' (२०१०) इति प्रकृतिभावः सादित्याशङ्क्य आह—
प्रकृतिभावस्तु नेति । इत्यस्यैव बाधक इति । न तु 'नस्तद्धिते' इत्यस्यापीत्येवकारादेः । दिन
नाप्राप्तित्यायेनेति—'येन नाप्राप्तिस्तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रासाध्यात्' इति प्रकृतिभावस्तु
नेति पूर्णं वचनम् । येन विधिना न अप्राप्तिः किन्तु प्राप्तिरेव अपहिरार्थप्राप्तिरित्यर्थः ।
अयमेव सूत्रक्रमः—'नस्तद्धिते' (६।४।१४४), 'टिः' (६।४।१४५), 'प्रकृत्यैकाच्'
(६।४।१६३) इति । टेरितिचात्र, अपरिहार्यप्राप्तिस्तस्मात्तेन व्यवहितेऽपि प्रकृत्यै-
काजिति तस्यैव बाधकम् । अयमेव स्पष्टार्थः—यत् यत् 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य प्रवृत्ति-
स्तत् तत् 'टिः' इत्यस्य प्रवृत्तिर्न तु 'नस्तद्धिते' इत्यस्यापि । सजिष्ट—इत्यादौ तस्य—
प्रवृत्तेरिति भावः । ततश्चायं (प्रकृतिभावः) 'नस्तद्धिते' इत्यस्य न बाधकः । तस्य

प्रवृत्त्यभावात् । प्राप्तस्यैव हि प्रतिषेधो युज्यते न त्वप्राप्तस्येति । मतान्तरे तु शुनयतीत्ये-
वेत्याह—अन्ये त्विति । अन्ये इत्यस्य आहुरित्यनेनावयः । इष्टनौति । यथा सजिष्ठ ।
वज्रिष्ठेत्यादौ । शुनयतीति—अनेन टिलोपाभावात् सम्प्रसारणगुणायादेशेषु रूपम् ।
एवं स्थिते पूर्वमेव न्याय्यं रूपं न तु परमिति बोध्यम् । न च टिलोपे सत्यन्नन्तत्वाभावात्
'श्वयुव'—इत्यस्याप्रवृत्तेः कथमिह सम्प्रसारणमिति वाच्यम् ? स्थानिवद्भावेन सत्यपि
टिलोपेऽन्नन्तत्वस्य लाभादित्यन्त्र विल्लरः । विदयतीति । विदसुशब्दाखौ टिलोपः ।
ततो णिचि गुणे प्राग्वत् । इदमेव रूपं न्याय्यं न त्वितरे इति नामेशः । 'वसोः
सम्प्रसारणम्' (४३५) इति सम्प्रसारणन्तु नेत्याह—अङ्गवृत्तेति = 'अङ्गवृत्ते
पुनर्हत्तावविधिः' इति परिभाषा । 'अङ्गे अङ्गाधिकारि वृत्ते निष्पन्नं यत् कार्यं तस्मिन्
सति पुनरन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तौ अविधिरविधानं भवतीत्यर्थः' इति नामेशः ।
अतएवात्र टिलोपरूपाङ्गकार्ये कृते पुनः सम्प्रसारणरूपं कार्यान्तरं न । नित्यत्वादिति ।
'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्य' इति न्यायादित्यर्थः । टिलोप इति—एवं प्राप्तस्य
'विदुस्' शब्दस्य उसो लोप इत्यर्थः । अन्यत् समानम् । उदीचयतीति—उदपूर्वादच्चेतेः
क्तिन्प्रत्यये 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपे 'उदच्' इति प्रातिपदिकम् ।
उपसर्गसमानाकारम्—' इत्युदः पृथक्कृत्या 'अचः' एकाचत्वेन प्रकृतिभावाच्च
टिलोपः । 'अचः' (४१६) इति बाधित्वा 'उद ईत्' (४२०) इतीत्वम् । गुणादि
प्राग्वत् । उदैचिचत्—लुङि 'द्विर्वचनेऽचि' (२२४३) इति णिलोपस्य निषेधात्
चिशब्दस्य द्वित्वम् । उत्तरखण्डे तु णिलोपः । अन्यत् प्राग्वत् । प्रतीचयतीति ।
'अचः' (४१६) इत्यलोपे 'चा'विति (४१७) दीर्घः । प्रत्यचिचत्—प्रति अचिच-
दिति । सर्व स्पष्टं मूलं । पूर्वन्तु, 'अचः' (४१६) इत्यकारलोपादुत्तं चिशब्दात्
प्रागट् । हिलादि । न चात्र आसन्नित्यादाविव अलोपस्यासिद्धत्वाद् अडागमः न स्यादिति
वाच्यम् । श्याश्रयत्वात् । तथाहि णिनिमित्तोऽलोपः अडागमस्तु लुङ्निमित्तः ।
आसन्नित्यादौ तु न तथेति भेदः । समीचयति—अत्र 'सम्' इत्युपसर्गः । तस्य 'समः
समि' (४२१) इति सम्यादेशः । स च प्राग्वत् पृथक् क्रियते । तिरारययति—
'तिरसस्मि अलोपे' (४२०) इति तिर्यादेशे तिरस् इत्यस्याव्ययत्वेन उपसर्गत्वा-

भावात् पृथक्कृतेरप्याभावः । वृद्धाद्यादेशौ । ननु अस्मत्तौ स्यात्सिच तिरसस्तिर्योदेशः ।
न तु तदभावेऽपि । अत्र च एकाच्चाभावेन प्रकृतिभावात् इष्टवदभावेन टिलोपात्
‘अच्’ इत्यस्य अपहारे (लोपे) सति ‘तिरस स्तिरि’ इत्यादेशो न स्यात् इत्यत्र आह—
वहिरङ्गत्वेनासिङ्गत्वादिति—टिलोपस्तेति शेषः । सहि णिनिमित्तः । णिश्च प्रत्यय-
भावमतोवहिरङ्गम् । ततश्च ‘असिङ्गं वहिरङ्गमकारङ्गं’ इत्यसिङ्गम् । ‘तिरि’ इत्यस्य तु
भूलनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वमिति बोध्यम् । ननु तिद्यच् + णिच् इति स्थिते टिलोप-
तिर्य्यादेशयोः कृतयोः ‘तिरि णि’ इति जाते पुनटिलोपः स्यादित्याशङ्क्य आह—चिणो
लुङ्घ्यायेनेत्यादि । यथा—‘अपाचितरास्’ इत्यत्र ‘चिणो लुक्’ (२३२८) इति चिणः
परस्य तश्चस्यैव लुग् भवति न तु तरप्रत्ययस्यापि, प्रथमलुकोऽसिङ्गत्वेन (६।४।२०४)
व्यवधानादप्रवृत्तेस्तदवदितिभावः । अङ्गवृत्तेति—एतदुक्तम् । चङि अग्लोपित्वादिति—
यद्यप्यत्र विशिष्याग्लोपित्वं नास्ति तथापि अङ्गवृत्तिसहितस्वाकारस्य लोपमादायैव तदुक्तम् ।
उपधाङ्गस्यो नेति—‘नान्तलोपिणास्त्वृदिताम्’ (२५७२) इत्यनेन । अतितिराद्यदिति ।
तिरिशब्दस्य द्वित्वम्, सन्नाययति—‘सहस्य सन्निः’ (४२२) इति सन्नादेशः, अन्यत्
प्राग्वत् । अससन्नायत्—सहस्यस्य अव्ययत्वेन पृथक्करणाभावात् सन्निशब्दस्य द्वित्वम् ।
अविचिष्वद्वादिति । ‘विष्वग् देवयोश्च—’ (४१८) इत्यद्वादेशे प्राग्वत् । णिचि
(शपि) तु विष्वद्वाययतीति ॥ आदद्वाद्यदित्यादि—एतत् सर्वं सुप्रकरणे—‘अदसोऽ
सीदादुदो मः’ (४१८) इत्यत्र वृत्तिग्रन्थव्याख्यानावसरे ‘अन्त्यवाधेऽन्त्यसदेशस्य’ इति
तदस्य-परिभाषाव्याख्यानावसरे च प्रपञ्चितमस्माभिरिति विरम्यते । आसुस आयदिति ।
‘पूर्ववासिङ्गीयमद्विले’ इति सुशब्दस्य द्वित्वम् ॥ अस्मीभवदिति । ‘ओः पुयण्जि—’
(२५७७) इत्यनेन इत्वे ‘दीर्घा—’ (२३१८) इति दीर्घः । अनुभवदिति । अत्र
रेफव्यवधानेन अवर्णपरकत्वाभावाद् ‘ओः पुयण्—’ इत्यस्याप्रवृत्तेरुत्तरखण्डे णिनिमित्तो
गुणः । एवमग्निश्रयदिति । अज्जगवदित्यादि—गवादिरत्र प्रातिपदिकम् । ‘ऋस्ः’
(२१८०) इति ऋस्ः । ‘एच इग्वखादेशे’ इतीक् । तस्य ‘दीर्घः—’ इतिदीर्घः ।
खाशब्ददिति । शोभनःअश्वः स्वश्वः । उपसर्गसमानाकारत्वेन सुशब्दस्य पृथक्कृतेः
अश्वशब्दस्य ‘अजादेर्हितीयस्य’ इति श्वशब्दस्यैव द्वित्वम् । अडागमः । अव्ययानामिति—

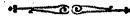
भाष्यवचनमेतत् । सूत्रवार्तिकयोरनुपलम्भात् । स्वयतीति—स्वर् आचष्टे इति अनेन टिलोपे णिचि गुणेन रूपम् । प्रकृतिभावस्तु न । तस्य 'ट'रित्यस्यैव वाधकत्वाद्भट्ट 'अव्ययानाम्—' इत्यस्यापि इतिभावः । असास्वत्—असिस्वदिति । 'ओः पुयण—' (२५७७) इति ज्ञापकात् णिचि अजादेशाभावेन स्वरशब्दस्य द्वित्वे पूर्वम् । 'अनय-लोपिन्यग् लोपित्वाभ्युपगमेऽप्यलादेशिऽजादेशलव्यवहारो नास्त्यीतिमतेन णिचा सङ्गितस्य स्थिशब्दस्य द्वित्वेन' परम् । वङ्गन भावयति इति—वङ्गन् आचष्टे=भावयतीत्यर्थः । 'वहोर्लोपो भू च वहोः' (२०१७) इति भूभावः । 'इष्टस्य यिट् च' (२०१८) इति यिट् तु न । 'णाविष्टवत्—' इत्यत्र 'इष्टवत्' इत्यस्य सप्तस्यन्ताद् वतिरिति व्याख्यातत्वाद् इष्टनि परे यत् कार्यं तदेव णौ परे अतिदिश्यते स लिष्ठस्येति षष्ठस्येति ह्युपगमात् । परे तु, न केवलं भूभावोऽत्र न भविष्यतीति न किन्तु यिडागमोऽपि नेत्याहुः । तेषामयं भावः—'यिडभावे तत्सन्निधोगशिष्टस्य (तत्साहचर्येणोपदिष्टस्य इत्यर्थः) भूभावस्याप्यभाव इति । अतएव टिलोपेन वङ्गयतीति रूपम् । भावयतीति तु न्याय्यम् । सजयतीति—स्पष्टम् । 'अजादी गुणवचनादेव' (२००६) इत्युक्तेऽपि विन्मतोरपि अजादी (इष्टन्नायसुनौ) भ्रत इत्याकरे स्पष्टम् । संज्ञापूर्वकत्वादिति । 'संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वम्' इति परिभाषयेति यावत् । संज्ञा चावबद्धिः । अतएव 'अचो जिण्विति' (२५४) इति नेति भावः । आययतीति । मनुष्योलुक् । अशिन्विथदिति । शिशब्दस्य द्वित्वमन्यत् प्राग्वत् । टिलीपो नेति । पयस इति शेषः । तदपवादस्येति । 'विन्मतोर्लुक्' (२०२०) इत्यस्येत्यर्थः । 'सत्यपिसम्भवे वाधनम्' इति न्यायमाश्रित्येदम् । लुङि—अपपयसत् । अवाग्लोपे सत्यसति वा न सन्त्वत्वादीति 'नौचङि—' इत्यत्रस्य भाष्यं मानम् । स्वयतीति । 'स्थूलदूर—' (२०१०) इति यणादिपरलोपो गुणश्च । लुङि—अतुस्थवत् । दूरादिति । क्षिप् । तस्मात्क्षिजन्तात् शब्दः । ततः सप्तमी । लुङि—अदुदवत् । अन्तिकमिति—'अन्तिकवादयोर्नेदमाधो' (२०१४) । अनिनेदत् । अससाधत् । अज्याविति । 'प्रशस्यस्य अः' (२००८), 'ज्यच' (२०११) । पृथक्कृतेरिति—सोपसर्गस्यैव अज्यविधानमिति भावः । प्राशशब्दात् । ज्यापयतीति । ज्यशब्दस्य णिचि 'दीर्घे अन्तिङ्गौ—' (२५७७) इति पुक् । लुङि अजिज्यपत् । अववर्षत् ।

प्रापयतीत्यादि । 'प्रियस्त्रिर'—इत्यनेन प्रायादिभि इतिपुकी । लुङि—अपिप्रयत् ।
अतिस्थपदित्यादि । वरयति—वारयति इति । 'वरादिभि कृते संचापूर्वको विधेरनित्य-
त्वाद्वाहुलकाद्वा विकल्पनोपधावङि'रिति साधव इति तन्मते नेदम् । अवीवरत् ।
व'हयतीति । लुङि अग्लोपित्वाद् अवश'हत् । एवमुत्तरम् लुङि कर्त्तरि—अजीगरत् ।
अविवपत् । अदद्राघत् । अवहन्दत् इति ।

इति नितभाषिण्यो तिङन्त-नामधातु-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्त-कण्डादि-प्रकरणम्



२६७८ । कण्डादिभ्यो यक् ॥३॥१२७॥

दी— । एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वर्यं । 'धातुभ्यः किम् ? प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्डादयः— धातवः प्रातिपदिकानि च । 'कण्डूञ् १८४५ गात्रविघर्षणे' । कण्डूयति—कण्डूयते । 'मन्तु १८४६ अपराधे' । रोषे इत्येको मन्तूयति । चन्द्रसु जितमाह । मन्तूयते । 'वल्गु १८४७ पूजामाधुर्ययोः' । वल्गूयति । 'असु १८४८ उपतापे' । 'असू असूज्' इत्येके । अस्यति । असूयति—असूयते । 'लेट् १८४८ लोट् १८५० धौल्ये' पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येके । लेद्यति । लेटिता । लोद्यति । लोटिता । 'लेला १९५१ दीप्तौ' । इरस् १८५२, इरज् १८५३, इरज १८५४ ईर्ष्यायाम् । इरस्यति । इरज्यति । 'हलि च' (३५४) इति दोर्घः । ईर्यति—ईर्यते । उषस् १८५५ प्रभातौभावे । 'वेद १८५६ धौल्ये, स्वप्ने च' । 'मेधा १८५७ आशुग्रहणे' । मेधायति । 'कुषुभ १८५८ क्षेपे' । कुषुभ्यति । 'मगध १८५८ परिवेष्टने । 'नीचदास्ये' इत्यन्ये ।

तस्तस् १६६०, पम्पस् १६६१ दुःखि । सुख १६६२, दुःख
१६६३ तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं
चानुभवतीत्यर्थः । 'सपर १६६४ पूजायाम्' । 'अरर १६६५
आराकर्मणि' । 'भिषज् १६६६ चिकित्सायाम्' । 'भिषण्ज्
१६६७ उपसेवायाम्' । 'इषुध १६६८ शरधारणे' । चरण १६६९.
वरण १६७६, वरण १६७० गती' । 'चुरण १६७१ चौय्ये' ।
तुरण १६७२ त्वरायाम् । 'भूरण १६७३ धारणपोषणयोः' ।
'गद्गद १६७४ वाक्स्खलने' । 'एला १६७६, केला—१६७६
खेला १६७७ विलासे' । इलेत्यन्ये । 'लेखा १०७८ स्खलने
च' । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट् १६७९ अल्प-
कुत्सनयोः' । लिट्यति । 'लाट् १६८० जीवने' । 'हृणीङ्
१६८१ रोषणे लज्जायां च' । 'महोङ् १६८२ पूजायाम्' ।
महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः । 'रिखा १६८३ श्लाघा-
सादनयोः' । 'द्रवस् १६८४ परिताप परिचरणयोः' । तिरस्
१६८५ अन्तर्धौ' । 'अगद १६८७ नीरोगत्वे' । 'उरस् १६८७
बलार्थः' । ऊरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः । 'तरण १६८८
गती' । 'पयस् १६८९ प्रसृतौ' । 'सम्भूयस् १६९० प्रभूतभावे' ।
'अम्बर १६९१ सम्बर १६९२ संभरणे' । आकृतिगणोऽयम् ।

इति तिङन्तकण्ठादि-प्रकरणम् ।

Eng.—very—easy. See नितभाषिणी also.

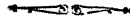
नित—। अथैवं दशगणीपाठोक्तधातूनां सामान्येन णिजादियोगेन प्रक्रियां

प्रदर्शयन्नाह—कण्डादिभ्य इति । धातुभ्य इति । ‘धातोरेकाचः—’ (३।१।२२) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्वार्थे इति—एवञ्च कर्त्तरि वेत्यपि योज्यम् । द्विधा इति । एतदुभयार्थे स्पष्टम् । पूर्वभाव इति—पूर्वत्वमित्यर्थः । छेदितेति । ‘यस्य हलः’ (२शु३१) इति यत्नोपः । मुख्यतीति । चुरादौ तु अस्मिन्नेवार्थे मुख्यतीत्यादुक्तम् । सपर पूजायाम् इति । ‘पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्च्चाह्णाः समाः’ इत्यमरः । ‘वत्सोत्सुकापि क्षिप्तिता सपर्यार्चां प्रत्यग्रहौत् सेति ननन्दतुस्तौ’ (रघु—२४) इति कालिदासश्च । अरा आराकर्मणि इति । ‘अररः प्रतोदः । तत्करणकं कर्म आराकर्म’ इति तत्त्वबोधिनी । इषुधशरधारणे इति । अतएवामरः—‘तूणोपासङ्ग तूणोरनिषङ्गा इषुधिर्दयोः’ इति । नहीङ्पूजायामिति । ‘सरस्वती श्रुतिमहती नहीयताम्’ इति शकुन्तलान्तिमञ्जोकः । प्रष्टाविति । प्रष्टतिः परिमाणविशेषः । आह्वतिगणोऽयमिति । तेन ‘दुवस् सन्दौपने’ इत्यादीनामनुक्तानामपि संग्रहः । ‘सनिधाग्निं दुवस्यते’ इति ।

इति सितभाषिण्यां-तिङन्तकण्डादि-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम्



दो—। कण्डूयतेः सन् । 'सन् यङोः' (२३६५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वं प्राप्ते 'कण्डूदेस्तृतीयस्येति वाच्यम्' (वार्तिक) । कण्डूयियिषति । क्वजन्तात् सन् । 'यथेष्ट' नामधातुषु' (वार्तिक) । आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्तृत्येतरस्य । पुपुत्वीयिषति—पुतिव्रीयिषति—पुत्वीयिषति । अशिखीयिषति—अखीयिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्वीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिन्द्रीयिषति—इन्द्रीयिषति । चिचन्द्रियिषति—चन्दिन्द्रीयिषति—चन्द्रीयिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति—प्रापिपयिषति—प्रापयियिषति । उरुं विवारयिषति—वारिरयिषति—वारयियिषति । वाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । आदेशो यः सकार इतुक्तेः । 'यङ्सन् यजन्तात् सन्' । वोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्नन्तास्त्रिच् । वोभूययिषयतीत्यादि ।

इति तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम् ।

कण्डादिः etc.—वार्त्तिक—‘The third syllable (only) of the कण्डादि-class roots gets duplication’— ; note that the कण्डादि class get the third syllable in con. with यक् only by ‘कण्डादिभ्यो यक्’ । यथेष्टम् etc—another वार्त्तिक—i.e. any one of the three syllables of a नामधातु gets द्वित्व, provided the root is ह्रस्वादि whereas the 2nd and 3rd only of the same gets द्वित्व when the root is अजादि । नदराणाम् etc—i.e. by ‘नन्दाः—’ (2446). पिप्रापयिषति etc by ‘प्रियस्थिर—’ (2016) due to इष्टवद्-भाव in णिच् । षत्वं तु नास्ति i.e. the ष of सन् does not become ष् though it comes after इष्—as it (स्) does not constitute an आदेश । यङ्सन् etc—This will explain the term प्रत्ययमाला or a garland (number of affixes). भू + यङ् = बोभूय ; बोभूय + सन् = बोभूयिष no द्वित्व again due to ‘लिटिधातोरनभ्यासस्य’ (2177) = बोभूयिषयि (with णिच्) = बोभूयिषयिषति (with सन्). Similarly in the case of यङ् णिच् etc.. Note that in such cases (प्रत्यय-माला) यङ् must take place first of all or it cannot apply at all in ‘धातोरिकाचः—’ (2629).

Here ends the प्रत्ययमाला in तिङन्त ।

नित— । अथ धातुभ्यश्चत्तरमेकोत्तरप्रत्ययप्रयोगं प्रतिपिपादयिषन् प्रत्यय-मालामाह—कण्डूयतेः सन्निव्यादिना । कण्डूदेरिति । वार्त्तिकमिदम् । यगन्तस्य कण्डूदेस्त्वतीयस्यैकाचो द्वित्वमिति तदर्थः । यथेष्टमिति—वार्त्तिकान्तरम् । अजादेस्त्विति— । अजादेर्हि तौयस्येव्याद्यस्य निषेधादिति भावः । नदराणामिति । ‘न न्दाः—’ (२४४६) इत्यनुसारात् । चिचन्द्रीत्यादि । अत्राजादित्वाभावादिवम् । प्रियमाख्यातुमित्यादि । पूर्ववार्थे ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति णिचि णाविष्टवद्-भावेन ‘प्रियस्थिर—’ (२०१६) इत्यादिना प्रादेशे तस्य ह्रस्वौ पुकि च ‘प्रापि’

इति नामधातुः सम्प्रयते । तस्य 'यदेष्टे' नामधातुः इति सन्नि प्राग्वत्त्विकादि ।
उत्तरवार्ये (प्रियमाचचारं प्रेरयितुमिच्छतीत्यत्र) तु प्राप्ति इति गृह्यतावेतुमस्मिन्नि
द्वितीयशेषनाशित्व प्रथमशेषोक्तौपि 'प्राप्ति' इत्येव नामधातुः । तस्यापुनस्तद्विनि
द्वित्वादि । सिसाधयिषतीत्यादि । आदिपदेन सादिप्रयिपति । साधयिपति इत्य-
नयोर्थे हणम् । 'अन्तिकवादयो'रिति साधादेशः । एवं निनेदयिषतीत्यादावपि
रूपवयमूहम् । षत्वं लिति । आदेशावयवलाभावात् इत्कोः परस्मैपि
षत्वाभावे इति भावः । यङ् सन्नित्यादि । ऋत्वं सौलिकादयङ् (भृ + यङ् =
बोभूय) । तदन्तात् सन् (बोभूयिष—'तिष्ठितोः—' (२१०७) इत्यभ्यासस्य
द्वित्वनिषेधात्) । तदन्तास्मिन् (बोभूयिषयि) । तदन्तात्सन् (बोभूयिषयिपति) ।
एवं यङ्णिजित्यादौ । 'धातोरिकाचः—' (२३२३) इत्युक्तदिमा यङः प्रागेव
प्रयोगी न्याय्य इति बोध्यमित्यलम् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम् ।

अथ तिङन्तात्मनेपद प्रकरणम्

दो—। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५७) ।

आस्ते । शेते ।

२६७८ । भावकर्मणोः ॥१३॥१३॥

दो—। वभूवे । अनुवभूवे ।

२६८० । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १३॥१४॥

दो—। क्रियाविनिमये द्वोत्र कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यति-
लुनीते । अन्यस्य योग्यं लवणं अन्यः करोतोत्यर्थः । 'असोरल्लोपः'
(२४६८)—व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । 'तासल्लोपः'
— (२१६१) इति सलोपः । व्यतिसे । 'धि च' (२२४८)
व्यतिध्वे । 'ह एति' (२२५०)—व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यतग्रास्त ।
व्यतिषीत ॥ व्यतिराते । वातिराते । वगतिराते ॥ व्यतिभाते ।
व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिवभे ।

आस्ते—आत्मनेपद due to अनुदात्तत्व ; शेते—due to ङित्व । In
the भाव and कर्मवाच, roots take आत्मनेपद terminations. Thus
वभूवे (तेन भाववाच) ; and अनुवभूवे (तेन सुखम्—कर्मवाच) ।

(But) in the active voice or कर्त्तृवाच (too) a root takes
अत्मनेपदी terminations, provided there is the implication of ex-

change of action (or relation etc) e.g. व्यतिवृत्तिरिति—or returns the like for like in the matter of cutting off (of paddy etc) on the part of another. व्यतिपाति (वि—अति—अस् + पाति)—by अस्मीम् as before and षत्त्व by 'उपसर्गप्रादुभ्याम्' (२१७२). व्यतिप्रति—'आत्मने-पदेष्वनतः' (२२५४). व्यतिसि—वि—अति—अस् + सि ('यामः सि'). व्यतिध्वे—वि—अति—अस्—ध्वे । व्यतसै—वि—अति—अस् + लोड् + सै by 'एन ऐ' (२२५३). व्यत्यास in लङ्—sing. व्यतिवीत—लिङ् sing. व्यतिराते etc व्यति—रा (दाने अदादि) + ते etc. 'आत्मदेपदेष्वनतः' (२२५५).

मित—। अथ पदव्यवस्थां विवक्षुरात्मनेपदमभिधीते—'अनुदात्तङितः—' इत्यादिना । क्रमेणोदाहरणे ।

भावकर्मणोरिति । 'अनुदात्तङितः—' (१।३।२२) इत्यत आत्मनेपदमिह-
नुवर्तते । धातोरिति चाधिकृतम् । तेन 'भावे कर्मणि च धातोरात्मनेपदं व्याहृ-
इत्यर्थः । भावे आह—वभूवे इति । तेनेति शेषः । कर्मणि—अनुवभूवे इति ।
तेन सुखम् आनन्दोवेति शेषः ।

कर्त्तरोरिति । पूर्ववदवाप्यनुवृत्तिः । व्यतिहारो विनिमयः । अत आह—क्रिया-
विनिमये द्योत्ये इत्यादि । व्यतिलुनौति इति—लूञ् लवणे कौयादिकः । 'प्रा-
दीनां ऋस्' (२५५८) इति ऋस् । 'इ हल्यघोः' (२४६७) इति ईत्स्वम् ।
अन्यस्येति—'शूद्रस्य योग्यं शस्यादिलवणं' (कैदने) ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः इति
तत्त्वबोधिनी । व्यतिले इति—'धर्मोऽस्थिसत्यं' तव राक्षसोऽयम् अन्यो व्यतिसि
तु ममपि धर्मः' इति भट्टिः । व्यतिपाति इति । 'उपसर्गप्रादुभ्याम्—' (२४७२)
इति षत्वम् । व्यतसै इति । लोटुत्तमपुरुषैकावचनम् । व्यत्यास इति—लङि
रूपम् । व्यतिराते इति—रा दाने इत्यस्य तातांस्त्रिषु समानमेव रूपम्—'आत्मने-
पदेष्वनतः' (२२५८) इत्यनुसारादन्तिमस्यापि पृथक्वचनात् । एवं व्यतिभाते
इत्यत्र ।

२६८१ । न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥१॥१५॥

दो— । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति । 'प्रतिषेधे हसादीना-
मुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः ।
व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । 'हरतेरप्रतिषेधः' (वार्तिक) ।
संप्रहरन्ते राजानः ।

Roots expressing movement, injury etc do not take आत्मनेपद terminations even if reciprocity of action or कर्मविनिसय is present therein. 'प्रतिषेधे' etc—(varttika)— 'In the matter or jurisdiction of prohibition, roots like हस् etc should be enlisted.' There being no class of हसादि roots Bhattoji says that roots expressing laughter-like sounds are to be treated as हसादि. Thus व्यतिहसन्ति 'laugh in imitation of others' etc. 'हरतेः—' another varttika meaning 'prohibition of आत्मनेपद will not apply in the case of the root ह. Thus संप्रहरन्ते— 'The Kings strike one another.' Some say that this varttika is suggested by the term 'अर्थ' in the rule as the root ह expresses injury (हिंसा) in connection with उपसर्ग though not by itself.

मित— । न गतीति—पूर्ववदनुवर्त्तेः । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धाति । तेन कर्मव्यतिहारे द्योति गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च आत्मनेपदं नेत्यर्थः । व्यतिघ्नतीति । ह्यो हन्तेरिति कुत्वम् । 'गमहनजनखनघसां लोपः—' इत्यापधालोपः । प्रतिषेधे इति—वार्त्तिकमिदम् । हसादेर्गणस्यादर्शनादह—हसादय इति । हरतेरिति । वार्त्तिकान्तरम् । संप्रहरन्त इति । प्रहारस्वयोग्यं प्रहारं कुर्वन्तीत्यर्थः । उपसर्गयोगाभावेऽपि ये घातवो गतिहिंसयोर्वर्त्तन्ते तेषामेवात्र गृह्यम् । हरतिस्त्पुसर्ग-

वशादेव हिंसार्थक इत्यथेयहृत्कृत्स्नमिदं वार्तिकमित्याहुः । अतोऽत्र आत्मनेपद प्रतिषेधो न ।

२३८२ । इतरितरान्योन्योपपदाच्च ॥१३१६॥

दी— । 'परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) ।
इतरितरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ।

When the terms इतरितर and अन्योन्य stand contiguous, the root does not become आत्मनेपदो even with क्रियाविनिमयः । It has to be stated that the root is not आत्मनेपदी also when the word परस्पर stands so. Thus इतरितरस्य etc.

मित— । इतरितरेति । 'अनुदात्तङित—' इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । न गतीत्यतो नेति च । उपसमीपे उच्चारितं पदमुपपदम् । उपपदशब्दस्य प्रत्येकमुपयोगः 'इन्दान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते' इति न्यायात् । तेनेतरितरोपपदादन्योन्यापदाच्च धातोरात्मनेपदं नेति सूत्रार्थः । परस्पररेति । वार्तिक-
मिदम् । अर्थः समानः । तदाह—इत्यरेतरस्येत्यादि ।

२६८३ । नेर्विशः ॥१३१७॥

दी— । निविशते ।

The root विश् preceded by नि is आत्मनेपदी । Thus निविशते ।

मित— । नेरिति । नेति कर्तव्यतिहार इति च निवृत्तम् । कर्त्तरीति तु वर्तते । तेन निपूर्वाद्द्विवेशः कर्तव्यत्वात्मानेपदं स्यादित्यर्थः । निविशते इति । नन्वे-
वमटाव्यवधानात् नेः परत्वाभावादात्मनेपदं न स्यादिति चेन्न । 'अङ्यकार्ये उप-
संख्यानमिति वाचिकोत्तयात्सिद्धेरिति 'शदेः शित' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । नेः
किम् ? प्रविशति । 'मधूनि विशन्ति भमराः' ।

‘पराङ्कर्मकान्न निषेधः’ (वार्तिक),—व्याददते पिपीलिकाः
पतङ्गस्य सुखम् ।

आत्मनेपद (terminations) are attached after the root दा, preceded by आङ् and denoting any sense other than opening the mouth—e.g. विद्याम् etc receives knowledge ; why say ‘अनास्य—’ ? Witness—सुखम् etc ‘opens the mouth’, where दा is परस्मै. despite it is preceded by ‘आ’. Here in the rule the word ‘आस्य’ must not purposely be taken to mean the ‘mouth’ only (of a human being). Hence instances like विपादिकाम्—etc (opens the abscess on the foot), and नदीकुलम् etc—The river rends or eats into the bank—etc are correct. ‘पराङ्—etc’ (var-
tika)—‘when the root आ+दा has the mouth of a different person for its object, the prohibition ‘अनास्यविहरणे’ as in the above rule does not apply. e.g. व्याददते etc—The ants are opening the mouth of the bird (‘पतङ्गः पक्षिर्नृप्ययोः’ इत्यमरः) ।

[N. B.—But it should be remembered that if the consequences of the action are intened to affect the agent alone, आ+दा should take the आत्मनेपद even when it means to open the mouth. Compare व्यादते in “व्यादते विहगपतिः सुखं स्वकौयम्” The Garuda opens his own mouth. Thus इत्तिकार under this rule says “अकर्तृभिप्रायार्थमारम्भः ।”]

मिति—। आङ् इति । आङ्+दा+अनास्यविहरणे—(न+आस्यविहरणे) इतिच्छेदः । अत्र ‘दः’ इति दाधातोरुक्ताकारस्य पञ्चम्यानिर्देशः । आस्यविहरण-मिति वदनव्यादानार्थकं तदाह—आङ् पूर्व्यादित्यादि । अनास्यविहरणे इति प्रसज्य—प्रतिषेधस्तदाह—‘अनास्य—’ किमिति ? अविवक्षितमिति । औपचारिकमित्यर्थः ।

तेन यथा कथञ्चित् साय्यमादाय अयवापि नेतिभावः । विपादिकामिति—अत्र व्याददाति विकासयतीतिवृत्तिः । नदीकुलमित्यत्र तु भिनत्तीत्यर्थः । पादस्फोट इति—अमरवचनमेतत् । ‘पराङ्ग—’ इति—वार्तिकमिदम् । आङ्पूर्वाद्दातेः पराङ्गकर्मकात् ‘अनास्त्विहरणे’ इति निषेधो न प्रवर्तते इति वार्तिकार्थः । अतएवात्र ‘व्याददते—’ इत्यवाक्यनेपथम् । पिपीलिकाः—कर्तृपदम् । पतङ्गस्येति पक्षिणः । ‘पतङ्गः पक्षिसूययो’रित्यमरात् ।

२६८७ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥१॥२१॥

दी— । चादाङ् । अनुक्रीडते । संक्रोडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनौयान्न, उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति (अनु क्रीडति ?) । तेन सहेत्यर्थः । ‘तृतीयार्थे’ (४५८) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ ‘समोऽकूजने’ (वार्तिक) । संक्रोडते । कूजने तु संक्रोडति चक्रम् । ‘आगमेः क्षमायाम्’ (वार्तिक) । ख्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । ‘शिञ्जेर्जिज्ञासायाम्’ (वार्तिक) । धनुषि शिञ्जते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । ‘आशिषि नाथः’ (वार्तिक) । आशिष्येवेति नियमार्थः । वार्तिकमित्युक्तम्—अपिषो नाथते । सपिमे स्यादित्याशस्त इत्यर्थः । कथं ‘नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्’ इति । ‘नाथसे’ इति पाठ्यम् । ‘हरतेर्गतताच्छील्ये’ (वार्तिक) । गतं प्रकारः । पैलकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातृश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ‘ताच्छील्ये’ किम् ? मातुरनुहरति । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेति

वाच्यम्' (वार्तिक) हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् ; इतरे फले ।

The root क्रीड्, preceded by अनु, सम् and परि—and from the (acceptance of) च—preceded by आङ्, becomes आत्मनेपदी e.g. अनुक्रीडते etc. Here अनु is to be taken as the उपसर्ग due to its position along with the उपसर्ग सम्. Thus the root क्रीड् will not be आत्मनेपदी when preceded by the कर्मप्रवचनीय अनु ; e.g. 'माणवकम्—' i.e. plays with (अनु) him. [The इति here reads अनु along with क्रीडति but as a कर्मप्रवचनीय, it must stand apart from क्रीडति]. The indeclinable 'अनु' is termed कर्मप्रवचनीय by the rule 'तृतीयार्थ' (549). 'सम्:—This is a varatika—'The root क्रीड्, preceded by सम्, will be आत्मनेपद only when it means other than कूजन—a peculiar sound (crackling) or chirping. Thus 'संक्रीडति चक्रम्'—the wheel crackles. Also संक्रीडन्ति विहगाः—the birds are chirping. 'आगमे:—' (another varatika)—'The root गमि (गम् + शिच्) preceded by आङ् is आत्मने. in the sense of tolerance or waiting e.g.—'आगतयस्व—' i.e. wait a bit please (do not make haste). 'शिक्ष:—' (varatika) the root शिच् is आत्मने. when any mention of knowledge is expressed e.g. 'अनुशि i.e. intends to acquire skill in the art of weapons. 'आशिषि—' (vartika)—'इत्युक्तम्' i.e. while explaining 'नाद्यु च नाद्य याच्योपतापैश्वर्याशीःषु' under 'शपूर्वा—' (2259), we have said that नाद्य is आत्मने. only when it expresses the sense of आशी:—wish or hope. Thus 'सर्पिषः—'

i.e. he wishes to have clarified butter for himself. Well then how to explain the आत्मने. of नाथ in instances like 'नाथसे किमु—' (in Bharavi XIII, where नाथ is used in the sense of begging याच्ञा). The answer is that it (नाथसे) should be read as 'नाथसे ॥ हरते:—' (varttika) to imitate nature. Hence the dictum means 'the root ह is आत्मने, when the imitation or reproduction of the manners of a creature is expressed. Thus दैवकम् etc —Horses imitate or put into practice the manners or gestures of their progenitors and cows those of their mothers. Why 'ताच्छील्ये'—in imitation of nature ? Witness मातुः—where ह is परस्मै as there is no imitation of manners here expressed. 'किरते:—' (varttika) 'The root 'कृ' is आत्मने. when it expresses glee, (collection of) sustenance and the building of nests. Here हर्षे stands for the matter of हर्षे and indicates the cause of scattering, whereas the last two e.g. 'procuring provision and building nests, indicate the result of scattering (विल्लेप). Thus it is evident that the root 'कृ विल्लेपे' here stands for the cause and consequence of विल्लेप, its primitive sense.

सित—। क्रीड इति । पूर्वस्वादाङ् इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तच्छिषं पूरयद्वाह—चात् (चकारात्) आङ् इति । तेन अनुसंपर्याङ्भ्यः परतः क्रीडतेरात्मनेपद-सित्यर्थः । अनोरिति ; युक्तिमाह—उपसर्गेण समेति । एतच्च 'अनीःकर्मप्रवचनीयान्न' इति वार्तिकान्तरम् । अनुक्रीडतीति । मन्थे लिपिकर—ग्रन्थादादिदं सन्निविशितम्, अनीः कर्मप्रवचनीयत्वेन पृथगवस्थापनस्यैव औचित्यात् । 'समः—' वार्तिकमिदम् । संक्रीडति चक्रमिति । विहगाः क्रीडन्तीत्यपि प्रतुष्टाहरणम् । 'आगनेः—' इति । वार्तिकान्तरम् । मा त्वरिष्ठा इति । त्वरां मा कार्षीरित्यर्थः । अपेक्षस्वेति यावत्.

त्वरतेर्भावादिकाङ्कुह् । 'न माङ्योने' इत्यट् प्रतिषेधः । भाष्ये गृह्यत्वैवोदाहृतत्वात्
गृह्यत्वस्येति कम् । शिञ्जेरिति—वार्त्तिकान्तरम् । तत्र शिञ्जेरिति शक्तेः सन्ति 'सन्ति
मीमा—' इति इम् । अभ्यासलोपः । 'शिञ्च विद्योपादाने' इति भीवादिकस्य तु न
ग्रहणम् । अनुदात्तत्वादेव सिद्धेरित्याहुः । धनुषि इति विषयसप्तमी । तदाह—
धनुर्विषये इत्यादि । आशिषीति—वार्त्तिकान्तरम् । इत्युक्तमिति । 'नाथ ६
नाथ ७ याचोपतादैवश्याशीः' इत्यस्यार्थकथनावसर 'शयूवाः—' (२२५२)
इत्येत्यर्थः । नाथसे इति—किराताजुनीयस्यायं श्लोकः । तत्र नाथसे इति
याचने इत्यर्थकम् । अतः परस्मैपदेन भाष्यमिति सत्त्वा समाधत्ते—नाथसे इति ।
समवृत्तिकत्वादिति भावः । हरतेरिति—वार्त्तिकान्तरम् । गतशब्दस्यार्थमाह—गतं
प्रकार इति । ताच्छील्यात् तत्स्वभावता । तेन स्वभावतो गतनावस्थानतर्जनादि
प्रकारानुकरणे हरतेरात्मनेपदमित्यर्थः । टैकमिति—पितुः प्राप्तं वृत्तम् इत्यर्थः ।
माटकं गाव इति । अनुहरन्ते इति वाक्यशेषः । परिशील्यन्तीति । अभ्यस्त्यनु-
तिष्ठन्ति वेत्यर्थः । ताच्छील्याभावे आत्मनेपदं नित्याह—ताच्छील्या किमिति ?
अनुहरतीति । कृषिं सादृश्यमात्रं कादाचित्कमेव विवक्षितम् न तु सहजम् ।
किरतेरिति—अत्र विषयाधिकरणे सप्तमीतिमत्त्वाह—हर्षादय इति । 'कृ विक्षिपे'
इति तौदादिको धातुस्तस्य च तथाविधार्थाभावादाह—तत्र हर्षे इति । तेन
धातुरयमुपसर्गवशादेव कार्यकारणयोर्वर्तते इत्याह—इतरफले इति । जैविकाकुलाय-
करणे कार्यवृत्तिके इत्यर्थः ।

२३८८. अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥६॥१॥१४२॥

दी—। अपात् किरतेः सुट् स्यात् । 'सुडपि हर्षादिष्वेव
वक्तव्यः' (वार्त्तिक) । अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुकुटो भक्षार्थी
श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिषु इति किम् ? * अपकिरति

ॐ इह तत्त्वबोधिन्याम् 'अपां किरति कुसुमम्' इति पाठो दृश्यते । स
चापपाठः । उपसर्गशेषाभावेन किरतेस्तु सुडविषयत्वेन प्रत्युदाहरणलाभयोगात् ।

कुसुमम्—इह तड्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तड्
 प्राप्तस्तथापि 'सुडभावे नेष्यते' इत्याहुः । गजोऽपकिरति ।
 'आङि नुप्रच्छोः' (वार्तिक) —आनुते । आपृच्छते ॥
 'शप उपालम्भे' (वा—) । आक्रोशार्थात् स्वरितेतिऽकर्तृगेऽपि फले
 शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ।

The augment सुट् comes in before the root कृ when it is preceded by the उपसर्ग अप and means scratching or digging with reference to quadrupeds or birds. 'सुडपि—' (varttika)—'It has to be stated that सुट् also takes place—only when 'हर्ष etc.—' are meant or referred to. अपकिरति etc.—The bull is digging the earth out of glee,—the cock for food and the dog for shelter. Why say 'हर्षादिषु—' in the matter of glee etc ? Witness 'अपकिरति—' casts off the flower (the bull, the dog or the cock). Here तड् and सुट् do not appear because neither हर्ष etc, nor आलिखन is referred to. Although तड् or आत्मनेपद was due (to the root) in the matter हर्ष etc only, yet it has been said that तड् will not appear when सुट् is wanting. गजोऽपकिरति—here सुट् and तड् are not used because आलिखन or digging the earth is beyond the nature of an elephant. 'आङि—' (varttika)—The root नु and प्रच्छ् preceded by आङ् are आत्मनेपद ; आनुते—the jackal yelps. आपृच्छते—bids farewell (to a friend). 'शप—' (varttika)—The root शप is स्वरितेत् and means 'आक्रोश' to think of incongruities or to disagree, cp. शप् आक्रोशे ('श्वादि). Here

it ends in ५सी. Hence Bhattoji says 'आक्रोशार्थात्—etc' i.e. the meaning of the varttika is—'It has to be stated that the root शप which is स्वरितेत् (उभयपदी) and denotes आक्रोश will have आत्मने. endings in the sense of expressing by swearing even when the fruition does not accrue to the agent. Thus 'कृष्यात्—' i.e. discloses by swearing, (her) mind to Krishna.

मित—। अपादिति। अपात् + (चतुष्पात् शकुनिप्र) + आलिखने इति च्छेदः। 'सुट्कात् पूर्वः' (६।१।१३५) इत्यतः सुडिति। 'किरतौ लघने' (६।१।१४०) इत्यतः किरताविति चानुवर्तते। तच्च पठ्या विपरिणमस्य आह—अपात् किरतेरिति। तच् तु 'किरतेर्हर्ष' इति वार्तिकेनैवेति त्रयम्। सुड-पीति वार्तिकम्—हर्षादिष्वेवेति। आदिपदेन जीविकाकुलायकरणे यावत्। अपस्किरते इत्यादीनि हर्षादियेषु क्रमेणोदाहरणानि। अपस्किरति कुसुममिति। हर्षोल्लुक्त्वोवेति शेषः। अत्र कुसुमापकिरणस्य हर्षजीविकादिस्वरूपकार्यकारणवृत्ति-कत्वाभावात् न तच् नापि सुडिति। स्वयमेवाह—इहिति। नन्वत्र विशिष्य विहितत्वादालिखने एव तड्सुटौस्मात् हर्षादिषु तु यथाप्रातर्वार्तिकेण तड्वेवान्तु किमिह हर्षादिष्वप्यागमविधानेनेत्याशङ्क्य आह—हर्षादिमात्रविवक्षादिति। नेष्यत इति। तडिति पराम्श्ववे। इत्याहुरिति। अभियुक्ता इत्यर्थः। गजोऽपस्किरतीति। अत्रालिखनस्य गजप्रकृतिविरुद्धत्वेन तड्सुटौ न। आडौति—वार्तिकम्। 'आनुते शृगाल' इति भाष्यम्। शृगाल उत्कर्षापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थे इति कैयटः। 'आपृच्छस्व प्रियसखमनं तुङ्गनालिङ्गमेल' इति पूर्वमेवः। साधो, यामीत्यात्मन्नेन सभाजयेत्यर्थः। शप उपलम्भे इति—वार्तिकम्। उप-लम्भस्तिरस्त्रिभ्या। स च गुणदोषकरणरूपेण स्तुतिपूर्वकीनिन्दापूर्वकश्च। यथा—'महाकुलीनस्य भवतः किमिदमुचितम्', यथा वा—'वन्धकौपुत्रस्यतदेवमुचितमेव' इति भागुरिरिति केचित्। अत्र तु शपशपूर्वकं स्वाभिप्रायप्रकाशनमिति नागेशः। भाष्ये 'शप उपलम्भने' इति पाठः। तदेव च साधीयइतिनागेशे स्पष्टम्। 'शप

आक्रोशे' इति भौवादिक आक्रोशार्थकः खणितोऽयं धातुः । पञ्चम्यन्तोऽव । तदाह—आक्रोशार्थादित्यादि । भूदौ कर्त्तृगेव फलेऽयमात्मनेपदी । इह तु न तथेत्याह—अकर्त्तृगेऽपि फले इत्यादि । वक्तव्यमित्यर्थः इति । वार्त्तिकत्वयोतनाय इदम् । अतएव 'आक्रोशार्थात्—' इत्यादिव्याख्यानं वृत्त्यनुरोधेन इति नागेशः । कृषाय शपते इति । 'स्नाघहनुङ्स्थाशपां जौसमानः' (५७२) इति चतुर्थी । शपथेन स्वानुरागं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामी'त्यत्र शपथ-मात्मनेपदी न तु स्वाभिप्रायाविस्तरणमपीति न तङ् इति नागेशः । एवं "सत्येन शपापि" इति स्वप्नवासवदत्ते च सङ्गच्छते ।

२६८८ । समवप्रविभ्यः स्थः ॥१३॥२२॥

दी— । सन्तिष्ठते । 'स्थाघोरिच्च' (२३८८)—समस्थित । समस्थिषाताम् समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । 'आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्' (वार्त्तिक) । शब्दं नित्यमा-तिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

The root स्था coming after the उपसर्गसं सम्, अव, प्र and वि becomes आत्मनेपदी e.g. संतिष्ठते etc. समस्थिषाताम् etc. by इत्त्व and षत् of सिच्. स्था=तिष्ठ by 'पान्नाभास्था—' (2360). 'आङः—' (varttika)—'It has to be said that स्था coming after आ also, in the sense of promise' or 'admission' is आत्मनेपदी. Thus 'शब्दम्—' i.e. admits permanent existence of words.

मित— । समेति । सन्वप्रविपूर्वातिष्ठतेरात्मनेपदं स्यादित्यर्थः । सन्तिष्ठते इति । पान्नाभास्थेति तिष्ठादेशः । आङ् इति—वार्त्तिकमिदम् । प्रतिज्ञायामिति । असुप्रपगमे इत्यर्थः ।

२३८० । प्रकाशनस्थयाख्ययोश्च ॥१३॥२३॥

दी—। गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः ।
'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेना-
श्रयतीत्यर्थः ।

आत्मनेपद takes place after the root स्था denoting 'expres-
sion of one's heart (specially internal desire)' and 'having
recourse to one as a connoisseur or arbitrator (critical judge)'.
Thus 'गोपी—' i.e. the cow-herdess expresses her heart or
motive to Krishna, and 'संशय्य—' (भारवि—III. sl. 14) i.e. who,
in cases of doubt, have recourse to Karna and others.

नित—। प्रकाशनेति । प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थियो विवादपदनिर्णेत । तिष्ठ-
न्तिङ्निर्णेतृत्वेनेति बाहुलकादधिकरणे 'अचो यत्' इति यत् । 'स्थयोविवाद—
स्थानस्य निर्णेतारि पुरोहिते' इति मेदिनी । अत्र तु विवादनिर्णयरूपव्यवसायोऽयः ।
आख्या आख्यानम् आविष्करणमित्यर्थः । आख्या-शब्दस्य प्रत्येकयोगः । पूर्वसूत्रात्
'स्थ' इति षष्ठान्तमनुवर्तते । तेन प्रकाशनाख्यायां स्थियाख्यायाश्च वर्तमाना-
तिष्ठतेरात्मनेपमित्यर्थः । कृष्णाय इति । 'द्वावहन्नुङ्—' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्यो ।
संशयेति—भारवेरयं श्लोकांशः ।

२६६१ । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥१॥३॥२४॥

दी—। 'मुक्तावुत्तिष्ठते' । 'अनूर्ध्व—' इति किम् ।
पौठादुत्तिष्ठति । 'ईहायामेव'—(वार्तिक) । नेह—ग्रामाच्छ्रुत-
मुत्तिष्ठति ।

आत्मनेपद takes place after स्था, following उद्, in the sense
of 'not-rising,' e.g. 'मुक्ता—' i.e. strives or makes effort for

emancipation. (It is taken from Bharavi XI). Why 'अनूर्द्ध'— in the sense of not-rising. Cp.—'पीठात्—' rises from the seat. 'ईहायामिव—' (varttika) i.e उद् + स्था is आत्मनेपदी in the sense of making effort only. Thus 'ग्रामात्—' a hundred (coins) are raised or realised from the village'.

मित—। उद् इति। अनूर्द्ध कर्मणीति। अनुत्थाने इत्यर्थः। 'स्थः' इत्यनुवर्त्तते। उत्तिष्ठते इति = चेष्टत इत्यर्थः। पीठादित्यासनात्। ईहायामिवेति—वार्तिकम्। ईहा 'कायपरिस्पन्दरूपो व्यापार' इति नागेशः। परिस्पन्दः प्रतियोग इच्छापूर्विका चेष्टेत्यर्थः। तेन 'ग्रामात्—' इत्यत्र ऊर्द्ध दृशसंयोगरूप-व्यापाराभावेऽपि न तद्ध्। उत्तिष्ठतीति = उत्पद्यत इत्यर्थः। एवम्—'यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्योऽनृपाणां क्षयि तद्धनम्' इति शाकुन्तले।

२६८२। उपान्मन्त्रकरणे ॥१।३।२५॥

दी—। आग्नेय्याग्नोभ्रमुपतिष्ठते। 'मन्त्रकरणे' किम्? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन। 'उपाद्देवपूजासंगतिकरण—मित-करणपथिष्विति वाच्यम्' (वार्तिक)। आदित्यमुपतिष्ठते। कथं तर्हि 'सुत्य' स्तुतिभिर्य्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इति। देवतात्वारोपात्। नृपस्य देवतांशत्वाद्वा। गङ्गायमुनामुप-तिष्ठते। उपश्लिष्यतोत्यर्थः। रथिकानुपतिष्ठते। मित्रीकरोति इत्यर्थः। पत्न्याः सुपन्नमुपतिष्ठते। प्राप्नोतीत्यर्थः। 'वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्' (वार्तिक)। भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते—उपतिष्ठति वा। लिप्सया उपगच्छतोत्यर्थः।

The root स्था coming after उप takes आत्मने. in the sense of

मन्त्रकरण or praise. Thus 'आग्नेय्या—' praises (approaches near) a particular fire (आग्नीत्र) with a Rik or hymn relating to Agni) (आग्नेयी ऋक्). 'भर्तारम्—' approaches (or pleases) her husband with puberty. Thus it is evident that the rule is rather Vedic in character. Hence there runs the varttika—'उपाद्देवपूजा—' It has to be stated that आत्मने. takes place after स्था preceded by उप in senses of worshiping a God, embracing or union etc (संगतिकरण), making friends and leading (to a spot). Thus 'आदित्यम्—' worships the Sun-god. How then are we to defend 'स्तुत्यम्—' etc. Saraswati adored him (Raghu), fit for praise, with laudatory verses (in Raghu—IV. 6 'परिकल्पितसान्निध्या काले काले च बन्दिषु।' being the first half of the same) where आत्मने. is objectionable on the ground that a king is not a God ? Well say that it is correct on the attribution of godliness or because a king is formed with the part of gods, cp. —

'इन्द्रानिलयमाकर्षामग्रे च वरुणस्य च ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मावाभिर्निर्मितो वृषः ॥" Manu—7. 4.

रथिक = having or fighting on a chariot.

पथ्याः—उपतिष्ठते—the road leads to. 'वा लिप्सायाम्—' is a varttika.

मित—। उपपत्तिः । 'समवप्र—' इत्यतः स्थ इति वर्त्तते । उपोऽन सामी-
प्यवाची । मन्त्रः करणं यत्र मन्त्रकरणं स्तुतिः तत्र वर्तमानादुपतिष्ठतेरात्मनेपमित्यर्थः ।
यदा 'मन्त्रकरणकौशे' इत्यादि । आग्नेय्येति—अग्निदेवता अस्याः इत्याग्नेयी ऋक् ।
'अग्नेढक्' (१२३६) इति ढक् । 'टिड्ढा णङ्—' इति ङीप् । तथा ऋचा
आग्नीध्रमग्निविशेषं मण्डपविशेषं वा उपतिष्ठते स्तौतव्यर्थः । यदा उपेत्य तिष्ठतीत्यर्थः ।
भर्तारमिति—अत्र मन्त्रकरणकत्वाभावात् तत् । अत्र 'मन्त्रकरणे' इत्यनेन वैदिक-

विषयमात्रस्याग्निपादव्याप्तौ वार्तिकमुपन्यस्यति—उपाद् वपूजति । संगतिकरणमुप-
गूहणम् मेलनमिति यावत् । मितकरणं मित्रौकरणं मैत्रीत्यर्थः । पथिष्विति—स्थान-
प्रापणे इत्यर्थः । कथं तर्हीति—स्तुत्यमित्यत्र रघुर्वाण्या उपस्थीयते । तस्य च
नरमात्रत्वेन देवतात्वाभावात् सरस्वत्युपस्थानं न सङ्गच्छते । तदभावाच्च नात्मनेपदमपि ।
अतः समाधत्ते—देवतात्वारोपादिति । ‘परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु’ ।
इति श्लोकपूर्वाङ्गम् । तेन ‘नूनमयं देवतेव अन्यथा कथमित्येतेज इत्येवं देवतात्व-
मारोप्य स्तुत्यं स्तुतियोग्यं तं (रघुमित्यर्थः) स्तुत्याभिः अर्थोपेताभिः स्तुतिभिः
सर्वरूपतस्थे देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—वृपस्येति ।
‘अष्टाभिर्लोकपालानां मावाभिर्निर्मितो वृपः’, ‘सुरेन्द्रमावाश्रितगर्भगौरवात्’ (रघु—
३।११) ‘महतीदेवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठती’ति शायव-कालिदास-मन्वाद्याङ्गीः ।
रथिकानिति । ‘रथिको रथिनो रथी’त्यमरः । ‘वा लिप्सयामि’ति—वार्तिकम् ।

२६८३ । अकर्मकाच्च ॥१३॥२६॥

दो— । उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजन-
काले उपतिष्ठते । संनिहितो भवतीत्यर्थः ।

Eng. Easy—This directs आत्मनेपद. when उप + स्था is intransitive. ‘संनिहितः—’ presents himself or appears.

मित— । अकर्मकादिति । स्य इति वर्तते । तथा च भारविः—“आत्मनीन-
मुपतिष्ठते” (संनिहितो भवति) । मल्लिनाथस्तु अत्र सङ्गतिकरणे आत्मनेपदमिच्छति
—(मने ‘आत्मनीनं (वस्तु) जनमुपतिष्ठते’ सङ्गच्छते—इति व्याख्यानेन) । तद्रभसात् ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

२६८४ । उद्दिभ्यां तपः ॥१२॥२७॥

दो— । ‘अकर्मकात्’ इत्येव । उत्तपते । वितपते ।
दीप्यते इत्यर्थः । ‘स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्’ । (वार्तिक) ।

स्वमङ्गं खाङ्गं, न तु 'अद्रवम्—' इति परिभाषिकम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह—सुवर्णमुत्तपति, सन्तापयति—विलापयति वेत्यर्थः । चेन्नो मैत्रस्य पाणिमुत्तपत्तिः । सन्तापयतीत्यर्थः ।

आत्मनेपद takes place after the intransitive तप following उद् and वि । Thus उत्तपते मृष्यः i. e. shines. 'खाङ्गकर्म—' (varatika)—It has to be said that उद् + तप् or वि + तप् is आत्मने also when it has any limb (of the speaker himself) for its object e. g. उत्तपते etc. Here by साङ्ग we should not mean the technical one, cp. 'अद्रवम् मूर्तिमत् खाङ्गम्—etc', a varatika under 'खाङ्गाद्योपसर्जनानात्—' (510), Thus सुवर्णमुत्तपति etc. do not get तङ् ।

मित— । उडिभ्यमिति । अकर्मकादिव्येति । भाष्यादिदम् । 'खाङ्गकर्मकावेति—' वार्तिकम् । अद्रवमिति । एतदपि वार्तिकान्तरं भाष्यभाषणं वा श्लोकनन्दम् 'खाङ्गाद्योपसर्जनात्—' (५१०) इत्यत्र निदिष्टमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । अतएव 'सुवर्णम्—' । चेन्नो मैत्रस्येत्यादौ उत्तपते; परिभाषितखाङ्गकर्मसत्त्वेऽपि स्वकीयाङ्गकर्मविरहः तङित्यलम् ।

२६१५ । आङो यमहनः ॥१॥३॥२८॥

दो— । आयच्छते । आहते । अकर्मकात् खाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष' इति भारविः । 'आहधुं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च । प्रमादं एवायमिति भागवत्तिः । प्राप्ये तत्राध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थ्यावगतिर्यत् तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु । समौपमेत्येति वा ।

विषयमात्रस्याच्चेपादव्याप्तेर्वार्तिकमुपन्यस्यति—उपाद्धेवपूजति । संगतिकरणमुप-
गूहणम् सेलनमिति यावत् । निवकरणं निव्रीकरणं मैतौत्यर्थः । पथिञिति—स्थान-
प्रापणे इत्यर्थः । कथं तर्हीति—स्तुत्यमित्यत्र रघुर्वाण्या उपस्थीयते । तस्य च
नरमात्रत्वेन देवतात्वाभावात् सरस्वत्युपस्थानं न सङ्गच्छते । तदभावाच्च नात्मनेपदमपि ।
अतः समाधत्ते—देवतात्वारोपादिति । ‘परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु’ ।
इति श्लोकपूर्वाङ्गम् । तेन ‘नूनमयं देवतेव अन्यथा कथमियत्तेज इत्येवं देवतात्व-
मारोप्य स्तुत्यं स्तुतियोग्यं तं (रघुमित्यर्थः) स्तुत्याभिः अर्घोपेताभिः स्तुतिभिः
स्वैरुपतस्थे देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—वृपस्येति ।
‘अष्टाभिर्लोकपालानां मावाभिर्निर्मितो वृषः’, ‘सुरेन्द्रमावाश्रितगर्भगौरवात्’ (रघु-
३।११) ‘महतीदेवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठती’ति शाश्वत-कालिदास-मन्वादुक्तेः ।
रथिकानिति । ‘रथिको रथिनो रथी’त्यमरः । ‘वा लिप्तयामि’ति—वार्तिकम् ।

२६८३ । अकर्मकाच्च ॥१।३।२६॥

दो— । उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजन-
काले उपतिष्ठते । संनिहितो भवतीत्यर्थः ।

Eng. Easy—This directs आत्मनेपद. when उप+स्था is intransi-
sitive. ‘सन्निहितः—’ presents himself or appears.

मित— । अकर्मकादिति । स्थ इति वर्त्तते । तथा च भारविः—“आत्मनीन-
मुपतिष्ठते” (सन्निहितो भवति) । मल्लिनाथस्तु अत्र सङ्गतिकरणे आत्मनेपदमिच्छति
—(मनो) ‘आत्मनीनं (वस्तु) जनमुपतिष्ठते’ सङ्गच्छते—इति व्याख्यानम् । तद्रभसात् ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

२६८४ । उद्विभ्यां तपः ॥१।२।२७॥

दो— । ‘अकर्मकात्’ इत्येव । उत्तपते । वितपते ।
दीप्यते इत्यर्थः । ‘स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्’ । (वार्तिक) ।

स्वमङ्गं स्वाङ्गं, न तु 'अद्रवम्—' इति परिभाषिकम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह—सुवर्णमुत्तपति, सन्तापयति—विलापयति वेत्यर्थः । चेतो मैत्रस्य पाणिमुत्तपत्ति । सन्तापयतीत्यर्थः ।

आत्मनेपद takes place after the intransitive तप following उट् and वि । Thus उत्तपते सूर्यः i. e. shines. 'स्वाङ्गकर्म—' (varatika)—It has to be said that उट् + तप् or वि + तप् is आत्मने also when it has any limb (of the speaker himself) for its object e. g. उत्तपते etc. Here by साङ्ग we should not mean the technical one, cp. 'अद्रवम् सूक्तिमत् स्वाङ्गम्—etc', a varatika under 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनात्—' (510), Thus सुवर्णमुत्तपति etc. do not get तङ् ।

मित—ः उडिभ्यामिति । अकर्मकादित्येवेति । भाष्यदिदम् । 'स्वाङ्गकर्मकावेति—' वार्तिकम् । अद्रवमिति । एतदपि वार्तिकान्तरं भाष्यभाषणं वा द्योक्तमयम् 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनात्—' (५१०) इत्यत्र निहिटमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । अतएव 'सुवर्णम्—' । चेतो मैत्रस्येत्यादौ उत्तपतेः परिभाषितस्वाङ्गकर्मसत्त्वेऽपि स्वकीयाङ्गकर्मविरहान्न तडित्यलम् ।

२६६५ । आङो यमहनः ॥१॥३॥२८॥

दो— । आयच्छते । आहते । अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि 'आजघ्रे विषमविलोचनस्य वक्ष' इति भारविः । 'आहधुं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्ये तत्राध्याहारो वा । ल्यबलोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्यावगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादि तुमुब्रन्ताध्याहारो वासु । समौपमे-
तेति वा ।

आ + यस् and आ + हन् take आत्मने, only when they are अकर्मक or have स्वाङ्ग for their objects. 'आहते स्वीयं शिरः'। Instances like 'आजघ्नि—' (भारवि) struck the breast of the odd-eyed god (Siva) and 'आह्वयम्—' भट्टि—'don't strike the scion of the race of Raghu'—are erroneous according to भागवति. Or—we may supply the word प्राप्य—thus विषमविलोचनस्य वचः प्राप्य आजघ्नि and रघूत्तमम् प्राप्य मा आह्वयम्—in which cases we then have आ + हन् as intransitive. And it cannot be rejoined that वचः and रघूत्तमम् should have धूमौ due to disappearance of प्राप्य by 'ल्यबलोपे कर्मण्यधिकरणे च' (वार्तिक). For the varttika applies only where the sense of a ल्यबन्त word is evident without the (actual) use of the same whereas here the sense is obscure without it (the ल्यबन्त word). Or—let there be the supply of some such word as भेत्तुम् (to pierce) etc, ending in तुमुन्; or—lastly we may take the expression समीपमेव (approaching) as understood. Thus विषमविलोचनस्य समीपम् एव (स्वीयं) वचः आजघ्नि and रघूत्तमम् एव (स्वीयं वचः) मा आह्वयम्—meaning struck his own breast (by way of challenge) after approaching Shiva, and 'don't strike your own breast after reaching Rama' etc.

मित—। आङ् इति। आयच्छते। दीर्घीकरोतीत्यर्थः। अपेक्षितं पूरयति—अकर्मकादिति। आजघ्नि इति—आङ् पूर्व्यादधत्ते छिद्। विषमविलोचनः शिवः। वचः—कर्म। अत्र कर्मकत्वस्वाङ्गकर्मकत्वयोरुभयोरप्यभावात् कथमात्मनेपदमिति प्रश्नः। समाधत्ते—प्राप्नोति। वेति। प्रमादस्यापि द्योतनार्थम्। ननु 'प्राप्य' इति ल्यबन्तं पदमध्याहृत्य व्याख्याने 'ल्यबलोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति वार्तिकात् 'वच' इत्यत्र पञ्चमी स्यादित्याशङ्क्य

आह—लघ्वलोपि पञ्चमीति त्विति । विनैवेति । अध्याहारभावे एवेत्यर्थः । तदर्थान्व-
गतिरिति—लघ्वन्तपदार्थस्य बोध इत्यर्थः । यवेति—वाक्ये । तथाच प्रासादात् प्रोक्षते
इत्यत्र प्रासादमारुह्येति विनापि वाक्यार्थावगमः क्लृप्त एव । अत्र तु न तथेति
भेदः । ततश्च नास्त्वत्र पञ्चमीशङ्का । एवञ्च ‘विप्रमविलोचनस्य वचः प्राप्य आजग्रे’
इत्यकर्मकत्वादात्मनेपदम् । ननु तथापि हननक्रियां प्रत्यक्षितकर्मत्वमित्येतदपि न
युक्तमिति मन्वान आह—मेतुमित्यादौति । एतत् पूर्वस्यैव परिष्करणार्थम् । ‘विप्रम-
विलोचनस्य वचः प्राप्य—मेतुम् आजग्रे’ । एवञ्च आजग्रे इत्यत्र तद्विद्यादि
कर्मकाङ्क्षा नास्ति । समाधानालरसाह—समीपमेत्येति । ‘विप्रमविलोचनस्य
समीपमेत्य (स्व) वचः आजग्रे’ इत्यन्वय इति भावः । एवञ्च सति मल्ल इव
स्वकीययूरत्वाविष्करणार्थमास्फालनमित्यर्थः । अस्मिन् व्याख्याने स्वाङ्गकर्मकत्वादात्म-
नेपदम् । एवम् आह्वन्मेत्येतापि यथायथमध्याहृत्य व्याख्येयम् । समीपमेत्येति
‘आह्वन्मेत्यत्र कथमपि घटते इति बोध्यम् ।

२६८६ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥२।४।४४॥

दी— । हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु ।
आवधिष्ठ, आवधिषाताम् ।

Eng.—Easy. आवधिष्ठ—आ + हन् + लुङ् सिच् त = आ + वध् इस् त
etc.

मित— । आत्मनेपदेष्विति । ‘हनो वध लिङि’ (२।४।४३) इत्यतो हन इति ।
‘लुङि च’ (२।४।४३) इत्यतो लुङि इति चानुवर्तते । तदाह—हनोवधादेशो
वेत्यादि । आवधिष्ठेति । वधादेशाभावपक्षे आह —

२६८७ । हनः सिच् ॥२।२।१४॥

दी— । कित् स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आह-
साताम् । आहसत ।

The affix सिच् coming after हन् is treated as कित् । आहत etc.—alt. of आवधिष्ट etc. अनुनासिकलोप i. e. by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428), the न of हन् disappears due to कित्त्व of सिच् and सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (2369).

मित— । हन इति । 'असंयोगाल्लिट् कित्' (११२५) इत्यतः किदित्यनुवर्तते । तेनापेक्षितं पूरयन्नाह—कित् स्यादिति । अनुनासिकलोप इति । कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) इति लोपः । ऋसादङ्गादिति सिचोलोपः ।

२६६८ । यमो गन्धने ॥११२१५॥

दी— । सिच् कित् स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषा-
विष्करणम् । उदायत । गन्धने किम् ? उदायंस्त पादम् ।
आकृष्टवानित्यर्थः ।

Eng.—Easy—परदोषाविष्करणम्—To disclose other's defects. उदायत (उद् + आ—यम् + सिच् त)—म् elides by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428) and स् by 'ऋसादङ्गात्' (2369). उदायंस्त—no elision of स् and स् due to want of कित्त्व.

मित— । यम इति । उदायत इति । परदोषानाविरकरोदित्यर्थः । 'अनु-
दात्तोपदेश—' इति कित्त्वात् सलोपः । 'ऋसादिति—' सिज्लोपः । उदायंस्तेति ।
अवानुनासिकलोपाद्यभावः ।

२६३९८ । समो गमृच्छिभ्याम् ॥१३२८॥

दी— । 'अकर्मकाभ्याम्' इत्येव । सङ्गच्छते ।

Eng.—Easy. सङ्गच्छते—goes.

मित— । सम इति । प्राग्वदात्मनेपदमित्याद्यनुवृत्तिः । एवम् सङ्गच्छते ।
च्छ इति तौदादिकः । गतीन्द्रियादौवर्तते ।

२७०० । वा गमः ॥१२॥१३॥

दो— । गमः परौ भलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः ।
सङ्गसीष्ट—सङ्गंसीष्ट । समगत—समगंस्त । समृच्छते । समृ-
च्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् ? ग्रामं सङ्गच्छति । 'विदि
प्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्'—(वार्तिक) । वेत्तेरेव ग्रहणम् ।
संविच्छे । संविदाते ।

A भलादि (having a भल letter at the outset) लिङ् and a
भलादि सिच् coming after the root गम्, become कित् optionally.
Thus सङ्गसीष्ट (भलादि लिङ्—कित्)—सङ्गंसीष्ट, (भलादिलिङ्—अकित्).
समगत (भलादि सिच्—कित्) समगंस्त (भलादि सिच्—अकित्). In the
former cases of both लिङ् and सिच् अनुनासिक or न elides by
'अनुदात्तोपदेशः' (2428) and सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (2869).
समृच्छिष्यते—This is to show that the root is 'कृच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्ति-
भावेषु तुदादि and not the substitute 'कृच्छ' of कृ गतिप्रापयदीः' (भ्लादि).
सङ्गच्छति—because it is सकर्मक । 'विदिप्रच्छि—' varttika—i. e. the
roots विद् (अदादि), प्रच्छ् and खृ become आत्मने in connection
with सम् when intransitive. Thus संविच्छे etc.

मित— । वेति । गम इति ध्रुवी । 'इको भल्' (१२।८) इत्यतो भलिति ।
'असंयोगाल्लिट् कित्' (१२।५) इत्यतो किति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु'
(१२।११) इत्यतो लिङ्सिचौ इति चानुवर्तते । तदाह—गमः पराविति ।
सङ्गसीष्ट—समगंसीष्टेति । लिङि उदाहरणम् आद्यं कित्पक्षे । 'अनुदात्तोप-
देशः' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः उत्तरत कित्वाभावादनुस्वारः । समगत—
समगंस्तेति—लुङि उदाहरणम् । पूर्वत कित्वादनुनासिकलोपादुत्तरं 'ऋसादङ्गात्'

(२३६८) इति सिजदशैनम् । उत्तरव किञ्चाभावात्तदुभयविधलोपाभावेन 'मोऽनुस्वार' इत्यनुस्वारः । तत्संयोगेन दीर्घत्वात् सिञ्जलोपाभावः । सम्बृच्छित्येति । लुटि उदाहरणम् । 'ऋच्छ' इति भ्वादेः ऋधातोर्गति—प्रापनार्थकस्य पाप्नेति ऋच्छादेशस्य न ग्रहणं किन्तु तौदादिकस्यैव ऋच्छतेर्गतौन्द्रियप्रलयसूक्ति-भावाथकस्येति द्योतनार्थम् । सङ्गच्छतौति । सकर्मकत्वात् तङ् । विदिप्रच्छीति । वार्तिकमिदम् सम्पूर्वादकर्मकाद् विदादेरात्मनेपदनित्यर्थः । वेत्तेरेवेति—लुग्-विकरणस्यैवेति भावः । व्याख्यानात् । संविक्ते इति । सम्यग्जानातीत्यर्थः ।

२७०१ । वेत्तेर्विभाषा ॥७१॥७॥

दी— । वेत्तेः परस्य भादेशेऽस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते—संविदते । समविद्रत—समविदत । सम्पृच्छते । संस्वरते । 'अर्तिशुद्धिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । अर्तीति द्वयो-ग्रहणम् । अङ्ग्विधौ त्वित्यर्तेरेवेतुयुक्तम् । मा समृत । मा समृषा-ताम् । मा समृषतेति । समार्ते । समार्षाताम् । समार्षतेति च भादेः । इयर्त्तेस्तु—मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्तेति । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । सम्पश्यते । 'अकर्मकात्' इत्येव । अतएव 'रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे' इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्वाहारो वा 'इति कथयद्भ्यः' इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु—

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति

नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा—मेवो वर्षति । कर्मणोऽविवचातो
यथा—‘हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः’ । ‘उपसर्गादस्य-
तूह्योर्वेति वाच्यम्’ (वार्त्तिक) । ‘अकर्मकात्’ इति
निवृत्तम् । वस्यं निरस्यति—निरस्यते । समूहति—समूहते ।

The augment रुट् takes place optionally (before) अन्,
the substitute of भ्, coming after वेत्ति (विट्). Thus संविद्वते
(with रुट् or र्) and संविदते (without रुट्). अन् by ‘आत्मनेपदे-
वनतः’ (2258). ‘अर्तिश्च—’ varttika i. e. कृ ष् and इष् too,
coming after सम् are आत्मनेपदी—सम्कृते (भ्रादि)—समर्ते (जुहोत्यादि)
—संशृणुते and संपश्यते । [Note in this connection that वृत्तिकार
reads the dictums ‘विदिप्रच्छि—’ and ‘अर्तिश्च—’ along with ‘समो गच्छा-
च्छिभ्याम्’ ; thus ‘समो गच्छाच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्च विदिभ्यः’. But Bhashya reads
them separately]. Here कृ should be taken to belong to
both भ्रादि and जुहोत्यादि. But it has been said (i. e. by him-
self under ‘सर्तिशास्वर्तिभ्यश्च’ 2382) that in the matter of अङ्,
कृ is of जुहोत्यादि class only. सम्कृत no guna due to किल्ल
by ‘उच्च’ etc—These (up to समापते) are लुङ् forms of भ्रादि-
कृ—which gets सिच् only and not अङ् also. माङ् has been
introduced to show the absence of guna due to किल्ल and
the absence of वृद्धि due to the absence of आट् and thus to
put forth the distinct form at the exclusion of आट्. Thus
सम्कृत etc are nothing but समापते etc without आट् and वृद्धि ।
Similarly ना समरत etc and समारत etc. समापते—सम् + आट् कृ सिच् त ।
Here due to subsequence, elision of सिच् by ‘कृसादङ्गात्’

(2369—8. 2. 27) will take effect prior to वृद्धि by 'आट्' (269—(6. 1. 90). But it cannot be objected that the elision of सिच् being असिद्ध or invalid by 'पूर्ववासिद्धम्' (8. 2. 1) वृद्धि will come in first and hence bar the application of 'ऋस्वात्—' and will give 'समाष्ट' (as Nagesha and Tattwabodhini have). For there runs the varttika 'सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' (see ante). Thus according to Bhattoji समारत is the correct form with the elision of सिच् । इयतेस्तु i. e. of ऋ read in जुहोत्यादि । मा समारत—without आट्—but गुण with अङ् । गुण by 'ऋट्शोऽङि—' (2406). समारत—वृद्धि and सिज्जलोप as before. अध्याहारो वा i. e. the expression may be explained as correct by supplying the word कथयद्वाः thus—'रचांसि इति कथयद्वाः etc' in which case तङ् is right due to अकर्मकत्व of the root. Now, if you enjoin as to the intransitive use of हन् and गम् etc which are transitive under the roots but are now intransitive here, we request you to listen to (what we say below) :—

A (transitive) verb becomes intransitive—(1) when the root denotes a different sense, when the object rests inherent in the sense of the root, when the object is known to be concomitantly present with the root and when the same (obj.) is not purposely mentioned.

Thus वृद्धति etc. जीवति—lives. i. e. sustains life (प्राणधारणम् —where प्राण is the object of धारण). नृत्यति—dances i. e. moves the limbs (अङ्गविक्षेप). 'निचः—' rains i. e. pours water which is known to be concomitantly present with pouring

(But Nagesha is against this for which see in the मित—)
 'हितात् न वः—' (भरवि—1st canto)—'He is a bad master
 who does not pay heed to (the advice of his well-wisher
 —lit. hear salutary advice) etc. Here the object 'सहित'
 or 'his own good' is purposely left out. 'उपसर्गात्—' (varatika)—
 'It has to be expressed that असति (अस् नीपने—दिवादि) and
 ऊहि (ऊह वितर्के भादि) following any उपसर्ग is आत्मनेपदः इत्येव निरस्यति
 etc.—unfastens (loosens) the knot or bandage—सकस्नेक because
 the word 'अकस्नेकात्' has no further अनुवृत्ति ।

मित । वेत्तेरिति । वेत्तेरिति पञ्चमी । 'भोऽन्त' (७११३) इत्यतो भ
 इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' (७११४) इत्यतोऽनुवृत्तम् अदिति षट्पा विपरिणम्यते ।
 'शीङो रुट्' (७११६) इत्यतो रुडिति चालि । तदाह—वेत्तेः परस्मैत्यादि ।
 संविद्वत्ते इति रुट्पक्षे इदम् । 'अस्तिशु—' इति वाचिकमिदम्—सम्प्रवादतेः
 श्रुत्यर्थीयाकर्मकेभ्य आत्मनेपदस्यादित्यर्थः । इयोरिति । भौवादिकर्तृहोत्यादिक-
 योरित्यर्थः । तत्र भूदिर्मा सन्ततेत्यादीनि इयतेस्तु मा सन्ततेत्यादीनि । मा सन्ततेति ।
 'उच्च' (२३६८) इति किच्चाद् गुणाभावः । 'न माङ्योगे' इत्याडभवात्त हङिः ।
 'ऋसादङ्गात्' (२३६९) इति सिज्जलोपः । मा सन्ततेति त्रयः गुणवद्गौरभावे रूप-
 प्रदर्शनार्थम् । तेन समार्तेत्यादि रूपविकम् भूदिः पचान्तरमिति न सन्त्यम् ।
 माङ्भावैवैव तेषामधिगमात् । एतत् सिचि रूपप्रदर्शनम् । अङितु मा सन्ततेत्यादि ।
 तत्राप्येवमेव बोध्यम् । अङ्गविधाविति । 'सर्तिशास्त्रार्तिभ्यश्च' (२३८२) इति सूत्रे
 स्वयमेवोक्तमित्याह—इत्युक्तमिति । समार्तेति—सप्त + आट् च सिच् त इति स्थिते
 'उच्च' इति किच्चाद् गुणाभाव आठच्चेति (२३६९—२११२०) इङ्गापेक्षया परत्वात्
 'ऋसादङ्गात्' (२३६९—८११२०) इति सिज्जलोपः । ततो हङिः । न च 'पूर्ववा
 सिङ्' इति सिज्जलोपस्यासिङ्गत्वादादौ हङिः । ततो 'ऋसादङ्' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'समाट्'
 इत्येव रूपम् इति वाच्यम् । 'सिज्जलोप एकादिशे सिङ्गो वाच्य' इति वाचिकात् तस्य

निर्वाधत्वात् । ननु चैवम् 'सोऽध्यैष्ठ वेदान्—' (भट्टिः) इत्यत्र अर्थेष्ट इति न सिध्यति । तत्रापुनस्तौल्या पूर्वं सिज्लोपे पश्चाद् वृद्धौ 'अध्यैत' इत्येव हि स्यात् इति चेत् ? न, तत्र 'बाणदाङ्ग' बलीय' इति न्यायेन प्रागेव धातोः 'सार्व—' (२१६८) इति गुणं कृते ऋस्त्वनिवृत्त्या सिज्लोपाप्रसक्तिरेवञ्च 'आटश्चेति' वृद्धिरपि निर्वाधित्याहुः । 'समाष्ट' इत्येव न्याय्यमिति नागेशमतं प्रतीयते । तच्च-
बोधनीकारास्त—तथा च 'समाष्टे'त्येव वक्तव्ये 'समाश्तेति' लेखकप्रमाद इत्याहुः-
रिति तयोर्थस्ययोरेव विस्तर इत्यलम् । भ्वादेरिति—कृधातोरिति शेषः । इयत्ते-
रिति—जुहोत्यादेरित्यर्थः । मा समरतेति । 'ऋट्शोऽङि'—(२४०६) इति
गुणः । अन्यत् प्राग्वत् । समारतेति—वृद्ध्यादि प्राग्वत् । समारत्तेति ।
'समारत्त समाभौष्टाः सङ्ख्यास्वयुपागतै' इति भट्टिः । अकर्मकादित्वेवेति ।
उक्तवार्तिकेन परामर्शः । वृत्तिकारस्तु 'समोगच्छाच्छिभ्यामि'त्यादि पृथक्तया अपठित्वा
'समोगच्छाच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिशुट्मिभ्यः' इति पपाठ । स लपपाठः । भाष्ये एवस्विध-
पाठादर्शनात् । अकर्मकादिति 'इति कथयज्ञाः' इति । 'रचांसौति कथयज्ञाः—' इत्येवं
दिशा । तथालेऽकर्ममत्वादात्मनेपदं सङ्गच्छत इत्यर्थः । अथास्मिन्निति—हनि-गम्यादीनां
सकर्मकाणामप्यकर्मकाधिकारेऽनुप्रवेशितत्वात् प्रश्नः । समाधानमाह—श्रुत्विति ।
उच्यते मयेति शेषः—

धातोरिति । धातोः 'अर्थान्तरे' मूलार्थभिन्ने 'वृत्तेः' वर्त्तनात् भिन्नार्थ-
प्रकाशनादित्यर्थः, तथा 'धालथेन' 'कर्मणः' उपसंयङ्गात् तस्मिन्नन्तर्भावादित्यर्थः,
तथा कर्मणः' प्रसिद्धेः क्रियायामुक्तायामिव तत्क्रियासहचरकर्मणोऽनुक्तीऽपि प्रतीय-
मानत्वादित्यर्थः, तथा 'कर्मणः' 'अविवक्षातः' स्पष्टं निहृष्टं विवक्षाभावात् च क्रिया
अकर्त्तृका भवतीति सान्वयोऽर्थः । क्रमेणोदाहरति—वहति भारमित्यादिना ।
वहतीति प्रापयतीत्यर्थः । जीवतीति । प्राणान् धारयतीत्यर्थः । जीव—प्राणधारणे
इति धातुः । नृत्यतीति—अङ्गानि विक्षिपतीत्यर्थः । नृती अङ्गविक्षेपे इति धातुः ।
अत्र प्राणाङ्गानां कर्मणां तत्र तलोपसंयह इति भावः । वर्षतीति अत्र वर्ष—
कर्मणो जलस्य क्रियासहसामित्वेन प्रसिद्धेरेवालोपस्थितिः । नागेशसत्त्वेन नमन्यते

इति तत्रैव द्रष्टव्यम् । विस्तरभयाद् विरच्यते । 'हितादयः—' भारविरट् ङीः प्रथमसगीत्यः—'स किंसखा साधु न शान्तियोऽपिप्सु' इति प्रवेपादः । हिता-दिति—'आख्यातोपयोगे' इति पञ्चमी । संश्रुते इत्यव । अतः स्मृतमिति कर्मणोविवक्षादशादिवातुक्तिः । 'उपसर्गात्—' इति वार्तिकम् । असुदेपमि इति दिवादिः । ऊहवित्तके इति आदिः । वत्समिति—अकर्मकत्वनिवृत्तिरिति ज्ञेयम् । यादौ किङ्ति ऊहतेऽस्त्रः स्यादित्याह—

३७०२ । उपसर्गाद्भूस्त्र ऊहतेः ॥ ७।४।२३ ॥

दी— । यादौ किङ्ति । ब्रह्म समुद्घात् । अग्निं समुह्य ।

The ऊ of ऊह coming after an उपसर्गे is ऋस्त्र when a यकारादि किङ्त् follows. Thus 'ब्रह्म—' should hold debate on i.e. ascertain the Supreme soul. यासुट् (आग्निविलिङ्) is कित् ;—समुह्य—' conjecturing about fire. Here ल्यप् is कित् being the substitute of क्ताच्, Cp. 'समासिजनपूर्वे क्तौ ल्यप्' (३३२).

मित— । उपसर्गादिति । 'अथङ् यि किङ्ति' (७।४।२२) इत्यसौ 'यि किङ्ति' इत्यनुवर्तते । तथाहुः यादाविति । समुद्घादिति । वितर्कयेत्—विचारण निश्चिण्यादित्यर्थः । अथ यासुट्ः किङ्त्वादृक्स्त्रः । समुद्घेति—अवाप्तिरिति न वेति वितर्क्य इत्यर्थः । 'समासिजनपूर्वे—' (३३३२) इति कादिशब्देन ल्यप्ः कित्त्वादृक्स्त्रः । मनौ—'ब्यूह्य योधयेत्' इत्यव ऋस्त्राभावः आर्ष—इव प्रतिभाति, 'अमुपह गतः' इति वृत्तौ दर्शनात् ।

२७०३ । निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ १।३।३० ॥

दी— । निह्वयते । (एवं संह्वयते । विह्वयते) ।

२७०४ । स्पर्धायामाडः ॥ १।३।३१ ॥

दो—। कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायाम् किम् ? पुत्र-
माह्वयति ।

Krishna challenges (the demon) Chanura (to a combat).

नित—। स्पर्धायामिति । स्पष्टम् । आह्वयते इति । आस्फालनपूर्वकं—
इन्द्रार्थं प्रवर्तयतीत्यर्थः ।

२७०५ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु
कञः ॥ १।३।३२ ॥

दो—। गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते, सूचयतीत्यर्थः ।
सूचनं हि प्राणवियोगानुकुलत्वाद्धिं सैव । अवक्षेपणं भर्त्-
सनम् । श्येनोवर्तिकासुदाकुरुते, भर्त्सयतीत्यर्थः । हरि-
सुपकुरुते । सेवते । परदारान् प्रकुरुते । तेषु सहसा
प्रवर्तते ! एधो—दकस्थोपस्कुरुते, गुणमाधत्ते । गाथाः
प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते ।
एषु, किम् ? कटं करोति ।

The root कञ् or कृ with any or no उपसर्ग is आत्मनेपदी in the
senses of गन्धन etc expressed below. The meaning of the terms
is clear from what follows. उत्कुरुते etc. Because सूचन or disclosing
others' defects is injury indeed as it may lead ultimately to death.
वर्तिका—a small bird like partridge etc. परदारान् i.e. rashly takes to
adultery. एधोदकस्थ—i.e. fuel (एधः) purifies the water (दक), or
read as 'एधोदकस्थ'—a समाहार comp. ; in that case the meaning
is—enhances the merit of or purifies both the fuel and the water
i.e. makes one dry and the other sweet scented. शतं प्रकुरुते i.e.

invests or expends a hundred rupees for (the practice of) religion.
virtue or (for the purpose of) religion.

मित—। गन्धनेत्यादि । अकर्वन्मिप्राय अवात्मनपदमिति प्राग्वद् बोध्यम् ।
गन्धने हिंसति । गन्ध अर्दने । अर्दं हिंसायामितुमयत्तदर्थेलाभात् । दूषणं
परदोषाविष्करणम् । भर्त्सनमधिक्येयः । वर्तिकाकिति—चन्द्रगुणभेदः । साहसिक्ये
उदाहरति । परदारान् इति । अत्र सहसा प्रवर्तने न प्रकरोतिरथः । किन्तु
फलितार्थकथनमेव । अन्यथा तेषु (परदारेषु) इति समसीत्यायोगात् । अविचार्यं
प्रवर्तत इत्यर्थः । 'तान् वशीकरोतीत्यर्थः' इति केचित् । सहसा वर्तते साहसिक । 'ओजः
सहोभसा—' इति ठक् । तस्य कर्मसाहसिक्यम् । ब्राह्मणदित्वात् यञ् ।
प्रतिशब्दी गुणधानम्, अत्र आह—गुणमाधत्ते इति । एष इति अकारान्त एषम् इति
सकारान्तो वा शब्दः । आद्ये 'अवोदैधौङ्—' (३१८७) इति निपातितः ।
एषयोदकश्चेति समाहारः । द्वितीये एषासि च दकं चेति विग्रहः । 'यदैषासि
समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽज्जुनः' इति श्रीगीता । 'प्रोक्तं प्रादौ भुवनसम्मतं
जीवनीयं दकञ्चे'ति हलायुधः । 'काष्ठं दाक्षिन्धनं त्वेषदक्षकथसुसन्नित् स्त्रियाम्'
इत्यमरश्च । 'एषान् हुताशन—विधौ स सुनिर्धयाचे' इति रघुप्रयोगश्च । दद्या—एषः
दकस्थितिच्छेदः । तथात्वे एष इति कर्तृपदम् ।

२७०६ । अधिः प्रसहने ॥१३॥३३॥

दो—। प्रसहनं क्षमाभिभवश्च । 'षह मर्षणेऽभिभवे
चे'ति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते, क्षमत इत्यर्थः । अभि-
भवतीति वा ।

मित—। अधिरिति । प्रसहने किम् ? अधिकरोति पदम् । आत्मीयं
करोतीत्यर्थः ।

२७०७ । वेः शब्दकर्मणः ॥१२॥३४॥

दी—। स्वरान् विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् ? चित्तं विकरोति कामः ।

The root वि + कृ is आत्मनेपदी when it has a 'sound' for its object. Thus स्वरान् etc. विकरोति i.e. affects on etc.

मित—। वेरिति । 'शब्दः (कर्म) कर्मकारकं यस्य ततः कृजो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः' इति नागेशः । विकरोतीति । अन्यथा करोतीत्यर्थः ।

२७०८ । अकर्मकाच्च ॥१।३।३५॥

दी—। 'वेः कृज' इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते ।

२७०९ । सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु
नियः ॥१।३।३६॥

दी—। अत्रोत्सञ्जन—ज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि—शास्त्रेनयते, शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्सञ्जने—दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । मणवकमुपनयते । विधिनात्मसमौपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयन-पूर्वकेनाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते । ज्ञाने—तत्त्वं नयते, निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते, भृतिदानेन स्वसमौपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनभृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते, राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्माथं विनियुक्ते इत्यर्थः ।

The root नौ is आत्मनेपदी in the senses of leading one to

respect, throwing up. causing the designation of आचार्य or preceptor, (acquiring) wisdom, payment, repayment and expenditure. Here—throwing up, wisdom, repayment and expenditure are the connotations of नी and the other terms viz. सम्मानन, आचार्यकरण and हति are प्रयोगोपधि i.e. they are not direct significances of the root (नी) but are inferred or understood from the application of the same (by virtue of the term with which it has been used : e.g. कर्मकारानुपदयते—makes payment of servants—here as elsewhere, नी means प्रापय or causing to come (to himself) which is possible only by clearing their salaries etc. Thus हति or payment is not the sense of नी but a mere inference necessary to catch the connotation of the same. Hence Nagesha says मानसवैधविषयः or relating mental conception (i.e. inference). As for example शास्त्रे नयते i.e. leads the pupils to (the understanding of) the ideas expressed in the shastras as a consequence. 'दण्डम्—' throws up the stick. 'माणवकम्—' i.e. leads him to himself with (proper) ordination (of investment of the sacred thread), for आचार्यत्व or religious preceptorship is assigned to the leader 'उपनेता' through his teaching (a pupil) after initiation. तत्त्वम्—' i.e. ascertains the nature of the soul or the elements. 'कर्मकारान्—' i.e. makes payment of the servants or leads to himself by payment of salaries. विमर्शन means repayment or clearance of debts etc. Thus 'करम्—' i.e. repaid fined amount to the kṛtṅg. 'शतम्—' i.e. expends a hundred on a religious purpose.

मित—। सम्माननेति । नयते जिह्वात् कर्तृगामिन्धेव फले आत्मनेपद-
 सिद्धेऽकर्तृभिप्रायार्थमिदम् । सम्माननादीनामर्थाः सूत्रतः एव स्पष्टाः । वाचा इति ।
 यदा नयतिरुपसर्गवशात् स्वतन्त्रतया वा उत्सृजनादीन् चतुरोऽर्थानभिधत्ते तदास्मा-
 दात्मनेपदमित्यर्थः । इतरे प्रयोगोपाधय इति—सम्माननाचार्यकरणभूतयस्त्रिन्धो न
 धात्वर्थाः किन्तु मानसबोधविषयिण्य इत्यर्थः । अर्थादनुमानवलात् फलितार्थकथनपरा
 इति भावः । प्रयोगः तव तवार्थे व्यवहार उपाधिर्भेदको येषां ते इति विग्रहः ।
 शास्त्रे नयते इति—अत्र नयतेरकर्मकत्वम् । तत्र सिद्धान्तमित्यध्याहार्यं व्याख्येय-
 मित्याह—शास्त्रस्थं सिद्धान्तमिति । शास्त्रे स्थितमित्यर्थः । अतएव सिद्धान्तपदो-
 पस्थित्याव शास्त्रे इति सप्तमी, तस्याधारत्वात् । प्रापयतीति । अत्र नयते-
 सत्त्वर्थकत्वमिति भावः । आचार्यकरणभूत्योस्तु नयतेः समीपप्रापणार्थकत्वं द्रष्टव्यम् ।
 प्रयोगोपाधिलं दर्शयति—तेन चेति । सम्पूर्णान्मानयतेर्णिजन्ताद् भावे लुट् ।
 माणवकमिति—अलभ्ययज्ञोपवीतं वटुम् । अलोपनयतेरर्थमाह—विधिनेति ।
 उपनयनविधिनेत्यर्थः । ननु तथापि आचार्यत्वं नास्ति । तद्धि स्वाध्यायाद्यध्यापनादेवो-
 पजायते इत्याशङ्क्य आह—उपनयनपूर्वकेनेति । तथाच स्मृतिः ‘उपनीय तु यः शिष्यं
 वेदमध्यापयेद् गुरुः । सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥’ इति । कर्मकारानिति ।
 अलोपनयतेर्भूतिं प्रापयतीत्यर्थः । अतएवाह—भूतिदानेनेति । भूतिवैतनम् ।
 निर्यातनं परिष्करणम् ।

२७१० । कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥१॥३॥७॥

दी—। नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं
 तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो
 लक्ष्यते । क्रोधं विनयते, अपगमयति । तत्फलस्य चित्त-
 प्रसादस्य कर्तृगत्वात् ‘स्वरितञितः—’ (२१५८) इत्येव सिद्धे
 नियमार्थमिदम् । तेनेह न—गडुं विनयति । कथं तद्धि

‘विगण्य नयन्ति पौरुषम्’ इति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ।

By the word शरीर in the aphorism is meant its limb. Then the rule means that the आत्मनेपद, which is due after नी when the object is present with the agent, takes place only when the object is different from any limbs of the body (and not from the body itself). Though what is diff. from a part of the body is diff. also from the body itself yet Bhattoji also काशिका (तदेकदेशोऽपि शरीरम्—काशिका) replace the term ‘अशरीर’ in the rule by ‘अशरीरावयवे’ as the instance of more logicalness (?)—For the agent being directly one with or identified with the body itself, the object cannot at the same time be कर्तृस्थ yet अशरीरस्थ, though it may, to some extent, be कर्तृस्थ and अशरीरावयवस्थ as the agent is not at once one with the limb but with the limbs taken together. ‘क्रोधम्—’ i.e. pacifies or removes anger. This rule is for restriction—for the consequence of क्रोधापगम or removal of anger being the composure of the mind (चित्तप्रसाद) and thus having rested on the agent we could have आत्मनेपद here by ‘स्वरितञितः—’ (5158). गङ्गु—a hump which is a part of the body. Thus we may explain, instances like ‘विगण्य नयन्ति पौरुषम्’ (भारवि 2135) as परस्मैपदौ provided the the point of the action not accrues to the agent—not otherwise. [But this explanation of Bhattoji is open to objection as the fruit of the action here does accrue to the agent. Nagesha says ‘अन्ये तु विध्यर्थमिदं (सूत्रम्) अकर्तृगोऽपि फले नयन्ति पौरुषमिति तु प्रसाद

इत्याहुः'। This also however, leaves the point unexplained as Nagesha takes the rule to be permissive (विध्यर्थ) and not restrictive (नियमार्थ). Mallinatha's explanation too here seems to be untenable'. Thus we have no other alternative but to say that it is erroneous—according to Bhattoji, Nagesha and others. Haradatta, however, defends the case otherwise saying that नी takes आत्मनेपदै in the sense of अपगमन cp. 'क्रोधं विनयते' (and that also in con. with the उपसर्ग वि) whereas in this case we have नी in the sense of 'प्रापण' and there is no वि preceding (for more detailed account. see our edition of 'किरात—' 2nd Sl. 35). The full verse is :—

'शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमददूषितायतीम ।

विगणयन्त्यन्ति पौरुषम् विजितक्रोधरया जिगीषवः ॥'

औपयिकम् = उपाय एव औपयिकम् विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् (i.e. means) ;

The seekers at victory having checked the force of their indignation engage their prowess on a beneficent basis or serviceable plan after considering (so as to attain) considerable achievement of a promising future (पौरु' शिवमौपयिकं नयन्तीत्यन्वयः) ।

मित—। कर्तृ स्थे इति + च + अशरीरे इतिच्छेदः । पूर्वसुत्रान्निय इति वर्तते । तदाह—नियः कर्तृस्थे कर्मणीत्यादि । नियमार्थं सूत्रं तदाह—तत् शरीरावयवभिन्ने एवेति । सूत्रे शरीरशब्देनेति । वृत्तिहृदयवम्—'शरीरं प्राणिकायस्तदेकदेशोऽपि शरीरम्' इति । अयं भावः—सामान्यतत्त्वावत् शरीरी कर्त्तव्यमिषीयते । कर्मणा च कर्तृस्थेन अशरीरेण च भाव्यम् । तत्तु न घटते । कर्त्तृशरीरयोरेकसम्बन्धेन शरीरस्य कर्त्तृत्वायोगात् । शरीरावयवानाम् समवायरूपसम्बन्धविशेषेण

शरीरत्वाद् यस्य कस्यचिदेकस्यावयवस्य शरीरमिदमेवं नास्ति । अतः कर्तृस्यैव
सम्भवत्येवेति । तथाच नागेशः—‘शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृत्वेन शरीरस्य तत्स्यत्वा-
सम्भवः । अवयवानान्तु संवन्धविशेषेण तत्स्यत्वसम्भवः’ इति । विनयतेरर्थमाह—
अपगमयतीति । अत्र क्रोधः कर्तृस्यः । तेनेह न—‘राज्ञः क्रोधं विनयति’ । ननु
एवं क्रोधापमने चित्तप्रसादः फलति । स च कर्तारसिवाभिप्रेति । ततश्च
‘स्वरितजितः—’ (२१५८) इत्येव सिद्धे विधिरिष व्यर्थः इत्याशङ्क्य आह—तत्-
फलस्येति । क्रोधापमनफलस्येत्यर्थः । समाधानमाह—नियमार्थमिदम् इति—
सुवमिति शेषः । नावात्मनेपदं विधीयते किन्तु नियस्यत एवेति भावः । नियमयोक्तः
प्रागेव । गङ्गुमिति—कुब्जाङ्गविशेषमित्यर्थः । ‘कुब्जो गङ्गुल’ इत्यमरः ।
विनयत्यपगमयति । कथं तर्ह्येति—एतद् व्याख्यानं न सम्यक् । क्रियाफलस्य
कर्तृगामित्वविवक्षाया अतिस्फुटत्वात् । नागेशस्तु ‘विध्यर्थं स्वम्’ इत्युक्त्वा नयन्ति
‘पौरुषमि’ति प्रसाद एवेत्याह । तदपि नातीवरमणैयमित्वापरततमत्काशैः
सुधीभिरेव विभावनीयम् । अत्र सद्भिनाथः “अत्र पौरुषस्य कर्तृस्यकमेत्येऽपि
उपायस्यातथात्वात् ‘क्रोधं विनयते’ इत्यादिवत् ‘कर्तृस्ये चाशरीरि—’ इत्यात्मनेपदं
न भवती”त्याह । तच्चित्त्यम् । प्रधानकर्मणः एव कर्तृस्यकर्मत्व—दर्शनात् । दुर्वटङ्गत्वा
त् “वेरित्यनुवर्तते । तेन ‘विगणय्य नयन्ति—’ इत्येव न तद्” । तदपि चित्त्यमेव ।
तादृशातुङ्गत्वेरन्यैरनभ्युपगतत्वात् मण्डुकप्लुतिन्यायस्य भाष्यानादुक्तत्वाच्चिति ‘अभि-
निविश्व’ इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ह्रस्वदत्तसु अपगमार्थकादेव नयतेरात्मने-
पदनियमसत्त्वाद् कर्तृमिप्रायेऽपि फले इति विचिन्त्य अत्र नयतेः प्रापणार्थकत्वात् भवत्येव
परस्मैपदमिति व्याचक्षते इति । अत्रहरदत्तमतमेव ज्याय इति ब्रूमः । इत्यधिकं
जिज्ञासुभिरस्मात्संस्कृतकिराताज्जीनीयद्वितीयसर्गे एवंविधस्थले ‘चञ्चो’ द्रष्टव्येत्यास्तां
तावत् । श्लोकोऽयमाङ्गलव्याख्यायामुद्धृतः । अथमवान्यसुखिनार्थः—

जिगीषवः (विजयकासाः) विजितक्रोधरयाः (निन्दहीतमर्षवेगाः सन्तः)
शरीयसीम् (प्रहङ्गाम्) अदूषितायतीम् (च) (अगर्हितपरिणाममित्यर्थः ‘आय-
तिरुत्तरकालः स्वादि’त्यमरः) फलनिष्पत्तिम् (फलादिगमम्) विगणय्य (विभाव्य

—धातूनामनेकाद्येत्वात्) पौरुषम् (पुरुषत्वम् शक्तिम्) शिवम् (मङ्गलकारम्)
 औपयिकम् (उपायम्, उपाय एव औपयिकं, विनयादित्वात् स्वार्थे ठक्) नयन्ति
 (पापयन्तीत्यर्थः उपायापायौ विचिन्त्येव कर्मकुर्वन्तीति तातपर्यम्) ।

२७११ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ १।३।३८ ॥

दी—। वृत्तिरप्रतिवन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः, न
 प्रतिहन्यते इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते
 उत्सहते । क्रमन्ते ऽस्मिन् शास्त्राणि, स्मृतिवृत्तानि भवन्तीत्यर्थः ।

Eng.—Easy. वृत्ति—without stoppage or obstruction. सर्ग
 —to make effort. तायन—to accumulate or increase.

मित । वृत्तीति—स्पष्टं मूले । अप्रतिवन्धो बाधाभावः । तायनं वृद्धिः ।
 ताय सन्तानपालयोः ।

२७१२ । उपपराभ्याम् ॥ १।३।३९ ॥

दी—। वृत्त्यादिष्वभ्यामेव क्रमेर्नतूपसर्गान्तरपूर्वात् ।
 उपक्रमते । पराक्रमते । नेह संक्रामति ।

The rule is restrictive. If in the senses of वृत्ति etc क्रम
 is आत्मनेपद due to the precedence of any उपसर्ग then it is so
 only if उप and परा precede and no other.

मित—। उपेति । 'वृत्तिसर्ग—' इति वचते । वृत्तीत्येव सिद्धेर्नियमार्थ-
 मिदमित्याह—वृत्त्यादिष्वभ्यामेवेति परतः क्रमेरात्मनेपदमित्यर्थः ।

२७१३ । आङ् उदुगमने ॥ १।३।४० ॥

दी—। आक्रमते सूर्यः, उदयते इत्यर्थः । ज्योति-
 रुदुगमने इति वाच्यम् (वार्त्तिक) । नेह—आक्रामति
 धूमो हर्म्यतलात् ।

क्रम coming after आङ् is आत्मनेपद in the sense of rising.
'ज्योतिः—' (varttika), आक्रामति because धूस् (smoke) is not a
luminary.

मित—। आङ इति । उदयमने ऊडुगमने । स्पष्टम् ।

२७१४ । वेः पादविहरणे ॥ २।३।४१ ॥

दे—। साधु विक्रमते वाजी । 'पादविहरणे' किम् ?
विक्रामति सन्धिः—द्विधा भवति, स्फुटतोत्यर्थः ।

वि + क्रम is आत्मनेपदी in the sense of 'trotting.' विक्रामति—
splits into two, parts asunder etc.

मित—। वेरिति । यद्यपि अनुपसर्गपूर्वस्यैव क्रमरुक्ताद्धेहतिरुपपत्तिः साधुना-
मनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिरिति साम्प्रदायिकाः । वस्तुतस्तु धातुपाठाद्येस्व पाणिनीतर-
प्रणीतत्वादिवसुपन्यासः । यथायविक्रमे एवात्मनेपदं यथा स्फादित्येवार्थसंबन्धकम् ।

२७१५ । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ १।३।५२ ॥

दे—। समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्धृदित्वात् पररूपम् ।
प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । 'समर्थाभ्याम्'
किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छ-
तीत्यर्थः ।

Here समर्थ means similarity in sense (सन्; अर्थः यथोक्तौ)—पररूप
(अकार) predominates due to शकन्धृदि । In सन् + अर्थ ('शकन्धादिषु पर-
रूपं वाच्यम्'—वार्तिक) । And they (प्र + क्रम and उप + क्रम) bear
similarity in the sense of commencement i.e. when both of these
mean—to commence.

प्रोपाभ्यामिति । क्रम आत्मनेपदमिति शेषः । समः अर्थोऽथोक्तौ समर्थाविति विशदः । नन्वेवं समार्थाविति स्यादित्यत आह—शकन्त्वादित्वादिति । ‘शकन्त्वादित्वादिषु पररूपं वाच्यम्’ इति ‘वार्त्तिकोक्तशकन्त्वादीनां परिगणितत्वेऽपि एतदुक्तार्थं’ नेत्यमिति भावः । प्रारम्भे इति स्पष्टम् ।

२७१६ । अनुपसर्गाद्वा ॥ १।३।४३ ॥

दो— । क्रामति—क्रमते । अप्राप्तविभाषयम् । वृत्तादौ तु नित्यमेव ।

अप्राप्तविभाषा—i.e. आत्मनेपद being never enjoined to क्रम used itself it is here अप्राप्तविभाषा or option of what was never enjoined. And आत्मनेपदौ in ‘वृत्तिसर्गे—’ (2711) is नित्य or obligatory by पूर्वविप्रतिषेधः ।

मित— । अन्विति । अप्राप्तविभाषयमिति । उपसर्गपूर्वादेव क्रम आत्मनेपदं विहितं नन्वनुपसर्गात् अतोऽत्राप्राप्तमात्मनेपदं विभाष्यते विकल्प्यते । ‘वृत्तिसर्गे—’ (२७११) इत्यत्र तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेवात्मनेपदमित्याह—वृत्त्यादाविति ।

२७१७ । अपक्रवे ज्ञः ॥ १।३।४४ ॥

दो— । शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ।

मित— । अपह्नवोऽपह्नुतिरपलाप (denial) इत्यर्थः । भाषेऽप् ।

२७१८ । अकर्मकाच्च ॥ १।३।४५ ॥

दो— । सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ।

सर्पिषा—i.e. begins with ghee as a means.

मित— । अकर्मकादिति । ‘अनुपसर्गाज्ज्ञः’ (२७४३) इत्यत्र सिद्धे

सोपसर्गार्थमिदम् । अतएव सर्पिः शोऽनुजानीति इत्यादिमिद्धिः । अतः जानातिः प्रवृत्तिरर्थः, इत्याह—प्रवर्तते इति । 'शोऽविद्वदस्य करणे' (६१२) इति तृतीयार्थे षष्ठी ।

२७१८ । संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥१३४६॥

दी—। गतं सञ्जानीति, अवेक्षते इत्यर्थः । गतं प्रतिजातीति । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । 'अनाध्याने' इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यात् 'अकर्मकाच्च' (२७१८) इति प्राप्तिरपि बाध्यते—मातरं मातुर्वा सञ्जानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

आत्मनेपदी takes place after ज्ञा coming after सम् and प्रति in a sense other than 'anxious remembrance or thought' ('आध्याने') । 'शतम्—' i.e. looks for hundred, 'शतं प्रति—' i.e. promises hundred. The योग or rule here is to be divided and अनाध्याने is to be separated so as to form two rules ; thus 'संप्रतिभ्याम्' and 'अनाध्याने' of which the latter will not only regulate the former but also bar the आत्मनेपदी due by 'अकर्मकाच्च' (2718) on the score of this योगविभाग e.g. मातरं संजानाति and मातुः संजानाति (anxiously remembers). Without this योगविभाग we would have मातुः संजानीति by 'अकर्मकाच्च' । मातुः is षष्ठी by कर्मणः शेषत्वविवक्षा—intention of speaking of शेषत्व of कर्म i.e. by 'अधीगर्हदेयशां कर्मणि' । (613). [Note also that the परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिवर्गं प्रतिषेधो वा' will not apply here due to the योगविभागसामर्थ्यं ।]

नित—। संप्रतिभ्यामिति । 'उत्पङ्गापूर्वकं करणमाध्याने' इति नागेशः । इति योगो विभज्यते इति । ततश्च 'संप्रतिभ्याम्' इत्येको योगः । 'अनाध्याने'

इत्यपरः । एवञ्च संप्रतिभ्यामिति नियम्यते । संप्रतिभ्यां परमात्मनेपदं प्राप्तं तदनाध्याने
एव स्यादिति । तेनोऽनन । मातरं संजानाति । आध्यायतीत्यर्थः । नन्वेवं कृतेऽपि
योगविभागे संप्रतिभ्याम् जानातिर्यदा अकर्मकत्वं तदा—‘अकर्मकाच्च’ (२७१८)
इत्येतेन आत्मनेपदं भवत्येव । ‘अनन्तरस्य विधिवो प्रतिषेधो वेति न्यायेन हि
संप्रतिभ्यामित्यस्यैव बाधो युक्तो न तु तदुत्तरस्याकर्मकाच्चत्यस्यापीत्याशङ्क्य समाधत्ते—
तत्सामर्थ्यादिति । योगविभागस्यैव सिद्ध्यर्थत्वादिवम् एव सामर्थ्यमिति भावः ।
मातुरित्यत्र षष्ठीविभक्तिं व्याचष्टे कर्मण इति—‘षष्ठी शेषे’ (२३५०) इत्यतः
शेषे इत्यनुवैल्य ‘अधीगर्थं दयेशां—’ (२३५२) इत्यत्र ‘कर्मणि शेषे षष्ठी स्या’दिति
व्याख्यानादिति भावः ।

२७२० । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमतुपमन्त्रणेषु वदः
॥१३५७॥

दी— । उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये । इतरे प्रयोगो-
पाधयः । शास्त्रे वदते । भाममानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषा
उपसान्तुनम् । भृत्यानुपवदते, सान्तुयतीत्यर्थः । ज्ञाने—शास्त्रे
वदते । यत्ने—क्षेत्रे वदते । विमतौ—क्षेत्रे विवदन्ते । उप-
मन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते । प्रार्थयते इत्यर्थः ।

The root वद is आत्मनेपदी signifying expressed or implied illumination or praise (भासन), pacification (उपसम्भाषा), clear conception (ज्ञान), effort or energy (यत्न), disagreement (विसति), and prayer in private (उपमन्त्रण). उपसम्भाषा and उपमन्त्रण are direct denotations of the root and others indirect i.e. they are adduced as helps in bringing out the sense (with some other extra words). Thus शास्त्रे—i.e. (being praised) explains energetically. ‘शास्त्रे—’ i.e. (obtaining

proficiency in sastras)—speaks of them. क्षेत्रे—i.e., shows energy (speaking highly) about lands. क्षेत्रे विवदन्ते—i.e. speak in various ways due to disagreement. प्रार्थयन्ते—as परदारानुपवदन्ते i.e. requests them to satisfy an evil intention i.e. seduces them.

नित—। भासनेति । भासनं दीतिरुत्साहोद्दीपनमित्यर्थः । तेनैवं न धार्यः किन्तु फलितार्थकयनमेव । एवं ज्ञानयत्रविमतिषु । उपसम्भाषोपसन्त्य तु धार्यविव । तदाह—उपसम्भाषामन्वय इति । प्रयोगोपाश्रय इति—उक्तं प्राक् । भासमान इति—शिक्षावधानसम्पत्तिभ्यामुद्दीपितोत्साहः शाल्वीयपदार्थान् प्रकुरुत इत्यर्थः । ज्ञानं सम्यगवबोधः । वदन्ते इति—सम्यगवबुध्य ब्रवीतीत्यर्थः । 'जानाति वदितुमित्यर्थ' इति वृत्तिज्ञात् । यत्र 'उत्साहः' । हेति इति । 'तद्विषय-मुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः' । विमतिर्भेदः । विवदन्ते इति । नानाविधं भाषन्ते इत्यर्थः । उपसन्त्यमुपपच्छन्दनमिति । कुलभाष्यामुपवदन्ते । रहस्यमित्य खच्छन्द-माविष्करोतीत्यर्थः ।

२७२१ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥१३॥४८॥

दो—। मनुष्याणां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खगाः ।

आत्मनेपद takes place after वद् when a joint speech of mankind is meant.

नित—। व्यक्तवाचांमिति । वद् इति वर्तते । व्यक्ता विषयता वारंशेषां ते इति व्यक्तवाचो मनुष्याः । समुच्चारणं सहोच्चारणम् । अव्यक्तवाचां समुच्चारणे तु नेत्याह—सम्प्रवदन्ति खगा इति । व्यक्तवाचांमपि समुच्चारणाभावे नेत्येति । ब्राह्मणो वदति ।

२७२२ । अनोरमर्मकात् ॥१।३।४८॥

दी— । व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वाद्देरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ।
अनुवदते कठः कलापस्य । 'अकर्मकात्' किम् ? उक्तमनुवदति ।
'व्यक्तवाचाम्' किम् ? अनुवदतिवीणा ।

आत्मनेपद takes place after वद preceded by अनु when the speech comes from a human being. Thus 'अनुवदते—' i. e. Katha speaks as Kalapa does. Here अनु implies similarity. उक्तम् etc.—reproduces what is uttered. Here उक्त is obj.—hence वद is परस्मैपदी ।

मित— । अनोरिति । वद इति वचते । व्यक्तवाचामिति च । तदाह—
व्यक्तवाग्विषयादिति । अनुवदत इति । अनुः सादृश्ये । यथा कलापोऽधीयानो
ब्रवीति तथा कठ इत्यर्थः । 'तुल्यार्थेऽनुलोपमाभ्याम्' इति षष्ठी । 'शेषे' इति
केचित् । उक्तमिति—अत्र उक्तमिति कर्म ।

२७२३ । विभाषा विप्रलापे ॥१।३।५०॥

दी— । विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा
स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः ।

(N. B.—'युगपत् परस्परविरोधेन कथनं विप्रलापः' इति नागेशः ।)

२७२४ । अवाद्गः ॥१।३।५१॥

दी— । अवगिरति । 'गृणातिस्त्वपूर्वो न प्रयुज्यत
एव' इति भाष्यम् ।

N.B.—भाष्य says that गृणाति i. e. गृह्णाति (गृ १४६६ शब्द) is not

used along with अव preceding—whence it appears that by 'अः'—गृ १४११ निगरणे of तुदादि class is meant here.

मित—अवादिति । इति भाष्यमिति । तेन गृगृष्टे इति त्रैयादिकस्य न ग्रहणं किन्तु गृ निगरणे इति तौदादिकस्यैव । नृत्त इदित्येवम् । रपरत्वम् । अप्रत्ययस्य डिच्चाद्वगुणाभावः ।

२७२५ । समः प्रतिज्ञाने ॥१।२।५२।

दी— । शब्दं नित्यं सङ्गिरति । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् ? सङ्गिरति यासम् ।

(N. B.—'अ' इति वर्त्तते । संपूर्वात् गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात्) ।

२७२६ । उदश्चरः सकर्मकात् ॥१।३।५३॥

दी— । धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । 'सकर्मकात्' किम् । वाष्पमुच्चरति । उपरिष्ठादुगच्छतीत्यर्थः ।

'धर्मम्—' etc i.e. transgresses. 'वाष्पम्—' etc i.e. rises upward.

मित— । उदश्चर इति । उत्पूर्वात् सकर्मकात् चरतेः प्राग्वदित्यर्थः ।

२७२७ । समस्तृतीयायुक्तात् ॥१।३।५४॥

दी— । रथेन सञ्चरते ।

चर, preceded by सम् and having contiguity with a तृतीयान्त word, takes आत्मनेपद. Thus रथेन etc travels with (or by) chariot.

मित— । सम् इति । तृतीयान्तपदसमभिव्याहारीच्चारितात् सम्पूर्वाच्चरतेः प्रागवत् । तृतीयेति किम् । 'उभौ लोकौ सञ्चरसीमन्नासुच लोकम्' इति भाष्यम् ।

२७२८ । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥१।३।५५॥

दी— । सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् सा च तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे समः इति षष्ठी— । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ।

What is stated (that is आत्मनेपद) is directed to सम् + दाण used along with a तृतीयान्त base—provided that तृतीया (instrumental) conveys the sense of चतुर्थी (dative). As 'दास्या —' i.e. (an amorous person) gives much money to the maid-servant. (To further explain this rule we are to take) 'समः' occurring in the previous rule as ending in षष्ठी so that both the rules will take effect even when सम् and चर् etc are intervened by any other उपसर्ग. Thus रथेन—etc.

नित— । दाणश्चेति । चर् इति वर्तते । 'समः—' इति सूत्रम् । सति तृतीया परास्म्यते । तदाह—सम्पूर्वादित्यादि । काशिकायान्तु 'अशिष्टव्यवहारे —' इति वार्तिकमत्र योजयित्वा व्याख्यातम् । दास्यति । कामुकः । सन् दास्ये बहु ददातीत्यर्थः । 'पाम्रा—' (२३६०) इति यच्छादेशः । चतुर्थ्यर्थे किम् ? पाणिना संप्रयच्छति । इति षष्ठीति—विशेषणे षष्ठीति काशिका । तेनेति = षष्ठीसमाश्रयणेनेत्यर्थः । पञ्चम्याश्रयणे हि 'तस्मादितुःचरस्ते'ति न्यायात् सम इत्यस्मादव्यवहितपरिण चरतिना भवितव्यम् । षष्ठ्याश्रयणे तु पौर्वापर्यत्वमेव प्रयोजनं नत्वव्यवहितपरत्वमिति भावः । अतएव समुदाचरते संप्रयच्छते इत्यादौ एकत्र उदाङ्वावधानादन्यत्र प्रवावधानाच्च नात्मनेपदनिषेधः । सूत्रद्वयमिति—'समः—' इति पूर्वसूत्रापेक्षया इदमपि ।

३७२८ । उपाद्यमः स्वकरणे ॥१॥१५६॥

दी— । स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ।

स्वकरण means स्वीकार i.e. acceptance of a wife.

मित— । स्वकरणं स्वीकार इति । भार्यास्वीकार इत्यर्थः । स्वकार इत्युपात्पन्नं प्रातिपदिकम् । अतएव स्वकरण इत्यत्र चिनास्तीति इयम् । भट्टिम स्वीकारमात्रे प्रायुङ्क्त 'उपायंस्त महास्वाणि' इति ।

२७३० । विभाषोपयमने ॥१॥२१६॥

दी— । यमः सिच् किंवा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत—
उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्व-
विप्रतिषेधान्नित्यं किञ्चम् ।

सिच् is optionally कित् coming after यम् signifying marriage. Thus 'रामः—' Rama married Sita. उपायत—उप+यम्+सिच् (लुङ्) त—here म् elides due to किञ्च of सिच् by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428) and सिच् elides by 'ऋखादङ्गात्' (2359). The alt. form is by अनुस्वार etc—(see ante). But if the उपयम or marriage is connected with गन्धन or injury i.e. in the sense of 'राक्षसविवाह,' etc whereof injury is the main characteristic, the सिच् after उप+यम् is unavoidably (नित्य) कित् by पूर्वविप्रतिषेध i.e. by the former rule—यमो गन्धने (2698—I. 2. 15). Thus—उपायत ऋणो रुक्मिणीम् ।

मित— । विभाषिति । 'यमः गन्धने' (११२१५) इत्यतो यम इति, 'हनः सिच्' (११२१४) इत्यतः सिजिति, 'असंयोगास्मिद् कित्' (११२१५) इत्यतः किदिति चानुवर्तते । तदाह—यमः सिजित्यादि । उपायतेति । किञ्चात् 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यनुनासिकलोपः । 'ऋखादङ्गात्' (२३५९) इति सिञ्जलोपश्च । उत्तरव

ऋक्षाभावेन सिज्जलोपविरहः । गन्धनाङ्ग इति । गन्धनः सूचनं
 (हिंसा) अङ्गं यस्य तथाभूते उपाद् यमे इत्यर्थः । राक्षसविवाहे इति
 यावत्, तत्रैव हिंसाया अपरिहार्यत्वादिति भावः । तथाच स्मृतिः—‘हत्वा भित्त्वा च
 शीर्षाणि रुदतीं रुदतो हरेत्, स राक्षसो विवाहः—’ इति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।
 ‘यमो गन्धने’ (२६८८—१।३।१३) इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । एवञ्च उपायतार्जुनः
 सुभद्रामित्याद्यादाहरणम् ।

२७३१ । ज्ञाशुस्मृद्दृशां सनः ॥१।३।५७॥

दी— । सन्नन्तानामेषां प्रागवत् । धर्मं जिज्ञासते ।
 शुश्रूषते । सुस्मर्षते । दिदृक्षते ।

Here ‘सनः’ stands for ‘सन्नन्तानां’ in view of ‘ज्ञाशु—’ by
 तदन्तविधिः ।

मित— । ज्ञिति । सन इति तदन्ते लाक्षणिकम् । तदाह—सन्नन्तानामिति ।
 ‘अपह्नवेजः’ (२७१३), ‘अकर्मकाञ्च’ (२७१८), ‘संप्रतिभ्याम्—’ (२७१९)
 इत्यादिभिस्त्रिभिः सूत्रैः ‘अतिशुद्धिशिष्यश्चेति वक्तव्यम्’ (२७०१) इति वार्तिकेन च
 ज्ञाशुद्धिशिष्य आत्मनेपदविधानात् ‘पूर्ववत् सनः’ (२७३४) इत्येव सिद्धेऽपह्नवाद्य-
 भावेऽपि यथा स्वादित्येवमर्थे सूत्रम् । अत्रतेस्त्वप्राप्तात्मनेपदविधानार्थम् ।

२७३२ । नानोर्ध्वः ॥१।३।५८॥

दी— । पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः ।
 ‘अनन्तरस्य—’ (परि—६२) इति न्यायात् । तेनेह न ।
 सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । ‘पूर्ववत्
 सनः’ (२७३४) इति तद्ध । ‘अकर्मकाञ्च’ (२७१८) इति
 केवलादुपविधानात् ।

This prohibition refers to the former rule ('आहु—') by the परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा—' An enjoining or prohibiting rule enjoins or prohibits that (rule) which is nearest to it—and not to 'अकर्मकाच्च'. Thus here we cannot have परस्मै. in 'सर्पिषो—' i.e wishes to fall to food with ghee. Here we have तङ् or आत्मने by 'पूर्ववत्—' (2734) due to the injunction of तङ् to ज्ञा bereft of सन्, by 'अकर्मकाच्च' ।

मित—। नेति । न + अनोः + ज्ञ इतिच्छेदः । अनन्तरस्तेति । एवञ्च 'अकर्मकाच्च' व्यख्यानितत्वाद्गतिविधेः । अत आहु—नेति । सकर्मकस्यैव निषेधादिति भावः । पूर्ववदिति । अयंभाव । 'अकर्मकाच्च' (२७१८) इत्यनेन सन्प्रत्ययविहीना—देव जानातेरात्मनेपदं विधीयते । ततश्च 'पूर्ववत्—' (२७३४) इत्यात्मनेपदं भवत्येवेति ।

२७३३ । प्रत्याहुभ्यां श्रुवः ॥१॥३॥५८॥

दो—। आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात् स्यादेव । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । 'शदेः शितः' (२३६१), 'मित्र्यतेर्लुङ्लिङोश्च' (२५३८) (इति ?) व्याख्यातम् ।

What is said i.e. आत्मनेपद is not enjoined after the सन्नन्त (ending in सन्) शु coming after प्रति and आहु—प्रतिशुश्रूषति etc i.e wishes to promise. But when प्रति ceases to be an उपसर्ग and is used as a कर्मप्रवचनीय, शु must have आत्मने. Thus 'देवदत्तं प्रति—' i.e wishes to promise to or stands security on behalf of Devadatta. 'शदेः शितः—' etc i.e these two rules which fall under आत्मनेपद-प्रकरण have already been explained.

मित—। प्रतीति। सन् इति वर्त्तते। तदाह—आभ्यांसन्नन्तादिति। कर्म-
प्रवचनीयादिति। 'लक्षणेत्थं' इति यदा 'प्रति' कर्मप्रवचनीयसदास्य क्रियायोगाभावेन
तद्व्योतकत्वाभावाद्गोक्तनियमः सम्भवति। उपसर्गवलादेव तदर्थसिद्धेः। कर्मप्रवच-
नीयानां सम्बन्धमात्रभेदकत्वात्, तथाचोक्तं भर्तृहरिणा— 'क्रियाया व्योतकोनायं
संबन्धस्तु भेदकः॥' इति। व्याख्यातमिति। आत्मनेपदोऽयं सूत्रद्वयमेतदन्यत्र
(पूर्वमेव) व्याख्यातमित्यर्थः।

२७३४। पूर्ववत् सनः ॥१॥३६२॥

दी—। सनः पूर्वी यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं
स्यात्। एदिधिषते। शिशयिषते। निविविचते। 'पूर्ववत्'
किम्? बुभूषति। 'शदेः—' (२३६२), (२५३८) इति
सूत्रद्वये 'सनी न' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेनेह न—
शिशत्सति। समूषति। 'आम्प्रत्ययवत् कजोऽनुप्रयोगस्य'
(२२४०)—एधांचक्रौ।

आत्मनेपद is enjoined in the same manner after a root
ending in सन् as it (आत्मनेपद) was done after it (the
root) before सन् was added to (the root). निविविचते—
—आत्मने comes in by 'नेर्विशः' (2687) and by this rule.
But शिशत्सति etc., however, will have परस्मै. due to the
explanation in two different ways of the rules 'शदेः—'
(1. 3. 60) and 'नियतेः—' (1. 3. 61) viz—(1) शद् will have
तङ् in the matter of श-eliding affixes only (2) but not
when सन् follows, and (1) सृ will have तङ् in con. with
शित् affixes and in लुङ् and लिङ् only (2) but not when सन्
follows. 'आम्प्रत्ययवत्—' (1. 3. 63) is explained.

मित— । पूर्ववदिति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेत्—' (१०७८) इति वतिप्रत्ययः ।
सन इति तदत्यस्य यङ्गणम् । तदाह—सनः पूर्वं यो धातुरित्यादि । निविविक्तः
इति—'नेविशः' इति आत्मनेपदे निवे 'पूर्ववत्—' इति सन्नतात् । ननु
'शदेः—' (१।३।६०) इत्यनेन शदेः, निद्यतेः—' (१।३।६१) इत्यनेन निद्यते—
आत्मनेपदं विधीयते । ततश्च 'पूर्व—' इति सन्नत्योराज्यनयोरात्मनेपदित्वनियतात्
शिशत्सति, 'सुसूर्ध्वति' इति कथमित्याशङ्क्याह—वाक्यमिदमेति । द्विविध-वाक्ये-
नेत्यर्थः । तथा च (१) 'शिदभाविनो शदेः (१) शितप्रकृतिभूतातया लुङ्तिङप्रकृति-
भूतान्निद्यतेआत्मनेपदं स्यादित्येकं वाक्यम् । इतो 'आन—' (१।३।५७) इत्यनेन
सनः इति, 'नानोर्ज्ञः' (१।३।५८) इत्यतो नेति चानुवर्त्यशदेर्निद्यतेः सन्नता-
त्आत्मनेपदनित्यपरम् । 'आनप्रत्ययवत्—' इति वाग्यतं प्राक् ।

२७३५ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥१।३।६४॥

दी— । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति
वक्तव्यम्' (वातिक) । उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । 'अयज्ञपात्रेषु'
किम् ? इन्द्रं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

युज् preceded by प्र and उप takes तङ् in the matter of
(expressing) pots not relating to sacrifice. 'स्वराद्यन्त—' varttika
—i.e. after such उपसर्गs as must be led and followed by a स्वर
(vowel). Thus 'इन्दुम्—' places the (sacrificial) pots
having hollows below (न्यञ्चि) by two (इन्दुम्).

मित— । प्रोपाभ्यामिति । स्वराद्यन्तेति वार्तिकम् । स्वरः ऋच् आदावन्ते
च यस्य तथाभूतादुपसर्गादित्यर्थः । इन्दुमिति = द्विशः । न्यञ्चि न्यग्भूतानि
'अधोविलानि' इत्यर्थः ।

२७३६ । समः क्षावः ॥१।३।६५॥

दी—। संच्छुते (तोच्छीकरोतीत्यर्थः) शस्त्रम् ।

२७३७ । भुजोऽनवने ॥१३॥६६॥

दी—। ओदनं भुक्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवोमेव केवलाम्' । 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुक्ते'—इह उपभोगो भुजरर्थः । 'अनवने' किम् । महीं भुनक्ति ।

मित—। भुज इति । अवनं रक्षणं (protection). केवलामेव सकलामेवेत्यर्थः—इत्येवकारो भिन्नक्रमः । इहेति—उभयत्रैवेत्यर्थः । भुज् पालनाभ्यवहारयोरिति सत्त्वेऽपि धातूनामनेकार्थत्वादित्यर्थः । भुनक्तीति—अवति पालयतीत्यर्थः ।

२७३८ । षेरणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्ताऽनाध्याने ॥१३॥६६॥

दी—। ख्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेष्टान्ते-
नोच्यते । अणौ यत् कर्म कारकं स चेष्टौ कर्त्ता स्यान्नत्वाध्याने ।
'णिचञ्च' (२५३४) इति सिद्धेऽकत्रभिप्रायार्थमिदम् ।
कर्त्तृभिप्राये तु 'विभाषोपपदेन—' (२२४४) इति विकल्पे
'अणावकर्मकात्—' (२७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्
प्राप्ते 'पूर्वविप्रतिषेधेनदमेवेष्टते' । कर्त्तृस्थभावकाः कर्त्तृस्थ-
क्रियाश्चोदाहरणम् । तथाहि—पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुष-
ज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे—पश्यति भवः ।
विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमस्मिन्—दर्शयन्ति भवं
भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्णार्थस्याविवक्षायां—दर्शयते भवः ।
इह प्रथमतोययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्यां तुल्योऽर्थः । तत्र
तृतीयकक्षायां न तद्ध । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य

नौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाभ्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्युपदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहयति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । अरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यदा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाप्सिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभूताभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागि दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे द्वितीकक्षायां न तङ् । समानक्रियात्वाभावास्त्रिजर्थस्याधिक्यात् । 'अनाध्याने' किम् ? स्मरति वनगुल्मं कीकिलः । स्मरयति वनगुल्मः ; उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ॥ 'भीष्मरोर्हेतुभये' (२५६४) (इति ?) व्याख्यातम् ।

EXPLANATION OF THE RULE

The rule is a compound sentence consisting of four clauses viz, (i) 'हेः'—a ख्यन्त root takes आत्मनेपद—(principal sentence), (ii) 'अणौ यत् कर्म णौ चेत्'—provided the action of the non-causal form is reproduced by the causal. [It is important to note that here the term कर्म in the rule implies क्रिया action—and not necessarily the objective case. This expl. of कर्म

however is refuted by Nagesha who urges that it is, acc. to भाव्य, कारक indeed and not क्रिया].

(iii) 'स कर्ता'—provided that which is कर्म of the non-causal stage is a subject in the causal one ('अथौ यत् कर्म णौ चित्'—is carried on here and the word कर्म here means the objective case).

(iv) 'अनाध्याने'—but not (i.e. what is said above does not take effect) if anxious remembrance is meant [If, however, 'अनाध्याने' is taken as a पर्दुदासविधि and not प्रसज्यप्रतिषेध then there are three clauses or sentences in all. For more detailed account see नितभाषिणी—below]—

TRANSLATION OF THE VRITTI HERE.

A causal root takes आत्मनेपदी, provided the very action (क्रिया) expressed by the non-causal form is reproduced by the causal one and provided the object of the non-causal form figures as a subject in the causal stage—but not (so) when anxious remembrance or thought is implied therein. आत्मनेपदी (in this sense) being enjoined by 'णिचञ्च' (5564), this rule is to take effect when the action does not benefit the agent, when, however, the action benefits the agent then although we had, in point of subsequence, the option of आत्मनेपदी by 'विभाषोपपदेन—' (2744—I. 3. 77) as also परस्मैपदी for the same reason (of subsequence) by 'अणावकर्मकात्—' (2754—I. 3. 88.), yet this very rule ('णिचञ्च') will apply on the ground of

पूर्वविप्रतिषेध (i. e. the परिभाषा—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' is here to be replaced by the dictum 'विप्रतिषेधे पुढे कार्यम्' (of Katyayana)— which is resorted to in some special cases only). Illustrations are such roots as have their भाव and क्रिया dependent on कर्त्तृ. By भाव we mean the sense of a root expressed by a साधन or कारक without exertion on its part i.e. automatically e.g. seeing, hearing etc ; whereas by क्रिया (action) we mean the sense of a root arrived at by a साधन or कारक with exertion e.g. boiling rice, felling a tree etc. (cp.—'अपरिस्पन्दनसाधनसाध्या भावः सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया'—see नितभाषिणी) : As for example :— (1) 'पश्यन्ति—' etc i.e. make an object of or bring under the purview of eye-perception. If, however, we leave the part of प्रेरणा (sending) etc i. e. take out the sense of making or bringing then we have (2) 'पश्यति—' i.e. becomes an object (of perception). Then by causal णिच्—(3) 'दर्शयन्ति—' etc i.e.

(1) (i) In 'पश्यन्ति भवं भक्ताः',—भक्ताः or devotees cause the the presence of 'भव' or Shiva before their eyes of fancy or mind's eye, while in 'पश्यति भवः', भव out of his own accord as it were, appears before his devotees. Thus here there is no sense of causality (प्रेरण) ।

(ii) We have हेतुमसिच् both in 'दर्शयन्ति भवम्—' and 'दर्शयते भवः' where दर्शयन्ति and दर्शयते repeat respectively the senses of पश्यन्ति (1) and पश्यति (2).

(iii) In 'दर्शयते भवः' there is indeed णिच् (दृश् + णिच्),

the devotees view (the Lord) Bhava. Again if there is no intention of bringing out the sense or implication of causal or हेतुमत् णिच्, we have 'दर्शयते—' becomes an object of perception. [For clear conception see note under 'तत् आरोहयते' and 'यद्वा—' below]. Here the sense of the first stage and the third as well as that of the 2nd and the 4th is the same (cp. 'या क्रिया सैव चेत—' etc) ; of these the third stage is bereft of तद्ध् or आत्मनेपदी— for although there is similarity in action (or sense between the 1st. and the 3rd.) yet that which was object in the non-causal form has not been made the subject in the causal one. The fourth stage however gets तद्ध् due to its similarity in sense with the 2nd and because भव which was object in the 1st has been the subject here (in the 4th). Similarly (i. e. like 'दर्शयते भवः' where the root is a कर्त्तृस्थभावक) 'आरोहयते हस्ती' also may serve as an instance of कर्त्तृस्थ क्रिया and we give here the stages it has passed through—viz, (1) 'आरोहन्ति—' etc

but the fact is that this णिच् has nothing to do with the sense of the sentence which but repeats the implication of 'पश्यति भवः' (2). Thus there is no प्रेरण or causality. Here णिच्, therefore, has lost its preliminary (आभिधानिक) sense and is employed secondarily (लाक्षणिकतया) just as we have by the use of टाप् in 'गङ्गायां घोषः'—the hamlet of herds lies on the (bank of the) Ganges—where टाप् implies तीर (bank) by लक्षणा.

i. e. the elephant—drivers making law or bidding to bend the elephant. Then leaving the प्रेरणम् we have (2) आरोहति हस्ती—i. e. the elephant leads. Then by णिच् (हेतुमत्)— (3) 'आरोहयति हस्तिनम्—' meaning the same thing as the 1st. Then (4) 'आरोहयते—' expressing again the sense of 2nd stage. ददा etc.—[Note carefully that, as Kaiyata and Vṛttikara have, दर्शयते भवो नक्तान् and आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् there are, in fact, the instances in order of कर्त्तृस्यभावक and कर्त्तृस्यक्रिय roots which only are intended to serve as means of examples proper of the rule 'प्रेरणी—' (2738), for कर्त्तृस्यभावक and कर्त्तृस्यक्रिय roots fall under the rule 'कर्मवत् कर्मणा—' (2789) in कर्म-कर्तृ chapter]. The rule 'प्रेरणी—', again, has two particular पक्षs or classes of division viz. (1) निवृत्तप्रेषणपक्ष and (2) अध्यारोपितप्रेषणपक्ष. The former signifies that हेतुमत् णिच् is attached after a root, no matter if the प्रेषण or causal part (प्रेरणांश) is left out; cp.—भर्तृहरि's karika :—'निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते—' explained at the close of णिचप्रकरणम् under 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः ।' Hence it is that Bhattoji says (1) 'ततः प्रेरणांशव्याप्ते' and (2) 'ततो हेतुमत्सिच्' and (3) पुनर्यथैस्त्वाविवक्षायां. In these cases (i. e. 2nd & 4th stages) भव and हस्ती are taken as direct प्रयोजकs of perception and ascension although the causal part is left out. The latter case (अध्यारोपित-प्रेषणपक्ष), on the other hand, signifies that हेतुमत्सिच् is employed after a root if the casuality (प्रेरण) is ascribed to the कर्म i. e. भव and हस्ती and not altogether left out as it was done in the

former case. Mark also that in the निवृत्तप्रतिषेधपक्ष, the illustrations—first, second and third—are not the illustrations in reality of the rule ‘रोहिणी—’ but are mere so many steps leading to the example proper (the 4th in each case) which fully satisfies the condition laid down therein, whereas in the अध्यारोपितप्रतिषेधपक्ष which is being laid down here under यद्वा etc, there are three illustrations whereof the third is the illustration proper and the 1st and the second are but its imperfect phases helping to arrive at the same. यद्वा पश्यन्ति etc— Or पश्यन्ति भवः भक्ताः and आरोहन्ति हस्तिनम् हस्तिपकाः—make the first stage as before. Then on account of the हेतुत्व or casuality being attributed to the कर्म i.e. भवः and हस्ती being regarded as हेतुः or प्रयोजकः, णिच् i.e. हेतुमणिच् appears giving दर्शयति भवः भक्तान् and आरोहयति हस्ती हस्तिपकान् i.e. causing the seers and the mounters to see and mount. Then dispensing with even both the causal parts accepted i. e. expressed by the two णिच्प्रत्ययः and the two प्रकृतिसः (i.e. primitive or अणिजन्त roots) of them, we have दर्शयति भवः and आरोहयति हस्ती. The drift is—Both रुहि (non-causal) and रोहि—रुह + णिच् (causal) mean the same thing viz. न्यग्भावः or cause to bend—comp. the first stage (‘आरोहन्ति हस्तिनम्—’) and the third (‘आरोहयन्ति हस्ती—’) which with णिच् added repeats the sense of the first. In the 2nd stage—आरोहति हस्ती—, however, there is the sense of न्यग्भावः or (voluntary) bending and not न्यग्भावनः. Thus both रुहि and णिच् lose

their import. Consequently in the third also they (रहि primitive) and णिच् have nothing to do with causality or प्रेषण ; for here the third ('आरोहन्ति') is but the representation in another form (i.e. with णिच्)—of the first ('आरोहन्ति—').
Op. भर्तृहरि—

“न्यग्भावना न्यग्भवनं कर्ह्ये गृहे प्रतीयते ।

न्यग्भावना न्यग्भवनं गच्छेदपि प्रतिपद्यते ॥”—वाक्यपदीयम् ।

Similarly in the case of 'दर्शयति भवः—'. In this पक्ष or division (अध्यारोपितप्रेषण) तङ् or आत्मनेपद is not used in the 2nd कल्या or कक्षा i.e. stage. For there is no similarity in action i.e. the sense of the 2nd does not comply with the 1st—as the former (2nd 'दर्शयति' etc) has णिच् in addition to the latter (1st—'पश्यन्ति' etc)—whereas the last (दर्शयति—etc) gets तङ् as it has no such additional sense but it only reproduces the second. Why अनाधाने—except in anxious remembrance : Witness—स्मरति वनगुच्छम्—etc. This is the 1st stage in both the पक्ष. 'स्मरति—etc' the grove becomes the object of anxious remembrance—This is the 4th stage in निवृत्तप्रेषणपक्ष and the third stage in the अध्यारोपितप्रेषणपक्ष—but without तङ्. 'भौक्ष्योर्होतुमये' (2594—1.3.68)—Explained under णिच्प्रकरण (ante).

मित—। गेरिति । आत्मनेपदमित्यधिकृतं वर्तते । इह मूढे चत्वारि वाक्या-
नीति दीक्षिताशयः प्रतीयते । तथाहि—'गेः' इत्येकं वाक्यम् । 'अणौ यत् कर्म
गौ चेद्'ति द्वितीयम् । 'स कर्त्ते'ति तृतीयम् । 'अनाधाने' इति चतुर्थम् । तत्र
प्रथमं व्याचष्टे—गेरात्मनेपदं स्यादिति । गेरिति पञ्चमी । द्वितीयं व्याकरोति—

‘अणौ या क्रिया सैव चेष्टान्तेनोच्यते’ इति । अत्र कर्मशब्दः * क्रियापरः कारक-
परश्च व्याख्यायते । तत्र क्रियापरत्वं द्वितीये, कारकपरत्वं तु तृतीये । अतः
आह—‘अणौ’ अण्वन्तावस्थायां या क्रियेत्यादि । अत्र यत्तदोर्निवृत्तसम्बन्धात् यच्छब्देन
तच्छब्द आचिष्यते । अत आह—सैव चेदिति । यदि सा एव क्रियेति तदर्थः ।
अत्र क्रियान्तरव्यवच्छेदार्थमेवकारोऽध्याहृतः । एवं तृतीये कर्मान्तरव्यापारोऽपि
बोध्यः । स कर्त्तेति तृतीयं व्याचष्टे—अणौ यत् कर्म कारकमित्यादि । ‘अणौ
यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीयवाक्यादनुवर्त्तते । कर्मशब्दश्चात्र कारकपर इत्युक्तम् ।
स इति—विधेयप्राधान्यात् ‘शैल्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादिवत् पुंलिङ्ग-
निर्देशः । नागेशस्तु कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वेन व्याख्यानमयुक्तमित्याह—तथाहि—
“अपरे तु ‘कर्त्तरि कर्मव्यतिहारि’ इति सूत्रे क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमिति सूत्रकार-
शिक्षां कुर्वतो वार्त्तिककृतः कर्मपदस्य क्रियापरत्वं नाभिप्रतमित्यणौ यत् कर्म
यदा स्थले तदेव कर्म भवति तदेतदुपक्रम्य ‘उभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपर
एवेति निगमितम्” । चतुर्थं व्याचष्टे—न तु आध्याने इति । आध्यानमुत्कटा-
पूर्वकं अरणमित्युक्तम् । तदायमर्थो यथा—नेति भावः । वस्तुतस्तु अनाध्याने इति
पर्युदास एव न प्रसज्यप्रतिषेध इति वृत्तिकृतकैयटादयः । तेनाध्यानभिन्नाथर्व-
मानार्थेरिति व्याख्येयम् । ततश्चात्र वीर्यवावान्तरवाक्याणि न चत्वारैति बोध्यम् ।
ननु ‘णिच्श्च’ इत्येवसिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य आह—अकर्त्तृभिप्रायार्थमिति ।
अकर्त्तृगामित्वमपि फले यथा स्यादित्येवमर्थमिति भावः । नन्वेवमपि कर्त्तृभिप्राये,
‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति न्यायात् ‘विभाषोपपदेन—(२७४४—१।३।७७)
इत्यनेन—स्व’ यज्ञ’ यजति—यजते वा इतिवत्—पदविकल्पः स्यात् । यद्वा ‘अणा-
वकर्मकात्—’ (२७५४—१।३।८८) इत्यनेन ‘शेते कृष्णः । तं गोपी शययति’
इतिवत् परस्मैपदमपि स्यादिति चेत् ? तत्रसमाधानमाह—‘कर्त्तृभिप्रायेत्वित्यादिना पूर्व-

* ‘आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥’ इत्यमरः ।

विप्रतिषेधेनेदमेवियते' इत्यन्तेन । 'शेरणी—' (२७३८—२७४७) इत्यस्य उक्तम् ।
 इयापेक्षया पूर्वत्वात् 'पूर्वविप्रतिषेधेने'ति वार्त्तिकेन इदमेवाव नैपयिकं युक्तमिति
 भावः । ततश्च परविप्रतिषेधव्याप्येन नाद्ययणीय इति प्रकृतम् । नानिमानु "एवं
 पुर्वविप्रतिषेधोऽपि चित्यः । भाष्येऽनुक्ते"रित्याह । विसरन्तु शब्देन्दुशेखरे ।
 भाष्ये तावत् 'अनाध्याने'इति प्रतिषेधवत्तादवात्मनेपदं विहितम् । ततश्च 'दर्शयते
 भवः—' इति 'आरोहयते हस्ते—' इति च शेरणावित्यस्य उदाहरणं भवति ।
 तथा च भाष्यम्—"एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्याने इति प्रतिषेधं शान्ति
 तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति । किमनस्य ज्ञानेप्रदो-
 जनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । अवात्मनेपदं सिद्धं
 भवति—" इति । अत्र कैयटः—"दर्शयते भृत्यान् राजति । ननु कर्मन्तरसङ्गात्तदव
 आत्मनेपदेन न भाष्यम् । उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद् भाष्यकारस्यायमभिप्राय उच्यते
 —अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणौ तद्वातिरिक्तकर्मन्तरसदभावे आत्मनेपदं न
 भवति । यथा—स्थलमारोहयति मनुष्यानि । इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां
 णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदमिति" इति । एवञ्च 'दर्शयते भृत्यान् राजति'तिवदद्—
 भाष्यमेवाव सानमिति दीक्षितपञ्च एव ज्यायानिति ब्रूमः । ननु 'अणावकर्मकात्—'
 (२७५४) इत्यस्य अण्यन्तावस्थायां ये अकर्मकास्तैव प्रवृत्तिः । यथा—शेते जणः ।
 तं गोपीत्यादि । शेरणावित्यस्य तु अण्यन्तावस्थायां ये सकर्मकास्तैव प्रवृत्तिः । यथा
 "पश्यन्ति भृत्याः—, दर्शयते राज"त्यादि । ततश्च शेरणावित्यनेन तस्य बाधो न युक्तः ।
 सकर्मके अप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तस्यैव च बाधौचित्यात् । किञ्च 'विभाषीपपदेन—' इति
 विकल्पबाधोऽपि न युक्तः मानाभावात् । अपरञ्च 'पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि
 क्रियाफले चरितार्थत्वात् कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वात् 'अणावकर्मकात्—'
 इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिदुवाधकमिति चित्यमेवाव पूर्वविप्रतिषेधाद्ययनमिति चेत् ?
 व्याख्यानमेवाव शरणमिति शब्दरत्न—शब्देन्दुशेखर—तत्त्वबोधिनोऽनुसन्धेया इत्यलम् ।
 कर्तृस्थभावक इति—एतदपि भाष्यादेव । 'अपरित्यन्दनसंघनसंघो धात्वर्थो
 भावः । साधनं कारकं तत्साध्यत्वात्धात्वर्थस्य' । परित्यन्दनं चेष्टा । ततश्चापरि-

स्पन्दनसाधनसाध्या दर्शनश्रवणादयः । तेषां स्वाभाविकत्वेन कर्तृव्यापारानभ्युपगम—
इति भावः । कर्तृस्थो भावो येषाम् इति विग्रहः । एवं कर्तृस्था क्रिया येषामिति ।
सपरिस्पन्दनसाधनसाधयो धात्वर्थः क्रिया । यथा पाकादिः । क्रिया नाम व्यापारः ।
सा चाधिश्रयणफुत्काराधःसन्तापनाश्रयणादिरूपा । एवमारोहणादयः । कर्मस्थ-
भावकाः कर्मस्थक्रियास्तु 'कर्मवत् कर्मणा—' (२७६६) इत्यस्य विषया इति
तत्रैवोदाहरिष्यते । कर्तृस्थभावकमुदाहरति—अण्यन्तावस्थेयम् । अर्थस्तु गत्यन्त-
वदित्याह—चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीति । आपादयन्तीत्यर्थः । ततश्चादप्रेषणार्थ-
सङ्गावोऽन्तर्भावित इति बोध्यम् । अतएवाह—प्रोरणांशत्यागे इति कुर्वन्तीत्यापादनां-
शत्यागे इत्यर्थः । स च सौकर्यविवक्षयेति भावः । अतएवाव निवृत्तप्रेषणपक्ष
इतुःपरिष्ठः वक्ष्यति । न चात्र सौकर्यसदृभावात् 'कर्मवत्—' (२७६६) इत्यनेन
यक् आत्मनेपदञ्च ख्यातां न तु शब्दादिरिति वाच्यम् । दर्शनस्य कर्मस्थभावकत्वा-
भावात् ॥ ततो हेतुमण्डिच् इति—'निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजि'त्यर्थः ।
दर्शयन्तीति—अत्र णिजन्तस्यापि दृष्टेः प्राकृतेन तुल्यार्थत्वमित्याह—पश्यन्तीत्यर्थ
इति । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । पुनरर्थस्याविवक्षायामिति—णिचि
सत्यपि प्रेषणारूपस्य तदर्थस्याविवक्षणादिति भावः । न चैवं प्रेषणार्थनिवृत्तौ णिजि
निवर्ततेति शङ्क्यम्—'उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवर्तनादि'ति प्रदीपे स्पष्टम् ।
यद्वा 'गङ्गायां घोष' इतिवदत्र लक्षणा । तत्र हि टाप्-प्रत्ययेन स्वार्थं विहाय तीरं
प्रत्याव्यते 'गङ्गातीरि घोष' इत्यस्यैव विवक्षितत्वात् । तद्वदत्रापि णिचा प्रेषणारूपं स्वार्थं
विहाय प्राकृतोऽर्थः पथ्यवसीयत इति बोध्यम् । दर्शयते भव इति—भक्तानिति
शेषः । इदानीं पश्यन्ति भवमित्यादीनां चतुर्णां वाक्यानां प्रकृत-सूत्रवच्यनुकूलत्वा-
ननुकुलत्वे दर्शयितुमाह—इहेति । उक्तवाक्यचतुष्टये इत्यर्थः । प्रथमा च तृतीया च
प्रथमतोऽर्थे । तयोरेवस्थयोरिति विग्रहः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्वभावः'
(वार्तिक—'तद्धितार्थोत्तरपद—' २१८) इति प्रथमाशब्दस्य पुं वद्वभावः । अवस्थ्या
नाम कालविशेषेऽवस्थानविशेषः । 'विशेषः कालिकोऽवस्थे'त्यमरः । इह तु
विशिष्टपदसन्निवेशरूपः । सैव चेहं मूले * 'कक्ष्या' इत्युपपद्यते । 'कक्ष्या (कक्षा) प्रकोष्ठ

तत्त्वबोधिन्यां मूले 'कक्षा' इति यकाररहितोऽयं शब्द उपलभ्यते ।

हृद्यादि'रिति तु नार्थः किन्तु प्रकीर्तव्यवचनस्थानविशेषः । अतएव नागेशः
'यावतीषु सोपानस्थानीष्वर्थावभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रयोगिकी भूमिः प्राप्यते
ता भूमयः कल्प्यन्त्युच्यन्ते अवस्था इति चे'त्याह । प्रथमवर्तीयधेरिति । 'प्रप्यन्ति
भवम्—' इति प्रथमावस्थायां णिजभावे यावानार्थः 'दर्शयन्ति भवम्—' इति द्वितीया-
वस्थायां णिचि सत्यपि तावानेवार्थः । प्रेषणांशस्त्रीभयवैव असत्त्वादिनिर्भावः । तथा
'प्रप्यन्ति भवः' इति द्वितीयकल्यायां शुद्धस्य दृशः प्रेषणांशपरिहारेण यावानर्थः
'दर्शयन्ति भवः' इति तुर्यकल्यायां खलत्वापि दृशः प्रेषणांशानुपादाने तावानेवार्थः ।
अत आह तुल्योऽर्थ इति । नूनाधिकत्वरहित इत्यर्थः । तव द्वितीयकल्यायामिति ।
द्वितीयकल्यायान्तु तद्धः प्रसक्तिरेव नास्ति । खलत्वाभावादिति भावः । ननु द्वितीयायां
कुतो न तद्ध इत्यत आह—क्रियासाख्येऽपीति । उभयवैव चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादान-
रूपक्रियैकत्वेऽपीति भावः । 'अणौ या क्रिया सैव चेष्टान्तेनोच्यते' इत्यादिष्वेदमुक्तमिति
बोध्यम् । कर्मकारकस्य 'भवस्य' इत्यर्थः । सौ कर्त्तृत्वाभावादिति । इदन्तु 'अणौ यन्
कर्मकारकं स चेष्टी कर्त्तृत्वाश्रित्योक्तम् । चतुर्थ्यान्तु तडिति—तद्विरोपपादयति ।
द्वितीयासादायिति—तस्या एवार्थस्य इह पुनरुपादानादितुक्तम् । नियमान्तर-
मुपपादयति । प्रथमायां कर्मण इति । ततश्च वस्तुगत्या चतुर्थकल्या ('दर्शयन्ति—')
एव प्रकृतसूत्रोदाहरणभूता इत्यवगन्तव्यमिति नागेशादौ विस्तरः । एवं निवृत्त-
'प्रेषणपक्षे कर्त्तृस्थभावक उदाहृतः । इदानीं तस्मिन्नेव पक्षे कर्त्तृस्थक्रियाकमुदाहरति ।
एवमिति—अवापि कल्याचतुर्थं क्रमेण दर्शयति—'आरोहन्ति—' इत्यादिना ।
न्यग्भावयतीत्यर्थ इति । तथाच वाक्यपदीयम्—

न्यग्भावना न्यग्भवनं रूढौ शुद्धे प्रतीयते ।

न्यग्भावना न्यग्भवनं खल्लेऽपि प्रतिपद्यते ॥

अवस्थां पञ्चमीं प्राहुर्खल्ले तां कर्मकर्तरि ।

निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते ॥ इति ।

'अव पञ्चमीत्वं यथा कथञ्चिदुपपादयन्ति'ति नागेशः । तुर्योपपादयत्या इह
दुर्लभत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु, तेनैव 'एवञ्च हर्ष्युक्तपञ्चनकल्यात्वं स्वरसत उपपद्यते

इतुपरिष्ठात् प्रपञ्चितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । व्यग्भावनं कायांशविशेषस्य वक्रतापादानम् ।
न्यग्भावनन्तु स्वत एव तादृशीभवनमिति विशेषः । एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्य-
इदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह—यद्वेति । एष च पक्षः ‘अपरः कल्पः.....’
इत्यादिना प्रदीपेऽपुन्यपातः । पश्यन्ति भवं भक्ताः, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका
इतुप्रभयत प्रथमकल्या समाना । द्वितीयकल्यामाह—ततः कर्मण एवेति । भवस्य हस्तिन-
श्चेत्यर्थः न तु कर्तृणां भक्तानां हस्तिनाच्च । हेतुत्वोपादिति—प्रयोजकत्वा-
रोपादित्यर्थः । अत्रापि सौकर्यविवक्षा बीजम् । णिच्—हेतुमन्त्रिच् । एवञ्चात्र
प्रयोजकत्वरूपः अख्यन्तकल्यायाः कर्तृत्वापारो ख्यन्तकल्यायां कर्मणि अध्यारोप्यते ।
तदुक्तं हरिणा—

“केषाञ्चिद् देवदत्तादेर्व्यापारो यः सकर्मके ।

स विना देवदत्तादेः कटादिषु विवक्ष्यते ॥” इति ।

स देवदत्तादिनिष्ठी व्यापारो यदा देवदत्तादि—प्रयोजककर्तृनपहाय कटादिरूपे
कर्मणि विवक्ष्यते तदेति कारिकायाः । दर्शयतीत्यनयोरर्थमह—पश्यत आरोहतयेति ।
पश्यतो भक्तान्, आरोहतश्च हस्तिपकानित्यर्थः । प्रेरयतीति । हेतुत्वोपादिति
भावः । अतएवायं निवृत्तप्रेषणपक्षाद् भिद्यते । ततो णिज्भ्यामिति । तथाहि—
अत्र पक्षे दर्शयति भव इत्यत्र आरोहयति हस्ती इत्यत्र च णिच्प्रत्ययद्वयेन क्रमेण
दर्शनविषयकमारोहणविषयकश्च प्रेरणं विवक्ष्यते । पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकल्यायाच्च
शुद्धेन दृशिनारुहिणा क्रमेण चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादनरूपं न्यग्भावनरूपश्च प्रेषणं
विवक्ष्यते । तत्प्रकृतिभ्यामिति—तस्य णिचः प्रकृतौ आविर्भावनर्भवौ उत्पत्तिस्थाने
इति यावत् । ताभ्याम् शुद्धाभ्यां दृशिरुहिभ्यामित्यर्थः । दर्शयते इति—भवो
भक्तानिति शेषः । आरोहयते इति—हस्ती हस्तिपकानिति शेषः । प्राग्वदिति ।
विषयो भवतीति । आरोहतीति वार्थ इत्यर्थः । नन्वत्र द्वितीयकल्यायां कुतो न
तङ्—तत्र धातोर्णान्तत्वात् कर्मणो भवस्य हस्तिनश्चेह कर्तृत्वाच्चेति चेदत्राह—अस्मिन्
पक्षे इति । हेतुमाह—समानक्रियात्वाभावादिति । ‘अणौ या क्रिया—’ इति नियम-
विरहादित्यर्थः । तदेवोपपादयति—णिजर्थस्य आधिक्यादिति । अयमभिप्रायः ।

पश्यन्तीति आरोहन्तीति च प्रथमकल्याणनिव दर्शयतीति आरोहयतीति द्वितीय-
कल्याणमपि प्रेषणनिवार्थः । परं पूर्वं सिङ् न विद्यते उत्तरतत्त्वकीव । अतः
अधिक्यम् । ननु समानक्षयात्वं नाम नूननाधिकभावविरहः । तदु यथा अधिक्यं
न भवति तथा नूनत्वमपि न भवेत् । तथा सति दर्शयति आरोहयत इति तृतीयाद्यानि
तङ् न स्वात्तत्वं पक्षोऽयं निर्विषयः स्वात्—तत्र प्रकृत्यापार्ते प्रेषणशक्त्या नानि
नूनत्वस्य सत्त्वादिति चेत् । उच्यते । अनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु नूनत्व-
मपीत्याहुः । एवमनाध्यारोपितपक्षे कल्याणदर्शनेवार्थः—सिद्धिरित्यन्तव विस्तरः ।
'स सन्ततं दर्शयते गतस्यः' (भारवि—१८.) 'करिणारोहयते निषा—
दिनम्' (माघ) इत्यादि तु 'सिचय' इत्यस्यैव विषय इति प्रौढमनोरमायां
स्पष्टम् । [मल्लिनाथस्तु किराते आह—“भाष्ये तु करिणादिनृत्वविषयत्वमपि अस्योक्तम्” ।
अवास्माकं किरातचर्चापि द्रष्टव्या] । स्मरति वनगुल्ममिति । भाष्ये वनगुल्मस्तेति
षष्ठी तु कर्मत्वस्यैवोपलक्षिकेति कैयटे स्पष्टम् । पक्षद्वयेऽपीयं प्रथमकल्याण । निवृत्तप्रेषण-
पक्षे द्वितीयतृतीययोरध्यारोपि तपक्षे द्वितीयाद्यावोपलक्षिकाः स्मरयतीति—कृ आध्याने
घटादिः । मित्राङ्गुस्त्रः । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्देकत्येयम् अध्यारोपितप्रेषणपक्षे
तु तृतीयकल्पेति बोध्यम् । एवञ्च इयमेवोभयपक्षे प्रत्यादाहरणभूतेति सिगमनीयम् ।
अत्र 'अनाध्याने' इति प्रतिषेधान्न तडिल्लम् ।

२७३८ । गृध्रिवच्चयोः प्रलम्भने ॥ १।३।६८ ॥

दी— । प्रतारणेऽर्थे खण्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माण-
वकं गर्धयते—वच्चयते वा । 'प्रलम्भने' किम् ? प्रधानं
गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वच्चयति ।
वर्जयतीत्यर्थः । 'लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च' (२५८२)
व्याख्यातम् ।

गर्धयते—deceives. खानम् etc—i.e induces his temptation. अहिम्
etc i.e abandons.

मित—। गृध्रिवच्चोरिति । शेरणावित्यतः शेरिति वर्त्तते । उभावपि प्रतारणार्थकावित्याह—प्रतारणेऽर्थे इति । क्षिय इति । जटाभिर्लापयते—श्वेनो वार्त्तिकामुल्लापयते इति शिच्प्रकरणे गतम् ।

२७४० । मिथ्योपपदात्कञोऽभ्यासे ॥१३।७१॥

दी—। शेरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादि-
दुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । 'मिथ्योपपदात्' किम् । पदं सुष्ठु
कारयति । 'अभ्यासे' किम् । सकृत् पदं मिथ्या कारयति ॥
'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाकले' (२१५८) । यजते ।
सुनुते । 'कर्त्रभिप्राये' किम् ? ऋत्विजोयजन्ति । सुन्वन्ति ।

आत्मनेपद is employed after कृ, having the word मिथ्या in close contiguity and expressing the sense of frequent utterance (अभ्यास). 'पदम्—' i.e. utters the word repeatedly with the pitch of the same badly pronounced.

मित । मिथ्येति । 'शेरणा'विति वर्त्तते । उप 'समोपे' उच्चारितं पदमुप-
पदम् । कञोऽत्र उच्चारणे वृत्तिः । धातूनामनेकाद्यन्तात् । अभ्यासो नैरन्तर्येणा-
चरणं तदाह—शेरित्यादि ।

२७४१ । अपाहदः ॥१३।७३॥

दी—। न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये इत्येव । अपवदति ॥
'शिवश्च' (२५६४)—कारयते ।

न्यायम्—' etc i.e. vitiates or rejects reason i. e. a reasonable speech.

मित—। अपादिति । सुगमम् । अस्मात् प्रवृत्ति शेरिति निवृत्तमत आह—
अपवदते इत्यादि ।

२७४२ । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्ये ॥१॥३॥७५॥

दी—। अग्रन्ये इतिच्छेदः । ब्रीहीन् संयच्छते । भारमुदयच्छते । वस्त्रमायच्छते । 'अग्रन्ये' किम् । उदयच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्तृभिप्राये इत्येव । ब्रीहीन् संयच्छति ।

आत्मनेपद is appointed after यस् following सम्, उद् and अद् provided anything (obj—) except books (ग्रन्थ) is concerned. Thus ब्रीहीन्—i.e collects paddy, 'भारम्'—i.e. lifts up the burden. 'वस्त्रम्'—i.e girds up the loins. उदयच्छति etc.—i.e tries to master the Vedas—परस्मै, because books are concerned.

मित—। समिति । यन्मो वेदः शान्तान्तरं च ततोऽन्वय विप्रये इच्छते । संयच्छति—संगृह्णाति । उदयच्छति—उद्धरति । आयच्छति—कटिदेशं वृणाति । शास्त्रविषये तडनेत्याह—अग्रन्ये किमिति । “आङो यमङ्गः” इत्यत्र तु ‘अकर्त्तृकात्’ ‘स्वाङ्गकर्त्तृकात्’ इति वर्तते, अतः ‘आङ्गं यच्छ’ न तथा इति । पुनश्चात्र ‘कर्तृभिप्राये’ इत्येव—इति भेदः ।

२७४३ । अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥१॥३॥७६॥

दी—। गां जानीते । अनुपसर्गात् किम् । 'स्वर्गं लोकं न प्रजानाति' । कथं तर्हि भट्टिः—इत्यं नृपः पूर्वमवालुलोचि ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य इति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ।

Eng.—Easy. How then Bhatti has—‘इत्यं नृपः’—The king thought thus at first and then the departure of his son was sanctioned (by him) ? Well—take it (अनुजज्ञे) as कर्मणि लिट् and supply the word ‘नृपेण’ (अनुज्ञकर्त्ता) by changing the विभक्ति of नृपः (कर्त्ता).

मित—। अनुपसर्गादिति । 'अकर्मकाच्च' (२७१८) इत्येवमिडे सकर्मकाद्ये-
मयमारम्भः । कर्मणि लिङिति—ततश्च 'अनुजज्ञे' इत्यत्र 'भावकर्मणोः' (१६७८)
इत्यात्मनेपदम् । विपरिणाम इति । विभक्तिव्यत्यय इत्यर्थः । तथा च प्रथम-
वाक्यान्वितं 'वृषः' इति प्रथमान् 'तृतीयान्' विधाय 'ततो वृषेण सुतस्य गमन-
मनुजज्ञे' इति पठनीयमित्यवदातमिति भावः ।

२७४४ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥१३७७॥

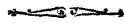
दी—। 'स्वरितजितः' इत्यादिपञ्चसूत्रा यदात्मनेपदं
विहितं तत् समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे
द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति—यजते वा । स्वं कटं
करोति—कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति—अपवदते वा । स्वं
यज्ञं कारयति—कारयते वा । स्वं ब्रीहिं संयच्छति—संयच्छते
वा । स्वां गां जानाति जानीते वा ।

The atmanepada that is ordained by the five rules led by
or beginning with 'स्वरितजितः'—(1.3.72) takes place optionally if
the fruit of the action is implied to concern the agent by a word
pronounced in close proximity. The five rules are as follows—
(i) स्वरितजितः—(१।३।७२) । (ii) अपाददः (१।३।७३) । (iii) णिचञ्च
(१।३।७४) । (iv) समुदाङ्भ्यः—(१।३।७५) and (v) अनुपसर्गाज् चः
(१।३।७६) . Thus 'स्वं यज्ञं'—etc enumerate them in order.

मित—। विभाषेति । आत्मनेपदमिति वक्तुं । 'उपपदेन प्रतीयमाने'
इत्यस्यार्थमाह—समीपोच्चारितेन पदेनेत्यादि । तदित्यस्य स्वादित्वात्प्रत्ययः । पञ्च-
सूत्रा इति । अतएव पदविकल्पं प्रत्येकं क्रमेणोदाहृत्य दर्शयति । स्वं यज्ञं
मित्यादिना । अत्र 'स्वं' इत्यनेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं प्रतीयते । पञ्चसूत्रा
आङ्गव्याख्यासुपनिबद्धा इत्यलम् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तात्मनेपद-प्रकरणम् ।

अथ तिङन्तपरस्मैपद-प्रकरणम्



दी—। 'शिषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (२१५८) । अन्ति ।

२६४५ । अनुपराभ्यां कृजः ॥१॥३॥७८॥

दी—। कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् ।
अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् ।
न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया
तत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' (२७६६) इत्यात्मनेपदेन परिणास्य
बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि शप्' (२१६७) इत्यतः
'शिषात्—' (२१५८) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव
यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ।

परस्मैपद takes place after कृ following अनु and परा. This rule is enunciated with a view to enjoin परस्मैपद even when the fruit of the action benefits the agent and गन्धन or injury etc. (cp. 'गन्धनावक्षेपनसेवनसाहसिकाप्रतियवप्रकथनीपयोगेषु कृजः'—2705—1. 3. 32.) are expressed—where आत्मनेपद was previously established. This (परस्मैपद), however, is limited to the active voice only and has no scope in the passive (भाव and कर्म).

‘Admitting this we can argue that परस्मैपद will then appear in the कर्मकर्तृ वाच्य’—but no such rejoinder can arise here. For, as the कार्यातिदेशपक्ष or the view of transference of operation (from the original sphere to somewhere else) predominates, so this परस्मैपद (of अनुपराभ्यां कृच्चः) is barred by the rule ‘कर्मवत्—’ (3. 1. 87) which is posterior to ‘अनुपरा—’ (1. 3. 79). The drift is this :—Here there are two पक्षs.—(1) शास्त्रातिदेशपक्ष (Transference of injunction) and (2) कार्यातिदेशपक्ष (Transference of operation). The rule ‘भावकर्मणोः’ (2679—1. 3. 13) belongs to the former school as the आत्मनेपद enjoined here is transferred to ‘कर्मवत् कर्मणा—’ (2766—3. 1. 87) which again is an instance of the latter (कार्यातिदेश) school for the operations enjoined for the कर्मवाच्य are transferred to the कर्मकर्तृ वाच्य । Now the कार्यातिदेश school is superior to शास्त्रातिदेश in as much as the शास्त्र or the injunction of आत्मनेपद is meant for the कार्यातिदेश school where आत्मनेपद is one of the said operations. As such the rule ‘कर्मवत् कर्मणा—’ (3. 1. 87) therefore wields greater force than भावकर्मणोः (1. 3. 13). consequently the आत्मनेपद we have in it by way of transference of operation bars the परस्मैपद due by ‘अनुपराभ्याम्—’ (1. 3. 79) due to its (of ‘कर्मवत्—’) subsequence. Thus in the कर्मकर्तृ वाच्य we have आत्मनेपद—‘अनुक्रियते शब्दः स्वयमेव etc. and not परस्मैपद—अनुक्रियति etc. शास्त्रातिदेशपक्षे तु etc.—If, however, you adopt ‘कर्मवत् कर्मणा—’ as an instance of the शास्त्रातिदेश school then you are to drag down the two ‘कर्तरि’ one occurring in * कर्तरि शप् (3. 1. 68—)

better say 'कर्तरि कर्मव्यतिहारि—' 1. 3. 14) and the other in 'विधात् कर्तरि—' (1. 3. 78) and to explain the परस्मैपद of 'अनुपराध्याम्—' to be due in such an active voice where the agent (कर्ता) is the selfsame कर्ता and not the कर्मकर्ता :

[For "कर्तरि शप्" the reading should be "कर्तरि कर्म—"].

मित— । अथ परस्मैपदमुवाणि व्याचिख्यासुराह—शेषादिति । ततः परतुत्रे 'कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यनुवर्तत इति भावः । अनुपराध्यामिति । तदव्याचष्टे—कर्तृशेषिकेति इति । न तु 'स्वरितजितः—' इत्यनेन अकर्तृगामिन्येवफलि परस्मैपदमित्यनुमन्तव्यमित्याहृतम् । गन्धनादौ चेति—वाच्ये प्रतीयमाने चेति शेषः । गन्धनादयश्च 'गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिकाप्रतियवप्रकथनोपयोगेषु कृजः' (२७०७) इत्यत्रो—दाहताः । तेन तेष्वप्यर्थेषु कर्तरि परस्मैपदमिति भावः । नन्येवं भावे कर्मण्यपि च स्यादित्याशङ्क्य तदवारयन्नाह—कर्तरीत्येवत्यादि । भावेकर्मणि च आत्मनेपदस्येव नियमादिति भावः । ननु तर्हीदं कर्मकर्तरि भवेदित्यव्याशङ्क्य वारयितुमाह—न चैवमपीति । सिद्धान्तमाह—कार्यातिदेशपक्षस्येति । अत्र शास्त्रे पक्षद्वयं वर्तते—शास्त्रातिदेशपक्ष इत्येकः, कार्यातिदेशपक्ष इत्यपरः । तत्र पूर्वापेक्षया परस्य वर्तीयत्वं, तदधीनत्वात् पूर्वस्य । न हि कार्यमतिक्रम्य किमपि शास्त्रमतिदेष्टुं शक्यते । 'भावकर्मणोः' (२६७८—१, ३, १३) इति शास्त्रातिदेशः । तत्रस्थस्य आत्मनेपदशास्त्रस्य 'कर्मवत् कर्मणा—' (२७६६—३।१८०) इत्यतिदेशात् । 'कर्मवत्—' इति तु कार्यातिदेशः । तत्र (कर्मकर्तरि) कर्मवाच्योक्तयात्मनेपदरूपकार्याणामितिदिष्ठत्वात् । एवञ्च 'अनुपराध्याम्—' इत्यपेक्षया 'कर्मवत्—' इत्यस्य परत्वात् तत्रातिदिष्टेयात्मनेपदरूपकार्येण पूर्ववस्थं परस्मैपदं वाध्यते । ततश्च कर्मकर्तरि 'अनुक्रियते शब्दः' स्वयमेवेत्यात्मनेपदमेवेति फलितम् । ननु 'कर्मवत् कर्मणा—' इति न कार्यातिदेशः किन्तु शास्त्रातिदेश एवेति चेत् । तत्राह—शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति । * 'कर्तरि शप्' (३।१।६८) इति । अत्र 'कर्तरि कर्मव्यतिहारि' (१।३।१४) इति वक्तव्यम् । 'कर्तरि शप्' इत्यस्य परवर्तित्वेन ततः 'कर्तरि' इत्यस्यानुत्तरेभावात् । अतोव

“कर्त्तरि शप्” इत्यतः” इति प्रासादिकः पाठः । “कर्त्तरि कर्म—” इत्यतः” इति हि युक्तः पाठः । अन्यत् स्पष्टम् ।

२७४६ । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥१३।८०॥

दी— । ‘क्षिप प्रेरणे’—स्वरितेत् । अभिक्षिपति ।

मित— । अभीति । क्षिप्वातुस्त्रीदादिको गृह्यते न देवादिकः । स्वरितेदिति । अतशोभयपदित्वेन कर्तृगोपनी आत्मनेपदे प्राप्तेऽनेन तत्रापि परस्मैपदमिति भावः । एवं प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति ।

२७४७ । प्राह्वहः ॥१३।८१॥

दी— । प्रवहति ।

मित— । प्राहिति । वह स्वरितेत् ।

२७४८ । परेष्टृषः ॥१३।८२॥

दी— । परिमृष्टति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य बह्वेपीति केचित् ।

मित— । परेरिति । देवादिकस्य मृषेः स्वरितेच्चात्तस्यैवात्र गृह्यणं न तु भौवादिकस्य । तदाह—परिमृष्टतीत्यादि । भौवादिकस्य परस्मैपदित्वात् । योगं विभज्येति । तेन ‘परेर्वहः’ इति ‘परेष्टृषः’ इति च योगद्वयं लभ्यते । बह्वेपीति । तेन परिवहतीत्यपि प्राप्तम् । केचिदिति—भाष्यानारुद्धत्वादवमुक्तम् ।

२७४९ । व्याङ्परिभ्यो रमः ॥१३।८२॥

दी— । विरमति ।

मित— । वीति । रमेरनुदात्तत्वादिदं शास्त्रम् । आरमति । परिरमति ।

२७५० । उपाच्च ॥१३।८४॥

दी—यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावित-
त्यर्थोऽयम् ।

N. B.—उप-रम् does not mean same as विरम् does. In that case it would have been safer to enunciate 'आङ्पठ्युपेभ्यो रम्' उप+रम् has got a causal sense within and so it is सकर्मक whereas विरम् etc. are अकर्मक ।

मित—। उपादिति । ननु 'आङ्पठ्युपेभ्यो रम्' इत्येवात् नृवम् । लावका-
दिति, ततः कृतमव योगविभागेति चेत् । नैवम् । योगविभागेस्मिद्धिप्रस्तात् ।
तथाहि—'उप-रम्' इत्यन्तभावित्यर्थः वि-आ-परि-रम् इति तु न तदा ।
किञ्चायं (उप-रम्) सकर्मकश्च । ततश्चार्हति योगान्तरम् । अत आह—यद-
दत्तमिति ।

२७५१ । विभाषाऽकर्मकात् ॥ १।३।८५ ॥

दो—। उपाद्रमेरकर्मकात् परस्मैपदं वा । उपरमति—
उपरमते वा । निवर्त्तते इत्यर्थः ।

The root रम् when अकर्मक takes परस्मैपद optionally (and means 'to cease' 'to expire' etc).

मित—। विभाषिति । विशदम् ।

२७५२ । वुवयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्यो णेः ॥ १।३।८६ ॥

दी—। एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । 'णिचञ्च'
(२५६४) इत्यस्यापवादः । वीधयति पञ्चम् । योधयति
काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्या-
पयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति, विलापय-
तीत्यर्थः । स्तावयति, स्थन्दयतीत्यर्थः ।

These roots, when खुन्त i.e. when these take णिच् after them, will have परस्मै. terminations added to them. This supersedes 'णिचश्च' (2564). बोधयति पद्मम् i.e. (the sun) causes the lotus to blossom. In the non-causal form it was बुध्यते or बोधते पद्मम्. The root बुध अवगमने (भ्रादि or दिवादि) ; but here it means विकसन. Bhattoji selects पद्म an indiscriminating object as the accusative case observing that a discriminating one falls under the purview of the rule 'अणावकर्मकात्—'(2754) the application whereof is restricted to चित्तवत्कर्तृक or conscienciate (?) beings. Hence it is that he says बोधयति काष्ठानि—makes the pieces of wood to fight (as it were) ! And not बोधयति सैनिकम् because सैनिक, a conscienciate being, being the subj. in the non-casual stage will not satisfy the case herein. Similarly नाशयति दुःखम् etc.

मित—। बुधेति । बुध, युध, नश, जन, इङ्, प्रु, द्रु, खु, इत्यष्टौ धातवः । 'णिचश्च' इत्यस्यापवाद इति—तेन कर्तृगेऽपि फले परस्मै पदमित्यर्थः । बुध्यते बोधतेश्च देवादिकभौवादिकयोरवगमनवृत्तिकालेऽपि कचिद्विकसनार्थकालमपि धातुनामनेकर्थत्वादिति मत्वाह—बोधयति पद्ममिति । बुध्यते बोधति वा पद्मम् इत्यणौ स्थितिः । अत्र पद्मम् इति अचित्तवत्कर्त्ता । तेन 'अणावकर्मकात्—' (२७५४) इत्यस्य नावावकाशः । तस्य चित्तवत्कर्त्तृकेऽप्यत्र प्रवृत्तेरिति भावः । अतएव 'बोधयति वटुम्' इति नोक्तम् । बोधयति काष्ठानौति । बुध्यन्ते काष्ठानि स्वयमेव । तानि बोधयति (विष्णुमित्रः) । अत्रापि प्रागुक्तहेतुना बोधयति । रामो रावणमिति नोक्तम् । एवमन्यत्र । नश्यति दुःखम् । जायते सुखम् । अधीते (छात्रः) । प्रवति (प्लवङ्गमः), द्रवति (छतम्) । खवति पानीयम् इति नाशय-
तीत्यादिरण्यन्तावस्थार्या क्रमेण रूपाणि ।

२७५३ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥१॥८७॥

दी— । निगारयति । आशयति । भोजयति ।
चलयति । कम्पयति । 'अदेः प्रतिषेधः' (वार्तिक)—आदयते
देवदत्तेन । 'गतिबुद्धि—' (५४०) इति कर्मत्वम्, 'आदि-
खाद्योर्न' (वार्तिक) इति प्रतिषिद्धम् । 'निगरणचलन—'
(२७५६) इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यक-
त्वं भिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । अदयत्यन्नं वटुना ।

परस्मैपद takes place after roots denoting 'eating' and 'agitation'
(even if the result benefits the agent). But it has to be
stated that परस्मैपद is not allowed to अद् 'to eat' (varttika)—
e.g. आदयते देवदत्तेन—causes Devadatta to eat. In Devadatta we
have the instrumental, as the accusative is disallowed due to
the prohibition 'आदि—' (varttika). This prohibition (of the
परस्मै. by the varttika 'अदेः प्रतिषेधः') holds good with reference to
the rule 'निगरण—' (२७५३) by the maxim 'अनन्तरस्य विधिवि प्रति-
षेधोवा' so that here we have परस्मैपद also in the sense of 'अकर्तृभिप्राय'
by the rule 'शेषात् कर्त्तरि—' (२१५८) । Thus 'आदयति—' causes the
child to eat rice.

मित— । निगरयति । निगरणं भक्षणम् । चलनं कम्पनम् । तदाह—आशय-
तीति, कम्पयतीति च । अदेरिति वार्तिकम् । प्रतिषेध इति—परस्मैपदस्येतिशेषः ।
ननु देवदत्तेनेत्यत्र कथं तृतीया । आदयतेः प्रत्यवसानाशेत्वात् 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थे—'
इति कर्मत्वस्य प्राप्तं द्वितीयाया एव औचित्यादिति चेदवाह—'आदिखाद्योः—' इति
एतेन वार्तिकेन द्वितीयायाः प्रतिषेध इत्यर्थः । अयं निषेध इति—'अदेः प्रतिषेधः'

परस्मैपदनिषेधः परास्मश्यते । अयं भावः—‘अनन्तरस्य विधिवी—’ इति न्यायात्
 ‘अदेः प्रतिषेधः’ इति वार्तिकम् ‘निगरण—’ इत्यनन्तरस्येव परस्मैपदस्य बाधकम् न
 त्वतिदूरवर्तिनः ‘शेषात् कर्तरि—’ इत्यस्यापि । एवञ्च तेन (शेषादित्यनेन) अत्रा—
 कर्तृगे फले परस्मैपदमपि प्राप्तमिति दर्शयति—अदयत्यन्नमिति ।

२७५४ । अणावकर्मकाच्चित्तवत् कर्तृकात् ॥१।३।८८॥

दी— । ख्यन्तात् परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं गोपी
 शाययति ।

परस्मैपद takes place in the causal stage after a root that
 is अकर्मक as also has a conscienciate (?) being (चित्तवत्) for
 its subject—in the non—causal stage. Thus शेते कृष्णः—etc.
 Why अकर्मकात् ? कटं कारयति । Why चित्तवत्कर्तृकात् ? Witness
 —सूर्यो जलं शोषयते ।

मित— । अणाविति । अणौ + अकर्मकात् + चित्तवत् इतिच्छेदः । अणौ
 अख्यन्तावस्थायां यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकः ‘प्रञ्जावत्कर्तृकश्च’ तस्मात्प्र-
 तावस्थायां परस्मैपदं भवतीति सूतार्थः— । कर्तृभिर्प्रायःक्रियाफलंविबोधायाम् आत्मने-
 पदापवादः परस्मैपदं विधीयते । उदाहरति—शेते कृष्ण इति । अत्र
 कृष्णस्य चित्तवत्कर्तृकत्वम् । अकर्मकात् किम् ? कटं करोति । तं प्रयुक्ते—
 कटं कारयति । चित्तवत्—किम् ? जलं शुष्यति । सूर्यो जलं शोषयति । सूतमिदं
 हेतुमणिष्णचो विधिः ।

२७५५ । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिसुहृचिन्तृतिवदवसः

॥१।३।८८॥

दी— । एभ्योख्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिवतिर्निगरणार्थः ।

इतरे चित्तवत्कर्तृकाश्चकर्मकाः । नृतिञ्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्र-
द्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयास-
यते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ।
'घेट उपसङ्ख्यानम्' (वार्तिक) 'धापयते शिशुमिक' समोची ।
अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्—' (२१५८) इति परस्मैपदं स्यादेव ।
वत्सान् पाययति पयः । 'दमयन्ती कमनीयतामदम्' । भिजां
वासयति । 'वा कषः' (२६६८) = लोहितायति—लोहि-
तायते । 'दुप्रदुभ्योलुडि' (२३४५)—अदुप्रतत्—अद्योतिष्ठ ।
'हृदुभ्यः स्यसनोः' (२३४७)—वर्तस्यति—वर्तिष्यते । विवृत्-
सति—विवर्तिषते । 'लुटि च कल्पः' (२३५१) कल्प्ता ।
कल्प्तासि । कल्प्तासे । कल्पितासे । कल्पस्यति । कल्पिष्यते—
कल्पप्सते । चिकल्पति—चिकल्पिषते—चिकल्पते ।

इति तिङन्त-परस्मैपद-प्रकरणम् ।

परस्मैपद is forbidden to these roots—viz. पा (to drink),
दमि, आ-यस्, आ-यस्, परि-मुह, रुचि, नृति, वद and वस्—ending in णिच् ।
पा denotes निगरण (मचण) and all excepting नृति which implies चलन
(cp.—नृती गावविचिपे) are चित्तवत्कर्तृकाः and अकर्मकाः. Thus
this prohibition is concerned with the two rules (enjoining
परस्मैपद) viz. 'निगरण—' (2753) and 'अणावकर्मकात्—' (2754)
पाययते—'पिबन्त्यसौ पाययते च सिन्धू' (रघु)—here there is no scope of
पुक् but युक् comes in by the special rule 'शास्त्रासाहाय्याविदां युक्
(२५८५). दमयते—ङस् of उपधा due to मित्त्व by 'जनीजृप्स्तुमुरङी

मन्ताश्च' (गणसूत्र). आयासयते—उपधाद्वि due to the prohibition 'यसोऽपरिविषये' (गणसूत्र). वासयते—this वस is भूदि and not अदादि, cp.—the परिभाषा 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोर्लुग्विकरणस्यैव—'. 'घेठ—' (varttika). 'घापयते—this a portion of a मन्त्र, meaning is easy. अकर्तृभिप्राये etc—i.e. according to the maxim—'अनन्तरस्य—', the rule 'न मादमि—' (2755) and the varttika 'घेठः—' forbids the परस्मैपद enjoined by 'निगरण—' and 'अष्टावकर्मकात्—' only, and not what is ordained by 'शिषात्—' also. The rule 'शिषात्—' enjoins परस्मैपद in अकर्तृभिप्राय. Thus वत्सान् etc, are correct in the sense of अकर्तृभिप्राय । 'दमयन्ती—' a portion of औहर्ष meaning—overpowering or subduing the pride of charmingness—दम + शठ + डौप्, १मा १व । भिचाम्—etc (easy). 'वा क्यषः' (2669) etc are explained before.

मित—। नेति । पा, दमि, आङ्-यस, आङ्-यस, परिसुह, रुचि, वृति, वद, वस् इत्येषां नवानां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यैकवचनम् । तदाह—एभ्य इति । 'बुध्युध—' (२७५२) इत्यतो खेरिति वर्त्तते । तदाह—एभ्यस्तेभ्य इति । 'निगरणचलन—' (२७५३), 'अष्टावकर्मकात्—' (३७५५) इति सूत्रद्वयविषय-परस्मैपदप्राप्तिरनेन बाध्यते । तथा च काशिका—“पूर्वेण योगद्वयेन कर्तृभिप्राय क्रियाफलविवचायाम् आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं, तस्य प्रतिषेधो-यमुच्यते ।” अतस्मां प्राप्तिमेव प्रतिपादयति—पिवतिर्निगरणार्थं इत्यादिना । पाययते इति—‘शास्त्रासाह्याव्यापिणं युक्’ (२५८५) इति पुग-पवादो युक् । ‘पिवत्यसौ पाययते च सिन्धू’रिति रघुवयोदशे । दमयते—‘जनी-जूष्कसुरज्जोऽमन्ताश्च’ (गण—) इत्यमन्तत्वेन भिच्वात्‘मितां ऋक्षः’ (२५६८) इति ऋक्षः । आयासयते—‘यसोऽपरिविषये’ (गण—) इति भिच्वाभावान्न ऋक्षः । वादयते—‘नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते खदुरिणम्’ (जघदेव) । वास-

अथ तिङन्तपरस्मैपद-प्रकरणम्

६६५

यते—‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोः—’ इति भौवादिकस्यैव निवासार्थकस्य वसेयं हर्गं
न तु आच्छादनार्थकस्य आदादिकस्येति ज्ञेयम् । ‘षिट्—’ इति वार्तिकम् ।
धापयेते इति मन्त्रमिदम् । ‘आदिचः—’ इत्यास्त्रेकृते ‘चतिङ्ङौ—’ इति पुक्ति-
रूपम् । ‘समीची’ इति कर्तृपदम् । अकृतेभिप्राये इति—अनन्तरस्येतिन्यायेन,
निगरणादितृत्वस्यैव प्रतिषिद्धत्वादिति भावः । दमयन्तीति—नैषधैयज्ञोक्तं शोऽ-
यम् ; कमनीयतायाश्चास्त्वस्य नदं गर्वं दमयन्ती निवारयन्तीति तदर्थः । ‘वा-
क्यषः’ (२६६८) इत्यादि व्याख्यातं प्राक् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तपरस्मैपद-प्रकरणम् ।

अथ भावकर्म-तिङ्-प्रकरणम्

दी—। अयं भावकर्म^१णोर्लङादयः। 'भावकर्मणोः'
(२६७८) इति तङ्—।

२७५६। सार्वधातुके यक् ॥३१॥५७॥

दी—। धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद् भावकर्मवाचिनि सार्व-
धातुके परे। भावो भावना उत्पादना क्रिया। सा
च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारिनानूद्यते।
युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषः। तिङ्-
वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि।
किन्तु कवचनमेव। तस्यैत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात्अन-
भिहिते कर्तरि तृतीया। त्वया मया अन्यैश्च भूयते बभूवे।

The affix यक् is employed after a root when a सार्वधातुक
expressing भाव or कर्म follows. The word भाव [भावि (भू+णिच्)
+अच्] implies भावना—'the state of being caused' or उत्-
पादना—'the state of being engendered' i.e. क्रिया—'the state
of being done or performed' ; cp. देवदत्तः पचति is equally
expressed by कृ also देवदत्तः पाकं करोति, similarly देवदत्तेन पच्यते

—देवदत्तेन पाकः क्रियते etc. And thus this भावना or क्रिया which is expressed as a root by all roots, is only expressed again (reproduced) by a लकार—लट्, लिट्, etc.—signifying the sense of भाव; cp—किं कृतम् ?—भुक्तम् । किं कृतवान् ?—पकवान् ।—where the sense of one root is expressed by the other (and not by कृत् or तिङ् affixes which view is held by the मीमांसकः). Thus Bhattoji here refutes the standard opinion—‘भावना तिङ्प्रत्ययवाचा’—of the मीमांसक school. Hence it is said elsewhere also—

“तस्मात् करोतिर्धातोः स्वाद्याख्यानं न त्वसौ तिङ् ।

पकवान् कृतवान् पाकं किं कृतं पकमित्यपि ॥” वैयाकरणभूषणसार—१.२ ।

युष्मदखदभ्याम्—etc. In the भाववाच्य we have verbs of प्रदम-पुरुष only for here they (verbs) have no समानाधिकरणत्व—similarity in basis or in point of पुरुष—with अकृद् and युष्मद् both of which (समानाधिकरणत्व) fall in the purview of कर्त्तृवाच्य and कर्मवाच्य; thus—

युष्मद्	}	त्वं करोषि—कर्त्तृवाच्ये
		त्वं क्रियसी—कर्मवाच्ये
		त्वया क्रियते—भाववाच्ये

Similarly अहं करोमि—अहं क्रिये—मया क्रियते etc. As the भाव or भावना expressed by a तिङ्प्रत्यय is other than सत्त्व (or existence—hence matter or substance) here (in the भाववाच्य) there is no scope of dual or plural due to the want of conception of duality or plurality; for a non-material object.

cannot have distinct numbers but it is taken as one whole. This is inferred from भाष्य—‘कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते’; सत्त्व signifies द्रव्य matter. Thus here we have the sing. number only. This एकवचन being general (उत्सर्ग) or complete by itself it therefore requires no other numbers (द्वि. or बहु); the subject will have तृतीया here by “अनभिहिते” (or not being voiced), for the subject is not expressed by the verb of the भाववाच्य etc—e. g. त्वया नया—etc. वभूवे—no यक् because क्तिप् is आहंघातुक and does not come within the purview of the rule “सार्वधातुके यक्” ।

नित—। एवं पदव्यवस्थां विधाय भावकर्मप्रकरणं दर्शयिष्यन्नाह—अथेति । तत्र भावे तङ् स्यादिति स्मारयति—भावकर्मणोरिति । सार्वधातुकेयगिति । ‘धातोरैकाचः—’ (३।१।२२) इत्यतो धातोरिति । ‘चिण् भावकर्मणोः’ (३।१।६६) इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते । तदाह—धातोरित्यादि । अथ भावपदार्थमाह—भावो भावनेति । भूधातोर्णन्ताद् ‘एरजि’ति अच् प्रत्यये णिलोपे भावशब्दः । भावनाशब्दश्च ‘ण्यासश्चो युच्’ इति युचि तस्य अनादेशे टापि च सिध्यति । अतएवानयोस्तुल्यार्थत्वम् । किञ्च भूसत्तायामित्यस्ति । सा चानुत्पन्नस्य न घटते । ततश्च भवतेरुत्पत्तिरर्थः । भावयतिश्च उत्पादना अर्थ इति फलितम् । अत आह—उत्पादनेति । सा चाक्रियमाणस्य न सम्भवति । तदाह—क्रियेति । एतेन भावय-तेष्वन्तस्य करोतिना शुद्धेन तुल्योऽर्थ इति दर्शितम् । उक्तञ्चान्यत्र ‘व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिये’ति । सा चेति—क्रिया परास्म्यते । क्रिया नाम धात्वर्थः । यथा पचधातोः पाकोऽर्थः । स चाधिश्रयणत्व—फुत्कारत्वाधःसन्नापना-वाश्रयणत्वादिसाध्यो व्यापारविशेषः । न च साध्यत्वेन मानाभावः । पचति, पाकः, करोति, कृतिरित्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षाविरहस्यैव मानत्वात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

अथ भावकर्म-तिङ्-प्रकरणम्

६६८

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

स्पष्टञ्चैतत् सर्वम् वैयकारणभूषणसारे । तव सिद्धा—यथा पाकः । असिद्धा—
(साध्या)—यथा पचति । उक्तञ्च तलैव—

साध्यत्वेन क्रिया तव धातुरूपनिवन्धना ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्या सघजादिनिवन्धनः ॥ इति ।

सा च क्रिया सिद्धा साध्या वा धातुनैव वाचा न तु तिङ्प्रत्ययवाच्य इति सत्वाह—
धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति—

एतेन 'भावना तिङ्प्रत्ययवाचा' इति नीमांसकमतं प्रतुष्टं वेदितव्यम् । तदाच—
पक्षव्यं भक्तव्यमित्यादौ तिङ्प्रत्ययाभावेऽपि भावनायाः बोधः सम्पद्यते भवति च
कारकापेक्षा । करोतिना समानाधिकरण्यात् । तथाहि—किं कर्त्तव्यम् । पक्षव्यम् ।
किं कृतवान् । भुक्तवान् इति । किञ्च (भावनाया तिङ्वाच्ये) भावयति घटम्
इतिवत् भवति घटमित्येवापि द्वितीया स्यात् । व्यापारस्य एकत्वं णिच्चा अन्यत्वं तिङ्
अभिहितत्वात् । अपरंच—धातूनां सकर्मकाकर्मकत्वविभागो नोपपद्यते । फल-
व्यापारयोः सामानाधिकरण्यं अकर्मकत्वस्य लाभः । तयोर्वैयधिकरण्ये तु सकर्मकत्वस्य
इति स्थितिः ।

तदुक्तम्—'फलव्यापारयोरिकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥' इति ।

तदेतन्मते व्युदस्य भावना धातुवाच्यत्वेनाधुनपरलब्धमिति प्रौढमनोरमायां प्रति-
पादितम् । स्पष्टञ्च क्रियाया धातुवाच्यत्वं भट्टौ अपि—

'विभज्यसेनां परमार्थकर्मां सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽयं । निद्योजयामास स धातुसैन्यं
करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून् ॥' ननु क्रियाया धातुवाच्ये 'लः कर्मणि च भावे
चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रे भावे लकारविधिर्वैयर्थ्यः । धातुनैव तदर्थस्य लाभोदित्यारम्भः
आह—'भावार्थकलकारेण अनूद्यते' इति—पुनरुक्त्यत इत्यर्थः ।

cannot have distinct numbers but it is taken as one whole. This is inferred from भाष्य—‘ऊदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते’; सत्त्व signifies द्रव्य matter. Thus here we have the sing. number only. This एकवचन being general (उत्सर्ग) or complete by itself it therefore requires no other numbers (द्वि. or बहु); the subject will have तृतीया here by “अनभिहिते” (or not being voiced), for the subject is not expressed by the verb of the भाववाच्य etc—e. g. त्वया मया—etc. वभूवे—no यक् because लिट् is आह्वधातुक and does not come within the purview of the rule “सार्धधातुके यक्” ।

मित—। एवं पदव्यवस्थां विधाय भावकर्मप्रकरणं दर्शयिष्यन्नाह—अथेति । तत्र भावे तङ् स्यादिति आरयति—भावकर्मणोरिति । सार्धधातुकेयमिति । ‘धातोरिकाचः—’ (३१।२२) इत्यतो धातोरिति । ‘चिण् भावकर्मणोः’ (३१।६६) इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते । तदाह—धातोरित्यादि । अथ भावपदार्थमाह—भावो भावनेति । भूधातोर्ण्यन्ताद् ‘एरजि’ति अच् प्रत्यये णिलोपे भावशब्दः । भावनाशब्दश्च ‘ण्यासश्चन्यो युच्’ इति युचि तस्य अनादेशे टापि च सिध्यति । अतएवानयोस्तुल्यार्थत्वम् । किञ्च भूसत्तायामित्यस्ति । सा चानुत्पन्नस्य न घटते । ततश्च भवतेरुत्पत्तिरर्थः । भावयतेश्च उत्पादना अर्थे इति फलितम् । अत आह—उत्पादनेति । सा चाक्रियमाणस्य न सम्भवति । तदाह—क्रियेति । एतेन भावयतेर्ण्यन्तस्य करोतिना शुद्धेन तुल्योऽर्थ इति दर्शितम् । उक्तञ्चात्मन्व ‘व्यापारो भावना सेवोत्पादना सेव च क्रिये’ति । सा चेति—क्रिया परास्त्वते । क्रिया नाम धात्वर्थः । यथा पचधातोः पाकोऽर्थः । स चाधिश्रयणत्व—फुत्कारत्वाधःसन्तापना-वाश्रयणत्वादिसाध्यो व्यापारविशेषः । न च साध्यत्वेन मानाभावः । पचति, पाकः, करोति, कृतिरित्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षाविरहस्यैव मानत्वात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

अथ भावकर्म-तिङ्-प्रकरणम्

६३८

यावत् सिद्धनसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

स्पष्टञ्चैतत् सर्वम् वैधाकरणभूषणसारि । तत्र सिद्धाः—यथा पाकः । असिद्धाः
(साध्या)—यथा पचति । उक्तञ्च तत्रैव—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिवन्धना ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्या सघजादिनिवन्धनः ॥ इति ।

सा च क्रिया सिद्धा साध्या वा धातुनैव वाच्या न तु तिङ्प्रत्ययवाच्य इति मत्वाह—
धातुत्वेन सकलधातुवाचेति—

एतेन 'भावना तिङ्प्रत्ययवाच्या' इति मीमांसकमतं प्रतुक्तं वेदितव्यम् । तदाच—
पक्षव्यं भक्तव्यमित्यादौ तिङ्प्रत्ययाभावेऽपि भावनायाः बोधः सम्पद्यते भवति च
कारकापेक्षा । करोतिना समानाधिकरण्यात् । तथाहि—किं कर्तव्यम् । पक्षव्यम् ।
किं कृतवान् । भुक्तवान् इति । किञ्च (भावनाया तिङ्वाच्यत्वे) भावयति घटम्
इतिवत् भवति घटमित्येवापि द्वितीया स्यात् । व्यापारस्य एकत्र णिच्चा अन्यत्र तिङ्
अभिहितत्वात् । अपरञ्च—धातूनां सकर्मकाकर्मकत्वविभागो नोपपद्यते । फल-
व्यापारयोः सामानाधिकरण्ये अकर्मकत्वस्य लाभः । तयोर्वैयधिकरण्ये तु सकर्मकत्वस्य
इति स्थितिः ।

तदुक्तम्—'फलव्यापारयोरैकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुस्तयोर्वैमिसेदे सकर्मक उदाहृतः ॥' इति ।

तदेतन्मतं व्युदस्य भावना धातुवाचेत्येवाभ्युपगन्तव्यमिति प्रौढमनोरजःयां प्रति-
प्रादितम् । स्पष्टञ्च क्रियाया धातुवाच्यत्वं भट्टी अपि—

'विभज्यसेनां परमार्थकमां सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽयः । नियोजयानास च शत्रुसैन्यौ
करोतिरथैश्चिव सर्वधातून् ॥' ननु क्रियाया धातुवाच्यत्वे 'लः कर्मणि च भावे
चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रे भावे लकारविधिवर्थः । वातुनैव तदर्थस्य लाभदिव्याशङ्कः
आह—'मावार्थकलकारेण अनुद्यते' इति—पुनरुच्यत इत्यर्थः ।

युष्मदस्मदभ्यामिति । कर्त्तृकर्माभिधायिन एव लकारस्य ताभ्यां सामानाधिकरण्यम् । क्रमेण यथा त्व खादसि—खाद्यसे वा रचसेति । अहं खादामि—खाद्ये वा रचसेति च । भावाभिधायिनस्तु लकारस्य तन्न घटते । ततश्च मध्यमोत्तमयोरविषयत्वात् 'शेषे प्रथमा' इति प्रथमपुरुष एवेत्यभिप्रायः । तिङ्वाच्यभावनाया इति—असत्त्वरूपत्वेनेति । 'क्रियान्तराकाङ्क्षानुस्थापकतावच्छेदकं' साध्यत्वमित्यर्थः । ततश्च द्रव्यभिन्नत्वमित्यर्थ इति बोध्यम् । सिद्धत्वस्य द्रव्यरूपत्वात् तथाच भाष्यम्—

‘कदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकशते ।’—इति द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः । अतएव पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः । असत्त्वभूतस्य तु न तथात्वमिति ‘संख्यावगमाभावान्न द्विवहुवचने प्राप्नुतः’ अत आह—किन्त्वेकवचनमेवेति । प्रायोवादोऽयम् । भाष्य—‘उष्ट्रासिका आस्यन्ते’, ‘हृतशायिकाः शय्यन्ते’ इत्येव बहुवचनस्य स्वीकारात् । तस्यौत्सर्गिकत्वेनेति । “इमे करोर्द्विवचनैकवचने”, ‘बहुषु बहुवचनम्’ इति सूत्रन्यासं भङ्ग्या एकवचनद्विवहुवचनेषु द्विवहुवचने इति सूत्रन्यासः कर्त्तव्यः । तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवहुवचननिगमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यत” इति भाष्यस्पष्टम् । ‘एवञ्च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य द्विवहुवचनान्वविषये विहितत्वेन औत्सर्गिकतया एकत्वसंख्यानपेक्षत्वात् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाववाचित्वेऽपि एकवचनमेवेत्याहुः । अनभिहिते इति । भावलकारे कर्तृसिङ्वाच्चत्वं नास्तीति प्रागुक्तम् । अताश्चनभिहितमिति द्रष्टव्यम् । अनुक्तात्वाच्च तृतीया, न प्रथमेति दर्शयति—त्वया मयेत्यादिना । वभूवे—लिट् आर्द्धधातु-कत्वादत्र यग्नः ।

२७५७ । स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽजभान-
ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥६॥४६२॥

दी— । उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्थं वा स्यात् स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्य-

मानयोः, स्यादीनामिडागमश्च । अयमित्—चिण्वद्भाव-
सन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहाईधातुके इत्यधिकृतं
सीयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद् वृद्धिः ।
* नित्यश्चायं वल्निमित्तो विधाती * । भाविता—भविता ।
भाविष्यते—भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत ।
भाविषोष्ट—भविषोष्ट ।

When भाव and कर्म are implied i. e. in भाववाच्य and कर्मवाच्य
the same basal operation as is recognised in the case of चिण्
will take effect optionally in connection with roots ending in
अच् which are directly pronounced (as अ, इ, उ etc at the outset
of the treatise) and three other roots हन्, यच्, and डश्, when स्य
(लुङ् + लुट्), सिच् (लुङ्), सीयुट् (आशीः) and तासि (लुट्) follow—
and the aug. इट् is prefixed to स्य, सिच्, सीयुट् and तासि । This
इट् being instructed (शिष्ट) i. e. directed to take place in
connection with the application of चिण्वद्भाव (the state of
being चिण्वत्), will not appear where चिण्वद्भाव is wanting.
Here the term 'आईधातुके' (carried down from 'आईधातुके' 6.1.46)
qualifies सीयुट् only and not स्य, सिच् and तासि, for the former
may be सार्वधातुक or आर्धधातुक ; cp. लिङः सीयुट् (2255) whereas
the latter ones (स्य etc.) are always आर्धधातुक and not otherwise
(अव्यभिचारात्). Here in स्य etc. there will appear वृद्धि (with

ॐ तारकाचिह्नद्वयमध्यस्थोऽशस्तत्त्वबोधिनां न दृश्यते । वचनञ्चै तद् वार्तिक-
कृत इति मितभाषिण्यां दर्शयिष्यते ।

युष्मदस्यद्वयमिति । कर्तृकर्माभिधायिन एव लकारस्य ताभ्यां सामानाधिकरण्यम् । क्रमेण यथा त्व खादसि—खायसे वा रचसेति । अहं खादामि—खाद्ये वा रचसेति च । भावाभिधायिनस्तु लकारस्य तन्न घटते । ततश्च मध्यमोत्तमयोरविषयत्वात् 'शेषे प्रथमा' इति प्रथमपुरुष एवेत्यभिप्रायः । तिङ्वाच्यभावनाया इति—असत्त्वरूपत्वेनेति । 'क्रियान्तराकाङ्क्षानुस्थापकतावच्छेदकं' साध्यत्वमित्यर्थः । ततश्च द्रव्यभिन्नत्वमित्यर्थ इति बोध्यम् । सिद्धत्वस्य द्रव्यरूपत्वात् तथाच भाष्यम्—

‘नदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकशते ।’—इति द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः । अतएव पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः । असत्त्वभूतस्य तु न तथात्वमिति ‘संख्यावगमाभावान्न द्विवहुवचने प्राप्नुतः’ अत आह—‘कल्वे क वचनमेवेति । प्रायोवादीत्यम् । भाष्ये—‘उष्टासिका आस्यन्ते’, ‘हतशायिकाः शय्यन्ते’ इत्यत्र बहुवचनस्य स्त्रीकारात् । तस्यौत्सर्गिकत्वेनेति । “इकोरोर्द्विवचनैकवचने, ‘बहुषु बहुवचनम्’ इति सूत्रन्यासं भङ्क्ता एकवचनद्विवहुवचनेषु द्विवहुवचने इति सूत्रन्यासः कर्तव्यः । तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवहुवचननियमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यत” इति भाष्ये स्पष्टम् । ‘एवञ्च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य द्विवहुवचनान्वविषये विहितत्वेन औत्सर्गिकतया एकत्वसंख्यानपेक्षत्वात् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाववाचित्वेऽपि एकवचनमेवेत्याहुः । अनभिहिते इति । भावलकारे कर्तृसिङ्वाच्यत्वं नास्तीति प्राशङ्कम् । अताश्चनभिहितमिति द्रष्टव्यम् । अनुक्ताच्च तृतीया, न प्रथमेति दर्शयति—तथा मयेत्यादिना । वभूवे—लिट् आर्द्धधातु-कलादत्र यग्नः ।

२७५७ । स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽजभन-

ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥६॥४६२॥

दी— । उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कारार्थं वा स्यात् स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्य-

मानयोः, स्यादीनामिडागमश्च । अयमिङ्—चिण्वद्भाव-
सन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्द्धधातुके इत्यधिकृतं
सीयुटो विशेषणं नेतरिषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद्वृद्धिः ।
* नित्यश्चायं वल्निमित्तो विधातोः । भाविता--भविता ।
भाविष्यते--भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत ।
भाविष्येष्ट--भविष्येष्ट ।

When भाव and कर्म are implied i. e. in भाववाच्य and कर्मवाच्य
the same basal operation as is recognised in the case of चिण्
will take effect optionally in connection with roots ending in
अच् which are directly pronounced (as अ, इ, उ etc at the outset
of the treatise) and three other roots हन्, यङ्, and डङ्, when स्व
(लङ्+लट्), सिच् (लुङ्), सीयुट् (आशीः) and तासि (लुट्) follow—
and the aug. इट् is prefixed to स्व, सिच्, सीयुट् and तासि । This
इट् being instructed (शिष्ट) i. e. directed to take place in
connection with the application of चिण्वद्भाव (the state of
being चिण्वत्), will not appear where चिण्वद्भाव is wanting.
Here the term 'आर्द्धधातुके' (carried down from 'आर्द्धधातुके' 6.1.46)
qualifies सीयुट् only and not स्व, सिच् and तासि, for the former
may be सार्वधातुक or आर्द्धधातुक ; cp. लिङः सीयुट् (2255) whereas
the latter ones (स्व etc.) are always आर्द्धधातुक and not otherwise
(अव्यभिचारात्). Here in स्व etc. there will appear वृद्धि (with

ॐ तारकाचिह्नद्वयमध्यस्थोऽशस्तत्त्वबोधिनां न दृश्यते । वचनञ्चै तद् वार्तिक-
कृत इति नितभाषिण्यां दर्शयिष्यते ।

ref. to such roots) due to चिण्वद्भाव as चिण् being णित् necessitates the same by 'अचो जिणति' (254). नित्यशायम्—This is the last foot of the श्लोकवार्तिक which see in the मित—below । The construction is this—अयम् च (i.e. चिण्वदिट् is) निबन्धः (persistent) बलनिमित्तः (तु) i.e. बलादिलक्षण इट् (cp. 'आर्हधातुकस्तेट् बलादेः') is विधातो [विधातः (वि—हन् + भावेघञ्) विनाशः i.e. disappearance विद्यते अस्य इति विधात + इनि—विधातो) hence provisional or अनित्य । The idea is—चिण्वदिट् must apply whether the बलादीट् (due to सेट्कत्व or अनिट्कत्व of the root or affix) applies or not, whereas the बलनिमित्त इट् (बलादीट्) is not so as it is forbidden by the former which thus is नित्य and the latter अनित्य । Thus भाविता—भविता in तासि. The former gets वृद्धि due to चिण्वद्भाव and also चिण्वदिट्, whereas the latter gets गुण and बलादि इट्— ; similarly—भाविष्यते—भविष्यते and अभविष्यत—अभविष्यत (लट् and लङ्) and भाविषीष्ट—भविषीष्ट (सीयुट्) ।

मित—। स्वसिजिति । स्य, सिच्, सीयुट्, तासि इत्येते चत्वारः प्रत्ययाः । तत्र 'स्य' इत्यनेन लङ्लुटोर्यङ्गम् 'स्यतासी लुलुटो'रित्यत्र दर्शनात् । अत्र 'स्यसिच्—यु' इत्युपमेयम् । 'चिण्' इत्युपमानम् । तेनोपमेयस्य सप्तम्यन्तत्वात् उपमानस्यापि तदन्तत्वं प्राप्तम् ततश्च चिण्वदिति 'तत्र तस्येव' (१७७८) इति सप्तम्यन्तादवतिः । चिणि इव चिण्वत् । भावकर्मणोरिति विषयसप्तमीद्विवचनम् । अजम्भनगृह्णशामिति । हन्वाहङ्गवचनम्, कृतेपि हन्ते उपदेशे इति 'अच्' इत्यस्य विशेषणम् नेवरेषाम् असम्भवादाह—उपदेशे योऽजिति । ननु तथापि उपदेशे अजन्तानां मित्येवोच्यतामिति चेत् । नैवम् । तथाहि उक्ती सति खलन्तस्य न स्यात् । तस्य उपदेशाभावात् । उपदेशस्त्वावत् साक्षादुच्चारणम् । न च खलन्तस्य तदन्ति । अतः सुट्टृक्ताम्—उपदेशे योऽजिति । अङ्गकार्यमिति । 'अङ्गस्य' इत्यासप्तमाध्यायपरि-

समाप्तेरधिकारादिति भावः । स्वादीनामिडागमश्चेति । अत्र इडनुरोद्धेन सप्तम्यस्यपि
स्वसिजित्यादि षष्ठा विपरिणम्य व्याख्ययमित्यभिप्रायः, न च स्वादिषु परिषु अङ्गस्तेहिस्तेवी-
च्यतामिति वाच्यम् । 'भाष्ये आर्द्धधातुकस्तेतियोऽं विभज्य यावन्ति स आर्द्धधातुक-
स्तेवेति परिभाषणात् कल्यानुराधाच्चेति शब्दन्तुशेखरे स्पष्टम् । अयमिति । अत्र
यो निर्दिष्ट स इत्यर्थः । चिण्वद्भावसन्निधोगशिष्ट इति । चिण्वद्भावस्तावदत्र
प्राधान्यं नोपदिश्यते । इट् तु चिण्कस्त्वे सत्येव प्रवर्तते नान्यदेति चकारवलादनुमीयते ।
अतश्चायं चिण्वद्भावसन्निधोगशिष्ट इत्यभिधीयते । भिन्नत्रायमतो वलादित्यत्रादिष्टः ।
तदभावे इति । चिण्वद्भावभावाभावे नायमिड् प्राप्नोतीत्यर्थः । आर्द्धधातुके इति ।
'आर्द्धधातुके' (६।४।१६) इत्यतस्तदनुवर्तनादिति भावः । सीयुट् इति । सीदुडिति
हि सार्द्धधातुकार्द्धधातुकोभयसामान्यः प्रत्ययः । 'लिङः सीयुट्' (२२२५) इत्यत्र
दर्शनात् । ततश्चार्द्धधातुकत्वव्यभिचारस्तस्मिन्निवोपपद्यते नेतरपु । तेषां सर्वद्वैव
आर्द्धधातुकत्वनियमात् चिण्वद्भावादिति । चिणस्तावत्स्त्विति 'अचो जिणति' (२५४)
इति वृद्धिः प्राप्ता । सचैवातिदेशवलादिहापि प्राप्नोति । नित्यज्ञायमिति । लोका-
वार्तिकशेषांशोऽयम् । तथाहि—

‘चिण्वद्दृष्टियुक् च हन्तेऽथ घत्वं

दीर्घश्चोक्तो यो मितो वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णि-

नित्यज्ञायं वल्निमित्तो विधातो ॥ इति ।

तत्र चिणि वृद्धि रयथा—‘अधारि पक्षेषु तदङ्गिणा घृणा’ (यौहर्षः) । चिण्वद्-
भावे—भावितेत्यादि । अत्र अचो जिणतीति वृद्धिः/युक्—आदायि । ‘आतो युक्
चिण्कतो’रिति युक् । चिण्वद्भावे—दायितेत्यादि । हन्तेऽथ—अधानि । चिण्वद्भावे
—‘धानिष्यते तेन महान् विपक्षः स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात्’ (भट्टिः) । ‘हो हन्ते—’
इति कुलेन घः । दीर्घः—शमिता—शमिता ‘चिण्मुलो—’ इति दीर्घविकल्पः ।
इट् चासिद्ध इति अत्रोपदिष्ट इडसिद्धः । कुतः ?—आसीयत्वात् । ततः किम् ?

ततश्च 'अनिटौ'ति निषेधाभावात् णिलोपः इति भावः । नित्यश्चायमिति—अयमिति
 अवोपदिष्टश्चिण्वदिट् । स च नित्यः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वञ्चाव
 प्राप्तेऽप्राप्तेऽपि वा वलादीटे प्रवृत्तत्वम् । तथाच भाविष्यते इत्यादौ भू स्य इति
 स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं वाधित्वा चिण्वदिडेव भवति । ततश्च चिस्वदिट्
 नित्यः । वलादिलक्षणस्वनित्यः—'यस्य च लक्षणात्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम्'
 इति न्यायात् । विघातः विनाशः विपूर्वाङ्गत्वेभावे घञ् । सोऽस्तेति इति ।
 विघातीत्यनेन 'आहुँधातुकस्येङ् वलादे'रिति वलादिलक्षण इट् परावृत्त्यते । भावितेति ।
 चिण्वदभावाद हङ्गौटौ । भवितेति—अत्र गुणो वलादीट् च । एवमन्यत्र ।

२७५८ । चिण् भावकर्मणोः ॥३॥१॥६६॥

दौ— । चलेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे ।
 अभावि । अभाविष्यत—अभविष्यत । तिङोक्तत्वात् कर्मणि
 न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च ।
 अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि ।
 अन्वभाविषाताम् अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भाव-
 याच्चक्रे । भावयांवाभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एणि,
 इट एत्वे च कृते 'ह एति' (२२५०) इति हत्वं न । तासि
 साहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एति हत्व-
 प्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट् आभीयत्वेनासिद्ध—
 त्वाणिलोपः । पक्षे—भावयिता । भाविष्यते—भावयिष्यते । भाव्य-
 ताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट—भावयिषीष्ट । अभावि
 —अभाविषाताम्—अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाच्चक्रे ।
 बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूष्यते । यङ्लुकान्तात्—बोभूयते ।

बोभवाच्चक्रे । बोभाविता—बोभविता । 'अकृतसावे—' (२२८८)
इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता—(स्तोता) ।
स्ताविष्यते—(स्तोष्यते) । अस्तावि । अस्ताविषाताम्—अस्तीषा-
ताम् । 'गुणोर्ति—' (२३८०) इति गुणः । अर्थ्यते । स्मर्थ्यते ।
सम्सार । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृते अजन्तत्वा—
भावेऽपुत्रपदेशग्रहणात् चिण्वदिट् । आरिता—अर्ता । स्मारिता
—स्मर्ता । 'गुणोर्ति—' (२३८०) इति नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्त-
त्वान्नेह गुणः । संस्क्रियते । 'अनिदिताम्—' (४१५) इति
नलोपः । स्मस्यते । इदितान्तु—नन्द्यते । सम्प्रसारणम्—
इज्यते । 'अयङ्ङि क्ङिति' (२६४८)—शय्यते ।

चिण् secures the room of चिल् when in the passive voice
(भाव and कर्म) the word त follows. Thus अभावि (अट्—भू +
चिल् + त = अ भाव् इ त = अभावि the word त being dropped by
'चिणो लुक्' (२३२९), इङि by 'अचो जिणिति' (२३५४). अभाविष्यत—
अभविष्यत by 'स्सिच्—' (२७५७). The root भू becomes tran-
sitive in con. with उपसर्गs. Thus अनुभूयते—etc. Here the
कर्म—आनन्द being expressed by the तिङ् affix कर्म takes प्रथमा and
not द्वितीया, and the कर्ता चैत्रेण not being so expressed takes
तृतीया । त्वमनुभूयसे—the verb is 2nd per. as it expresses त्वम्.
अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम्—instance of सिच् under 'स्सिच्—'
(२७५७). णिलोप—i. e in भाव्यते—भू + णिच् + कर्मणि यक् लट् ते.
Here णि elides by 'शेरनिटि' (२३१३). भावयाच्चक्रे—by 'कास्-
प्रत्ययात्—' (२३०६) because भावि (भू + णिच्) is प्रत्ययान्त । भावया-

स्मृवे—by 'आम्रत्यवत्—' (2240). Here in भावयासि—भावि +
 आम्—अस् + लिट् त (or इट्—1st per.), when त is replaced by
 एष् ('लिट्स्वभयोरेशिरेच्') or इट् makes room for ए (by 'टित्
 आत्मनेपदानां—'), ह् by 'ह एति' (2250) will not come in and
 replace the स् of अस्. For Grammarians assert that as अस्
 is pronounced in connection with तासि which is an affix
 so if the स् of अस् is to be replaced at all by ह् due to the
 following of एत् or ए then it will be replaced in the cases like
 व्यतिष्ठे etc. where अस् follows व्यति (वि—अति) and thus looks
 like an affix bearing thereby similarity with तासि; भाविता
 —भावि—इट् (चिखदिट्) तासि—Here णि elides by 'शेरनिटि'
 (2313) as चिखदिट् is असिद्ध or invalid due to its आभीयल
 or falling in the purview of 'असिद्धवदनाभात्' (6. 4. 22).
 Here you cannot question the appearance of चिखदिट् on
 the ground that 'स्वसिच्सौयुट्—' (2753) cannot apply here as
 अच् only are to be found in the उपदेश or माहेश्वर sutras
 and not ख्यन्त roots also. True, and it is therefore that
 Bhattoji explained as 'उपदेशे योऽच्—' etc and not 'उपदेशेऽ-
 जन्तानाम्—' etc. Thus चिखदिट् also has its access here. पत्ने
 i.e. alternatively we have भावयिता—where we have वलादि इट्
 cp—'आङ्घ्रातुक्छिट्—' and consequently णिलोप does not take
 place. Thus by गुण we have भावयिता। Similarly भाविष्यते—
 भावयिष्यते etc. वुभूष्यते—(भू + सन् + यक् लट् ते)—Here we have
 सन्ननाद यक्. अ of स elides by 'अतो लोपः' (2308) and षत्
 by 'इण्कोः' etc. वीभूष्यते—Here we have यङ्नाद यक् 'अ of यङ्

elides as before by 'अतो लोपः' । यङ्लुगन्तात् क्रियते—because here यङ् elides by लुक् and thus one यकार (यक्) only remains. इति दीर्घः—this refers to ल्युते. लोता—when चिण्वदिट् is wanting there is no वलादि इट् because the root is अदिट्. Similarly elsewhere. अर्थते—कृ + कर्मणि यक् । गुणरपरत्वं etc take place. सम्भरे—कर्मणि लिट् । How to proceed in आरिता—कृ + णिच् + तासि ? The difficulty—that गुण, by 'गुणोऽर्ति—' (2380—7. 4. 29) being subsequent (पर) to चिण्वदिट् (by 'समिच्—' 2757—6. 4. 62) and also नित्य in comparison with the same, takes place first, and that this taking place of गुण necessitates रपरत्वं which coming in there is no अजन्तत्वं or ending in अच्—is solved on the score of our explanation 'उपदेशे योज्—' etc. Thus चिण्वदिट् does appear giving आरिता—इङ् and णिलोप as before. But वलादिलक्षण इट् ('आदेशातुकस्येड्—' 2184—7. 2. 35) is indeed barred by this गुण consequently we have अर्ता. Similarly आरिता—अर्ता । As it has been explained that the term नित्य from the rule 'नित्यं कृन्दसि' is to be carried down to 'गुणोऽर्ति—' (2380) so here. in संस्क्रियते, there is no गुण but we have रिङ् here by 'रिङ् शयक्लिङ्' (2367) सूट् coming in by 'सम्प्रसारणम् करतौ मूषणे' (2550). सम्प्रसारणम् in इज्यते—i.e by 'वचिस्त्रयिजादीनां किति' ।

नित—। चिञिति । 'चलिः सिच्' (३११४४) इत्यतः 'चलि' रित्यनुवर्तते । 'चिण्यते पदः' (३११६०) इत्यतः 'ति' इति च, तदाह—च्लिषिण् स्वादित्यादि । अभावीति । चिषि कृते 'अचो जिण्यति' (२५४) इति इङि । 'चिणो लुक्' (२३२६) इति लुक् । अभाविव्यत—अभविष्यतेति—'समिच्—' (२७५७)

इत्यनेन चिण्वत्त्वात् लृङि ह्रस्विकल्पः । तिङाउक्तत्वादिति—आनन्द इत्यस्य उक्ते कर्मणि प्रथमेत्यर्थः । चैवेणेत्यादौ तु प्राग्वदनुक्ते कर्त्तरि तृतीयैव । अनुभूयते—सुखदुःखे इति शेषः । अनुभूयन्ते इति—सुखानौति शेषः । त्वमिति । अत्र मध्यमपुरुषस्य युष्मदुक्तत्वेन सामानाधिकरण्यात् तिङोऽपि मध्यमपुरुषत्वम्, एवमहमित्यत्र । उपसर्गवशादत्र भवतेः सकर्मकत्वेन कर्म षीदमुदाहरणजातमिति द्रष्टव्यम् । अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम्—‘स्यसिच्—’ इत्यतोक्तस्य सिच् उदाहरणमेतत् । एवम् अभाविषाताम्—अभविषातामित्यादि । णिलोप इति—भाव्यते इत्यत्र भावि (भू + णिच्) + यक् (कर्मणि) लट् ते इति स्थिते प्रत्ययस्यानिट्त्वाणिलोप इत्यर्थः । भावयाञ्चक्रे इत्यादि—‘काम्प्रत्ययात्—’ (२३०६) इति णिच्प्रत्ययान्तत्वेनाम् । ‘आम्प्रत्ययवत्—’ (२२४०) इत्यामन्ताल्लिट्परकत्वव्यनुप्रयोगश्च । इहेति—भावयासासे इत्यत्रेत्यर्थः । तश्चस्य—एषत्वं यथा—‘लिटस्त-भयोरेशिरिच्’ इति । ‘इट एले च कृते’ इति—‘टित आत्मनेपदानाम्—’ इत्यनेनेत्यर्थः । उक्तमेपुरुषेऽपि लिटि रूपस्य तुल्यत्वादेवमुक्तम् । तासिसाहचर्यादिति—तासि तावत् प्रत्ययमात्रमपेक्षते च एष ह्रस्वावित्यादीन् धातून् । यथा एधिताहे इति । अस् तु धातुमात्रं न प्रत्ययः । परं तासिनाः सहोक्तत्वादमुङ्क्तेऽयं पश्चादुपवेशनादीन् प्रत्ययगुणान् । ततश्च एतिपरे अस्तेः सस्वचेङ्ङकारादेशस्तर्हि व्यतिङ्गे इत्यादावेव, नान्यत्र । व्यतिङ्गेइत्यादौहि—व्यति (वि + अति) इत्यस्मात् परमस्ते रूपवेशनं तेनैवं विधस्थले एवोक्तनियमः प्रवर्तत इति भावः । भावितेति—भावि (भू + णिच्) + चिण्वदिट् ता । णिलोप इति ‘णोरनिटि’ इत्यनेन । अत्र यद्वक्तव्यन्तद् ‘चिण्वदह्रस्वयुक्चेति—’ वार्तिकव्याख्यानावसरे पूर्वमुक्तम् । ‘उपदेशे योऽच्—’ इति व्याख्यानात् खलन्त्योपदेशाभावेऽपि चिण्वदिङव प्राप्नोत्येवैवपि तत्रैवोक्तम् । पक्षे भावयितेति । अत्र वलादिलक्षण इट् । तेन णिलोपाग्रहर्त्तुं णायादेशौ । एवम् भाविष्यते—भविष्यते इत्यादौ । वुभूष्यते—अत्र सन्नन्ताद् भावे कर्मणि वा यक् । ‘अतो लोपः’ (२३०८) इति समोऽकारलोपः । एवं वोभूष्यते इत्यत्र यङन्तविषये । वोभूष्यते इति—यङ्लुगन्तादयम् । यङो लुकात्तत्वेनैकयकारकं रूप-

मिति भावः । “अकृत—” इति दीर्घ इति—कृत्यत् इत्यवेत्यर्थः । क्ताविता—कृतेति ।
पूर्वं प्रागवत् । उत्तरत्वं तु धातोरणिट् क्त्वाद्बलादीडपि नेति भावः । एवमन्यत् ।
अर्थत इति । ऋधातोर्यक् । गुणः । रपरत्वम् । सम्भरे इति—कृधातोः कर्मणि
लिट् । परत्वादिति—आरिता इत्यत्र चिखदिटोऽप्रातिमाशङ्का समाधीयते । अय-
मर्थः—ऋ + तासि इति स्थिते ‘स्यसिच्—’ (२७५७—६४१६२) इति चिख-
दिट् बाधित्वा परत्वात् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्च ‘गुणोऽर्ति—’ (२३८०—
—७४१२६) इति गुणः प्राप्नोति । ततश्च रपरत्वेन अजन्ताभावाच्चिखदिट् न
प्राप्नोति । एवं स्थिते आह—उपदेशग्रहणादिति । ‘उपदेशे दीङ्’ इति
व्याख्यानादिति भावः । यद्वा भूतपूर्वगत्यैतत् सिद्धमिति उच्यते । अनेति ।
अनिट् क्त्वाद् बलादिलक्षणे द्रवभावे इदम् । एवं आरिता—कृतेति । नित्यग्रहणा-
नुवृत्तेरिति—‘नित्यं कृन्दसी’त्यत इति भावः । नेद्वेति—संक्रियते इत्यस्य
परामर्शः । किन्तुव ‘रिङ् शयक्लिङ्’ (२३२६) इत्यनेन रिडेवेति भावः ।
‘सम्परिभां करोतौ भूषणे,’ ‘समवाये च’ इति मुदागमः । इदित्याह ।
टुनदि सप्तङ्गौ इतीदृशम् । सम्प्रसारणमिति—‘वचिखपि यज्ञादीनां किति’
(२४०६) इत्यनेनेति भावः । ‘अयङ् यि कितौ’ति—शी + यक् ते इति स्थिते
अनेन अयङ् । डिच्चात् ‘डिच्च’ (४३) इत्यन्यावयवः ।

२७५८ । तनोतेर्यक् ॥६४१४४॥

दी— । आकारोऽन्तादेशो वास्यात् । तायते—तन्यते ।
‘ये विभाषा’ (२३१८) = जायते—जन्यते ।

मित— । तनोतेरिति । ‘विडुनोरनुनासिकस्यात्’ (६४१४१) इत्यत
आदित्यनुवर्तते । तदाह—आकार अन्तादेशः स्यात् यकि परे इति । स्पष्टम् ।

२३६० । तपोऽनुतापे च ॥३११६५॥

दी— । तपश्चलेश्विण्ण स्यात् कर्मकृतार्थानुतापे च ।

अन्वतस पापेन । पापं कर्तुं । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि
 लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचोत्यर्थः । 'घुमास्था—'
 (२४६३) इतीत्तम् = दीयते । धीयते । 'आदेचः—' (२३७०)
 इत्यत्र अशित्तीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एश्
 आदिश्चिन्वाभावात्तस्मिन् आत्वम् । जग्ले ।

क्लि coming after तप् is not replaced by चिष् in कर्मकर्तृ वाच्य
 and in the sense of अनुताप—repentance. Thus अन्वतस (and
 not अन्वतापि) पापेन । Here पाप is the subject i.e. अनुक्तकर्तृता and
 the meaning is—(he) was smitten by sin—thus here we have
 लुङ् in the कर्मवाच्य । Or we may take it as an instance of भाववाच्य
 thus—it was repented by the sinful man (पाप + अच् = पापः—
 vicious person)—i.e. he repented after committing sinful
 actions. In दीयते etc. we have इत् by 'घुमास्था—' । In the case of
 लिट् where एश् follows there we will have आत्त्व of the root follow-
 ed, for एश् is not आदिशित्—having a शकार at the beginning ;
 for the prohibition अशिति in ('आदेचः—') which (अशित्)
 is composed of the कर्मधा [comp. (श चासौ इत् च)] applies where
 in the affixes following we find indicatory (इत्संज्ञक) शकार at
 the outset (आदि) ।

मित— । तप इति । 'क्लिः सिच्' इत्यत्र अलिखित्यनुपपत्तेः । 'विण् ते पदः'
 इत्यतश्चिष् इति । 'न रुधः' इत्यतो नेति च । तथा चकारेण 'अचः कर्मकर्तृरि'
 इत्यतः कर्मकर्तरीति । तदनुकष्यते, तदाह—तपश्चलिखित्यादि । कर्मकर्तृयनुपपत्तेः
 तत्प्रकारणे उदाहरिष्यते । अनुतापे कर्षशकारे आह—अन्वतस पापेनेति ।
 चिष्भावात् अन्वतापीति न । पापेनेत्यनुक्ते कर्तृरि दृतीया । तदाह—पापं कवेति ।

अथ अनुपूर्वस्य तपेरभिहननस्यः । भावकर्मकारं नञ्चाह—यद्वेति । अथ अर्थ-
आदित्वादच् । पापभागित्यर्थः अशोचति । पापं (कर्म) कृत्वा पश्चादशोचत्यर्थः ।
अवानुपूर्वतपेऽप्यात्तापोऽर्थः । कर्मधारयादिति—श्चामाविकेत्यादयणादित्यर्थः । इत्-
संज्ञकेति—इत्संज्ञकः शकार आदिर्हस्य तस्मिन्नित्यर्थः । एशो इति तु आदिशिञ्च
भवति । ततश्च श्लै + लिट् ए (भावे) जग्ल ए = जग्ल् ए ‘आतो लोप इति च’
(२३७२) = जग्ले ।

२३६१ । आतो युक् चिण्कृतोः ॥७॥३॥३॥

दी— । आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि जिति णिति
कृति च । दायिता—दाता । दायिषीष्ठ—दासीष्ठ । अदायि ।
अदायिषाताम् । “स्थाघोरिच्च” अदिषाताम् । अधायिषाताम्—
अधिषाताम् । अग्लायिषाताम्—अग्लासाताम् । हन्यते ।
‘अचिस्सलोः—’(२५७४) इतुप्रक्तेर्हनस्तो न । ‘हो हन्तेः—’(३५८)
इति कुत्वम् । घानिता—हन्ता । घानिष्यते—हनिष्यते । आशी-
र्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्द्धधातुके सौयुटि
विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ठ । पक्षे—वधिषीष्ठ । अघानि ।
अघानिषाताम्—अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि ।
अवधिषाताम् । अघानिष्यत—अहनिष्यत । न च स्यादिषु
चिण्वदित्यतिदेशादुधादेशः स्यादिति वाच्यम् । ‘अङ्गस्य’ (२००)
इत्यङ्गधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् ॥ गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घ-
त्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो ‘ग्रहोऽलिटि—’ (२५६२)
इति दीर्घविधानात् । ग्राहिता—ग्रहीता । ग्राहिष्यते—ग्रही-
ष्यते । ग्राहिषीष्ठ—ग्रहीषीष्ठ । अग्राहि । अग्राहिषाताम्—

अग्रहीषाताम् ॥ दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः
 किच्चादन्न । अहृच्चाताम् ॥ गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् ।
 तथा हि—चिण्दिटो दीर्घो नेतुप्रक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये
 त्विटि 'वृतो वा' (२३८१) इति वा दीर्घः । अगरीध्वम्—
 अगारिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्व ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च
 वैकल्पिकानि । इत्यं षस्त्वतिः । 'लिङ्सिचोः—' (२५२८)
 इति विकल्पादिडभावे 'उञ्च' (२३६८) इति कित्तम् । इत्त्वं
 रपरत्तुं 'हलि च' (३५४) इति दीर्घञ्च । 'इणः षीध्वम्—'
 (२२४७) इति नित्यं ढत्वम् । अगोर्ढम् । ढवमानां द्वित्ववि-
 कल्पेऽष्टौ । उक्तषस्त्वत्यासह सङ्ख्यलने उक्ता संख्येति ।

इङ् दीर्घश्चिण्दिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमस्यन्तात् कर्मणि लः । यक् । णिलोपः । शस्यते
 मोहो मुकुन्देन ।

The augment युक् is affixed to roots ending in आ when चिण्, and ङ-eliding and ण-eliding क्त (affixes) follow. Thus दा + चिण्दिट् + ता = दाय् इता = दायिता, otherwise दाता । अदायिषाताम्—Here चिण्दिट् bars 'स्यावोरिङ्' (2389) and thus दा becoming अदायइट् सिच् आताम् ; the rule, घुमाख्या—(2462) does not apply for although सिच् is कित् by 'लिङ् सिचोः—' (2300) yet it is अजादि in con. with चिण्दिट् and not हलादि । अदिषाताम्—by 'स्यावो—' अग्लादिषाताम्—आत् by 'आदेवः—' (2370) then युक् and चिण्दिट् । अग्लासाताम्—

by आत्म् only. ❧ हन् + यक् कर्मणि लट् ते हव्यते । In चानिता (हन् + चिख् + दिट् + ता), चानिष्यते etc, there is no chance of न् of हन् becoming लट् by 'हनस्तः—' (2574) due to the prohibition 'अचिखण्यत्तेः' found therein ; कुल i.e. चल of ह however takes place by 'ही हन्ते—' ।

In आशीर्लिङ्, वधादेश or the substitute वध for हन् is superseded by चिखदिट् on the score of the maxim * 'येन नामान्तिव्याय'—for although वधादेश has its scope both in लिङ् (आशीः) and लुङ् by 'हनोवध लिङि' and 'लुङि च,' yet in लुङ् it is optional, cp 'आत्मनेपदेष्वन्तरस्याम्' (2696) whereas in लिङ् it is invariably present. Moreover चिखदिट् must have application in आहं धातु क सीयुट् (आशीः) where it has been specially enjoined. Thus वधादेश in आशीर्लिङ् only is superseded by चिखदिट् and not in लुङ् । Thus चानिषीष्ट (हन् + चिखदिट् + षीष्ट—इडि etc. as before) in the चिखदभावपक्ष, and वधिषीष्ट in its absence, अघानि—चलियिष्—इडि, कुल etc as before. अघानिषाताम्—अहसाताम्—the former is in the चिखदभावपक्ष when वधादेश is wanting. The latter is by 'हनः सिच्' (2697) and 'अनुदात्तोपदेश—' (2428). पक्षेवधादेश i.e. by 'आत्मनेपदेष्वन्तरस्याम्'

* N. B.—In the rule 'ससिच्सीयुट्तासिषु—' (2757) we find 'उपदेशेऽजभानयहृष्टशाम' whereof उपदेशे अच् have hereby been completely instanced. Now the author, begins to instance हन्, ग्रह etc. one by one in स, सिच्, सीयुट् and तासि—which are common to all roots here.

† This is otherwise known as 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' ; cp. 'पुगन्तलट्पूषस्वच' (2189).

(2695), अवधि—अवधिषाताम्—by चिण्वद्भावः । अवानिष्यत—अहनिष्यत by the optional चिण्वद्भावः । Here in 'ख' etc. you cannot expect to have अवधिष्यत' etc. also by this optional चिण्वद्भाव—due to the अतिदेश of 'चिण्वत्'. For here there being 'अङ्गाधिकार' present by 'अङ्गस्य' (200), the अङ्ग—operation only is transferred (अतिदिश्यते) where as (अङ्गाधिकारे) वधादेश being but a substitute and not original has nothing to do with अतिदेश । गृह्यते—Here गृह् is taken up—. चिण्वदिट् etc.—Here in ग्राहिता—ग्रहीता etc. the former which exemplify the चिण्वद्भावपक्ष there we will not have दीर्घत्व of the चिण्वदिट् for the दीर्घ enjoined by 'ग्रहोऽलिटि—' (2562) refers to वलादिलक्षण इट् which is meant to the इट् in general. अदशि—चिण् and लघूपधगुण, अदशिषाताम्—अट्छाताम्—the former is चिण्वद्भावे ; in the alt. case there being no चिण्वदिट्—सिच् becomes कित् by 'लिङ्सिचो—' (2528) and as such 'अम्' does not appear due to the prohibition 'रुजिहृशीर्भल्यमकिति । Now explaining in full the rule 'स्यसिच्—' the author now proceeds to instance the कर्मवाच्य forms of गृह् which in लुङ् ध्वम् contains hundred and four (104) forms in all (e. g.)—

चिण्वदिट्—(1)—अगारिध्वम् : It has been remarked already that (any) दीर्घ of इट् is concerned with वलादि इट् and not with चिण्वदिट् ।

वलादीट्—(2)—(a) अगरीध्वम्

(b) अगरीध्वम्—no वृद्धि due to the absence of चिण्वद्भाव—but दीर्घविकल्प by 'वृत्तो वा' ।

Each of these three forms again will have to undergo

five other phases or varieties due to 'लृ' of रिक by 'वृत्ति विभाषा' (2541) due to 'ढ' of ध (of ध्वम्) by 'विभाषितः' (2325) and due to three kinds of duplications or 'द्वित्व'—viz the द्वित्व of 'ध' and its स्थानी 'ढ' (these two द्वित्व have been regarded as one) by 'अनचि च' (48), that of the 'व' (of ध्वम् and दृम्) by the varṭika 'यस्यो मयो वी वाच्ये' under 'संयोगान्तस्य लोपः' (54) and that of 'म' by the same 'अनचि च' (48). In this process we get ninety-six (96) varieties. Thus in the चिष्वादिट्-पञ्च we have :—(1) अगारिध्वम् (2) अगारिढ्वम् (3) अगालिध्वम् (4) अगालिढ्वम् (5) अगारिध्वम् (6) अगारिढ्वम् (7) अगालिध्वम् (8) अगालिढ्वम् (9) अगारिध्वम् (10) अगारिढ्वम् (11) अगालिध्वम् (12) अगालिढ्वम् (13) अगारिध्वम् (14) अगारिढ्वम् (15) अगालिध्वम् (16) अगालिढ्वम्. These sixteen again admit of sixteen other varieties due to the duplication of final म् in each case. In this way in the चिष्वादिट्-पञ्च we have thirty-two (32) forms and therefore in the वलादि इट्-पञ्च which has two sets—दीर्घ and ब्रह्म we have sixty-four (64) of them. Consequently by addition we have ninety-six (96) in all here.

Now the वलादिलक्षण इट् is optional by 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' (2528). The इट्-पञ्च has been illustrated above. In the इड्-भावपञ्च सिच् is कित् by 'उच्च' (2368); consequently गुण is barred due to कित्, and इत्त्व by 'हृत इत्—' (2390) comes in, then 'उरण्—' and 'हलि च' appear. Then by 'इणः षीध्वम्—' (2247) ढल is नित्य (obligatory) and not optional whence

we have अगौट्म् which again due to द्वित्व of ट्, व् and स् admits of eight (8) other varieties. Thus—by द्वित्व of 'उ' by 'अचोरहाभ्याम्—' (59) we have two (2), by द्वित्व of 'व' in each case by 'यणो मयः—' we have four (4) and finally by that of 'म्' of each by 'अनचि च' (48) we have eight in this section. Adding these eight forms with the former ninety-six we have hundred and four (104) in total.

इड् दीर्घश्चिण्वदिट्—etc Bhattoji sums up in a single verse what has been shown above. We have कर्मवाच्य and not भाववाच्य which is absurd in the case of causal शिच्. यक्—i.e. by 'सार्ध—'. शिलोपः—i. e. by 'शोरनिटि' (2313). शन्यते etc—delusion is dispelled by (the emancipator) सुकुन्द । शम्—is मित् due to 'अमन्तल' by 'जनीजृष्णसुरक्षोऽमन्ताश्च' (ग. सू.); hence the उपधा is क्ख by 'मितां क्खः' (2568).

मित—। आत इति । चिण्कृतोरिति । चिणि कृतिचेत्यर्थः । 'अचो जिणति' (७२११५) इत्यतो जिणति इत्यनुवर्तते । तच्च कृतीत्यस्यैव विशेषणं न तु चिणि इत्यस्य । तस्य शिचिणासङ्गत्वापत्तेः । तदाह—जिति णिति कृति चेति । चिणि—अदायीतुदाहरणम् । दायिता इति तु 'स्यसिच,—' इत्यनेन चिण्वद्भावे । जिति कृति—दाय इति । णिति कृति—पायं पायम् इति (शमुलि) । अदा-यिषाताम् इति । अच (सिचि) 'स्याघोः' (२३८८) इत्येतद्वाधिला परत्वात् चिण्वदिट् । 'प्रमास्या—' (२४६२) इति ईत्वं तु न । अत्र सिचिइट्-साङ्गचय्यादजादित्वात् । न च 'स्याघोः—' इत्यस्य पुनः प्रसङ्गः । अभलादित्वात् । तत्र हि 'इको भल' (२६१२) इत्यनुवर्तते । तथा च भलादिरेव सिचि किन्नतु इडादिरिति फलितम् इति व्याख्यातारो वदन्ति । वस्तुतस्तु 'सत्यपि तस्मिन् (स्याघोरितौत्वे) नेह काचित् क्षतिः । सिचः किचिपि अनिग्लक्षणया वृद्धा

('अचो जिण्ति' इत्यनया) रूपनिष्पत्तेरिति मनोरमायां स्पष्टम् । अदिघातानिति ।
 स्थाधोरिति त्वम् । अन्तासाताम् इति—'अदिघः—' (२३७०) इत्यात्वम् ।
 चिण्वत्त्वाभावादयुगभावः । अनिट्त्वाद् वलादौङ् विरहः । हन्यत इति—'स्यसिच
 —' इति सूत्रे उपात्तानाम् अज्जनयद्दृशां मयि अजन्ता उदाहृताः । अधुना
 हनादय उदाह्रियन्ते । एषु कर्मणि यक् प्रत्ययः । ननु घानिता घानिष्यत
 इत्यादौ 'हनसः—' (२५७४) इति तकारान्तादेशः स्यात्तवाह—अचिसलोरिति ।
 इति पर्युदासान्नेत्यर्थः । आशीर्लिङीति—न तु लुङि । येन नाप्राप्तिन्यायिन आशिषि
 एव तस्य वाधौचित्यात् । लुङि तु यथा चिण्वद्भावो वैकल्पिकस्तथा 'आत्मनेपदेष्वन्य-
 तरस्याम्' (२४१९) इति वधादेशोऽपि । तथा सति उभयोरपि तुल्यत्वाद् येन
 नाप्राप्तिन्यायाभावः । आशिषि तावत् चिण्वद्भावो विशेषण विधीयते तथाच
 आत्मनेपदे एव तत्रापि सीयटि एव नान्यवेति । वधादेशस्तु वधादित्यादौ परस्मैपदेऽपि
 चरिताथे इति स एवानेनात्र अपोद्यते, न लुङ्युपदिष्टो वधादेशः इति पुनरप्याह—
 विशेषविहितत्वादिति । अवानिषाताम्—अहसाताम् इति । चिण्वद्भावाद इटि
 वृद्धादिना पूर्वम् । उत्तरस्तु चिण्वदिङ्भावे 'हनः सिच्' (२६९७) इति चलेः
 किच्चात् 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । पक्षे वधादेश इति—
 'आत्मनेपदेष्वन्य—' इत्यनेन । अवधिषाताम् इति । चिण्वदिट्सिचौ । अकारस्यो-
 पधालाभावान्न वृद्धिः । ननु यथा चिणि वधादेशोऽविहितस्तथा चिण्वदित्यतिदेशात्
 (चिणि यद् यत् काय्युपदिष्टं तत्तत् चिण्वद्भावेऽपीति न्यायात्) स्य इत्यादिषु
 परेषु हन्तेर्वधादेशः स्यादित्याशङ्क्य परिहृत—न चेत्यादिना आह्नैस्त्वातिदेशादिति ।
 यस्मात् प्रत्ययो विधीयते तदङ्गम् । यथा चिणिपरे हनादयः । वधादेशस्तु न तथा ।
 तस्यादेशत्वेन साच्चाटुपदेशाभावात् । अवएवात्र तस्यातिदेशो न ॥ ननु याहिता,
 याहिष्यते इत्यादौ चिण्वद्भावपक्षे चिण्वदिटो दीर्घः स्यादित्याशङ्क्याह—प्रकृतस्य
 वलादिलक्षणस्येवेति । अदर्शि—चिण् । गुणः । अदर्शिषाताम् । चिण्वदिट्पक्षे इदम् ।
 'न दृशः' (२४०७) इति कसस्य निषेधात् सिच् । सिचः किच्चादिति—'लिङ्सिचोः—'
 (२५२८) इत्यनेन । अम् नेति—'सृजिदृशोर्भैल्यमकिति' इति पर्युदासादितिभावः ।

we have अगीट्म् which again due to द्वित्व of ट्, व् and म् admits of eight (8) other varieties. Thus—by द्वित्व of 'ट्' by 'अचोरहाभ्याम्—' (59) we have two (2), by द्वित्व of 'व' in each case by 'यणो मयः—' we have four (4) and finally by that of 'म्' of each by 'अनचि च' (48) we have eight in this section. Adding these eight forms with the former ninety-six we have hundred and four (104) in total.

इङ् दीर्घश्चिण्वदिट्—etc Bhattoji sums up in a single verse what has been shown above. We have कर्मवाच्य and not भाववाच्य which is absurd in the case of causal शिच्. यक्—i.e. by 'सार्व—'. शिलोपः—i. e. by 'शोरनिटि' (2313). शस्यते etc—delusion is dispelled by (the emancipator) सुकुन्द। शम्—is मित् due to 'अमन्तल्' by 'जनीजृप्स्तसुरसोऽमन्ताच्' (ग. सू.); hence the उपधा is ऋस् by 'मितां ऋस्ः' (2568).

मित—। आत इति। चिण्कृतोरिति। चिणि कृतिचेत्यर्थः। 'अचो जिणति' (७।२।११५) इत्यतो जिणति इत्यनुवर्तते। तच्च कृतौत्यस्यैव विशेषणं न तु चिणि इत्यस्य। तस्य शिच्चेणासङ्गत्यापत्तेः। तदाह—जिति शिति कृति चेति। चिणि—अदायौमुदाहरणम्। दायिता इति तु 'स्यसिच,—' इत्यनेन चिण्वदभावे। जिति कृति—दाय इति। शिति कृति—पायं पायम् इति (गुसुलि)। अदायिषाताम् इति। अच (सिचि) 'स्थाघोरिच्च' (२३८८) इत्येतद्वाधित्वा परलतात् चिण्वदिट्। 'ब्रुमास्था—' (२४६२) इति ईत्वं तु न। अत्र सिचिइट्-साहचर्यादजादिलात्। न च 'स्थाघोः—' इत्यस्य पुनः प्रसङ्गः। अमलादिलात्। तत्र हि 'इको भल्ल' (२६१२) इत्यनुवर्तते। तथा च भल्लादिरेव सिच् किन्नरु इडादिरिति फलितम् इति व्याख्यातारो वदन्ति। वस्तुतस्तु 'सत्यपि तस्मिन् (स्थाघोरितौत्वे) नेह काचित् चतिः। सिचः कित्त्वेपि अनिगलक्षणाय वदन्ति।

५ 'अचो जिण्ति' इत्यनया) रूपनिष्पत्तेरिति मनोरमायां स्पष्टम् । अदिषातामिति ।
 स्थाघोरितौत्वम् । अग्लासाताम् इति—'आदेवः—' (२३७०) इत्यात्वम् ।
 चिण्वत्त्वाभावादयुगभावः । अनिट्त्वाद वलादीङ् विरहः । हन्यत इति—'स्मृचि
 —' इति सूत्रे उपात्तानाम् अज्जनयदृष्टशं मयि अजन्ता उदाहृताः । अधुना
 हनादय उदाक्रियन्ते । एषु कर्मेणि यक् प्रत्ययः । ननु घानिता घानिष्यत
 इत्यादौ 'हनस्तः—' (२५७४) इति तकारान्तादेशः स्यात्तवाह—अचिस्त्वोपिति ।
 इति पर्युदासान्नैवत्यर्थः । आशीलिङ्गीति—न तु लुङि । येन नाप्राप्तिन्यायेन आशिषि
 एव तस्य वाधैचिच्यात् । लुङि तु यथा चिण्वद्भावो वैकल्पिकस्तथा 'आत्मनेपदेष्वन्य-
 तरस्याम्' (२४१९) इति वधादेशोऽपि । तथा सति उभयोरपि तुल्यत्वाद् येन
 नाप्राप्तिन्यायाभावः । आशिषि तावत् चिण्वद्भावो विशेषेण विधीयते तथाच
 आत्मनेपदे एव तत्रापि सीयति एव नान्यत्वेति । वधादेशस्तु वध्यादित्यादौ परस्मैपदेषु
 चरितार्थ इति स एवानेनात्र अपोच्यते, न लुङ्युपदिष्टो वधादेशः इति पुनरप्याह—
 विशेषविहितत्वादिति । अधानिषाताम्—अहसाताम् इति । चिण्वद्भावाद इटि
 वृद्धादिना पूर्वम् । उत्तरस्तु चिण्वदिङभावे 'हनः सिच्' (२६९७) इति चर्त्तः
 किच्चात् 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । पक्षे वधादेश इति—
 'आत्मनेपदेष्वन्य—' इत्यनेन । अवधिषाताम् इति । चिण्वदिट्सिचौ । अकारस्यो-
 पधात्वाभावात्त वृद्धिः । ननु यथा चिणि वधादेशोऽविहितस्तथा चिण्वदित्यादिदेशान्तु
 (चिणि यद् यत् काय्यमुपदिष्टं तच्चत् चिण्वद्भावेऽपीति न्यायात्) स इत्यादिषु
 परेषु हन्तेर्वधादेशः स्यादित्याशङ्क्य परिहृत—न चेत्यादिना आङ्गस्त्वैवातिदेशादिति ।
 यस्मात् प्रत्ययो विधीयते तदङ्गम् । यथा चिणिपरि हनादयः । वधादेशस्तु न तथा ।
 तस्यादेशत्वेन साचाटुपदेशाभावात् । अवएवात्र तस्यातिदेशो न ॥ ननु याहिता,
 याहिष्यते इत्यादौ चिण्वद्भाववपक्षे चिण्वदिटो दीर्घः स्यादित्याशङ्क्याह—प्रकृतस्य
 वलादिलक्षणस्यैवेति । अदर्शि—चिण् । गुणः । अदर्शिषाताम् । चिण्वदिट्पक्षे इदम् ।
 'न दृशः' (२४०७) इति क्सस्य निषेधात् सिच् । सिचः किच्चादिति—'लिङ्सिचोः—'
 (२५२८) इत्यनेन । अस्मि नेति—'सृजिदृशोर्भल्यनकिति' इति पर्युदासादितिभावः ।

अट्चातामिति—एतत् कसपच्चे इति न भमितव्यम् । चिण्वदिडभावेनधातोरनिट्-
 कलेन वलादिलक्षणैडभावेन च कालपलाभ्यां यथोक्तरूपसिद्धेः । गिरते लुङिध्वनीति ।
 अत्र यत्वेटो दीर्घो विहितस्तत्र तत्र वलादिलक्षणैवेटः स इति बोध्यमित्याह ।
 चिण्वदिट इति । विकल्पाभावं दर्शयति—अगारिध्वमिति । वलादिलक्षणैटितु—
 अगरीध्वम्—अगारिध्वम् । चिण्वत्त्वाभावान्नष्टिः । एषां त्रयाणामिति । लत्वमिति ।
 ‘अचि विभाषा’ (२५४१) इति रेफस्य लत्वविकल्पात् अगारिध्वम् इत्यादीनि त्रीणि
 इत्येवं षट् । ढत्वमिति—‘विभाषितः’ (३३२५) इति ध्वमो धकारस्य ढत्वविकल्पात्
 धत्वपच्चे षट्, ढत्वपच्चे च षडित्येवं सङ्कलने द्वादश । हित्वयंचेति । यद्यपि षटवसानां
 हित्वादत्र हित्वचतुष्टयमित्येव वाच्यं तथापि ढकारस्य धकारस्यानिकलेन उभयेरेकल-
 विवक्षया तयमित्युक्तमिति विभाव्यम् । तदेवमुक्तद्वादशानां मध्ये ‘अनचि च’ (४८)
 इति षन्नां धस्य षन्नां ढस्य च हित्वे चतुर्विंशतिः । ततो ‘यणो मयो ब्रैचाच्चे’ इति
 वार्तिकात् मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीतिपच्चे वकारस्य प्रत्येकं हित्वे अष्टचत्वारिंशत् ।
 पुनर् ‘अनचि च’ (४८) इति मकारस्यापि प्रत्येकं हित्वे षण्णवतिः । तदाह—
 इत्यं षण्णवतिरिति । अवशिष्टाष्टप्रतिपादनार्थमाह—लिङ्सिचोरिति । अनेनेङ्-
 विकल्पादित्पच्चे ‘वृत्तो वे’ति दीर्घविकल्पाद् चतुःषष्टिरिति दर्शितम् । इडभावपच्चे
 तु अट् गृ सिच् ध्वम् इति स्थिते ‘उश्च’ (२३६८) इति कित्वे गुणाभावात् ‘कृत-
 इडातो’रिति इत्त्वम् रपरत्वम् । ‘हलि चे’ति दीर्घश्च । ‘इणः षीध्वम्—’ इति
 ढत्वविकल्पाभावाद् ढत्वनित्यम् । अगौर्द्धम् । ‘धि च’ (२२४८) इति सिज्लोपः ।
 ढवसानामिति—‘अचो रद्भाभ्याम्—’ (५६) इति ढस्य हित्वे द्वौ । द्वमित्यस्य
 वकारस्य ‘यणो मयः—’ इति प्रत्येकं हित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि ‘अनचि’ (४८)
 इति मकारस्य प्रत्येकं हित्वेऽष्टौ । एवमुक्तषण्णवत्या सह अष्टानांसङ्कलने चतुरधिकं
 शतं सम्पद्यत इत्याह—उक्तेति । उक्तानांसंस्मरणार्थं श्लोकेन संगृह्णाति । इड्
 दीर्घ इति । अर्थः स्पष्टः । हेतुमण्यन्ते भावलकारासम्भवादाह—कर्मणि ल इति ।
 लकारा इत्यर्थः । तिलोप इति ‘णेरनिटी’त्यनेन (२३१३) । शस्यत इति । ‘जनीज-
 षक्तुम्—’ इत्यमन्तलेन मित्रलक्षणोऽङ्गस्यः ।

२७६२ । चिस्समुलोदीर्घान्यतरस्याम् । ६।४।८३॥

दी—। चिण्परि णमुल्परि च णी मितामुपवाया दीर्घा वा स्यात् । प्रकृतो 'मितां ऋस्वः' (२५६८) एव तु न विकल्पितः । ण्यन्तास्त्री ऋस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवत् इति दीर्घः सिध्यति । ऋस्वविधौ तु स्थानिवत्तु दुर्वारम् । भाष्ये तु 'पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवष्टभ्य द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिप्ररो निर्देशः । दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशयः । शमिता—शमिता—शमयिता । शमि-
थ्यते—शमिष्यते—शमयिष्यते । यङन्तास्मिच् । शंशम्यते ।
शंशमिता—शंशमिता—शंशमयिता । यङ्लुगन्तास्मिच्चपेयवम् ।
भाष्यमते तु—यङन्तास्मिच्चपेयवदिटि दीर्घा नास्तीति विशिष्यः ।
ण्यन्तत्वाभावे—शम्यते मुनिना ।

The उपधा or penultimate of मित् roots becomes दीर्घ or lengthened optionally in णिच् followed by चिण् or followed by णमुल् । [Thus अशमि—अशमि (चिण्), and शमं शमम्—शामं शानम् (णमुल्)] प्रकृतः etc—The previous rule is 'मितां ऋस्वः' (६।४।८२) so that the Sutrakara could have enunciated as 'चिण्मुलोदीर्घान्यतरस्याम्' whereby also there would appear दीर्घ as an alternative through the option of ऋस्व, for अन्यतरस्याम् following upon 'मिताम्—' । But he (the Sutrakara) has purposely not enunciated in that way i. e. has not made the ऋस्व of 'मिताम् ऋस्वः' in cases of चिण्-पर and णमुल्परि णि—for this ऋस्वविकल्प fails to serve the purpose

(viz, of ऋखविकल्प)—when णिच् follows a खल root. Take for instance श्मि (शम् + णिच्) + णिच् + ता । Here if the ऋखविधि is made optional then the elision of first णिच् will be considered by 'अचः परस्मिन्—' (५०) as स्थानिवत् so that the operation due to the 2nd. णिच् is impeded due to this intervention of स्थानिवत्—for the 2nd. णिच् which is followed by चिखद्भाव (ता) does not in this case invariably follow on the root. In the use of दीर्घ विधि (i.e. दीर्घविकल्पविधि) however, the elision of णिच् is not स्थानिवत् due to the prohibition 'न पदान् द्विवचनवरयत्नोपस्तरसवर्णानुस्वारदीर्घ-जश्चिधिषु' (५७) । Thus दीर्घ has scope here and not ऋख where स्थानिवत्त्व (of—णि) is unavoidable. In भाष्य, however we find that having recourse to * 'पूर्ववासिद्धे न स्थानिवत्' or स्थानिवद्भाव

* The rule 'पूर्ववासिद्धम्' (८२।१) instructs us that what has been enjoined in the last three sections or पादस is invalid towards all the previous rules or operations (सपादसमाध्यायौ प्रति विपाद्यसिद्धा) । If so then the prohibition of स्थानिवद्भाव with reference to द्विवचनपरसवर्णानुस्वार etc under 'न पदान्—' (५१—१।१।५८) has no importance. For where do they apply ? They (द्विवचन etc) apply in order towards 'अनचि च' (८१।४७), 'अनुस्वारस्य यधि—' (८१।५४), 'नञापदान्तस्य—' (४।३।२४), 'हलि च' (४।२।७७), 'भक्तान् जश्—' (८१।५३) and 'खरि च' (८१।५५) । But these are invalid towards 'न पदान्—' (१।१।५८) as they are instructed under 'पूर्ववासिद्धम्' (४।२।१) । Therefore the statement of द्विवचन, सवर्ण, अनुस्वार, जश् and चर् is superfluous. In this connection it is important to note that rules falling under 'पूर्ववासिद्धम्' are called पूर्ववासिद्धीय rules—पूर्ववासिद्धे भव (i.e. पूर्ववासिद्धत्वमसौषामिति) पूर्ववासिद्धि + क् (ईय) ।

does not apply to rules and operation under 'दृष्ट्वासिद्धम्' (२२१२).
—हिर्वचन, सवर्ण, अनुस्वार, दीर्घ, जश् and चर् have been rejected by Patanjali. Well, the rule 'चिण्णमुलोः—' (६१४२३) not being पूर्ववासिद्धीय, the दीर्घविधि hereof also fails as the elision of the first णि becomes स्थानिवत् or existent like the original and thus intervenes as it did in the case of ऋस्विधि. Then what to do here. So to answer this Bhattoji says णविति—etc. णिच् is here considered to form a जाति—genus or general class so that the two णिच् will not be taken separately but as a class in general. Thus the स्थानिवत्त्व of the first णिलोप shall not in the least affect the operation. The intention of the भाष्यकार therefore is 'let not here (in 'चिण्णमुलोः—') be taken the term दीर्घ'. शमिता (शम् + णिच् + चिखदिट्, ता) दीर्घपक्षे—शमिता (शम् + णिच् + चिखदिट्, ता) ऋस्वपक्षे—शमयिता (शम् + णिच् + वलादि ङट्, ता युण). Similarly in the remaining instances. According to भाष्य, however, in the case of चिखदिट् of a यङन्त root, there is no दीर्घ as it rejects the same. Thus there we have two forms only—शंशमिता—शंशमयिता. ग्यन्तत्वाभावे etc—easy.

मिति—। चिण्णमुलोरिति । 'दीर्घो णौ' (६१४२०) इत्यतो णविति वर्तते । तच्च विशेषम् । तदाह—चिण्परे णमुलपरे च णविति । 'ऊटुपधाया गौहः' (६१४२६) इत्यत उपधाया इति, 'मिताम्—' (६१४२२) इत्यनेन मितामिति च वर्तते । तदाह—उपधाया इत्यादि । ननु 'मितां ऋस्वः' (६१४२२) इत्यतो 'ऋस्व' इत्यप्यनुवर्त्यताम् । तथा च 'चिण्णमुलोरन्तरस्याम्' (६१४२३) इत्येव सूत्रमस्ति । मास्तु दीर्घग्रहणम् । अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यादिपक्षे दीर्घस्यापि सिद्धेरित्याशङ्क्य आह—ग्यन्ताणाविति । अयमभिप्रायः । 'न पदान्तहिर्वचनवरी-ग्रलोप-

स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घचञ्चर्विधेषु' (५१—१११५८) इत्यत्र पदस्थान्तावयवे हिलादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवदितुक्तम् । ततश्च ऋस्वविधौ स्थानिवद्भावः प्राप्नोति दीर्घविधावेव तन्निषेधात् । एवञ्च ('ऋस्वविकल्पविधौ'—शमधातोर्णन्तासौ (शम् + णिच्) + णिच् + लुट् ता इत्यत्र प्रथमणिलोपे तस्य (णिलोपस्य) 'अच्चः परस्मिन् पूर्वविधौ' (८०—१११५७) इति स्थानिवत्त्वाद् व्यवधानाद्न चित्परकणित्परकत्वं नास्ति । तथा सति शमिता—शामितेति न सिध्यति । दीर्घविधौ तु सिध्यत्येव तत्र 'न पदान्ते'ति स्थानिवद्भावप्रतिषेधाद्त आह—दीर्घविधौहीति । ऋस्वविधौलिति—व्यवस्थान्तराभावादिति भावः । भाष्ये-लिति । न पदान्तसूत्रभाष्ये इत्यर्थः । पूर्ववासिद्धे इति—पूर्ववासिद्धमस्यस्तेति पूर्ववासिद्ध + अच् (अर्धश्चादिभ्योऽच्)—पूर्ववासिद्धीये इत्यर्थः । न स्थानिवदिति—स्थानिवद्भावो न प्रसरति असिद्धत्वादिति भावः । इत्यवष्टभ्येति—इत्याश्रित्येत्यर्थः । प्रत्याख्याता इति । निष्प्रयोजनत्वेन परित्यक्ताः । तथा च 'अनचि च' (८१४७७) इति द्विवचनं शास्ति—यथा मध्वरि (मधु + अरि) इत्यादौ । तच्च—पूर्ववासिद्धम् । तथा सति 'नपदान्त—' इत्यत्र द्विवचनस्य स्थानिवद्भावनिषेधो व्यर्थः । एवम् 'अनुस्वारस्य—' (८१४५८) इत्यत्र सवर्णस्य, 'नश्चापदान्तस्य—' (८१४२४) इत्यवानुस्वारस्य, 'हलि च' (८१४७७) इति दीर्घस्य, 'भलां जश्—' (८१४५३) इति जश्चस्य, तथा 'खरि च' (८१४५५) इति चर्लस्य च पूर्ववासिद्धीयत्वात् 'नपदान्त—' इत्यत्र ग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रत्याख्यानपरभाष्यस्याशयः । ननु पूर्ववासिद्धीयदीर्घविषयेऽसूत्रम् । 'चिस्सुलोदीर्घः—' इत्यत्र तु दीर्घग्रहणं न प्रत्याख्यातव्यम् । तस्य पूर्ववासिद्धीयत्वाभावेन स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । एवञ्च तत्स्थानिवद्भावनिरासाय—अत्र दीर्घग्रहणमावश्यकमेव इत्याशङ्क्य आह—णाविति जातिपर इति । तथाच प्रथमणिलोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि व्यवधानं नास्ति । णित्स्य व्यक्तिकल्पने हि तत् । णित्जजातिकल्पनायानूभयोरप्येकत्वान्नास्ति व्यवधानमिति भावः । एवञ्च ऋस्वविकल्प एव भाष्याशयः स्थानिवद्भावेऽपि जातित्वाश्रयणाद्-भौष्टसिद्धेरितिदमपि ('चिस्सुलोदीर्घः—' इति) दीर्घग्रहणं प्रत्याख्यात-

मिवेत्याह—दीर्घयङ्गं चेदमिति । तदाशय इति—प्रत्याख्यानपरमाशयाशय इत्यर्थः ।
 ‘वस्तुतस्तु चिण्णमुत्तोः—’ इति सूत्रे दीर्घयङ्गं कर्तव्यमेव । अन्त्यया ङङ्
 अनादरे इत्यस्य चिण्णि अहिङि—अहेङि इत्येव स्मात्, नत्वित्स् अहिङि—अहेङि इति
 कैयटि स्पष्टमिति तत्त्वबोधनी । शमिता—शामिता इति—चिण्णदिटि दीर्घविकल्पः ।
 शमयिता इति—वलादिलक्षणेङ् गुणश्च । शंस्यते इति—यङी अकारस्य ‘अतो लोपः’
 इति लोपः । ततो यक् । शंशमितेति—द्वित्वादिर्विशेषः । चिण्णि—अशंशमि—अशंशमि ।
 णमुलि—अशंसंशमस्—अशंसंशंशममिति । भाष्यसन्ति त्विति—‘यङीऽलोपस्य’
 स्थानिवत्वेन णिच्परत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधावृद्धिप्रवृत्तेः । एवञ्च दीर्घयङ्ग-
 प्रत्याख्यानं न युज्यते इति दीर्घिताशयः । म्यन्तत्वाभावे इति—एवञ्च अकर्मकत्वाद्
 भावे ल इत्यर्थः ।

२७६३ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७।३।३४॥

दो— । उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिति णिति कृति च ।
 अशमि । अदमि । ‘उदात्तोपदेशस्य’ इति किम् ? अगामि ।
 ‘मान्तस्य’ किम् ? अवादि । ‘अनाचमेः’ किम् ? आचामि ।
 ‘अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) । चिणि
 ‘आयादयः—’ (२३०५) इति णिङभावे—अकामि । णिङ्णि-
 चोरप्येवम् । अवामि । ‘वध हिंसायाम्’ । हलन्तः । ‘जनिवध्योश्च’
 (२५१२) इति न वृद्धिः । अवधि । ‘जाग्रोऽविचिस्सल्डित्सु’
 (२४८०) इत्युक्तेन गुणः । अजागारि ।

The penultimate of a root which is instructed or enunciated to be उदात्त and ends in स् but not of चस् preceded by आङ् is not lengthened when चिण् and ज-eliding and ण-eliding कृत् affixes follow. अगामि—because गस् is मान्त but not उदात्त.

अवाहि—because वद is उदात्त but not मान्त. ‘अनाचमि—’
etc—(varttika) i.e वृद्धि is not forbidden to the उपधा of these
three roots. अकामि—This is the common form in चिष् whether
णिङ् is wanting or there is णिङ् or णिच्, this is due to णिलोप by
‘शेरनिटि’ (2313). वध etc i.e. this is diff. from वधादेश which
is अदन्त. Thus अवधि also is common in both cases. Comp—‘यत्
श्रौञ्चमिथुनयोरिकमवधि काममोहितम्’ (रामायण) ।

मित—। नोदात्तोपदेशस्येति । न+उदात्तोपदेशस्येतिच्छेदः । ‘सृजेर्द्धृङिः’
(७।२।११४) इत्यतो ढङ्गिरित्यनुवर्तते । ‘अत उपधायाः’ (७।२।११६) इत्यत
उपधाया इति । ‘अचोर्जिणति’ (७।२।११५) इत्यतो जिणति इति । ‘आतो
युक् चिणकृतोः’ (७।३।३३) इत्यतश्चिणकृतोरिति च ; तदाह—उपधाया इत्यादि ।
शेषपूरणमिदम् । तेन ‘उदात्तोपदेशस्य आङ्पूर्वचमिवर्जस्यमान्तस्य च धातोरु-
पधायाः—’ इति योजनीयम् । चिणि आह—अशमीत्यादि । जिति कृति—
शनः । दमः (ञञ्) । णिति कृति—शमकः । दमकः (खल्) । ‘कथं तर्हि
—‘हरयेदक्रामि पदैककेन यमि’ति श्रौहर्षः । प्रमाद एवायम् । यदि समाधेयमेवेत्या-
ग्रहस्तर्हि निवृत्तप्रेषणात् प्राकृतेऽर्थे णिचि व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ततश्चिण बोध्यः ।
कथमुदयः, उपरम इति ? संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् ।
घञर्थे कविधानमिति तत्त्वबोधिनी । उदपूर्वधेयमरमोरुदात्तत्वं वा कल्प्यमिति केचित् ।
णिङ्णिचोरप्येवमिति । यथा णिङ्भावे चिणि—‘अकामि’ इति रूपं भवति ।
णिङ्णान्तिखिजन्ताच्च कमेस्त्रिणि तदेव रूपमिति भावः । वध हिंसायामिति ।
भिन्नोऽयमदन्ताद् वधादेशात्तेनाह—हलन्त इति । णिचि चिणि रूपं तु
तुल्यमेवेत्याह—अवधीति ।

२७६४ । भञ्जेश्च चिणि ॥६४॥३३॥

दी—। नलोपो वा स्यात् । अभाजि—अभञ्जि ।

नित—। 'आत्रलोपः' (६४।२३) इत्यतो नलोप इति, 'जालनशा-
विभाषा' (६४।३२) इत्यतो विभाषति चानुवर्तते तदाह—नलोपो वेति । अभा-
जीति । नलोपपक्षे उपधाहङ्गविदम् ।

२७३५ । विभाषा चिस्सुलोः ॥७।३६८॥

दी—। लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलन्भि—अलन्भि ।
व्यवस्थितविकल्पत्वात् प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालन्भि ॥
द्विकर्मकाणां तु—

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नौ-हृ-कृष्णाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां च निजच्छ्रया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्तेषां ख्यन्तानां लादयो मताः ।

(वार्तिकार्थः *) । गौर्हुह्यते प्रयः । अजाग्रामं नीयते ।
ह्रियते । कथ्यते । उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको
धर्ममिति वा । भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं
वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । 'अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां
कर्मणिभावे च लकार इष्यते' । मासो मासे वा आस्यते देव—
दत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते
माणवकः ।

The augment नुम् is optionally prefixed to the root लम्
when चिण् and णसुल् follow. In णसुल् we get लम् लम्—लाम् लाम्.
But प्रलक्षं प्रलक्षम्—because it is ordained that नुम् is optional.

* एतदालम्बनीरमायां दृष्टं न तत्त्वबोधिनाम् ।

—only when लम् is without उपसर्ग so that it will have नित्य लुम् when preceded by उपसर्ग's प्र etc. As to which of the two कर्म's of द्विकर्मक roots will have लादयः i. e. ल, कृत्य, क्त and खलर्थ प्रत्ययः—i.e. सामानाधिकरण्य or प्रथमा in con. with लकार's, कृत्य affixes etc., we summarise the injunction below :—

लादयः are said to be due to or apply on the Indirect Object (गौणकर्म) of the * दुह्नादि class, the direct object or प्रधान कर्म of the roots of न्यादि class, any one object—according to the intention (of the speaker)—of roots expressing 'knowledge' (बुद्धि) and 'eating' and of such roots as have शब्द's (e.g. वेद्, शास्त्र etc) for their objects, and on the प्रयोज्य कर्म of other roots viz. causal ones—i.e. the गौण कर्म etc, will have प्रथमा in connection with these ल etc. in the कर्मवाच्य । Thus गौः दुह्यते etc. cp, also 'मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा'—(रघु). बोध्यते—instance of बुद्धार्थ. भोज्यते—instance of भक्षार्थ. शब्दकर्म—शिष्योद्वेगमध्याप्यते or शिष्यं वेदोऽध्याप्यते । 'देवदत्तः—' instance of प्रयोज्य-कर्म. If analysed it will stand thus :—

देवदत्तो ग्रामं गच्छति (अणिजन्त) ।

यज्ञदत्तो देवदत्तं ग्रामं गमयति (णिजन्त) ।

यज्ञदत्तेन देवदत्तो ग्रामं गम्यते (कर्मणि लकार) ।

It is intended that लकार is due to कर्म and भाव also of such अकर्मक roots as have काल (time) etc i.e. भाव, देश

* "दुह्नाच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचित्र् शासुजिमन्यसुषाम् ।

कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्थानीदृक्कष्वहाम् ॥"

and अध्वन् for their objects, cp—‘अकर्मकधातुभिर्ये देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वाच कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्’ (वार्तिक) —Thus—

मासः आस्यते देवदत्तेन (कर्मणि लकार)

मासि आस्यते ... (भावे लकार)

But in the causative forms of them we will have the प्रत्यय i. e. ‘लकार, कृत्य क्त etc in the प्रयोग्य e.g. ‘मासम् आस्यते माणवकः (कर्मणि लकार). The non-causal and the causal forms of this were—मासम् आसि माणवकः—मासम् आसयति माणवकं देवदत्तः । Then मासमास्यते—as in the text.

Here ends भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

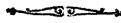
मित—। विभाषेति । ‘लभेय’ (७।१।६४) इत्यतो लभेरिति । ‘इदितो नुम् धातोः’ (७।१।५८) इत्यतो नुमिति चानुवर्त्तते । तेनापेक्षितं पूर्यद्वाह—लभेरित्यादिना । चिणि णसुलिचेति शेषः । चिणि दर्शितं मूलं । णसुलि तु लब्धं लभम्—लाभंलभम् । व्यवस्थितविकल्पत्वादिति । इयमव व्यवस्था—अनुपसर्गादेव लभेर्नुम् विकल्पाते, न तूपसर्गात् परस्मैति । तेन प्रादावस्य नित्यं नुम् प्राप्त इत्याह—प्राप्तम् इति ; न तु प्राप्ताभि इत्यपि । एवं णसुलि—प्रलब्धं प्रलभम् इति ॥ इयता एककर्मकाणां कर्मणि लकारा दर्शिता इदानीं द्विकर्मकाणां (धातूनां) कर्मणि लकारव्यवस्थां दर्शयिष्यद्वाह—द्विकर्मकाणालिति ।

दुहादिर्गोणि कर्मणि लादयो मताः नीहृक्षष्वहाम् प्रधाने कर्मणि लादयो मताः, तथा बुद्धिभ्यार्थयोः शब्दकर्मकाणां च निजिच्छया—स्वेच्छया कर्तृविध्येत्यर्थः—(इयोरिकतरे कर्मणि) लादयो मताः—अन्येषां गन्तानां प्रयोग्यकर्मणोत्पत्त्यर्थः । लादय इति । ‘लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ इति कर्मणि लकारा विहिताः । तथा ‘तथीरेव कृत्यक्तखलर्याः’ इति कर्मणि भावे च कृत्यादयो वक्ष्यन्ते (कृत्यन्-प्रकरणे) । तेनात्र लादय इत्यनेन लकारकृत्यादयः पराहस्यन्ते । गर्तुं ह्यत इति ।

कर्मण्यत्र लकारः । कर्मणस्तिङा अभिहितत्वात् प्रथमा । एवमन्यत्र । निजिच्छयेतुप्रदाहरति—बोधयते माणवकमिति द्वाभ्याम् । शब्दकर्मकाणास्तु—शिष्योवेदम् अध्याप्यते, शिष्यं वेदोऽध्याप्यते गुरुणा वेतुप्रदाहरणम् । सकर्मकाणां खलन्तानां प्रयोज्य—कर्मण्याह—देवदत्त इति । यन्नदत्तेनेति शेषः । अकर्मकाणामाह—अकर्मकाणां कालादिकर्मकणामिति । नेदं वार्त्तिकं, भाष्यादावनुपलम्भात् । किन्तु ‘अकर्मकधातुभिर्यङि देशः कालोभावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक’ इति वार्त्तिकान्नायसिद्धमेतदित्याहुः । मासो मासि वेति । तत्र आद्ये कर्मणि लकारः । द्वितीये तु भावे इति बोध्यम् । णिजन्तात्त्विति । एवम्विधानामकर्मकाणां णिजन्तादित्यर्थः । मासमास्यते इति देवदत्तेनेधि शेषः । अखलन्तावस्थायासिद्धम्—मासमास्ये माणवक इत्यासीत् । खलन्तावस्थायां तु—मासमासयति माणवकं देवदत्त इति । एतेन अकर्मकाणां खलन्तानां प्रयोज्यं विहाय कर्मान्तराभावाद् द्विकर्मकव्यवस्थायामेषामन्तर्भावे व्यर्थ इति निरस्तम् ।

इति मितभाषिण्यां भावकर्मतिङ्-प्रकरणम् ।

अथ कर्मकर्तृ-तिङ्-प्रकरणम्



दी—। यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारि स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात् कर्तरि लकारः । साध्वसिद्धिनन्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः । तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु—

When the part (or—exertion on the part) of the agent is not intended (to mention) in order to indicate extreme facility of performance, other कारकs too, such as कर्म, करण etc. get the designation of कर्त्ता—because they are (now) independent (of the agent) with reference to their respective actions (cp—‘स्वतन्त्रः कर्त्ता’—569, or a karaka when independent is designated as कर्त्ता) । So although they were formerly करण, अधिकरण etc, yet they will now have कर्तरि लकार i.e. verbs of active conjugation—for they are now कर्तृसंज्ञकs. As for example—
‘साध्वसिः—’ The sword cuts well. Here we have कर्तृसंज्ञा of

करण । Though the man holding the sword cuts the tree etc, at ease with the help of the same yet, the effort on the part of him being too little in comparison with the sharpness of the of the instrument, the कर्तृत्व of the action is attributed to the same instrument. Similarly 'काष्ठानि—'The fuels cook. 'स्थाली—' the pot (for cooking) boils—Here we have कर्तृसंज्ञा of अधिकरण । But when there is any intention of ascribing कर्तृत्व to कर्म, roots which were previously सकर्मक or transitive will now become almost अकर्मक or intransitive—i.e. roots having single object only will now look like अकर्मक e.g. 'पचति ओदनः' whereas roots having double objects will remain as सकर्मक; e.g. 'मथ्नाति सागरोऽस्रतम्' । It is therefore that Bhattoji says 'प्रायेण' in the हृत्ति of these two classes of roots (now termed as अकर्मक and सकर्मक) the former will have भावे लकार and the latter कर्तरि i. e. these will be regarded to form भाववाच्य and कर्तृवाच्य respectively. Thus पचते ओदनेन etc, illustrates भावे लकार ; for कर्तरि लकार, however, we look forward :—(N. B.—This कर्तरि लकार thus paves the way for कर्मकर्तरि लकार by—)

मित— । अथैवं भावकर्मप्रक्रियां प्रदर्शयं कर्मकर्तृप्रक्रियां प्रदर्शयिष्यन् प्रसूति— यदेति । सौकर्यातिशयमिति अतिशयेन सुकरत्वमित्यर्थः । अनायासातिशयसाध्यत्वमिति यावत्, कर्तृप्रयत्नाविवाद्यामित्यर्थः । उक्तं हि खेरणाविति सूत्रे—'फलव्यापारयोर्धातुः । तत्र फलाश्रयं कर्म व्यापाराश्रयस्तु कर्तेति । एवं सति यत्स्वातन्त्र्यं व्यापारस्य स एव कर्तेति संज्ञायते । कुत इत्यत आह—स्वव्यापारे इति । 'स्वतन्त्रः कर्ता' (५६९) इति सूत्रादिति भावः । साध्यसिरिति—साध्य इति क्रियाविशेषणम् । अत्र करणस्यासिः कर्तृसंज्ञा । कर्तृव्यापारे सत्त्वेऽपि तस्याति स्वत्वत्वादनुक्तिः,

करणस्य तु तैत्तिरीयश्रुत्यादेव तस्मैव व्यापाराय प्रवृत्तकर्तृत्वं काठानीयम् । स्यादिति ।
रन्ध्रसाधनम् । 'पिठिरः स्यात्पुच्छा कुण्डलिनोत्तरः' । अत्राधिकरणस्य कर्तृत्वं ।
कर्मण्यस्ति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्युच्यते । प्रयोगाकर्तृका इति—अर्थ-
भावः । ये तावद् भिदिच्छिदिप्रसृत्य एककर्तृकानि कर्मणः कर्तृत्वविधायककर्तृका
इत्याच्यते । यथा वृक्षश्चिनत्ति । यत्तु द्विकर्तृकानि सक्तर्तृका इत्याच्यते यथा—सुधो
वीरसागरो नद्याति । इति एवं व्यवस्था अकर्तृकैश्च भावे कर्तरि च लकारः । 'लः
कर्मणि च भावे चाकर्तृकैश्च' इति त्वादितिभावः ; तत्रभावे काह—प्रवृत्ति ओदनम् ।
यद्यपि पचेरपि द्विकर्तृकत्वसम्भवे तथापि तदुक्तानामविद्वद्वा एककर्तृकत्वमुक्तम् ।
एककर्तृकाणां कर्मकर्तरि साधनं दर्शयितुमाह—कर्तरिस्त्विति ।

२७६६ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ॥३१॥८॥

दी—। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्
स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनिपद—चिण्-
चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । पचयते ओदनः ।
भियते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननुभावे लकारि कर्तुर्द्वितीया
स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एवहि कर्ता
कर्मवत् । 'लिङ्ग्राशिथ्यङ्' (३४३४) इति डिलकारकात् 'लः'
इत्यनुवृत्तेः, भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव
कृत्यक्तखलर्याः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किन्तु भाव एव ।
भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभियोः कर्मस्था क्रिया
विक्रित्तिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या ।
सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्तुल्यमानाधिकरण-
क्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । 'कर्मणा' इति किम् ?

करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वाक्ते साध्वसिरित्यादौ
 मा भूत् । किञ्च कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत् = गच्छति ग्रामः ।
 आरोहति हस्ती । 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः', स्मरति श्रद्धाति
 वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेषु
 तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया,
 नेतरत्र । न हि पक्षापकृतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु
 वैलक्ष्यस्यमुपलभ्यते ॥ करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च
 कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्
 सिद्धेत् । ज्ञानेच्छादिवद् यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन—अनु-
 व्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्रानि-
 कृते आलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावयं चानश् न
 त्वात्मनेपदम् ॥ 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वार्तिक) ।
 अन्योऽन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति । 'दुहिपच्योर्वहुलं
 सकर्मकयोरिति वाच्यम्'—(वार्तिक) ।

An agent (कर्ता) becomes like an object (कर्म) (i.e. obtains the operations laid down for a कर्म) when the action concerning the same कर्ता bears similarity with that lying within (the concern of) the कर्म. Thus this is a matter of transference of operations * (कार्यातिदेश), hence (as in

* Though there is no hard and fast distinction between कार्यातिदेश and शास्त्रातिदेश, yet the author insists on the former observing that the latter ultimately leads to the same. See also 'शिरणौ—' (2758) etc.

the case of कर्म or कर्मलकार i.e. कर्मवाच्य) the operations such as यक् (by 'सर्वधातुके यक्' —2756), आत्मनेपद (by 'भावकर्मणोः'—2679), चिष् (by 'चिष् भावकर्मणोः' 2755), चिङ्वात् i.e. चिङ्वाद्भाव and इट् (by 'स्यसिच—' 2757) will take effect in the case of कर्त्ता (of कर्मकर्तृवाच्य). As the कर्म of a कर्मलकार is in collocative connection (सामानाधिकरण्य) with the root and as it is expressed by तिङ् affix so also appears as the कर्त्ता—and therefore it (कर्त्ता) takes प्रथमा. Thus 'पचते—' The rice boils (itself) and 'भिद्यते—' the wood splits (itself). These are the cases of यक्. [The meaning being 'the rice is being boiled' and 'the wood is being split'—these expressions are analogous to English ones viz—The house is building, the book is printing etc.—quasi-passive verbs (passive in sense but active in use)]. अपाचि, अमेदि—चिष्. इडि by 'अचो जिणति' (254). ननु etc.—Here you cannot rejoin that as in the भाववाच्य the कर्त्ता is not expressed, so it will have द्वितीया on the strength of this अतिदेश ('कर्मवत्—') and not तृतीया. For such कर्त्ता as is expressed by the लकार (verb) is like कर्म. This is obtained from the अनुवृत्ति or carrying down of the letter ल्, which is elliptical for 'लः', out of the द्विलकारक (having two लकारs) rule—'लिङ्गशिष्यङ्'. The meaning is this :—Panini reads 'व्यत्ययो बहुलम्' (3. 1. 85), 'लिङ्गशिष्यङ्' (3. 1. 86) and 'कर्मवत् कर्मणा—' (3. 1. 87) of these combine the first two "व्यत्ययो बहुलम् लिङ्गशिष्यङ्", whence by 'अनुस्वारस्य ययि—' or 'हलो ययाम्—' (60) you get two लकारs in the second

rule which thus becomes two. लकार-existing ('ल्लिङि—'). Of these two लकारs (,) one forms the rule 'ल्लिङि—' and the other (ल्) is taken to be elliptical for 'लः' a genitive which is carried down to the next rule 'कर्मवत्—' so as to form the exposition 'लः कर्त्ता कर्मवत्'—or a कर्त्ता of ल् or लकार i.e. expressed by लकार is regarded like कर्म. Thus in the matter of भाव or affixes (क्तव्य etc) the presence of कर्त्तृ is not concerned. Hence it is that the application of क्त, क्त and खलर्थ affixes is wanting in the कर्मकर्त्तृवाच्य. But they apply in the case of भाव only, e.g. 'भित्तव्यम्—'—It is to be split by. ननु etc— Well the कर्मस्थ क्रिया of पचि and भिदि are respectively the state of being boiled and the state of being split up into two (on the part of ओदन—rice, and काष्ठ in order); and this (कर्मस्थक्रिया) has now become कर्त्तृस्थ (पचते ओदनः—भियते काष्ठम्) and how analogous to that. True (i.e. what you object is not shallow); but the idea of analogy or similarity of action (क्रियातुल्यत्वव्यवहारः) proceeds (प्रवर्तते) on the assumption of the difference between कर्मत्वसामानाधिकरण्य and कर्त्तृत्वसामानाधिकरण्य (of the same i.e. action or क्रिया) due to the distinction lying between the two stages (अवस्था) viz कर्मत्वावस्था and कर्त्तृत्वावस्था. The plain meaning is this :—Granted that the क्रिया or action which was कर्मस्थ is now कर्त्तृस्थ and is therefore one with the same. But still it is also admitted on all hands, that the distinction between a कर्त्तृस्थ क्रिया and a कर्मस्थ क्रिया—is a distinction of appellation (उपाधि) ।

Thus although the action existing in the obj. is the same when transferred to the subj., yet the one differs from the other in respect of appellation or title. Hence the term 'तुल्यक्रियः' in the rule is indeed significant. Why say 'कर्मेणा' हुत्क्रियः— (bearing similarity with कर्मेण क्रिया) ? This is to forbid कर्मेवत्त्व of कर्ता in the cases of करण and अधिकरण where also similarity of action is expressed as in the previous examples, साधनमिन्द्रिय etc. Moreover, this is also to forbid कर्मेवत्त्व of कर्ता where the action exists in the कर्ता (and not in the कर्म). Thus in instances like 'गच्छति ग्रामः'—the village goes i.e. the village is arrived at with ease due to want of inconvenience or troubles such as thorns, roughness of the path etc., 'आरोहति हस्ती'—the elephant mounts i.e. is easily mounted and 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः'—the sense of thesastras understands, remembers or esteems i.e. the same is easily understood, remembered or esteemed ; here गमन, आरोहण etc exist in the कर्ता and not in the कर्म—ग्राम, हस्ती etc. For the action is said to be existing in the obj. (कर्मस्या क्रिया) only where speciality i.e. a change effected by the action is perceived in the obj. as in the 'boiled rice' or in 'the split up wood' and not elsewhere i.e. in the village reached or the elephant mounted etc. Because no change however is noticed to exist between a village reached and not reached as between rice boiled and not boiled. करोति or कृ means production (and not effort or यत्न), for production lies in the obj. (and not effort). Thus कारिष्यते घटः—

the pot will be produced—etc, are obtained. If however करोति would imply effort (as in Nyayasastra) we could not have forms like this ; as effort, like knowledge, wish etc—lies in the subj. and therefore cannot be the cause of transference of (यगादितिदेश) यक्, आत्मनेपद etc sanctioned to a root in the कर्मवाच्य । कारिष्यति is alt. of कारिष्यति ; similarly अकारिष्यत्—अकारिष्यत् etc, by 'स्यसिच्सीयुट्तासिभु—' (२७५७) । By this i.e.—by the fact that ज्ञान exists in the कर्ता—we have explained the expression 'अनुव्यवस्थामानेऽर्थे' (of the author of खण्डन ?)—the subject i.e knowledge coming to a conclusion (hence the right significance is—the subject, due to absence of complexity etc) ; कर्तृ स्थलेन etc—i.e अनुव्यवस्थामानः or conclusion being existent in the कर्तृ (there is no chance of कर्मवद्भाव and thus) there is want of यक्, but यकार in 'स्य' is in connection with श्यन् (for बोऽन्तकर्मणि is दिवादि) which applying the ओकार (of वो or सो) elides by 'ओतः श्यनि' (२५१०) [cp. "ओलोपे रूपसिद्धेः"], and the form (अनुव्यवस्थति) is obtained. Then चानश् (directed by 'ताच्छीत्य-चयोवचनशक्तिषु चानश्—३१०६) comes in (in the sense of ताच्छीत्य or it is his own nature) and the root is not आत्मनेपद so that शानच् may be added. The form if broken up stands thus—

(i) अर्थोऽनुव्यवस्थति ।

(ii) अर्थोऽनुव्यवस्थामानि (भावे सदसी) ।

Had there been यक् and आत्मनेपद the form would figure as 'अनुव्यवस्थीयमान' by 'बुमास्था—' (२४६२) due to कित् of यक् and शानच् coming in due to आत्मनेपद by 'भावकर्मणोः' (२६७६) । This

अनुव्यवस्थानेऽर्थे is an instance of कर्मकर्तृ वाच्य without कर्मवद्भाव !
 [Here it is important to note that the rule 'कर्मवत्—' provides कर्मवत् for specially एककर्मक roots and not सकर्मक or विकर्मक roots. Hence Katyayana comes forward and enunciates a number of restrictive varttikas here and hereafter]. 'सकर्मकाणाम्—' (varttika). 'This has to be said that कर्मवद्भाव is wanting in the cases of सकर्मक roots (i.e so far as some special cases are concerned). For by 'सकर्मकाणाम्' is here meant the roots having as before double objects whereof (as previously said under 'प्राविण' in the वृत्ति) one becomes the subj. and the other remains. These विकर्मक or सकर्मक roots again do not always admit of कर्मवद्भाव of कर्ता । Thus 'अन्योऽन्यं स्पृशतः' supply the subj. देवदत्तः यज्ञदत्तः 'touch each other' i.e देवदत्त touches यज्ञदत्त who again touches the former. In this way the action of touching on the part of देवदत्त is transferred to यज्ञदत्त in 'यज्ञदत्तः देवदत्तं स्पृशति'—where देवदत्त is कर्म and thus the act of देवदत्त's touching (स्पृशक्रिया) is now कर्मस्थ for देवदत्त is a कर्मे here (in the second sentence). Similarly when यज्ञदत्त first becomes the subj.—यज्ञदत्तः देवदत्तं स्पृशति and 'देवदत्तः यज्ञदत्तम्—' । Hence the कर्मस्थक्रिया being transferred to कर्ता there appears कर्मवद्भाव by the rule 'कर्मवत् कर्मणा—' and this is barred here. This is the implication of the varttika here. 'अजा याम्—' The she—goat (out of herself i.e easily) leads herself to the village. This instance, however, as Nagesh observes, is objectionable on the face of its and so to say being contrary to his own saying, cp 'यव

कर्मणि...उपलभ्यते' (here)। For, although नयन or leading is dependent upon अजा (she-goat) which was previously obj. and is therefore कर्मस्थ, yet there does not follow any change on the part of the village (also see Nagesha on the point). 'दुहिपचोः'— (varttika). This is an exception to the former varttika. 'सकर्मकाणाम्—', 'It has to be laid that कर्मवत्त्वं of दुहि and पचि which are सकर्मक (or द्विकर्मक) is irregularly effected.'

मित—। कर्मवदिति। कर्मणेत्यनेन कर्मकारकस्या क्रिया लक्ष्यते। तदाह—कर्मस्थया क्रिययेति। 'कर्तरि शप्' (३।१।३८) इत्यतः कर्मरित्यनुवर्तते। तच्च प्रथमायां विपरिणम्य कर्तेति विशेषोलभ्यते। तदाह—तुल्यक्रियः कर्तेति। कार्यातिदेशोऽयमिति। यद्यपि शास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयोः फलसाम्यात् शास्त्रातिदेशेनापि लक्ष्यं सिध्यति तथापि शास्त्रातिदेशस्यापि कार्याद्येवात् कार्यास्तैव मुख्येन कार्यातिदेश एवाश्रितः। कर्मवत्स्यादिति। सौकर्यातिशयं द्योतयितुमिति भावः। अतिदेशस्य फलमाह—तेनेति। 'सर्वधातुके यक्' (२७५६) इति यक्। 'भावकर्मणोः' (२६७९) इत्यात्मनेपदम्। 'स्यसिच्सीयट्तासिषु—' (२७५७) इति स्यादौ चिण्वद्भावः, चिण्वद्भावसन्निधौगशिष्ठ इट् चेति कर्मकार्याण्यत्र कर्मकर्तरि अतिदिश्यन्ते। कर्तुरभिहितत्वादिति—तिङ्ग इति भावः। पच्यते ओदन इति फुत्कारप्रदानसन्तापनादिकर्तृव्यापारविशेषं विनापि विलक्षणिरूपफलाश्रयो भवतीत्यर्थः। भिद्यते काष्ठमिति—कुठारघातादि पुरुषश्रमातिशयं विनैव द्विधा भवतीत्यर्थः। अत्र यगात्मनेपदाबुदाहृतौ। चिणि आह—अपाचीति। एवमभेदीति। वत्करणाभावे तु 'पच्यते ओदनेन' 'भिद्यते काष्ठेनेति भावे लकारो न स्यादिति सूत्रे कर्मवदित्युक्तम् इति जिभावनीयम्। नन्विति—अयं भावः। कर्मवच्च तावद् कर्मकर्तरि च कर्तुरितिदिश्यते। तत्र कर्मकर्तृणि कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमेतुक्तम्। भावे स्वभिधानाभावाद् द्वितीयैवस्यात् कर्मवच्चान्न त्वतीयेति। अस्मादतिदेशादिति—कर्मवद्-भावातिदेशादित्यर्थः। समाधिमाह—नेति। नायमाक्षेपः प्रसरतीत्यर्थः।

कृत इत्यत आह—लकारवाच्य इति । लकारोपस्थापित इत्यर्थः । तत्र प्रत्या-
 माह—‘लिङ्गाशिष्यङ्’ (३४३४) इति डिलकारकदिति । स्पष्टं सति प्रकृत-
 सूत्रे भाष्ये । अथन्वचरार्थः । ‘कर्मवत्—’ (३१८०) इत्यतः प्राक् ‘व्यत्ययो
 बहुलम्’ (३१८५) ‘लिङ्गाशिष्यङ्’ (३१८६) इति सूत्रद्वयं पठ्यते । तच्च
 संहितया पाठे सति ‘व्यत्ययो बहुलं लिङ्गाशिष्यङ्’ इति भवति । अत्र ‘अनुस्वारस्य
 ययि—’ इति परसवर्णलब्धलकारोपरिलब्धं सम्पद्यते । कृतानामप्ये’ संहितायाम्
 अक्षरार्थावगमः सुलभ इति भाष्यम् । एवञ्च ‘लिङ्गाशिषि—’ इति सूत्रे डिलकारकं
 सम्पद्यते—हौ लकारौ यवेति विग्रहात् । तथा सति एको ‘लृ’ ‘लिङि—’
 इत्यत्रान्वीयतेऽपरस्तु लृ, ‘लः’ इति यद्यर्थसम्पादकः । स एवैह ‘कर्मवत्—’
 इत्यवानुवर्तिष्यते । ततश्च ‘लः कर्ता कर्मवदि’त्यर्थः प्राप्तः । अत्र ल इत्यत्र वाच्यत्वं
 यथा अर्थः । एवञ्च लवाच्यः अर्थात् ‘लकारवाच्यः’ कर्ता कर्मवदिति फलित-
 मिति । नन्वल्लेवं तथापि प्रकृते किमायतमित्याशङ्क्याह—भावे प्रत्ययेवेति ।
 कर्तुरित्यि कर्तरि षष्ठी, अनुपस्थितेरित्यत्रान्वयः । तत्र भावस्यैव लकारवाच्यत्वं
 न तु कर्तुरिति भावः । एवमेव निगमनमाह—अतएवेति । यद्यपि
 ‘तथैरेव कृत्यकखलर्थाः’ (२८३३) इति सूत्रेण च भावे कर्मणि कृत्यादिप्रत्यया
 भवन्ति तथापि ‘लकारवाच्यस्यैव कर्मकर्तुः कर्मवद्विधानात् कर्मणि
 विहिता अपि कृत्यकखलर्था कर्मकर्तरि न भवन्ति’ । तेषां लकारसंज्ञाविरहात् ।
 भाष्ये तु ‘सिनो यासः स्वयमेवे’ति क्तप्रत्ययेऽपि कर्मकर्ता न उदाहृतः । किन्तु भाव
 एवेति । एतेन कर्मणि विधानाभावो दर्शित इति न भ्रमितव्यम् । किन्तु तेषां
 लकारवाच्यत्वाभावादतिदेशोऽयं तत्र न प्रवर्तत इति बोध्यम् । भेत्तव्याः कुन्तो,
 पात्रान्नीमानि पुस्तकानि लब्धं फलमित्यादि प्रयोगदर्शनादित्यलम् । ननु पचिभि-
 योरिति—क्रियानाम् धात्वर्थः । तथाच फलनिष्पत्तिर्विहितत्वात् पाक इति यावत्
 पचेरर्थः । एवं विधाभवनं ह्यधीभावो भिद्वैरर्थः । सैवेति—कर्मस्था क्रियेति
 परास्मृते । तत्तुल्येति—कर्मस्थक्रियातुल्येत्यर्थः । सत्यमिति । यद्यपि वास्तवभेदोऽत्र
 न विद्यते तथा एव ततोपचारात् तथापि कर्मस्थक्रियत्व—कर्तृस्थक्रियत्वरूपोपाधिगत—

भेदोऽस्तीति दर्शयति—कर्मत्वकर्तृत्वे ते एव ये द्वे अवस्थे संस्थानविशेषौ धर्म-
विशेषौ वा तयोर्भेदः स एवोपाधिर्हेतुर्यस्य तादृशं तत्समानाधिकरणक्रियायाः
कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः क्रियातुल्यत्वव्यवहारः
प्रवर्तत इत्यर्थः। एवञ्चावस्थामिदेन क्रियामेदात् कर्मस्य क्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति
फलितमिति भावः। 'कर्मणा' इति किमिति—कर्मस्य क्रियाया' इति किमिति तदर्थः।
करणाधिकरणाभ्यामिति। करणेन तुल्यक्रिये कर्तरि 'साध्वसिष्कनति' इत्यत्र
अधिकरणेन तुल्यक्रिये कर्तरि 'स्यालौ पचति' इत्यत्र च कर्मवद्भावो यथा न
स्यादित्येवमर्थः सूत्रे कर्मणेति पदमुपन्यस्यमिति भावः। कर्तृकरणाभ्यामिति 'तुलाधिर-
लोपमाभ्यामि'ति तृतीया, कर्मणेतिवत् करणस्थया अधिकरणस्थया क्रियाया इति
तु नार्थः। असिस्थालोस्तादृशक्रियाकृतवैलक्षण्यभावात्। अत्र हेलन्तरमाह—
किञ्चेति। तेनैतदतिव्याप्तिद्वयवारणाय कर्मणेति इति भावः। कर्तृस्य क्रियमुदाहरति—
गच्छतीत्यादि कर्मवत्त्वाभावाद् यगात्मनेपदादयोऽत्र नेति बोध्यम्। अत्र क्रमेण
मुखेन प्राप्ताश्रयः, आरीहणाश्रयः, अधिगमविषयः, स्मृतिविषयः, अज्ञाविषयश्च
भवतीत्यर्थः। अधिगच्छतीत्यस्य उत्तराह्ने तु—'यत्तृगपालिशतसुस्रै नमोऽस्तु गुरवे
सदे'ति। ननु यामादीनां कर्मकर्तृत्वाद गम्यादीनां च प्रापणार्थकत्वेन कर्मस्य क्रियत्वादेव
कथं शवादिरेव विहितो न तु यगादयः कर्मवद्भावात् तेषामेवात्र न्याय्यत्वाद्भिर्याशङ्क्य—
कर्मवद्भावोऽत्र नास्तीति दर्शयिष्यन् कर्मस्य क्रिययोः शैलीमाह—यत्र कर्मणेति।
क्रियाकृत इति। पचिभिर्यादिकृत इत्यर्थः। नेतरत्वेति। नान्यत्र विषये इत्यर्थः।
वैलक्षण्यं वैसादृश्यम्, तच्च विकार उत्पत्तिर्वा। अत्रेदमवयवम्—कर्म तावत्
सप्तविधम्। तत्र ईप्सिततमम् कर्म विविधम् अनौप्सिततादि तु चतुर्विधम्।
तथाचोक्तं हरिणा—

“निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति विधायतम्।

तच्चैप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यक्तु कल्पितम् ॥

औदासीन्येन यत् प्राप्तं यच्च कर्तुरनौप्सितम्।

संज्ञान्तरैरनाख्यातम् यदयञ्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥” इति

एषां विवृतिश्च तद्वैबोक्ता । तथाहि—

“सदसज्जायते यद्वा जन्मना यत् प्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्य विकार्यन्तु द्विधा कर्म व्यवस्थितम् ॥

प्रकृतुप्रच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभक्तवत् ।

किञ्चिदगुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते ॥” इति ।

घटं करोतीति निर्वर्त्यम् घटस्य प्रागसदभूतत्वात् । काष्ठं भक्त करोतीति प्रकृतुप्रच्छेदसम्भूतम्, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति गुणान्तरोत्पत्तिसम्भूतम् इति द्विविधं विकार्यम् । यान् गच्छतीति प्राप्यम् । घटं पश्यतीति उदासीनम् । विभुमुक्ते इति अनौचित्यम् । गां दोग्ध्रीति संज्ञान्तरनाख्यातम् । क्रूरमभिरुध्यतीति अन्यपूर्वकम् । एवं स्थिते निर्वर्त्ये विकार्ये चैव कर्मणि कर्मवदभाव इत्यतः, न तु प्राप्येऽन्यत्र वा कर्मणि ; पूर्वत्र क्रियाकृतविशेषस्थोपलब्धत्वात्तुल्यत्वे तस्यानुपलब्धत्वेति व्यवस्थितम् । क्रियाकृतविशेषाणामनुपलब्धमाने प्राप्यत्वस्य सिद्धिरिति सिद्धान्तात् । न हि ‘दृश्यते घटः स्वयमेव’ तथा ‘गम्यते यामः स्वयमेव’ इत्यत्र च घटोऽयं केनचिद् दृष्टस्तथा यामोऽयं केनचिद्गत इति शक्यं कर्मदर्शनेन क्रियाकृतविशेषमवगन्तुम् । तथाचोक्तम्—

“निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवदभाव इत्यतः ।

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽप्यव्यवस्थितः ॥”

इत्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । अधेदानीं नैयायिकसम्मतं करोतिर्यबाश्रितं निराकरोति—‘करोति कृत्पादनार्थ’ इत्यादिना । एतच्च ‘भूवादयो धातवः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उत्पत्तिश्च कर्मं स्थितिः । उत्पत्तौ कर्मणी घटस्यैवोपलब्धमानत्वादनुत्पत्तौ तस्यैवानुपलब्धमानत्वाच्चेति भावः । उदाहरति—तेनेति । कर्मवदभावाद ‘स्यसिच—’ (२७५७) इति स्त्री चिष्वदिङभावपक्षे इदम् । ‘ऋहनीः स्त्री’ (२३६६) इतीदं । चिष्वदिटि तु कारिष्यत इति । यकि—क्रियते घटः स्वयमेव । तासि—कारिता—

कर्ता । सिचि—अकारिष्ट—अकृत । सीयुष्टि—कारिषीष्ट—कृषीष्ट । लङि—
 अकारिष्यत्—अकारिष्यतेति । नैतदिति—कर्म वक्तृमित्यर्थः । कर्तृस्थत्वादिति ।
 कर्तृस्थक्रियेभ्यः कर्म वक्तृनिषेधादितिभावः । एतेनेति—ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युप-
 गमेनेत्यर्थः । अनुव्यवस्थमानेऽर्थे इति—खण्डनकारवचननेतत् । अर्थे ज्ञानरूपविषये
 अनुव्यवस्थमाने (स्थमेव) निश्चयविषयतामापयमाने इत्यर्थः । व्याख्यातमिति—
 प्रतिपादितमित्यर्थः । अयमभिप्रायः—कर्तृस्थक्रियेभ्यः कर्म वदृभावाभ्युपगमे सति
 अत्र 'अनुव्यवस्थीयमाने' इत्येव स्याद्वयगात्मनेपदयोः कर्म कार्ययोर्दुर्वारत्वात्
 ('अनुव्यवस्थीयतेऽर्थः') (कर्म कर्तरि लटि) ततः क्रियान्तरलक्षणविवक्षायाम्
 शानच्प्रत्यये—'अनुव्यवस्थीयमानेऽर्थे' इति स्यात् यकः कित्त्वेन 'घुमास्था—' (२४६२)
 इति ईत्तुस्यापिसच्चात् । कर्म वक्तृभावं दर्शयितुम् 'अनुव्यवस्थमाने' इति
 स्थमेव साधयति—यगभावाच्छानि कृते इति । षोऽन्तकर्मणि इति दैवादिको
 धातुः । ततः कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छान् । ओलोपे इति—'ओतः श्यनि'
 (२५१०) इत्यनेनेत्यर्थः—[अत्रास्माकं सूत्रे "ओलोपे" इति सुदृष्टप्रमादः] ।
 'एवञ्चानुव्यवस्थति अर्थः' इति लटि रूपम् । 'ततो यस्य च भावेन—' इति
 सप्तमीविवक्षायाम् 'ताच्छीलवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३१०६) इति परस्मै-
 पदिभ्योऽपि चानश् विधानात् तस्य सुगागमे 'अनुव्यवस्थमाने' इति लभ्यते । न
 त्वानेपदमिति—अतो नापि शानजित्यर्थः । अत्र कर्म कर्तरि सत्यपि कर्मवदृभावो नास्तीति
 दर्शितमिति भावः । तथाहि अनुव्यवसायो निश्चयोऽध्यवसाय इत्यर्थः । तत्र
 कर्म कर्ता = 'अर्थः' । तस्यैव निश्चीयमानत्वात् तस्मिंस्तु अर्थरूपे कर्म कर्तरि अनुव्यवसाय-
 रूपक्रियाकृतं वैलक्षण्यम् नोपलभ्यते । न हि ज्ञातेऽज्ञाति वा विषये केनचित्
 कदाचिद् भेदोलक्षितः किन्तु तादवस्थमेव । एवञ्च अनुव्यवसायस्य कर्तृस्थत्वमेव न तु
 कर्मस्थत्वम् । ततश्च कर्तुः कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वाभावाद्वा यगादयः प्राप्नुवन्ति किन्तु
 श्वाद्य एवेति । सकर्मकाणामिति—वार्तिकमिदम् । सकर्मकाणां धातूनां कर्म-
 कर्तरि कर्म वदृभावप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । सकर्मकाणामित्यनेन द्विकर्मकाधातूनां
 ग्रहणमित्युक्तम्—'कर्म णस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणार्कर्मका' इत्यत्र ।

द्विकर्म कारणा हि एकस्य कर्मणः कर्तृत्वसंज्ञायाम् अन्यस्य कर्मणसादवस्थे च सकर्मकत्वसिद्धेः । उदाहरति—अन्योऽन्यमिति—अत्र साधवहरदत्ताविति (यश्चरदत्तदेवदत्त-प्रभृति च) कर्तृपदं योजनीयम् । वाक्यविन्यासे तावद्व्यसर्गः । साधवो हरदत्तं स्पृशति । हरदत्तश्च साधवम् । एवम् कर्तृविपर्ययांसिऽपि स एवाद्यः । उभयद्वयापि उभावप्यत्र कर्तारौ कर्मभूतौ च । स्पृशित्य संयोगार्थकः संयोगानुक्तलव्यापाराधिक्यौ वा । स चोभयव समानः । ननु च क्रियाभिदे सत्येव कर्मवद्भाव इष्यते । अत्र तु नास्ति सः । स्पर्शन-क्रियाया एकत्वादिति चेत् । सत्यम् । स्पर्शनक्रियाया एकत्वेऽपि—व्यक्तिभेदाद् भेदमाश्रित्य व्यवहारः । एवञ्च साधवनिष्ठां स्पर्शक्रियां प्रति हरदत्तस्य कर्मत्वम् । तथा हरदत्तनिष्ठामपि स्पर्शक्रियां प्रति साधवस्य कर्मत्वम् । एवं हरदत्तसंयोगानुक्तलव्यापारं प्रति साधवस्य कर्तृत्वम् । साधवसंयोगानुक्तलव्यापारं प्रति हरदत्तस्य कर्तृत्वम् । एवञ्च उभयोः कर्मत्वकर्तृत्वसदृभावादिकस्मिन् कर्मणि कर्तरि वा या स्पर्शक्रिया सैवं अपरस्मिन् कर्मणि कर्तरि वोपचर्यते । ततश्च कर्मवद्भावः प्राप्नोत्येव । व्यक्तिभेदाद् भेदमाश्रित्य व्यवहारात् क्रियातुल्यात्वाच्चेतिरिति यगादौ प्राप्तेऽयं प्रतिषेध इति बोध्यम् । एतेनापरितुष्यन्न दाहरणान्तरमाह—अजायाममिति । नयतिः प्रापणार्थकः । स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु प्राप्तेऽप्राप्ते वा यास्य कर्मणि क्रियाकृतविशेषानुप-लब्धादितत्त्वित्यम् । अतएव भाष्ये ‘अन्योऽन्यमाश्रित्यतः, अन्योऽन्यं स्पृशत’ इत्याद्येव उदाहृतम् इति शब्दन्दुशिखरे स्पष्टम् । दुहिपच्योरिति—वार्तिकान्तरम् । दुहि-पच्योः पूर्वोक्तदिशा एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां अन्येन कर्मणा सकर्मकत्वात् पूर्ववार्तिकेण कर्मवद्भावनिषेधे प्राप्ते बहुलं विध्यर्थमयमारम्भः ।

२७६७ । न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥३॥१॥८८॥

दी— । एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक्
एव निषेधः । चिणूतु विकल्पिष्यते । शप्, लुक् । गौः पयो दुग्धे ।

यक् and चिण् are not employed after these roots दुह्, च्, and

नम् in the कर्मकाले वाच्य । This rule prohibits यक् only from being appointed after दुह्नि but चिण् will have optional application after the same (दुह्नि) followed by the word त by the rule 'दुहश्च' (२७६६) infra । शप् लुक् i.e the विकरण शप् due to the prohibition of यक् comes in and next disappears by 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (२४२२) as दुह् is अदादि ; 'गौः पयः—' The cow gives milk out of herself i.e is being milked with ease. As गौ takes प्रथमा in the कर्म वाच्य by गौणे कर्मणि दुह्यादिः—' so it does in the कर्म वाच्य also दुग्धे—यक् only is wanting and not आत्मने also cp.—also—स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपसृता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' (किरात—and our notes there, also compare our notes under 'स्वयं प्रणमते' Sisu II. sl. ५० where नम् has कर्मकाले वाच्यप्रयोग) ।

मित— । न दुहति । 'अचः कर्मकर्तरि' (३।१।६२) इत्यतो मण्डूकप्रुत्या कर्म कर्तरि-
रित्यनुवर्तते । तदाह—एषां कर्म कर्तरौति । अनेनेति—'न दुह—' इति सूत्रेणेत्यर्थः ।
चिण् तु विकल्पिष्यत इति—'दुहश्च' (२७६६) इत्यनेनेत्यर्थः । चिण् तु विकल्पिनेष्यत
इत्यपि पाठः । शप्, लुगिति । यग्नियेधादादिकत्वाद् 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति
लुक् । आत्मनेपदम् । गौः इति । सुखेन पयस्यजतीत्यर्थः । 'गौणे कर्मणि दुह्यादिः—'
इत्युक्तत्वात् कर्म कर्तर्यपि गौणकर्मण एव कर्तृसंज्ञा । एतेन 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य
गुणैरुपसृता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति व्याख्यातम् । नूनमोसुदाहरणम्
'तपः—' (२७७१) इत्यत्र वक्ष्यते ।

२७६६ । अचः कर्मकर्तरि ॥३।१।६२॥

दो—अजन्ताच्चलेष्विण्वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे परे ।
अकारि—अकृत ।

चिण् is placed optionally in the room of चलि coming after

an अजन्त root when the word त follows in the कर्म कर्तृ वाच्यः । Thus अकारि (चिण्)—अकृत (without चिण्)—elision of न् by इत्सादृशात् ।

मित—। अच इति । 'च्लिः सिच्' (३।१।४४) इत्यतश्चिणिति । 'चिण् न पदः' (३।१।६०) इत्यतश्चिण्णिति चानुवर्तते । 'दीपजम्—' (३।१।३९) इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च । तदाह—अजन्तादिति । अकारि इति । घटः स्वयमेवेति शेषः । अचः किम् ? अमेदिइत्येव । कर्म कर्तरि किम् ? कर्मणि 'अकारि घटः कुलालिन' इत्येव ।

२७६८ । दुहस्य ॥३।१।६३॥

दी—। अदोहि । पक्षे क्सः । 'लुग्वा—' (३३६५) इति पक्षे लुक् । अदुग्ध—अधुक्षत । उदुस्वरः फलं पच्यते । 'सृजियुज्योः श्यंस्तु' (वार्तिक)—अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद् यगपवादस्य श्यन्वाच्य इत्यर्थः । 'सृजेः अद्वोप-पक्षे कर्तर्येवेति वाच्यम्' (वार्तिक) । सृज्यते स्रजं भक्तः । अद्वया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' (वार्तिक) । भूषा-वाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अव-किरते हस्ती । अवाकीष्ट^१ । गिरते । अगीष्ट^२ । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृ स्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ।

चिण् optionally replaces च्लि coming after दुह् also when the word त follows in कर्म कर्तृ वाच्यः । Thus अदोहि—add गौः पयः स्वयमेव

to it. पचि i.e. when चिण् is wanting there appears क्त्वं by 'श्ल
 ङ्युपधात्—' (२३३६) which (क्त्वं) also being optional by 'लुग्या
 दुह—' (३३६५) we have अदुग्ध (क्त्वल्लोप) and अघुञ्चत (क्त्वं) । दुह्
 of the varttika 'दुह्पच्योः—' under 'कर्मवत्—' (२७६६) is here
 instanced and पचि is being instanced by 'उदुस्वरः—' । In the active
 form it stood—कालः (time) उदुस्वरं फलं पचति where 'उदुस्वरम्' is
 the Indirect obj. or गौणकर्म and it therefore being कर्ता in कर्म-
 कर्तृवाच्य there takes place कर्मवद्भाव । 'सृजियुज्योः—' (varttika.)
 This has to be said that the कर्ता of these two सकर्मक (द्विकर्मक)
 roots becomes irregularly like कर्म and श्यन् supersedes यक् ।
 'सृजिः—' (varttika)—'This has also to be said that the above
 injunction of कर्मवद्भाव and श्यन् takes place only when the agent
 is in a respectful posture.' Thus—'सृज्यते—' i.e. makes or per-
 forms the garland with (humble) respect. Here the sentence
 makes an active voice. Thus when श्रद्धा is wanting it will
 figure as 'सृजति स्रजं भक्तः' (without यक् or श्यन् for the root is
 सुदादि (सृज विसर्गे) and not दिवादि । 'सृज्यते—' Here ब्रह्मचारी is कर्मकर्ता
 for in the active voice it was obj.—'योगः ब्रह्मचारिणं शुनक्ति' (the
 the root is रुधादि and not दिवादि) or penance leads the
 ascetic to perception of self. Thus 'सृज्यते—' means—The
 ascetic out of his own accord performs the penance or the
 perception of self ; cp—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' (पातञ्जलयोगसूत्र) । Here
 also श्यन् and कर्मवद्भाव take place. 'भूषाकर्म किरादिसनाम्—' (var-
 ttika). It has to be said that 'कर्मकार्य' such as यक् and चिण्
 as also चिण्वदिट् are not employed after roots expressing embe-

ishment, roots belonging to किरादि class and roots in क्न् excepting that they will have आत्मने. endings only. Thus 'अल'—the maid decorates (her person) herself. अलनकृत—चिन् being wanting सिच् comes in which again is dropped by 'त्रसादङ्गात्' (२३६६). अवकिरते etc.—The elephant sprinkles water out of himself. The किरादि class consists of five roots 'कृ, रु, ड, ष and प्रच्छ' and it (किरादि) is included under रुदादि; mark the atmanepada in each case—अलङ्कृते, अलनकृत, अवकिरते, अवकीरते etc. 'चिकीर्षते—' here add स्वयमेव । कटं कर्तुमिच्छति—चिकीर्षते कटः स्वयमेव । Here although the wish lies in the agent and not in the obj. yet it is considered to be lying in the obj. in view of the verb करोति (which signifies उत्पादना production of the कट or mat—the obj.).

मित— । दुह्येति । 'अचः कर्मकर्तरि' (३११६२) इत्यतोऽच इतिवज्जं सर्वमनुवर्तते । तेन 'दुह्यस्त्विति वा स्यात् कर्मकर्तरि त शब्दे परे' इति सूत्रादः । तत्र चिण्पञ्चे—'अदोहि गौः पयः स्वयमेवे'तुदाहरणम् । चिणभावे आह—पक्षे क्म इति । 'शल इगुपधात्—' (२७३६) इत्यनेनेति भावः । पक्षे लुगिति । कस्येति बोध्यम् । तत्र कसलुकि—अदुग्ध इति । अन्यत्र अधुचत । प्रक्रिया अदादावुक्ता । दुह्यिपच्योरिति वार्ति'कोक्तदुह्यरुदाहृतः । इदानीं पचिसुदाहरति—उदुम्बरः फलमिति । कालः उदुम्बरं फलं पचति (कर्तरि) । कालेन उदुम्बरः फलं पचते (कर्मणि) । उदुम्बरः फलं पचते (स्वयमेव)—कर्मकर्तरि । अत्र गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्म वद्भावाद यगादयः । न च फलेन प्रधानकर्मणा सकर्म कालात् 'सकर्म'काणां प्रतिषेध' इति वार्तिकात् कथं कर्मवत्त्वमिति वाच्यम् । 'दुहि पच्योः—' इति वार्तिकेण बहुलविधानात् । एवञ्च भाष्ये पचेर्हि कर्म कलेनापरिगणनात् एककर्म कालेन 'उदुम्बरः फलं पचती'ति स्थिते 'कर्मवत्—' इत्यस्याप्राप्ते 'उदुम्बरः

फलं पच्यते' इत्युक्तमिति नैव चोदनीयम् । दुहिपच्योरिति वार्तिके बहुलग्रहणात् ॥
 रुजियुज्योरिति वार्तिकमिदम् । पूर्ववार्तिकादबहुलमित्यनुवर्तते तदाह—अनयो-
 रित्यादि तत्र रुजिर्विशेषमाह—'रुजिः—' वार्तिकान्तरमिदम् । अङ्घ्रिपपन्ने इति ।
 अङ्घ्रायुक्ते सुख्ये कर्तव्येवाक्तविधिः प्रवर्तते इति भाव इति नागेशे स्पष्टम् । रुज्यत
 इति स्वयमेवेति शेषः । अत्र कर्तरि लकारः । अतएवाप्राप्तविधिरयं । कर्मवत्त्वेऽपि
 यक् न किन्तु श्यन्नेव । न च—रुजिदैवादि कलादयकि अप्राप्ते श्यन् स्वादेवेति न विधेय-
 मिति वाच्यम् । अत्ररुजिसौदादिकत्वात् । अद्वयेति—तदभावे तु 'रुजति—' इत्येव
 न तु श्यन् नापि यक् । एतेन 'अशङ्कायुक्ते कर्तरि तु यगेव' इति परास्तम् । युज्यते
 —इति । कर्तरि तावत् 'युनक्ति योगो ब्रह्मचारिणम्' इति । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः
 इति पातञ्जलसूत्रम् । तेनात्मदर्शनेन योजयतीत्यर्थः, तस्यचित्तवृत्तिनिरोधफलकत्वात् ।
 अतएव क्रियायाः कर्तृस्यत्वेन कर्मवत्त्वाप्राप्तेऽयं विधिः । अत्रापि यगपवादः श्यन् ।
 धातुस्तु रौधादिक एव न दैवादिकः । युज्यते—इत्यस्य योगमनपेक्ष्य ब्रह्मचारी स्वयमेव
 आत्मदर्शनेन युज्यत इत्यर्थः । 'भूषाकर्म—' इति—वार्तिकम् । अर्थमाह—भूषावाचि-
 नामिति । कर्मशब्दः क्रियापरः । यक्चिणौ चिख्वदिट् च नेति । अन्यत्वात्मनेपदादि-
 त्यस्य विवरणमेतत् । आत्मनेपदं विहायान्यकर्मकार्थं नेति भावः । अतएवात्मने-
 पदत्वं दर्शयति—अलङ्कुरुते इति । अत्र यग्न । अन्यप्रथमं विना स्वयमेव इति शेषः ।
 अत्र भूषादीनां क्रमेणोदाहरणम् । अलमकृत—अत्र चिष् । एवमन्यत् किरादयः
 कृ, गृ, ह, ध प्रच्छ इति । तुदाद्यन्तर्गणः—तुदादौ पठित इत्यर्थः । आद्रियत
 इति यद्यपि शेषे यकि च रूपं तुल्यम् । सोपि श एव न यक् । निषेधात् । चिकीर्षते कट
 इति—कटं चिकीर्षतीति कर्तृलकारः । नन्वं चिकीर्षतीत्यस्य कर्तुमिच्छतीत्यर्थोत्
 इच्छायाश्च कटस्थत्वात् कर्मस्थक्रियात्वाभावेन कथं कर्मवद्भावयगादय इत्याशङ्क्य
 आह—इच्छायाः कटस्थत्वेऽपीति । करोति क्रियापेक्षमिति—तस्य उत्पादनार्थकत्वात्
 कर्मणः 'कट' इत्यस्य एव चोत्पद्यमानत्वादिति भावः ।

दी—। अस्मात्त्वेऽङ्गिणः। अवारोधि गौः। कर्म कर्तरी-
त्येव। अवारोधि गौर्गोपेन।

मित—। प्राग्बदनुवृत्तिः। स्पष्टम्।

२७७१। तपस्तपःकर्म कस्यैव ॥३॥८८॥

दी—। कर्ता कर्मवत् स्यात्। विध्यर्थमिदम्। एवकारस्तु
व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः। तप्यते तापस्तपः। अर्जयतीत्यर्थः।
'तपोऽनुतापे च' (२७६०) इति चिण्निषेधात् सिच्। अतस्तपः।
'तपः कर्म कस्य' इति किम्? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः।
'न दुहस्त्रु नमां यक् चिणौ' (२७६७)—प्रसृते। प्रास्त्राविष्ट—
प्रास्त्रोष्ट। नमते दण्डः। अनस्त। अन्तर्भावितख्यर्थोऽत्र
नमिः। यक्चिणोः प्रतिषेधे 'हेतुमणिग्रन्थिब्रूजात्मनेपदा-
(वार्तिक)। कारयते। अचोकरत। उच्छ्रयते दण्डः। उदशिश्रयत।
चिण्वदिट् तु स्यादेव। कारिष्यते। उच्छ्रायिष्यते। ब्रूते कथा।
अवोचत। भारद्वाजीयाः पठन्ति—'णिग्रन्थिग्रन्थिब्रूजात्मनेपदा-
कर्मकाणामुपसंख्यानम्' (वार्तिक)। पुच्छमुदस्यति उत्-
पुच्छयते गौः। अन्तर्भावितख्यर्थतायाम्—उत्पुच्छयतेगाम्।
पुनः कर्तृत्वविवक्षायां—उत्पुच्छयते गौः। उदपुच्छत। यक्-
चिणोः प्रतिषेधाच्छृप्चडौ। अग्र्यग्रन्थिग्रन्थिब्रूजात्मनेपदा-
पक्षे ग्रहणम्। ग्रन्थति ग्रन्थम्। अग्र्यति मेखलां देवदत्तः।
ग्रन्थते ग्रन्थः। अग्र्यतिष्ट। अग्र्यते। अग्र्यतिष्ट। क्रैयादिकयोस्तु
अग्र्यनीते अग्र्यनीते स्वयमेव। विकुर्वते सैन्धवाः। वलन्तीत्यर्थः।

‘वेः शब्दकर्मणः’ (२७०७) ‘अकर्मकाच्च’ (२७०८) इति तड् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे—विकुर्वते सैम्भवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यक्तत । व्यक्तषाताम् । व्यक्तषत ।

The agent or कर्ता of the root तप् becomes like object or कर्म when तप् has got तपस् or penance for its object. This rule enjoins operation (विध्यर्थे), but does not restrict the same. Thus the followers of वृत्ति (काशिका) hold that the word एव in the rule is ‘superfluous’. For the sentence तप्यते तपसस्तपः—The ascetic acquires penance—has तपस for its कर्ता which was कर्म in the active form—तपति तपसं तपः = penance pains (?) the hermit—and thus although it makes तपस the कर्मकर्ता yet it cannot have कर्मवद्भाव and यक् etc, as तप both affords different meaning in its diff. stages here and is सकर्मक now and thus falls under the prohibition ‘सकर्मकाणाम्—’ (varttika), nor can ‘कर्मवत् कर्मणा—’ (2766) provide for it, as it (कर्मवत्—) is concerned with अकर्मक roots (i.e. roots having one obj. only in the active form now turned अकर्मक in कर्मकर्तृवाच्य) । It is therefore evident that the rule is an injunction and not restriction. अतश्च—सिच् disappears by ‘भ्रूलोभलि’ (2281’). उत्तपति सुवर्णम्—The goldsmith heats gold—here no कर्मवद्भाव etc. follow, for तपः the obj. is wanting here. Now the author illustrates the rule ‘न दुहन्नु नमाम्—’ whereof दुह् has been done with. प्रसूति (गौः स्वयमेव)—‘The cow out of herself—is anxious for milking’. Here ‘न दुह्—’ bars यक् which was due by ‘कर्मवत्—’ as the

sentence in the active stage was 'वत्सः प्रचौति गाम् or 'the calf causes the cow eager of being milked' whence it is clear that 'गौः' (above) is कर्म कर्ता । प्राचाविट—want of चिण् by 'न दुह्—' but चिण्वद्भाव and इट् appear by 'ससिच्—' (2757). प्राचोट—सिच् and गुण only for वलादिलक्षण इट् is barred by 'स्रुक्सीरनामनेप्रद-निमित्ति' (2323). The root नस् to bow down (प्रहीमाहे) being intransitive there was no chance of its being enlisted in 'न दुह्—' whereof दुह् and स्रु are transitive. Thus नस् is here taken to be 'impregnated with the sense of causality' (अन्तर्भावित-ण्यर्थ). Hence कर्मवद्भाव being due by 'कर्मवत्—', यक् and चिण् after it (नम्) due to same is barred by 'न दुह् ।' नमते दण्डः (स्वयमेव)—; also compare "स्वयं प्रणमते" in Sisu II. sl. 50 and our notes there. In the active form it was नमति दण्डम् i. e. नमयति । अन्तर्भावित-सिच् due to want of चिण् । In the matter of prohibition of यक् and चिण् under 'न दुह्—', causative (गण्ड) roots, श्रि and वृ are to be enlisted so that the prohibition of यक् and चिण् apply to them also. Thus हेतुमसिच्—कारयते here add देवदत्तः स्वयमेव. It is thus (i) करोति देवदत्तः (ii) कारयति देवदत्तं यज्ञदत्तः (iii) कारयते देवदत्तः स्वयमेव—Devadatta performs himself. अचीकरत्—want of चिण् hence चङ् by 'यिञिदुह्यः—' (3312) comes in ; अि—उक्च्यते (उट् + श्रिते). उदशिञ्चयत्—चङ् । चिण्वदिट् तु etc i. e. 'ससिच्—' (2757) being beyond the sphere of this prohibition we can safely have कारिष्यते etc ; वृ—व्रूते कथा i. e. the story (कथा) relates itself (active—कथां व्रवीति) ; अवोचत्—by 'वृ बो वचिः' (2453) and अङ् by 'अस्तिवक्ति—' (2438) and then 'वचउम्' (2454). The followers of भरद्वाज read

‘सिञ्चयि यञि—’ in place of the varttika ‘हेतुमसिञ्चि—’ as above. This णि is general and stands for both णिच् and णिङ् and not for हेतुमसिञ्चि only. पुच्छमुदस्यति—throws or holds up the tail—here we have णिङ् by ‘पुच्छादुदसने’ (वार्तिक). Now he explains the formation—by अन्तर्भावितव्यर्थेतायाम्—etc. i.e. उत्पुच्छयते गौः (स्वयमेव) when broken up stands first as उत्पुच्छयते गाम् (गोपालः—subj.) due to अन्तर्भावितव्यर्थेत्वात् (or bearing a causative sense within) of उदस्यति which thus becomes उदासयति. Here गाम् the obj. becomes next the subj. in उत्पुच्छयते गौः (स्वयमेव). उदपुच्छत—by चङ् as before ; अञि and यञि being read under घृषादि class (cp—चुरादि class) which have optional णिच् by ‘आघृषाद्वा’ (गणसूत्र), णिजभावपक्ष only of them is meant here (for otherwise they would have been already accepted by णि in the varttika ‘णि अञि—’); देवदत्त stands subj. to both यञति and अञति । यञते ग्रन्थः the book is being composed easily ; similarly अञते मेघला—the ornament of the waist is loosened with ease. क्रैयादिकयोस्तु—i.e. when they are taken to be क्रादि they become अञीते etc. due to आ in the place of यक् । ... आत्मनेपद—विकुर्वते—’ i.e. horses are neighing. Here the previous form is विकुर्वते सैन्यवान् सादिनः, where विकुर्वते means शब्द कारयन्ति or शब्दाययन्ति due to अन्तर्भावितव्यर्थे of वि + कृ. Thus in ‘विकुर्वते—,’ सैन्यवाः becomes कर्मकर्ता and consequently यक् is prohibited—(See Tika) व्यकारिण्य—सिच् and चिण्यदिटि but not चिण ; similarly व्यकारिषाताम् व्यकारिषत । But चिण्यदिटि being optional by ‘स्यसिच्—’ (2757) we have व्यङ्गताम्, व्यङ्गषाताम् etc. also in the इडभावपक्ष ;—सिच् in the latter case is dropped by the rule ‘रुसादङ्गात्’ (2369).

मित—। तप इति । अत्रायं 'तपः' इति षष्ठान्तम् । तपधातोरिति तदर्थः ।
 द्वितीय 'तपः' इति तपसृशब्दः कृच्छ्रचान्द्रायणाद्युपवासपरः । तपः कर्म यस्य य तपः—
 कर्मकस्तस्येति विग्रहः । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्ता इति पूर्ववद् विपरिणम्य (विपरिणम्य
 इत्यर्थः) व्याख्येयम् । तदाह—कर्तेति । तपः कर्मकस्यैव तपधातोरिति प्राक् योजनीय-
 मिति शेषः । विध्यर्थे निदमिति । इदं 'तपः—' इति सूत्रम् विध्यर्थम् कर्मवत्त्वविधानार्थ-
 मित्यर्थः । तेन एवकारात् नियमार्थे निदमिति न भ्रमिताव्यक्त्याह—एवकारस्तु व्यर्थ
 इति । भाष्यमते तु नियमार्थमिवेदमुदाहृतञ्च तत्रैव 'तेनेह—उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार'
 इति । स्पष्टमेतच्छब्देन्दुशेखरे । विध्यर्थत्वं दर्शयति । तस्यैव तप इति । कर्तरि
 तावत्—तपति तपस्तापसम् इति । दुःखयतीत्यर्थः । ततः तस्यैव तपः तापसः—
 अर्जयतीत्यर्थः । तत्रतपेरर्जनमर्थः । एवञ्च तपेरर्थमिदात् सकर्मकत्वाच्चप्राप्तेरर्थं
 विधिरिति हृदयम् । अवयवाख्यानात् भ्वादितपेरर्थहणम् । अतएव इति तपस्तापसः इति
 शेषः । 'भालो भलि' (२२८१) इति सलोपः । उत्तपतीति । अत्र तपेः तपः
 कर्मत्वाभावात् । 'न दुहन्नुनमां यक्चिणौ' (२७६३) इत्यत्र दुहधातुरुदाहृतः ।
 इदानीं कुनमावुदाह्रियते । यद्यप्येतावपि तत्रैवोदाहृताः क्रियाः तस्यापि
 यक्चिणोरत्र बहुवक्तव्यतया अनुवृत्तिलाभसौकर्याय पुनरुपलब्धम् । अतएव
 वार्तिकोपन्यासात् प्राक्—'यक्चिणोः प्रतिषेधे' इत्यत्रावतारितमित्युपरिष्ठात् स्फुटीभ-
 विष्यति । कुनमावुभावपि अन्तर्भावितव्यर्थः । तेन 'वत्सो गां प्रक्षौति' इति कर्तरि
 लकारे चौरचरणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थः । अत्र गामिति कर्म । चौरप्रसवणं च
 तन्निष्ठमेव । तेन क्रियायाः कर्मस्थत्वं प्राप्तम् । चौरप्रसवणाप्रसवणाभ्यामुत्काठादुत्कण्ठ-
 रूपवैलक्षण्यम् कर्मणि गवि उपलभ्यात् । एवञ्च क्रियाकृतविशेषदर्शनात् 'कर्मवत्
 कर्मणा—' इति कर्मवत्त्वं यगादिकं कर्मकार्यञ्च प्राप्तम् । अत आत्मनेपदवज्जं कर्म-
 कार्यमनेन प्रतिषिद्धम् । ततश्च 'प्रसृते गौः' स्वयमेवेति लब्धम् । वस्तुक्रताङ्गानं विनैव
 चौरचरणाद्योत्कण्ठीभूयते इत्यर्थः । प्राक्षाविष्ट—प्राक्षीष्ट इति । चिणभावाच्चिष्टदिटि
 सिचि पूर्वम् । परन्तु 'स्वसिच्—' (२७५७) इति चिण्वदिडभावे 'सुकर्मोः'
 (२३२३) इति नियमाद् भलादि लक्षणम् । नसतेदृष्ट इति । 'नसति (नसयतीत्यर्थः)

दण्डम्' इति कर्तृकक्षायां दण्डस्य कर्मत्वात्प्रमनस्य तन्निष्ठत्वे न विशेषदर्शनात्—प्रागवत् स्वयमेवेति शेषः । अनंस्तेति । चिणभावः सिच् । अन्तर्भावितख्यर्थे इति । 'णम प्रह्वीभावे' इत्यकर्मकत्वाद्प्राप्तौ तथाभ्युपगम इति गम्यते । 'हेतुमणिण्यि—' वार्तिक-
 मिदम् । अयमर्थः—यथा दुहन्नुनमां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तथा हेतुख्यन्तानां
 श्रिब्रूञ्चौ कर्मकर्तरि यक्चिणौ नेति उपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । हेतु-
 मण्यणादौ क्रमेण उदाहरति—कारयते इति । कर्तृकचयोः तावत्—करोति वटुरिति ।
 ततो हेतुमणिण्यच्—कारयति वटुं विप्रः ततः—कारयते वटुः स्वयमेव । अत्र हेतुमण्य-
 न्तकक्षायां वटोः कर्मत्वं ततः विप्रप्रेरणमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवचायाम् वटोः कर्म-
 कर्तृत्वम् । ततश्च कर्मवद्भावेन यकि प्राप्ते अनेनात्मनेपदमेव न यक् । अचौकर-
 तेति । चिणभावात् 'णिश्चिदुसुभ्यः कर्तरि चङ्' (२३१४) इति चङि हिल् रूपम् ।
 'दीर्घोऽलघो'रिति (२६१८) दीर्घः, 'सन्धतः' (२३१७) इतीत्वम् । श्रिधातु-
 माह—उच्छ्रयते इति । उत्श्रयते इतिच्छेदः । उच्छ्रयति दण्डं दारक इति कर्मणो
 दण्डस्य कर्तृत्वविवचा प्राग्वत् । उदशिथियत इति । प्राग्वच्चङ् । संयोगपरत्वेना—
 लघुत्वाद् दीर्घाभावः । उन्नमितवानित्यर्थः । चिण्यडिद् तु स्यादेवेति—'स्यसिच—'
 (२७५७) इत्यत्र 'उपदेशे योऽच् तदन्तादितुङ्गोक्तिरिति भावः । ततश्च कारिष्यते—
 कारिष्यते इत्यादीति बोध्यम् । ब्रूअमुदाहरति—ब्रूते कथेति । ब्रूवति कथां कश्चित् ;
 ततः कर्मकर्तृविवचायां—'ब्रूते कथाः स्वयमेव' इति । अवोचतेति । चिषिषिधात्-
 'अस्यतिवक्ति ख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङ् । 'ब्रूवो वचि' रिति वचिरादेशः । वच उभितुम् ।
 अत्र 'उच्चारणेन शब्दे' प्राकच्यरूपविशेषदर्शनात् कर्मस्थक्रियत्वं ब्रूवोर्वोध्यमिति—
 नगिशः । 'हेतुमणि—' इति प्राक् पठितं वार्तिकं भारद्वाजीयाः प्रकारान्तरेण पठन्तीति
 तेषां पाठसुचार्थं दर्शयति—'णिश्चिदुसुभ्यः कर्तरि चङ्' इति । अत्र श्रियि यस्यात्मनेपदा-
 कर्मका अधिकाः । यौति च न केवलं हेतुमख्यन्तस्यैव ग्राहकमपितु णिजिङ् साधारणम् ।
 अतएव णिङ्मुदाहरति—पुच्छमुदस्यतीति । 'पुच्छादुदसने' इति वार्तिकदिह णिङ् ।
 उत्पुच्छयते गौरिति । ननु पुच्छमुदस्यतीत्यत्र पुच्छमेव कर्मं नतु गौरिति । तत्कुत-
 कस्याः कर्मकर्तृत्वम् इत्याशङ्क्य आह—अन्तर्भावितख्यर्थायामिति । तथात्वे हि पुच्छ-

मुदासयति, गाम् इत्यर्थः । तत उत्पुच्छयति गाम् गोपालक इति कर्तृकदा लभ्यते ।
ततश्चैत् पुच्छयते गौरित्यत्र कर्मकर्तृत्वं गौरित्येति धर्म्मनिधेयः । उत्पुच्छयति ।
पुच्छमुदास्तवानित्यर्थः । प्राग्वच्चङ् । ननु यद्विद्यन्त्योऽपि कर्त्तृत्वेन 'विद्यन्ति—' इत्यत्र
विद्यहणेनैव सिद्धे कुतो विशिष्य ग्रहणमित्याशङ्क्याह—यद्विद्यन्तीति । 'आह्वय' इति
गणसूत्रादित्यर्थः । गन्धति गन्धमिति । अत्रापि देवदत्त इति कथञ्चाहार्यम् ।
रचयतीत्यर्थः । कर्मकर्तरि गन्धते गन्धः स्वयमेवेति, एवं गन्धते मेघला स्वयमेव
इत्यपि । देवदत्तव्यापारं विनापि मेघलाकार्जं गन्धते विद्येतेति इत्यर्थः । ज्ञेयादि-
कथोक्तिरिति ।—'आदिभ्यः आ' इति आ । 'इ हल्यवोः' (२२८७) इति ईत्वम् ।
'अनिदिताम्—' (४१५) इति न लोपः । विकुर्वते—सैन्धवाः इति । आत्मनेपदत्वा-
कर्मकलयोरुदाहरणमेतदत्राह—वेरित्यादि । विकुर्वते इत्यस्याद्यमाह—वस्तुतस्त्यर्थः
इति । शब्दायन्ते इत्यर्थः । अथ विपूर्वात् कृजोऽकर्मकत्वमुत्पद्य—कर्मवत्त्व-
सिद्धार्थमाह—अन्तर्भावितव्यर्थस्त्विति । 'अत्र कर्मकर्तृत्वं विना यऽकर्मकान्ते आत्म-
नेपदाकर्मकशब्देन गृह्यन्ते कर्मकर्तृत्वेनाकर्मकत्वस्याव्यभिचरितत्वात् ; तेषामन्त-
र्भावितव्यर्थत्वेन सकर्मकतां कृत्वा पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायां कर्मकर्तृत्वं
बोध्यम्' इति नागेशः । तेन विकुर्वते सैन्धवा इत्यस्य सादिनः सैन्धवान् (कथान्)
शब्दायन्तोत्यर्थः । पुनः प्रेषणत्यागे इति—सादिनोऽनपेक्ष्य शब्दकरणे इत्यर्थः ।
विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेवेति सैन्धवानां कर्मकर्तृत्वम् । व्यकारिण—'स्वसिच्—'
इति सिचि चिण्दिटि वृद्धौ एतत् । पक्षे ऋसादङ्गादिति मित्रलोपे व्यञ्जन इति ।
एवमन्यत्र यथायथं बोध्यम् ।

२७७२ ॥ कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥३॥१८०॥

दी— । अनयोः कर्मकर्त्तरि न यक् किन्तु श्यन्
परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति—कुष्यते वा पादः

स्वयमेव । कुष्णाति पादं देवदत्तः । रज्यति—रज्यते वा वस्त्रम् ।
यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषोष्ट । रङ्चीष्ट ।

इति कर्मकर्तृतिङ्-प्रकरणम् ।

Easy.—प्राचान् indicates optional character of स्वन् and परस्मै.
Hence कुष्यति—कुष्यते वा पादः (स्वयमेव) । 'कुष्णाति (scratches ?)'—
active for कुष् is क्रादि । 'रज्यति—' (स्वयमेव) । रङ् is here दिवादि ।
'यगविषयेतु—' i. e. the rule does not apply where यक् is wanting
i. e. in the matter of आङ्धातुः. Thus कोषिषोष्ट etc. with
तङ् सौयुट् ।

Here ends the chapter on कर्मकर्तृतिङ् ।

मित— । कुषिरजोरिति । कर्मकर्तरीति 'अचः कर्मकर्तरी' इत्यतः, नेति
यगिति च 'न दुहसुनमाम्—' इत्यतोऽनुवर्तते । अत्र प्राचां ग्रहणं विकल्पार्थम् ।
तदाह—कुष्यति-कुष्यते वा पादः स्वयमेवेति शेषः । कुषिस्तावद् क्रैयादिकस्तेन
कर्तृकचामाह—'कुष्णाति पादम्—' । एतेन पादस्य कर्मलादुत्तरवाक्ये कर्मकर्तृत्व-
मिति दर्शितम् । ननु यक्श्रुतोर्यकारमात्रमेवोभयत्र शिष्यते । ततश्च श्रुतविधिव्यर्थः
इति चेत्, न । स्वरे विशेषादित्यन्यत्र विस्तरः । रज्यति—रज्यते वा वस्त्रमिति ।
अत्रापि स्वयमेवेति शेषः । रङ् धातुरत्र दैवादिकः । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे वृत्ति-
कारादिभिः प्रायेण स्वयमेवेतुक्तम् । तदविवक्षितम् । आत्मना कारणेनेति वा
तदर्थः । न तु आत्मना कर्तेति मनोरमायामुक्तम् । अन्यथा कर्मण्येव लकारापत्तेः ।
स्पष्टा चेयं रीतिर्यस्यावित्यत्र कैयटशब्दः । यगविषयेति—प्रसक्तिपूर्वको हि निषेधः ।
यव तु—यकः प्रसक्तिरेव नास्ति तत्र न निषेधः । कोषिषोष्टेत्यादि सौयुट्प्राधान्यात्तुक्ते
ह्यपम् । इति शम् ।

इति मितभाषिण्यां कर्मकर्तृ तिङ्-प्रकरणम् ।

अथ लकारार्थ-प्रकरणम् (Sequence of Tenses)



२७७३ । अभिज्ञावचने लट् ॥३।१।१२॥

दो— । स्मृतिबोधितुप्रपदे भूतानद्यतने धातोलृट् स्यात् ।
लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे
चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिप्रशने स्मृतौ
वृत्तिसम्भवात् ।

When a word denoting remembrance is used in contiguity, (i.e., as उपपदे) then a root takes लट् (and not लङ्) to express a past action occurring other than to-day. Thus this rule overrules भूतानद्यतन लङ् । 'स्मरसि—' Do you remember, Krishna, that we lived in the Gokula. Similarly in the cases of application of बुध्यसे, चेतयसे (know) etc. For they also may denote remembrance with reference to the content i.e the subject then dwelt upon.

मित— । अथ लकारार्थप्रक्रियां विवक्षुराह—अभिज्ञंति । अभिज्ञा कृतिः, सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह—स्मृतिबोधिनीति । 'भूते' (३।२।८४) इत्यधिकारः । 'अनद्यतने लङ्' (३।२।१११) इति वर्तते । तदाह—भूतानद्यतन इति । उपपदे इति सामर्थ्याल्लब्धम् । तच्च सामीप्ये वर्तते । उप (समीपे)

उच्चारितं पदमुपपदम् । तेन स्मरणार्थकशब्दे समीपे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । लङोऽपवाद इति—‘अनद्यतने लङि’त्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्मरसीति । अत्र व्याक्यार्थः कर्म । पश्य मृगो धावतीत्यत्र यथा । वत्स्याम इत्यस्य अवसाम इत्यर्थः । एवं बुध्यसे इति । अत्र मानं दृढं चित्त्यम् इति नागेशः । वस्तुतस्तु पथ्यवसानगत्या स्मृतिरपि बोधार्थत्वादुक्तार्थे वृत्तिरिति भावः । अभिज्ञानस्य बोधने पथ्यवसनात् । अतएव सूत्रे वचनशब्द उपात्त इति ध्येयम् ।

२७७४ । न यदि ॥३।११३॥

दी— । यदुयोगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्णं यद्वने अभुञ्जमहि ।

What has been said above does not hold good if the word यत् is ushered into the sentence. Thus ‘अभिजानासि—’ Do you recollect Krishna that we held a picnic (or a feast in the forest).

मित्र— । न यदीति । ‘यत्’ इत्यव्ययं तस्य सप्तम्यन्तं उक्तम् । तस्य सर्वनामत्वाभावात् सप्तम्यां सिन् न । अर्थस्तु यत्प्रयोगे सतीति व्याचष्टे—यदुयोगे इति । अभिजानासीति । स्मरसीत्यर्थः । अत्र लङ् न किन्तु लङ्ङेव ।

२७७५ । विभाषा साकाङ्क्षे ॥३।११४॥

दी— । उक्तविषये लृङ्वा स्यान्नक्षत्रलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद् धात्वर्थः । स्मरसि कृष्णं वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि ‘न यदि’ (२७७४) इति बाधित्वा परत्वादिकल्पः ॥ ‘परोक्षं लिट्’ (२१७१) = चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविचित्रादिना

पारोक्ष्यम् । 'सुप्तोऽहं किल विललाप' । बहु जगद पुरस्तात्
तस्य 'मत्ता किलाहम्' । 'अत्यन्तापह्नवे लिङ् कथ्यः' (वार्तिक) ।
कलिङ्गेष्वालीः ? नाहं कलिङ्गान् जगाम ।

लट्, in the matter said above, takes place optionally provided the sense of the root is dependent in the manner of लट्य-लक्षणभाव or ज्ञाप्यज्ञापकभाव i.e. of signalling and of being signalled. (लट्य) । Thus 'अरसि—' can you remember Krishna we lived in the forest and tended cows there ? Here living or residence serves as a signal and tending the cows as a thing signalled. We can alternatively have लङ् in place of लट् । The option (of लट् and लङ्) will also have force if even the word यत् is used, for 'विभाषा—' is subsequent to 'न यदि' and therefore will bar the latter.

लिट् is employed when the fact described is beyond the purview of perception of the speaker. Hence it deserves employment in the case of 1st person also—where पारोक्ष्य non-perception is effected due to delusion or disorder of intellect. As 'सुप्तोऽहम्—' when asleep I indeed talked non-sense. 'बहु जगद—' Being intoxicated I indeed talked much before him. 'अत्यन्तापह्नवे—' (varttika)—It has to be said that लिट् is used when total denial is implied. As—did you live in Kalinga ? No, I did not go to Kalinga. Had it been a case of simple denial the respondent would have said—'No, which was a more expected reply here. Kalinga (Orissa) was however regarded as a totally forbiddenland, cp—

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तौर्धयावां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

Thus he not only totally denies his residence therein but also his arrival or presence there.

मित— । विभाषेति । उक्तविषये इति । अभिज्ञावचने इत्यर्थः । लट्यलक्षण-
भावेनेति । लट्यं परिचाय्यं ज्ञायं वा । लक्षणन्तु परिचायकं ज्ञापकं वेत्यर्थः ।
वासीलक्षणमिति । लट्यतेऽनेनेति 'करणाधिकरणयोश्च' (३२५७) इति करणे
ल्युट् । अत्र वासद्वारा गोचारणस्य लट्यमाणात्वादिति भावः । पक्षे लङिति लङ्विषये
इत्यर्थः । परत्वादिति— 'न यदि' (३।२।११३) इत्यपेक्षयेत्यर्थः ॥ चित्तविशेषादिना
पारीत्यम् । चित्तविशेषोऽवस्थान्तरापत्तिश्चित्तस्य । स च स्वप्नसुरादिभिः सम्पाद्यते ।
अत उदाहरति— सुतोऽहमित्यादि । आदिपदेन मनसोऽसन्निधानादिसंयह इति
नागेष्टः । अक्षो परमिति परोक्षम् 'प्रतिपरसमनुभ्योऽङ्गः' इति गणसूत्रात् (भट्टोजिदेव) ।
परोक्षमेव— पारीत्यं स्वार्थे ष्यञ् भावे वा ष्यञ् । अत्यन्तापह्नवे इति । वार्तिकमिदम् ।
अत्यन्तमपह्नवोऽपलापः इति अत्यन्तापह्नवः । कलिङ्गेष्ववात्सीरिति प्रश्नः । जनपदवा-
चित्वाद्बहुवचनम् । नाहमिति उत्तरम् इदम् । कलिङ्गानाम जुगुप्सितो देशः ।
किं त्वथा तव स्थितमिति प्रश्ने न केवलं कलिङ्गेष्ववस्थानमेवापलप्यते किन्तु तद्भूतं
गमनमपीति भवत्यवस्थानापह्नवः । यदा तु यद्विषयोभियोगस्तद्विषयमेवोत्तरं तदा
तु नास्य वार्तिकस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् ।

२७७६ । ह्रस्वतोर्लङ् च ॥३।२।११६॥

दी— । अन्योरूपपदयोर्लिङ् विषये लङ् स्यात् । चास्मिन् ।
इति हाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ।

लङ् as also लिट् are employed in the room of लिट् when
; and शश्वत् (= ever) are pronounced in proximity. Thus इति

ह अकरीत् चकार वा—Thus he performed. ह is a meaningless particle [or it denotes emphasis (?) as well].

मित—। इशश्चतोरिति । इच शश्च, तयोरिति विग्रहः । हेति निरर्थकमव्ययम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

२७७७ । प्रश्ने चासन्नकाले ॥३१२११७॥

दी—। प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिङि प्रये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत् किम् ? जगाम किम् ? अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ?

By प्रश्न or question we mean that which is to be asked. लङ् and लिट् are used in the room of लिट् when something is interrogated by the period of five years (आसन्नकाल) [See Tika], and not beyond that.

मित—। प्रश्न इति । प्रष्टव्य इति प्रष्ट् मिष्टं द्रव्यमित्यर्थः । अत आह—पृच्छ्यमानेऽर्थे इति । आसन्नकालमव पारिभाषिकं गृह्यते नतु प्रयोक्तृप्रयोगकालसमकाल इत्यर्थः । तथाचोक्तम् 'पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम्, पञ्चवर्षातीतानु विप्रकृष्टकालमि'ति । तेन आसन्नः काल आसन्नकाल इति न विग्रहीतव्यम् । अव नपुंसकलदर्शनेन प्रातिपदिकान्तरस्यैव कल्पनौचित्यादिति विभाव्यम् ।

२७७८ । लट् स्म ॥३१२११८॥

दी—। लिटोऽपवादः । यजतिस्म युधिष्ठिरः ।

यजति स्म thus is equal to इष्टवान् or performed a sacrifice. भूतकालद्योतकः ।

२७७९ । अपरोक्षे च ॥३१२११९॥

दी—। भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे। एवं स्म
पिता ब्रवीति।

मित—। एवं स्मिति—अब्रवीदित्यर्थः।

२७८०। ननौ पृष्ठप्रतिवचने ॥३।२।१२०॥

दी—। 'अनद्यतने,' 'परोक्षे' इति निवृत्तम्। भूते लट्
स्यात्। अकार्षीः किम्? ननु करोमि भोः।

लट् is used to express a past event or action when the
word ननु is ushered in the reply to the question. Thus अकार्षीः
किम्—did you do (that) etc. Here करोमि = अकार्षम् etc.

मित—। ननाविति पृष्ठस्य प्रति-वचनमिति विशदः। करोमीत्यस्य कृतवानित्यादि
भूतार्थकलम्। 'विरुद्धमपि प्रतिवचनम् वचनाभिमुख्यमपि प्रतिवचनम्' इति
कैयटे स्थितम्।

२७८१। नन्वोर्विभाषा ॥३।२।१२१॥

दी—। नशब्दे नुशब्दे च लङ् स्यात्। अकार्षीः किम्?
न करोमि। नाकार्षम्। अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षम्।

मित—। नन्वोरिति। पृष्ठप्रतिवचने इत्यनुवर्तते। न नु इत्येतयोर्द्वयोः
सप्तमीद्विवचनं, तदाह—नशब्दे नुशब्दे चेति। अतभूते लङ् विकल्पः। पक्षे यथा-
प्रातः लङ् वज्जं भूतलकारान्तरम्।

२७८२। पुरि लुङ् चास्मै ॥३।२।१२२॥

दी—। अनद्यतनग्रहणं मण्डूकल्युत्यानुवर्तते। पुराशब्द-
योगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ्। चाज्ञाट्। न तु स्मयोगे।

पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा क्ताः—अवात्सुः—अवसन्—
जघुर्वा । ‘अस्मे’ किम् ? यजतिस्म पुरा ॥ भविष्यतीत्यनुवर्तमाने—

The term ‘अनद्यतन’ occurring in the rule ‘अनद्यतने लङ्’ (३।२।१११) is carried on to this rule by the मण्डुकप्लुतियाय or the maxim of ‘a frog’s leap’ used especially by grammarians to expose the passing of words in a rule to another omitting thereby some intervening ones. The word ‘पुरि’ in the rule is the locative singular of the अव्यय word पुरा which drops its ‘अ’ in connection with the 7th. case-ending. Thus the rule means—to express an अनद्यतन (not occurring to-day) past tense inconnection with the word पुरा, लुङ् and लट् are optionally employed—provided स्म is wanting (चास्मे) there. Hence alternatively here we shall have लङ् and लिट् also. As वसन्ति इह पुरा—etc. The word भविष्यति from ‘भविष्यति गम्यादयः’ (३।३।३) being present (we look forward)—

मित— । पुरीति । ‘अनद्यतने लङ्’ (३।२।१११) इत्यतोऽनुवर्तमानम् ‘अनद्यतने’ इति—‘ननी—’ (३।२।१२०) ‘नन्वोः—’ (३।२।१२१) इत्यनयोर्निवृत्तमपि परवर्तिनि ‘पुरि लुङ्—’ (३।२।१२२) इत्यत्रानुवर्तते । तदाह—मण्डुकप्लुत्येति । भेकप्लवनस्याद्यादिति । नन्वनद्यतनग्रहणं मास्त्विति चेत् । न । यदि भूते एव स्यात्तर्हि लुङ् ग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः । पुराशब्दयोगे इति—पुरीति पुरेत्यव्ययसप्तम्यन्तम् । ‘आतो धातोः—’ (?) इत्यालोपे डौ । न तु स्मे इति । च + अस्मे इति द्विवचनः । पक्षे यथाप्राप्तमिति । लङ् लिट् चेत्यर्थः । तदुदाहरति—वसन्ति इहेति ॥ भविष्यतीति—‘भविष्यति गम्यादयः’ (३।३।३) इति सूत्रादित्यर्थः । परवर्तिसूत्रेऽस्य प्रयोजनमित्यत्रोपन्यस्तम्—

२७८३। यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥३।३॥४॥

दी—। यावद् भुङ्क्ते। पुरा भुङ्क्ते। निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः। निपातयोः किम्? यावद्दास्यते—तावद् भोक्ष्यते। करणीभूतया पुरा यास्यति।

These two निपात's or indeclinables indicate certainty. Hence यावद्भुङ्क्ते = certainly eats. Similarly 'पुरा—' etc। In यावत् &c. यावत् and तावत् are derived with वतुप् (यत् and तत् + वतुप्) by 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे'—and hence the sentence means—The amount that will be allotted will be eaten. Also when पुरा is the third case-ending of the base पुर्, there will take place लृट् only to express futurity and not लट्।

मित—। यावत् पुरानिपातयोरिति। यावत् पुरेत्यनयोर्निपातत्वेऽपि निपात-ग्रहणं लक्षणप्रतिपदीकृतपरिभाषाया अनित्यत्वे लिङ्गम्। अनयोर्निपातयोर्योगे भविष्यति लट् स्यादित्यर्थः। लृट् लृटोरपवादः। यावद् भुङ्क्ते इति निश्चितं भुङ्क्ते इत्यर्थः। तदाह—निश्चयं द्योतयत इति। निपातनां द्योतकत्वादिति भावः। अस्मिन्नेवार्थेऽनयोर्निपातत्वं न लघ्वर्थान्तरे। तेन 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति परिमाणार्थक—यावत्तावद्भां यथाप्राप्तं लृटलृटावेव न लट्। अत आह—'यावद्दास्यते—' इति। एवम् 'यावद्दाता—' इत्यपि। प्रतुब्दाहरणम्। यत्परिमाणकं भोज्यमस्यै दास्यते तत्परिमाणमेवानेन भोक्ष्यत इत्यर्थः। करणीभूतयेति—पुर् शब्दस्य तृतीयायां पुरा इति लभ्यते। तदयोगेऽपि लृट् लृटौ इति भावः न तु लट्।

२७८४। विभाषा कदाकर्हिः ॥३।३॥५॥

दी—। भविष्यति लट् वा स्यात्। कदा कर्हि वा भुङ्क्ते—भोक्ष्यते—भोक्ता वा ॥ (कदा, कर्हि i.e. When).

२८८५ । किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥३।३॥

दी— । किंवृत्तं विभक्तान्तम् । भविष्यति लङ्वा स्यात् ।
कं कतरं कतम् वा भोजयसि—भोजयिष्यसि—भोजयितासि
वा । ‘लिप्सायाम्’ किम् ? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ।

लट् to express futurity optionally is employed in connection with a word derived with i.e. having ‘किम्’ as its basis—when (by the interrogation) any sense of eagerness is implied. Thus ‘कम्, कतरम्—’ etc. whom will you entertain ? It has been said in काशिका that by ‘किंवृत्तम्,’ are to be taken three words कः, कतर and कतम् and not कदा कर्हि etc, whereas others hold—that to keep the भाष्य [under ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ (३८७३)] in agreement with this it is proper to include कदा, कर्हि etc. herein.

मित— । किंवृत्ते इति । किम् शब्देन वृत्तमिति किंवृत्तम्, किमा प्रातिपदिकेन निष्पन्नमित्यर्थः । तदाह—विभक्तान्त मिति । तत्रापि डतरडतमाद्यन्तवय एवेति वृत्तिः । तेन किमा निष्पन्नानामपि कदाकर्ह्यादीनामव न प्रवृत्तिः । ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इति सूत्रभाष्यरीत्या सर्वकिंयद्वृत्तमित्यन्व— इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।

२७८६ । लिप्सप्रमानसिद्धौ च ॥३।३॥

दी— । लिप्सप्रमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्य—
मानायां भविष्यति लङ् वा स्यात् । योऽन्नं ददाति—दास्यति—
दाता वा स स्वर्गं याति—यास्यति—याता वा ।

लट् in future optionally takes place when by distributing desired or coveted objects such as rice etc. the achievement of heaven and the like is understood. Thus ‘योऽन्नम्—’ etc.

मित—। लिप्तमानेति । पूर्वैरेव सिद्धे सति अकिञ्चिदर्थमिदमिति ध्वनयदु-
दाहरति—योऽन्नमित्यादि ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च ॥३।३।८॥

दी—। लोडर्थः प्रैषादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्
धातोर्भविष्यति लङ्वा स्यात् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय ।
पक्षे लुङ्—लटौ ।

लट् optionally takes place in future after a root expressing
the sense whereby sending etc of some one (प्रैषादि) is hinted
at. Thus 'कृष्णश्चेत्—' etc. Here भुज् takes लट् as this i.e taking
meal on the part of Krishna leads to or requires the tending of
cows (by another). पक्षे etc—see मितभाषिणी— ।

मित—। लोडर्थेति । लोडर्थस्य लक्षणम् तस्मिन् । लोडर्थः प्रैषादिरिति “विधिनि-
मन्त्रणाधीष्टसंप्रन्नप्रार्थनेषुलोट्” इति तदर्थे लोड्प्रधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति ।
अत्र भुजिना लोडर्थसम्पन्नगोचारणं लक्ष्यम् । अतस्तत्र लट् । कृष्णस्य भोजनकाले
त्वं गाश्चारयेत्यर्थात् । पक्षे लुङ् लट्वाविति । कृष्णश्चेद् भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं
गाश्चारयेत्युदाहरणमित्यर्थः ।

२७८८ । लिङ् चोद्धमौहर्त्तिके ॥३।३।९॥

दी—। ऊर्द्धं मुहूर्ताद्भव ऊर्द्धमौहर्त्तिकः । निपातनात्
समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्द्धमौहर्त्तिके भविष्यति लोडर्थ-
लक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्—लटौ वा स्तः । मुहूर्तादपरि
उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति—आगमिष्यति—आगन्ता वा
अथ त्वं कुन्दोऽधीष्व ।

The term ऊर्द्धमौहर्तिक etymologically means ऊर्द्धं सुहृताद भवः (or सुहृतादूर्द्धं भवः) i.e having taken place after a short while. The समास here in ऊर्द्धमौहर्तिक is irregular or abnormal for it has been compounded by 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारि च' (७२८) where the presence of 'दिक्संख्ये' (७२७) and समानाधिकरणेन are inevitable. So समास here seems unavailable, and it is not a संज्ञावचन it seems to have the affix 'जः' after it by 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायाम् जः' (१३२८) but ठञ् is by 'कालाट्ठञ्' as ऊर्द्धं is taken as कालवाची here. The वृद्धि also of the second member (उत्तरपद) only is irregular, the वृद्धि of the first one also being here due by 'अनुशतिकादीनाञ्' (१४३८) । So Bhattoji says "निपातनात्-समासः" etc. Hence the rule means—

लिङ् and लट् are optionally used after a root—which stands as an indicator of the application of लोट् (लोट्प्रत्ययचक्षण)—to express futurity subject to occur within a very short while i.e to express a very short future. Thus 'सुहृतादपरि—' etc.—The professor may be (here) very soon and so read the veda i.e it is better for you to go on with the vedas lest the teacher appears presently.

मित— । लिङ् चेति— । ऊर्द्धमौहर्तिक इति । ऊर्द्धं सुहृतादशब्दात् 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् । ननु 'तद्धितार्थोत्तरपद—' (७२८) इत्यनेनात्र समास इष्यते । तत्र तु 'दिक्संख्ये—' (७२७) तथा 'समानाधिकरणेन' इत्यस्यानुवृत्तेः अत्र तद्याविध-समानाधिकरणशब्दाभावात् समासो दुर्लभः । ऊर्द्धं शब्दस्य दिक्शब्दत्वेहि असंज्ञात्वे च 'जः'—प्रत्ययस्यैव ('दिक्पूर्वपदादसंज्ञायाम् जः'—१३२८) नियमात् 'और्द्धमौहर्त्त' इत्येव स्यादित्याद्याशङ्काह—निपातनात् समास इति । ऊर्द्धं सुहृतादभवइत्यस्मिन्विग्रहे निपातने "तद्धितार्थ" इत्यर्थः । ऊर्द्धं मिति दिग्वाचि अपि अत्र तु कालवाचि एव ; तेन 'अकर्मक-धातुभिर्योगे देशः कालः—' इति कर्मत्वम् । ननु 'पौर्वशालः' 'आपरशालः' इत्यादावि-

वादिद्विद्विरव कथं नित्यवाह—उत्तरपदद्विधनिपातनादित्यवबोध्यम् । ऊर्द्धमौहर्तिके इति विशेषणम् । अतोऽर्थमाह—ऊर्द्धमौहर्तिके भविष्यतीति । लोटर्थलक्षणे इति । अत्राध्यापकागमनं प्रेषविषयवेदाध्ययनस्य लक्षणमिति भावः । लिङ् लटाविति । चकारा-
ल्लट् । सुहृतादुपरीति । सुहृतादुर्ध्वकालीने, सद्य इत्यर्थः । वासः इत्यत्रात्वात् पञ्चे
लुट् लटावपि भवतः ।

३७८८ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥३॥३१॥

दी— । समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । ‘वर्तमाने
लट्’ (२१५१) इत्यारभ्य ‘उणादयो बहुलम्’ (३१६८)
इति यावद् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे
भूते भविष्यति च वा ष्युः । कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि ।
अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि—
गमिष्यामि वा ।

वर्तमानसामीप्ये means वर्तमानसमीपे, for सामीप्य is derived as
‘समीपमेव’ by स्वार्थे ष्यञ् like चातुर्वर्ण्यादित्वात् as the चातुर्वर्णादि class is in-
exhaustive (आकृतिगणः). Affixes enjoined under rules begin-
ning from ‘वर्तमाने लट्’ (3. 2. 123) and ending with ‘उणादयो
बहुलम्’ (3. 3. 1) are understood to take effect only where
those very bases (along with which they are enjoined) exist
and not elsewhere. Take for instance ‘भञ्जभासमिदो घुरच्’ (3. 2. 161)
where it follows that घुरच् will be added after there three only—
भञ्जुर, भासुर, मिदुर ; similarly understand वर्तमाने लट् (i.e. लट् comes
in वर्तमान only) । वर्तमानसामीप्य implies near future or near past
for these two only are in contiguous relation with वर्तमान ।

भूतकालिकत्वादुत्तरवाक्ये लट्लुङोर्विकल्पः । एवमुत्तरव प्रश्नवाक्यस्य भविष्यत्-
कालिकत्वादुत्तरवाक्ये लट्लुटोर्विकल्पः । पूर्ववाक्येऽयमिति भूतकालद्योतनाय तथा
उत्तरवाक्ये एष इति भविष्यत्कालद्योतनाय । तेन पूर्वव आगमनाविनाभूतं धूलि-
धूसरितत्वप्रस्निग्धत्वादिकप्रतिपादनं लट्सुत्तरव तु गमनाविनाभूतं कटिवत्सनादिक—
मित्याहुः । सीमीप्ये—किम् ? अस्मान्मासात् पूर्वस्मिन् मासे आगच्छम् । अत लट्
न । 'वर्तमानसामीप्ये—' इत्येतत् सूत्रन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातम् । गङ्गासमीपे
गङ्गावारोपादिव वर्तमानारोपसम्भवादित्याकरे स्पष्टम् इति दिक् ।

२७८० । आशंसायां भूतवच्च ॥३॥१३२॥

दी— । वर्तमानसामीप्ये इति नानुवर्तते । भविष्यति
काले भूतवद्द्वर्तमानवच्च प्रत्यया वास्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीद्
—वर्षति—वर्षीष्यति वा धान्यमवाप्सम्—वपामो—वप्स्यामी
वा । 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' । तेन लङ्लिटौ न ।

The expression 'वर्तमानवद्वा' only comes down and not
'वर्तमानसामीप्ये' also from the previous rule. Thus—in the room
of future tense affixes are optionally used as in the past
and in the present tense to indicate expectation. देव
means the cloud here. Construe as—देवश्चेदवर्षीत् (had rain
fallen) धान्यमवाप्सम् (वप्—(to sow) + लुङ् म), (we would have
sown paddy), देवश्चेद् वर्षति (if rains falls etc.) धान्यम्, वपामः and
so on. When a general or common thing is sought to be
transferred there is no question of transference of the particular
section of the same. Thus लङ् which is 'अनद्यतन' भूत and लिट्
which is 'परोक्ष' भूत are not included here.

मित—। आशंसायामिति । अप्राप्तप्राप्तौ च आशंसा । सत्याः 'वर्तमानमनीपि एव भवेद्' इति निर्देशासंभवात् आह—'वर्तमानमानीपि' इति नातुवर्त्तते । प्रत्ये यथाप्राप्तं भविष्यति प्रयोगः । प्रत्यया वा स्फुरिति—'वर्तमानवद्वा' इत्यतुवर्त्तरिति भावः । देवश्चेदिति । देवश्चेद् अवर्षात्—धाकम् अवाप्सम् (लृट्) वपाम वप्सामः इत्यन्वयः । अष्टिवपनयोरुभयोरपि आशंसाविषयत्वादुभयवदपि लकारः । सामान्यातिदेशे इति—अत्र भूतातिदेशस्य विषयत्वादनद्यतनपरीक्षामयी भूतविशेषयोः प्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः । तदाह—लृङ्लिटौ नेति । एवं लुङिमिति उदरिक्तान् स्पष्टम् ।

२७८१ । - क्षिप्रवचने लृट् ॥३।३।३३॥

दी—। क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु स्फुरितं वा यास्यति—शीघ्रं वपस्यामः । नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । खः शीघ्रं वपस्यामः ।

If the term क्षिप्र (soon) or its synonyms are employed in contiguity or proximity (= as उपपद), लृट् is used in the previous subject i. e. in the matter of expectation (आशंसा) । 'वृष्टिश्चेत्— we shall sow soon lest the rain may cease. The appointment or taking of 'लृट्' instead of 'न' in the rule suggests the application of this in place of लुट् also.

मित—। क्षिप्रवचने इति । अत्र वचनग्रहणं पर्यायशीतकं, स्वरूपस्यैव ग्रहणमिति न अत्र आह—क्षिप्रपर्याये इति । पूर्वविषये इति—आशंसायामित्यर्थः । नेति वक्तव्ये लृङ्ग्रहणमिति—अत्र सूत्रे इत्यर्थः । अ इति—नकारमनुक्ता 'लृट्' इति कथनान् 'लृट्' अपि विषये सूत्रोक्तव्यापारः प्रवर्त्तते ; अनद्यतनत्वशीतनार्थमिदम् ।

१७८२ । आशंसावचने लिङ् ॥३।१।३४॥

दी— । आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसे अधीयीय । आशंसे क्षिपमधीयीय ।

If a term expressing expectation is used in proximity i.e. as उपपद, लिङ् only and not लुङ् also is employed to express futurity. 'गुरुश्चेत्—' etc. I expect to read i.e. it is expected that I should read if the preceptor happens to come (उपेयात्) ।

मित— । अशंसावचने इति । न तु भूतवदिति—उपलक्षणमिदम् वर्तमानवदपि न । तेनेदं भूतवत् वर्तमानवत्प्रत्यययोरपवादः । गुरुश्चेदिति—'आशंसे अधीयीय' इति द्वितीयं वाक्यम् । आशंसे क्षिप्रमिति—गुरुश्चेदित्प्रत्ययम्

२७८३ । नानद्यतनवत् क्रियाप्रवन्धसामीप्ययोः ॥३।१।३५॥

दी— । क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च गम्ये लङ् लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाहास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पीर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित ; सोमेनायह । येयममावस्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ।

In the matter of continuity (सातत्य) and contiguity (सामीप्य) of action, (अनद्यतन) लङ् and (अनद्यतन) लुट् are not used. अदात्=लुङ् sing. 3rd. per. of दा । सामीप्य here means want of interposition of some other word of the same sort. Thus 'येयम्—' etc. He performed oblation to fire (अग्राधान) on the past or last full moon ; सोमेन अयष्ट—(he) performed the said

sacrificial-rite with the Soma juice on—as before. यद्यम् अमावस्या आगमिनी—Futurity is expressed here of the same rite. Thus here between the two the New moon and the Full moon, there being no intermediate date (तिथि) on which similar rites may be performed—this is a case of सामीप्य ।

मित— । नेति । न + अनद्यतनेतिच्छेदः । प्रवन्तःप्रतिवन्तरहितम् । तदाह— क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये चेति । क्रियाया इत्येव । 'इत्यान्ते द्युपमायः—' इति न्यायान् । लङ् लुटौ नेति । तयोरेवानद्यतनत्वात् । अदादितिलुङ् । सामीप्यं निर्वक्ति— सामीप्यं तुलाजातीयेनाव्यवधानमिति । पौर्णमास्यावस्यासदृशतिथ्यन्तरमन्यतितत्त्व- भाव इत्यर्थः । अतएवोदाहरति पौर्णमास्याममावस्यायाञ्च । संनिनेति । यद्यं पौर्णमासी- त्यवापूराहम् । एवमन्यत ।

२६८४ । भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥३॥१३६॥

दो— । भविष्यति काले मर्यादोक्तौ अवरस्मित् प्रविभागेऽ- नद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्बप्रास्तत्र सत्तून् पास्यामः ।

A tense or लकार of the अनद्यतन class i.e लुट् is not employed to express futurity when the action (employed) is supposed to take place in the first part (अवर) of the way leading to that (town etc.) which has been said or intended as the termination (of the journey etc.). 'योऽयमध्वा—' We shall take the barley-flour on the first part of Kaushambi falling in the middle of the way which is to be travelled by us and which runs up to Pataliputra.

मित— । भविष्यतीति । नानद्यतनवदिति वर्तते, न तु क्रियाप्रवन्ध-सामीप्ययो-
रित्यपि । तदाह—भविष्यति काले इत्यादिना । मर्यादायेन उच्यते इति मर्यादावचनम् ।
उदाहरणे—पाटलिपुत्रं मर्यादावचनम् तद्वधिवत्त्वाद् यावायाः । तदाह—
आपाटलिपुत्रादिति । तस्य यद्वरमिति । तस्य मध्यवर्तिन्याः कौशाब्दी
नाम नगव्याः यद्वरं पूर्वदेशप्रविभागः तादृशेऽवरत्विन् इत्यर्थः । भविष्यति किम् ?
योऽयमन्वा अतिक्रान्तः—इत्यादुक्तोहि सक्तून् आपिबाम इत्येव । एवं मर्यादावरत्वयो-
रभावेऽप्युक्तं न प्रवर्तते ।

२७८५ । कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥३॥१३७॥

दी— । पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे
प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर
आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे ।
अनहोरात्राणां किम् ? योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः
पञ्चदशरात्रस्तत्राप्येतास्महे ।

This rule is to forbid अनद्यतनवच्च (as before in the previous rule) in connection with the division of day and night. These two rules (this and the former 'भविष्यति—') have been enunciated separately with a view to facilitate exposition of the later sūtra 'परस्मिन्—' (3.3.138). 'योऽयम—' etc we shall read together on the first part of Agrahayani falling in the (middle of the) year to come. 'योऽयं मासः—' etc. Here अध्येष्यामहे (लुट् अनद्यतन future) has been used because पञ्चदशरात्र does consist days (अहः) । पञ्चदशरात्र is formed by समासान्त अच् by योगविभाग of अच् from the rule 'अच् प्रत्यन्तवपूर्वात्—' (943) in case it is

taken to be a बहुव्रीहि—पञ्चदशरात्रयो यस्य पचस्य—or अच् by 'अहः सर्वक-
देश्—' (787) in case it is समाहारद्विगु—The varrtika संज्ञापूर्वं रात्रं
क्रीवम् not having applied here.

मित — । कालविभाग इति । पूर्वसूत्रे देशविभाग उक्तः अतः तु कालविभाग—
स्तवविशेषमाह—अहोरात्रसम्बन्धिनि इति । न तु अहःसम्बन्धिनि रात्रिसम्बन्धिनि
व । प्रतिषेधार्थमिति—अनद्यतन—प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । सूत्रद्वयकरणप्रयोजनमाह—
योगविभाग इति । न 'परस्मिन्—' (२७६६) इत्युत्तरसूत्रार्थः । अध्येतास्महे इति ।
अवाहर्भावात् लट् कित्त्वनद्यतनभविष्यत् डेव । पञ्चदशरात्र इत्यत्र 'लिङ्गमशिश्य'
लोकाग्रथत्वाङ्गिहस्य' इति भाष्यवचनात् (?) 'संज्ञापूर्वं रात्रं क्रीवम्' इति वार्तिकं
न प्रवर्तते । (तेनात्र पञ्चदशरात्रां रात्रीणां समाहारः इति द्विगुपले 'अहः सर्वक—'
(७८७) इति समासान्तोऽच् । पञ्चदश रात्रयो यस्य पचस्य इति बहुव्रीहिरपले तु
'अच् प्रत्यन्वपूर्वात्—' इत्यच् (योगविभागात्) ।

२७६६ । परस्मिन् विभाषा ॥३॥३॥३॥

दी— । अवरस्मिन्वञ्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्त-
विभाषयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमा-
ग्रहायण्यास्तत्वाध्येश्यामहे । अध्येतास्महे ॥ 'लिङ्गनिमित्ते
लृङ् क्रियातिपत्तौ' (२२२८) भविष्यतोत्प्लेव । सुवृष्टिश्चेद—
भविष्यत्तदा सुभिन्नमभविष्यत् ।

The word पर had no chance or scope in the injunction
expressed in the last previous rule. Here, However, it is
placed in the room of अवर and is allowed to have an optional
share of the said injunction. Thus it is a case of अप्राप्तविभाषा ।
This is the result of its being a separate rule.

मित—। परस्मिन्निति । अप्राप्तविभाषिति । कालप्रविभागेऽवच्छिन् यो विधिर्विहितस्तस्य तादृशविषये परस्मिन्नप्राप्तिरासीत् । सा त्वं विभाष्यत इत्यप्राप्त-विभाषालम् । देशप्रविभागविधिस्तु नात्र विभाष्यते इति योगविभागफलञ्च द्रष्टव्यम् ।

[The rule लिङ् निमित्ते etc is explained before].

[Here Kasika says “हेतुहेतुमतीलिङ् इत्येवमादिकं लिङो निमित्तं तत्र लिङ् निमित्ते भविष्यतिकाले लङ्प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद् दैगुण्यात् अनभिनिवृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः”] ।

२७८७ । भूते च ॥३॥१४०॥

दी—। पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते ।

मित—। भूतेचेति । अधिकारोऽयम् । पूर्वसूत्रमिति—‘लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ’ (३॥३॥१४६) इतीत्यर्थः । ततश्च ‘लिङ्निमित्ते लङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियाया अनिपत्तौ’ इत्यर्थः ।

२७६८ । वोताप्योः ॥३॥१४१॥

दी—। ‘वा’ ‘आ’, ‘उताप्योः—’ (२८०७) इतिक्वेदः । ‘उताप्योः’ इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लङ् वेल्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु ‘उताप्योः’ इत्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः ।

मित—। वोताप्योरिति । वा + आ + उताप्योः (उतश्चअपिच तयोः) इतिक्वेदः । इदमप्यधिकारसूत्रं तदाह—लङ् वेल्यधिक्रियते । नन्वेवं पूर्वोक्ताधिकारो निर्विषयः स्यादित्यत्र आह—पूर्वसूत्रमिति ।

२७८८ । गर्हायां लट्पिजात्योः ॥३॥१४२॥

दी—। आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् ।
लुडादीन् परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु
गणिकामाधत्से—गर्हितमेतत् ।

लट् in connection with these two i. e. अपि and जातु is used
in the places of all the three tenses to express hatred. Do
you divorce your wife ? Can you ever (जातु) cause conception
of i. e. copulate a harlot. Both of these are immoral. लट् is
not possible here for there is no हेतुहेतुमद्भावः ।

मित—। गर्हायामिति । आभ्यामिति । अपिजातुभ्यामित्यर्थः । कालत्रये
इति । लट् इति नानुवर्तते । भविष्यतीति च निवृत्तम् । तेनात्र क्रियासामान्यं
लट् विहितः । ततश्च अत्याचील्लस्यानीत्यादि भूतभविष्यद्—विषये लट् इति
फलितम् । परत्वादिति । अनवकाशत्वाच्चैत्यपि बोध्यम् । गर्हितमेतदिति । उभय-
मपि कर्मेत्यर्थः । (आधत्से इति गर्भमाधापयसीत्यर्थः) ।

२८०० । विभाषा कथमि लिङ् च ॥३॥१४३॥

दी—। गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं
धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र
भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वा । कथं नाम तत्रभवान्
धर्ममत्यच्छत् अत्याचील्ला ।

When कथम् is an उपपद, लिङ् and लट् are optionally used
to express all the three tenses provided hatred or censure
is meant. Thus in the alternative cases we have all the

मित—। परस्मिन्निति । अप्राप्तविभाषेति । कालप्रविभागइवङ्मिन् यो विधिर्विहितस्तस्य तादृशविषये परस्मिन्नप्राप्तिरासीत् । सा त्वं विभाष्यत इत्यप्राप्त-विभाषात्वम् । देशप्रविभागविधिस्तु नात्र विभाष्यते इति योगविभागफलञ्च द्रष्टव्यम् ।

[The rule लिङ् निमित्ते etc is explained before].

[Here Kasika says “हेतुहेतुमतोर्लिङ् इत्यवसादिकं लिङो निमित्तं तत्र लिङ् निमित्ते भविष्यतिकाले लङ्प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद् दैर्गुण्यात् अनभिनिवृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः”] ।

२७८७ । भूते च ॥३॥१४०॥

दी—। पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते ।

मित—। भूतेचेति । अधिकारोऽयम् । पूर्वसूत्रमिति—‘लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ’ (३॥३१३६) इतीत्यर्थः । ततश्च ‘लिङ्निमित्ते लङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियाया अनिप्यत्तौ’ इत्यर्थः ।

२७६८ । वोताप्योः ॥३॥१४१॥

दी—। ‘वा’ ‘आ’, ‘उताप्योः—’ (२८०७) इति छेदः । ‘उताप्योः’ इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु ‘उताप्योः’ इत्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः ।

मित—। वोताप्योरिति । वा + आ + उताप्योः (उतश्चापि च तयोः) इति छेदः । इदमप्यधिकारसूत्रं तदाह—लङ् वेत्यधिक्रियते । नन्वेवं पूर्वोक्ताधिकारो निर्विषयः स्यादित्यत आह—पूर्वसूत्रमिति ।

२७८८ । गर्हायां लङ्पिजात्वीः ॥३॥१४२॥

दी—। आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् ।
लुङादीन् परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु
गणिकामाधत्से—गर्हितमेतत् ।

लट् in connection with these two i. e. अपि and जातु is used
in the places of all the three tenses to express hatred. Do
you divorce your wife ? Can you ever (जातु) cause conception
of i. e. copulate a harlot. Both of these are immoral. [लुङ् is
not possible here for there is no हेतुहेतुमद्भावः] ।

मित—। गर्हायामिति । आभ्यामिति । अपिजातुभ्यामित्यर्थः । कालत्रये
इति । लङ् इति नानुवर्तते । भविष्यतीति च निवृत्तम् । तेनात्र क्रियासामान्यं
लट् विहितः । ततश्च अत्याचीत्यत्यामीत्यादि भूतभविष्यद्—विषये लङिति
फलितम् । परत्वादिति । अनवकाशत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । गर्हितमेतदिति । उभय-
मपि कर्मेत्यर्थः । (आधत्से इति गर्भमाधापयसीत्यर्थः) ।

२८०० । विभाषा कथमि लिङ् च ॥३॥१४३॥

दी—। गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चास्तु । कथं
धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र
भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वा । कथं नाम तत्रभवान्
धर्ममत्यच्चत् अत्याचीडा ।

When कथम् is an उपपद, लिङ् and लट् are optionally used
to express all the three tenses provided hatred or censure
is meant. Thus in the alternative cases we have all the

other लकारs in the matter of the three कालs । In the भविष्यत्काल however लृङ् is नित्य and in भूत optional. 'कथं' 'नाम—' etc How is it that your honour (तव भवान्) should give up practice of piety ?

मित—। विभाषेति । पक्षे कालवये लकारा इति । नित्यं लृङिति । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ—इत्यनेन नित्यत्वविधानादित्यर्थः । भूते वेति । 'वेताप्यो'रित्यवोक्ताधिकारादित्यर्थः । तवभवान् अधीताशेषशस्त्र भवान् इत्यर्थः । अत्यद्यदिति । त्यजेदित्यर्थः । अतएवाव क्रियातिपत्तिः ।

२८०१ । किंञ्चत्ते लिङ् लटौ ॥३॥१४४॥

दी—। गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः—
कतरः—कतमो वा हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा ; लृङ् प्राग्वत् ।

मित—। किंञ्चत्ते इति । 'किंञ्चत्ते' इत्यस्यार्थः 'किंञ्चत्ते लिप्सायां १२४४ इत्यवोक्तः । लृङ् प्राग्वदिति—क्रियातिपत्तौ गत्यमानायां भविष्यति लृङ् नित्यम् भूते वेत्यर्थः ।

२८०२ । अनवक्तृसामर्षयोरकिंञ्चत्तेऽपि ॥३॥१४५॥

दी—। गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्तृस्मिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा । कः—कतरः—कतमो वा हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ।

लिङ् and लट् are used to express भूत, भविष्यत् and वर्तमान in connection with किंञ्चत्ते (explained before) and अकिंञ्चत्ते words as

well, when want of recommendation (अनवबलमि) and tolerance implied. As 'न सच्चावयामि'—I do not either certify or put up with the fact that you should or will despise Hari. लुङ् प्राग्वत् i.e. it is obligatory in future and optional in past.—(भूत)।

मित—। अनवक्लृप्तमसर्षयोरिति । किं वक्तुं किं चेदप्यनयोः कालवयसि
लिङ्गलुटौ स्त इत्यर्थः । न सम्भावयामौति—नानुसन्धे इत्यर्थः । नमर्षये इति ञम
चेत्यर्थः । अत्र लिङ्गलुटौर्वाधासंख्येनान्वय इति न भस्मितव्यम् इत्याह—निन्देत—
निन्दिष्यति वेति । अत्राचूतरस्य असर्षणशब्दस्य सति पूर्वनिपाताभावादिदं लब्धमिति
वृत्तिः । लङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं, भूते वक्तव्यः ।

२८०३ । किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥३॥१४६॥

दी—। अनवल्लृप्यमर्षयोरित्येतत् 'गर्हायां च' (२८०६)
इति (? सूत्रं) यावदनुवर्तते । किंकिलेति समुदायः क्रोधद्योतक
उपपदम् । अस्त्यर्था अस्ति भवति विद्यतयः । लिङोऽपवादः ।
न अद्ध्ये न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति
भवति विद्यते वा शूद्री गमिष्यसि । अत्र लृङ् न ।

The expression किंकिज taken together implies anger and passes for an लपपद here. Here लिङ् is not to be used. न नृद्वे न मर्षये वा—i.e. I can indeed neither put faith in nor put up with the fact that you will take rice boiled by a यद्र or one of the serving caste i. e., I am dead against it. 'अस्ति भवति—' There exists, remains or occurs the case that: you cohabit the wife of a shudra. Here the use of लृङ् is nil; for there is no हेतुहेतुमद्भाव ।

मित—। किंकितिति । अत्र लिङ् नैयाह—लिङ् अपवाद इति । न ग्रहण
इति । न सम्भावयामौत्यर्थः । त्वं यद्वात्र भवत्यसि इति यत् तत्र सम्भावयामौत्यादव्ययः ।

अस्ति भवतीति । त्वत्कृतं शूद्रीगमनमस्तीत्यर्थः । अत्र लङ् नेति—लिङ् विध्यभावेन लिङ्निमित्तत्वाभावाद् इति भावः ।

२८०४ । जातुयदोर्लिङ् ॥३।३।१४७॥

दी—। 'यदायदोरुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । लटोऽपवादः । जातु—यद्—यदा—यदि वा तादृशो हरिं निन्दे—नावकल्पयामि—न मर्षयामि । लङ् प्राग्वत् ।

अनवकृति and अमर्ष being signified लिङ् is used with a धातु when जातु and यद् (यदा) appear as उपपद ।

मित—। जातुयदोरिति । जातु च यद् च तयोरिति विग्रहः । लटोऽपवाद इति स्पष्टम् । अनवकृतममर्षयोरिति वर्तते इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । तदाह—नावकल्पयामि नमर्षयामीति । सम्भावयामीत्यादि प्राग्वदर्थः । जातु यदिति । जातु हरिं तादृशो निन्देदित्यहं नावकल्पयामीत्याद्यन्वयः । एवं यच्चरिं तादृशो निन्देदित्यादौ । लङ् प्राग्वदिति—भविष्यति नित्यं भूते वेल्यर्थः ।

२८०५ । यच्च—यत्प्रयोः ॥३।३।१४८॥

दी—। यच्च यत् वा त्वमेवं कुर्याः न अद्ध्ये न मर्षयामि ।

मित—। यच्चेति । 'यच्च' च 'यत्' चेति द्वन्द्वशेषः । यच्चेति सङ्घाते यत् शब्दे चोपपदेऽनवकृतममर्षयोरिति सूत्रार्थः । यच्च यत् चेति । यच्च त्वमेवं कुर्याः (that you have done so) तदहं न अद्ध्ये इत्याद्यन्वयः । अत्रापि क्रियाति—पत्तौ यथायथं लङ् भवति ।

२८०६ । गर्हायां च ॥३।३।१४९॥

दी—। अनवकृतममर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्प्रयोः योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्चयत् वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्यार्थं तत् ।

Eng.—Easy.—[That you cause a Sudra to hold a sacrifice—is unbecoming].

मित— । गर्हथां चेति । अर्थमाह—यच्च यवयोरिति । क्रियातिपत्तौ लङ् तु प्राग्वत् ।

२८०७ । चित्रोकरणे च ॥३।३।१५०॥

दी— । यच्च यत्र वाल्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमे तत् ।

मित— । चित्रोकरणे इति । वैचित्र्यावहे आश्चर्यद्योतने इत्यर्थः । अत्रापि क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् प्राग्वत् ।

२८०८ । शेषे लृडयदौ ॥३।३।१५१॥

दी— । यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रोकरणे गम्य धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्यो नाम कृष्णं द्रक्षति । 'अयदौ' किम् ? आश्चर्यं यदि मूकोऽधीयीत ।

लृट् takes place after a root when every उपपद except यच्च and यत्र exists and an idea of surprise is implied. Thus strange it is that a blind man will see Krishna. मूकः = adumb.

मित— । शेषे इति । शेषपदार्थमाह—यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन्निति । अत्र लिङ्निमित्ताभावात् (हेतुहेतुसद्भावाभावात्) लङ् न भवति ।

२८०९ । उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥३।३।१५२॥

दी— । वाङ्मित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादधं हरिः । 'समर्थयोः' किम् ? उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं वा गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्-निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् ।

लिङ् is used when the उपपद—उत and अपि bear the similar significance (अर्थ) i.e. are in the sense of वादम् i.e. yes—They being of similar meaning in the sense of वादम् । Thus 'उत अपि बा—' Hari is indeed able to remove sin. 'उत दण्डः—' Will the stick fall ? 'अपि धास्यति—' will he shut the door, or—He will shut the door. Henceforth लङ् is considered to be नित्य even in the past tense also, where the action is unsettled and there is लिङ् निमित्त ।

मित—। उताप्योरिति । समर्थयोरुताप्योरुपपदयोः कालवधेऽपि धातोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । तथा च काशिका "सर्वलकाराणामपवादः" । वादमिति स्वीकृतिवचनम् । तथा च उतापि इत्यन्तयोर्न प्रत्यर्थकत्वं किन्तु वादार्थकत्वमेव । समौ अर्थयोरसौ इति विग्रहः । शकम्वादित्वात् पररूपम् । उत दण्ड इति । प्रश्नोऽयम् । अपि धास्यतीति । प्रस्त्रिष्य—पाठे प्रच्छादनार्थकं प्रक्षिप्ताभावे तु प्रत्यर्थकत्वम् । इतः प्रस्यतीति । तथाच 'वोताप्यो'रिति वा यद्वचनमिती निवृत्तमिति भूते भविष्यति चोक्तविषये नित्यो लङिति फलितम् ।

२८१० । कामप्रवेदनेऽकञ्चिति ॥३३॥१५३॥

दी—। स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ्स्यान्न तु कञ्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् 'अकञ्चिति' इति किम् । कञ्चिज्जीवति ।

लिङ् is used after a root when giving expression to one's own desire is implied—but not if the term कञ्चित् is present, कामो मे That is, I wish that you should eat. 'कञ्चित्—' etc.—Does (he) draw breath ?

मित—। कामप्रवेदने इति । तस्यार्थमाह—स्वाभौति—स्वच्छाप्रकटन—मित्यर्थः । कामो मे—इच्छामीत्यर्थः । कञ्चिज्जीवतीति—स सा वैति जह्यम् । प्रश्नोऽयम् । एवम् 'शिवानि वस्तीथ'—जलानि कञ्चित् (रघु—५।८) इत्यादि ।

२८११ । 'सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥३॥१५४॥

दी—। अलमर्थोऽल प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत् सम्भावनमलमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरि' शिरसा भिन्यात् । 'सिद्धाप्रयोगे' किम् ? अलं कृणो हस्तिनं हनिष्यति ।

Here the word अलम् conveys the sense of प्रौढि or competency (fitness). The locative 'सम्भावने' is to be changed into प्रथमा and the प्रथमान्त word अलम् into सप्तमी । Mark that अलम् being an अव्यय there is no inflectional change in it, लिङ् is used in the sense of सम्भावन—extraordinary estimation or hyperbolic conjecture provided the said सम्भावन is made without the application of a word the sense whereof is established, such as अलम् (which connotes competency—योग्यता) । Thus 'अपि गिरिम्—' (I have a strong confidence that) he may pierce even a rock with the head. अलम् कृणोः—Krishna indeed (without doubt) etc.

मित । सम्भावनेऽलमितीति । प्रौढिः प्रथ्याप्तिः । प्रथमया सप्तम्या चेति—ततश्च सम्भावने इत्यत्र सम्भावनमिति विपरिणामः । अलमित्यस्य अव्ययत्वात् कश्चिदभिहित-जन्मभेद उपलभ्यते । तच्चेत् सम्भावनमिति—विधीयत इति शेषः । सिद्धाप्रयोगे सति । सिद्धस्य अप्रयोगे प्रयोगे अक्रियमाणे इत्यर्थः । 'यत्र तत्प्रयोगं विनापि तदर्थो गम्येत' इत्यर्थः । अतएव मनोरमायां 'अलमिति सम्भावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति उक्तम् । सम्भावनं तावदुत्कटकीटिकं ज्ञानसुत्प्रेक्षातिशयसजातीयम् ; क्रियासु योग्यताधावसानम् । अलंशब्दस्तु न तथा । तस्यार्थस्य पथ्याप्तिवचनत्वेनात्र अभ्यापनमात् ततश्च सिद्धस्य तथाविधेऽर्थे रूढस्य प्रतिष्ठितस्य वा अलंशब्दस्याप्रयोगः

प्रयोगविरहश्चेदित्याकृतम् । अपि गिरिम् इति—अत्र वक्तुविश्वासातिशयकृतबोद्धव्य-
गतशक्ताप्रतिशयद्योतनं फलम् । क्रियातिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लृङ् भवति ।

२८१२ । विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ॥३१३१५५॥

दी—। पूर्वस्त्वमनुवर्तते । सम्भावनेऽर्थे धातावुपपदे
उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते
वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्षति वा भवान् । ‘अयदि’
किम् ? सम्भावयामि यद् भुञ्जीथास्त्वम् ।

Easy. ‘सम्भावयामि—’ etc—I believe or I am sure you should
or will (or are able to) eat (that amount). ‘सम्भावयामि यद्—’
etc—I am sure you are able to eat. Here लिङ् only and
not लृट् also is used.

मित—। विभाषा धाताविति । सम्भावनमुच्यतेऽनेनेति सम्भावनवचनम् ।
तदाह—सम्भावनेऽर्थे धाताविति । नित्येप्राप्ते वचनमिति—विभाषावचनमित्यर्थः ।
तच्च विभाषा यच्छब्दाभावे एवेति दर्शयति—सम्भावयामौत्यादिना । पक्षे लृट् ।
सम्भावयामौति—प्रायेण शक्नो भोक्तुमित्याकलयामौत्यर्थः ।

२८१३ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥३१३१५६॥

दी—। वा स्यात् । कृष्णं नमेचेत् सुखं यायात् । कृष्णं
नंस्यति चेत् सुखं यास्यति । ‘भविष्यत्येवेत्यतः’ (वार्तिक) ।
नेह । हन्तीति पलायते ।

लिङ् (in lieu of लृट्) is optionally used after a root in the
sense of हेतु (cause) and हेतुमत (effect). Thus कृष्णं नमेत्
चेत् (implies हेतु) सुखं यायात् (effect), etc. ‘It has to be said

that the case of लिङ् is intended in कृट् Only (varnika). इत्येति—
i.e in fear of being killed then and there.

मित—। हेतुहेतुमतोरिति । पूर्वसूत्राद् विभाषेति वर्तते । तदाह—वा स्यादिति ।
अत्र कृष्णं नमस्तेदिति हेतौ (कारणे) लिङ् । सुखं वायादिति तु हेतुमति फले इति
यावदिति बोध्यम् । कृष्णनमनस्य सुखफलकत्वात् । भविष्यत्येवेति—वार्तिकमिदम्—एतच्च
लिङ्गित्यनुवर्तमानेऽपि पुनरत्र लिङ् ग्रहणमाप्तव्यमित्याहुः । अत्र एवकारेण
लकारान्तरव्यवच्छेदः । तथा च काशिका “सर्वलकाराणामपवादः” । तेन वर्तमाने
नेत्याह—इतीति । इति शब्दोऽत्र हेतुव्योक्तम् । इति हेतुप्रकरणे अत्रोपदिष्टमित्यु-
क्त्यमरः । पलायनं फलम् (हेतुमत) ।

२८१४ । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥३३॥१५७॥

दी—। इच्छामि भुञ्जीत—भुङ्क्तां वा भवान् । एवं
कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । ‘कामप्रवेदनं इति
वक्तव्यम्’ (वार्तिक) । नेह । इच्छन् करोति ।

कामप्रवेदन—means to express one's wish (regarding others).

मित—। इच्छार्थेष्विति । इच्छार्थेषु धातुप्रपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ भवतः ॥
कामप्रवेदनस्य परं प्रति-इच्छाप्रकटनार्थकत्वात् स्तेच्छायां नित्यर्थः ।

२८१५ । लिङ् च ॥३३॥१५८॥

दी—। समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ।

लिङ् is used after roots conveying the sense of wish and
having the same nominative (in both the cases). Thus ‘भुञ्जीय—’
etc.—He wishes that he might eat.

मित—। लिङ् चेति । ‘समानकर्तृकेषु तुमुन्’ (३३॥१५८) इति ह्यमरः

वर्तते । पूर्वसूत्रादिच्छार्थेषु इति च । तदाह—समानकर्तृकषिति । अत्र 'भुञ्जीयेत्यनेन भोक्तुरिच्छा गम्यते । परत्र च स एव कर्ता ।

२८१६ । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥३॥१६०॥

दी— । लिङ् स्यात्, पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । 'विधिनिमन्त्रण—(२२०८) इति लिङ् । विधी—यजेत । निमन्त्रणे—इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे—इहासीत । अधीष्टे—पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रत्ये—किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने—भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ।

लिङ् and alternatively लट् takes place after roots signifying intention to express present time. Thus इच्छेत्—इच्छति etc. 'विधिनिमन्त्रण—' etc explained.

मित— । इच्छार्थेभ्य इति । लिङ् इति वर्तते । तदाह—इच्छार्थेभ्यः धातुभ्यः । लिङ् स्यादित्यादि । कामयते इत्यन्तमुदाहरणम् । 'विधिनिमन्त्रण—' प्राग्व्याख्यातमुदाहृतञ्च इति ।

२८१७ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥३॥१६३॥

दी— । लोट् च । प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यग्रम् । भवान् यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ।

कृत्य affixes and लोट् also are employed after a root to express injunction or duty (प्रैष), request (अतिसर्ग), and proper or appointed time (प्राप्तकाल). Here the application of चकार in

the rule is to carry the term 'लोट्' for 'प्रातकाल' (गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुर्भुञ्जीत) or it would have कृत्य affixes only and not लोट् ।

मित— । प्रेषति । कृत्याश्चेति चकारयह्यफलमाह—लोट् चेति । भवतेति—
प्रेषः । भवानिति—अतिसर्गः । प्रातकालार्थेनिति—इत्यथा कृत्या एवसुरिति
भावः । अतोदाहरणम्—गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुर्भुञ्जीत, भुङ्क्ताम् वेति ।
प्रेषातिसर्गयोस्तु लोट् चेत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः ॥ अत्र विधिप्रेषयोः विशेषीपिस्मर्तव्यः ।
केचिदाहुः—अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रेष इति ।

२८१८ । लिङ् चोङ् मौहूर्तिके ॥३॥३१६५॥

दी— । प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत—यजताम्-
यष्टव्यम् ।

मित— । लिङ् चेति पूर्वं लोडर्थलक्षणे विहितेऽप्यत्र मूले प्रैषादिष्वप्राप्तत्वा-
दत्रेदं पुनर्विधीयते ।

२८१९ । स्मे लोट् ॥३॥३१६५॥

दी— । पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः ।
उर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ।

मित— । स्मे लोडिति । प्रैषादिषु ऊर्ध्वं मौहूर्तिके लोडेव यथा स्यान्न तु लिङ्
कृत्याश्च इत्येतदर्थमिदं सूत्रम् । तदाह—पूर्वसूत्रस्येति ।

२८२० । अधीष्टे च ॥३॥३१६६॥

दी— । स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्माध्यापय ।

अधीष्ट means 'earnest request'.

मित । अधीष्ट चेति । अधीष्टः (अधीष्टं वा) सत्कारपूर्वको व्यापारः । लोडिति ।
लिङोऽपवादः । योगविभागस्तु ऊर्ध्वं मौहूर्तिके सा सूदित्यवसथम् ।

२८२१। लिङ् यदि ॥३११६८॥

दी—। यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् ।
कालः समयो वेला वा यद् भुञ्जते भवान् ।

Eng.—Easy.—

[कालः etc.—This is the time that you should take food.]

मित—। लिङिति । ‘कालसमयवेलासुतुमुन्’ (३११६७) इति पूर्वं सूत्रम् ।
‘—वेलासु’ चेति । एषु उपपदेषु इति शेषः । तुमुनोऽपवादः ।

२८२२। अहं क्षत्त्यत्तु च ॥३११६९॥

दी—। क्षत्तिङ् । त्वं कन्यां वहः ।

त्वं कन्याम् etc.—i.e. you are fit for a marriage.

मित—। अहं इति—योग्यार्थे इत्यर्थः । वहेरिति । वोढुं सुहोदुः समर्थ इत्यर्थः । एवं त्वया कन्या वोढव्या वहनीया न । त्वं कन्यां वोढेति ।

२८२३। शक्नि लिङ् च ॥३११७०॥

दी—। शक्ती लिङ् स्यात् । चात् कृत्याः । भारं त्वं वहः ॥ ‘माङि लुङ्’ (२२१८) । मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किन्तु माशब्दः ।

शक्नि = शक्ती = Ability.

मित—। शक्नि इति । शक् इति क्तिवन्तम् । तस्य सप्तम्यां शक्नि इति । शक्ती गत्यमानायामिति चार्थरुदाह—शक्ताविति । माङीति—सर्वलकारापवादः । नायं माङ् किन्तु माशब्द इति । ङकारानुवन्धरहितस्यापि अव्ययेषु पाठादित्याहुः । तथा च काशिका “अङिदपरो माशब्दो विद्यते तस्यार्थं प्रयोगः” । यथा “मा कुरु धनजनयौवनगर्वम्” इत्यादि । [i.e., The मा in connection with which

लोट् etc. are used is different from लृट्—eliding “लृ” in connection with which only लृङ् is used for all tenses.]

२८२४ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥३४१॥

दी— । धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुगुणेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन्दर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकं, दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यज्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ।

[Here the word धातु in the rule implies धात्वर्थः—the sense of a root—(धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते) । This is inferred from the application of the second member सम्बन्धे or affinity which as a rule, is established between two things. And these two things are the two different roots. Affinity or connection is seen to exist between two similar objects and not dissimilar ones. Thus धातु here implies its sense and not itself. Moreover affixes like लट्, लिट् etc. are enjoined after a root according as its sense may be, and not according as the root may be ; cp—‘वर्तमानक्रियावृत्तिधोतो लट् स्यात्’ under वर्तमाने लट् । Thus it is only dwelling upon the sense of the root only that ‘लट्, लिट्’ etc. are enjoined. Well, you may argue, the injunction of लट्, लिट् etc. being done what is the object of this rule here ? You have seen ‘वर्तमाने लट्’ etc, and the instances there of. Here you will see ‘भूते लट्’ etc. in the instances like ‘वसन् ददर्श’, वनानि पश्यन् श्रयो विगाहमानः...उवाच, निवेदयिष्यती मनी न विव्यथे, गोमनासीत्—etc.]

धात्वर्थानाम् etc.—Take it for धात्वर्थयोः etc. Affixes are enjoined (after roots) to express a time other than that in which they were (previously) ordained (to take place)—when (or provided) the affinity between the senses of two roots is implied. These affixes, again, will be employed after such root (of the two) as is subservient or subordinate (lit. as expresses a subordinate sense or action) and not after that which is principal—due to the fact that the action which is expressed by a तिङन्त क्रिया (or root) is superior to or has greater importance than any action expressed by a कृदन्त one. Thus—in वसन् ददर्श we have 'भूते लट्' in वसन् ❧ due to the presence of the भूततिङन्त verb ददर्श and not 'वर्तमाने लट्' at the instance of वसन्, the sense of the former (वसन्) being subservient to that of the latter (ददर्श). Thus he says 'अतीत—' etc, or the sight was effected by the (self same) agent of the past dwelling i.e he (Krishna) saw the sage (Narada) while (He was) residing (at the residence of Vasudeva). The full verse is—

श्रियः पतिः श्रौमति शसितुं जगज्जगन्निवासी वसुदेवसन्नि ।

वसन् ददर्शवतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं सुनि हरिः ॥

(शिशुपाल—I. 1st. verse).

* Note that शट् being made use of in place of लट् the author says भूते लट् and not 'भूते शट्'—cp—'लटः शट्शानचावप्रथमा-समानाधिकरणे' (3100).

‘सोमयाजी—’ He will have a Soma-sacrificing son born to him i. e. the birth of such a son (will take place) as will be sacrificing with Soma. This is an instance of भविष्यति णिनि in con. with लृट् though णिनि is employed after यज expressing past action by ‘करणे यजः’ (2996)—सोमिन इष्टवान् सोमयाजी ।

मित— । धातुसम्बन्धे इति । धातोः सम्बन्धो धातुसम्बन्धः । अथ यदि—, धातोः सम्बन्धे गत्यमाने यत् वर्तमानादौ काले इत्थेवं व्याख्यायित तदानुपपत्तिः स्यात् । तादृशव्यापारे लकारविधानाभवात् । धात्वर्थीतिरिक्तव्यापारे धातुसम्बन्धस्य कुत्राप्यनुपलम्भाच्च । तथाचोक्तमभियुक्तैः—‘विशेष्य’ नामिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेष्यो’ इति, ‘शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव’ इति च । अतएव मनोरमायां—‘स्वार्थ-स्मरणेनोपक्षीणत्वादितुक्तम् । एवञ्चात्र लाक्षणिक एवार्थोऽभ्युपगतः नामिधानिकः । ततश्च धातुपदेन तदर्थो लक्षित इति मत्वा व्याचष्टे—धात्वर्थनामिति । अथ बहुवचनमविवक्षितम् । धात्वर्थयोरित्येवैष्टम् । बहुवचनान्तु दृष्टान्तवाङ्मत्याभिप्रायम् । सम्बन्धे इति—गम्ये सतीति शेषः । यत्काले इति—कालविशेषवन्नेरेव धातोलङादिविधानात् इति ‘वर्तमाने लट्’ इत्यादौ स्पष्टम् ; ततश्च यत्कालविशेषे ये लङादिप्रत्यया विहितस्ते धात्वर्थयोः सम्बन्धे प्रतीयमाने ततोऽन्यस्मिन्नपि काले स्युरित्यर्थः । ननु तथापि कौटुशे काले किंविधः प्रत्ययो भवेदिति विष्णु-विनिगमकाभावात् कथमत्र कर्तव्यनिर्णयः स्वादित्याशङ्क्य समाधिमाह—तिङन्त-वाचक्रियाया इति । अयमर्थः—अत्र धात्वर्थसम्बन्धव्यापारे क्रिया तावद् द्विविधा । तिङ्प्रत्ययनिष्पन्ना कृतप्रत्ययनिष्पन्ना च । तत्र आया मुख्या । अपरा तु गौणी । एवं स्थिते तिङन्तवाचक्रियानुमानेनैव कृदन्तवाचक्रिया नैया न तु तद्विपर्ययम् । गौणस्यैव प्रधानानुसरणस्य न्याय्यत्वात् । न हातुकृदोऽपकृतमनुसरति । एवं ‘वसन् ददशावतरन्तस्म्वरात्—’, ‘वनानि पश्यन् ययौ’ इत्यादौ ‘वसन्’, पश्यन्’ इत्यादयः क्रमेण दर्शनगमनादितत्तत्तिङन्तवाचक्रियाणां कालानुसारिण वर्तमाने, भूते, भविष्यति वेत्तुपाधिं लभन्ते । तदाह—भूते लडिति । ‘लटः’ शब्दज्ञानचावप्रथमसमानाधि-

करणे' इति सूत्राकृत्येव श्लेशानचयोः प्रयोगादेवमुक्तम् । अतीतकालकृतकमिति—
अतीतकाले कर्ता यस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ'
इतिज्ञापकात् । अतीतवास-कर्ता कर्ता यस्येति विग्रह इति तत्त्वबोधिनी । अनद्यतन—
भविष्यति णिनिमुदाहरति—सोमयाजी अस्य पुत्र इति । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी
'करणे यजः' (३१००) इति भूताधिकारे णिनिर्विहितः । स चात्र भवितेति अनद्यतन-
भविष्यदर्शकलुडाख्यतिङन्तवाच्यप्रधानक्रियानुसारेण अनद्यतनभविष्यदर्शवाचकः ।
गुणभूतत्वात्तस्य । तदाह—यत्प्रमाण इति । भविष्यदर्शयोतनार्थमिदम् । एवमुदा-
हरणद्वये कचिद्भूतेन वर्तमानबाधः कचिच्चानागतेन भूतबाधः । एवमन्यत्र । ननु
स्यादेतत् । अध्याहारलक्षणाभ्यामपि यथोक्तकार्थसिद्धिरेतद् 'धातुसम्बन्धे—' इति सूत्रं
व्यर्थम् । उक्तं हि—(वाक्यपदीये ?)

व्यवहारस्य विषयेऽध्याहते लक्षितेऽपि वा ।

भूतभाविप्रत्ययार्थाः सम्बद्धान्तां यथायथम् ॥ इति

तथाच—सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता, अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनितेत्यत्र
सोमयाजीति अग्निष्टोमयाजीति च भूते एव णिनिः । भवितेति जनितेति सम्बन्धात्
'इत्य' व्यवहारिष्यमाणः' पुत्रो भवितेतुक्तेऽपि प्रागुक्तार्थो लभ्यते । एवं गोमानासी-
दित्यत्र 'गोमान्' इति व्यवहारविषय आसीदिति गम्यते । लक्षणा तु प्रागेवोक्ता ।
न चैवंविधाध्याहारलक्षणयोः भुगपगमो मास्त्विति वाच्यम् । तथा हि सति 'भाविक्त्य-
मासीद'ित्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वेन
युगपत् प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्मादेतावन्तं कालं यद् भावितया व्यवहृततदिदानी-
मासीदित्येव तत्त्वार्थः । एवं सर्वसामञ्जस्यादिति चेदुच्यते—सूत्रारम्भस्य अध्याहार-
लक्षणालक्षणक्षेत्रे विनैवार्थनिर्वाहार्थकत्वादिति सूत्रं सप्रयोजनमेवेति मनोरमाया-
मुक्तम् । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेतत् । एवं 'कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे जितां
सपत्नेन निवेदयिष्यतः । न विव्यधे तस्य मनो नहि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति रुषाम्
हितैषिणः' । (किरात—१।२,) इति निवेदयिष्यत इत्यत्र 'भूते लट्' इति बोध्यम्,
विषये साहचर्यादित्यलम् ।

the injunction of हि and ख here ; for, as a general rule they could have been used to carry out their respective functions like other affixes even without this particular mention. Thus the application of हि extends to all the three persons and numbers in the cases of परस्मैपदौ roots in the active voice, whereas ख covers such cases of persons and numbers of आत्मनेपदौ roots in the matter of भाववाच्य, कर्मवाच्य and कर्तृवाच्य as well. [N. B.—This rule has been illustrated and instanced under the last one].

[Note that no particular sense is enumerated for the लोट in this rule. Hence it is भावे because “अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाभावे भवन्ति” । हि and ख being substitutes of लोट are also भावे । On “लुनीहि लुनीहि इयेवायं लुनाति” Haradatta comments “लोडन्तं पुनःपुनर्लवनसाह” ।]

मित— क्रियासमभिहारे इति । अत्र चत्वारि वाक्यानि । क्रियासमभिहारे इत्येकं वाक्यम्, तस्यार्थमाह—पौनःपुन्ये भृशार्थं चेति, द्योत्ये इति । क्रियासमभिहारेऽस्माद धात्वर्थं विशेषणम् । तच्च लोटो द्योत्यते इति भावः । लोटो हिस्वाविति द्वितीयं वाक्यम् ; तद्व्याचष्टे—तस्यचेति । लोट इत्यर्थः । तिङामपवाद इति—प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । हिस्वौ तिङामपवादौ इत्यर्थः । यदि त्वेतौ तिवादीनां स्थाने स्यातामित्याद्येत तदा ‘लुनीहि’ इत्यत्र ‘इ’ इत्यवोः (२४०६) इति ईत्वं न स्यात् तिपः पिप्वेन डिच्चाभावात् । एवं ‘ब्रूहि’ इत्यत्र ‘ब्रूव इट्’ इतीट् स्यादित्यादयो बहुवो दोषा उत्पत्त्येरन् । तस्मात्लोडादित्कारणमेवाददेशौ हिस्वौ भवतो न तु तिवादितिङाम् । ‘तौ च हिस्वौ—’ इति—एतत् तृतीयं वाक्यम् । तच्चानुवृत्तिवच्यम् । ‘क्रियासमभिहारे लोट्’ इति प्रथमवाक्यात् ‘लोटो हिस्वौ’ इति द्वितीयवाक्ये लोट् इत्यनुवर्तते । तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । ततो ‘लोटो लोट् हिस्वौ’ इति तृतीयवाक्यं पर्थवसितम् । तत्र हि

इति परस्मैपदप्रतीकं । 'स्व' इति आत्मनेपदप्रतीकम् इति मत्वाह—क्रमेण परस्मैपद-
संज्ञात्मनेपदसंज्ञौस्त इति । तिङ्संज्ञौ चेति—'लोटो लोट् हिस्सौ' इत्यत्र लोट्
हिस्सयोर्विशेषणमित्युक्तम् । न च हिस्सौ लोटौ भवतः किन्तु लोड्धर्माणाविति
सामर्थ्याल्लब्धम् । तत्रापि यदि मुख्यलोट्सम्बन्धिनो धर्मस्यातिदेशः क्रियेत तदा व्यर्थो
विधिः—'स्थानिवदादेशः—' (५०) इत्येव सिद्धेः । तस्मात् स्थानिवदभावलक्ष-
लोड्व्यपदेशौ तिङ्भूतौ यौ हिस्सौ इति भवतीति तिङ्—संज्ञकत्वम् । सुप्तिङन्त-
पदमिति पदत्वमेतेन सिद्धम् । 'वा च तद्धमोः' इति चतुर्थं वाक्यम् । तत्र
ध्वम् च (इन्धः), तयोः । विषयसप्तमी । तदाह—तद्धमोर्विषये त्विति । एतेन
'तिङामपवादत्वात्तद्वाधेन तद्धमोरभावाद' 'वा च तद्धमो' रिति वाक्यशेषासङ्गति-
रिति न चोदनीयमिति भावः । तद्वद्दो च मध्यमपुरुषैकवचनमेवेति प्राहुः ।
पुरुषैकवचनसंज्ञेति । उक्तकर्म्मप्रथमाया द्विवचनम्—'अतिदिश्यते' इत्यत्रान्वयः ।
मध्यमपुरुषैकवचनत्वेऽपि हिस्सयोः पुरुषवचनसंज्ञा नास्तीत्यर्थः । सर्वं पुरुषवचन-
साधारणत्वात् । तथा च भाष्यम् "इमौ हिस्सौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषाञ्च वचनाना-
मिष्यते" इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञाऽध्वनयोः स्यातां तदा युष्मत्समानाधिकारश्च
एकत्वे च सति हिस्साभ्यां भाव्यमेवेति तदर्थं विधिरिष न कर्तव्य इत्यत्र आह—
हिस्वविधानसामर्थ्यादिति । स्वनिगमनमाह—तेनेति । कर्तरौति कर्तृवाक्ये
इत्यर्थः । आत्मनेपदिभ्य इति—स्पष्टम् । उदाहरणानि उपरिष्ठात् 'समुच्चये
सामान्य वचनस्य—' इत्यवोक्तानि ।

२८२६ । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥३।४।३॥

दी— । अनेकक्रियासमुच्चये व्युत्थे प्रागुक्तं वा स्यात् ।

What has been said above optionally takes place when
congregation of verbs is implied. In other words, when several
actions of the same agent are spoken of together, we have लोट
etc as above, but optionally.

मित—। समुच्चये इति । अनेकक्रियासमुच्चये इति । एतेनानेककारक-
समुच्चये नास्य प्रवृत्तिरित्याहः ।

२८२७ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥३४४॥

दो—। आद्ये लोड्विधाने लोटप्रकृतिभूत एव धातुरनु-
प्रयोज्यः ।

The word पूर्वस्मिन् refers to the first of the two previous rules, 'द्विधासनभिहारे—' (2825) and 'समुच्चये—' (2856) both of which enjoin लोट् । Thus the rule means—In the matter of the former लोट्‌विधि or application of लोट्, the original root only of the लोटन्त form is to be employed after that (लोटन्त form). Here by अनुप्रयोग or after—application is meant simply 'afterwards' and not invariably 'after,' as Bhashya has 'लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति' where the 1st लुनीहि being intervened by the 2nd, according to invariable after—application there, was no chance of the अनुप्रयोग of लुनाति ।

मित—। यथाविधीति । विधिसनविक्रम्यति यथाविधिः यस्याः प्रकृतेर्लोड्
विहितः सेवानुप्रयुज्यते पश्चाद्विधीयत इत्यर्थः । पश्चात् प्रयोगोऽनुप्रयोगः । अनु-
प्रयोगइत्यनेन यथा कश्चित् पश्चात्प्रयोगमात्रं विवक्षितं न तु 'अव्यवहितपश्चाद्'-
प्रयोगत्वमन्यथा 'लुनीहि लुनीह्रीत्येवायं लुनाति' इति भाष्यासङ्गतेः । पूर्वस्मिन्नित्यनेन
प्रागुक्तं 'क्रियासमभिहारे—' (२८२५), 'समुच्चये—' (२८२६) इत्यनयोराद्यं
परास्त्वयते । तदाह—आद्यलोड्विधाने इति । लोटः प्रकृतिभूते लोटप्रकृतिभूत
इत्यर्थः । प्रकृतिश्चाव यथा—'लुञ्छेदने' क्रादिः ।

२८२८ । समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥३॥४॥५॥

दी—। समुच्चये लोड्धौ सामान्यार्थकस्य धातोरनु-
प्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगादयथायथं लडादयस्तिवादयश्च ।
ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । 'क्रिया-
समभिहारे हे वाच्ये' (वार्तिक)—याहि याहीति याति ।
पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमान—
कालिकं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राह-
यति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात यार्तति
यूयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधोष्वा-
धोष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षे अधोधुमधोधुमिति यूयमधोध्वे ।
समुच्चये तु—सक्तृन् पिव धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं
भुङ्क्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरति । तधुमोस्तु पिवत
खादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्धमास्वदधुमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे
हिस्वी । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन
सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे—सक्तृन् पिवति धानाः खादति ।
अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वदति । एतेन—

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुष्पाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषावलो य इत्यमस्वास्थमहर्दिवं दिवः ॥

—इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतन-
परोक्षा एककर्तृका अस्वास्थाक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्च-
—स्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीय-
सूक्ते 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वा-

पत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि
केषाञ्चिद् भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेतृपक्षत्वात् ।

इति लकारार्थ-प्रकरणम् ।

When there is समुच्चय or congregation of verbs in the matter of लोट्प्रतिष्ठा or application of लोट्, there takes place the अनुप्रयोग or subjoining of a root bearing almost the same sense i.e. expressing a sense which is similar or common to that of the लोट् roots. In other words—when there is समुच्चय, the single क्रिया of which the समुच्चित verbs are particular instances will have to be subjoined showing the correct पुरुष, वचन । And then लट् etc, तिप् etc are to be judiciously (यथावयम्) applied after the subjoined (अनुप्रयोग) root—whence i.e. from the application of लट् etc in which, the indication or determination of the particular number (संख्या), tense (काल) and person will be manifest. ‘क्रियासमभिहारे—’ varttika. This enjoins reduplication of the लोट् form which indicates frequency or intensity. Thus याहि याहीति याति—(i.e. he goes after repeated importunity for going). Here the sense of the portion ending in हि (याहि याहि) is frequent or intense going (on the part of the person addressed) and that of याति is going at present of the (same) single person. The word इति, however, helps to bring out similar connection between the two i.e. suggests the same sense of पौनः पुन्य etc in the case of याति also.

Similar—याह याहीति यातः, याहि याहीति याति, याहि याहीति यासि etc (under these examples it is easy to see that the अनुप्रयोग याति यातः etc, यासि याथः etc, अयासीत् (लृङ्) and यासति (लृट्) etc make manifest their number person and tense, whereas याहि is the same in all members and persons etc ; similarly in the cases of 'यात यात—,' (intance of 'त' second per. plural) 'अधीष अधीष—' and 'अधीषम् अधीषम्—'etc. [N. B.—Note carefully that these embody the illustrations of the first rule 'क्रियासमभिहार लोट् लोटो हिस्वी वा च तध्वनीः' (२८२५) and the third rule 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' (२८२७)] । Now he goes to illustrate the second rule 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (२८२८) and the fourth 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' (२८२८) by saying—समुच्चये तु etc. Here, of the two again, the latter 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' is instanced first, beginning from 'सक्तून् पिव—' and ending with '—अभ्यवहरति,' whereas the former 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' is instanced under 'पक्षे—सक्तून् पिवति etc upto दाधिकमासदते' । It is important to note here that लोट् वा लोढन् forms only—obtained in connection with हि, ख, त and ध्वम्—are made optional (and not क्रियासमभिहार which according to भाष्य does not deserve to be drawn down here). सक्तून् पिव धानाः खादित्यभ्य-वहरति—i.e being asked or requested to take the drink of barley and to eat the fried barley (धाना fem.) he partook of both of them. अभ्यवहरति conveys the general sense of eating and drink- ing. Hence this अनुप्रयोग ;—समुच्चय being made by 'पिव' and 'खाद' । Similarly अन्नं, मुङ्क्ष्व etc. Here the अनुप्रयोग is आत्मनेपदी (अभ्यवहरति) in connection with स्व which is आत्मनेपद । पक्षे हिस्वी i.e हि and

ख takes place optionally in the room of त and ध्वम् by 'खा च त-ध्वमोः' (२८२५) । Thus—पिव खादित्यभ्यवहरति, भुङ्क्ते खादतेत्यभ्यवहरते । Here i.e in the above instances of समुच्चय, the similarity (जमेद) in relation (अन्वयः = सम्बन्धः) is effected of the particular (लोटन्त) verbs with the sense of the subjoined ones in a general way. In other words, eating and drinking are no doubt two particular significances of the two particular roots पा and खाद but अभ्यवहार constitutes both of them. Hence there exists affinity or similarity in sense between the first two (or more verbs) and the last. पक्षे सक्तून् etc. Here लोट् being wanting by 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' there is no use of a root of सामान्यवचन or similar significance. By this (एतेन) i.e by the mode of our explanation of the rule 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (२८२६) along with 'समुच्चये सामान्यवचनस्य, (२८२८) we have served a clear exposition of the verse 'पुरीम् अवस्तन्द—' etc (of the great poet Magha—sl. 51. canto 1st.). The sense of the verse according to Bhattoji is—'That (Ravana) who was mighty enough having declared war against Indra (नमुचिद्विट्) caused troubles of heaven (अस्त्रास्त्रा चक्रे) by (i.e in the form of) besieging the city of Amaravati, felling the trees of the forest of Nandana, robbing (the inhabitants of their) jewels and abducting their wives. Thus he (Bhattoji) says 'अवस्तन्दन—' etc. i.e the sense being of the अस्त्रास्त्राक्रिया or the act of causing troubles in the shape of अवस्तन्दन (molesting), लवन (chopping or hewing) etc, expressive of भुतानद्यतनपरीच i.e लिट्—अवचस्तन्द etc, and having reference to the

single agent viz Ravana. इह पुनःपुनः—etc. : Here the exposition that the sense is—पुनः पुनश्चकन्द' or troubled frequently etc is erroneous, because the term 'क्रियासमभिहारि' which implies frequency or intensity has not been carried down (from the first rule 'क्रियासमभिहारि लोट्—' २८२८) to the second 'सुसुचकन्दतर-स्याम्' (२८२६) and also because this (अनुवृत्ति of क्रियासमभिहार) is open to the objection that there will be duplication of the लोटन्त forms अवकन्द, लुनीहि etc on the score of the varttika 'क्रिया-समभिहारि इ वाच्ये' while we have got no such duplication here. Thus this explanation is a total failure. All this refutation is with reference to Mallinatha's 'सर्वङ्गवा' the distinguished commentary on माघ ; for Mallinatha there says सर्वे दैनः पुन्येन इत्यर्थः, after making the अनुवृत्ति thus 'अव अवकन्द इत्यादौ क्रियासमभिहारि लोट्—' इत्यनुवृत्तौ etc : 'परुषवचनसंज्ञे इहनेत्युक्तात्'—cp 'पुरुषवचनसंज्ञे तु नानयोरितिदिश्यते under (२८२५) ।

[N. B.—The sense of the verse as brought out by Bhattoji is not so happy, as it can not make a suitable room for the word 'दिवः' etc.—(See नितमाविषयी) । Hence Nagesha brings forward a different sense which is based on 'विध्यै लोट्' and is thus preferable to that presented by our author in as much as it is simpler, happier and being more preferably intended by the poet. We give below the sense of the said verse according to Nagesha—

Who i. e Ravana being mighty and thus entering into war against Namuchidwit caused disturbance or uneasiness of

heaven day after day ; thus—he ordered his attendants, Ho Besiege the city, cut off Nandan, seize their property and seduce their (god's) wives.

(See also our notes under verse 51 canto I of Sisupalavadham).

For the words of Nagesha see Mitabhashini below].

Here ends the chapter on sequence of tenses.

मित—। समुच्चय इति । समुच्चयोऽत्र अनेकक्रियैकतावस्थानम् । सामान्यमुच्यतेऽनेनेति सामान्यवचनः ['करणधिकरणयोश्च' (३१००) इति करणे ल्युट्] । तस्य सामान्यव्योतकस्येति यावत् । तदाह—समुच्चये लोड्डिधावित्यादि । कौट्टशैर्धातुभिः सामान्यार्थं कस्य धातोरित्यपेक्षायां—समुच्चयीयमानैरिति बोध्यम् । वक्ष्यति हि अनुवादं स्वयमेव 'समुच्चये तु—सक्तून् पिबेत्यादि' । वक्ष्यते च विशेषस्तैव । अनुप्रयोगादिति—अनुप्रयोगः पश्चादव्यवहृतः अस्ति अस्तेति 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यच् । अनुप्रयुज्यमानाद् धातोरित्यर्थः । यथायथमिति—यथायुक्तम् यथापूर्वमिति वा । तत इति—अनुप्रयोगादिति परास्मर्यते । अनुप्रयुज्यमानधातन्तर्भूतलडादिस्तिवादिश्वेत्यर्थः । अभिव्यक्तिः=प्रकाशः । तथा च याति, यातः यान्तीत्येवंलक्षणानुप्रयोगात् क्रमेण एकत्वद्विवहुरूपवचनावगमः, वर्तमानकालबोधः, प्रथमपुरुषाभिव्यक्तिश्च भवति । एवं यासि, याथः, यामि, यावः, अयात्, अयाताम्, इत्याद्यनुप्रयोगेऽपि बोध्यम् । 'याहि याही'त्यादौ तु, तथा 'अधीष्व अधीष्व' इत्यादौ च हिस्माभ्यां न संख्याकालपुरुषाभिव्यक्तिः । तयोः सर्वसंख्याकालपुरुषसाधारणत्वादितुक्तम् 'क्रियासमभिहारे—' इति प्रथमसूत्रे । उक्तं हि भार्य—'हिस्वान्तमन्यत्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ' इत्यादि । इदानीम् 'क्रियासमभिहारे लोट्—' (२४२५) इति प्रथमसूत्रमुदाहरिष्यन्तदनुगुणवार्तिकमुपन्यस्यति—'क्रियासमभिहारे हे वाच्ये' इति । पौनःपुन्यं भ्रशार्थे च यौल्ये हिंस्रतश्चमान्तस्य धातो—ङिर्वचनं स्यादित्यर्थः । स्पष्टञ्चैतदङ्गलं प्रक्रियायां 'लुनीहि लुनीही'त्येवायं लुनातीत्यत्र । याहि याहीति याति इत्यत्र । अत्रेदमवधेयम्—

‘क्रियासमोद्धारो लोट्—’ यथाविध्यनुप्रयोगः—’ इति प्रथमतोऽन्यथोरिकव सन्निवेशः
 अनुवृत्तिभाषार्थस्यात् । व्याख्यातं हि ‘यथाविधि—’ इत्यत्र ‘आद्ये लोट्प्रधाने
 लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोगः’ इति । ततश्चानयोदुगपदुदाहरणविषयत्वं फलितम् ।
 उदाहरणानि चात्र—याहि याहीत्यारभ्य यूयमधीष्वा इत्यन्तानि इति बोध्यम् ॥ पुनः
 पुनरतिशयेन वा धानमिति—अनिर्दिष्टार्थकत्वाद् भावार्थकत्वमित्यर्थः । ‘अनिर्दिष्टार्थाः
 प्रत्यया भावे भवन्ति’ इत्युक्तात्वादित्यर्थः । यातीत्यनुसारादवापि वर्तमानं धानमिति
 विभावनीयम् । याहि याहीति यथाविख्यातौ तु ‘पुनः पुनरतिशयेन व्यतीतकालिकं
 धानमनुप्राप्तेयमितिदिक् । ह्यन्तस्यार्थ’ इति—याहि याहीति “हि—अन्त्ये” न्यर्थः ।
 एककर्तृकं वर्तमानं धानमिति—एतेन ‘ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषाभ्यां
 चाभिव्यक्तिरिति यदुक्तं तत्स्वयमेव प्रतिपादितम् । इतिशब्दस्त्विति—तथाच याहि
 याहीत्यंशस्य क्रियासमोद्धाररूपो यावानर्थस्तावानेव यातीत्यस्येति भावः । एवं यात
 इत्यादि । याहि याहीति यातः (तौ) । याहि याहीति यानि (ते) इत्यादीनि
 अन्यत्र संख्याकालपुरुषविशेषेष्वपुदाहार्याणीति भावः । याहि याहीत्ययमीत् ।
 लुट् । याहि याहीति यास्यति । लुट् । अधीष्वाधीष्विति—अत्र ‘स्व’
 उदाहृतम् । ध्वं विषये पक्षे इति स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । य अधीष्ममिति । एवम्
 अधीष्ममधीष्ममिति यूयमधीष्वा । अध्वैध्वम् । अध्वमीध्वम् । अधिजगिद्वे इति वर्तमान-
 भूतानद्यतन—भूतसामान्य—परोक्षेष्टादाहरणानि । इदानीं तुर्यम्वसुदाहरति—
 समुच्चये विति । “समुच्चये सामान्यवचनस्य” इत्यत्र इत्यर्थः । सक्तून् पिव धानाः
 खादित्यभ्यवहरतीति । ‘धाना भटयवाः स्त्रियामित्यमरः । आकारान्तोऽयं शब्दः ।
 कर्मवचनम् पिवेति पानार्थकत्वादुदाहृतोः । खादिति च चर्वणार्थकत्वाद् धातोरित्यनयो-
 र्वैलक्षण्यं च द्रष्टव्यम् । पानभोजनयोर्भेदात् । ‘अभ्यवहरति’ इति तु पानभोजनयोः
 सामान्येन ग्राहकम् । तेन सामान्यर्थकत्वनस्य स्फुटम् । इत्यभ्यवहरति इति ।
 अनुप्रयोगवलादात्मनपदम् । पक्षे हि स्वाविति—वा च तन्मभोरिति वाक्यशेषादित्यर्थः ।
 तेन हि पक्षे—पिवखादभ्यवहरतीत्यादि उदाहार्यम् । अवेति—‘समुच्चयेमान-
 विशेषणमिति पिव खादिति पानभोजनादीनाम् ‘अनुप्रयोगाट्ठेन’ अभ्यवहरतीति

‘सामान्येन अमेदेनान्वयः’ मेदेराहिलेन सन्वन्धः अर्थसाम्यादिति । पक्ष-
 सक्तून् पिवतीति । ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ (२४३६) इति द्वितीयसूतेणैकविषयता-
 पन्नत्वात् ‘सक्तून् पिव धानाः खादित्यव्यवहरती’त्यादौनादाहरणानि । लोडभावपक्षे
 तु सक्तून् पिवतीत्यादौनि । अत्र पक्षे सामान्यवचनस्यानुप्रयोगोऽपि नास्तीति
 लक्षितव्यम् । एतेनेति—‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इत्यस्य ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’
 इत्यस्य चास्मादुक्तव्याख्यानप्रकारेणेत्यर्थः । इति व्याख्यातमिति—पुरीमवस्कन्देति श्लोका-
 नन्तरवर्तिना अन्वयः । कथं व्याख्यातमित्यत आह—अवस्कन्दनलवनानिदिपेति ।
 अत्र आदिपदेन मोषणहरणे ग्राह्ये । भूतानद्यतनपरोक्षेति—‘चक्रं’ इति लिङन्तेन
 सर्व्वव तदर्शस्यैवावगमात् । एककर्तृका इति रावणकर्तृका इत्यर्थः । पुर्थवस्कन्दनादौ-
 नां तद्वैतुक्तात् । अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात्—अवस्कन्दनादिलक्षणमस्वास्थ्यं चक्रं इत्यर्थः ।
 तथाचास्मिन् मते इदमत्र श्लोकव्याख्यानम् (श्लोकोऽयं शिशुपालवधे प्रथमसर्गे
 ५१तमः) :—बली बलवान् यः रावण इत्यर्थः तस्यैवाव प्रकृतत्वात्, नमुचिद्विषा-
 नमुचिद्विडिन्दस्तेन विगृह्य विरोधं विधाय पुरीमवस्कन्द पुण्या अवस्कन्दनं पीडन-
 मवरोध इति यावत्, तुनीहि नन्दनं नन्दनवनस्योच्छेदनम्, सुषाण रत्नानि धनापहरणं
 सुषस्तेये इति धातुः, अमराङ्गनाः हर देवयोषिदात्मसात्करणम् इत्यम् इत्येवंलक्षणम्
 [अत्र इत्यंश्व इति—शब्दवाचक इति बोध्यम्] दिवः स्वर्गस्य अस्वास्थ्यं चक्रं
 स्वास्थाभावसम्पन्नं सोद्देगमित्यर्थः चक्रं चकार दिवमस्वस्थीचक्रं इत्यर्थः । एवञ्च
 अवस्कन्दनादिलक्षण—समुच्चितक्रियाविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन ‘अस्वस्थीचक्रो’ इत्यनेन
 सामान्येनामेदेनान्वय उपपादित इति द्रष्टव्यम् । इहेति—माघकाव्यव्याख्याकृती
 मल्लिनाथस्य सर्व्वङ्गाख्यायां व्याख्यायां अमसुदृष्टायति—पुनः पुनश्चस्कन्द अवरोध
 नन्दनं लुलाव चिच्छेद इत्येवं सर्व्वत्र लिङन्तेन व्याख्याय अत्र ‘अवस्कन्द’ इत्यादौ
 ‘क्रियासमिहारो लोट्—’ इत्यनुवृत्तौ ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति विकल्पेन काल-
 समान्ये लोडित्याह । आह च मल्लिनाथः—अत्र सर्व्वत्र पीनःपुन्य इत्यर्थ इति । अत्र
 हिस्वयोः संख्याकालपुरुषविशेषाभिव्यञ्जकत्वभावलिङन्तत्वेऽपि व्याख्यानं दोषावहम् ।
 ननु चौक्तमनिर्दिष्टार्थाः प्रत्यया भावे भवन्तीति । सामान्येभ्योऽर्थप्रकाशपरत्वं तस्य ।

क्रियासमभिहारे इत्यस्यानुवर्तनन्तु असत्यगालोचनफलमेव । 'समुच्चयेऽन्य—' इति द्वितीयसूते तदनुवर्तनस्य भाष्यासम्मतत्वात् । तथा 'क्रियासमभिहारे इ' वाच्ये' इति वार्तिकात् 'अवस्कन्द अवस्कन्द, लुनीहि लुनीहि' इति सर्वत्र लोडन्तस्य ह्रिवापत्तेश्च । अतस्माद्व्याख्यानमनुचितमेवेत्युक्तमेवापि वक्तव्यमिति भावः । वस्तुतस्तु अत्र स्वमतमपि न सम्यगिव प्रतिभाति । हि शब्दसावत्सक्यपुरुषवचन-विषये परस्मैपदस्य एव कर्तरि विधीयते । तथा सति 'चक्रे' इत्यनुप्रयोगस्य आत्मनेपदं दुरुपपादम् । परस्मैपदस्यैवौचित्यात् । तथा 'दिवः' इति षष्ठ्यन्तस्य स्वव्याख्याने अन्यथा भावाच्च । ततश्चैवमपि व्याख्यानं कवेर्नाभिमतमिति प्रतिभाति । अतएव नागेशोऽत्र व्याख्यानान्तरमाह—परित्यक्त्वादिना । तत्र च तेन 'क्रियासमभिहारे लोट्—' इति प्रथमसूत्रमेवानुसृत्य व्याख्याय 'अहर्दिवमिति' समभिव्याहारात् 'रावणस्य तथा कर्मशालिलेन प्रसिद्धत्वाच्च (सामर्थ्याद्) व्यञ्जनयैव (पौनःपुन्यम्) बुध्यते इत्युक्तम् । परं तदपि न सम्यक् कवेरभिमतम् । शब्दस्यैव हि पौनःपुन्यस्य सर्वत्र विवक्षितत्वात् न तु अर्थस्थिति अपरितुष्यन् स्वयमेव व्याख्यानान्तरमाह—'यदा अवस्कन्देत्यादीनि विधिलोडन्तान्येव । स्वसेवकाप्रेरेणा विषयावस्कन्दनादिजन्यमस्वास्थ्यं मनोदुःखं चक्रं' इत्यर्थे इति । अथमभिप्रायः—सः क्ली (रावणः) नमुचिहिषा विगृह्य स्वसेवकान् मकराचधूसलोचनादीन् प्रत्येकमाह—याहि भो मकराच पुरौम-अमरावतीम् अवस्कन्द अवस्कन्धि, तच्च धूसलोचनं नन्दनं वनं लुनीहि शकलीकुलं, त्वमतिकायं त्वानि सुषाण आत्मसात् कुरु, तच्च कुम्भकर्णं अमराङ्गनाः विबुधवनिताः (कर्म) हर अपहरेति । अत्र सर्वत्र विधौ लोट् । इत्थं उक्तप्रकारेण दिवः स्वर्लोकास्य अस्वास्थ्यं मनः पीडां चक्रं जनयासास्येति । इदमेव व्याख्यानं सम्यक् सरलतरं कवेरभिमततरञ्च ति प्रतीयते इत्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । केषांचिद् भ्रम एवेति—पुरुषांशे वचनांशे चेति भावः । भ्रममेवोपपादयति—पुरुषवचनसंज्ञे इहेति । / उक्तमेवेतत् प्राक् प्रथमसूत्रव्याख्यानावसरे इत्यलमिति शब्दः ॥ श्रीं तत्सुत ॥

इति श्रीकुसुमदरञ्जनकृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां नितभाषिण्यां

लकारार्थतिङ्-प्रकरणम् ॥

Errata in Vol III. Part I.

14. line 2, for “गर्गेभ्यो आगतं” read “गर्गेभ्य आगतं” ।

N. B.—P. 21. line 22, (under sutra 1088) for “समर्थात्” the reading in some book “प्रथमात्” is seen ; but we prefer “समर्थात्” (see our notes in first sutra there).

P. 36. line 2, for “युव—” read “युव—” ।

P. 53. line 24 for “जात + टक्” read “जाता + टक्” ।

P. 70. line 4, for “कुलान्वटति” read “कुलान्वटति” ।

P. 70. line 22, for “सक्त—” read “सक्तु—” ।

P. 75. line 16, for “कद्रुभिन्नस्य” read “कद्रुभिन्नस्य” (i.e., “कद्रु” is a misprint for “कद्रू”) ।

P. 77. line 6, sutra 1145 for (i) “हास्तिनायन-आथर्वणिक—” read “—हास्तिनायनाथर्वणिक—” ; (ii) for “—सारव-ऐक्ष्वाक—” read “—सारवैक्ष्वाक—” ; for “जैह्वाशिनेय” read “जैह्वाशिनेय” ।

P. 99. line 13, for “कामाव्यायनिः” read “कामाव्यायनिः” ।

P. 104. line 13, for “पान्ती—” read “प्राण्डी—” ।

P. 115. line 22, for “सुत्या” read “सूत्या” ।

P. 116. line 4, (sutra 1201) & line 16, for “—शौचवृद्धि—” read “—शौचवृद्धि—” ।

P. 116. line 14 for “सत्यासुया” read “सात्यसुया” ।

Vol I. Part II.

P. 249. line 22, for “कुतो एतत् लभ्यते” read “एतत् कुतो लभ्यते” ।

P. 331 line 23, P. 383, line 1, for “मानुषी” read “मनुषी” ।